3 6105 126 586 150

ИЗВѢСТИЯ

НА

БЪЛГАРСКОТО АРХЕОЛОГИЧЕСКО ДРУЖЕСТВО

IV

1914

съ 280 образа въ текста и 45 таблици

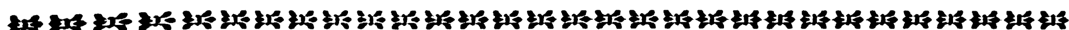

BULLETIN

DE LA

SOCIÉTÉ ARCHÉOLOGIQUE BULGARE

IV

1914

avec 280 figures dans le texte et 45 planches

СОФИЯ — SOPHIA

ЦАРСКА ПРИДВОРНА ПЕЧАТНИЦА — IMPRIMERIE DE LA COUR ROYALE

1915

Съдържание

Таблици

Table des matières

(v. le résumé en français à la fin de chaque article)

Tables des planches et des illustrations

Римското съкровище отъ Николаево

отъ **Б. Филовъ**

(съ табл. I—V)

Несигурнитѣ условия въ старо врѣме, които сѫ застрашавали твърдѣ много движимата собственость, особно прѣзъ врѣме на честитѣ войни, сѫ принуждавали обикновено хората да заравятъ въ земята паритѣ си и най-цѣннитѣ нѣща, които сѫ притежавали, за да ги запазятъ отъ разграбване. Твърдѣ често хората, които по този начинъ сѫ спасявали богатствата си, не сѫ могли да запазятъ живота си, като сѫ отнасяли съ себе си и тайната на зароненото имане. Тази практика е била усвоена не само отъ частни лица, но така сѫщо и отъ високопоставени хора съ официално положение, па даже и отъ цѣли армии. Често пѫти се е случвало, щото нѣкой отрядъ, който е носѣлъ богата плячка или пъкъ нужнитѣ за продължителенъ походъ суми, да бѫде изненаданъ отъ много по-силенъ неприятель. За да не попадне плячката въ рѫцѣтѣ на неприятеля, всичко това, което е могло набързо да се прикрие, особно пари, златни накити, сребърни сѫдове и др. такива, е било закопавано въ земята, съ надежда да се прибере при благоприяно врѣме.

По такъвъ начинъ въ земята прѣзъ разни врѣмена сѫ попадали значителни богатства, които сѫ оставали съ вѣкове заровени, додѣто най-послѣ нѣкаква случайность ги е изкарвала пакъ наявѣ. Такива колективни находки се означаватъ обикновено съ термина съкровище. Тѣ съставятъ, наредъ съ гробнитѣ находки, единъ отъ най-важнитѣ източници както на археологическата наука, така и на археологическитѣ колекции. Голѣмото научно значение на съкровищата се заключава прѣди всичко въ обстоятелството, че тѣ, като съдържатъ различни прѣдмети отъ една и сѫща епоха, нѣкои отъ които могатъ съ положителность да се датиратъ, даватъ ни възможность да опрѣдѣлимъ врѣмето и на останалитѣ прѣдмети отъ находката, макаръ тѣ и да нѣматъ характернитѣ за това врѣме бѣлѣзи. Вслѣдствие на това съкровищата служатъ като най-сигурна основа на археологическата хронология.

У насъ често пѫти сѫ били откривани вече съкровища отъ по-голѣма или по-малка стойность, обаче твърдѣ малко отъ тѣхъ сѫ могли да бѫдатъ запазени въ своята цѣлость и да бѫдатъ прибрани въ сбиркитѣ на Народния музей. Обикновено прѣдметитѣ, непосрѣдствено слѣдъ откриването имъ, попадатъ въ рѫцѣтѣ на разни пръстенари и златари, които незабавно ги стопяватъ. По този начинъ най-често пропадатъ многобройни важни за миналото на страната ни паметници, прѣди още да се узнае даже въ по-широки крѫгове за тѣхното намиране. Най-голѣмото съкровище отъ този видъ, намѣрено досега въ България, изглежда да бѫде това, което нѣколко селяни открили въ края на мѣсецъ май 1903 год. при с. Згарлий (Изгерлий), Т.-Пазарджишко. Тогавашниятъ френски консулъ въ Пловдивъ, Degrand, извѣстенъ у насъ като голѣмъ любитель на старинитѣ и усърденъ колекционеръ, въ единъ свой рапортъ до Парижката академия на наукитѣ дава кратки свѣдѣния върху находката, отъ които се вижда, колко значителна е била тя.[1]) Споредъ този рапортъ съкровището е съдържало около 18 оки златни византийски монети отъ Комненовцитѣ Алекси I, Иоанъ II и Мануилъ I. Освѣнъ това имало е и нѣколко сребърни блюда, три отъ които сѫ били украсени съ хубави златни орнаменти. Дегранъ е успѣлъ да фотографира тѣзи сѫдове и тѣ сѫ възпроизведени въ неговия рапортъ. Какво сѫ станали тѣ отпослѣ, Дегранъ не съобщава, нито пъкъ азъ до сега можахъ да узная нѣщо за тѣхъ. На всѣки случай изглежда, че тѣ не сѫ били стопени, както повечето отъ другитѣ прѣдмети, щомъ като веднажъ вече сѫ влѣзли въ рѫцѣтѣ на френския консулъ и той е ималъ достатъчно врѣме да ги фотографира. Все споредъ сѫщия рапортъ селянитѣ успѣли да реализиратъ отъ тази находка само въ нѣколко часа 40,000 лева, като дали намѣренитѣ монети и прѣдмети на разни златари, които веднага ги стопили. Въ сбиркитѣ на Народния музей не е постѫпило за жалость нищо отъ това богато съкровище.[2])

Сѫщо и при с. Кадърфаклий, Карнобадско, сѫ били открити прѣзъ пролѣтьта 1910 год. около 3 оки златни монети, отъ които само

[1]) Comptes rendus de l'Acad. des Inscriptions 1903 стр. 365; 390—396.

[2]) Отъ монетитѣ 237 екземпляра били изпратени въ Финансовото Министерство, което задържало само 60 екземпляра, а останалитѣ върнало на притежателя, съгласно тогавашния законъ за старинитѣ. Управлението на Народния музей, което било запитано за значението на находката и дали задържанитѣ екземпляри могатъ да му послужатъ, отговорило, че музеятъ нѣма нужда отъ тѣхъ! Гл. архивата на музея, вх. № 179 отъ 1903 година.

нѣколко екземпляра можаха да бждатъ откупени за сбиркитѣ на Народния музей. Монетитѣ сж отъ императоритѣ Теодоси II (408—450 год.), Марцианъ (450—457 год.) и Леонъ I (457—474 год.). Тѣ сж толкозъ добрѣ запазени, че изглеждатъ съвсѣмъ като нови. Все отъ сжщия характеръ е и съкровището, което напослѣдъкъ прѣзъ врѣме на войната двама войници отъ 4-и плѣвенски полкъ бѣха намѣрили при с. Акаланъ, на Чаталджанскитѣ позиции, при направата на единъ окопъ. Съкровището се е състояло отъ 420 златни монети, главно отъ византийскитѣ императори Фока I и Херакли I (VII вѣкъ), както и отъ нѣколко златни украшения.[1]) Часть отъ монетитѣ и златнитѣ украшения сж откупени за Народния музей. Най-послѣ заслужава да се спомене и съкровището отъ с. Драгижево, Търновско, открито въ лозето на свещеникъ Дим. Поповъ прѣзъ януари 1912 год. То обема нѣколко позлатени старобългарски обѣци, двѣ сребърни гривни, златни монети отъ императора Андроникъ II и синъ му Михаилъ IX (1295—1320 год.), както и три бронзови развалени старобългарски монети, една отъ които изглежда да бжде отъ Михаилъ Шишманъ (1323—1330 год.).[2]) Това съкровище, което е особно важно за българско-византийската носия отъ края на XIII и началото на XIV вѣкъ, можа сжщо да се запази почти изцѣло за сбиркитѣ на Народния музей.

Римското съкровище отъ Николаево, което съставя прѣдметъ на настоящата студия, принадлежи, както по количество така и по разнообразие на прѣдметитѣ, къмъ най-значителнитѣ находки отъ България.[3]) То се състои отъ разни златни накити, чиято обща тяжесть възлиза почти на 1 килограмъ, отъ нѣколко сребърни прѣдмета и отъ близо 1000 сребърни римски монети. Макаръ по общата си материална стойность николаевското съкровище да не може да се сравнява съ съкровището отъ Згарлий, то го надминава отъ друга страна по количеството и цѣнностьта на отдѣлнитѣ прѣдмети, които въ него иматъ прѣдимство прѣдъ монетитѣ.

Обстоятелствата, при които е било открито съкровището, не можаха да бждатъ напълно изяснени. Първото съобщение за находката се появи въ единъ ежедневенъ вѣстникъ въ началото на юли 1909 год. Управлението на Народния музей разпореди веднага телеграфически чрѣзъ Плѣ-

[1]) По-подробно гл. въ Извѣстия III 324.

[2]) Гл. Извѣстия III 336.

[3]) Кратки свѣдѣния за това съкровище бѣха дадени въ Извѣстия I 224 и II 276, а така сжщо въ Jahrbuch des deutschen archaeol. Inst. Anzeiger 1910, 399 сл. и 1911, 364 сл.

венския окржженъ управитель да се прибере цѣлата находка, която по това врѣме бѣ вече минала въ ржцѣтѣ на плѣвенския търговецъ Атанасъ Банковъ. Отъ по-нататъшни разслѣдвания се указа, че съкровището е било намѣрено отъ селянина Пенко Пенковъ отъ село Николаево, Плѣвенско, и почти веднага слѣдъ това било продадено на споменатия вече търговецъ А. Банковъ. Пенко Пенковъ отначало поддържалъ прѣдъ властитѣ, че намѣрилъ съкровището въ една своя нива, посадена съ кукурузъ, находеща се въ мѣстностьта Санъра, около 3 км. на изтокъ отъ село Николаево, въ Зелковско землище, Сотевска община, Ловчанско. Прѣдметитѣ и монетитѣ били намѣрени при разкопаване на нивата на купъ въ земята, безъ да сж били поставени въ нѣкакъвъ сждъ. Отъ това може да се заключи, че тѣ първоначално сж се намирали въ платнена торба, която отпослѣ е изгнила. Както е извѣстно, по такъвъ начинъ сж били заровени въ земята и други съкровища отъ римско врѣме.[1]) По-късно управлението на Народния музей чрѣзъ едно довѣрено лице се опита да узнае по-точно, кждѣ е било намѣрено съкровището. Прѣдъ това лице Пенко Пенковъ признал, че сжщинското мѣстонахождение на съкровището не била неговата посадена съ кукурузъ нива, но едно негово лозе, което се намирало само около 1 км. на изтокъ отъ Николаево, въ мѣстностьта Равнището, край пжтя за Слатина. Откритието станало при реголването на лозето за насаждане съ американски лози, което за тази цѣль трѣбвало да бжде разкопано на по-голѣма дълбочина, отколкото това е ставало по-рано. Като се вземе прѣдъ видъ, че прѣзъ послѣднитѣ години твърдѣ много старини се откриха тъкмо при реголването на лозята у насъ въ свръзка съ насаждането имъ съ американски лози, то тѣзи по-късни показания на Пенко Пенковъ ще да отговарятъ вѣроятно напълно на истината.

Пенко Пенковъ отначало укрилъ часть отъ съкровището. Той продалъ на Атанасъ Банковъ само златнитѣ и сребърни украшения, 15 сребърни монети и двѣтѣ единствени бронзови монети отъ находката. Въ това състояние съкровището постжпи и въ Народния музей прѣзъ мѣсецъ юли 1909 год. (инв. № 4774—4808). Едва прѣзъ мѣсецъ октомври слѣдната година Пенко Пенковъ донесе лично въ музея сребърната солница статуйка, сребърното тасче, една сребърна гривня и 918 римски сребърни монети (инв. № 4766—4769 и 4809). Споредъ неговитѣ кате-

[1]) Напр. сребърнитѣ сждове отъ Ахмуненъ (Хермополисъ) въ Египетъ, както и прочутитѣ сребърни сждове отъ Боскореале въ южна Италия. Гл. Pernice, Hellenistische Silbergefässe im Antiquarium der Kgl. Museen (58. Winckelmann's Programm) стр. 4.

горични увѣрения, съкровището не съдържало никакви други прѣдмети. Управлението на музея се опита отпослѣ да провѣри това нѣщо чрѣзъ сжщото свое довѣрено лице, на което бѣ съобщено и точното мѣстонахождение на съкровището. Указа се, че Пенко Пенковъ наистина не билъ задържалъ нищо друго, освѣнъ нѣкои прѣшленчета отъ скжсаната златна огърлица, отъ които той искалъ да направи обѣци на дѣцата си. Слѣдователно, може съ голѣма вѣроятность да се приеме, че това значително римско съкровище е постжпило въ Народния музей почти изцѣло.

Тукъ ще дадемъ прѣди всичко подробно описание на намѣренитѣ прѣдмети, като ги раздѣлимъ на групи споредъ метала, отъ който сж направени, и споредъ тѣхния видъ.

I. Златни накити.

Употрѣбеното злато при всички прѣдмети е чисто, отъ 24 карата, безъ никакъвъ изкуственъ примѣсъ.

1. Огърлица отъ три верижки, дълга 46·5 см., тежка 92 гр. (табл. II 1). Верижкитѣ иматъ четириржбеста форма и сж направени отъ гжсто уплетенъ телъ. Крайщата имъ сж прикрѣпени посрѣдствомъ малки гвоздеи въ по една обхватка, която е изработена въ видъ на змийска глава съ по една неподвижна халка въ устата. Къмъ едната халка е прикрѣпена обикновена кука, а къмъ другата — втора двойна халка въ видъ на осморка. На верижкитѣ е окачена златна монета отъ императора Каракала (211—217 г.), която се движи свободно по тѣхъ. На лицето на монетата е изобразенъ драпиранъ и бронираиъ бюстъ на Каракала съ лавровъ вѣнецъ, на десно. Наоколо надписъ ANTONINVS PIVS AVG GERM. На опакото на монетата — лъвъ съ лжчи около главата, обърнатъ на лѣво, държащъ въ устата си емблема на свѣткавица. Наоколо надписъ P M TR P XVIIII COS IIII P P (Cohen, Description historique IV 177 nº 320; сѣчена въ 215 г. сл. Хр.). Монетата е поставена въ златна обхватка, украсена съ четири червени (гранати) и четири зелени (хризопраси?) камъчета. Къмъ обхватката е прикрѣпена продълговата окачалка съ три отдѣлни дупки, прѣзъ всѣка една отъ които минава по една отъ верижкитѣ на огърлицата.

2. Огърлица, състоеща се отъ 58 отдѣлни прѣшлени, прилични на двоенъ листъ, съ шлифованъ планински кристалъ по срѣдата, дълга 41·5 см., тежка 29·15 гр. (табл. II 2). Всѣки прѣшленъ се състои отъ

двѣ отдѣлни пластинки, споени отпослѣ: горнята пластинка е изработена изпѫкнала чрѣзъ изчукване, а долнята е съвсѣмъ плоска, тъй че прѣшленитѣ извѫтрѣ сѫ кухи. Тѣ не сѫ скачени направо единъ за другъ, а сѫ прилѣпени върху една особна тънка верижка, чиито бръчки сѫ нагодени така, че да отговарятъ точно на широчината на прѣшленитѣ. Планинскиятъ кристалъ по срѣдата на огърлицата е шлифованъ въ форма на осмостѣнна пирамида и е поставенъ въ осмоѫгълна ажурена рамка. Огърлицата завършва съ сърцевидни орнаментирани пластинки, къмъ които сѫ прикрѣпени куката и халката за закопчаването ѝ.

3. Часть отъ огърлица, отъ която сѫ запазени само 14 прѣшлена; дълга сега 16 см., тежка 22·50 гр. (табл. II 3). Прѣшленитѣ, всѣки отъ които има формата на двѣ прилѣпени елхови шикалки съ топка помежду имъ, сѫ изработени и прикрѣпени по сѫщия начинъ, както и при огърлицата nº 2.

4. Огърлица, състоеща се отъ 49 полуцилиндрически, отгорѣ напрѣчно канелирани прѣшлена, единъ отъ които е загубенъ; дълга 38 5 см., тежка 30 80 гр. (табл. III 2). Прѣшленитѣ сѫ изработени и прикрѣпени по сѫщия начинъ, както при по-първитѣ огърлици. На крайщата сѫ прибавени двѣ триѫгълни орнаментирани пластинки, едната отъ които е снабдена съ кука, а другата съ халка за закопчаване.

5. Огърлица съ 32 златни мъниста въ форма на додекаедри (дванадесетостѣнни), дълга 43·5 см., тежка 40·15 гр. (табл. III 3). Мънистата сѫ нанизани на една верижка, чиито двойни халки иматъ формата на осморка. Верижката завършва по съ една пирамидална група, образувана отъ четири прилѣпени спирали. На единия край е прикрѣпена кука, а на другия край е окаченъ кухъ цилиндъръ съ двѣ неподвижни халки.

6. Огърлица отъ телена верижка съ медалионъ, дълга 45·5 см., тежка 29 50 гр. (табл. III 1). Верижката е направена отъ двойни халки, които иматъ формата на осморка. Единиятъ край е закаченъ за медалиона посрѣдствомъ халка, а другиятъ съ обикновена кука, тъй че може винаги да се откачва. Самиятъ медалионъ се състои отъ елипсовидна кутийка, дълбока около 4 мм., чийто рѫбъ е зърнестъ. Въ нея е поставенъ непрозраченъ зеленъ камъкъ, който има отдѣлна златна рамка. Камъкътъ, който лесно се вади, се придържа въ кутийката отъ двѣ малки топки, прикрѣпени на рѫба ѝ. По срѣдата на верижката е закачена една висулка въ видъ на луненъ сърпъ (lunula) съ продължени и завити спирално навѫтрѣ крайща.

7. Часть отъ огърлица, дълга сега 17 см., тежка 7·20 гр. (табл. II 4). Огърлицата се състои отъ златни ажурени прѣшлени, които иматъ формата на тъй наречения Херкулесовъ вѫзелъ (запазени сѫ само четири). Върху телчетата, съ които сѫ скачени тѣзи прѣшлени, сѫ нанизани мъниста отъ зеленъ полупрозраченъ камъкъ (смарагдъ?; запазени сѫ само три). Въ края на верижката е прикрѣпена кука за закопчаване.

8. Обѣци, вис. 35 мм., тежки 7·55 гр. (табл. II 5). Направени сѫ отъ гладка халка, върху която е прикрѣпенъ крѫгълъ, въ срѣдата изпѫкналъ щитъ, обиколенъ съ три реда осуканъ телъ. Въ срѣдата му се намира крѫгла вдлѫбнатинка, обградена съ осуканъ телъ, която е била изпълнена съ синь, сега изпадалъ емаилъ (или стъкло). На халката е окачена и една подвижна висулка, която завършва съ тристѣнна пирамидка, състоеща се отъ малки топчета. — Запазени сѫ части (2·80 гр.) и отъ втори чифтъ подобни обѣци.

9. Обѣци, вис. 47 мм., тежки 7·70 гр. (табл. III 4). Направени сѫ отъ витлообразно канелирана халка, на която е окачена подвижна продълговата висулка съ рѫбеста топка на края. Единиятъ край на халката е източенъ като обълъ телъ и е навитъ спирално въ видъ на крѫгълъ щитъ, слѣдъ като е оставена дупка за закачване на куката отъ другия край на халката. При едната обѣца този щитъ е отчупенъ.

10. Крѫгла висулка отъ обѣца (?), вис. 30 мм., тежка 1·17 гр. (табл. III 7). Въ вдлѫбнатото поле по срѣдата е било поставено крѫгло камъче, което е изгубено. На крѫга е окачено, посрѣдствомъ парче телъ, цилиндрическо мънисто отъ зелено стъкло. — Запазена е часть и отъ втора подобна висулка.

11. Висулка въ форма на луненъ сърпъ (lunula), чиито крайща се допиратъ, тежка 2·58 гр. (табл. III 8). Повръхностьта ѝ е украсена съ малки топчета, поставени повечето по четири въ видъ на малки пирамидки (както при обѣцитѣ nº 8). Висулката е снабдена съ широка халка и е била окачена вѣроятно на нѣкоя верижка (ср. напр. огърлицата nº 6).[1]

---

[1]) Въ сбиркитѣ на Народния музей се намиратъ още двѣ такива висулки, отъ които едната (инв. nº 4938) е изкопана отъ единъ могиленъ гробъ при Мездра заедно съ два златни пръстена и една глинена лампичка, а другата (инв. nº 5186) е намѣрена въ единъ гробъ при с. Лисецъ, Ловешко, заедно съ единъ сребъренъ пръстенъ, една златна обѣца и една глинена стомничка. И двата гроба, споредъ намѣренитѣ прѣдмети, сѫ отъ римско врѣме.

12. Халка за шия (торква), витлообразно канелирана, съ диаметъръ около 12·5 см., тежка 42·90 гр. (табл. IV 14). Торквата е отворена и двата й края, къмъ които тя става постепенно по-тънка, сж сплеснати въ видъ на кржгъ съ дупка по срѣдата.

13. Двѣ еднакви гривни съ ржбесто малко продълговато колело, направени отъ златна тенекия и вжтрѣ пълни съ смола (табл. IV 3). Едната гривня има размѣри 8·7 × 10 см. и тежи 114·10 гр.; другата има размѣри 9 × 10 см. и тежи 115·90 гр. Приблизително четвъртината отъ колелото е отрѣзана и е направена подвижна, за да може да се отваря. За тази цѣль тя е снабдена на единия край съ цилиндрически придатъкъ, който се движи свободно около една ось, прикрѣпена въ по-голѣмата часть на колелото. На другия си край подвижната часть е снабдена сжщо съ цилиндрически придатъкъ, на който отговарятъ двѣ дупки въ прилѣгащата съсѣдна часть на колелото. Прѣзъ тѣзи двѣ дупки и цилиндрическия придатъкъ е прокарано малко златно гвоздейче, направено отъ двѣ пластинки и снабдено съ топче на единия край; дължината на гвоздейчето се равнява на дебелината на гривнята. Това гвоздейче, което може цѣло да се извади, не позволява на гривнята да се отваря отъ само себе си.

14. Гривня съ плоско отворено колело (табл. IV 5); диаметъръ 5 см., тежина 33·70 гр. Колелото, което на двата края е снабдено съ широки халки, е обточено съ витлообразно осукани телове, които къмъ отвора на гривнята сж завити спирално въ кржгли щитове. Часть отъ тѣзи телове е отчупена.

15. Двѣ еднакви гривни, уплетени витлообразно отъ по три дебели жици масивенъ златенъ телъ (табл. IV 13). Едната гривня има диаметъръ 7·5 см. и тежи 85·30 гр. Другата гривня е отчасти разкжсана и разплетена; тя тежи 84·65 гр. Гривнитѣ сж снабдени на отвора съ дебела халка, която влиза свободно между двѣ съотвѣтни халки, прикрѣпени на срѣщуположния край. Прѣзъ тритѣ халки минава едно лостче, съ топка на единия край, направено отъ двѣ разединени пластинки, което се движи свободно и позволява гривнята да се отвори или да се държи затворена. Лостчето се движи по една ось, прокарана между двѣтѣ му пластинки и прикрѣпена неподвижно на една отъ вънншнитѣ халки, която ось не му позволява да се извади съвсѣмъ, както при гривнитѣ nº 13.

16. Двѣ еднакви отворени гривни, направени отъ бронзово колело, около което е увитъ витлообразно златенъ телъ, който не оставя да се види бронзовата подложка (табл. III 5). Едната гривня има диаме-

търъ 6·3 см. и тежи 22·10 гр. Другата гривня е развалена и отъ нея е запазенъ само златниятъ телъ, който тежи 17·50 гр.

17. Ажуренъ пръстенъ съ латински надписъ (табл. IV 6 и обр. 1); диаметъръ 23 мм., тежина 11·30 гр. Орнаментътъ на пръстена се състои главно отъ два реда „амазонски" щитове, между които се намира, сжщо въ два реда, слѣдниятъ надписъ: AVRELIVS BITVS BOTV HERCVLI — „Аврели Битъ оброкъ на Херкулеса". BOTV стои вмѣсто VOTV(M). Въ надписитѣ отъ Мизия, подъ влияние на гръцкото произношение (гръцко B = латинско V) звукътъ V често е билъ замѣстянъ съ B. Така въ единъ надписъ отъ Павликени, Търновско (Извѣстия III 23), намираме Bettia вмѣсто Vettia.[1]) Надписътъ на пръстена има сакрално значение и показва, че прътенътъ е билъ посветенъ отъ притежателя му на Херкулеса. Сжщото посвещение срѣщаме и върху другъ единъ сребъренъ пръстенъ въ Народния музей (инв. № 3272), намѣренъ въ Силистра (обр. 2). Върху лицето на този пръстенъ е направенъ елипсовиденъ шитъ, върху който е гравиранъ надписъ *vot(um) Her(culi)*. Надписи отъ този видъ, както е извѣстно, се срѣщатъ често върху пръстени и други украшения отъ римско врѣме.

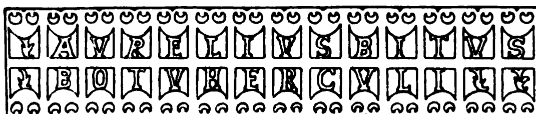

Обр. 1. — Златенъ пръстенъ отъ Николаево, развитъ.

18. Масивенъ двоенъ пръстенъ съ двѣ млѣчносинкави и кафяви камъчета (сардониксъ) на лицето (табл. IV 9); външенъ диаметъръ 29 мм., вжтрѣшенъ диаметъръ 23 мм., теж. 23·95 гр. Около камъчетата е гравиранъ орнаментъ въ видъ на малки спирали. Халката на пръстена е надлъжно набраздена.

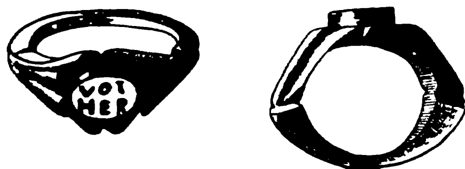

Обр. 2. — Сребъренъ пръстенъ отъ Силистра (ест. гол.).

19. Масивенъ пръстенъ съ едно само камъче отъ сжщия видъ (табл. IV 8); външенъ диаметъръ 27 мм., вжтрѣшенъ диаметъръ 19 мм., теж. 26·30 гр.; орнаментиранъ по сжщия начинъ.

20. Пръстенъ отъ сжщия видъ съ по-малко камъче (табл. IV 10); външенъ диам. 28 мм., вжтрѣшенъ диам. 22 мм., теж. 20·55 гр.

[1]) Другъ примѣръ въ единъ надписъ отъ Ихтиманъ (Kalinka, Ant. Denkmäler in Bulgarien nº 125): *lives* вмѣсто *libe(n)s*. Въ другъ единъ надписъ отъ Никюпъ (Rev. archéol. 1908 II 57 nº 58) срѣщаме сжщо *botu* вмѣсто *votum*.

21. Пръстенъ отъ сжщия видъ и съ сжщото камъче (табл. IV 11); външенъ диам. 23 мм., вжтрѣшенъ диам. 18 мм., теж. 14 98 гр.

22. Масивенъ пръстенъ съ сжщото камъче, но халката му украсена съ релиефенъ листовиденъ орнаментъ, безъ надлъжнитѣ бразди (табл. IV 7); външенъ диам. 27 мм., вжтрѣшенъ диам. 16 мм., теж. 22·10 гр.

II. Прѣдмети отъ сребро.

23. Дѣтска статуйка-солница, висока заедно съ подставката 10 см. (табл. I). Статуйката прѣдставя голо дѣте, седнало върху кржгла профилувана подставка, съ куче въ ржцѣтѣ. Косата на дѣтето е събрана и завита на кокъ на върха на главата. Изработката е груба, но изразителна; дѣтскитѣ форми сж прѣдадени естествено и сполучливо. Зѣницитѣ

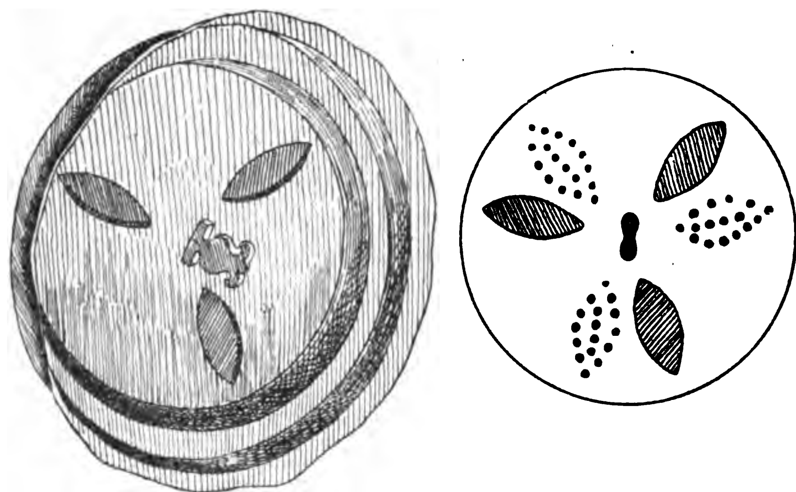

Обр. 3. — Дъното на сребърната солница отъ Николаево.

на очитѣ сж прѣдставени пластично чрѣзъ значителни трапчинки, които даватъ на погледа подвижность и дълбочина. Отъ другитѣ стилови особности на статуйката заслужава да се изтъкне характерниятъ начинъ, по който е третирана косата. Тя е прѣдставена като гжста плъстена маса съ малки трапчинки, които наподобяватъ отдѣлнитѣ кждрици. По сжщия начинъ е характеризирана и козината на кучето.

Повръхностьта на статуйката има на нѣколко мѣста пѣтна свѣтлозелена патина, отъ дѣто се вижда, че среброто не е съвсѣмъ чисто. Извжтрѣ статуйката е куха; тя тежи само 106 гр. Дъното е направено отъ два кржга, поставени единъ върху другъ, отъ които външниятъ (долниятъ) е неподвиженъ, а вжтрѣшниятъ може да се върти по-

срѣдствомъ една малка дръжка, която е прикрѣпена въ центъра му. Външниятъ неподвиженъ кржгъ има три продълговати изрѣза, както това е показано въ обр. 3. Сжщитѣ изрѣзи сж направени и на вжтрѣшния кржгъ. Освѣнъ това при този послѣдния съотвѣтни плоскости сж покрити съ малки дупчици въ видъ на ржшето. Когато изрѣзитѣ на вжтрѣшния кржгъ дойдатъ върху изрѣзитѣ на външния, тогава статуйката-сждъ е отворена и нейната вжтрѣшность може да се напълни било съ соль, било съ друга нѣкаква счукана на ситно материя. При едно слабо завъртане на вжтрѣшния кржгъ, неговитѣ масивни части дохаждатъ върху изрѣзитѣ на външния кржгъ и по този начинъ сждътъ се затваря. При по-нататъшно завъртане, върху изрѣзитѣ на външния кржгъ дохаждатъ продупченитѣ части на вжтрѣшния кржгъ и тогава поставената въ сжда материя може да се изржсва въ малко количество. По такъвъ начинъ съ съвсѣмъ простъ механизъмъ се постига едно доста умѣло скроено приспособление на статуйката.

Обр. 4. — Сребърно тасче отъ Николаево (2/з ест. гол.).

Статуйката-солница отъ Николаево, която, доколкото ми е извѣстно, е единственииятъ екземпляръ отъ този видъ, принадлежи къмъ най-забѣлѣжителнитѣ прѣдмети, които притежаваме отъ римско врѣме. Тя е твърдѣ характеренъ паметникъ на античната художествена индустрия, която винаги се е стрѣмѣла да даде завършена художествена форма и на най-обикновенитѣ прѣдмети за всѣкидневна употрѣба. Разрѣшението на тази задача, постигнато при николаевската солница, е безъ съмнѣние едно отъ най-сполучливитѣ, които можемъ да си прѣдставимъ. Нищо не би издало въ нея практическото ѝ прѣдназначение, когато я бихме видѣли сложена върху нѣкоя маса, на която тя би могла да служи като хубаво украшение.

24. Обикновено тасче безъ орнаменти, съ низъкъ кръгъ отдолѣ на дъното за подставка, вис. 2·9 см., диаметъръ на отвора 9 см. (обр. 4).

25. Отворена гривня съ плоско и тънко колело, изработено грубо въ видъ на змия (обр. 5); диам. 6 см.

26. Отворена гривня съ обло колело, което къмъ крайщата постепенно се натънява (табл. III 6); размѣри 5·5 × 6·7 см.; счупена на двѣ части.

Обр. 5. — Сребърна гривня отъ Николаево (²/₃ ест. гол.).

27. Отворена гривня (?) съ ръбесто колело, което къмъ крайщата постепенно се натънява (табл. IV 2); размѣри 6·7 × 9 см.

28. Прьстенъ съ кръгло червено камъче (корналинъ), върху което е гравиранъ бюстъ на Хелиосъ (Слънцето) съ лъчи около главата, обърнатъ на лѣво (табл. IV 12); вънщенъ диам. 31 мм., вътрѣшенъ диам. 20 мм., теж. 26·35 гр.

29. Кръстовидна фибула отъ обикновения типъ съ полукръгълъ лъкъ (табл. IV 1); дълга 7·5 см. Топкитѣ, сь които завършватъ горнитѣ рамена на кръста, носятъ явни остатъци отъ позлата. Долнята права часть на лъка има орнаменти, инкрустирани съ ниело (черъ емайлъ). Иглата е загубена.

30. Часть отъ игла (?), единиятъ край на която е завитъ въ видъ на халка (табл. IV 4); дълж. 6 см.

31. Часть отъ строшена гривня (?) отъ дебелъ телъ.

III. Монети.

№ по редъ	Владѣтель	Надписъ на опакото	Cohen №	Количество на екземпляритѣ	Сборъ
1	*Titus*	COS VI (77/78 год.)	65	1	
	Всичко . .	—	—	—	1
2	*Antoninus Pius*. .	CONCORDIA AVG	135	1	
	Всичко . .	—	—	—	1
3	*Faustina sen.* . .	IVNONI REGINAE	215	1	
	Всичко . .	—	—	—	1
4	*M. Aurelius* . . .	CONCORD AVG TR P XV COS III	31	1	
5	" " . . .	COS II	102	1	
6	" " . . .	IMP VI COS III	257	1	
7	" " . . .	PIETAS AVG	451	1	
8	" " . . .	TR POT VIII COS II	664	1	
9	" " . . .	TR P XXIX IMP VIII COS III	916	1	
	Всичко . .	—	—	—	6
10	*Faustina iun.* . .	AVGVSTI PII FIL	15	1	
	Всичко . .	—	—	—	1
11	*L. Verus*	TR P VIII IMP V COS III	318	1	
	Всичко . .	—	—	—	1
12	*Commodus* . . .	APOL PAL P M TR P XVI COS VI	25	1	
13	" . . .	CONC COM P M TP P XVI COS VI	45	1	
14	" . . .	LIB AVG V TR P VII IMP IIII COS III P P	311	1	
15	" . . .	P M TR P XIII IMP VIII COS V P P	532	1	
16	" . . .	" "	537	1	
17	" . . .	ROMAE FELICI	652	1	
18	" . . .	ROM FEL P M TR P XVI COS VI	655	1	
19	" . . .	SECVR ORB P M TR P XIIII COS V P P	697	1	
20	" . . .	VOTA SOLV PRO SAL R P	984	1	
21	" . . .	TR P VII IMP IIII COS III P P	липсва	1	
	Всичко . .	—	—	—	10
22	*Albinus*	ROMAE AETERNAE	61	1	
	Всичко . .	—	—	—	1
23	*S. Severus* . . .	ADVENTVI AVG FELICISSIMO	6	1	
24	" " . . .	AEQVITATI AVGG	21	1	

№	Императоръ	Надписъ на опакото	Cohen №	Количество на екземплярите	Сборъ
25	S. Severus . . .	ANNONAE AVGG	37 вар.[1]	1	
26	" " . . .	ARAB ADIAB COS II P P	50	1	
27	" " . . .	BONI EVENTVS	68	1	
28	" " . . .	CONSECRATIO	84	1	
29	" " . . .	COS III P P	100	1	
30	" " . . .	FORTVN REDVC	173 вар.[2]	1	
31	" " . . .	FORTVNA REDVX	181	1	
32	" " . . .	FVNDATOR PACIS	203	1	
33	" " . . .	" "	205	4	
34	" " . . .	LIBERALITAS AVGG V	296	1	
35	" " . . .	LIBERO PATRI	301	1	
36	" " . . .	MARS PATER	311	1	
37	" " . . .	MARTI PACIFERO	315	1	
38	" " . . .	MARTI VICTORI	320	1	
39	" " . . .	MONET AVG	330	1	
40	" " . . .	MVNIFICENTIA AVG	349	1	
41	" " . . .	PACI AETERNAE	357 вар.[3]	1	
42	" " . . .	PART MAX P M TR P V[illegible]	370	1	
43	" " . . .	PART MAX P M TR P X	372	1	
44	" " . . .	P M TR P [illegible] COS [illegible] P P	390	1	
45	" " . . .	P M TR P [illegible] COS [illegible] P P	416	1	
[illegible]	" " . . .	" "	417	1	
[illegible]	" " . . .	" "	423	1	
[illegible]	" "	[illegible]	[illegible]	2	
[illegible]	" "	[illegible]	[illegible]	[illegible]	
[illegible]	" "	[illegible]	454	4	
[illegible]	" "	[illegible]	[illegible]	[illegible]	
[illegible]	" "	[illegible]	[illegible]	[illegible]	
[illegible]	" "		[illegible]	[illegible]	
[illegible]		[illegible]	[illegible]	[illegible]	
[illegible]			[illegible]	[illegible]	
[illegible]		[illegible]	[illegible]	[illegible]	
[illegible]			[illegible]	[illegible]	
[illegible]			[illegible]	[illegible]	

[illegible]

№ по редъ	Владѣтель	Надписъ на опакото	Cohen №	Количество на екземпляритѣ	Сборъ
59	*S. Severus* . . .	P M TR P XVIII COS III P P	539	1	
60	„ „ . . .	P M TR P XIX COS III P P	563	1	
61	„ „ . . .	PROFECTIO AVG	580	3	
62	„ „ . . .	RESTITVTOR VRBIS	599	5	
63	„ „ . . .	„ „	606	1	
64	„ „ . . .	VICTORIAE AVGG FEL	719	3	
65	„ „ . . .	VICT PART MAX	744	1	
66	„ „ . . .	VIRT AVG TR P COS	752	1	
67	„ „ . . .	VIRT AVGG	761	1	
68	„ „ . . .	VOTA PVBLICA	777	2	
69	„ „ . . .	VOTA SVSCEPTA XX	791	2	
	Всичко . .	—	—	—	68
70	*Julia Domna*. . .	DIANA LVCIFERA	32	2	
71	„ „ . . .	FELICITAS	47	1	
72	„ „ . . .	FORTVNAE FELICI	55	1	
73	„ „ . . .	HILARITAS	72	3	
74	„ „ . . .	„	79	1	
75	„ „ . . .	IVNO	81	2	
76	„ „ . . .	IVNO REGINA	97	1	
77	„ „ . . .	LAETITIA	101	1	
78	„ „ . . .	MATRI DEVM	137	1	
79	„ „ . . .	PIETAS PVBLICA	156	3	
80	„ „ . . .	PVDICITIA	164 вар.[1]	1	
81	„ „ . . .	„	168	1	
82	„ „ . . .	VENVS FELIX	198	2	
83	„ „ . . .	VENVS GENETRIX	205 вар.[2]	1	
84	„ „ . . .	„ „	211	1	
85	„ „ . . .	„ „	212	1	
86	„ „ . . .	VESTA	226	1	
87	„ „ . . .	„	230	1	
88	„ „ . . .	VESTAE SANCTAE	246	1	
	Всичко . .	—	—	—	26
89	*Caracalla*. . . .	BONVS EVENTVS	19	1	
90	„	IMPERII FELICITAS	95	1	
91	„	INDVLGENTIAE AVG	103	1	

[1]) *Pudicitia* държи въ лѣвата ржка скиптъръ, който въ екземпляра у Cohen липсва.

[2]) Екземплярътъ у Cohen има на лицето обикновенъ бюстъ на Юлия Домна. Въ екземпляра отъ Николаево бюстътъ е съ диадема и е поставенъ върху луненъ сръпъ.

№ по редъ	Владѣтель	Надписъ на опакото	Cohen №	Количество на екземплярите	Сборъ
92	*Caracalla*	IOVI SOSPITATORI	108	1	
93	„	LIBERALITAS AVGG V	124	1	
94	„	LIBERALITAS AVG VI	129	1	
95	„	LIBERAL AVG VIIII	139	2	
96	„	LIBERTAS AVG	143	1	
97	„	MARTI PROPVGNATORI	150	2	
98	„	„ „	152	1	
99	„	MARTI VLTORI	154	1	
100	„	MONETA AVG	165	4	
101	„	„ „	166	1	
102	„	„ „	167	2	
103	„	MONETA AVGG	168	1	
104	„	PART MAX PONT TR P IIII	175	1	
105	„	PART MAX PON TR P V COS	179 вар.[1])	3	
106	„	P M TR P XIIII COS III P P	186	1	
107	„	„ „	190	1	
108	„	P M TR P XV COS III P P	195	2	
109	„	„ „	196	1	
110	„	„ „	206	2	
111	„	P M TR P XVI COS IIII P P	211	1	
112	„	„ „	220	1	
113	„	P M TR P XVII COS IIII P P	239	1	
114	„	„ „	242	2	
115	„	„ „	247	2	
116	„	P M TR P XVIII COS IIII P P	278	1	
117	„	„ „	282	1	
118	„	„ „	302	3	
119	„	„ „	314	1	
120	„	„ „	315	1	
121	„	P M TR P XVIIII COS IIII P P	337	1	
122	„	„ „	349 вар.[2])	1	
123	„	„ „	362	1	
124	„	„ „	363	1	
125	„	PONTIFEX TR P II	406	1	
126	„	PONTIF TR P VIII COS II	421	1	

[1]) Надписътъ върху опакото на екземпляра у Cohen гласи . . . . MAX PONT TR . . . .

[2]) Николаевскиятъ екземпляръ има на лицето само глава на Каракала съ лавровъ вѣнецъ, вмѣсто драпиранъ и брониранъ бюстъ съ лжчеста корона, както е екземплярътъ у Cohen.

№ по редъ	Владѣтель	Надписъ на опакото	Cohen №	Количество на екземплярит ѣ	Сборъ
127	*Caracalla*	PONTIF TR P VIII COS II	424	1	
128	„	PONTIF TR P X COS II	434	2	
129	„	„ „	441	1	
130	„	PONTIF TR P XII COS III	464	2	
131	„	„ „	465	2	
132	„	PONTIF TR P XIII COS III	484	1	
133	„	PROFECTIO AVG	508	1	
134	„	„ „	509	2	
135	„	PROF PONTIF TR P XI COS III	510	1	
136	„	SECVRITAS PERPETVA	562	1	
137	„	SPEI PERPETVAE	597	1	
138	„	VENVS VICTRIX	608	2	
139	„	VIRTVS AVGG	667	1	
140	„	VOTA SVSCEPTA X	689	1	
141	„	P M TR P VIII COS II P P	липсва	1	
	Всичко . .	—	—	—	72
142	*Plautilla*	CONCORDIAE AETERNAE	10	1	
143	„	CONCORDIA FELIX	12	1	
144	„	PIETAS AVGG	16	2	
145	„	VENVS VICTRIX	25	4	
	Всичко . .	—	—	—	8
146	*Geta*	FELICITAS PVBLICA	38	4	
147	„	FELICITAS TEMPOR	44	1	
148	„	LIBERALITAS AVG V	68	1	
149	„	MARTI VICTORI	76	1	
150	„	NOBILITAS	90	2	
151	„	PONTIF TR P II COS II	137	1	
152	„	PRINC IVVENTVTIS	157	2	
153	„	PRINC IVVENT	159	1	
154	„	SECVRIT IMPERII	183	3	
155	„	VOTA PVBLICA	230	1	
	Всичко . .	—	—	—	17
156	*Macrinus*	FELICITAS TEMPORVM	15	1	
157	„	IOVI CONSERVATORI	33 вар.[1])	1	
158	„	„ „	37	2	
159	„	VOTA PVBL P M TR P	147	1	
	Всичко . .	—	—	—	5

[1]) Николаевскиятъ екземпляръ има на лицето слѣдния надписъ: IMP C M OPEL SEV MACRINVS AVG. При екземпляра у Cohen името *Sev(erus)* липсва.

[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	
	[illegible]	—	—	—	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	
[illegible]	„	[illegible]	[illegible]	[illegible]	
[illegible]	„	[illegible]	[illegible]	[illegible]	
[illegible]	„	„ „	[illegible]	[illegible]	
[illegible]	„	„ „	[illegible]	[illegible]	
[illegible]	„	[illegible]	[illegible]	[illegible]	
[illegible]	„	„ „	[illegible]	[illegible]	
[illegible]	„	„ „	[illegible]	[illegible]	
[illegible]	„	[illegible]	[illegible]	[illegible]	
[illegible]	„	[illegible]	[illegible]	[illegible]	
[illegible]	„	[illegible]	[illegible]	[illegible]	
[illegible]	„	[illegible]	[illegible]	[illegible]	
[illegible]	„	[illegible]	[illegible]	[illegible]	
[illegible]	„	„ „	[illegible]	[illegible]	
[illegible]	„	[illegible]	[illegible]	[illegible]	
[illegible]	„	[illegible]	[illegible]	[illegible]	
[illegible]	„	„ „	[illegible]	[illegible]	
[illegible]	„	[illegible]	[illegible]	[illegible]	
[illegible]	„	[illegible]	[illegible]	[illegible]	
[illegible]	„	„ „	[illegible]	[illegible]	
[illegible]	„	[illegible]	[illegible]	[illegible]	
[illegible]	„	„ „	[illegible]	[illegible]	
[illegible]	„	[illegible]	[illegible]	[illegible]	
[illegible]	„	„ „	[illegible]	[illegible]	
[illegible]	„	„ „	[illegible]	[illegible]	
[illegible]	„	„ „	[illegible]	[illegible]	
[illegible]	„	[illegible]	[illegible]	[illegible]	
[illegible]	„	[illegible]	[illegible]	[illegible]	
[illegible]	„	[illegible]	[illegible]	[illegible]	
[illegible]	„	„ „ „	[illegible]	[illegible]	
[illegible]	„	[illegible]	[illegible]	[illegible]	

№ по редъ	Владѣтель	Надписъ на опакото	Cohen №	Количество на екземпляритѣ	Сборъ
192	*Elagabalus* . . .	TEMPORVM FELICITAS	282	2	
193	„ . . .	VICTOR ANTONINI AVG	291	2	
194	„ . . .	VICTORIA AVG	300	1	
195	„ . . .	„ „	304	1	
	Всичко . .	—	—	—	55
196	*Iulia Paula* . . .	CONCORDIA	6	1	
	Всичко . .	—	—	—	1
197	*Aquilia Severa* . .	CONCORDIA	2	1	
	Всичко . .	—	—	—	1
198	*Iulia Soaemias* . .	VENVS CAELESTIS	8	1	
199	„ „ . .	„ „	14	2	
	Всичко . .	—	—	—	3
200	*Iulia Maesa* . . .	FECVNDITAS AVG	8	1	
201	„ „ . . .	PVDICITIA	36	4	
202	„ „ . . .	SAECVLI FELICITAS	45	4	
	Всичко . .	—	—	—	9
203	*Severus Alexander*	AEQVITAS AVG	9	1	
204	„ „	ANNONA AVG	29	1	
205	„ „	„ „	32	1	
206	„ „	CONCORDIA	38	1	
207	„ „	FIDES MILITVM	51	1	
208	„ „	„ „	52	2	
209	„ „	IOVI PROPVGNATORI	83	3	
210	„ „	IOVI VLTORI	95	2	
211	„ „	LIBERALITAS AVG	108	1	
212	„ „	LIBERTAS AVG	152	1	
213	„ „	MARTI PACIFERO	173	2	
214	„ „	PAX AVG	187	2	
215	„ „	PERPETVITATI AVG	191	1	
216	„ „	P M TR P COS P P	204 вар.[1]	4	
217	„ „	„ „	207	1	
218	„ „	„ „	216	1	
219	„ „	„ „	218	1	
220	„ „	P M TR P II COS P P	231	2	

[1]) У Cohen върху лицето на монетата бюстътъ на императора е само драпиранъ; въ николаевскитѣ екземпляри той е драпиранъ, брониранъ и съ лавровъ вѣнецъ на главата.

масивни съ гравирани орнаменти.[1] Заедно ... огърлица отъ Nasium въ парижката ...

Обр. 6. — Златна огърлица ...

[1] ... Altertümer des ... описанието на ...

ни още три медалиона за окачване съ златни монети отъ узурпа-
)стумъ и единъ съ монета отъ Антонинъ Пий.[1])

кто се вижда отъ този кратъкъ прѣгледъ, извѣстнитѣ днесъ
и отдѣлни медалиони отъ типа на николаевската огърлица
ата на Каракала датиратъ отъ твърдѣ късно врѣме и сж намѣ-
іки все по периферията на римската империя, тамъ, дѣто въ
то сж прѣобладавали въ много голѣма степень варварскитѣ
и дѣто, слѣдователно, варварскитѣ обичаи сж могли да се
аралелно съ римската култура. Отъ това слѣдва, че обичаятъ
нтъ огърлици съ медалиони отъ римски монети въ късно
ме ще трѣбва да се счита за варварски и че той ще да е
ъществено разпространенъ у варварскитѣ племена, които сж
пограничнитѣ провинции на римската империя.[2])

:ки елементи намираме и въ други прѣдмети отъ николаев-
ище. Така напр. пирамидалнитѣ висулки на обѣцитѣ n° 8
то сж чужди на класическата орнаментика, се повтарятъ въ
о-горѣ медалиони отъ Szilágy-Somlyó, както и въ нѣкои вар-
ти (медалиони направени по подражание на монети) отъ сѣ-
Сжщо така и спиралитѣ на обѣцитѣ n° 9 (табл. III 4) и на грив-
IV 5), както и орнаментитѣ върху трижгълнитѣ пластинки на
(табл. III 2), напомнятъ много повече орнаментиката на при-
отколкото класически образци. Най-послѣ важенъ е въ то-
адписътъ на ажурения пръстенъ n° 17 (табл. IV 6), въ който
бственото име Aurelius Bitus. Това име показва, че човѣ-
пръстенътъ е билъ приготвенъ или който самъ го е из-
романизиранъ тракиецъ, който, слѣдъ като е приелъ
о име Aurelius, запазилъ е като прѣкоръ и своето
йско име Bitus, което принадлежи къмъ най-разпро-
акия. Отъ всичко това се вижда, че николаевското
о е било собственость на нѣкой прѣдставитель на

[1]), Catalogue général et raisonné стр. 378 n° 2560 — 2563.

[2]) ва A. Dumont (Mélanges d'archéol. et d'épigraphie стр. 183), че
главатари отъ късно римско врѣме да носятъ понѣкога почти
видъ на огърлици, може да се сравни съ разпространения и до
у женитѣ да носятъ нанизи отъ жълтици, които обикновено
. Този обичай, както е извѣстно, е твърдѣ разпространенъ

итѣ отъ Да[illegible] Reallexikon стр. 520

№ по редъ	Владѣтель	Надписъ на опакото	Cohen №	Количество на екземпляритѣ	Сборъ
221	*Severus Alexander*	P M TR P II COS P P	236	1	
222	„ „	„ „	239	3	
223	„ „	P M TR P III COS P P	249	1	
224	„ „	„ „	256	1	
225	„ „	P M TR P V COS II P P	289	3	
226	„ „	P M TR P VI COS II P P	312	1	
227	„ „	„ „	319	2	
228	„ „	P M TR P XI COS III P P	434 вар.[1]	3	
229	„ „	P M TR P XII COS III P P	440	1	
230	„ „	P M TR P XIII COS III P P	448	1	
231	„ „	PROVIDENTIA AVG	498	1	
232	„ „	„ „	501	5	
233	„ „	„ „	508	1	
234	„ „	SALVS PVBLICA	530	1	
235	„ „	SPES PVBLICA	543	1	
236	„ „	„ „	543 вар.[2]	1	
237	„ „	VICTORIA AVG	556	1	
238	„ „	„ „	560	4	
239	„ „	„ „	564	1	
240	„ „	VICTORIA AVGVSTI	566	1	
241	„ „	VIRTVS AVG	576	4	
242	„ „	„ „	579	1	
243	„ „	„ „	586	1	
	Всичко . .	—	—	—	68
244	*Iulia Mamaea* . .	FECVND AVGVSTAE	5	1	
245	„ „ . .	„ „	6	1	
246	„ „ . .	FELICITAS PVBLICA	17	3	
247	„ „ . .	„ „	24	1	
248	„ „ . .	IVNO CONSERVATRIX	35	3	
249	„ „ . .	VENVS VICTRIX	76	2	
250	„ „ . .	VESTA	81	3	
	Всичко . .	—	—	—	14
251	*Maximinus Thrax*	FIDES MILITVM	7	3	
252	„ „	PAX AVGVSTI	31	3	
253	„ „	P M TR P P P	46	1	

[1]) У Cohen на опакото Слънцето-богъ държи въ лѣвата си ржка глобусъ, въ николаевскитѣ екземпляри — камшикъ.

[2]) Върху лицето на николаевския екземпляръ бюстътъ на императора е драпиранъ и брониранъ, у Cohen само драпиранъ.

№ по редъ	Владѣтель	Надписъ на опакото	Cohen №	Количество на екземляритѣ	Сборъ
254	*Maximinus Thrax.*	P M TR P II COS P P	55	2	
255	" " .	PROVIDENTIA AVG	77	3	
256	" " .	SALVS AVGVSTI	85	1	
257	" " .	VICTORIA AVG	99	1	
258	" " .	VICTORIA GERM	107	1	
	Всичко . .	—	—	—	15
259	*Balbinus*	PIETAS MVTVA AVGG	17	2	
	Всичко . .	—	—	—	2
260	*Pupienus*	PATRES SENATVS	21	1	
261	"	PAX PVBLICA	22	1	
	Всичко . .	—	—	—	2
262	*Gordianus III* . .	AEQVITAS AVG	17	5	
263	" . .	" "	25	4	
264	" . .	AETERNITATI AVG	39	1	
265	" . .	" "	41	19	
266	" . .	CONCORDIA AVG	50	3	
267	" . .	" "	53	1	
268	" . .	CONCORDIA MILIT	62	4	
269	" . .	DIANA LVCIFERA	69	5	
270	" . .	FELICIT TEMP	71	4	
271	" . .	FELICIT TEMPOR	72	1	
272	" . .	FELICITAS TEMPORVM	81	6	
273	" . .	FIDES MILITVM	86	5	
274	" . .	FORT REDVX	97	5	
275	" . .	FORTVNA REDVX	98 вар.[1])	17	
276	" . .	IOVI CONSERVATORI	105	6	
277	" . .	IOVI STATORI	109	17	
278	" . .	IOVIS STATOR	115	2	
279	" . .	LAETITIA AVG N	121	15	
280	" . .	LIBERALITAS AVG II	130	2	
281	" . .	LIBERALITAS AVG III	142	5	
282	" . .	MARS PROPVG	155	1	
283	" . .	MARTEM PROPVGNATOREM	160	5	
284	" . .	ORIENS AVG	167	9	
285	" . .	PAX AVGVSTI	173 вар.[2])	6	

[1]) У Cohen върху лицето бюстътъ на императора е съ лавровъ вѣнецъ, въ николаевскитѣ екземпляри съ лжчеста корона.

[2]) У Cohen надписътъ на опакото е PAX AVGVST.

№ по редъ	Владѣтель	Надпись на опакото	Cohen №	Количество на екземпляритѣ	Сборъ
286	*Gordianus III* . .	PAX AVGVSTI	179	1	
287	„ . .	P TR P II COS P P	194	2	
288	„ . .	„ „	196	2	
289	„ . .	„ „	199	2	
290	„ . .	„ „	203	1	
291	„ . .	„ „	205	1	
292	„ . .	„ „	210	2	
293	„ . .	„ „	212	2	
294	„ . .	„ „	216	5	
295	„ . .	P M TR P III COS P P	234	5	
296	„ . .	„ „	238	1	
297	„ . .	P M TR P III COS II P P	242	3	
298	„ . .	„ „	243	1	
299	„ . .	P M TR P IIII COS II P P	250	4	
300	„ . .	„ „	253	6	
301	„ . .	P M TR P V COS II P P	261	4	
302	„ . .	„ „	264	1	
303	„ . .	„ „	266	9	
304	„ . .	P M TR P VI COS II P P	272	1	
305	„ . .	PROVID AVG	296	4	
306	„ . .	PROVIDENT AVG	298	1	
307	„ . .	PROVIDENTIA AVG	299	1	
308	„ . .	„ „	302	5	
309	„ . .	ROMAE AETERNAE	312	3	
310	„ . .	„ „	314	2	
311	„ . .	SAECVLI FELICITAS	319	10	
312	„ . .	SALVS AVGVSTI	325	5	
313	„ . .	SECVRIT PERP	327	3	
314	„ . .	SECVRITAS PERPETVA	336	3	
315	„ . .	SECVRITAS PVBLICA	340	1	
316	„ . .	VENVS VICTRIX	347	5	
317	„ . .	VICTOR AETER	348	2	
318	„ . .	VICTORIA AETER	349	1	
319	„ . .	VICTORIA AETERNA	353	3	
320	„ . .	VICTORIA AVG	357	4	
321	„ . .	VIRTVS AVG	381	9	
322	„ . .	„ „	383	3	
323	„ . .	„ „	388	2	

№ по редъ	Владѣтель	Надписъ на опакото	Cohen №	Количество на екземпляритѣ	Сборъ
324	*Gordianus III* . .	VIRTVTI AVGVSTI	404	25	
	Всичко . .	—	—	—	293
325	*Sabin. Tranquillina*	CONCORDIA AVGG	1 вар.[1])	1	
	Всичко . .	—	—	—	1
326	*Philippus pater* . .	ADVENTVS AVGG (244 г.)	3	6	
327	„ „ . .	AEQVITAS AVGG	9 вар.[2])	23	
328	„ „ . .	„ „	12 вар.[3])	1	
329	„ „ . .	AETERNITAS AVGG	17	2	
330	„ „ . .	AETERNIT IMPER	22	1	
331	„ „ . .	ANNONA AVGG	32	20	
332	„ „ . .	„ „	33	1	
333	„ „ . .	FELICITAS TEMP	43	8	
334	„ „ . .	FIDES MILIT	54	2	
335	„ „ . .	FIDES MILITVM	58	2	
336	„ „ . .	LAETIT FVNDAT	80	5	
337	„ „ . .	LIBERALITAS AVG II (247 г.)	87	13	
338	„ „ . .	PAX AETERN	102	1	
339	„ „ . .	„ „	103	1	
340	„ „ . .	PAX AETERNA	109	1	
341	„ „ . .	P M TR P II COS P P (245 г.)	120	9	
342	„ „ . .	P M TR P III COS P P (246 г.)	124	13	
343	„ „ . .	P M TR P IIII COS II P P (247 г.)	136	7	
344	„ „ . .	„ „	137	3	
345	„ „ . .	ROMAE AETERNAE	170	26	
346	„ „ . .	„ „	171	1	
347	„ „ . .	SAECVLARES AVGG V (248 г.)	182	1	
348	„ „ . .	SAECVLARES AVGG COS III (248 г.)	193	1	
349	„ „ . .	SAECVLVM NOVVM (248 г.)	198	1	
350	„ „ . .	SALVS AVG	205	1	
351	„ „ . .	„ „	209	2	
352	„ „ . .	SECVRIT ORBIS	215	3	
353	„ „ . .	SPES FELICITATIS ORBIS	221	2	
354	„ „ . .	VICTORIA AVG	227	3	
355	„ „ . .	VICTORIA AVGG	235	5	

[1]) У Cohen бюстътъ на императрицата върху лицето на монетата е поставенъ върху луненъ сърпъ; въ николаевския екземпляръ сърпътъ липсва.

[2]) У Cohen надписътъ на опакото е AEQVITAS AVG.

[3]) Сжщата разлика, както въ прѣдидещата монета.

№ по редъ	Владѣтель	Надписъ на опакото	Cohen №	Количество на екземпляритѣ	Сборъ
356	*Philippus pater* . .	VIRTVS AVG	239	3	
357	„ „ . .	„ „	240	5	
358	„ „ . .	VIRTVS EXERCITVS	244	1	
	Всичко . .	—	—	—	174
359	*Otacilia Severa* . .	CONCORDIA AVGG	4	15	
360	„ „ . .	„ „	16	1	
361	„ „ . .	„ „	17	4	
362	„ „ . .	IVNO CONSERVAT	20	5	
363	„ „ . .	PIETAS AVG	30	1	
364	„ „ . .	„ „	34	1	
365	„ „ . .	PVDICITIA AVG	53	3	
366	„ „ . .	SAECVLARES AVGG IIII (248 г.)	64	1	
	Всичко . .	—	—	—	31
367	*Philippus filius* . .	AETERNIT IMPER	6	3	
368	„ „ . .	IOVI CONSERVAT	13	3	
369	„ „ . .	LIBERALITAS AVGG III (248 г.)	17	1	
370	„ „ . .	PAX AETERNA	24	2	
371	„ „ . .	PRINCIPI IVVENT	48	23	
372	„ „ . .	„ „	54	4	
373	„ „ . .	„ „	57	6	
374	„ „ . .	SAECVLARES AVGG III (248 г.)	72	3	
	Всичко . .	—	—	—	45
	Общъ сборъ . .	—	—	933	933

Освѣнъ изброенитѣ въ горния описъ монети, били сѫ намѣрени още двѣ съвсѣмъ изтрити бронзови монети, които не могатъ да се опрѣдѣлятъ.

Болшинството отъ николаевскитѣ монети сѫ твърдѣ обикновени екземпляри, които не прѣдставятъ особенъ нумизматически интересъ. Само монетата отъ императрица Сабиния Транквилина, описана по-горѣ подъ nº 325, принадлежи къмъ най-рѣдкитѣ римски монети и нейната нумизматическа стойность възлиза на 800 лева. Отклоненията, които прѣдставятъ нѣкои николаевски монети отъ екземпляритѣ, описани у Коенъ, сѫ изтъкнати по-горѣ въ описа. Въ цѣлата находка се срѣщатъ само два екземпляра (nº 21 и 141), които не сѫ били извѣстни на Коенъ.

По тази причина нѣма да бжде излишно да дадемъ подробното описание на тѣзи два екземпляра.

21. Лице: M COMMODVS ANTONINVS AVG. Глава на Комода съ лавровъ вѣнецъ, на десно.

Опако: TR P VII IMP IIII COS III P P. Юнона права, на лѣво, съ скиптъръ въ лѣвата ржка и патера въ десната; прѣдъ нея алтарь. — Отлично запазена. Диам. 19 мм.

141. Лице: ANTONINVS AVGVSTVS. Бюстъ на Каракала младъ, съ лавровъ вѣнецъ, драпиранъ и брониранъ, на десно.

Опако: P M TR P VIII COS II P P. Виктория хвъркаща на лѣво и държеща въ двѣтѣ си ржцѣ лентоподобна диадема; прѣдъ нея кржгълъ щитъ на четвъртита подставка. — Отлично запазена. Диам. 19 мм.

Всички монети сж изобщо много добрѣ запазени. По-старитѣ екземпляри, особно тѣзи отъ първото и второто столѣтие, сж само изтъркани значително вслѣдствие на продължителното имъ употрѣбение. Монетитѣ отъ третото столѣтие, които не сж били дълго врѣме въ обръщение, изглеждатъ почти като нови. Но понеже тѣхниятъ металъ, както е извѣстно, не е съвсѣмъ чистъ, срѣщатъ се между тѣхъ и екземпляри, които сж отчасти разядени отъ влиянието на почвата.

IV. Дата и произхождение на съкровището.

Благодарение на монетитѣ, ние сме въ състояние да опрѣдѣлимъ съвсѣмъ точно врѣмето, прѣзъ което николаевското съкровище е било заровено въ земята. Както се вижда отъ дадения по-горѣ описъ, най-къснитѣ монети отъ съкровището сж отъ врѣмето на императора Филипъ Арабъ (244 — 249 год.). Послѣднитѣ монети, сѣчени отъ този императоръ и датирани съ шестата му трибуническа власть, сж отъ 249 год. Отъ тѣхъ въ съкровището не е намѣренъ нито единъ екземпляръ. Липсватъ така сжщо и екземпляри съ петата трибуническа власть отъ 248 год. Обаче застжпени сж монетитѣ, сѣчени по случай секуларнитѣ тържества прѣзъ сжщата година съ надписи: SAECVLARES и SAECVLVM NOVVM (nº 347 — 349, 366 и 374 на описа). При такива обстоятелства явно е, че съкровището трѣбва да е било заровено въ земята още въ течение на 248 год. или, ако се вземе прѣдъ видъ, че сѣченитѣ въ Римъ монети не сж могли да проникнатъ тъй бързо въ отдалечената Мизия, най-късно прѣзъ 249 год.

Единъ бѣгълъ погледъ върху политическитѣ събития въ провинцията Мизия прѣзъ това врѣме ще ни позволи даже да опрѣдѣлимъ и вѣроятния поводъ за заравянето на съкровището. Царуването на императора Филипъ съвпада съ опустошителнитѣ нашествия на готитѣ въ римскитѣ провинции на югъ отъ Дунава Извѣстно е, че тѣзи нашествия, които започватъ още въ 238 год. при царуването на Максимина и сѫ били улеснени отъ постояннитѣ вѫтрѣшни размирици въ римската империя, продължаватъ съ малки прѣкѫсвания чакъ до 270 год., когато рѣшителнитѣ побѣди на императора Клавди II турятъ за по-дълго врѣме край на нетърпимото положение въ Мизия и усигоряватъ на провинцията траенъ миръ.[1])

Императоръ Филипъ прѣзъ първитѣ години на своето царуване е водилъ успѣшна борба съ варварскитѣ племена на сѣверъ отъ Дунава и сполучилъ да нанесе рѣшително поражение на карпитѣ въ Дакия. Тѣзи успѣхи сѫ го накарали вѣроятно да откаже да плаща на готитѣ уговорения отъ по-рано годишенъ данъкъ. Въ отговоръ на това готитѣ прѣзъ 248 год. навлизатъ въ долня Мизия, която съвпада приблизително съ днешна сѣверна България, опустошаватъ страната и обсаждатъ добрѣ укрѣпения Маркианополъ (сега Девня при Варна). Обаче тѣ не успѣли да прѣвзематъ града и наскоро слѣдъ това се оттеглили, слѣдъ като получили може би отъ обсаденитѣ жители откупъ. Неприятелски нападения въ собственото имъ отечество сѫ ги принудили да напуснатъ по-скоро римската провинция.[2])

За да усигори по-добрѣ защитата на Дунавската граница, Филипъ изпратилъ за управитель въ Мизия енергичния Деци Траянъ, който още сѫщата 248 год. е билъ провъзгласенъ отъ мизийскитѣ легиони за императоръ и потеглилъ съ войскитѣ си срѣщу Филипа въ Италия. Борбата между двамата императори се свършила съ поражението и смъртьта на Филипа при Верона въ началото на августъ 249 година. Готитѣ се възползували отъ тѣзи размирици, за да подновятъ своитѣ нападения въ много по-голѣмъ размѣръ. Макаръ сѫщинскиятъ походъ, извършенъ подъ началството на тѣхния краль Книва — между другитѣ градове тогава е билъ прѣвзетъ и Пловдивъ, дѣто 100,000 души сѫ паднали като пленници въ рѫцѣтѣ на готитѣ — да е почналъ едва прѣзъ 250 год., отдѣлни отряди сѫ захванали да плячкосватъ страната още прѣдидещата година, додѣто двамата римски императори сѫ се борили по между си за самовластие въ империята.

[1]) Гл. върху тѣзи събития главно Rappaport, Die Einfälle der Goten, стр. 27—93.
[2]) Rappaport, Die Einfälle der Goten, стр. 35 сл.

Едно отъ двѣтѣ тѣзи нашествия на готитѣ, прѣзъ 248 или 249 год., ще да е станало причина за заравянето на николаевското съкровище въ земята. Самиятъ неговъ притежатель е craналъ безъ съмнѣние жертва на тѣзи нашествия.

Годината, прѣзъ която е било заровено съкровището, ни дава само единъ terminus ante quem за датирането на самитѣ прѣдмети отъ съкровището, нѣкои отъ които могатъ да бѫдатъ отъ много по-раншно врѣме. Това важи особно за златнитѣ украшения, които сѫ били носени може би въ продължение на години, като сѫ минавали по наслѣдство въ фамилията. Ето защо, за да опрѣдѣлимъ по-точно врѣмето, отъ което произхождатъ въпроснитѣ прѣдмети, трѣбва да прибѣгнемъ къмъ помощьта и на други указания. Единъ terminus post quem за огърлицата съ тритѣ верижки (n° 1 по описа) ни дава прикачената на нея златна монета на Каракала, която споредъ надписа е била сѣчена въ 215 год. Съ други думи тази огърлица е била направена между 215 и 248 год. Сѫщо и огърлицата n° 2, като се сѫди по ажурената обхватка, въ която е поставенъ голѣмиятъ планински кристалъ, не може да бѫде по-стара отъ третия вѣкъ. Съвършено идентична обхватка намираме и при една златна монета на императора Галиена,[1]) която е била употрѣбена по сѫщия начинъ за медалионъ на огърлица, както въ нашия случай при огърлицата n° 1 е употрѣбена златната монета на Каракала. Изобщо ажуренитѣ работи отъ този видъ сѫ станали на мода едва прѣзъ третия вѣкъ,[2]) и то не по нѣкаква случайность, но въ пъленъ унисонъ съ общитѣ естетически тенденции, които се проявяватъ и въ монументалната пла-

[1]) Marshall, Catalogue of the Jewellery in the British Museum n° 2939 и табл. LXVIII.

[2]) Отъ това врѣме датиратъ и прочутитѣ медалиони (7 екземпляра) отъ Петрианецъ въ Хърватско (Arneth, Die antiken Gold-und Silber-Monumente des Münz-Cabinettes in Wien табл. S XVIII; Hampel, Der Goldfund von Nagy-Szent-Miklós стр. 160 сл. и обр. 104 - 111). Макаръ нѣкои отъ монетитѣ, които сѫ поставени въ срѣдата имъ, да датиратъ още отъ втория вѣкъ (Хадрианъ, Антонинъ Пий и Маркъ Аврели), нѣма никакво съмнѣние, че самитѣ имъ ажурени обхватки сѫ били прибавени едва прѣзъ третия вѣкъ и то не по-рано отъ царуването на Каракала, чиито монети намираме върху три отъ медалионитѣ. Подобни ажурени обхватки намираме и при други медалиони отъ третия вѣкъ. Два отъ тѣхъ сѫ съ златни монети отъ императоритѣ Волузианъ и Галиенъ (Marshall, Catalogue of the Jewellery in the British Museum n° 2938, 2939 и табл. LXVIII), а други три носятъ златни монети отъ узурпатора Постумъ (Chabouillet, Catalogue général et raisonné des camées etc. de la Bibliothèque Nationale n° 2561 — 2563). Вѣроятно на третия вѣкъ принадлежатъ и други два медалиона съ ажурени обхватки въ парижката Народна библиотека, които носятъ златни монети отъ Неронъ и отъ Антонинъ Пий (Chabouillet, цит. съч. n° 2560 и 2565). Най-послѣ все отъ сѫщото врѣме и отъ сѫщия видъ сѫ медалионитѣ, окачени на огърлицитѣ, които се пазятъ въ Народната библиотека въ Парижъ и въ Виенския музей (гл. за тѣхъ по-долѣ).

стика отъ това врѣме и които могатъ да се резюмиратъ съ двѣ думи като стрѣмление къмъ ефекти, произлизащи отъ контраста между свѣтло и тъмно. Отъ друга страна и стиловитѣ особности на сребърната статуйка-солница, особно начинътъ, по който е направена косата (гл. по-горѣ стр. 10), показватъ, че и този прѣдметъ не може да бѫде по-старъ отъ третия вѣкъ. Сребърната кръстовидна фибула (nº 29 по описа) ни прѣдставя сѫщо една форма, която прѣзъ първата половина на третия вѣкъ се срѣща още сравнително доста рѣдко и става съвсѣмъ обикновена едва прѣзъ четвъртия вѣкъ. Най-послѣ бюстътъ на Хелиосъ, гравиранъ върху камъчето на сребърния пръстенъ nº 28, указва сѫщо на третия вѣкъ, тъй като култътъ на слънцето се е разпространилъ въ римската империя въ голѣми размѣри едва отъ царуването на Елиогабала (218—222 год.) нататъкъ. Съ други думи всички признаци, особно двата главни и най-характерни прѣдмета на съкровището — златната огърлица съ монетата на Каракала и сребърната статуйка-солница — говорятъ все въ полза на третия вѣкъ. Като се има при това прѣдъ видъ и еднородниятъ характеръ на всички прѣдмети отъ съкровището, можемъ съ положителность да приемемъ, че всички тѣ сѫ правени прѣзъ първата половина на третия вѣкъ. Съ това ние добиваме една дата съ такива тѣсни граници, каквато рѣдко може да се даде въ други случаи за накити отъ подобенъ характеръ. Ето защо съкровището отъ Николаево има извънредно голѣмо значение за историята на златарската индустрия въ Мизия прѣзъ римско врѣме.

Ние означихме съкровището отъ Николаево като римско. Това още не значи, че то се състои отъ такива накити, каквито сѫ били носени отъ самитѣ римляни. Изобщо за врѣмето на римската империя терминътъ „римски" има извънредно широко значение. Между другото той се употрѣбява и за произведенията на всички онѣзи различни народи, които сѫ влизали въ границитѣ на обширната империя и сѫ се намирали подъ непосрѣдственото влияние на римската култура. Ето защо, за да опрѣдѣлимъ по-точно характера на съкровището отъ Николаево и за да видимъ, на кой народъ трѣбва да го припишемъ, необходимо е да разгледаме по-подробно отдѣлнитѣ прѣдмети и тѣхнитѣ декоративни елементи.

Ще се спремъ най-напрѣдъ пакъ на огърлицата съ златната монета на Каракала. Самата монета, сѣчена въ Римъ, е безъ съмнѣние чисто римска. Обаче римлянитѣ, както се вижда отъ находкитѣ, не сѫ имали обичай да носятъ монетитѣ по този начинъ. Това става явно, като се

вематъ прѣдъ видъ мѣстата, дѣто подобни огърлици сж били намирани до сега. Така напр. екземплярътъ въ сбирката на Народната библиотека въ Парижъ, [1]) на който сж окачени четири ажурени медалиона съ златни монети отъ Хадрианъ, Септими Северъ, Каракала и Гета, е намѣрена въ Nasium, главниятъ градъ на галското племе левки (сега Naix, близо до Commercy, департаментъ Meuse, въ сѣверо-източна Франция). Другъ единъ твърдѣ хубавъ екземпляръ, който е направенъ сжщо така отъ три отдѣлни верижки и на който сж окачени четири ажурени медалиона съ златни монети отъ Антонинъ Пий, Маркъ Аврели, Фаустина и Гордианъ, произхожда отъ Мала-Азия. Той е принадлежалъ порано на сбирката Bachofen von Echt, а сега се намира въ Виенския музей (обр. 6).[2]) И двата тѣзи екземпляра датиратъ отъ третия вѣкъ. Трети екземпляръ, на който е окачена златна монета отъ Домициана съ масивна обхватка безъ орнаменти и който изглежда да датира още отъ първия или втория вѣкъ, е намѣренъ въ Египетъ.[3]) Сравнително отъ много по-късно врѣме (отъ петия вѣкъ), датира другъ единъ екземпляръ, намѣренъ прѣзъ 1715 год. при Velp въ Холандия.[4]) Самата огърлица днесъ е изчезнала, обаче нѣкои отъ медалионитѣ, отъ Хонорий и отъ Гала Плацидия, сж запазени. Важно е така сжщо и мѣстонахождението на отдѣлни монети съ златни обхватки, приспособени за окачване, които сигурно сж били носени на огърлици, както въ изброенитѣ по-горѣ случаи. Отъ тѣхъ на първо мѣсто ще споменемъ двата златни медалиона на Каракала отъ Петрианецъ въ Хърватско.[5]) Подобни сж и прочутитѣ медалиони отъ Szilágy-Somlyó въ Унгария, които обаче датиратъ отъ края на четвъртия или началото на петия вѣкъ и се отличаватъ по това, че тѣхнитѣ обхватки не сж ажурени, а

---

[1]) Chabouillet, Catalogue général et raisonné des camées etc. стр. 375 nº 2558; Babelon, Guide illustré au Cabinet des Médailles стр. 168 и обр. 68; Daremberg-Saglio, Dictionnaire des antiquités III 1990 обр. 5138 (подъ думата monile).

[2]) Voetter, Sammlung Bachofen von Echt (Wien 1903) табл. XLVI; Forer, Reallexikon der prähist. klassischen und frühchristl. Altertümer стр. 518.

[3]) Marshall, Catalogue of the Jewellery in the British Museum nº 2735 и табл. LIX. Неизвѣстно е мѣстонахождението на друга една огърлица съ златна монета отъ Северъ Александъръ въ масивна орнаментирана обхватка: Marshall nº 2727 и табл. LIX.

[4]) Van Kerkwijk, въ Procès-verbaux et mémoires du congrès international du numismatique à Bruxelles 1910, publiés par de Witte et Tourneur, стр. 29 — 38 и табл. IV.

[5]) Hampel, Der Goldfund von Nagy-Szent-Miklós стр. 160 и обр. 108 и 110. — Ср. и посочената на стр. 27 заб. 2 литература: Неизвѣстно е мѣстонахождението на двата медалиона съ монети отъ Волузианъ и Галиенъ въ Британския музей (Marshall, Catalogue of the Jewellery nº 2938, 2939 и табл. LXVIII).

масивни съ гравирани орнаменти.[1]) Заедно съ току що споменатата огърлица отъ Nasium въ парижката Народна библиотека сж били

Обр. 6. — Златна огърлица отъ сбирката Bachofen von Echt.

[1]) Hampel, Altertümer des frühen Mittelalters in Ungarn I 394 сл. и обр. 1066, 1067 и 1069; ср. и описанието на цѣлата находка въ томъ II 15 сл., дѣто е посочена и по-старата литература.

намѣрени още три медалиона за окачване съ златни монети отъ узурпатора Постумъ и единъ съ монета отъ Антонинъ Пий.[1])

Както се вижда отъ този кратъкъ прѣгледъ, извѣстнитѣ днесъ огърлици и отдѣлни медалиони отъ типа на николаевската огърлица съ монетата на Каракала датиратъ отъ твърдѣ късно врѣме и сж намѣрени всички все по периферията на римската империя, тамъ, дѣто въ населението сж прѣобладавали въ много голѣма степень варварскитѣ елементи и дѣто, слѣдователно, варварскитѣ обичаи сж могли да се запазятъ паралелно съ римската култура. Отъ това слѣдва, че обичаятъ да се носятъ огърлици съ медалиони отъ римски монети въ късно римско врѣме ще трѣбва да се счита за варварски и че той ще да е билъ прѣимуществено разпространенъ у варварскитѣ племена, които сж населявали пограничнитѣ провинции на римската империя.[2])

Варварски елементи намираме и въ други прѣдмети отъ николаевското съкровище. Така напр. пирамидалнитѣ висулки на обѣцитѣ nº 8 (табл. II 5), които сж чужди на класическата орнаментика, се повтарятъ въ споменатитѣ по-горѣ медалиони отъ Szilágy-Somlyó, както и въ нѣкои варварски брактеати (медалиони направени по подражание на монети) отъ сѣверна Европа.[3]) Сжщо така и спиралитѣ на обѣцитѣ nº 9 (табл. III 4) и на гривнята nº 14 (табл. IV 5), както и орнаментитѣ върху трижгълнитѣ пластинки на огърлицата nº 4 (табл. III 2), напомнятъ много повече орнаментиката на примитивни народи, отколкото класически образци. Най-послѣ важенъ е въ това отношение и надписътъ на ажурения пръстенъ nº 17 (табл. IV 6), въ който се споменува собственото име Aurelius Bitus. Това име показва, че човѣкътъ, за когото пръстеньтъ е билъ приготвенъ или който самъ го е изработилъ, е билъ романизиранъ тракиецъ, който, слѣдъ като е приелъ римското фамилно име Aurelius, запазилъ е като прѣкоръ и своето национално тракийско име Bitus, което принадлежи къмъ най-разпространенитѣ въ Тракия. Отъ всичко това се вижда, че николаевското съкровище не само е било собственость на нѣкой прѣдставитель на

[1]) Chabouillet, Catalogue général et raisonné стр. 378 nº 2560 — 2563.

[2]) Съ право изтъква A. Dumont (Mélanges d'archéol. et d'épigraphie стр. 183), че обичаятъ у варварскитѣ главатари отъ късно римско врѣме да носятъ понѣкога почти цѣлото си състояние въ видъ на огърлици, може да се сравни съ разпространения и до сега обичай въ Ориента у женитѣ да носятъ нанизи отъ жълтици, които обикновено съставятъ тѣхната зестра. Този обичай, както е извѣстно, е твърдѣ разпространенъ и у насъ.

[3]) Гл. напр. брактеатитѣ отъ Дания и Швеция у Forer, Reallexikon стр. 520 обр. 2, 3 и 4.

романизиранитѣ тракийски или сродни съ тѣхъ племена, които въ третия вѣкъ сѫ живѣли въ днешна сѣверна България, но така сѫщо че повечето прѣдмети отъ съкровището сѫ били изработени съобразно съ вкуса и носията на тѣзи племена и то вѣроятно отъ нѣкой тѣхѣнъ съплеменникъ. Самата изработка на прѣдметитѣ е доста груба и лишена отъ всѣкакво чувство на елегантность. Само сребърната статуйка-солница прави изключение и може да се сравни както по изработка, така и по форми съ чисто римски работи отъ това врѣме, вслѣдствие на което трѣбва да се приеме, че тя е излѣзла отъ друго ателие. Впрочемъ съвсѣмъ естествено е да намѣримъ и въ николаевското съкровище прѣдмети, които произхождатъ отъ разни мѣста, както е случаятъ и съ други съкровища отъ късно римско врѣме.

Обр. 7. — Златна огърлица отъ с. Лѣсичево.

Мѣстното произхождение на повечето прѣдмети отъ николаевското съкровище, главно на златнитѣ украшения, се потвърдява и отъ обстоятелството, че подобни прѣдмети сѫ намирани и на други мѣста изъ България. На първо мѣсто ще споменемъ една неиздадена още златна огърлица отъ с. Лѣсичево, Пазарджишко, която се намира въ Народния музей (обр. 7; инв. nº 4121). Тя се състои отъ 42 полуцилиндрически канелирани прѣшлени, дълга е 39·5 см. и тежи 54 гр. По формата на своитѣ прѣшлени огърлицата отъ Лѣсичево може да се сравни съ николаевската огърлица nº 4 (табл. III 2), а двѣтѣ ѝ сърдцевидни пластинки, които образуватъ затвора, сѫ съвършено идентични съ тѣзи на николаевската огърлица nº 2 (табл. II 2). Сѫщо и въ техническо отношение, а именно по направата на прѣшленитѣ отъ двѣ отдѣлни пластинки и прикрѣпянето имъ

върху тънка самостоятелна верижка, огърлицата отъ Лѣсичево показва пълно сходство съ николаевскитѣ огърлици. Тя се отличава само по това, че изработката ѝ е по-деликатна, а прѣшленитѣ сж малко по-голѣми, отколкото при николаевската огърлица n° 4 (20 мм. дълги и 7·5 мм. широки срѣщу 18 и 6 мм.) и сж канелирани малко витлообразно.

Друга една сжщо неиздадена още златна огърлица е била намѣрена прѣзъ пролѣтьта 1912 год. въ Ст. Загора и е откупена за сбирката на пловдивската Народна библиотека. Благодарение на любезностьта на директора на библиотеката, г. Б. Дяковичъ, можемъ да помѣстимъ тукъ нейното изображение (обр. 8) и описание. Огърлицата е дълга 38 см. и тежи 24 гр. Тя се състои отъ 12 кржгли ажурени прѣшлени, между които се намиратъ 11 топчести мъниста отъ гранатъ. Слѣдователно тази огърлица по направата и мънистата си може да се сравни съ николаевската огърлица n° 7.

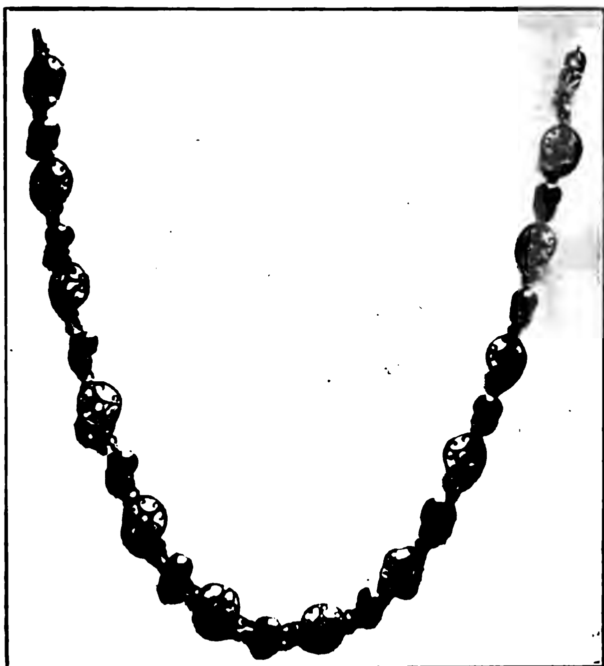

Обр. 8. — Златна огърлица отъ Ст.-Загора.

Въ богатата сбирка отъ антични накити въ Народния музей се намиратъ сжщо и нѣколко вида обѣци, които се схождатъ напълно съ обѣцитѣ отъ Николаево. Къмъ типа, който се прѣдставя отъ николаевскитѣ обѣци n° 8 (табл. II 5) и се характеризира съ пирамидалнитѣ висулки, спадатъ слѣднитѣ екземпляри:

1. Златна обѣца съ кржгълъ щитъ при затвора и пирамидална висулка, вис. 32 мм., теж. 2·77 гр. (обр. 9 *a*, инв. 4221). Щитътъ, който е прикрѣпенъ неподвижно къмъ халката на обѣцата, има въ срѣдата си кржгла трапчинка, която е била изпълнена съ емайлъ. Точното мѣстонахождение е неизвѣстно. Различава се отъ николаевския екземпляръ само по това, че щитътъ по срѣдата не е изпжкналъ, а е плосъкъ.

2. Златна обѣца съ пирамидална висулка и спираленъ кржгъ при затвора, вис. 31 мм., теж. 2·97 гр. (обр. 9 *б*; инв. nº 3315). Халката е витлообразно канелирана. Спиралата при затвора може да се сравни съ съотвѣтната спирала на николаевскитѣ обѣци nº 9 (табл. III 4). Намѣрена въ Чирпанско.

3. Златни обѣци съ пирамидални висулки, вис. 25 мм., теж. по 1·65 гр. всѣка една (инв. nº 5356). Кржглиятъ щитъ тукъ липсва съвсѣмъ, както и дългата пржчица на пирамидката. Намѣрени въ една градена гробница при църквата Св. София въ столицата (Б. Филовъ, Софийската църква Св. София стр. 77 обр. 63).

Къмъ втория типъ обѣци отъ николаевското съкровище (nº 9, табл. III 4), който се характеризира съ топчестата висулка, принадлежатъ слѣднитѣ екземпляри:

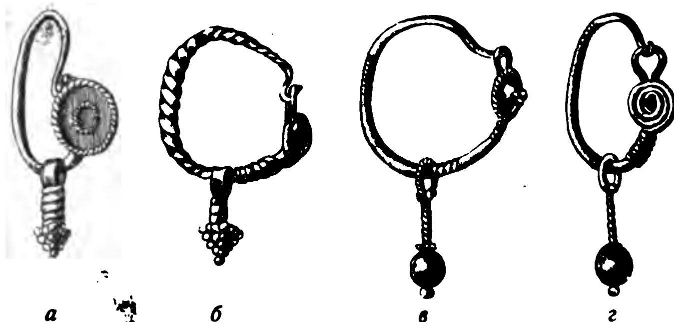

Обр. 9. — Златни обѣци въ Народния музей въ София.

4. Чифтъ златни обѣци съ топчеста висулка и кржгълъ въ срѣдата изпжкналъ щитъ при затвора, вис. 34 и 39 мм., теж. 3·16 и 3·30 гр. (обр. 9 *в*, инв. nº 3224). Щитътъ сближава тѣзи обѣци и съ николаевскитѣ екземпляри nº 8 (табл. II 5). Точното имъ мѣстонахождение е неизвѣстно.

5. Златна обѣца съ топчеста висулка и съ спираленъ кржгъ при затвора, вис. 35 мм., теж. 1·88 гр. (обр. 9 *г*, инв. nº 4478).

Напослѣдъкъ въ сбирkитѣ на Народния музей постжпи още единъ твърдѣ богатъ накитъ, който въ много отношения прѣдставя цѣнно допълнение къмъ съкровището отъ Николаево, по която причина ще го опишемъ тукъ подробно. Накитътъ, който се състои отъ единъ голѣмъ пандантивъ съ разноцвѣтни камъни, три огърлици, една халка за шия (торква), четири гривни, единъ пръстенъ и едно медалионче — всички прѣдмети отъ чисто злато, 24 карата — е намѣренъ прѣзъ мѣсецъ май т. г. (1914) въ единъ малъкъ камененъ саркофагъ въ мѣстностьта „Градището“ при Арчаръ, на мѣстото на римския градъ Ratiaria. Наскоро слѣдъ намирането на накита повечето прѣдмети можаха да бждатъ купени чрѣзъ посрѣдничеството на двама търговци за сбиркитѣ на На-

родния музей. Два дена по-късно въ музея се яви самиятъ намѣрвачъ Василъ Стояновъ, който донесе и останалитѣ прѣдмети (огърлицата съ аметиста и двѣтѣ по-голѣми гривни). Споредъ неговитѣ показания саркофагътъ е билъ дългъ около 1·50 м., широкъ около 60 см. и е билъ намѣренъ непокжтнатъ при разработването на една нива. Капакътъ билъ заловенъ за коритото съ желѣзни скоби. Вжтрѣ въ саркофага имало единъ дѣтски скелетъ, накитътъ и малко пръсть. Отъ прѣдметитѣ, които сж съставяли накита, трѣбва да се счита за изгубена само една малка златна верижка, която била сжщо прѣдадена на търговцитѣ-посрѣдници, обаче не се указа между донесенитѣ въ музея прѣдмети. Нейното изчезване, поради бързината, съ която е ставало прѣдаването на прѣдметитѣ, не е могло да бжде забѣлѣзано на врѣме. Отъ обстоятелствата, при които е станала находката, се вижда, че накитътъ е билъ носенъ изцѣло само отъ едно лице, и то малолѣтно, вѣроятно момиче. Тази подробность заслужава да се изтъкне, защото тя показва, въ какво голѣмо количество сж били носени скжпоцѣннитѣ украшения по онова врѣме.

Ето и описанието на отдѣлнитѣ прѣдмети на накита отъ Арчаръ:

1. Пандантивъ украсенъ съ разноцвѣтни камъчета, дългъ 16·5 см., тежъкъ 27·17 гр. (табл. V 1). Пандантивътъ се състои отъ петъ различни по голѣмина и по форма кутийки, дълбоки до 7 мм., които служатъ за обхватки на камъчетата. Първата кутийка, снабдена отгорѣ съ широка халка, съдържа оваленъ аметистъ (полупрозраченъ виолетовъ цвѣтъ); третята — прозрачно стъкло въ форма на осмостѣнна прѣсечена пирамида, обърната съ основата на горѣ; четвъртата — кржгълъ и силно издутъ благороденъ топазъ (жълтеникавъ полупрозраченъ цвѣтъ), а камъчетата на втората и петата кутийки сж паднали. Първитѣ четири кутийки сж отдѣлени съ ажурени прѣшлени, въ срѣдата на които се намира по единъ свѣтлочервенъ гранатъ (единъ отъ тѣхъ е изгубенъ). Тѣзи прѣшлени сж закачени за всѣка отъ кутийкитѣ по съ двѣ халки, прикрѣпени неподвижно върху тѣхъ. Между четвъртата и петата кутийки такъвъ прѣшленъ липсва и пандантивътъ на това мѣсто е скжсанъ. Обаче намѣрвачътъ му Василъ Стояновъ увѣрява, че въ момента на откриването на саркофага двѣтѣ части били закачени една за друга, тъй че нищо не липсвало между тѣхъ. И наистина двѣтѣ прилѣгащи страни на четвъртата и петата кутийки нѣматъ по двѣ халки, а само по една, отъ дѣто може да се заключи, че между тѣхъ не е имало такъвъ прѣшленъ, както между останалитѣ. На долния край на пандантива е

окаченъ обълъ щитъ, обточенъ по края съ дебела жица. Въ срѣдата му сж поставени едно подъ друго едно зелено кржгло камъче (смарагдъ) и едно продълговато камъче съ протокаловъ цвѣтъ (карнеолъ). Отстрани сж прилѣпени орнаменти отъ телъ, които повтарятъ мотивитѣ, употрѣбени въ ажуренитѣ прѣшлени. Отъ долнята часть на щита висятъ три висулки, срѣдната отъ които е украсена съ полигонално мънисто отъ непрозрачно зелено стъкло. Другитѣ двѣ висулки сж имали вѣроятно бисери или други малки камъчета, които сж паднали.

Обр. 10. — Златенъ пандантивъ въ Британския музей.

Начинътъ, по който е билъ носенъ този пандантивъ, не е съвсѣмъ ясенъ. Британскиятъ музей притежава единъ подобенъ екземпляръ, намѣренъ въ Тунисъ,[1]) който е дълъгъ обаче само 10·8 см. (обр. 10). Вѣроятно е, че тѣзи пандантиви сж били носени на главата при висока прическа на косата, като сж били закачвани по такъвъ начинъ, щото най-долнитѣ висулки да дойдатъ по срѣдата на челото надъ веждитѣ. За доказателство на това нѣщо може да послужи една статуя отъ Палмира въ Сирия, при която единъ подобенъ пандантивъ е прѣдставенъ пластически (обр. 11, споредъ Marshall стр. 339).

2. Огърлица отъ 71 кухи прѣшленчета въ форма на lunulae (луненъ сърпъ) съ оваленъ аметистъ въ срѣдата, дълга 37 см., тежка 18·10 гр. (табл. V 2). Въ десната половина на огърлицата, която при намирането е била разкжсана въ тази си часть, е имало сигурно първоначално 36 прѣшленчета, колкото сж и въ лѣвата половина. Прѣшленчетата сж изработени отъ по двѣ отдѣлни пластинки и сж прилѣпени върху тънка верижка по сжщия начинъ, както при огърлицитѣ отъ Николаево nº 2 — 4 (табл. II 2, 3 и III 2) и при тази отъ Лѣсичево (по-горѣ стр. 32). Затворътъ е образуванъ отъ двѣ трижгълни, по срѣдата ржбести пластинки, едната отъ които е снабдена съ халка, а другата съ кука. Тази огърлица се отличава по еле-

Обр. 11. — Глава на една статуя отъ Палмира (споредъ Marshall стр. 339).

[1]) Marshall, Catalogue of the Jewellery nº 2866.

гантната си и технически съвършенна изработка, въ сравнение съ която николаевскитѣ огърлици изглеждатъ твърдѣ груби. По форма и по устройство тя може да се сравни съ николаевската огърлица nº 2 (табл. II 2).

3. Верижка - огърлица отъ 22 прѣшлена, на всѣки отъ които е нанизано по едно кржгло мънисто отъ гранатъ (едно е изгубено), дълга 32·4 см., тежка 11·20 гр. (табл. V 3). Затворътъ на огърлицата е образуванъ отъ проста кука и халка. Първиятъ прѣшленъ до куката е билъ поврѣденъ и поправенъ още въ старо врѣме, когато е паднало мънистото му. Тази верижка може да се сравни съ описаната по-горѣ (стр. 33) огърлица отъ Ст.-Загора.

4. Верижка - огърлица отъ телени халки въ форма на осморки, дълга 40 см., тежка 25·25 гр. (табл. V 4). Верижката завършва съ два цилиндрически канелирани прѣшлена, единиятъ отъ които е снабденъ съ халка, а другиятъ съ кука.

5. Халка за шия (торква) отъ обълъ телъ съ прѣвити крайща за закопчаване; диам. 10·3 см., теж. 10·82 гр. (табл. V 5). Халката напомня николаевския екземпляръ nº 12 (табл. IV 14).

6. Двѣ еднакви гривни съ плоско, по срѣдата малко издуто колело; крайщата сж завити въ видъ на спирала и сж мушнати единъ въ други, тъй че гривнитѣ, при слабо натискане, могатъ да се разтварятъ или да се свиватъ; диам. 5·9 и 5·6 см., теж. 24·27 и 25·85 гр. (табл. V 6). По форма и особно по спиралнитѣ си кржгове тѣзи гривни могатъ да се сравнятъ съ николаевската гривня nº 14 (табл. IV 5).

7. Двѣ еднакви гривни отъ дебелъ обълъ телъ, чиито крайща сж завити спирално единъ около другъ; диам. 4·7 см., теж. 17·73 и 16·74 гр. (табл. V 7).

8. Пръстенче съ плоска халка и тъмночервенъ конусообразенъ гранатъ; диам. 16 мм., теж. 3·95 гр. (табл. V 8).

9. Медалионче съ халка, направено отъ двѣ въ срѣдата издути кржгли пластинки, отъ които едната обхваща другата посрѣдствомъ трижгълни изрѣзи; вис. 21 мм., теж. 1·32 гр. (табл. V 9).[1])

Римскиятъ некрополъ отъ Арчаръ е далъ досега и други златни накити, които, макаръ и да не сж толкозъ богати, както току що описаниятъ, все пакъ прѣдставятъ достатъченъ интересъ въ свръзка съ

[1]) Възможно е, това медалионче да е било носено на халка като обѣца. Такава е напр. обѣцата въ Британския музей описана у Marshall, Catalogue of the Jewellery nº 2575 и табл. LIII.

съкровището отъ Николаево. Два отъ тѣзи накити сѫ постѫпили въ сбиркитѣ на Нардния музей (инв. nº 4577 — 4576 и 4902 — 4903). Единиятъ отъ тѣхъ, намѣренъ пакъ въ каменень саркофагъ, се състои отъ слѣднитѣ прѣдмети (обр. 12, гл. Извѣстия II 271): 1) гривня отъ лигнитъ съ златни обхватки, диам. 8 см.; 2) двѣ златни обѣци въ форма на звѣзди съ шесть лѫчи, въ срѣдата на които се намира по едно

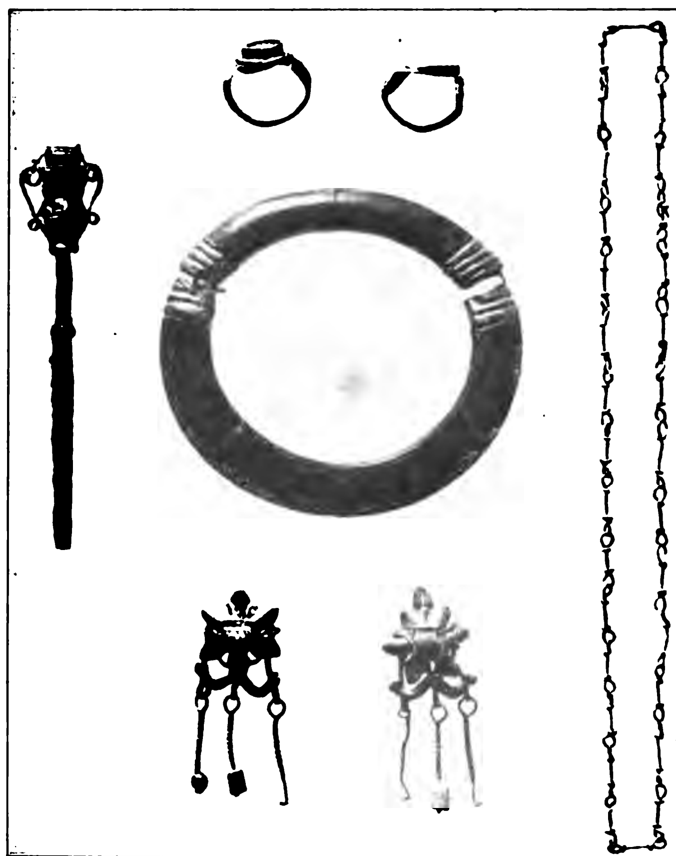

Обр. 12. — Златенъ накитъ отъ Арчаръ.

мънисто отъ зеленъ полупрозраченъ камъкъ (смарагдъ?); на звѣздитѣ сѫ закачени по три висулки, срѣднята отъ които завършва съ мънисто отъ зеленъ непрозраченъ камъкъ (хризопрасъ), а крайнитѣ съ малки бисери, отъ които е запазенъ само единъ; обѣцитѣ на заднята си страна, вмѣсто халки, иматъ златни куки въ форма на S; вис. на обѣцитѣ 4·5 см., теж. 7·55 и 7·90 гр.; 3) два златни пръстена, единиятъ съ карнеолъ, а другиятъ съ синя стъклена паста; диам. 20 и 16 мм., теж. 5·57 и 7·22 гр.;

4) златна верижка, дълга 39·5 см., теж. 7·95 гр.; на всѣко отъ прѣшленчетата се е намирало по едно сега паднало мънисто, което е било направено вѣроятно отъ глина и послѣ позлатено; 5) бронзова игла, вис. 9·2 см., чиято главичка е направена отъ злато въ видъ на ваза съ двѣ дръжки, украсена отгорѣ съ призматическо мънисто отъ зеленъ полупрозраченъ камъкъ (смарагдъ?). Формата и устройството на лигнитовата гривня отъ този накитъ се схожда напълно съ николаевскитѣ гривни

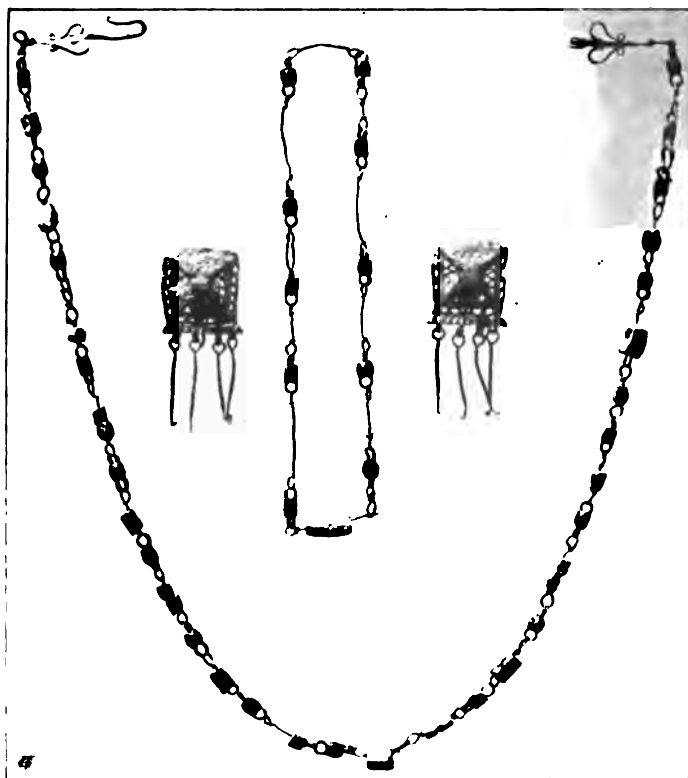

Обр. 13. — Златенъ накитъ отъ Арчаръ.

nº 13 (табл. IV 3), а златната верижка съ изгубенитѣ сега мъниста напомня по направа верижката съ гранатитѣ отъ описания по-горѣ голѣмъ накитъ отъ Арчаръ. Повтаря се сжщо така и при този накитъ употрѣбението на мъниста отъ полублагородни камъни.

Вториятъ накитъ, намѣренъ въ единъ гробъ въ лозето на Мустафа Сулимановъ (гл. Извѣстия II 271 сл.), се състои отъ слѣднитѣ прѣдмети (обр. 13): 1) златна верижка отъ сжщия типъ, както въ първия накитъ, дълга 47 см., теж. 14·65 гр., украсена отчасти съ златни мъниста въ

форма на додекаедри, отчасти съ мъниста отъ зелено и синьо стъкло, различни по форма и по голѣмина; 2) подобна златна верижка, дъл. 27 см., теж. 5·70 гр., на която сѫ нанизани 10 златни мъниста въ форма нн додекаедри, отдѣлени едно отъ друго съ продълговати костени мъниста, отъ които е запазено само едно; верижката вѣроятно не е цѣла; 3) двѣ златни обѣци съ четвъртити ажурени щитове, украсени по срѣдата съ по едно зелено мънисто; на щитоветѣ висятъ по четири висулки за мъниста или бисерчета, които сѫ паднали; на задната си страна обѣцитѣ иматъ куки въ форма на S вмѣсто халки; вис. на обѣцитѣ 4·5 см., теж. по 4·40 гр. всѣка една. Златнитѣ мъниста на двѣтѣ верижки отъ този накитъ сѫ отъ сѫщата форма и направа както при николаевската огърлица nº 5 (табл. III 3), а така сѫщо и затворътъ на по-голѣмата верижка отговаря на николаевския екземпляръ. Въ всички тѣзи случаи ние имаме слѣдователно работа съ произведения на една и сѫща техника и индустрия.

Описанитѣ тукъ три златни накита отъ Арчаръ не могатъ да се датиратъ съ такава точность, както прѣдметитѣ отъ николаевското съкровище. При все това общиятъ характеръ на тѣзи накити и посоченото по-горѣ сходство на нѣкои тѣхни части съ съотвѣтнитѣ екземпляри отъ Николаево показватъ, че и арчарскитѣ накити трѣбва да бѫдатъ приблизително отъ сѫщата епоха. На всѣки случай между тѣхъ нѣма прѣдметъ, който може да бѫде по-старъ отъ втория вѣкъ, тъй че по-далечъ отъ тази дата не може да се слѣзе. На втория вѣкъ биха могли да се припишатъ нѣкои отъ прѣдметитѣ на голѣмия накитъ отъ дѣтския саркофагъ, като огърлицата съ аметиста (табл. V 2) и верижката съ кръглитѣ гранати (табл. V 3). Въобще тѣзи два прѣдмета, както и четиритѣ гривни на накита (табл. V 6 и 7), се отличаватъ съ поделикатната си изработка и изглеждатъ да бѫдатъ по-стари, отколкото другитѣ прѣдмети на сѫщия накитъ. Най-късенъ характеръ има накитътъ съ четвъртититѣ ажурени обѣци (обр. 13), който датира сигурно отъ третия вѣкъ, а онзи съ лигнитовата гривня (обр. 12) заема по врѣме срѣдно мѣсто между другитѣ два накита.

Изобилието на златни накити въ римскитѣ гробове отъ Арчаръ-Ratiaria [1]) ни дава право да приемемъ, че центърътъ на тогавашната

[1]) Освѣнъ описанитѣ по-горѣ накити, въ сбиркитѣ на Народния музей се намиратъ още редица златни прѣдмети отъ римско врѣме отъ Арчаръ. Тѣзи прѣдмети сѫ слѣднитѣ: 1) медалионче, направено отъ една камея (сардониксъ съ изрѣзана въ релиефъ глава на Медуза), поставена въ златна орнаментирана рамка съ халка за окачване (инв.

златарска индустрия въ северна България се е намиралъ тъкмо въ този градъ, който въ римско врѣме е принадлежалъ къмъ най-значителнитѣ градове по течението на Дунава и въ който дълго врѣме е квартирувалъ цѣлъ легионъ.[1]) Въ свръзка съ това прѣдположение не е безинтересно да се изтъкне, че златарската индустрия въ Видинския край се намира въ цвѣтуще състояние и до най-ново врѣме. Особено се славятъ филиграновитѣ работи, нѣкои отлични екземпляри отъ които бѣха изложени и на Пловдивското изложение прѣзъ 1892 год.

За голѣмото развитие на златарската индустрия въ сѣверна България въ римско врѣме сѫ благоприятствували и златнитѣ рудници въ близката Трансилвания (Седмиградско). Експлоатацията на тѣзи рудници въ римско врѣме започва вѣроятно още съ завладѣването на Дакия отъ императора Траяна въ началото на втория вѣкъ и продължава до срѣдата на третия вѣкъ, когато римлянитѣ, поради непрѣкѫснатитѣ нашествия на сѣвернитѣ народи, сѫ били принудени въ врѣмето на Авреляана (270—275 г.) да напуснатъ окончателно Дакия и да се оттеглятъ на южния брѣгъ на Дунава. Главниятъ центъръ на рудничарството е било селището Alburnus Maior, което отговаря на днешното село Verespatak въ Седмиградско.[2]) Отъ това мѣсто произхождатъ и повечето отъ извѣстнитѣ навосъчени плочки, които съдържатъ разни написани

---

nº 4322); 2) златна кръстовидна фибула (инв. nº 4590) отъ сѫщия типъ както николаевската nº 29; 3) златна рѫбеста трѫбичка съ орнаменти (инв. nº 4997), дълга 3·5 см. и снабдена съ двѣ халки, която е служила за затворъ на огърлица (подобна, обаче цилиндрическа и безъ орнаменти трѫбичка имаме и при николаевската огърлица nº 5, табл. III 3); 4) златна двойна халка въ видъ на тъй наречения Херкулесовъ възелъ (инв. nº 4998), вѣроятно часть отъ огърлица като николаевския екземпляръ nº 7 (табл. II 4); 5) парче отъ дебела масивна торква (инв. 5048), дълго 6·8 см., тежко 56·57 гр. Отъ Арчаръ произхожда вѣроятно и хубавиятъ ажуренъ пръстенъ, купенъ въ Видинъ (инв nº 5276; гл. Извѣстия III, 332 обр. 262 и Archaeol. Anzeiger 1913 стр. 362 обр. 20). Заслужава да се изтъкне, че всички тѣзи прѣдмети намиратъ своитѣ аналогии въ съкровището отъ Николаево. Този фактъ говори сѫщо въ полза на прѣдположението (гл. по-горѣ стр. 32) за мѣстното произхождение на съкровището.

[1]) Както всички по-важни римски градове въ провинциитѣ, така и Рациария е била основана най-напрѣдъ като воененъ лагеръ. Наредъ съ Oescus (Гигенъ), Рациария е била най-стариятъ легионски лагеръ въ Мизия. Въ него е квартирувалъ до врѣмето на Траяна четвъртиятъ Флавиевъ легионъ. Слѣдъ покоряването на Дакия легионътъ е билъ прѣмѣстенъ въ Singidunum, а Рациария е била въздигната въ римска колония. Слѣдъ изоставянето на Дакия отъ римлянитѣ въ врѣмето на Авреляана, въ Рациария е билъ поставенъ тринадесетиятъ легионъ съ прѣкора Gemina. Гл. B. Filow, Die Legionen der Provinz Moesia стр. 63 сл. и 82. Слѣдователно, прѣзъ всичкото врѣме на римското владичество, Рациария е играла видна роля въ живота на провинцията, било като легионски лагеръ, било като римска колония, надарена съ съотвѣтнитѣ привилегии.

[2]) Corp. inscr. Latin. III p. 213; ср. и Pauly-Wissowa, Realencycl. I 1338.

на латински разписки и документи, отнасещи се до експлоатацията на рудницитѣ. Най-старитѣ отъ тѣзи плочки датиратъ отъ врѣмето на Хадриана (131 г.), а най-късннтѣ сж отъ 167 год. Тѣхното прѣустановяване би могло да се обясни съ маркоманскитѣ войни въ врѣмето на Марка Аврелия, когато, може би, рудницитѣ сж били разрушени и ограбени отъ маркоманитѣ и тѣхнитѣ съюзници.[1]) Ние не притежаваме прѣки свидѣтелства за експлоатацията на рудницитѣ и прѣзъ третия вѣкъ, макаръ само по себе си да е твърдѣ вѣроятно, че тя се е продължила наново слѣдъ възстановяването на мира и закрѣпването на римското владичество въ Дакия. На всѣки случай напослѣдъкъ можа поне да се установи, благодарение на единъ новооткритъ надписъ отъ врѣмето на Каракала, че римлянитѣ сж продължавали да експлоатиратъ желѣзнитѣ рудници въ Дакия и прѣзъ третия вѣкъ.[2]) По аналогия трѣбва да приемемъ сжщото нѣщо и за златнитѣ рудници. На второ мѣсто, освѣнъ отъ Дакия, злато е било внасяно въ сѣверна България безъ съмнѣние и отъ Далмация, дѣто то сжщо се е добивало въ римско врѣме.

Съкровището отъ Николаево и обнародванитѣ тукъ накити отъ Арчаръ ни даватъ достатъчно материалъ, за да си съставимъ ясно прѣдставление за златарската индустрия въ сѣверна България прѣзъ римско врѣме. Разбира се, че тази индустрия не се е развила изключително на мѣстна почва и че тя изобщо се е придържала въ онѣзи образци, които тогава сж били разпространени по цѣлата римска империя. Златнитѣ накити по своето естество принадлежатъ къмъ най-подвижнитѣ и най-трайни произведения на изкуството, които съ голѣма леснина сж се прѣнасяли отъ едно мѣсто на друго. Особено прѣзъ врѣмето на римската империя, когато навсѣкждѣ сж били създадени приблизително еднакви културни условия и когато съобщенията между разнитѣ области на стария културенъ миръ сж били силно развити, златарската индустрия, като е черпила идеи и технически похвати отъ разни източници, е могла все пакъ лесно да добие обща физиономия въ всички страни около Срѣдиземно море. Произведенията на главнитѣ центрове на тази индустрия въ римско врѣме — Александрия, Антиохия и Римъ[3]) — сж били разнасяни както по търговски пжть, така и чрѣзъ римскитѣ чиновници и колонисти до най-отдалеченитѣ кжтове на империята. Ето защо

[1]) Гл Corp. inscr. Latin. III p. 921.
[2]) Téglás, въ Klio IX, 1909, 376.
[3]) Marshall, Catalogue of the Jewellery стр. XLII на въведението.

не е никакъ чудно, че ние намираме съвсѣмъ еднакви форми въ самата Италия, дунавскитѣ страни, южна Русия, Сирия и Египетъ.

Самитѣ римляни не сж взели почти никакво прѣко участие въ създаването на формитѣ и орнаментитѣ, които отличаватъ златнитѣ накити отъ римско врѣме. Както въ другитѣ области на изкуството, така и въ областьта на златарската индустрия римлянитѣ се явяватъ само като подражатели на чужди образци, безъ да могатъ да внесатъ въ тѣхъ нѣщо специфично свое. Въ по-старо врѣме римлянитѣ сж се водили по вкуса на етрускитѣ, чиито накити сж намѣрили широкъ достжпъ и въ римскитѣ знатни фамилии; по-късно тѣ сж възприели гръцкитѣ или по-право елинистическитѣ накити, безъ да ги видоизмѣняватъ по свой собственъ вкусъ. По тази причина за римски накити въ тѣсната смисъль на думата не може собствено да се говори.[1]) Названието „римски“ служи повече за да означи врѣмето, отъ което извѣстни накити произхождатъ, отколкото да опрѣдѣли тѣхния националенъ римски характеръ.[2]) Обаче тъкмо римлянитѣ чрѣзъ своята държавна уредба сж съдѣйствували най-много, за да се разпространятъ и затвърдятъ въ всички земи около Срѣдиземно море онѣзи приблизително еднакви навсѣкждѣ накити, които прѣдставятъ просто продължение на традициитѣ на елинистическата епоха. Въ късно римско врѣме, главно отъ третия вѣкъ нататъкъ, въ златарскитѣ издѣлия проникватъ, подъ влияние на мѣстнитѣ условия въ провинциитѣ, все повече и повече „варварски“ елементи, които видоизмѣнятъ значително старитѣ елинистически типове. Но и сега пакъ бързата обмѣна и далечното разнасяне на тѣзи издѣлия запазва тѣхния приблизително еднакъвъ характеръ въ всички провинции.

При такива условия твърдѣ мжчно е да се посочатъ мѣстнитѣ особности въ златарскитѣ произведения на една римска провинция и да се опрѣдѣли, въ каква зависимость се намиратъ тѣ по отношение на главнитѣ центрове на златарската индустрия отъ сжщото врѣме. Мѣстнитѣ особности се проявяватъ прѣди всичко въ загрубяване на формитѣ и техниката, което лесно става тамъ, дѣто вкусоветѣ не сж много взискателни. Накититѣ отъ николаевското съкровище въ това отношение не правятъ изключение. Поставени наредъ съ тѣхъ, прѣд-

---

[1]) Ср. и Pollak, Klassisch-antike Goldschmiedearbeiten стр. VIII на въведението; Marshall, Catalogue of the Jewellery стр. XLII сл. на въведението.

[2]) Marshall (Catalogue of the Jewellery стр. XLII сл. на въведението) употрѣбява термина „римски“ само за накититѣ отъ III и IV вѣкъ, а тѣзи, които датиратъ отъ II вѣкъ пр. Хр. до II вѣкъ сл. Хр., означава като „гръко-римски“.

мети като огърлицата съ аметиста отъ дѣтския саркофагъ отъ Арчаръ (табл. V 2) могатъ съ право да минатъ за внесена отъ друго мѣсто стока. Впрочемъ едно твърдѣ строго разграничение въ подобни случаи е почти невъзможно, тъй като и работата на римскитѣ златари въ сѣверна България сигурно не е била една и сжща по качество.

Къмъ мѣстнитѣ особности въ декорацията на нашитѣ златарски издѣлия отъ римско врѣме може да се причисли и употрѣбяването на пирамидалнитѣ висулки, съставени отъ малки топчета, които, до колкото ми е извѣстно, въ други страни не се срѣщатъ тъй често още прѣзъ третия вѣкъ. Тѣзи висулки ние намираме не само при николаевскитѣ обѣци nº 8 (табл. II 5) и при обѣцитѣ описани на стр. 33 сл. (nº 1 и 2), но така сжщо и при една златна игла за коса, намѣрена въ с. Дивля, Радомирско, сега въ сбирkитѣ на Народния музей (инв. nº 4186; иглата е дълга само 4·6 см.; тристѣнната пирамидка отъ топчици образува нейната главичка).

На второ мѣсто заслужава да се изтъкне важната роля, която иматъ полублагороднитѣ камъчета като декоративни елементи въ накититѣ отъ Наколаево и Арчаръ. Извѣстно е, че такива камъчета, макаръ и да се срѣщатъ понѣкога като изключения, не сж се употрѣбявали изобщо въ старитѣ накити отъ класическо врѣме. Тѣ се появяватъ въ по-голѣми размѣри на западъ едва слѣдъ походитѣ на Александра Велики и Помпея, когато гърцитѣ и римлянитѣ влизатъ въ непосрѣдственъ контактъ съ ориенталскитѣ народи и възприематъ тежкия луксъ на тѣхнитѣ накити. Блѣскавитѣ ефекти на цвѣтоветѣ, които се постигатъ съ употрѣбяването на полублагороднитѣ камъни, сж съставяли винаги една отъ най-характернитѣ особности на ориенталскитѣ накити. Страната, дѣто тѣзи стари традиции сж могли най-добрѣ да се запазятъ и дѣто тѣ получаватъ широко развитие въ по-късно врѣме, е била Сирия. Болшинството отъ накититѣ съ полублагородни камъни, както отъ елинистическо тъй и отъ римско врѣме, мѣстонахождението на които е извѣстно, произхождатъ именно отъ тази страна.[1]) Подобнитѣ екземпляри, намѣрени въ други провинции на римската империя, сж въ

[1]) Подробни изучвания въ това отношение още не сж правени. За да се види обаче колко голѣмо е количеството на прѣдмети отъ този видъ, намѣрени въ Сирия, изброявамъ нѣкои по-характерни екземпляри, чийто списъкъ лесно би могълъ да се попълни споредъ съотвѣтнитѣ публикации: Pollak, Goldschmiedearbeiten, табл. X 179; XI 216, 217, 221—224; XII 284, 286, 287, 298, 299 и пр.; Marshall, Catalogue nº 2370, 2371, 2437, 2524, 2526, 2532, 2730, 2866 и пр.

сравнение съ първитѣ тъй рѣдки, дѣто въ всички такива случаи трѣбва да приемемъ, че тѣ сѫ били внесени или направо отъ Сирия или пъкъ сѫ били фабрикувани отъ мѣстни майстори по подражание на сирийскитѣ издѣлия.

Колкото се отнася специално до накититѣ отъ николаевското съкровище и отъ Арчаръ, употрѣбението на полублагородни камъчета не е единствениятъ фактъ, който говори въ полза на сирийски или въобще ориенталски влияния. Много по-голѣмо значение има обстоятелството, че ние намираме тъкмо въ Сирия накити, които напълно се схождатъ съ николаевскитѣ и арчарскитѣ. Така напр. николаевската огърлица nº 6 (табл. III 1), която прѣдставя тази рѣдка особность, че затворътъ ѝ се намира върху самия медалионъ и че по срѣдата ѝ е прикачена още една висулка въ видъ на луненъ сърпъ (lunula), може да се сравни съ една огърлица отъ Тортоза (Antaradus) въ Сирия,[1]) която има сѫщото устройство съ тази само разлика, че на всѣка халка отъ верижката е нанизано по едно мънисто отъ гранатъ, както е и случаятъ съ арчарската огърлица отъ дѣтския саркофагъ (табл. V 3). Отъ сѫщия градъ Тортоза произхожда и друга огърлица,[2]) която е точно повторение на николаевската съ зеленитѣ камъчета nº 7 (табл. II 4), но е само по-деликатно изработена. Части отъ двѣ огърлици съ полуцилиндрични набраздени прѣшлени, подобни на николаевската огърлица nº 4 (табл. III 2) или на огърлицата отъ Лѣсичево (по-горѣ обр. 7), сѫ се намирали въ колекцията на руския посланникъ въ Цариградъ, Нелидовъ.[3]) Частитѣ на първата отъ тѣзи двѣ огърлици произхождатъ отъ Emesa въ Сирия, а вторитѣ сѫ били купени въ Смирна. Най-послѣ особно важно е обстоятелството, че пандантиви като арчарскиятъ отъ дѣтския саркофагъ (табл. V 1) срѣщаме пакъ въ сирийската носия, както тя ни е прѣдставена въ една статуя отъ Палмира (гл. по-горѣ стр. 36).

Отъ всичко това се вижда, че златарската индустрия въ сѣверна България прѣзъ римско врѣме се е намирала въ голѣма зависимость отъ сирийскитѣ издѣлия. Такова едно заключение се явява и съвсѣмъ естествено, като се има прѣдъ видъ важната роля, която Сирия е играла като главенъ и мѣродавенъ центъръ за златарскитѣ издѣлия по онова врѣме.[4]) Накити сѫ били внасяни въ България, безъ сънмѣние, и на-

[1]) Marshall, Catalogue of the Jewellery nº 3007 и табл. LXIX.
[2]) Пакъ тамъ nº 2730 и табл. LX.
[3]) Pollak, Goldschmiedearbeiten табл. XIII 391 и 392.
[4]) Marshall, Catalogue of the Jewellery стр XLIII на въведението.

право отъ Сирия. Обаче едно внимателно сравнение на намѣренитѣ въ България и въ Сирия сходни по между си екземпляри лесно издава прѣвъзходството на сирийскитѣ по отношение на формитѣ и изработката. Тази именно разлика, въпрѣки външната прилика, трѣбва да ни служи за ржководно мѣрило при опрѣдѣлянето на внесенитѣ отъ Сирия и изработенитѣ отъ мѣстни майстори въ България златни накити. Като се вземе въ внимание и това мѣрило, златнитѣ накити отъ Николаево се явяватъ въ нашитѣ очи още повече като произведения на мѣстни майстори.

Le trésor romain de Nicolaévo. Au mois de juillet 1909 le paysan Penko Penkow en travaillant à sa vigne à Nicolaévo, arrondissement de Pléven, fit la découverte d'un trésor considérable, caché ou enfoui à l'époque romaine. Bientôt après le trésor passa dans les collections du Musée National à Sofia. Il comprend les objets suivants: A. Bijouterie en or: 1° Collier de trois chaînes avec pendentif — monnaie d'or de Caracalla (Cohen, Description t. IV 177 n° 320). La monnaie a une monture ornée de huit pierres précieuses dont les quatre en couleur rouge (grenats) et les autres en couleur verte (chrysoprases?). Le collier a une longueur de 46·5 cm. et pèse 92 gr. Planche II 1. — 2° Collier orné au milieu d'un cristal de roche dans monture ajourée; long. 41·5 cm., poids 29·15 gr. Pl. II 2. — 3° Collier à médaillon avec un centre de pierre mate; long. 45·5 cm., poids 29·50 gr. Pl. III 1. — 4° Partie de collier composé de motifs ajourés et d'émeraudes en forme de perles fausses d'un vert mat; long. 17 cm., poids 7·20 gr. Pl. II 4. — 5° Deux colliers sans pierres précieuses; long. 38·5 cm. et 43·5 cm., poids 38·80 et 40·15 gr. Pl. III 2 et 3. — 6° Partie de collier, longue 16 cm., poids 22·50 gr. Pl. II 3. — 7° Deux paires de boucles d'oreilles, poids 7·55 gr. et 7·70 gr. Pl. II 5 et III 4. — 8° Pendentif attaché aux boucles d'oreilles avec pierre de couleur verte, poids 1·17 gr. Pl. III 7. — 9° Pendentif attaché au collier, poids 2·58 gr. Pl. III 8. — 10° Torques au diamètre 12·5 cm., poids 42·90 gr. Pl. IV 14. — 11° Deux bracelets analogues dont l'intérieur creux est fourré de résine, diamètre 10 cm., poids 114·10 et 115·90 gr. Pl. IV 3. — 12° Bracelet demi-ouvert, diamètre 5 cm., poids 33·70 gr. Pl. IV 5. — 13° Deux bracelets analogues de trois gros fils d'or enroulés, diamètre 7·5 cm., poids 84·65 gr. et 85·30 gr. Pl. IV 13. — 14° Deux bracelets en bronze autour desquels s'enroule en spirale un fil d'or, diamètre 6·3 cm., poids 22·10 gr. et 17·50 gr. Pl. III 5. — 15° Bague ajourée avec inscription *Aurelius Bitus botu (= votum) Herculi,* diamètre 23 mm., poids 11·30 gr. Pl. IV 6 et fig. 1. — 16° Cinq bagues massives à chatons de sardonyx, poids 22·10, 26·30, 23·95, 20·55 et 14·98 gr. Pl. IV 7—11. B. Objets en argent: 1° Statuette-salière, creuse, hauteur 10 cm. Pl. I. La statuette possède un double fond percé dont la partie supérieure se meut

à l'aide d'un axe (voir fig. 3 à droite) et laisse tomber la poudre contenue dedans. — 2° Tasse d'argent, sans ornements, diamètre 9 cm., haut. 2·9 cm. Fig. 4. — 3° Bracelet ouvert en forme de serpent, travail grossier, diamètre 6 cm. Fig. 5 — 4° Deux bracelets unis. Pl. III 6 et IV 2. — 5° Bague à chaton de cornaline avec buste gravé de Hélios. Pl. IV 12. — 6° Fibule cruciforme avec traces de dorure. Pl. IV 1. — 7° Fragment d'épingle. Pl. IV 4. — C. Monnaies: Le trésor contient 933 monnaies romaines en argent dont la plus grande partie appartiennent au IIIe siècle après J.-C. et dont la description est donnée p. 13—20. Les plus anciennes sont de Titus et d'Antoninus Pius, et les plus récentes de Philippe l'Arabe. On y trouve le très rare exemplaire de Sabinia Tranquillina (n° 325 de la liste) et en outre deux monnaies inédites (cf. Cohen), l'une de Commodus (n° 21, voir p. 25) et l'autre de Caracalla (n° 141, voir p. 25).

Les monnaies permettent de fixer l'époque de l'enfouissement du trésor, notamment entre 248 et 249 après J.-C., lors de l'envahissement des Goths en Mésie. Le collier d'or à médaillon de Caracalla n'est pas antérieur à l'an 215. La statuette-salière date de la première moitié du IIIe siècle, comme le montre le style et surtout la coiffure. A la même époque appartiennent sans doute et la bague d'or ajourée avec le nom d'Aurelius Bitus, la bague d'argent avec le buste de Hélios et la fibule d'argent cruciforme. Nous pouvons admettre donc que tous les objets du trésor se rapportent à la première moitié du IIIe siècle après J.-C.

La bijouterie du trésor de Nicolaévo accuse un caractère barbare. Sans doute elle appartenait à une famille de Thraces romanisés, comme on peut le voir dans le nom d'Aurelius Bitus sur la bague. Le travail grossier parle d'un atelier du pays, d'autant plus que des parures analogues ont été découvertes en bien des localités en Bulgarie. Pour mettre en comparaison la bijouterie de Nicolaévo, nous publions pour la première fois quelques exemplaires de provenances diverses de Bulgarie, tels: 1° Un collier d'or de Lessitchévo, arrondissement de Pazardjik, à présent au Musée National à Sofia; il a une long. de 39·5 cm. et pèse 54 gr. Fig. 7. — 2° Un collier d'or composé de motifs ajourés et de grenats en forme de perles fausses, long. 38 cm., poids 24 gr. L'objet a été trouvé en 1912 à Stara-Zagora, à présent fait partie des collections de la Bibliothèque Nationale de Philippopoli. Fig. 8. — 3° Quatre paires de boucles d'oreilles au Musée National à Sofia, provenant de différentes localités de Bulgarie. Fig. 9.

Il paraît qu'à l'époque romaine le centre de l'orfèvrerie en Bulgarie se trouvait à Ratiaria (à présent Artchar sur le Danube, près de Vidine), ville considérable et campement d'une légion de la province romaine de Mésie. Dernièrement, au mois de mai 1914, dans la nécropole de cette même ville, dans un sarcophage d'enfant, on a trouvé un riche trésor en objets de parure. Nous en faisons ici la publication pour la première fois comme pendant au trésor de Nicolaévo. Il se compose des objets suivants: 1° Pendentif orné de pierres précieuses, long. 16·5 cm., poids 27·17 gr. Pl. V 1.

Il se portait probablement à la coiffure tombant sur le front (v. Marshall, Catalogue of the Jewellery in the British Mus., p. 339). — 2° Collier composé de 71 motifs creux en forme de lunulae, orné au centre d'une améthyste, long. 37 cm., poids 18·10 gr. Pl. V 2. — 3° Collier composé de 22 grenats en forme de perles fausses, long. 32·4 cm., poids 11·20 gr. Pl. V 3. — 4° Collier composé d'anneaux en forme de 8, long. 40 cm., poids 25·25 gr. Pl. V 4. — 5° Torques au diamètre 10·3 cm., poids 10·82 gr. Pl. V 5. — 6° Deux bracelets analogues, diamètre 5·9 cm. et 5·6 cm., poids 24·27 et 25·85 gr. Pl. V 6. — 7° Deux bracelets analogues en gros fil d'or, diamètre 4·7 cm., poids 17·73 et 16·74 gr. Pl. V 7.—8° Bague avec grenat de forme conique, poids 3·95 gr. Pl. V 8 — 9° Petit médaillon creux, poids 1·32 gr. Pl. V 9.

Comme matière de comparaison avec le trésor de Nicolaévo peuvent servir et les trouvailles en objets d'or provenant de tombeaux romains d'Artchar, maintenant dans les collections du Musée National à Sofia. Ces trouvailles sont représentées fig. 12 et 13; elles peuvent se rapporter de même au IIIe siècle après J.-C.

Il est à noter que l'orfèvrerie de nos jours est bien connue dans la région de l'ancien Artchar, notamment à Vidine. Dans les temps anciens on y importait l'or principalement des mines de Transylvanie et peut-être encore de Dalmatie. Presque tous les objets en or trouvés jusqu'à présent dans la Bulgarie du nord, datent du IIe et du IIIe siecles après J.-C., époque où les mines d'or de Transylvanie étaient exploitées par les Romains. L'orfèvrerie à cette époque se trouvait sous l'influence des modèles syriens. Les parures de Nikolaévo et d'Artchar attestent une analogie frappante avec celles de Syrie; les dernières cependant sont d'une technique supérieure. Cette différence vient à l'appui de notre thèse comme quoi le trésor de Nicolaévo est une fabrication du pays.

B. Filow.

Приносъ къмъ българската нумизматика

Отъ Н. А. Мушмовъ.

Първиятъ приносъ къмъ българската нумизматика направихъ съ публикуването на статията: „Българскитѣ монети съ двуглавъ орелъ" (Извѣстия на Бълг. Арх. Д-во III, 1912, стр. 81—87 и табл I); вториятъ приносъ — съ статията: „Двѣ неиздадени български монети" (пакъ тамъ, стр. 224-234 и табл. IV), а днесъ правя трети приносъ къмъ българската нумизматика, като публикувамъ нѣколко неиздадени български монети и редица нови вариации на извѣстнитѣ отъ по-рано типове. Особно сѫ важни монетитѣ отъ царь Асѣня II, описани подъ брой 1—5, които доказватъ по най-положителенъ начинъ, че този царь е сѣкълъ мѣдни монети. Дали е сѣкълъ сребърни и златни, врѣмето ще покаже.

I. Асѣнь II (1218—1241).

1. Лице: Царь Асѣнь облѣченъ въ богато украсено съ бисери и скѫпоцѣнни камъни облѣкло, на главата съ низка корона, украсена съ бисерни висулки при ушитѣ, правъ на срѣща, въ десната рѫка държи прѣпорецъ, а въ лѣвата, на която е прѣметнатъ лорона,[1]) — кълбо безъ кръстъ отгорѣ. Въ полето при десната рѫка на царя слабо личатъ буквитѣ $\frac{\text{w}}{\text{н}} = \frac{\text{(і)w}}{\text{(а)н}}$, а надъ лѣвата му рѫка ясно личатъ монограмата ♀ и подъ нея буквитѣ ас(ѣнь). Личи, че надписътъ е билъ пъленъ: Іwанъ Асѣнь, но и отъ двѣтѣ страни по крайщата монетата е изтрита, та сѫ се запазили само буквитѣ ас и wн, които сѫ пó къмъ центра на монетата и, слѣдователно, по-мѫчно се изтриватъ, толкозъ повече, че монетата е корубеста, тъй че центрътъ е повече запазенъ. Тукъ буквата а е безъ срѣдната чъртица, както е и въ Асѣновия надписъ отъ Станимака отъ 1231 г., който е прѣснетъ въ 1881 г. (прѣди унищожението му) и който сега се пази въ Пловдивската библиотека.

---

[1]) Λῶρον е поясъ, който прѣпасвалъ кръста на царя, минавалъ прѣзъ раменета и се спущалъ съ единия край отпрѣдъ, който се прѣметалъ прѣзъ лѣвата рѫка.

Опако: Христосъ съ осѣнка на главата, седналъ на прѣстолъ на срѣща, съ десната ржка благославя. Отъ прѣстола сж запазени само кръстоветѣ, които украсявали рамената. — Монетата е мѣдна, отъ сбирката на Народния Музей въ София; диам. 24 мм. Обр. 14 и табл. VI 1. Неизвѣстна на Любича.

2. Лице: Изображението е сжщото, както прѣдидещото, безъ никаква разлика. Полето въ лѣво е съвсѣмъ изтрито, та не личатъ никакви букви. Надъ лѣвата ржка на царя сж запазени монограмата Ҏ, която била безъ титла (чъртица), а подъ нея буквитѣ ас. Навѣрно името Асѣнь е било цѣло написано въ единъ редъ, но ржбътъ на монетата тукъ е изтритъ, та заедно сж изтрити и останалитѣ букви. Лицето на тази монета се различава отъ онова на брой 1 по липсата на титлата върху монограмата и тукъ буквата а е съ чъртица въ срѣдата.

Обр. 14.

Опако: Опакото е сжщото, както при брой 1. Монетата е мѣдна и плоска; тя има 23 мм. въ диаметъръ. Обр. 15. Неизвѣстна на Любича. Монетата е притежание на Негово Високопрѣосвещенство Ст.-Загорския епископъ Иосифъ. За отпечатъка на тази монета длъжа благодарность на г-на Ат. Кожухаровъ, прѣдседатель на Археологическото Дружество въ Ст.-Загора.

3. Лице: Изображението е сжщото, както при брой 1. Полето въ десно е съвсѣмъ изтрито, та не личатъ никакви букви и знаци. Въ полето при десната ржка на царя личатъ буквитѣ, вертикално поставени отдолѣ нагорѣ, ан и до тѣхъ монограмата Ҏ. Навѣрно въ изтритото поле въ десно е имало надписъ, който начевалъ отгорѣ надолѣ въ вертикаленъ редъ Асѣнь; тъй че надписътъ е гласѣлъ (іѡ)ан Ҏ (Асѣнь).

Обр. 15.

Опако: Опакото е сжщото, както при брой 1 и 2. Монетата е мѣдна, корубеста, диам. 26 мм. Обр. 16 Отъ сбирката на Народ. Музей въ София. — Тази монета е издадена вече отъ менъ, но е отнесена къмъ не-

опрѣдѣленитѣ монети, съ прѣдположението, че е на Иванъ Александра.[1]) Обаче, при наличностьта на горнитѣ двѣ монети, не може да има никакво съмнѣние, че тя е на царь Асѣня II.

4. Лице: Царь Асѣнь, облѣченъ въ богато украсено царско облѣкло, на главата съ низка корона, украсена съ бисерни висулки, седналъ на прѣстолъ на срѣща, въ десната ржка държи прѣпорецъ, а въ лѣвата — свитъкъ. Горѣ въ полето въ десно е прѣдставенъ небесниятъ сводъ, украсенъ съ бисери, прѣзъ който се подава Божията десница, която благославя царя; въ полето при десната ржка на царя е запазена само буквата ѡ, а всичко друго е изтрито; въ полето въ десно, което сжщо е смазано и изтрито, е запазена добрѣ буквата с; по-горѣ отъ нея слабо личатъ слѣди отъ буква а; подъ свода добрѣ е запазена монограмата ЧР съ титла.

Обр. 16.

Опако: Равностраненъ кръстъ съ широки крайща, образуванъ отъ двойни линии, и въ горния край отъ едната страна съкращенията іс, отъ другата хс, а въ долния край успоредно съ знацитѣ, по една звѣзда.

Монетата въ долния край е силно поврѣдена отъ ударъ съ тжпо орждие, отъ който ударъ е пропукана, та слабо личи само десната страна отъ прѣстола на царя. Обр. 17 и табл. VI 2. Монетата е мѣдна, корубеста, диам. 27 мм. Отъ сбирката на Народния Музей. Неизвѣстна на Любича.

Обр. 17.

Върху този типъ монети царь Асѣнь е прѣдставенъ въ пълно царско достойнство, седналъ на прѣстолъ, както сж прѣдставени отъ византийскитѣ императори Исаакъ II Ангелъ (1185—1195) и Теодоръ III Дука Ватацесъ (1255—1259),[2]) съврѣменникъ на царь Асѣня. Този типъ рѣдко се срѣ-

[1]) Мушмовъ, Античнитѣ монети стр. 499 № 7584 и табл. LXVI 16.
[2]) Sabatier, Description des monnaies byzantines, II стр. 226 № 1 и табл. LVIII 8 стр. 298 № 10 и табл. LXV 11.

ща и у византийскитѣ монети, а отъ българскитѣ монети тази и брой 5 сж единственитѣ за сега екземпляри.

5. Лице: Сжщото изображение, както брой 4, безъ никаква разлика. Монетата е силно прояденa отъ ръжда и личатъ само Божията десница и подъ нея монограмата цр съ титла. Прѣстолътъ на царя по-добрѣ е запазенъ и добрѣ се очъртава положението на седналъ човѣкъ, което допълва изображението на монетата подъ брой 4, дѣто монетата е силно поврѣдена.

Обр. 18.

Опако: Опакото е сжщото, както при брой 4. Обр. 18 и таб. VI 3.

Монетата е мѣдна, корубеста, диам. 27 мм. Отъ сбирката на Народния Музей въ София.

II. Ирина и Михаилъ II (1246—1257).

6. Лице: Царица Ирина съ сина си Михаила съ високи зжбести корони на главитѣ, облѣчени въ богато царско облѣкло, стоятъ прави на срѣща и заедно държатъ дългъ двоенъ кръстъ, който опира до земята, а свободнитѣ имъ ржцѣ сж сложени на гърдитѣ. При лѣвата фигура, която трѣбва да прѣдставя Ирина, има надписъ, който начева отъ долѣ на горѣ: ц. ѥрінa, а при десната, която прѣдставя Михаила, надписътъ начева отъ горѣ на долѣ: ц. міχаіл. За забѣлѣзване е, че царицата и царьтъ тукъ сж прѣдставени съ високи зжбести корони, каквито не се срѣщатъ върху никоя отъ досега извѣстнитѣ български монети.

Опако: Христосъ съ осѣнка отъ точки около главата и знацитѣ іс—χс, седналъ на прѣстолъ на срѣща, въ скута си държи книга. Монетата е сребърна, диам. 20 мм. Обр. 19.

Обр. 19.

Описанието на тази монета, както и рисунката, сж извършени по книженъ отпечатъкъ отъ една монета, която притежава полковникъ Ханджиевъ, командиръ на 5-и Дунавски полкъ. За отпечатъка изказвамъ своята искренна благодарность на г. Ханджиева, толкозъ повече, че не бѣхъ виждалъ подобна монета, каквато нѣма и въ сбиркитѣ

на Народния Музей въ София. Подобенъ екземпляръ описва и Любичъ, Opis, стр. 20 № 1 и табл. II 17. За сега сѫ извѣстни само тѣзи два екземпляра отъ Ирина и Михаила.

III. Михаилъ II Асѣнь (1246—1257).

7. Лице: Въ десно Св. Димитъръ[1]) съ осѣнка около главата, облѣченъ въ дълги дрехи, правъ, на срѣща, съ десната рѫка подава знаме на дълга върлина на Михаила, който стои до него, а въ лѣвата държи свитъкъ отъ книга. Михаилъ гологлавъ, облѣченъ въ дълга дреха, съ десната си рѫка поема знамето, което му подава светецътъ. Въ полето, въ десно, надписъ съ латински букви: MIhOIΛ, а въ лѣво: ASENVS; въ срѣдата при главата на Михаила: I P R (вертикално). т. е. imperator. Надписътъ се чете: Михаилъ Асѣнь Императоръ. Изображението и надписътъ сѫ въ зрънчестъ крѫгъ.

Опако: Исусъ Христосъ съ осѣнка на главата, седналъ на прѣстолъ на срѣща, десната му рѫка е на гърдитѣ, а съ лѣвата държи свитъкъ. При главата му съкращенията ІС—ХС. Образътъ е въ зрънчестъ крѫгъ. Монетата е сребъренъ грошъ отъ венециански стилъ; тежи 1·55 гр.; диам. 21 мм. Отъ сбирката на Народния Музей въ София. Обр. 20 и таб. VI 4. Любичъ описва и други четири монети отъ сѫщия типъ.[2])

Обр. 20.

IV. Светославъ (1295—1322).

8. Лице: Царь Светославъ облѣченъ въ дълга ризница, на главата съ низка корона, украсена съ бисерни висулки, застаналъ правъ на срѣща, въ десната рѫка държи кръстъ, а съ лѣвата се подпира на щитъ. Въ полето въ десно, въ вертикаленъ редъ, личатъ буквитѣ: с, ж, т (вертикално) а въ лѣво: с, л, а (вертикално), които се четатъ св(ѧ)т(о)сла(въ). Изображението и надписътъ сѫ обкрѫжени съ зрънчестъ крѫгъ.

---

[1]) Не може да има съмнѣние, че светецътъ прѣдставя Св. Димитрия, защото е извѣстно, че и Асѣнь II, бащата на Михаила, е ималъ за патронъ Св. Димитрия. Сравни Извѣст. на Бъл. Арх. Д-во, III стр. 230.

[2]) Ljubić, Opis Jugoslavenskih novaca, стр. 19—20 и табл. II 15 и 16.

Опако: Бюстъ на Христа на срѣща, доста силно поврѣденъ. Монетата е мѣдна, корубеста, диам. 21 мм.; ржбоветѣ й сж изрѣзвани въ старо врѣме, та има шестожгълна форма. Обр. 21 и табл. VI 5. Отъ сбирката на Народния Музей въ София.

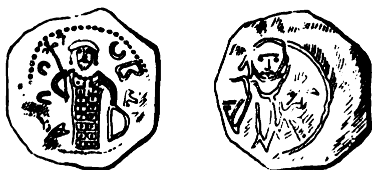

Обр. 21.

Тази е единствената монета, дѣто царьтъ е прѣдставенъ като войникъ въ дълга ризница, съ щитъ, съ корона, но безъ царска мантия. Отъ историята знаемъ, че при Светослава имало конница облѣчена въ ризници и че щитоветѣ на войницитѣ били кржгли или дългнести, заострени на горѣ и на долѣ, както е случаятъ съ нашата монета.[1])

V. Светославъ съ сина си Георги II Тертеръ (около 1320 г.).

9. Лице: Царь Светославъ и синъ му Георги облѣчени въ богато облѣкло, украсено съ бисери и скжпоцѣнни камъни, на главитѣ съ низки корони, украсени съ бисеръ и бисерни висулки при ушитѣ, стоятъ прави на срѣща и заедно държатъ дългъ кръстъ, който допира до земята. Въ полето въ десно вертикаленъ надписъ: с
в
ѧ
т
а въ лѣво: г.
ı
ω
г
ρ
и

Надписътъ се чете: **Свѧт(ославъ) Гıωгри**. Въ втората дума буквитѣ г и ρ сж размѣстени и станало Геогри, вмѣсто Георги. Подобни грѣшки и размѣствания на букви и даже обръщане наопаки на цѣли надписи не сж рѣдкость както въ гръцкитѣ, тъй и въ римскитѣ монети. Тѣзи грѣшки причинявали печаторѣзачитѣ вслѣдствие невѣжество, неопитность или небрѣжность. Често пжти забравяли да поставятъ опрѣдѣленитѣ символи и атрибути, пропущали букви, размѣствали ги, обръщали ги на опъки и пр., и всичко това е ставало и въ врѣмето на найхубавото изкуство и се е продължавало и въ българско врѣме. Въ гръцкитѣ пъкъ градове отъ римско врѣме, понеже печаторѣзачитѣ били привикнали къмъ гръцкитѣ надписи, при сѣченето на римски монети употрѣбявали въ надписитѣ гръцки и римски букви.[2]) Тъй че, нѣма нищо

[1]) Иречекъ, Исторія болгаръ, стр. 536.
[2]) Babelon, Traité des monnaies grecques et romaines, Paris, 1911, t. I 921—922.

чудно, че и върху българскитѣ монети се срѣщатъ размѣстени букви или погрѣшни надписи и това не е доказателство за некултурность, а просто случайни грѣшки, често пѫти причинявани отъ небрѣжностьта на печаторѣзача. Главата на десната фигура, както и кръстътъ, сѫ изтрити.

Опако: Исусъ Христосъ съ осѣнка на главата, седналъ на прѣстолъ на срѣща. При главата сѫ запазени само знацитѣ ІС. Опакото е силно поврѣдено, та едва личи образътъ на Христа. Монетата е мѣдна, корубеста, диам. 22 мм. Отъ сбирката на Народния Музей въ София. Обр. 22 и табл. VI 6. Неизвѣстна на Любича.

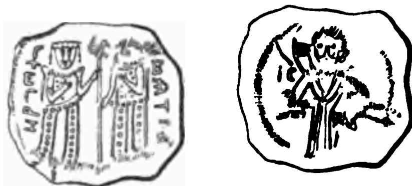

Обр. 22.

Тази монета въ послѣдно врѣме е намѣрена въ Търново и прибрана за Народния музей отъ командирования при сѫщия музей учитель Ю. Господиновъ. Отъ нея научаваме, че Светославъ е ималъ за съуправитель на царството сина си Георги II Тертеръ. Отъ послѣдния царь, който е царувалъ много малко врѣме (1322—1323 г.), освѣнъ описанитѣ тукъ монети, като паметникъ, е извѣстно и едно евангелие, което се пази въ Хилендарската библиотека подъ № 7.[1])

10. Лице: Изображението е сѫщото, както брой 4. Тази монета е издадена вече отъ менъ,[2]) но повторно отъ нея давамъ тукъ рисунка, понеже тя допълва нѣкои изтрити мѣста въ оная подъ брой 9. Тукъ главата на десната фигура е добрѣ запазена, както и кръстътъ, които въ първата сѫ изтрити. По причина на особеното положение на буквитѣ въ надписа отъ името на Георгия, при първото издание на тази монета първитѣ три букви отъ това име погрѣшно сѫ прочетени ττι, както личатъ върху монетата, вмѣсто Γιω(ρги), което узнаваме отъ монетата подъ брой 9, дѣто името е цѣло запазено. Тѣзи двѣ монети, макаръ и да сѫ отъ еднакъвъ типъ на лицето, съвсѣмъ се различаватъ по стилъ на опакото. Монетата е мѣдна и слабо корубеста. Диам. 21 мм. Обр. 23 Отъ сбирката на Народния Музей въ София. Неизвѣстна на Любича.

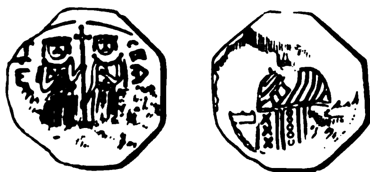

Обр. 23.

[1]) Йор. Ивановъ, Български старини изъ Македония, стр. 45—47.

[2]) Мушмовъ, цит. съч. стр. 487 № 7478 и табл. LXIII 16.

VI. Михаилъ III Шишманъ (1323—1330).

11. Лице: Царь Михаилъ облѣченъ въ богато украсено облѣкло, на главата съ низка корона, украсена съ бисери и топка отгорѣ, а при ушитѣ — съ бисерни висулки, яхналъ на конь въ ходъ на десно, въ десната ржка държи кръстъ. Въ полето въ лѣво, при десната ржка на царя, подъ кръста, личатъ буквитѣ **мх** (**Михаилъ**), а горѣ въ десно, надъ главата на коня личи монограмата **цр** безъ титла. Както главата, тъй и долнята часть на коня сж слабо запазени. Изображението е било обкржжено съ зрънчестъ кржгъ, който частично е запазенъ.

Опако: Монограма, която развързана съдържа навѣрно буквитѣ **шиц** (Шишманъ царь). При долнята часть отъ срѣдната черта на буквата **ш** е притурена отвѣсна линия, която образува жгълъ въ долнята часть на монограмата. За сега не може положително да се опрѣдѣли, какво значение има тази отвѣсна линия. Понеже тази монограма, както при брой 24, тъй и при брой 26 и 27, не е дорбѣ запазена, ще трѣбва да се чака да се намѣрятъ и други екземпляри отъ сжщия типъ, за да се изясни напълно нейното значение. За сега само тази монограма върху българскитѣ монети остава необяснена напълно. Монетата е мѣдна, слабо корубеста, диам. 20 мм. Отъ сбирката на Народния Музей въ София. Обр. 24. Неизвѣстна на Любича.

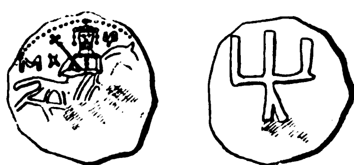

Обр. 24.

Тази монета е издадена отъ менъ,[1]) обаче необходимо бѣ нейното прѣиздаване тукъ, защото тя е въ свръзка съ послѣдуещитѣ монети отъ царь Михаилъ Шишмана съ сжщата монограма и върху които не личи монограмата **цр**. Безъ тази монета, другитѣ мжчно щѣха да се опрѣдѣлятъ вѣрно, че сж отъ този царь, понеже, както ще видимъ подолѣ, ония, които иматъ надписъ — той е гръцки и навѣрно тѣ щѣха да се смѣтатъ и за византийски.

12. Лице. Царь Михаилъ въ десно, царица въ лѣво, облѣчени въ богато украсено съ бисери и скжпоцѣнни камъни облѣкло, на главитѣ съ низки корони, украсени съ бисери и бисерни висулки при ушитѣ, стоятъ прави на срѣща и заедно държатъ дългъ кръстъ, който опира до земята. Въ полето въ десно се чете името на царя: **м(и)хаил**. Въ

[1]) Мушмовъ, цит. съч. стр. 488 № 7487 и табл. LXIII 19.

полето въ лѣво се повтаря сѫщото име, като се чете отъ десно на лѣво: м(и)χаиѵ. Буквата λ е обърната на опаки. Понеже името на Михаила се повтаря и при двѣтѣ фигури, то съ положителность трѣбва да се прѣдполага, че фигурата въ лѣво прѣдставя женски образъ — царица. Защото, ако се касаеше за съуправитель на царството, при втората фигура трѣбваше да личи или неговото име, както е случаятъ при Светослава съ Георгия, или само инициали отъ името на съуправителя, както е случая съ монетитѣ отъ царь Иванъ Александра съ сина му Михаила, а по никакъвъ начинъ нѣмаше да се повтаря сѫщото име и при двѣтѣ фигури.

Обр. 25.

Опако: Сѫщата монограма, както при брой 11, обкрѫжена съ зрънчесть крѫгъ, който частично е запазенъ. Монетата е мѣдна, слабо корубеста, съ диам. 21 мм. Обр. 25.

Освѣнъ тази монета въ сбирката на Народния Музей въ София има още два други еднакви екземпляра, които се допълватъ единъ другъ. Отъ тѣхъ единъ е издаденъ отъ менъ, на който надписътъ е запазенъ само отъ едната страна.[1]) Тѣзи монети не сѫ извѣстни на Любича.

13. Лице: Сѫщата монограма, каквато е на опакото при брой 11 и 12; въ полето подъ монограмата, отъ двѣтѣ страни на срѣдната чърта, сѫ прѣдставени по една звѣзда шестоперка. Всичкото е обкрѫжено съ зрънчесть крѫгъ, който частично е запазенъ.

Опако: Двоенъ кръстъ и при горнитѣ рамена знацитѣ ιc—χc, а по-долѣ, отъ двѣтѣ страни на кръста, по една звѣзда шестоперка. Всичкото е обкрѫжено въ зрънчесть крѫгъ, който частично е запазенъ. Монетата е мѣдна, плоска, диам. 18 мм. Отъ сбирката на Народния Музей въ София. Обр. 26 и табл. VI 7. Неизвѣстна на Любича.

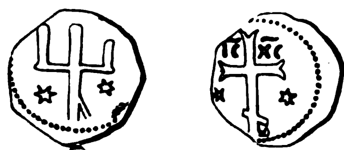
Обр. 26.

Подобна монета е издадена отъ G. Schlumberger (Numismatique de l'Orient latin, Supplément et index alphabétique, Paris 1882, стр. 13, P. 219, pl. XX 25), който погрѣшно я отдава на владѣтелитѣ отъ островъ Родосъ (seigneurs et dynastes de Rhodes), като казва, че получилъ отъ Родосъ тази монета и вмѣсто описание дава нейнитѣ рисунки. Като не

[1]) Мушмовъ, цит. съч. стр. 488 № 7488 и табл. LXIII 20.

знаелъ значението на монограмата на лицето на монетата, авторътъ обърналъ монограмата на опаки. Тъкмо върху знакътъ іс на опакото монетата е пробита и затова вмѣсто знакътъ хс въ десно Шльонберже е видѣлъ само х. Както страничната линия на срѣдната черта отъ буквата ш на лицето, тъй и втората половина отъ двойния кръстъ на опакото не сж прѣдставени отъ Шльонберже, навѣрно по причина, че монетата на тѣзи мѣста е била изтрита.

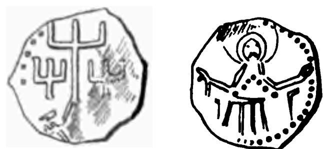

Обр. 27.

14. Лице: Три монограми, подобни на прѣдидещата, безъ отвѣсната линия на срѣдната черта; срѣдната е по-голѣма и поставена въ срѣдата на монетата, а двѣтѣ други сж по-малки и сж поставени на еднакво растояние подъ хоризонталната линия на срѣдната монограма. Полето било оградено съ зрънчестъ кржгъ, който само частично е запазенъ.

Опако: Исусъ Христосъ съ осѣнка на главата, седналъ на прѣстолъ на срѣща, съ двѣтѣ разгърнати ржцѣ благославя. Образътъ е въ зрънчестъ кржгъ. Монетата е мѣдна, плоска, 17 мм. въ диам., съвсѣмъ слабо запазена. Обр. 27. Отъ сбирката на Народния Музей въ София. Неизвѣстна на Любича.

15. Лице: Кръстъ и горѣ при рамената инициалитѣ на Христа (хс). Кръстътъ на долния край е украсенъ съ акантови листа. Изображението е било въ зрънчестъ кржгъ.

Опако: Двуглавъ орелъ съ разперени крила; главитѣ сж украсени съ по една корона. Наоколо е имало зрънчестъ кржгъ, който частично е запазенъ. Монетата е мѣдна, плоска, диам. 17 мм. Обр. 28 и табл. VI 8. — Тази монета е купена напослѣдъкъ за Народния Музей отъ г. П. Гжбювъ отъ Търново. Тя се отличава отъ издаденитѣ отъ менъ монети съ изображение на двуглавъ орелъ по своя хубавъ стилъ, съ по-голѣмата си плътность и съ инициалитѣ хс, които не се срѣщатъ нито върху една отъ издаденитѣ вече монети отъ този типъ.[1])

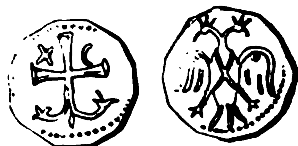

Обр. 28.

16. Лице: Бюстъ на царь Михаила до пояса, облѣченъ въ богато украсена мантия, на главата съ низка корона, украсена съ бисери и

[1]) Мушмовъ, цит. съч. стр. 483 — 484, 489 — 490 и табл. LXIV 1—7; LXVII 1—11. Извѣстия на Бълг. Археол. Д-во, III, стр. 81—87 и табл. I 1—11.

бисерни висулки при ушитѣ, на срѣща; въ лѣвата ржка държи кръстъ, а въ десната — тристржкъ скиптъръ; въ полето при десната ржка на царя личатъ буквитѣ мχ, инициали на името Михаилъ, както при монетата, описана подъ брой 11, и монограмата цρ, въ негативна форма. Долнята половина отъ лѣвата чърта на буквата χ не е излѣзла, може би по причина, че печатътъ е билъ ощърбенъ на това мѣсто и буквата прилича на Y. Надъ главата на царя, въ лѣво, е прѣдставена Божията десница, която благославя царя, както е случаятъ и при Асѣновитѣ монети, описани подъ брой 4 и 5. При Божията десница личи звѣзда четвероперка, която, на прървъ погледъ, прилича на кръстъ. Като се има прѣдъ видъ, че върху повечето монети отъ царь М. Шишмана, особено ония съ изображение на двуглавъ орелъ, е прѣдставена звѣзда съ 5, 6, 7 и 8 перки, не може да има никакво съмнѣние, че и тукъ имаме звѣзда, а не кръстъ, но отъ груба направа, каквато има и цѣлиятъ образъ.

Обр. 29.

Опако: Бюстъ на Христа до пояса, съ осѣнка на главата, на срѣща, съ десната ржка благославя; въ полето при главата личатъ знацитѣ ι.χ χ (вмѣсто ιc-χc). — Монетата е мѣдна, корубеста, диам. 25 мм. и е грубо изработена. Обр. 29 и табл. VI 9. Отъ сбирката на Народния Музей въ София. Неизвѣстна на Любича.

Друга една монета отъ сжщия типъ, но плоска, е издадена отъ менъ, като неопрѣдѣлена, понеже на нея не личатъ ясно инициалитѣ мχ.[1])

VII. Иванъ Александъръ съ сина си Михаила (1331—1355).

17. Лице: Царь Александъръ и синъ му Михаилъ, облѣчени въ богато украсено облѣкло, на главитѣ имъ низки корони, украсени съ бисери и бисерни висулки при ушитѣ, стоятъ прави на срѣща и заедно държатъ знаме на дълга вързлина, която опира до земята; и двамата въ другитѣ ржцѣ държатъ кръстове, отъ които само този въ десно е запазенъ. Изображението е било обкржжено въ зрънчесть кржгъ, който частично е запазенъ.

Опако: Монограма отъ буквитѣ Ѧлєк(сандръ) и до нея знакътъ цρ, съ съединителна чърта, негативно поставени. Въ долния край на

[1]) Мушмовъ, цит. съч. стр. 499 № 7581 и табл. LXVI, 15.

монетата личи кръстъ. Ако се обърне листа и се погледне изображението, ще се види позитивната форма на монограмата. Полето е било обкрѫжено съ зрънчестъ крѫгъ, който е частично запазенъ.—Монетата е мѣдна, корубеста, диам. 18 мм. Обр. 30. Отъ сбирката на Нар. Музей въ София. Неизвѣстна на Любича.

18. Лице: Сѫщитѣ царски фигури, както при брой 17; лѣвата фигура е добрѣ запазена и личи богато украсеното облѣкло и бисерната корона съ висулки и топка отгорѣ; фигурата въ десната си рѫка държи кръстъ. Десната фигура е изтрита и слабо личи нейното очъртание. Изображението е било обкрѫжено въ зрънчесть крѫгъ, който частично е запазенъ.

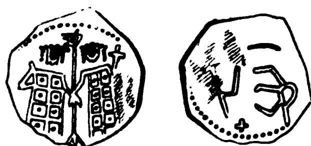
Обр. 30.

Опако: Широко поле обградено съ зрънчестъ крѫгъ и въ срѣдата монограмата цр, негативно прѣдставена. Тази монета е единственъ за сега екземпляръ по формата на монограмата, която не се срѣща въ другитѣ български монети. Тя е отъ сбирката на г. М. Кривошийковъ отъ Шуменъ, комуто длъжа благодарность за готовностьта, съ която ми даде отпечатъкъ, както отъ тази монета, тъй и отъ нѣколко други, които по-долѣ описвамъ. — Монетата е мѣдна, слабо корубеста, диам. 18 мм.; тя е продупчена. Обр. 31.

19. Лице: Сѫщитѣ царски фигури, както при брой 17, заедно държатъ дългъ кръстъ, който допира до земята; въ свободнитѣ си рѫцѣ държатъ кръстове. Изображението е слабо запазено.

Опако: Широко поле, което било обкрѫжено съ зрънчесть крѫгъ, който частично е запазенъ, и въ срѣдата монограма отъ буквитѣ Але(ксандръ) и до нея знакътъ цр въ позитивна форма. Тази монета се различава отъ издаденитѣ отъ менъ и отъ Любича монети отъ сѫщия типъ по формата на монограмата и по това, че нѣма съединителна черта надъ монограмата и знакътъ цр.[1]) — Монетата е мѣдна, плоска, диам. 18 мм. Обр. 32. Отъ колекцията на г. М. Кривошийковъ отъ Шуменъ.

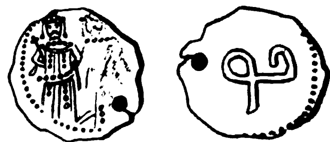
Обр. 31.

20. Лице: Върху българска монета, която е имала на лицето на-

[1]) Мушмовъ, цит. съч. стр. 493 № 7523—29 и табл. LXIV 14—17. Любичъ, цит. съч. стр. 16 и табл. 7—10.

вѣрно два образа и на около надписъ, прѣпечатани сѫ образитѣ на царь Ивана Александра и Михаила, отъ сѫщия типъ, както по-горѣ описанитѣ. Отъ стария печатъ запазена е голѣма часть отъ фигура, затова десната фигура отъ новия печатъ изглежда двойна; запазени сѫ сѫщо и отдѣлни букви, отъ които не може да се прочете пълно име.

Опако: Извѣстната монограма на царь Ив. Александра, която развързана се чете: **Алє(ксандръ)** и съкращението **цр**. Отъ стария печатъ е запазена по-малка монограма **цр**, което доказва, че монетата е била българска. Зрънчестиятъ кржгъ и отъ двата печата е запазенъ частично.

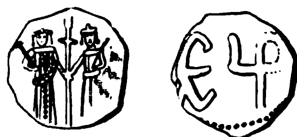

Обр. 32.

Монетата е мѣдна, плоска, диам. 19 мм. Обр. 33 и табл. VI 10. Отъ сбирката на Народния Музей въ София.

Прѣпечатани български монети за сега сѫ извѣстни само четири, отъ които двѣ отъ царь Ив. Александра съ сина му Михаила и двѣ отъ царь Ив. Шишмана. Прѣпечатването на извадени отъ обрѫщение монети, сребърни и бронзови, се е практикувало още въ класическитѣ врѣмена. Това е ставало съ цѣль за економия отъ метала и на работата за приготовлянето му за сѣчене монети. По музеитѣ не рѣдко се срѣщатъ подобни прѣпечатани монети.[1]) Обаче за прѣпечатването на българскитѣ монети не може да се изтъкнатъ сѫщитѣ причини за економия на металъ и на работа. Защото: 1) немислимо е да се прѣдполага, че извѣстна емисия български монети, по причина на своя слабъ материалъ, ще да е могла да изтрае неповрѣдена толкозъ дълго врѣме, щото да се изтриятъ отъ монетитѣ образитѣ и знацитѣ и металътъ пакъ да остане годенъ за прѣпечатване. 2) Прѣпечатването въ старо врѣме е ставало на чужди монети, внесени въ страната или излѣзли отъ обрѫщение, съ цѣль за използване на метала, който можалъ да изтрае даже нѣколко прѣпечатвания, понеже самитѣ монети били значително по-дебели отъ византийскитѣ и българскитѣ. 3) Не е могло да има никакви причини, щото единъ български царь да суспендира монетитѣ на своя прѣдшественикъ, сетнѣ да ги прѣпечата съ свой печатъ, а отъ прѣпечатанитѣ монети сѫ български: една Ив. Александрова, прѣпечатана съ печатъ на Ив. Шишмана; прѣпечатанитѣ съ печата на Ив. Александра сѫ сѫщо бъл-

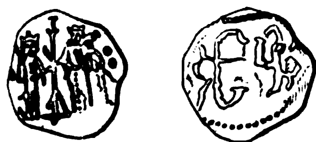

Обр. 33.

[1]) Babelon, цит. съч. стр. 938 сл.

гарски, а другата навѣрно венециянска. 4) Ако прѣпечатването на монети е било възприето отъ българскитѣ царе по нѣкакви съображения, трѣбваше досега да сж извѣстни повече прѣпечатани екземпляри, толкозъ повече, че прѣпечатанитѣ монети сж отъ онзи типъ Ив. Александрови и Шишманови монети, отъ които най-много сж намѣрени досега.

Всичкитѣ тѣзи съображения навеждатъ до заключение, че прѣпечатанитѣ български монети сж случайность, или опитъ на монеторѣзача, който, за да изпита новонаправенъ или поправенъ печатъ, прѣковалъ нѣкой свой екземпляръ и го е замѣнилъ съ новъ; неговиятъ примѣръ навѣрно е послѣдвалъ и другъ монеторѣзачъ, който работилъ до първия, и по такъвъ начинъ сж прѣпечатани само нѣколко екземпляра, които, може би, незабѣлѣзано сж минали съ другитѣ монети. Разбира се, че това не е могло да съставлява прѣстжпление въ смисъль на филшификация.

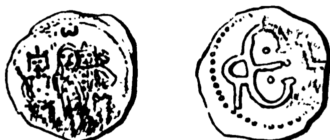

Обр. 34.

21. Лице: Прѣпечатана българска монета и отъ новия печатъ личатъ образитѣ на царь Ив. Александра и Михаила, както сж прѣдставени въ извѣстнитѣ негови мѣдни монети. Отъ стария печатъ е запазена въ срѣдата на монета само главата на единъ образъ, приличенъ на Исуса Христа и отгорѣ знакъ приличенъ на буква ѡ. Въ това положение монетата изглежда, като че на лицето има три образа. Зрънчестиятъ кржгъ е частично и слабо запазенъ.

Опако: Извѣстната монограма на царь Ив. Александра отъ съвсѣмъ различна форма и украсена съ три топки. Слабо личи и съкращението цр. Зрънчестиятъ кржгъ е по-добрѣ запазенъ, отколкото на лицето. — Мочетата е мѣдна, плоска, диам. 20 мм. Обр. 34. Отъ сбирката на Народния Музей въ София.

VIII. Иванъ Александъръ самъ (1355—1371).

22. Лице: Царь Ив. Александъръ облѣченъ въ богато украсено облѣкло и прѣпасанъ съ лоронъ, който е прѣметнатъ на лѣвата му ржка, на главата съ низка корона, украсена съ висулки, стои правъ на срѣща, въ десната ржка държи дълъгъ скиптъръ, който допира до земята, а въ лѣвата — държава съ кръстъ отгорѣ; въ полето, подъ десната ржка на царя, монограма отъ буквитѣ Але(ксандръ), а въ десно, подъ лѣвата ржка на царя знакътъ цр въ позитивна форма. Изображението е било обкржжено съ зрънчесть кржгъ, който частично е запазенъ.

Опако: Кръстъ отъ тройни линии съ знацитѣ іс—хс; подъ дясното рамо на кръста личи буква к. Изображението е било обкрѫжено съ зрънчестъ крѫгъ, сега частично запазенъ. Подобна монета, която принадлежи на Прѣславското Археол. дружество безъ буквата к, е издадена отъ менъ, но тази е друга вариация.[1]) — Монетата е мѣдна, плоска, диам. 16 мм. Обр. 35 и табл. VI 11.[2]) Отъ колекцията на г. М. Кривошийковъ отъ Шуменъ. Неизвѣстна на Любича.

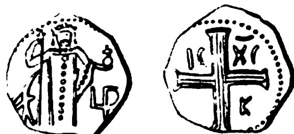
Обр. 35.

23. Лице: Сѫщата фигура на царь Александра, въ сѫщото облѣкло. На короната отъ горѣ има топка. Царьтъ, вмѣсто скиптъръ, въ десната си рѫка държи кръстъ, а въ лѣвата — държава. Подъ десната рѫка на царя е прѣдставена нова вариация монограма, дѣто буквата л е поставена по-долѣ; развързана, тя съдържа буквитѣ Алек(сандръ). Монограмата цр не е прѣдставена. Изображението е било обкрѫжено съ зрънчестъ крѫгъ, сега частично запазенъ.

Опако: Кръстъ съ знацитѣ іс—хс, въ долния край украсенъ съ акантови листа. Полето е било обградено съ зрънчестъ крѫгъ, сега частично повреденъ. — Подобна монета е издадена отъ менъ, но на нея не личи ясно монограмата, както на тази, която е вариация. Има и други вариации.[3]) Монетата е мѣдна, плоска, горена въ огънь, диам. 19 мм. Обр. 36 и табл. VII 1. Отъ сбирката на Народ. Музей въ София. Неизвѣстна на Любича.

24. Лице: Сѫщото изображение на царь Александра, както брой 23. Надъ лѣвата рѫка на царя личи монограмата цр въ позитивна форма съ чъртица отгорѣ. Навѣрно печатътъ е билъ повреденъ при главата, затова короната е прѣдставена съ плоско пятно и лицето не е сполучливо. Образътъ е билъ обкрѫженъ съ зрънчестъ крѫгъ, сега частично запазенъ.

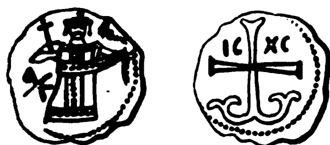
Обр. 36.

Опако: Кръстъ отъ двойни линии съ знацитѣ іс—хс, въ долния край украсенъ съ акантови листа, усѣяни отгорѣ съ бисери. Полето е било

[1]) Мушмовъ, цит. съч. стр. 495 № 7538 и табл. LXV 3.

[2]) По погрѣшка, опакото на тази монета върху таблицата е прѣдставено обърнато, затова и буквата к е обърната.

[3]) Мушмовъ, цит. съч. стр. 495 № 7537 и табл. LXV 2 и стр. 496 № 7540 и табл. LXV 5.

обкръжено съ зрънчестъ кръгъ, сега частично поврѣденъ. — Монетата е мѣдна, плоска, диам. 20 мм. Обр. 37. Тази монета е купена напослѣдъкъ отъ г. П. Гъбювъ отъ Търново за сбирките на Народния Музей.

25. Лице: Бюстъ на царь Ив. Александра до пояса, на главата съ низка корона, украсена съ бисерни висулки, на срѣща, въ лѣва ржка държи кръстъ. По несъобразителность на печаторѣзача, който е издълбалъ печата въ позитивна форма, царьтъ е прѣдставенъ, че държи кръста въ лѣва ржка, вмѣсто въ десната, както е въ всички други монети.

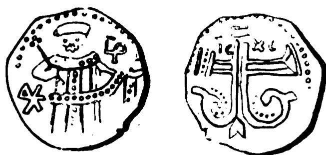

Обр. 37.

Опако: Въ срѣдата на зрънчестъ кржгъ, отъ който сега сж запазени само слаби слѣди, прѣдставена е монограма, която развързана се чете: Ӑлѥ(ѯандръ) и до нея съкращението цр. Обр. 38 и табл. VII 2.

Тази монограма е съвсѣмъ новъ типъ, който досега бѣше неизвѣстенъ. Тя показва по най-положителенъ начинъ, че всички извѣстни и издадени отъ менъ отъ този типъ монети на лицето съ царски бюстъ, безъ монограма, а на опакото само съ кръстъ, сж отъ царь Ив. Александра, вариации на описаната тукъ монета.[1]) Направата на монетата, особно откъмъ лицето, е съвсѣмъ груба; тя е мѣдна, слабо корубеста, 16 мм. въ диам. Отъ сбирката на Народния Музей въ София.

26. Лице: Бюстъ на царь Ив. Александра до пояса, облѣченъ въ богато царско облѣкло, на главата съ корона, украсена съ бисерни висулки, на срѣща, десната му ржка е сложена на гърдитѣ, а съ лѣвата държи кръстъ. При десната ржка на царя има четири кълба въ форма на кръстъ, които запълватъ праздното поле. Лицето и на тази монета по небрѣжность е направено върху печата въ позитивна форма, както е случаятъ и съ брой 25, затова царьтъ държи кръста въ лѣвата си ржка, вмѣсто въ десната. Тѣзи сж за сега единственитѣ два екземпляра, кждѣто лицето е прѣдставено въ негативна форма.

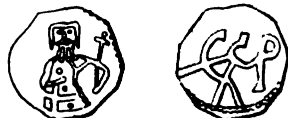

Обр. 38.

Опако: Кръстъ съ знацитѣ іс—хс, въ долнята часть украсенъ съ акантови листа. Полето е обкржжено съ зрънчестъ кржгъ, който е цѣлъ запазенъ. Направата и на тази монета е съвсѣмъ груба. — Монетата е отъ колекцията на г. В. Аврамовъ, сега въ сбирката на Народния

[1]) Мушмовъ, цит. съч. стр. 499 № 7500, 7582 и 7583; табл. LXVI 14, 17 и 18.

музей; тя е мѣдна, плоска, диам. 21 мм. Обр. 39 и табл. VII 3. Неизвѣстна на Любича.

Обр. 39.

27. Лице: Въ оградено съ зрънчестъ кръгъ поле е прѣдставена монограма, прилична на извѣстнитѣ Ив. Александрови монограми, които съдържатъ буквитѣ Алек(сандръ).

Опако: Лъвъ въ ходъ на лѣво. Диам. 15 мм. Обр. 40 и табл. VII 4. Отъ колекцията на г. М. Кривошийковъ. — Тази монета не може да се отдаде съ положителность на царь Ив. Александра, защото, прѣди всичко, тя е фалшива и е лѣяна, а не кована, каквито сѫ всички български монети; освѣнъ това и самиятъ металъ е по-скоро бронзъ, отколкото мѣдь. Не може съ положителность да се каже, дали тя е правена въ старо или ново врѣме, обаче по-скоро изглежда като нова направа, защото по монетата нѣма никаква патина и слѣди отъ старость. Издавамъ я повече като куриозъ.

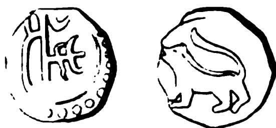
Обр. 40,

IX. Иванъ Шишманъ (1371—1393).

28. Лице: Върху монета отъ царь Ив. Александра съ сина си Михаила е отпечатана монограмата на царь Ив. Шишмана, която развързана се чете: Ш(иш)м(анъ). Отъ първия печатъ запазена е само десната фигура, която държи кръстъ. Зрънчеститѣ кръгове и отъ двата печата частично сѫ запазени.

Опако: Отъ стария печатъ запазена е цѣла монограмата цр. Отъ новия печатъ личи монограмата црь съ съединителна черта отгорѣ. Частично е запазенъ зрънчестиятъ кръгъ отъ новия печатъ. — Монетата е мѣдна, плоска, диам. 18 мм. Обр. 41. Отъ сбирката на Народния Музей въ София. Неизвѣстна на Любича.

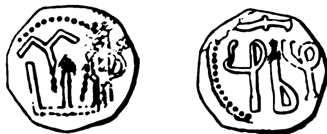
Обр. 41.

29. Лице: Върху венециянска монета, отпечатана е монограмата на царь Ив. Шишмана, съставена отъ буквитѣ: Шн(ш)м(а)н(ъ). Отъ стария печатъ на монетата сѫ запазени по края малъкъ кръстъ и отдѣлни латински букви отъ готическа форма, отъ които не може да се прочете

цѣла дума. Отъ повторния печатъ е запазенъ частично зрънчестия кржгъ, който минава по срѣдата на готическитѣ букви.

Опако: Върху другата страна на готовата монета отпечатана е монограмата црь съ съединителенъ знакъ отгорѣ. Отъ стария печатъ сж запазени отдѣлни букви, които приличатъ на слѣднитѣ: НВЕВОС, отъ които не може да се състави цѣла дума. Зрънчестиятъ кржгъ отъ новия печатъ личи и по тази страна на монетата. Монетата е силно посребрена при второто печатане, та едва личи, че е мѣдна; че тя е посребрявана при второто печатане, служи за доказателство и обстоятелството, че, както тази, тъй и повечето монети отъ царь Ив. Шишмана съ изображение на лъвъ и други типове били посребрявани, което личи и до днесъ. Монетата е плоска, диам. 16 мм. Обр. 42 и табл. VII. 5. Отъ сбирката на Народния Музей въ София, купена напослѣдъкъ отъ г. П. Гжбювъ отъ Търново. Неизвѣстна на Любича.

Обр. 42.

30. Лице: върху поле оградено съ зрънчестъ кржгъ, който сега частично е запазенъ, прѣдставени сж инициалитѣ на царь Ив. Шишмана шм=(Шишманъ).

Опако: Неправиленъ кръстъ и при края на всѣка линия по двѣ точки, а въ четиритѣ праздни пространства сж поставени като украшение по три точки въ форма на трижгълникъ. Полето е било оградено съ зрънчестъ кржгъ, сега частично запазенъ. — Монетата е мѣдна, плоска, продупчена; диам. 25 мм. Намѣрена е въ Червенската крѣпость при Русе, сега у художника г. М. Георгиевъ, комуто изказвамъ благодарность за отпечатъцитѣ, както на тази, тъй и на послѣдуещитѣ до брой 33, които сжщо той притежава. Обр. 43 и табл. VII 6. Неизвѣстна на Любича.

31. Лице: Върху поле, което е било оградено съ зрънчестъ кржгъ, сега частично запазенъ, прѣдставена е монограмата на царь Ив. Шишмана, съставена отъ буквитѣ: Шишм(анъ).

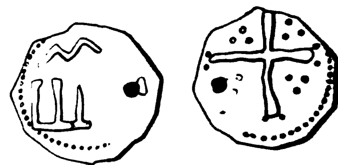

Обр. 43.

Опако: Монограмата црь въ позитивна форма. — Монетата е мѣдна, плоска, диам. 22 мм., силно поврѣдена. Намѣрена е въ Червенската крѣпость при Русе. Обр. 44 и табл. VII 7. Неизвѣстна на Любича.

32. Лице: Върху поле, което е било оградено съ зрънчесть кржгъ, сега частично запазенъ, прѣдставени сж буквитѣ: **Ши(шманъ)** съ съединителенъ знакъ отгорѣ, който е силно поврѣденъ. Печатътъ на тази страна е билъ направенъ, по погрѣшка, въ позитивна форма, затова буквитѣ сж прѣдставени въ негативна и изглеждатъ размѣстени, и пѣрдъ ш. — Опакото е съвсѣмъ изтрито и нищо не личи. Монетата е мѣдна, корубеста, диам. 24 мм.; намѣрена въ Червенската крѣпость при Русе. Обр. 45. Неизвѣстна на Любича.

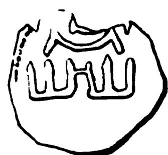

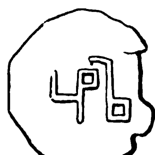

Обр. 44.

Монети подобни на тия подъ брой 28—32 има издадени вече отъ менъ, разни вариации.[1])

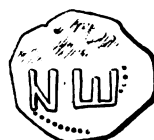

Обр. 45.

33. Лице: Върху поле, което е било обкржжено съ зрънчесть кржгъ, сега частично запазенъ, прѣдставена е монограма отъ буквитѣ **ши цр = (Шишманъ царь)** съ съединителенъ знакъ отгорѣ.

Опако: Лъвъ съ изплезенъ езикъ, въ скокъ на лѣво; между прѣднитѣ крака и при върха на опашката по една топка.

Монетата е плоска, мѣдна, посребрена, диам. 18 мм., хубавъ стилъ; намѣрена е въ Червенската крѣпость при Русе. Обр. 46. Монети съ изображерие на лъвъ има издадени отъ менъ, отъ сбиркита на Народния Музей.[2]) Неизвѣстна на Любича.

Обр. 46.

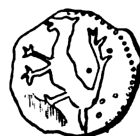

Обр. 47.

34. Лице: Лицето е сжщото, както прѣдидещата.

Опако: Сжщото изображение на лъвъ, на лѣво; въ полето има 5 топки изображението е било обкржжено съ зрънчесть кржгъ, сега частично запазенъ. Стилътъ е по-грубъ. Монетата е мѣдна, плоска, диам. 18 мм. Намѣрена е въ Търново, сега притежание на г. М. Георгиевъ. Обр. 47 и табл. VII 8.

---

[1]) Мушмовъ, цит. съч. стр. 497 № 7553—58 и табл. LXV 14—17 и LXVI 10 и 11.

[2]) Мушмовъ, цит. съч. стр 497 № 7546—52 и табл. LXV 9—13.

35. Лицето е сжщото, както при брой 33 и 34.

Опако: Изображение на лъвъ, изправенъ на заднитѣ си крака, на лѣво. Въ полето сж прѣдставени два трижгълника, образувани отъ по три топки и друга топка при върха на опашката. Козината по краката на лъва е означена съ точки. Изображението е въ зрънчестъ крjгъ. — Монетата е мѣдна, посребрена, плоска, диам. 18 мм., намѣрена въ Търново. Обр. 48 и табл. VII 9. Отъ сбирката на Народния Музей въ София.

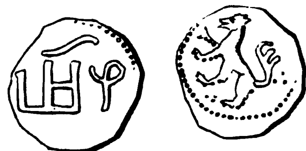

Обр. 48.

36. Лице: Монограма отъ буквитѣ ши и знакътъ цр (**Шишманъ царь**) съ съединителна черта отгорѣ; подъ монограмата личатъ три топки, поставени въ форма на трижгълникъ.

Опако: Лъвъ, изправенъ на заднитѣ си крака. Монетата е мѣдна, плоска, диам. 18 мм., доста груба направа. Обр. 49 и табл. VII 10. Отъ сбирката на Народния музей въ София. Подобна монета, по-голѣма, е издадена вече отъ менъ.[1])

37. Лице: Върху поле, обкрjжено съ зрънчестъ крjгъ, прѣдставена е монограма, образувана отъ буквитѣ: шимн (**Шишманъ**).

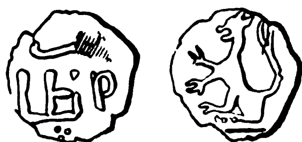

Обр. 49.

Опако: Върху поле, обкрjжено съ зрънчестъ крjгъ, сега частично запазенъ, прѣдставена е монограмата цръ съ съединителна черта отгорѣ. Буквитѣ цр били направени върху печата въ негативна форма, а ъ — въ позитивна, затова послѣдниятъ върху монетата е прѣдставенъ въ негативна форма. — Монетата е мѣдна, плоска, диам. 17 мм. Обр. 50 и табл. VII 11.

Още прѣзъ 1900 год. бѣ намѣрена първата монета отъ този типъ, която притежаваше покойниятъ подполковникъ Иларионъ Михаиловски тя бѣше въ срѣдата пробита и вслѣдствие на това монограмата цръ бѣ съвсѣмъ поврѣдена и формата ѝ измѣнена, и като се прибави къмъ това и негативната форма на ъ, общото положение на опакото на тази монета имаше изгледъ на турски надписъ, и всички бѣха увѣрени, че тя е Шишманова монета, на опакото съ турски надписъ, сѣчена слѣдъ подпадането на Шишмана подъ турско васал-

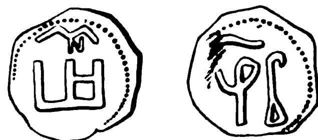

Обр. 50.

[1]) Мушмовъ, цит. съч. стр. 497 № 7546 и табл LXV 9.

ство.[1]) Подъ сжщото влияние и азъ издадохъ тази монета като съ турски надписъ.[2]) Обаче, прѣзъ 1912 год. г. П. Гжбювъ, учитель въ Търново, бѣ намѣрилъ другъ подобенъ екземпляръ, добрѣ запазенъ, отъ който тукъ даваме рисунка, и отъ който ясно личи, че въпросниятъ надписъ не е никакъ турски, а е познатата върху българскитѣ монети монограма цр въ позитивна форма, а ъ въ негативна. Тѣзи двѣ монети за сега сж единствени отъ този типъ, но дѣ се намиратъ тѣ сега, не ми е извѣстно.

Contribution à l'étude de la nunismatique bulgare. L'auteur publie pour la première fois quelques types nouveaux et quelques variations de monnaies bulgares de l'époque du royaume de Tirnovo: 1° Assène II (1218—1241). Bronze. Description sous n° 1, fig. 14 et planche VI 1; n° 2, fig. 15; n° 3, fig. 16; n° 4, fig. 17 et planche VI 2; n° 5, fig. 18. et planche VI 3. — 2° Irène et son fils Michel II (1246—1257). Argent. n° 6, fig. 19 — 3° Michel II Assène (1246—1257). Argent. n° 7, fig. 20 et planche VI 4. — 4° Sventoslave (1295—1322). Bronze. n° 8, fig. 21 et planche VI 5. — 5° Sventoslave et son fils Georges II Tertère (vers l'an 1320). Bronze. n° 9, fig. 22 et planche VI 6. — 6° Michel III Chichman (1323—1330). Bronze. n° 13, fig. 26 et planche VI 7; n° 14, fig. 27; n° 15, fig. 28 et planche VI 8; n° 16, fig. 29 et planche VI 9. — 7° Ivan Alexandre et son fils Michel (1331—1355). Bronze. n° 17, fig. 30; n° 18, fig. 31; n° 19; fig. 32; n° 20, fig. 33 et planche VI 10; n° 21, fig. 34. — 8° Ivan Alexandre (1331—1371). Bronze. n° 22, fig. 35 et planche VI 11; n° 23, fig. 36 et planche VII 1; n° 24, fig. 37; n° 25, fig. 38 et planche VII 2; n° 26, fig. 39 et planche VII 3; n° 27, fig. 40 et planche VII 4. — 9° Ivan Chichman (1371—1393). Bronze. n° 28, fig. 41; n° 29, fig. 42 et planche VII 5; n° 30, fig. 43 et planche VII 6; n° 31, fig. 44 et planche VII 7; n° 32, fig. 45; n° 33, fig. 46; n° 34, fig. 47 et planche VII 8; n° 35, fig. 48 et planche VII 9; n° 36, fig. 49 et planche VII 10; n° 37, fig. 50 et planche VII 11.

N. Mouchmow.

---

[1]) Минало I стр. 93.

[2]) Мушмовъ, цит. съч. стр. 498 и табл. LXVI 10.

Тракийскиятъ надписъ на златния пръстенъ отъ с. Езерово

Отъ **Д. Дечевъ**

Надписътъ на златния пръстенъ отъ с. Езерово (Борисовградско) се счита отъ Филова, който прѣвъ го публикува,[1]) отъ Кречмера,[2]) Цикориуса[3]) и Първана[4]) за тракийски не само по мѣстонахождение, но и по езикъ, понеже съдържа отдѣлни имена, които ни сѫ извѣстни отъ другадѣ като тракийски. Но въпрѣки това надписътъ въ своята цѣлость остава все още не разчетенъ. Това ме подбуди да се опитамъ да го разчета.

Самиятъ надписъ, както е публикуванъ отъ Филова, гласи тъй: ΡΟΛΙΣΤΕΝΕΑΣΝ /ΕΡΕΝΕΑΤΙΛ / ΤΕΑΝ / ΗΣΚΟΑ / ΡΑΖΕΑΔΟΜ / ΕΑΝΤΙΛΕΖΥ / ΠΤΑΜΙΗ / ΕΡΑΖ / ΗΛΤΑ. Обикновено въ подобни надписи се прѣдоставя на самия прѣдметъ да ни разправи, кой го е направилъ и за кого. Естествено, въ такъвъ случай прѣдметътъ ще означи себе си съ личн. мѣстоим. въ 1 л. ед. ч. Тъй напримѣръ, въ надписа на Маниевата фибула, послѣднята сама говори за себе си по тоя начинъ: Manios med fhefhaked Numasioi, т. е. Маний ме направи за Нумерия (Нумазия).[5])

По аналогия съ тоя надписъ името на лицето, което е направило езеровския пръстенъ, трѣбва да стои въ имен. пад. и то въ самото начало на текста. Такъвъ имен. пад. дѣйствително прѣдставятъ въ него първитѣ 11 букви Ρολιστενεας, дѣто послѣднето Σ е именителното окончание, което диримъ, защото първото Σ принадлежи по коренъ къмъ слѣднитѣ букви τενεας. Собств. име Ρολιστενεας е безъ съмнѣние сложно и съставнитѣ му части сѫ Ρολι и στενεας.[6])

---

[1]) Въ Извѣстия на Бълг. археол. друж. III, 1913, 205 и въ Archäolog. Anzeiger, Berlin, 1914, стр. 421.

[2]) Гл. Glotta VI, 1914, 74—79.

[3]) Въ едно писмо, отправено до Филова.

[4]) Pârvan, въ Bull. de l'Inst. de l'Europe sud-or., 1ère année, juin.

[5]) Единъ отъ най-старитѣ паметници на латинската писменность, помѣстенъ въ CIL. XIV 4123. Вижъ Rhein. Mus. 1887, стр. 137.

[6]) Като доказателство за тракийския езикъ на надписа Б. Филовъ изтъква, че първата часть на това собствено име ни припомва името на дакийския царь Ῥώλης (Извѣстия

Обстоятелството, че двата надписа почватъ по единъ и сжщъ начинъ, все съ името на тоя, който ги е направилъ, ни кара да видимъ, дали въ тракийския текстъ нѣма тъй сжщо изразъ, който да отговаря на думитѣ въ фибулата med fhefhaked. А такъвъ изразъ съдържатъ очевидно буквитѣ къмъ края MIHEPAZHΛTA,[1]) дѣто съ M почва вин. пад. отъ личното мѣстоимение, а съ E — приращението на аористната форма. По тоя начинъ ние отдѣляме MIH, като винителенъ падежъ отъ мѣстоимението,[2]) и отнасяме EPAZHΛTA къмъ глаголната форма. Въ нея послѣднитѣ двѣ букви TA съотвѣтствуватъ на грѫцкото окончание въ indic. medii на историч. врѣмена за 3 л. ед. ч., το.[3]) Слѣдователно, ние не сме се излъгали, като сме смѣтнали E[4]) за приращение. При това, както показватъ думитѣ въ фибулата „med fhefhaked Numasioi", формата ἐραζηλτα по смисълъ е равна на дѣйств. залогъ съ дателенъ отъ подлога, въ случая лицето, което е направило самия пръстенъ, та прѣдставя тъй наречения medium indirectum „направи за себе си". Остава да провѣримъ, дали глаголната основа ραζηλ може да означава въ сжщность „правя" или нѣщо подобно. Тя може да се свърже звуково съ староинд. radhyati „стъкмява", староиран. radaiti „приготвя", старо-

на Бълг. арх. др. III, стр. 218). Кречмеръ пъкъ добавя, че втората часть на думата може да се произведе отъ грѫцкото σθένος (Glotta, цит. м.). По тоя начинъ той изкарва Ρολιστενεας за хибридно име. Обаче едва ли може да се приеме, че въ V в. пр. Хр., къмъ което врѣме се отнася надписътъ, влиянието на гърцитѣ върху тракийцитѣ е било толкова голѣмо, та сж били възможни въ това врѣме подобни хибридни — гръко-тракийски — имена. По-скоро στενεας тукъ трѣбва да се свърже съ първич. коренъ *sten*, който се явява въ гр. στένω, στόνος, лат. tonare, лит. steneti, старобълг. стенати (Fick, IV, 108, resp. 275). А другата половина на името прѣдставя прилагателно съ формантъ *lo* отъ коренъ *sru* въ смисъль на нашето „рѣченъ" (ср. гр. ῥέω, ῥόος, бълг. струя, островъ, арм. džerlen, род. п. lini). Гласната „o" въ форманта е прѣминала въ „i" подъ влиянието на i-склонение, къмъ което навѣрно принадлежатъ тракийскитѣ имена Βριζενις, Βενδις, Βιθυς (Tomaschek II 2 стр. 12 и 13). Вижъ Sommer, Hndb. der lat. Laut- u. Formenlehre, стр. 366, забѣл. за similis. Слѣдователно Ρολιστενεας етимологично ще значи „рѣченъ стонъ", „рѣченъ гръмъ" или „стенящъ, гърмящъ като рѣка, resp. порой". Отъ него може да се произведе по i-скл. името Ρολις, което ни напомва грѫцкото собств. име Ποτάμιος, resp. Ποτάμων, и по a-скл. името Στενεας, което ни подсѣща за глашатая на Нестора, Στέντωρ.

[1]) Първанъ, ц. м., като изхожда отъ собств. имена Ἱέρασσος и Σίλτα, прѣдполага, че въ буквитѣ ερaζηλτα се крие нѣкое собств. име Ἱερασιλτα. Изобщо той прѣвръща цѣлия надписъ въ единъ видъ поменикъ отъ собствени имена.

[2]) На старополски „mie", първична форма вѣроятно „me" съ дълго *e*. (Brugmann, Kurze vergl. Gramm., стр. 441).

[3]) Първично *to*, санскр. *ta*, както на тракийски. Изглежда, че индогерм. кратко *o*, поне въ края на думитѣ, минава на тракийски въ кратко *a*. Може би на това се дължатъ дублетнитѣ форми πάρος и πάρα, Tomaschek, II, стр. 16. Дали не играе въ случая извѣстна роля отворената и затворената сричка?

[4]) Първично *e*. Приращение се срѣща въ староинд. (a), въ арм. (e), въ фригийски (u), въ грѫцки (ε). Изглежда, че на тракийски първичното *e* остава непромѣнено.

бълг. радити „грижа се“, „работя“, произведени по всѣка вѣроятность отъ първичния коренъ *radhe*.[1]) Промѣната на *dh* въ ζ може да се обясни съ асибилиране на *dh*, resp. *d*, какъвто е случаятъ въ тракийската дума ζελμός отъ първиченъ коренъ *der*, на гръцки δέρμα,[2]) а λ, което дохажда слѣдъ ζη, е въ сжщность такъвъ формантъ, какъвто имаме въ старобълг. дѣлати.[3]) Първичната форма на тоя формантъ е *lo*, но гласната *o*, която е трѣбвало да се прѣвърне на тракийски въ α,[4]) е изчезнала, защото навѣрно ударението на думата е падало върху прѣдходната нему сричка.[5]) Тъй се установява за глаголната основа ραζηλ значението „стъкмявамъ“, „грижливо правя“, „изработвамъ“, и слѣдователно εραζηλτα ще се прѣведе „стъкми, resp. направи за себе си“.[6])

[1]) Коренътъ *radhe*, както изглежда, е сложенъ. Съставнитѣ му части сж *ra*, което се срѣща въ лат. reor, ratio, и *dhe*, което се съдържа въ лат. facio, feci, гр. τίθημι, старобълг. дѣѭти (Вижъ Walde, Etym. Wb, стр. 521/522 и стр. 202/203). Изглежда, че индогерм. дълго *e* се запазва на тракийски, както ни показва η въ тая дума.

[2]) Макаръ и да е наклоненъ Tomaschek, II 1 стр. 10, да произведе ζαλμός resp. ζελμός отъ корена *sq'er*, който стои въ старонем. scëran, гр κείρω, азъ съмъ на мнѣние, че тая дума може да се произведе отъ кор. *der*. Замѣняването ρ се λ е възможно (в. Brugmann, Kurze vergleichende Gramm., стр. 117—118). Собственото име Αὐλουζελμις при това едва ли може де се осмисли, ако излѣземъ отъ значението на корена *sq'er* (в. κείρω у Boisacq, Dict. Etym. de la langue gr., стр. 427), понеже ще получимъ за тая дума прѣвода „Pferdenhäuter“, до който е дошелъ Tomaschek, II 2, стр. 5. Напротивъ, ако излѣземъ отъ значенията на корена *der*, то Αὐλουζελμις се осмислява напълно добрѣ и ще означава „тоя, който кара коня да се пръсне отъ усилено яздене“, „тоя, който не щади коня, а го прѣвръща въ прахъ и калъ“, съ други думи „конегубитель“. Сравни у Boisacq значението на думитѣ, произведени отъ корена δερ при δέρω, стр. 178, и Bernecker, Slav. Etym. Wbch. при dero 185. Отъ тѣхъ въ подкрѣпа на своето прѣдположение привеждамъ санскр. drnati „fendre, briser, faire voler en éclats“, руското деркій „rasch, geschwind“ и дермо „Schmutz“. Съ корена *sq'er* може да се свърже по-скоро трак. ζεῖραι, ζιραί, ζοῦρα въ смисълъ на кожухъ (спор. Hesych. χιτῶνες ἀνάκωλοι, Tomaschek II, 10). Слѣдователно, ние трѣбва да приемемъ, че Ζελμός може да се свърже по начинъ на образуването съ гр. δέρμα, и че *dh*, resp. *d*, въ подобни случаи се асибилира на тракийски, та прѣдставя единъ видъ *d'*, което се е прѣдавало на гръцки съ ζ. Затова покрай Δίερνα се срѣща и Ζέρνη, Tomaschek, II 2 стр. 71. Βενζελ = Βενδεῖ, Σαβάζιος = Savadios и т. н. у Kretschmer, Einleitung in die Gesch. der gr. Spr. стр. 195.

[3]) Вижъ Bernecker, Slav. Etym. Wbch., при delati, 194.

[4]) Впрочемъ тоя формантъ на тракийски се видоизмѣнява въ λι, но както изглежда само въ склонението. Вижъ Ρολλιγεραί, което стои навѣрно вмѣсто Ρολιγεραί (Tomaschek II 2, 29), арм. džerlen, род. п. lini; ср. бѣл. 6, стр. 70.

[5]) Така напр. на латински, особено слѣдъ *l* и *r*, гласната *i* изпада подъ влиянието на ударението (valde вмѣсто válide). Освѣнъ това формата Σπάρδοκος тъй сжщо прѣдставлява синкопирана форма отъ Σπάραδοκος, дѣто ударението е падало на 4-ия слогъ отъ края. Прѣдаването на това име съ ударение на третия слогъ отъ края, както е у Tomaschek II 2, стр. 44, се дължи на правилата за ударението въ гръцки езикъ.

[6]) По форма тоя аористъ прѣдставя тъй наречения корененъ аористъ. Но въпросъ е, дали това λ въ тая форма прѣдставя само корененъ детерминативъ, както въ нашето дѣлати, или е нѣкакъвъ суфиксъ изъ областьта на врѣменната и наклоненията, какъвто е случаятъ съ ç-суфиксъ въ арменски. Така формантътъ *lo* е станалъ знакъ на partic. perf. act. въ старобългарски (Brugmann, цит. съч. стр. 333).

Остава да се обяснятъ думитѣ, които стоятъ между Ρολιστενεας и μιη εραζηλτα. Естествено, тѣ ще се отнасятъ по смисъль къмъ Ρολιστενεας, а не къмъ εραζηλτα. Измежду буквитѣ на това мѣсто ясно се отдѣля думата Τιλτεαν, която Цикориусъ[1]) свързва съ названието на тракийското племе Τιλαταῖοι у Thuc. II, 97. На това свързване би могло да попрѣчи липсата на α между λ и τ въ надписа. Но подобна синкопа — разбира се, подъ влиянието на ударението — ни показва думата Σπάρδοκος въ сравнение съ по-старата си форма Σπάραδοκος.[2]) Слѣдователно, ние трѣбва да приемемъ, че тая дума опрѣдѣля Ρολιστενεας по племе, въ смисъль на нашето „тилтеецъ, resp. тилатеецъ“,[3]) и че тя прѣдставя имен. пад. отъ сжществително, образувано отъ основа *tilelat*[4]) и суфиксъ αν, навѣрно присжщъ на лица.[5])

Между Ρολιστενεας и Τιλτεαν остава непояснена думата Νερενεα. Като изхождамъ отъ гръцкото Ἀλέξανδρος ὁ Φιλίππου, азъ съмъ склоненъ да я изтълкувамъ въ смисъль „синъ на Неренея“, resp. „Нерeнеовъ“.[6]) Слѣдователно въпросната форма прѣдставя родителенъ пад. отъ собственото име, което, както ни показва Ρολιστενεας, ще е гласѣло въ имен. падежъ Νερενεας.[7])

---

1) Вижъ бѣл. 3, стр. 70.

2) Вижъ бѣл. 5, стр. 72.

3) Филовъ мисли, че коренътъ на тая дума не е гръцки. Споредъ него тя ни напомва началната сричка на тракийския богъ Τιλϑάζεις или Τιλϑάζης. Вижъ Изв. на Бълг. арх. др. III стр. 219 и Glotta, ц. м.

4) Тая основа съдържа лит. tiltas „мостъ“, върху която дума ми обърна внимание г. Младеновъ. Споредъ Fick, III 595, който свързва тая дума съ санскр. tirtha „Zugang“, „Furth“, първичниятъ коренъ въ случая е *tar*.

5) Г. Кацаровъ въ Klio, VI, 1906, 169, изтъква, че Γερμανός, като собствено име на лица, прѣдполага сжществуването на богъ съ сжщето име (ср. Ad. Reinach, Rev. épigraph. I 405). Слѣдователно суфиксътъ αν въ думата Германъ би ни позволилъ да я изтълкуваме въ смисъль „тоя, който докарва (прави) горещина“. Тогава думата τιλτεαν ще означава „тоя, който прави мостове, бродове“. Но като се вземе прѣдъ видъ, че на лит. има прилаг. tiltinis съ значение (споредъ Kurschat, Lit.-deutsches Wbch. стр. 457) „brückenartig“, „zur Brücke gehörig“, дѣто *n* стои очевидно въ свръзка съ αν въ думата Τιλτεαν, то тя ще означава по-скоро „принадлежащитѣ къмъ брода, моста“, или, по аналогия на древляни — „мостовяни“, „мощани“, resp. „бродовяни“.

6) По аналогия на гръцкитѣ имена Βορέας, νεανίας и т. н. може да се прѣдположи, че Ρολιστενεας и Νερενεας сж сжщ. отъ α-склонение. По аналогия на o-masculina се е явилъ въ имен. падежъ на α-masculina единъ *s* не само въ гръцки, но и въ оскийски. Вижъ Sommer, ц. съч., стр. 353 бѣл. 1, и Brugmann, стр. 356. Окончанието α въ род. пад. на думата Νερενεα прѣдставя навѣрно първиченъ abl. sing., образуванъ, както въ италийски, по аналогия на o-склонение, и застжпва първично *ad*. Вижъ Sommer, стр. 357; Brugmann, стр. 382.

7) Етимологически думата може да се свърже съ италийското Nerio,-ienis, оск. nerum=virorum, ner=vir; алб. n'er „мжжъ“. Слѣдователно Νερενεας означава „мжжествениятъ“ и ни припомва гръцкото Ἀνδρεῖος като собств. име. Вижъ Walde, Lat. Et. Wbch. при Nero.

Въ буквитѣ, които се намиратъ между Τιλτεαν и μιη, изпъква ясно отдѣлната дума δομεαν. По коренъ тя може да се свърже съ старобълг. домъ, гр. δόμος, произведени отъ първиченъ коренъ *dom*. При това суфиксътъ αν въ тая дума ще означава, както въ думата Τιλτεαν, лице. Слѣдователно, δομεαν ще бѫде „тоя, който домува нѣкѫдѣ", „житель", „по кѫща принадлежащъ къмъ . . . ."[1]) Въ такъвъ случай буквитѣ, които стоятъ непосрѣдствено слѣдъ δομεαν, ще прѣдаватъ името на града, resp. селището, мѣстото, въ което е живѣялъ Ρολιστενεας. Тия букви даватъ името Τιλεζυπτα, което по окончание, както изтъква Първанъ,[2]) може да се свърже съ името на селището Burdipta. И тъй δομεαν Τιλεζυπτα ще означава „принадлежащъ по кѫща къмъ Тилезипта", resp. „житель или родомъ отъ Тилезипта",[3]) дѣто α е тъй сѫщо родително, а може би и аблативно или мѣстно окончание.[4])

Прѣминаваме къмъ неразчетенитѣ думи ΗΣΚΟΑΡΑΖΕΑ,[5]) които стоятъ между Τιλτεαν и δομεαν. Понеже δομεαν достатъчно се обяснява отъ Τιλεζυπτα, трѣбва да прѣдположимъ, че въпроснитѣ думи прѣдста-

[1]) Сравни староинд. dámunas „принадлежащъ къмъ кѫщата", „домашенъ" съ формантъ *no*, слав. домаштьнъ „намиращъ се въ кѫщи" съ форм. *tio*. Вижъ Walde, ц. съч. 183 при dominus; Bernecker, ц. съч. стр. 211 и Boisacq, стр. 195. Първанъ (цит. м.) отъждествява δομεαν съ лат. domo.

[2]) Първанъ, цит. м., като изхожда отъ Burdipta (Tomaschek II 2, 61), свързва втората половина на Τιλεζυπτα съ Tilez, resp. Τύλις (Tomaschek II 2, 75), τάλις (ibid, стр. 73) или съ Teriz и Tiriz (въ думитѣ Τίριζις, Τέριζει, ibid. стр. 90).

[3]) Въ първата половина на тая дума Τιλεζ стои навѣрно вмѣсто Τιλετ въ смисълъ на „мостъ", „бродъ" (вижъ бѣл. 4, стр. 73). „ζ" прѣдставя асибилирано *t* (t') поради слѣднето υ, съ което почва втората половина на думата и което се е произнасяло сигурно както υ въ класическия гръцки езикъ. *Е* между λ и *t'* (ζ) не е синкопирано, както въ Τιλτεαν, дѣто ударението е падало навѣрно върху прѣдходната сричка τιλ, а се е запазило, тъй като е било акцентувано. Втората часть на думата υπτα означава „височина" (висота) и е образувана отъ коренъ *up(o)* (сравни сл. высокъ, староинд. upamas „der oberste") и форманта за абстрактни сѫщ. *ta* (ср. лат. iuventa, староинд. purnata, старон. fullida, слав. плънота). Въ подкрѣпа на това свое прѣдположение тукъ привеждамъ гот. haubida, старон. hohida въ смисълъ на височина, висота. Вижъ Brugmann, стр. 463 и 344. Слѣдователно Τιλεζυπτα ще означава „мостообразна височина" или „височина при моста, брода". Послѣднето значение на Τιλεζυπτα „височина при брода" е за прѣдпочитане, понеже Ролистенеасъ, както ще стане по-нататъкъ ясно, е живѣялъ въ областьта на р. Искъръ и слѣдователно неговото селище е могло да се намира при нѣкой бродъ, resp. мостъ.

[4]) За падежното окончание Τιλεζυπτα като gen., resp. abl., вижъ бѣл. 6, стр. 73 (сѫщ. е сигурно отъ а-склонение, както показва формантътъ *ta)*. Ако схванемъ тая дума като locat., то тогава α въ нея ще стои вмѣсто първоначално αι (ι е било погълнато отъ α, както въ гръцкото ᾳ=αι. Вижъ Brugmann, стр. 385).

[5]) Първанъ прѣдполага, че въ тия букви се крие собств. име Viscarazis, като изхожда отъ Tomaschek II 2 -azis, и отъ Viscar въ CIL. VI 2386a, което съ пълно право счита за тракийско име поради слѣдващитѣ го букви D. S. (=domo Serdica). Вижъ бѣл. 1, стр. 71.

вятъ опрѣдѣление на Τιλτεαν. Цитуваното вече мѣсто отъ Thuc. II, 97, което тумъ даваме въ контекстъ: „τὰ δὲ πρὸς Τριβαλλούς, καὶ τούτους αὐτονόμους, Τρῆρες ὥριζον καὶ Τιλαταῖοι· οἰκοῦσι δ᾽οὗτοι πρὸς βορέαν τοῦ Σκομίου ὄρους καὶ παρήκουσι πρὸς ἡλίου δύσιν μέχρι τοῦ Ὀσκίου ποταμοῦ („А въ посока къмъ тъй сжщо независимитѣ трибалци образуваха граница — на Одриската държава — трееритѣ и тилатейцитѣ; тѣ пъкъ живѣятъ на сѣверъ отъ Витоша[1]) и се простиратъ на западъ чакъ до р. Искъръ"), ни кара да прѣдположимъ, че въпроснитѣ думи съдържатъ прѣди всичко областьта, отъ която е билъ нашиятъ тилтеецъ. Буквитѣ ΖΕΑ прѣдъ δομεαν могатъ да се свържатъ съ гръцкото γέα,[2]) старобълг. земля „область" и по отношение на Τιλτεαν ще стоятъ въ родит., resp. abl., въ смисъль „тилтеецъ отъ земята, resp. областьта".[3]) Тогава буквитѣ ΗΣΚΟΑΡΑ ще прѣдставятъ думи, които сж опрѣдѣление пъкъ на ζεα и като такива ще стоятъ въ род. падежъ. Една отъ тия думи прѣдставятъ буквитѣ ρα, които застжпватъ навѣрно първичното *sruod*, аблативъ съ значение на род. падежъ „на рѣката". Сьотвѣтната именителна форма „рѣка" е гласѣла безъ съмнѣние ῥος (< *sruos*),[4]) както ни показватъ цѣлъ купъ

---

[1]) Слѣдъ статията на Г. И. Кацаровъ (въ Wochenschrift für klass. Phil., № 33, 34, 1905, стр. 930) смѣтамъ за напълно достовѣрно, че Σκόμιος означава Витоша, а не Рила. Старото название на планината е било Σκόμιος, както стои въ най-добритѣ ржкописи на Тукидида, а по-новото название Σκόμβρος е означавало първоначално „Скомийската рѣка" („Витошката рѣка"), съ други думи Струма въ горнето си течение. Вмъкването на β между μ и ρ се срѣща не само въ гръцки, а и въ тракийски. Върху това свое прѣдположение ще се повърна въ друга статия.

[2]) Ако излѣземъ отъ кипърската форма ζᾶ, род. п. ζᾶς (Giles, Vergl. Gr. der klass. Spr., стр. 411) и се опитаме на гръцка почва да я свържимъ съ йонич. форма γέη, ще трѣбва да приемемъ, че слѣдъ звукъ γ се е чувствувалъ поне въ кипърския диалектъ звукътъ j (сравни σκίζω вм. σκίγιω). Brugmann, изхождайки отъ омировото γαῖα, γεωργός и т. н., конструира първичната форма γαFια (в. Boisacq, ц. съч., при думата γῆ). Ако приемемъ тая форма за първична, то трѣбва да заключимъ, че на звука ι въ тая дума се дължи прѣходътъ на γ въ ζ както въ кипърското нарѣчие, тъй и въ тракийския езикъ. Обаче споредъ Hirt, Indogerm. Forsch. II, стр. 143, ζεα стои навѣрно вмѣсто първично geuia (γεFια). Сигурно сжщиятъ коренъ, който имаме въ тая дума, се съдържа и въ лат. humus, homo (> *hemo), фриг. Σεμέλη, но съ детерминативъ *m*.

[3]) За формата ζέα като родит. п. вижъ бѣл. 6, стр. 73. Сжществителното е навѣрно женски родъ отъ а-склонение. Ако имен. п. е гласѣлъ пакъ ζεα, то сигурно *a* като оконч. на тия два падежа, се е различавало по квантитетъ, а именно като именително окончание се е съкратило (както на лат. toga съ кратко *a* стои вмѣсто първично toga съ дълго *a*), а като родително — слѣдъ изпадане на *d* — е останало дълго (ζεα вмѣсто първично ζεαd) Обаче гласната *a* е могла тъй сжщо да бжде и въ двата случая дълга, както на македонски. Вижъ Hoffmann, Die Makedonen, стр. 249.

[4]) Род. п. отъ о-склонение въ тракийски се прѣдава съ първичния аблативъ, както на литовски и старобълг. Въ първичната форма *sruod d* изпада и дългото *o* прѣминава въ *a*. Сравни старобълг. рака.

тракийски названия на рѣки.[1]) Слѣдователно, първитѣ 5 букви **ΗΣΚΟΑ** ще бѫдатъ род. п. отъ названието на самата рѣка „Искъ", resp. „Иской". По аналогия на ρος, ρα, може да се заключи, че имен. падежъ отъ **ΗΣΚΟΑ** ще е гласѣлъ Ησκοος. Тая форма навѣрно прѣдставя старинното название на рѣката. Прѣдаването ѝ по-сетнѣ съ Οἶσκος, покрай формитѣ Aescus, Eskus, Ἴσκος, Yscos,[2]) resp. съ Viskar,[3]) показва, че първоначално тя е почвала съ *u*, което на гръцки е могло да се прѣдаде съ знака F. Но липсата на F прѣдъ Ησκοα се обяснява достатъчно отъ обстоятелството, че надписътъ е съставенъ въ йонийска азбука,[4]) въ която липсва тоя знакъ. Прибавянето на ρος при Ησκοος (собст. Fησκοος) показва, че тая дума сама по себе си не е била достатъчно ясна за тракийцитѣ като название на рѣка, та е било нуждно да се уясни нейното значение съ помощьта на ρος.[5]) Въ свръзка съ това съчетание Fησκοος ρος, което по-сетнѣ е дало Ἴσκος ρος, resp. Ἴσκρος, стои нашето Искъръ, на старобълг. вѣроятно **Искръ**. Въ основата на лат. форма Viscar, resp. Viscarus, лежи по всѣка вѣроятность родителна форма Visca отъ имен. Viscos. Дали рѣката не се е наричала първоначално „рѣката на Иска", та поради това е било образувано прилагателно съ суфиксъ *io* „Искиосъ" въ смисълъ „Искийска рѣка"?[6])

По тоя начинъ ние дохаждаме до слѣднето дѣление на буквитѣ въ думи и до слѣдния прѣводъ на първия тракийски надписъ[7]):

---

[1]) Tomaschek II, 2: Ἰατρός (стр. 92), Τίαρος (стр. 97), Κίαμβρος (стр. 100), Ἄγγρος (стр. 93) и др.

[2]) Tomaschek II, 2, стр. 94.

[3]) Viscar стои въ сѫщность въ CIL. VI 2386a като собствено име на лице. Но ако названията на богове сѫ могли да станатъ имена на лица (в. Kazarow, Klio, ц. м.), то и названията на рѣки и планини, които сѫ се смѣтали отъ древнитѣ за богове, сѫ могли тъй сѫщо да станатъ имена на лица. Слѣдователно Viscar, resp. Viscarus, първоначално е било име на р. Искъръ.

[4]) Споредъ Kretschmer въ Glotta, ц. м. Сравни освѣнъ това Οὖτος, Οἶτος съ нашето „Видъ". Навѣрно *o* звукъ прѣдъ ι, υ, застѫпва *u* (*v*) звукъ.

[5]) Ако приемемъ тълкуването на Tomaschek, II 2 стр. 94, чѣ Οἶσκος означава „бистра", „ясна" (той свързва думата съ лит. aiškus), тогава при това прилагателно трѣбва да се постави ρος, за да се избѣгне всѣка двусмислица. Но може би названието Οἶσκος е прѣдтракийско и като такова, на което значението не е било ясно за тракийцитѣ, е било уяснено като име на рѣка съ прибавяне на ρος. Може би много по-приемлива е етимологията на Οἶσκος отъ Bonnel, Beitr. Altertumsk. Russlands I 76, който свързва тая дума съ британското мѣстно име Isca и съ рѣчното име Usc (ирийско usce или uisce=вода).

[6]) Вижъ формитѣ Ὄσκιος и Σκίος у Tomaschek II 2 стр. 94.

[7]) Надгробниятъ надписъ отъ Лемносъ, който нѣкои считатъ за тракийски, споредъ Kretschmer, ц. м., не е въ сѫщность такъвъ.

Ρολιστενεας Νερενεα, Τίλτεαν[1]) Ησκοα ρα ζεα, δόμεαν Τιλέζυπτα,[2]) μιη εραζήλτα.[3])

Ролистенеасъ Нeренеовъ, тилатеецъ отъ областьта на рѣка Иска, житель отъ Тилéзипта, ме направи за себе си.

Добавка

Горнята студия на Д. Дечева ни дава поводъ да изтъкнемъ и слѣдното. Думата ΥΠΤΑ въ нашия надписъ може да се сближи и съ името на богинята Ἵπτα, която се е почитала въ западна М. Азия, както ни учатъ два надписа: единътъ отъ Gjölde: Μητρὶ Ἵπτα καὶ Διεὶ Σα[βαζίω]; другиятъ отъ Menje: Μελ[τ]ίνη Μητρᾶ Μητρὶ Ἵπτα εὐχήν (Keil und Premerstein, Denkschr. Ak. Wien. LIV 1911, 96 № 188; 85, № 169). Изказано е прѣдположение, че вмѣсто Ἵπτα трѣбва да се чете Ἵππα (Roscher, Lex. der Mythol. II 317; I 1085), а пъкъ Leonhard (Hettiter und Amazonen, 239) дори свръзва това име съ хетитската богиня Chippa. Обаче това не е допустимо, защото четенето Ἵπτα е сигурно; ср. Kern у Pauly-Kroll, Realenc. VIII 1930. Споредъ Ad. Reinach (Rev. d'hist. des relig. 1911, II 100), Ἵπτα е трако-фригийска богиня-кобила, къмъ която трѣбва да се отнасятъ и паметницитѣ на Епона въ балканскитѣ страни. Seure (Études sur quelques types du cavalier thrace, стр. 11 на отд. отпеч.) привлича за сравнение и тракийскитѣ имена съ елементъ ἱπτα (Tomaschek, Thraker II 2, 8); Томашекъ сравнява съ ἱπτα и Burd-ipta. Вѣроятно е наистина, че Ἵπτα е трако-фригийска богиня, но едва ли тя има нѣщо общо съ коня, както мисли Reinach, защото тракийската дума за конь е била вѣроятно aspa (гл. Извѣстия III 126). Ἵπτα е форма на великата майка (Kern, ук. м. 1930), която въ старо врѣме се е почитала и въ Тракия (ср. Г. И. Кацаровъ, Приносъ къмъ историята на София, стр. 67). Ако прѣдложената отъ Дечева етимология на думата ΥΠΤΑ е правилна, бихме могли съ по-голѣмо основание да изтълкуваме Ἵπτα като планинска богиня, каквато е и Кибела, която носи прѣкоръ μήτηρ ὀρεία[4]) (планинска майка); ср. Preller-Robert, Griech. Mythol. I, 2, 639

---

[1]) Защо поставямъ ударение върху τιλ, става ясно отъ обясненията, които дадохъ по-горѣ за изпущането на α между α и τ въ тая дума. По аналогия на τιλτεαν поставямъ ударение и въ думата δομεαν.

[2]) За ударението на тая дума вижъ бѣл. 3, стр. 74.

[3]) За ударението въ тая дума вижъ обясненията, които сж дадени по-горѣ за значението й.

[4]) Ср. етимологията на Μοῦσα, която се тълкува като „планинска нимфа" (Μοντια отъ mons): Wackernagel, Kuhn's Zeitschr. XXXIII 571 сл.; Walde, Lat. etym. Wörterb. 393 подъ mons; Prellwitz, Etym. Wörterb. der griech. Spr. 300.

Интересно е също да отбѣлѣжимъ, че елементътъ PAZHA ни напомня тракийско лично име Rascila въ единъ надписъ отъ Просоченъ (CIL III 14406; Perdrizet, Bull. de corresp. hellén. 1900, 307).

Г. И. Кацаровъ.

L'Inscription thrace sur la bague d'or d'Ezerovo. L'inscription est déchiffrée comme suit:

Ρολιστενεας Νερενεα, Τῖλτεαν Ησκοα ρα ζεα, δόμεαν Τιλέζυπτα, μιη εραζήλτα.	Le Tilatien Rolisteneas, fils de Néréné, de la région riveraine d'Isko, habitant de Tilézipta, me fit pour son usage.

Remarques. Ρολιστενεας — „Rolisteneas", nom de personne au nominatif singulier, masculin, de la déclinaison en-a. Il est composé de ρολι (racine *sru*, thème *sruo*, formative *lo* changée en λι sous l'influence de la déclinaison-i à laquelle appartiennent probablement Βρίζενις, Βενδις etc.) et de στενεας (gr. στένω, lit. steneti, vieux-bulgare стенати), signifiant étymologiquement „bruyant, éclatant, grondant comme une rivière, un torrent".

Νερενεα — „de Néréné", nom de personne au gén. sing., masc. de la déclinaison en -a (comp. Ἀλέξανρος ὁ Φιλίππου), signifiant étymologiquement „vaillant, courageux", comme le grec Ἀνδρεῖος (comp. lat. Nerio, -ienis, alb. nér — homme, mâle).

Τιλτεαν, Thuc. II, 97: Τιλαταῖος, „le Tilatien", nom de personne, sing., masc., de la déclinaison en consonnante, formé du thème Τιλετ (sanscrit tirtha — gué, passage, et lit. tiltas — pont) et du suffixe αν, employé dans les noms de personnes, signifiant étymologiquement peut-être „guetteur, habitant près d'un gué".

Ζεα (vieux-bulgare землю — terre, grec γέα) „de la terre, de la région", gén. resp. abl. féminin de la déclinaison en -a.

Ησκοα ρα „de la rivière Isko", gen. sing., masc. de la déclinaison en -o (nom. *Ησκοος *sruos*, gén. *Ησκοοδ *sruod)*. De là tient la provenance le nom propre bulgare Iskar, affluent du Danube. Le gén. de la déclinaison en -o se rendait en thrace peut-être par l'abl. primitif, comme c'est en vieux-bulgare et en litaunien.

Δομεαν „ayant domicile, qui habite, habitant" (comp. sanscrit dámunas, rac. *dom* et suffixe αν), nom. comme Τιλτεαν.

Τιλεζυπτα, gén. resp. abl. ou bien locatif, „à Tilezipta, de Tilezipta", nom de ville ou de village, formé de Τιλετ (ε conservé entre λ et τ, puisqu'il portait l'accent, tandis que dans Τιλτεαν il est syncopé faute d'accent qui tombait sur la syllabe précédente) et de υπτα „hauteur" (rac. *up(o)* et la formative pour des noms abstraits *ta)*, signifiant étymologiquement „la hauteur près d'un gué".

Μιη, acc. du pronom personnel pour la 1re pers. sing. Comp. *med fhefhaked* dans l'inscription sur la fibule de Manios, CIL. XIV, 4123.

Εραζηλτα, indic. aor. medii indirecti, „fit pour soi, pour son usage". *E* est un augment, τα correspond à un *to, thème — *rad'e (radhé),* comme dans le sanscrit radhyati, vieux-bulgare **радити**, avec la formative *to,* comme dans le vieux-bulgare **дѣлати**. La syncope de la voyelle dans la formative indique que l'accent tombait sur la syllabe ζη *(d'e)*.

Remarque supplémentaire. M. Kazarow fait le rapprochement de l'élément υπτα dans l'inscription et du nom de la déesse thraco-phrygienne Ἵπτα (Kern chez Pauly-Kroll R E VIII 1930) qui doit être compris comme μήτηρ ὀρεία, comme dans le cas analogue de Cybèle. L'élément PAZHΛ fait penser au nom propre thrace Rascila (CIL. III 14406).

D. Detschew.

Светилище на Зевса и Хера при Копиловци (Кюстендилско)

Отъ Г. И. Кацаровъ

(Съ таблица VIII—XXII)

I. Уводни бѣлѣжки.

Още Дюмонъ[1]) бѣше изтъкналъ, че култътъ на Зевса и Хера въ Тракия е билъ твърдѣ разпространенъ; многобройни паметници, които се откриха слѣдъ изданието на Дюмоновата сбирка,[2]) потвърдиха неговото мнѣние. И въ тоя случай ще трѣбва да приемемъ, че гръко-римскитѣ Зевсъ и Хера сж намѣрили въ Тракия близко-сродни домашни божества, на чието мѣсто тѣ стжпили. Наистина, не може да има никакво съмнѣние, че тракитѣ сж донесли отъ индоевропейската си родина единъ богъ на небото, сроденъ съ гръцкия Зевсъ и латинския Юпитеръ;[3]) старото име на тоя богъ се е запазило, освѣнъ въ името на бога Диониса, и въ нѣкои тракийски лични и племенни имена, напр. Diu-zenus, Deospor, Dio-scuthes; Dioi и Diobessi.[4])

Че въ Тракия се почитала и богиня, сътвѣтствуеща на Хера, виждаме отъ разказа на Полиена (VII 22); у мизийскитѣ племена Кебрении и Скеобои жрецътъ на Хера билъ сжщеврѣменно и племененъ главатарь; когато веднажъ народътъ не искалъ да му се покорява, той го заплашилъ, че ще се качи съ стълба на небото, да се оплаче на Хера; народътъ, уплашенъ да не загуби благоволението на своята богиня, се заклелъ, че занапрѣдъ охотно ще изпълнява всички заповѣди на своя жрецъ-царь.[5])

---

[1]) Dumont-Homolle, Mélanges d'archéol. стр. 507.

[2]) Ср. Добруски, Мсб. XVI—XVII стр. 46 сл.; Изв. на Нар. Музей I 151 сл.; Kalinka, Ant. Denkmäler in Bulg. стр. 118; Кацаровъ, Извѣстия II 183; Seure, Rev. archéol. 1913, II 229 сл.

[3]) За индоевропейския богъ на небото в. Schrader, Reallex. der Indogerm. Altertumsk. 670; Feist, Kultur der Indogerm. 338, 342.

[4]) Ср. Kretschmer, Einleit. in die Gesch. der griech. Spr. 241; Tomaschek, Thraker, I 71 сл.; Seure, Rev. études gr. XXVI 251.

[5]) Ср. Tomaschek, Thraker II 1, 59; Klio XII 360.

За популярностьта на тоя култъ свидѣтелствуватъ и мѣстнитѣ прѣкори, съ които се означаватъ Зевсъ и Хера въ надписитѣ. Зевсъ носи прѣкори Διμερανός,[1]) Ὀκκοληνός[2]) или Ὀκονηνός,[3]) Ζινδρουμηνός;[4]) Хера се нарича Σ[κα]ρσ[η]νή,[5]) Ἀρμουληνή,[6]) Σουκητηνή,[7]) Ἀρτακηνή,[8]) Ῥησκυνθίς.[9]) Зевсъ и Хера заедно носятъ прозвище: Ἀλααιβριηνοί,[10]) . . .ερηνοί[11]) и Καριστορηνοί.[12])

Областьта на горня Струма (Кюстендилско и Дупнишко) е била важенъ центъръ на тоя култъ.[13]) Отъ тука сѫ извѣстни слѣднитѣ паметници на Зевса и Хера: отъ Кюстендилъ двѣ бронзови статуйки на Юпитера,[14]) сега въ Народная Музей въ София; единъ релиефъ, посветенъ на Зевса и Хера, се пази въ Кюстендилската археологическа сбирка.[15]) Отъ с. Горановци имаме двѣ посвещения на Хера;[16]) Отъ с. Лилячъ—жертвеникъ посветенъ на Зевса и Хера;[17]) сѫщо отъ с. Згурово;[18]) отъ с. Чокльово (Радомирско) — посвещение на Хера Σουκη[τηνή].[19])

[1]) Въ надписа отъ Горня-Орѣховица: Arch.-epigr. Mitteil. aus Oest. XV, 218; Rev. archéol. 1908 II 43, № 42.

[2]) Надписъ отъ Каменецъ (Плѣвенско): A. E. M. Oest. XVII, 176; Rev. archéol. 1908 II 42, № 40; Inscr. Gr. ad res Roman. pertin. 560.

[3]) Надписъ отъ Търново: Rev. arch. 1908 II 42, № 41; Inscr. Gr. ad res Roman. 1396.

[4]) в. Dumont-Homolle, Mélanges 334.

[5]) Релиефъ отъ Вакуфъ (Каваклийско): Kalinka, Ant. Denk. Bulg. № 135; Добруски, Изв. Нар. Музей I 164, бр. 211.

[6]) Жертвеникъ отъ с. Долни-Лозенъ, Добруски, Изв. Нар. Музей I 162, бр. 210.

[7]) Въ надписа отъ Свърлигъ (до Княжевацъ), A. E. M. Oest. X, 239; Dumont-Homolle 317 Q[1]; Inscr. Gr. ad res Roman. 677; и въ надписа отъ Чокльово (Радомирско), Изв. Нар. Музей I 156, бр. 206.

[8]) Dumont-Homolle, Mél. 33 стр. 333 (отъ Пловдивъ).

[9]) Höfer у Roscher, Lexik. der griech. röm. Myth. подъ тая дума; тоя прѣкоръ е произведенъ отъ планината Ῥησκύνθιον въ Тракия (Nicandr. Ther. 460 съ схолиитѣ).

[10]) Мсб. XI 99; XVI—XVII 47, бр. 22; Inscr. Graec. ad res Roman. pertin. 681. И Poland, Gesch. des griech. Vereinswesens 182, изтъква, че подъ Зевса и Хера Алааибриенски се криятъ тракийски божества.

[11]) Надписъ отъ Костинбродъ: A. E. M. Oest. XVII 219.

[12]) Въ релиефитѣ отъ Копиловци, в. по-долѣ.

[13]) Това изтъкна и Seure, Rev. arch. 1913, II 230.

[14]) S. Reinach, Rev. arch. 1897, II 224.

[15]) Надписътъ гласи: Διὶ καὶ Ἥρᾳ Π. Ἀδριάνιος Μυστικὸς ἀνέθηκε.

[16]) Мсб. XVI—XVII, 54 сл.; Й. Ивановъ, Сѣверна Македония 395, бр. 41 и 42.

[17]) Й. Ивановъ, Сѣверна Македония 397, бр. 47.

[18]) Kalinka, Ant. Denkm. № 136.

[19]) Добруски, Изв. на Нар. Музей I 156, бр. 206. Въ с. Слокощица е намѣрена повредена мряморна статуйка на Зевса (?) и фрагментъ отъ релиефъ на тракийския конникъ: Филовъ, Изв. II 285.

Особенъ интересъ прѣдставя слѣдниятъ неизаденъ още паметникъ отъ Кюстендилъ: мряморенъ фрагментъ отъ релиефъ, счупенъ на петь части, горнята часть загубена, вис. 0·20, шир. 0·205, деб. 0·02 м.; въ лѣво Хигия опрѣна върху лѣвия си кракъ, обърната малко въ десно, облѣчена съ диплесть хитонъ и мантия, съ десницата си държи змия, съ лѣвата—патера. Въ десно Асклепи, en face, изправенъ върху десния кракъ, малко разкраченъ въ десно, въ обикновено облѣкло; десницата му съ проснати пръсти на ржката е спусната надолѣ, лѣвицата му е опрѣна до тѣлото; въ срѣдата виждаме орелъ съ разперени крила, съ глава обърната къмъ Асклепия (обр. 51).

Обр. 51. — Релиефъ отъ Кюстендилъ.

Доколкото знаемъ, орельтъ не се явява никога като атрибутъ на Асклепия; би трѣбвало значи да приемемъ, че фигурата въ десно прѣдставя Зевса и въ тоя случай ще имаме смѣшение на Асклепия и Зевса. Това е повѣроятно, отколкото да мислимъ, че каменодѣлецътъ по погрѣшка е издълбалъ орелъ вмѣсто пѣтелъ (атрибутъ на Асклепия).

Широкото разпространение на култа на Зевса и Хера въ тая область лесно ще си обяснимъ, ако си припомнимъ, че тука се е намирало светилището на тракийския богъ на небото, който носи прѣкоръ Ζβελσοῦρδος. Ние имахме случай на друго мѣсто[1]) да докажемъ, че това светилище се е намирало на мѣстностьта „Царичина" (Дупнишко);[2]) оттамъ произлизатъ слѣднитѣ паметници, които се пазятъ въ Народния музей: подставка отъ статуйка съ посвещение Κυρίῳ Διί,[3]) фрагментъ отъ релиефъ на Зевса,[4]) гранитна колона съ посвещение οἴκῳ θείῳ

[1]) Rev. archéol. 1913 I 344 сл.; ср. A. Reinach, Rev. épigraph. I 1913, стр. 405 сл.
[2]) За тая мѣстность ср. Й. Ивановъ, Сѣверна Македония 39; Добруски, Изв. Нар. Музей I 156. Скица на мѣстностьта има въ нашата току-що указана статия.
[3]) Добруски, Изв. Нар. Музей I 156, бр. 204.
[4]) Ibid. бр. 205.

κε τοῖς Ὀλυμπίοις θεοῖς[1]) (между дарителитѣ има и тракийски имена); мряморенъ фрагментъ отъ релиефъ на Зевса, шир. и вис. 0·15 м., сега въ сбирката на Дупнишката непълна гимназия (обр. 52); посвещение на Зевса Збелсурда отъ с. Шатрово, сега въ Народния Музей; двѣ посвещения на сжщия богъ отъ Голѣмо-село, сега въ Дупнишката непълна гимназия.[2]) Тракийскиятъ Збелсурдъ въ запазенитѣ домашни паметници се изобразява обикновено съ мълния и орелъ, както се е изобразявалъ въ класическото искуство гръцкиятъ Ζεὺς Κεραύνιος; тия паметници напослѣдъкъ сж събрани отъ Сьоръ[3]) и затова тука върху тѣхъ нѣма да се спираме. Само релиефътъ, описанъ отъ Сьоръ стр. 226, който произхожда вѣроятно отъ околностьта на Пловдивъ, издаваме тука отново (обр. 53), защото скицата на Сьоръ е недостатъчна: плоча отъ ситнозърнестъ мряморъ, горѣ закржглена, вис. 0·15, шир. 0·11, деб. 0·02 м.; въ лѣво и отдолѣ отчупена, въ десния край отгорѣ изкуствено врѣзана. Зевсъ, en face, съ вълнообразно накждрена дълга коса; брадата му, отъ която една часть е отчупена, по-слабо личи. Лицето е затрито; вдигнатата нагорѣ десница е загубена; лѣвицата му е простната въ десно и дланьта съ протегнати пръсти е сложена върху високъ пъновиденъ алтарь, долнята часть на който се разширява (отчасти отчупена); надъ ржката му е кацналъ орелътъ. Зевсъ се опира здраво върху десния си кракъ, а лѣвиятъ му, прѣдставенъ въ профилъ, е свитъ въ колѣното и разкраченъ въ десно; върху горнята рамка слѣда отъ

Обр. 52. — Фрагментъ отъ релиефъ на Зевса отъ Царичина.

---

[1]) A. E. M. Oest. XVIII 107, nº 8.

[2]) За тия посвещения в. Kazarow, Rev. archéol. 1913 I, 340.

[3]) Rev. études grecques XXVI 1913 стр. 225 сл.; ср. и бѣлѣжката на A. Reinach въ Rev. épigraph. I 405.

надписъ; разпознава се само: Γ' ∠, може би трѣбва да се чете [Ζβελσού]ρδ[ω].

Новооткритото светилище на Зевса и Хера, къмъ описанието на което ще пристжпимъ, е ново доказателство за широкото разпространение на култа на тия божества въ областьта на горня Струма.

Обр. 53. - Мряморенъ релиефъ на Зевса.

II. Светилището.

Село Копиловци лежи 5—6 клм. сѣверо-източно отъ Кюстендилъ; около 1 клм. на ю.-и. отъ селото, между рѣкитѣ Соволщица и Струма, не далечъ отъ шосето Кюстендилъ — Радомиръ, се намира мѣстностьта **Манзърица**, низка и равна, образувана отъ наноси на Струма и Соволщица, които сега при наводнение заливатъ това мѣсто. Тука, въ нивитѣ на Ане Христовъ и Йорданъ Точевъ отъ Копиловци, лежи новооткритото светилище на Зевса и Хера. Още прѣзъ 1909 год. Никола Аневъ отъ Копиловци, като вадѣлъ камъни отъ нивата, намѣрилъ двата голѣми бюста, за които ще говоримъ по-долѣ. Това даде поводъ на Народния Музей да прѣдприеме разкопки на това мѣсто, защото съ право се прѣдполагаше, че тукъ ще се намѣри нѣкое светилище на Зевса и Хера. Разкопкитѣ станаха прѣзъ есеньта на 1911 и 1912 год. подъ прѣкия надзоръ на г. Слави Вълковъ, който изпълни грижливо и внимателно своята задача; намѣренитѣ материали се прибраха въ Народния археологически музей; директорътъ г. Д-ръ Б. Филовъ има до-

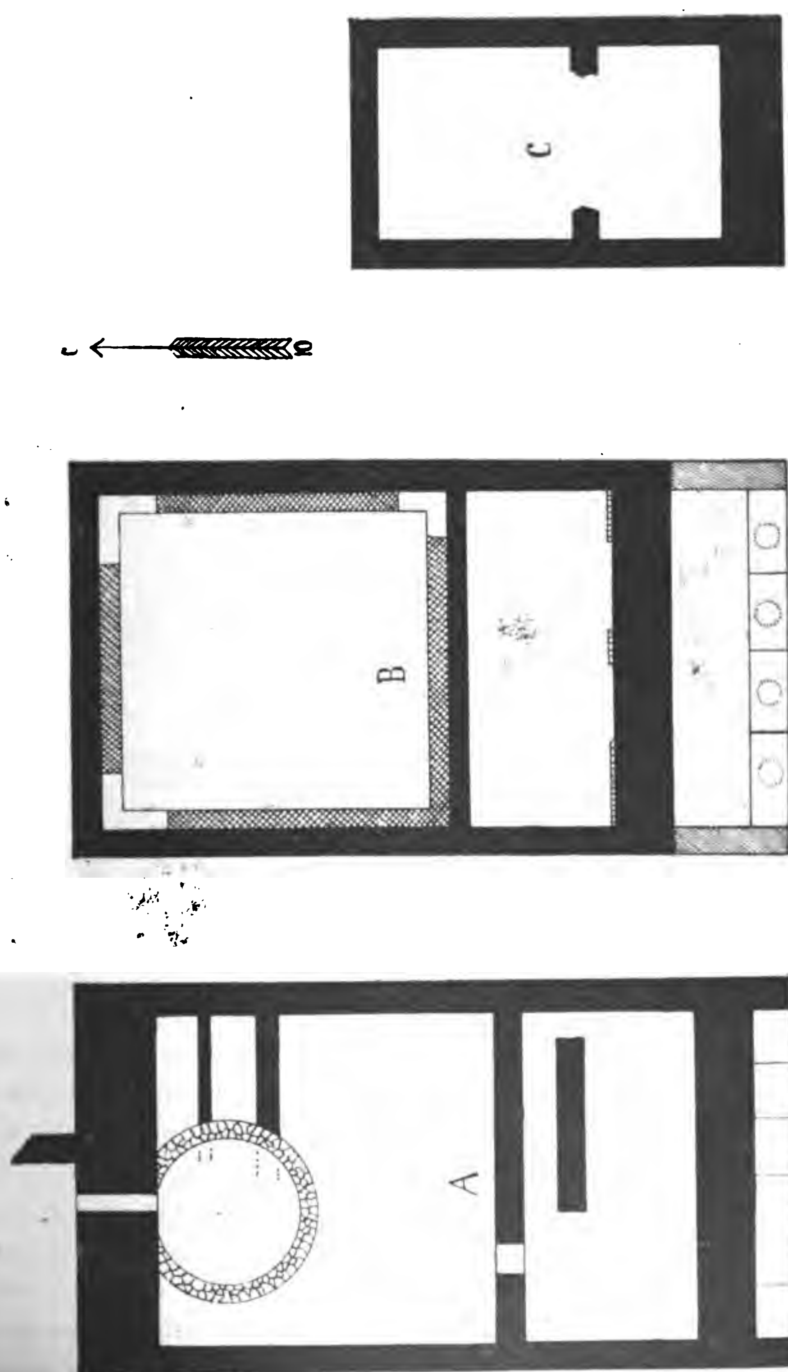

Обр. 54. — Планъ на светилището въ Копиловци (мащ. 1:200).

брината да ни даде възможность да проучимъ тоя материалъ, за да го обнародваме въ страницитѣ на нашето списание.[1])

При разкопката се откриха основитѣ на три сгради (в. плана обр. 54: А, В, С),[2]) разположени една до друга, ориентирани отъ с. къмъ ю., градени отъ ломени камъни, тухли и хоросанъ. И тритѣ тия здания се състоятъ отъ по двѣ нееднако голѣми отдѣления, именно сѣверното по-голѣмо отъ южното. Най-малка е източната сграда С (7·40×11·20 м.); петь метра на з. отъ нея лежи срѣднята В, дълга 16·50 м., широка 10·20 м. (ср. и обр. 55). Въ сѣверното ѝ отдѣление външния зидъ бѣше

Обр. 55. — Сграда В на светилището въ Копиловци.

запазенъ на височина 1·70 м.; това отдѣление е било стѣснено съ добавъченъ, съграденъ отвжтрѣ зидъ, който е прилѣпенъ до стария външенъ зидъ и е запазенъ ва височина 1·20 м.; при това повторно зазиждане сж оставени свободни тритѣ жгли, както това се вижда въ плана (ср. и обр. 56). Въ южната си страна това здание се завършва съ прѣддверие съ колони, които сж лежали върху цокълъ отъ блокове отъ пѣсъчникъ; въ плана мѣстото на колонитѣ е означено хипотетично, обаче трѣбва да забѣлѣжимъ, че фрагменти отъ тѣхъ сж намѣрени наблизу въ земята.

[1]) Кратъкъ отчетъ даде самъ Б. Филовъ въ Извѣстия II 261; Archäolog. Anzeiger 1912, 564; 1913, 358.

[2]) Изработването на скицитѣ дължа на г. Йорд. Господиновъ.

Три метра на з. отъ срѣдната сграда лежи третята А. Южната стѣна на второто по-малко отдѣление има здравъ цокълъ отъ гранитни

Обр. 56. — С.-западниятъ жгълъ въ сградата В на светилището.

Обр. 57. — Капители отъ Копиловци.

блокове; не далечъ отъ тая стѣна се намѣриха фрагменти отъ колони, два късноримски трапецовидни капители отъ гранитъ (обр. 57), сжщо

и откжслекъ отъ мряморенъ капителъ (дължгъ 0·41 м., шир. 0·23 м.) съ акантовъ орнаментъ (обр. 58), който ни показва, че тия здания не сж били лишени и отъ по-хубава архитектурна украса. Мѣстото на вратитѣ, както при това, тъй и при другитѣ здания, не е могло да се констатира. Намѣриха се сжщо и фрагменти отъ стъкла отъ прозорци.

Въ сѣверното отдѣление на зданието А се откри основата на кржгълъ зидъ, съграденъ въ по-ново врѣме отъ изпотрошения античенъ материалъ. Това е вѣроятно пещь за горене на варь, при постройката на която е била разрушена часть отъ сѣверния зидъ на зданието. Можемъ да си прѣдставимъ, колко цѣнни паметници, извадени отъ светилището, сж намѣрили своята гибель въ огъня на тая пещь! Отвънка,

Обр. 58. — Фрагментъ отъ мряморенъ капителъ отъ Копиловци.

къмъ срѣдата на сѣверния зидъ, се почва съ посока къмъ с. другъ здраво граденъ зидъ, който не е билъ прослѣденъ. И за зида, който се вижда въ южното отдѣление на А, не може да се каже нищо положително.

Въ двѣтѣ здания А и В, както и въ пространството между тѣхъ, се откри голѣмъ брой монети, които позволяватъ да опрѣдѣлимъ врѣмето на светилището. Г-нъ Б. Филовъ има добрината да прѣгледа за мене монетитѣ; споредъ него тѣ се разпрѣдѣлятъ така: сребърни монети има отъ I и II в. слѣдъ Хр., именно: отъ Веспасиана 1 монета, отъ Траяна 1, отъ Хадриана 1, отъ Антонина Пия 3, отъ Фаустина senior 2, отъ Аврелия Цезарь 3, отъ Фаустина iunior 1, отъ Луция Веръ 1; има и една бронзова монета отъ Клавдия I. Отъ третия вѣкъ имаме слѣднитѣ бронзови монети: павталийски монети отъ Септимия Севера 2;

Галиенъ 2, Салонина (съпруга на Галиена) 1, Траянъ Деци 1, Клавди II — 6 монети, Аврелианъ 5, Пробусъ 2, Диоклецианъ 1, Максимианъ Херкулесъ 4; неопрѣдѣлени отъ II и III в. 12 монети. Бронзови монети отъ IV в.: Констанци I една монета, Максиминъ II двѣ, Максенти 1, Лицини 5, Константинъ Велики 10, Константинъ II — 4; Констансъ 4, Констанци II — 6, Криспъ 1, Флави Юлианъ 1, Валентинианъ I, II и III — 16 монети, Валенсъ — 4, Грацианъ — 6, Теодоси I — 3, Аркади — 2; неопрѣдѣлени отъ IV в. 250 монети.

Намѣренъ е и единъ оловенъ моливдовулъ съ диам. 0·025 м., върху едната страна на който е изобразено разпятието Христово, а върху другата възкръсението (обр. 59).

Обр. 59.
Моливдовулъ отъ Копиловци.

Както виждаме, нашето светилище е прѣкарало своя разцвѣтъ въ III и IV в. сл. Хр. Ние ще видимъ по-долѣ, че почти всички намѣрени тамъ релиефи сж изпочупени на малки кжсове; вѣроятно е значи, че светилището е било разрушено въ края на IV в. отъ фанатици християни, които сж искали да затриятъ всички слѣди отъ стария езически култъ.[1])

III. Описание на релиефитѣ.

Долуописанитѣ релиефи, повечето изпочупени, сж намѣрени разхвърлени въ зданията А и В и въ пространството между тѣхъ. По своята вънкашность тѣ не се отличаватъ отъ извѣстнитѣ вече релиефи на тракийски божества; повечето сж четвъртити плочи, горѣ закржглени — по-рѣдко въ форма на фронтонъ; ако носятъ надписъ, той е издълбанъ върху горнята и долнята рамки. Релиефитѣ повечето сж низки и не се издаватъ надъ рамката. Заднята страна на плочитѣ не е угладена. Има и малко фрагменти отъ ажурно изработени релиефи (табл. XV 7).

Както е изтъкналъ вече Дюмонъ,[1]) оброчнитѣ плочи на тракийскитѣ божества навѣрно сж били работени въ голѣмо количество отъ

[1]) За разрушението на езическитѣ храмове отъ християнитѣ ср. Schultze, Gesch. des Unterganges des griech.-röm. Heidentums I 267.

[1]) Dumont-Homolle, Mélanges 218.

мѣстни майстори и вѣруещиятъ е ималъ възможность да си избере нуждния оброкъ, като е накарвалъ, ако е искалъ, да надпишатъ името на бога и на дарителя. И затова повечето отъ тия релиефи прѣдставятъ груба, шаблонна работа; рѣдко се срѣщатъ по-добрѣ и по-грижливо изработени екземпляри.

Въ копиловскитѣ релиефи обикновено сж изобразени Зевсъ и Хера задно, изправени единъ до другъ, и то Зевсъ въ лѣво и Хера въ десно; въ фрагментитѣ табл. XI 2 и XII 1, Хера е изобразена въ лѣво

Както и въ други тракийски светилища покрай главното божество се почитали и други божества, така и въ Копиловското покрай Зевса и Хера намѣрваме и други божества; открити сж именно нѣколко фрагменти отъ релиефи на тракийския конникъ (табл. XVII 1, 2, 3, 5), единъ отъ релиефъ на тройната Хеката (табл. XVI 4), релиефъ на Диониса и Херакла (табл. XVI 1), откжслекъ отъ статуйка на Хермесъ (табл. XVI 3) и отъ овенъ, принадлежащъ пакъ къмъ сжщото божество (табл. XVII 6).

Копиловскитѣ релиефи сж изработени отъ едро- и ситнозърнесть мряморъ; по-рѣдко се срѣща циполинъ (мряморъ съ слюда). Възможно е, че тоя мряморъ произхожда отъ мѣстностьта Долно-Уйно,[1]) на с.-зап. отъ Кюстендилъ, не далечъ отъ с. Копиловци, а може би и отъ Конявската планина. Можемъ значи да приемемъ, че и при Копиловското светилище е имало работилница за релиефи, въ която се прѣработвалъ мѣстенъ материалъ, взиманъ отъ недалечната околность.

Надписитѣ върху релиефитѣ сж повечето на гръцки езикъ; естествено, защото Кюстендилско е влизало въ тая область на Тракия, дѣто е прѣобладавалъ гръцкиятъ езикъ;[2]) на латински сж само двѣ посвещения (табл. XII 5; XIII 3). Въ надписитѣ Зевсъ и Хера носятъ неизвѣстенъ до сега мѣстенъ прѣкоръ Καριστορηνοί, произведенъ отъ Καρί-στορα, вѣроятно тракийско име; елементътъ στορα се срѣща въ името Δουρόστορον,[3]) а може би и въ Gesti-styrum;[4]) първиятъ елементъ καρι- ни напомня καρα- въ Καρά-σουρα[5]) и др.

Сега можемъ да пристжпимъ къмъ описание на релиефитѣ.

[1]) Така прѣдполага г. проф. Г. Бончевъ, който има добрината да прѣгледа материала.

[2]) Ср. Jireček, Die Romanen in den Städten Dalmatiens I 13 сл.; Gesch. der Serben I 38

[3]) Tomaschek, Thraker II 2, 73; Patsch у Pauly-Wissowa V 1863. Това име обаче нѣкои считатъ за келтско; ср. Dottin, Manuel pour servir à l'étude de l'ant. celtique 334.

[4]) Tomaschek, II 2, 88.

[5]) Ibid. II 2, 84.

1. Четвъртита плоча отъ ситнозърнестъ мряморъ, горѣ закржглена, вис. 0·235, шир. долѣ 0·213, горѣ 0·197, деб. 0·025. Табл. VIII 1.

Въ вдълбаното поле релиефъ на Зевса и Хера, изправени en face: въ лѣво Зевсъ, опрѣнъ на десния си кракъ, съ гжста кждрава коса и брада, облѣченъ съ химатионъ, който отпрѣдъ покрива долнята часть на тѣлото, като оставя гърдитѣ голи, а горѣ е прѣметнатъ прѣзъ лѣвото му рамо и мишница и спуснатъ надолѣ; съ лѣвата си ржка се опира върху дългия си жезълъ, а съ наведената си надолѣ десница държи патера надъ пламтещъ четиристраненъ профилуванъ жертвеникъ. Въ десно Хера въ сжщата поза, съ кждрава коса и було, което се спуща отзадъ върху раменѣтѣ ѝ, облѣчена съ дългъ до петитѣ, двойно прѣпасанъ хитонъ съ ржкави до лактитѣ; съ лѣвицата си се опира върху жезъла, а съ десната си ржка държи патера върху обълъ пламтещъ жертвеникъ (вижда се само горнята му часть); прѣдъ жертвеника стои орелътъ съ разперени крила, съ глава обърната къмъ Зевса.[1])

2. Четвъртита плоча, горѣ закржглена, отъ ситнозърнестъ мряморъ, вис. 0·18, шир. 0·175, деб. ок. 0·02 м. Надписътъ върху горнята рамка е поврѣденъ. Табл. VIII 2.

Зевсъ въ лѣво, въ обикновена поза и облѣкло, държи съ десната си ржка патера надъ пламтещъ четирижгъленъ алтарь; съ лѣвата си ржка се опира върху жезъла; до лѣвия му кракъ стои орелътъ съ разперени крила. Въ десно Хера държи патерата надъ алтаря (неясно прѣдставенъ задъ орела), съ лѣвата си ржка се опира върху дългия си жезълъ.

Върху горнята рамка поврѣденъ надписъ (вис. на буквитѣ 0·01 м.):

[Κυρίῳ] Διὶ καὶ Ἥρα

върху долнята рамка:

Μ(άρκος) Οὔλ(πιος) Ἀσκληπιάδης
εὐχήν.

3. Фрагментъ отъ четвъртита плоча, отъ ситнозърнестъ мряморъ, вис. 0·175, шир. 0·165, деб. ок. 0·03 м. Табл. VIII 3.

Отъ образа на Зевса запазено: долнята часть отъ тѣлото и часть отъ десницата съ патерата, подъ която се вижда орелътъ съ свити крила, съ глава обърната къмъ Зевса. Отъ Хера липсува само главата;

---

[1]) Издаденъ отъ Филовъ, Jahrb. d. arch. Inst. Anzeiger 1913, стр. 356 обр. 13.

тя е облѣчена съ двойно прѣпасанъ хитонъ съ ржкави, булото й пада низко задъ гърба; съ лѣвата си ржка се опира върху жезъла, а съ десната държи патера надъ кржгълъ профилуванъ алтарь. Върху долнята рамка надписъ (вис. буквитѣ ок. 0·006 м.):

Καριστορηνοῖς Ἐπτημένηκα
Ζέρεος εὐχαριστήριον
ἀνέθηκεν.

Въ първия редъ въ думата Καριστο[ρ]ηνοῖς второто Р вѣроятно е лигирано съ Н.

Името Ἐπτημένηκα съдържа съставна часть ἐπτη, която е извѣстна отъ много тракийски имена: Tomaschek, Thraker II 2, 8; Seure, Bull. corr. hell. 1898, 550; Kalinka, Ant. Denkm. Bulg. стр. 421; елементътъ -μενηκα, до колкото знаемъ, се срѣща тукъ за пръвъ пжть. Ζέρης е извѣстно като съставна часть на тракийски имена, напр. Βρινκαζέρης: Seure, ibid. 548; Kalinka, бр. 34.

4. Четвъртита плоча отъ едрозърнестъ мряморъ, горѣ закржглена, вис. и шир. 0·175, деб. 0·25 м. Табл. VIII 4.

Въ лѣво Зевсъ, en face, облѣченъ съ химатионъ, опрѣнъ на жезъла си, държи съ десната си ржка патера надъ жертвеникъ; въ десно Хера съ прѣпасанъ хитонъ и було на главата, съ десницата се опира върху жезъла си, съ лѣвата държи патера; между тѣхъ орелътъ. Релиефътъ е много грубо изработенъ и навѣрно подробноститѣ на фигуритѣ сж били нарисувани отгорѣ съ червена боя; слѣди отъ тая боя личатъ и досега върху рамката на релиефа.

5. Фрагментъ отъ четвъртита плоча, отъ едрозърнестъ мряморъ, вис. 0·10, шир. 0·20, деб. ок. 0·045, твърдѣ груба работа.

Отъ образитѣ на Зевса и Хера е запазена само долнята часть; вижда се неясно и патерата на Хера. Върху долнята рамка надписъ (вис. на буквитѣ 0·01 м.), който се чете: Μεντούτραλις. Ср. обр. 60.

MENTOYTPAΛIΣ

Обр. 60

Тука срѣщаме едно ново сложно тракийско име; простата форма Μέντης или Μένθης[1]) бѣше извѣстна; τραλις е съставна часть на много тракийски имена.[2])

[1]) Dumont-Homolle, Mélanges d'arch. 113 a, стр. 471, 28; Kalinka, Ant. Denkm. Bulg. 265; Seure, Rev. arch. 1907, II 126 nº 18.

[2]) Tomaschek, Thraker II 2, 38.

6 Долнята часть отъ четвъртита плоча; ситнозърнестъ мряморъ; вис. 0·13, шир. 0·225, деб. ок. 0·03. Табл. VIII 5.

Въ лѣво Зевсъ — запазена долнята часть на тѣлото му — стоещъ върху лѣвия си кракъ, държи съ десната си ржка патерата надъ четиристраненъ алтарь. Въ десно Хера — облѣчена съ двойно прѣпасанъ хитонъ съ ржкави и съ наметало на гърба, съ лѣвата си ржка се е опирала върху жезъла, а съ десната държи патера надъ пламтещъ алтарь, прѣдъ който е изобразенъ орелътъ съ разперени крила. На долнята рамка надписъ, небрѣжно издълбанъ (вис. на буквитѣ ок. 0·01 м.):

Αἴλια Βαζόβαλις [εὐχ]ήν.

Тракийското име Βαζόβαλις се срѣща тукъ за пръвъ пжть; първата съставна часть се срѣща въ името на тракийското село Βαζο-πάρα:[1]) Kalinka, Ant. Denkm. Bulg. 34 II 40. Вториятъ елементъ -βαλις ни напомнюва тракийския прѣкоръ на Диониса Βαλιός,[2]) фригийското βαλήν (царь) и личното име Βάλας.[3])

7. Горнята часть отъ счупена на двѣ плоча отъ ситнозърнестъ мряморъ съ релиефъ на Зевса и Хера, вис. 0·11, шир. 0·185, деб около 0·03 м. Табл. VIII 6.

Тѣлото на Зевса е доста поврѣдено; Хера е по-добрѣ запазена, съ обикновено облѣкло и поза. Върху горнята рамка е надраскапъ небрѣжно надписъ: . . Καρισ[τορ]ηνοῖς εὐχήν.

8. Четвъртита плоча отъ ситнозърнестъ мряморъ, счупена на двѣ, десната половина загубена, вис. 0·31, шир. горѣ 0·26, деб. около 0·04 м. Табл. IX 1.

Релиефътъ, съ доста внимателна обработка, прѣдставя Зевса и Хера въ обикновена поза: въ лѣво Зевсъ, стоещъ върху десния си кракъ, съ кждрава коса и брада, облѣченъ съ химатионъ, прѣметнатъ прѣзъ лѣвото рамо и спуснатъ надолѣ, съ лѣвата си ржка се опира върху дръжката на жезъла си, а съ десницата си държи патера върху четиристраненъ профилуванъ алтарь. Отъ Хера е запазена само главата

[1]) Споредъ Seure, Bull. corr. hell. 1898, 555, Bazopara е варианта на Bessapara; съ това мнѣние не можемъ да се съгласимъ. Нека припомнимъ и македонския кастелъ Βάζινος: Proc. de aedif. IV 4, p. 280; Oberhummer, Pauly-Wissowa, Realenc. III 177.

[2]) Jessen у Pauly-Wissowa, Realenc. II 2828.

[3]) Tomaschek, Thraker II 1, 41.

и то поврѣдена. Надъ кждравата й коса се вижда часть отъ булото. Върху горнята рамка надписъ (вис. на буквитѣ 0·01—0·02 м.):

Διὶ καὶ Ἥρα Καριστορην[οῖς],

върху долнята: Οὔλπ(ιος). . . .

9. Фрагментъ отъ голѣмъ релиефъ на Зевса и Хера отъ едрозърнестъ мряморъ, счупенъ на двѣ части; вис. 0·40, шир. 0·35, деб. 0·07 м. Табл. IX 2.

Запазено е тѣлото на Зевса безъ главата: Зевсъ правъ, стоещъ върху десния си кракъ, а лѣвиятъ му е разкраченъ малко въ страна; облѣченъ въ химатионъ, който оставя гърдитѣ голи и, прѣметнатъ прѣзъ лѣвото му рамо, се спуща надолѣ. Съ лѣвата си ржка се е опиралъ върху жезъла си, а съ десницата (отчасти поврѣдена) държи патера надъ пламтещъ четиристраненъ профилуванъ алтарь; въ лѣво отъ алтаря върху самата рамка е изобразенъ орелътъ съ разперени крила, обърнатъ къмъ Зевса. Въ десно отъ Зевса другъ подобенъ алтарь, надъ който Хера е държала патерата; върху прѣднята страна на тоя алтарь се вижда контурата на паунъ, обърнатъ къмъ загубената фигура на Хера (запазено само десното й ходило).

10. Фрагментъ отъ четвъртита плоча отъ ситнозърнестъ мряморъ, горѣ издадена въ форма на фронтонъ, счупена на двѣ, вис. 0·19, шир. 0·21, деб. около 0·03 м. Табл. IX 3.

Запазено: главата и лѣвата ржка на Зевса съ жезъла; Хера почти цѣла, облѣчена съ прѣпасанъ хитонъ и отгорѣ мантия, метната прѣзъ лѣвото рамо; съ десницата държи патера, съ лѣвата се опира върху жезъла; на главата отзадъ було. Груба варварска работа. Върху фронтона надписъ (вис. на буквитѣ 0·01 м.): Κυρίοις Διὶ καὶ Ἥρα.

11. Фрагментъ отъ релиефъ отъ едрозърнестъ мряморъ, счупенъ на двѣ, вис. 0·26, шир. 0·34, деб. 0·03—0·04 м. Табл. IX 4.

Запазена часть отъ тѣлото на Зевса и Хера, въ обикновена поза и облѣкло; жезълътъ, върху който се е опиралъ Зевсъ, не личи, може би е билъ нарисуванъ; въ лѣво отъ Зевса е запазенъ единъ жгълъ отъ жертвеника. Хера съ десницата си (отчасти отчупена) държи патера надъ четиристраненъ профилуванъ алтарь, върху който се вижда жертвена просфорка (или огънь?). Съ лѣвата си ржка тя се е опирала върху жезъла си.

Надписътъ върху долнята рамка (вис. на буквитѣ 0·01 м.) се чете:

. . .ων Κυρίω Διὶ καὶ Ἥραις Κ[αριστορηνοῖς]
εὐξάμενος ἀνέθηκεν.

Въ това посвещение заслужва внимание формата Ἥραις (дат. падеж. мн. ч. отъ Ἥρα). Дали можемъ да схващаме тая форма тука въ смисъль на латинскитѣ Junones (Matronae),[1]) култътъ на които ни е извѣстенъ отъ други страни? Ние имахме случай да говоримъ на друго мѣсто върху мнѣнието на Poinssot, споредъ когото нимфитѣ въ Тракия сж били отъждествявани съ Ἥραι.[2]) Това мнѣние обаче не може да се приеме. Мжчнотия прѣдставя и обстоятелството, че въ нашия релиефъ е прѣдставена само Хера, докато Junones (или Ἥραι на гръцки) се почитали като тройка.

12. Фрагментъ отъ четвъртита плоча отъ едрозърнестъ мраморъ, горѣ издадена въ форма на фронтонъ, вис. 0·13, шир. 0·235, деб. ок. 0·035 м. Табл. IX 5.

Запазена е лѣвата ржка на Зевса, опрѣна върху жезъла (който вѣроятно е билъ нарисуванъ); въ десно главата на Хера съ було, което пада върху раменета, и вдигнатата й нагорѣ лѣвица (жезълътъ й не се вижда). Върху фронтона остатъкъ отъ надписъ (височина на буквитѣ 0.01 м.): . . . ντικὸς ὁ καὶ Ζεῖζ[ας].

Ζεῖζας е тракийско име, извѣстно вече въ форма Sises.[3])

13. Фрагментъ (ситнозърнестъ мраморъ) отъ релиефъ на Зевса и Хера, вис. 0·11, шир. 0·20, деб. 0·03 м. Табл. XI 6.

Запазено: часть отъ жертвеникъ и краката на Хера. Върху долнята рамка надписъ (вис. на буквитѣ 0·01 м.): . . . ους εὐχή[ν].

14. Фрагментъ отъ релиефъ на Зевса отъ едрозърнестъ мраморъ, счупенъ на двѣ, вис. 0·24, шир. 0·22, деб. ок. 0·05 м. Табл. X 1.

Запазени сж гърдитѣ на Зевса и часть отъ лѣвата му ржка, опрѣна на дълго копие, върхътъ на което е издълбанъ върху рамката на релиефа; лицето на бога е отчупено. Върху рамката надписъ (вис. на буквитѣ 0·015 м.): [Κυρίω Διὶ] Καριστορηνῷ.

15. Фрагментъ отъ ситнозърнестъ мраморъ, вис. 0·22, шир. 0·18, деб. 0·04 м. Табл. X 2. Хера стоеща върху лѣвия си кракъ, облѣчена съ хитонъ и мантия, опрѣна върху жезъла.

[1]) Ср. Jhm у Roscher, Lexicon der griech. röm. Mythol. II 617 и 2464 сл.
[2]) Извѣстия I 114. Ср. Seure, Étude sur quelques types du cavalier Thrace, Rev. et anc. XIV 9.
[3]) CIL III 6137; Tomaschek, Thraker II 2, 43.

16. Фрагментъ отъ едрозърнесть мряморъ, вис. 0·15, шир. 0·22, деб. 0·07 м. Табл. X 3. Запазени гърдитѣ на Зевса и десната му ржка.

17. Фрагментъ отъ четвъртита плоча, счупена на двѣ, вис. 0·20, шир. 0·18, деб. ок. 0·03 м. Запазена горнята часть отъ тѣлото на Зевса въ обикновено облѣкло и поза. Табл. X 4.

18. Фрагментъ отъ релиефъ на Зевса и Хера, отъ едрозърнесть мряморъ, вис. 0·14, шир. 0·21, деб. 0·08 м. Табл. X 5.

Запазена е долнята часть отъ краката на Хера, покрити съ диплестия хитонъ; върху долнята рамка надписъ (вис. на буквитѣ 0·02—0·025 м.): . . . ὕβου εὐξαμένη.

19. Фрагментъ отъ четвъртита плоча, отъ ситнозърнесть мряморъ, счупенъ на три, вис. 0·16, шир. 0·23, деб. ок. 0·04 м. Табл. X 6.

Отъ Зевсовото тѣло въ лѣво е запазена долнята часть; той държи съ *десната* си ржка патерата надъ пламтещия жертвеникъ, който се намѣрва между него и Хера; послѣднята държи десницата си надъ пламъка; неясно е, дали тя придържа патерата на Зевса, или държи другъ прѣдметъ. Прѣдъ жертвеника стои орелътъ съ разперени крила, съ глава обърната къмъ Зевса. Върху долнята рамка надписъ (височина на буквитѣ 0·012 м.): Α ἀνέθηκεν . . .

Буквата Α въ началото каменодѣлецътъ по погрѣшка е издълбалъ два пжти, затова може би самъ той е позаличилъ втората Α; изобщо надписътъ небрѣжно е издълбанъ и краятъ не е ясенъ.

20. Фрагментъ (едрозърнесть мряморъ) отъ релиефъ на Зевса (Хера изгубена?), вис. 0·41, шир. горѣ 0·17, деб. ок. 0·08 м., сравнително по-добра обработка. Табл. XI 1.

Зевсъ, en face, стоещъ върху десния кракъ, съ дълга кждрава коса и гжста брада, облѣченъ съ химатионъ, който покрива долнята часть на тѣлото, прѣметнатъ е прѣзъ лѣвото рамо и се спуща въ дипли на долѣ; съ лѣвата си ржка (загубена до лакъта) се е опиралъ на жезъла си, а съ десната навѣрно е държалъ патера.

21. Фрагментъ отъ релиефъ на Зевса и Хера, едрозърнесть мряморъ, вис. 0·25, шир. 0·17, деб. 0·05 м. Табл. XI 2.

Запазено: въ лѣво Хера, en face, стоеща върху лѣвия си кракъ, облѣчена съ прѣпасанъ хитонъ съ ржкави и отгорѣ съ мантия, прѣметната прѣзъ лѣвото рамо; съ десницата си държи патера надъ пламтещъ четиристраненъ жертвеникъ; въ десно отъ Хера слѣди отъ

втория жертвеникъ, който се намѣрвалъ между Хера и Зевса. Върху долнята рамка надписъ (вис. на буквитѣ 0·007—0·01 м.):

Διὶ καὶ Ἥρα Καριστορ[ηνοῖς]
Μουκάσης ἐπὶ εὐ...

Името Μουκάσης се срѣща въ едно посвещение на Асклепия отъ Глава-Панега;[1]) то е вариантъ отъ Μούκασος или Μουκάσιος.

22. Фрагментъ отъ голѣмъ релиефъ на Зевса и Хера, отъ ситнозърнестъ мряморъ, вис. 0·18, шир. 0·30, деб. ок. 0·06 м., съ грижлива обработка. Табл. XI 3.

Запазенъ е четиристранния сложнопрофилуванъ жертвеникъ, чиито двѣ страни сѫ украсени съ вѣнецъ; хитонътъ на Хера се спуща до ходилата въ тежки дипли; запазена е и долнята часть отъ жезъла на богинята. Върху широката долня рамка се чете остатъкъ отъ надписъ въ два реда (вис. на буквитѣ 0·02 м.):

....ος Σειταουένε
ἀνέθηκεν.

Въ края на надписа бръшляновъ листъ; виждатъ се и успореднитѣ линии, които е теглилъ каменодѣлецътъ, за да изрѣже буквитѣ правилно. — Елементътъ Σειτα е извѣстенъ като тракийски: ср. Σιτᾶς, Σειτάλκης[2]) Σειταουενε би могло да се сравни съ Μουκασενε въ надписа у Dumont, Mél. d'archéol. 24 a 3, стр. 329, четенето на който не е съвсѣмъ сигурно.[3])

23. Фрагментъ отъ четвъртита плоча отъ едрозърнестъ мряморъ, вис. и шир. 0·20, деб. 0·05 м. Табл. XI 4. Запазено: гърдитѣ на Зевса, десната рѫка съ патерата и часть отъ главата.

24. Фрагментъ отъ плоча, отъ едрозърнестъ мряморъ, шир. 0·18, деб. 0·05 м. Табл. XII 1. Въ тоя релиефъ Хера е изобразена въ лѣво, облѣчена въ диплестъ прѣпасанъ хитонъ съ рѫкави до лактитѣ; на гърба виси булото, въ десната си рѫка тя държи патера.

25. Фрагментъ отъ плоча, отъ ситнозърнестъ мряморъ, вис. 0·20, шир. 0·17, деб. ок. 0·045 м. Табл. XII 2.

---

[1]) Добруски, Изв. на Нар. Музей I стр. 36 бр. 2. Освѣнъ наведенитѣ тука примѣри ср. Флегонъ отъ Тралесъ, Fragm. Hist. Graec. III p. 609 съ бѣлѣжкитѣ на Perdrizet, Bull. corr. hell. 1900, стр. 309.

[2]) Tomaschek, Thraker II 2, 43.

[3]) Tomaschek, ц. м. II 2, 25.

Запазено: краката на Зевса, десниятъ лакътъ съ патерата въ ржка, подъ нея орелътъ съ разперени крила, съ обърната къмъ Зевса глава. Надписътъ върху долнята рамка (вис. на буквитѣ 0·015):

Πάπου . . .
θυγατήρ.

26. Фрагментъ отъ релиефъ, отъ ситнозърнестъ мряморъ, вис. 0·17, шир. 0·12, деб. ок. 0·035 м. Табл. XII 3.

Запазена долнята часть отъ фигурата на Хера, облѣчена съ хитонъ и отгорѣ съ мантия; въ лѣво четиристраненъ профилуванъ жертвеникъ съ огънъ. Върху долнята рамка слѣди отъ надписъ (вис. на буквитѣ 0·006 м.) . . . СКН . . .

27. Фрагментъ отъ четвъртита плоча, отъ ситнозърнестъ мряморъ, горѣ заострена въ форма на трижгъленъ фронтонъ, вис. 0·20, шир. 0·25, деб. 0·03 м. Табл. XII 4.

Запазена е главата на Хера, покрита отзадъ съ було, което пада и върху рамената; лѣвата ржка и часть отъ високия жезълъ. Върху фронтона надписъ (вис. на буквитѣ 0·015 м.):

[κυρίοις Διὶ] καὶ Ἥρα Καριστορη[νοῖς].

28. Фрагментъ отъ релиефъ на Зевса, отъ едрозърнестъ мряморъ, вис. 0·25, шир. 0·19, деб. 0·05 м. Табл. XII 5 Запазено: въ лѣво жертвеникъ и краката на Зевса. Върху долнята рамка надписъ (вис. на буквитѣ, 1-и редъ 0·02—0·025, 2-и редъ 0·017 м.):

J(ovi) O(ptimo) M(aximo) Cari[storeno]
F(lavius) Aedius[1]) *Sabi[nus ex voto posuit].*

29. Мряморенъ фрагментъ отъ релиефъ на Хера, вис. 0·15, шир. 0·08, деб. 0·025 м., запазена само лѣвата ржка съ жезъла. Табл. XII 6; въ горнята рамка слѣди отъ надписъ (вис. на буквитѣ 0·02 м.), който може да се чете така: [Κυρία Ἥρα Καριστορη]νῇ.

30. Фрагментъ отъ релиефъ (едрозърнестъ мряморъ) съ фронтонъ: вис. 0·19, шир. 0·24, деб. ок. 0·06 см. Табл. XIII 1. Въ срѣдата на фронтона щитъ надъ копие; подъ долнята рамка личи малка часть отъ главата на Зевса и върхътъ на жезъла.

[1]) За името Aedius ср. Thes. ling. lat. I 935.

31. Втори подобенъ фрагментъ, вис. 0·16, шир. 0·15, деб. 0 06 м. Въ фронтона се вижда часть отъ копие; подъ рамката — върхътъ на жезъла, вѣроятно на Хера.

32. Фрагментъ счупенъ на двѣ, вис. 0·17, шир. 0·07, деб. ок. 0·04 см.; табл. XIII 2. Отъ релиефа е запазена долнята часть на Хера. Върху рамката надписъ (вис. на буквитѣ ок. 0·01 м.): εὐχήν.

33. Фрагментъ отъ релиефъ на Юпитера и Юнона, отъ едрозърнестъ мряморъ, вис. 0·135, шир. 0·17, деб. 0·06 м. Табл. XIII 3. Запазена малка часть отъ краката на Юнона; въ долнята рамка надписъ (вис. на буквитѣ, 1-и редъ 0·025—0·03, 2-и редъ 0·01—0·017 м.):

Junoni Reg(inae)
[ex vot]o posuit.

34. Фрагментъ, вис. и шир. 0·14, деб. 0·035 м. Табл. XIII 4. Вижда се часть отъ Хера, облѣчена съ дългъ диплестъ хитонъ и отгорѣ съ мантия, часть отъ жезъла й, въ лѣво орелътъ.

35. Фрагментъ отъ ситнозърнестъ мряморъ, вис. 0 16, шир. 0·14, деб. 0 04 м. Табл. XIII 5. Запазена долнята часть отъ тѣлото на Зевса, десната ржка съ патерата, простиятъ четиристраненъ алтарь, върху който е прѣдставенъ нѣкакъвъ обълъ прѣдметъ (пламъкътъ?).

Върху долнята рамка надпись (вис. на буквитѣ 0·01 м.): Μάρκελλος.

36. Фрагментъ, вис. 0.155, шир. 0·18, деб. ок. 0.035 м.; (едрозърнестъ мряморъ); табл. XIII 6. Запазена долнята часть отъ образа на Хера, въ десно отъ нея четиристраненъ алтарь.

37. Фрагментъ отъ четвъртита плоча (отъ циполинъ) съ релиефъ на Зевса (самичъкъ), горнята часть отчупена, вис. 0·165, шир. 0·17, деб. 0·03 м. Табл. XIV 1.

Въ лѣво четиристраненъ алтарь, до него долнята часть отъ тѣлото на Зевса, часть отъ жезъла и подъ него орелътъ съ разперени крила. На долнята рамка надписъ (вис. на буквитѣ 0·01—0·015 м):

Σεκόνδα ἀνέ-
θηκεν.

38. Четвъртита плоча отъ ситнозърнестъ мряморъ, вис. 0 185, шир. 0·125, деб. 0·03 м. Табл. XIV 2.

Грубоизработениятъ релиефъ на Зевса е доста заличенъ: богътъ съ [illegible], въ обикновена поза и облѣкло, съ лѣвата си ржка се

опира върху жезъла, а съ десницата държи патера надъ жертвеникъ. — Върху горнята и долнята рамка е имало посвещение, отъ което личатъ твърдѣ слаби слѣди; върху горнята рамка трѣбва да се чете: Κυρ[ίω] Δι[ὶ] [Καριστορηνῶ]; върху долнята е имало два реда надписъ; отъ първия редъ сж запазени незначителни слѣди; въ втория редъ едва се чете: ἀνέθηκεν.

39. Четвъртита плочка отъ ситнозърнестъ мряморъ, горѣ закржглена, счупена на три части, вис. 0·155, шир. 0·125, деб. около 0·02 м. Табл. XIV 3. Релиефътъ изобразява Зевсовия орелъ, изправенъ, съ разперени крила и глава обърната въ десно.

40. Фрагментъ отъ релиефъ на Зевса и Хера, отъ едрозърнестъ мряморъ, вис. и шир. 0·11, деб. около 0·06 м. Табл. XIV 4. Запазено лѣвото ходило и часть отъ жезъла на Хера; върху долнята рамка надписъ (вис. на буквитѣ 0·008):

[Διὶ καὶ Ἥρα Καριστορην]οῖς Αἴλιος
. . .α ἀνέθηκεν.

41. Фрагментъ вис. 0.17, шир. 0·125, деб. 0·05 м. Табл. XIV 5. Запазена часть отъ тѣлото на Зевса, десната ржка съ патера, подъ нея четиристраненъ алтарь.

42. Фрагментъ отъ релиефъ, много заличенъ, счупенъ на четири части, вис. 0·175, шир. 0·10, деб. около 0·015 м. Табл. XIV 6. Върху долнята рамка надписъ (вис. на буквитѣ 0·01): . . .ος| [Κ]αρισ[τορηνοῖς].

43. Глава отъ статуйка на Хера, отъ едрозърнестъ мряморъ, вис. 0·13, шир. 0·09 м., носътъ отчупенъ. Табл. XV 1. Богинята е съ гжста накждрена коса, която на темето се раздѣля на двѣ; върху косата се вижда горнята часть отъ булото, което се спуща надолѣ върху рамената; на върха на главата въ десно се вижда отчупка, което показва, че тая статуйка е била часть отъ група.

44. Глава отъ статуйка на Зевса, отъ сжщия материалъ, вис. 0·13 м., сравнително добрѣ изработена; Зевсъ съ буйна кждрава коса и брада, съ спокойно изражение на лицето, както се изобразява обикновено.[1]) Обр. 61.

45. Фрагментъ отъ релиефъ, отъ едрозърнестъ мряморъ, вис. 0·11, шир. 0·18, деб. ок. 0·05 м. Табл. XV 2. Запазена малка часть отъ жер-

[1]) Издадена вече въ Извѣстия II, стр. 263.

твеника и ходилата на Зевса; посвещението върху долнята рамка (вис. на буквитѣ 0·01 м.) гласи:

Διὶ καὶ Ἥρα Καρ[ιστορηνοῖς]
Μάρκος Μη[νιανὸς? ἀρχι-]
ερεὺς εὐ[ξάμενος ἀ-]
νέθηκεν.

46. Фрагментъ отъ плоча отъ ситнозърнестъ мряморъ, горѣ съ фронтонъ, вис. 0·10, шир. 0·15, деб. ок. 0·03 м.; табл. XV 3. Върху фронтона се вижда върхътъ на Зевсовото копие и надписъ въ два реда (вис. на буквитѣ 0·015 м):

κυρ[ίοις]
Διὶ καὶ Ἥρα [Καριστορηνοῖς].

Обр. 61. — Глава на Зевса отъ Копиловци.

47. Фрагментъ отъ релиефъ, вис. 0·065, шир. 0·11, деб. 0·02 м. запазена само часть отъ надписа (вис. на буквитѣ ок. 0·015 м.). Табл. XV 4. Надписътъ се чете:

κυρίοις [Διὶ καὶ Ἥρα Καριστορη]-
νοῖς.

48. Фрагментъ отъ релиефъ на Зевса и Хера, вис. 0·15, шир. 0·13, деб. 0·04 м. Табл. XV 6. Отъ твърдѣ грубо изработения релиефъ е запазена горнята часть отъ тѣлото на Хера, опрѣна съ лѣвата ржка на жезъла.

49. Фрагментъ отъ ажуренъ релиефъ отъ едрозърнестъ мряморъ, вис. 0·20, шир. 0·12 м.; Табл. XV 7. Запазена часть отъ жертвеника; върху долнята рамка слѣда отъ надписъ въ два реда (вис. на буквитѣ 0·015 м.): отъ горния редъ запазена буква Н, отъ втория А.

ΙΣΤΟ
ΣΤΑΤ

Обр. 62.

50. Фрагментъ отъ релиефъ отъ едрозърнестъ мряморъ, вис. 0·14 м.; върху горнята рамка надписъ (вис. на буквитѣ 0·02 м.; обр. 62):

[Διὶ καὶ Ἥρα Καρ]ιστο[ρηνοῖς]
. . . στατ . . .

51. Фрагментъ отъ релиефъ, отъ едрозърнестъ мряморъ, вис. 0·17,

шир. 12 м. Какво е прѣдставялъ тоя релиефъ, не може да се каже. Върху рамката остатъкъ отъ надписъ; обр. 63.

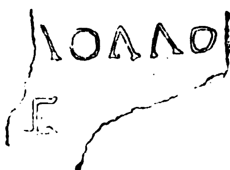

Обр. 63.

52. Фрагментъ отъ релиефъ на Зевса и Хера отъ едрозърнестъ мряморъ, вис. 0·16, шир. 0·12. Запазена часть отъ жертвеника, украсенъ съ вѣнецъ. Върху долнята рамка надписъ (вис. на буквитѣ 0·02 м.): Μομ . . . Обр. 64.

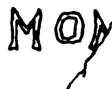

Обр. 64.

53. Фрагментъ вис. 0·14, шир. 0·15 м.; върху горнята рамка надписъ (вис. на буквитѣ 0·02 м.): κ]αὶ Ἥρ[α]; обр. 65.

Обр. 65.

54. Фрагментъ отъ релиефъ на Зевса и Хера, вис. 0·20, шир. 0·07 м; върху горнята рамка на релиефа часть отъ надписъ (вис. на буквитѣ 0·01, обр. 66):

κυρίο[ις Διὶ καὶ Ἥρα Καριστορηνοῖς]
Οὔλπ(ιος) . . .

Обр. 66.

55. Фрагментъ отъ релиефъ на Зевса, вис. 0·12, шир. 0·13, деб. ок. 0·02 м. Запазена само часть отъ лѣвата ржка съ жезъла. Върху горнята рамка надписъ (вис. на буквитѣ 0·02 м): [Κυρίω Διὶ Καρισ]τορηνῷ. Обр. 67.

56. Фрагментъ отъ релиефъ (отъ циполинъ) вис. 0·11, шир. 0·13, деб. 0·03 м. Табл. XV 5. Запазена главата и раменета на Зевса.

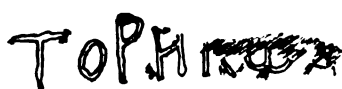

Обр. 67,

57. Два малки фрагмента отъ релиефъ на Зевса и Хера, върху които има слѣди отъ надписъ (вис. на буквитѣ 0·01м.): върху единия се чете РА, т. е. [Ἥ]ρα, върху другия се чете надписъ, който даваме тука обр. 68 въ факсимиле.

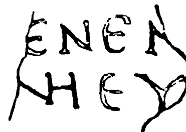

Обр. 68.

58. Фрагментъ отъ гранитенъ блокъ, шир. 0·14 м, съ слѣди отъ надписъ, вис. на буквитѣ 0·07 м. Обр. 69.

59. Малъкъ фрагментъ шир. 0·07 м., съ надписъ (букви 0·01 м.): ΚΑΡΙ т. е. Καρι[στορηνοῖς].

Обр. 69.

60. Малъкъ фрагментъ съ незначителенъ остатъкъ отъ надписъ, който не може да се чете.

61. Фрагментъ отъ плоча, отъ ситнозърнестъ мряморъ, горѣ заострена въ форма на триѫгъленъ фронтонъ, вис. 0·30, шир. 0·21, деб. 0·035 м

Запазена въ лѣво часть отъ образа на Зевса, въ обикновена поза; съ десната ржка държи патерата, съ лѣвата се опира върху жезъла;

въ десно отъ него четириъгъленъ пламтещъ алтарь. Фигурата на бога е съвсѣмъ очукана.

Освѣнъ горѣописанитѣ, намѣриха се и други по-незначителни фрагменти отъ релиефи, а сѫщо и отъ статуйки, които тука не ще описваме. Ще споменемъ само двѣ рѫцѣ отъ статуи, отъ едрозърнестъ мряморъ, едната (дълга 0·12 м.) държаща часть отъ жезъла, отзадъ съ желѣзенъ пиронъ, чрѣзъ който е била споена съ лакъта; другата (дълга 0·08 м.) съ свити пръсти, съ които тоже е придържала сега загубения жезълъ (обр. 70).

Обр. 70. — Рѫцѣ отъ мряморни статуи отъ Копиловци.

По-голѣмо внимание заслужаватъ два колосални бюста отъ мряморни статуи на Зевса и Хера[1]) (обр. 71 и 72), които се пазятъ въ музея въ Кюстендилъ; бюстътъ на Зевса е високъ 0·58 м., тоя на Хера—0·67 м.; тѣ прѣдставятъ доста хубава римска работа, и навѣрно сѫ части отъ култовитѣ статуи, на които се покланяли въ светилището. За жалость лицата имъ сѫ очукани, особено е пострадало лицето на Зевса.

Много по-малъкъ е броятъ на фрагментитѣ отъ релиефи, изобразяващи други божества; тѣ сѫ слѣднитѣ:

1. Фрагментъ отъ релиефъ, отъ ситнозърнестъ мряморъ, вис. 0·12, шир. 0·10, деб. 0·015 м. съ изображение на тройната Хеката (Табл. XVI 4). Запазена е часть отъ лѣвото и срѣднето тѣло; десното е изгубено; тѣ сѫ облѣчени съ дългъ диплестъ, двойно прѣпасанъ хитонъ; десницата на срѣднето тѣло държи нѣкакъвъ прѣдметъ (факла?) надъ околчестъ жертвеникъ; лѣвото тѣло простира рѫцѣтѣ въ лѣво.

[1]) Издадени вече въ Извѣстия II 260.

2. Голѣма четвъртита плоча, отъ едрозърнестъ мряморъ, горѣ закрѫглена, счупена на четири части, една часть изгубена, вис. 0·52, шир. 0·40, деб. 0·03—0·05 м. Табл. XVI 1.

Въ срѣдата на релиефа сѫ прѣдставени Херакълъ и Дионисъ прегърнати, обърнати напрѣдъ, подъ една лоза: въ лѣво Херакълъ съ кѫдрава коса и брада, съ лъвската кожа метната прѣзъ десното му рамо; главата му е обърната малко къмъ Диониса, десницата му спус-

Обр. 71.
Бюстъ на Зевса отъ Копиловци.

Обр. 72.
Бюстъ на Хера отъ Копиловци.

ната надолѣ, а лѣвата си рѫка е метналъ върху лѣвото рамо на Диониса. Въ десно Дионисъ, стоещъ на лѣвия си кракъ, голъ, съ небрида прѣзъ рамото и съ високи обуща на краката; главата е отчупена; съ десната рѫка пригръща Херакла прѣзъ рамото, а съ лѣвата си се опира върху високия си тирсъ, който въ срѣдата е накиченъ съ ленти. Въ десно отъ Диониса стои старъ, плѣшивъ и брадатъ Силенъ, загърнатъ въ мантия, покриваща само долнята часть на тѣлото му, въ рѫцѣтѣ си държи пригърнато дѣте. Прѣдъ него е клекнала пантерата, обърната въ лѣво, съ вдигната къмъ Диониса глава; на шията като че ли

има герданъ. Въ лѣво отъ Херакла е седналъ върху стълбъ (пънъ?) Панъ съ рогове и кози крака и свири на сиринксъ.[1])

3. Фрагментъ отъ релиефъ, едрозърнестъ мряморъ, вис. 0·13 м., запазени само заднитѣ крака на коня, табл. XVII 5.

4. Фрагментъ вис. и шир. 0·11, деб. 0·035 м.: запазена главата и шията на коня и малка часть отъ тѣлото на конника; прѣдъ коня слѣди отъ дръвче: табл. XVII 2.

5. Фрагментъ отъ релиефъ, едрозърнестъ мряморъ, вис. 0·11, шир 0·14, деб. 0·045 м., запазена само хламидата на конника, която се развѣва назадъ. Табл. XVII 3.

6. Фрагментъ отъ статуйка на конникъ, едрозърнестъ мряморъ' шир. 0·145 м.; запазена задната часть на коня и незначителна часть отъ всадника. Табл. XVII 1.

7. Може би отъ тракийски конникъ е и фрагментътъ отъ ситнозърнестъ мряморъ, шир. 0·15, вис. 0·10 м. Табл. XVII 7.

8. Особно трѣбва да споменемъ фрагментътъ отъ едрозърнестъ мряморъ, вис. 0·14, шир. 0·095, деб. 0·03 м., табл. XVII 4, обяснението на който остава съмнително. Вѣроятно е била прѣдставена колесница впрегната съ два коня: художникътъ несръчно е прѣдставилъ четиритѣ имъ прѣдни крака (виждатъ се собствено петь); подъ конетѣ се вие змия; върху долнята рамка личи часть отъ буква N: може би трѣбва да се чете [εὐχή]ν. Възможно е, че въ тоя релиефъ сѫ били прѣдставени Зевсъ и Хера на колесница, както напр. въ оброчния релиефъ отъ с. Сухаче.[2])

9. Мряморенъ (едрозърнестъ) фрагментъ отъ овенъ, вис. 0·12, шир. 0·06 м., запазена само главата съ извитъ рогъ и прѣдницата му; принадлежалъ е къмъ статуйка на Хермеса, ѣздещъ на овенъ.[3]) Табл. XVII 6.

10. Фрагментъ отъ ситнозърнестъ мряморъ отъ малка статуйка на Хермеса, вис. 0·08, шир. при гърдитѣ 0·05 м.; главата, десната ржка и краката сѫ отчупени; върху лѣвия лакътъ е прѣметната мантията му. Табл. XVI 3.

11. Фрагментъ отъ статуйка отъ едрозърнестъ мряморъ, прѣчупенъ на двѣ части, вис. 0·24, шир. при гърдитѣ 0·12 м. Запазено е ту-

---

[1]) Тоя релиефъ е изданенъ вече отъ Филовъ, Jahrb. des arch. Instit. Anzeiger 1913 стр. 358. За паметницитѣ на Диониса и Херакла ср. Ростовцевъ, Святилище Θрак. боговъ, въ Изв. Импер. Арх. Комм. Вып. 40, стр. 30; Кацаровъ, Приносъ къмъ стар. история на София 43; Изв. III, 199; Филовъ, Изв. III, 31; Seure, Rev. arch. 1913, II 233 сл.

[2]) Филовъ, Изв. III, 35, стр. 42.

[3]) Ср. статуйката отъ с. Мламолово (Дупниш. околия) Мсб. XVIII 785, бр. 97.

ловището, липсуватъ главата и ржцѣтѣ. Възможно е тоя откжслекъ да произхожда отъ статуя на Херакла.[1]) Табл. XVI 2.

Най-послѣ трѣбва да споменемъ и една гранитна колона, вис. 1·32 м., диам. 0·36 м. съ надписъ (споредъ прѣписа на Б. Филовъ, обр. 73), отъ който се чете:

ΟΗΛCΑΝΕΘΗ ΚΕΝΕΚΤΩΝΙ ΔΙΩΗ	. . . ἀνέθη- κεν εκ τῶν ἰ- δίων.

Обр 73.

IV. Други прѣдмети.

Въ светилището се намѣриха и слѣднитѣ рамки отъ огледалца:

1. Рамка отъ огледалце съ дръжка (табл. XVIII 1), най-голѣмъ диам. 0·05, деб. ок. 0·001 м.; рамката е украсена съ спираленъ орнаментъ, обиколенъ отъ двѣтѣ страни съ кржгове, изпълнени съ зрънца; задната страна е безъ орнаменти. Стъкленото огледалце и пластинката, която го е прикрѣпяла отзадъ, сж изгубени.

2. Огледалце съ дръжка (табл. XVIII 8), излѣни отъ единъ кжсъ, диам. 0·04, рамката съ орнаментъ (бръшляново клонче?); часть отъ счупеното конвексно стъкло (диам. 0·022 м.) е запазено; отзадъ то е прикрѣпено съ оловена пластинка, прилѣпена о рамката.

3. Огледалце съ дръжка, диам. 0·04 м. (табл. XVIII 3): рамката е орнаментирана и околовръстъ е била фланкирана съ околчести издадки, отъ които сж запазени само двѣ; стъкленото огледалце, прикрѣпено отзадъ съ оловена пластинка, е малко изпжкнало; върху него е запазена и часть отъ амалгамата.

4. Рамка съ дръжка, диам. 0·05 м., съ сжщия орнаментъ като бр. 1 (табл. XVIII 6).

5. Рамка съ дръжка, диам. 0·038 м. (табл. XVIII 2), снабдена отпрѣдъ и отзадъ съ орнаментъ; дръжката на горнята си часть е фланкирана въ десно и лѣво съ кржгли продупчени издатки (десната изгубена); стъкленото огледалце е изгубено, но пластинката, съ която е било прикрѣпено, е запазена: тя е конвексна, монетообразна; на външната ѝ

[1]) За култа на Херакла въ България ср. Б. Дяковичъ. Сб Н. Ум. XX 51 сл.; Филовъ, Изв. II 90; III 33 сл.

страна е ударена съ печатъ женска фигура (Виктория?), изправена върху прѣдницата на корабъ; долнята часть на тѣлото ѝ е облѣчена въ диплеста мантия; лицето ѝ е обърнато въ лѣво, сѫщо и десницата ѝ е просната въ лѣво, а съ лѣвата си рѫка държи жезълъ (?).

6. Рамка съ сѫщата голѣмина и орнаменти както бр. 5; табл. XVIII 5; даваме опакото, за да се види образътъ на пластинката, който е сѫщиятъ, както въ бр. 5.

За останалитѣ огледалца достатъчно е да посочимъ образитѣ: табл. XVIII 4, 7, 9 (опако).

Подобни на тукъ описанитѣ огледалца сѫ и огледалцата, намѣрени въ светилището на Нимфитѣ при Саладиново,[1]) само че тѣ на заднята си страна сѫ снабдени съ надписъ (ἡ χάρις εἰμί). Не ще съмнѣние, че и огледалцата отъ Копиловци сѫ били принасяни като оброченъ даръ на Хера. Такива огледалца отъ римско врѣме сѫ намѣрени и на други мѣста.[2])

Намѣриха се 47 костени игли за коса, отъ които даваме нѣколко за примѣръ въ табл. XIX. Дължината имъ варира отъ 0·085—0·15 м., долнята имъ часть е остра, а горнята е надебелена и заострена конусообразно или завършва съ яйцевидна главичка (орнаментирана или безъ никакъвъ орнаментъ); горнята часть на двѣ отъ иглитѣ е въ форма на рѫчица, държеща топчица (табл. XIX 1, 2); нѣкои на върха си сѫ продупчени (табл. XIX 5, 8), а една има вретенообразна форма (табл. XIX 6).[3]) Трѣбва да споменемъ и единъ продупченъ костенъ прѣшленъ, диам. 0·025 м. (табл. XIX *г*), една костена лъжичка съ орнаментирана въ срѣдата дръжка (табл. XIX 3), двѣ бронзови игли (табл. XIX б, в) и една сребърна, горниятъ край на която е отчупенъ (табл. XIX а).

Вѣроятно и тия игли сѫ били поднасяни като оброченъ даръ на божеството.

По-нататъкъ трѣбва да споменемъ:

1. Бронзова плоска гривня съ диам. 0·05 м., двата ѝ края въ форма на змийни глави; повръхностьта ѝ е украсена съ трижгълници, изпълнени съ точици[4]) (обр. 74).

---

[1]) Добруски, Мсб. XIII 405; Bull. corr. hell. XXI 121.

[2]) Ср. de Ridder у Daremberg-Saglio, Diction. des antiquités, IV ?, стр. 1429; особно Nowotny въ Oesterr. Jahreshefte XIII Beibl. стр 107 сл. 262 сл.

[3]) За нѣкои подобни форми в. Truhelka, Wiss. Mitteil. aus Bosnien und Herc. I 289

[4]) Подобна донѣкждѣ с гривнита у Hampel, Altert. des früher. Mittelalters II, 219, Taf. 175, 1a 2a.

2. Бронзова обла гривня, отворена, диам. 0·055 м., украсена отпрѣдъ съ три плитки ямички, сжщо и на краищата съ по една ямичка (обр. 75).

3. Бронзово пръстенче съ диам. 0·02 м., щитовидната плочка на което

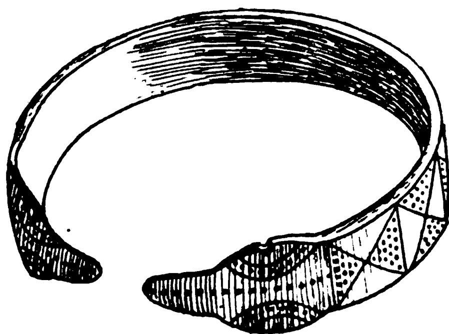

Обр. 74.
Бронзова гривня отъ Копиловци.

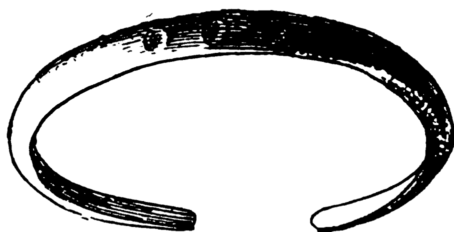

Обр. 75.
Бронзова гривня отъ Копиловци.

е украсена съ вдълбани концентрични окржжности: обр. 76. Друго бронзово пръстенче, диам. 0·02, отпрѣдъ отворено. Обр. 77.

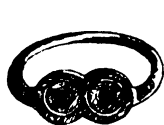

Обр. 76.
Бронзовъ пръстенъ отъ Копиловци.

4. Тънка бронзова халка, диам. 0·023 м. и друга дебела бронзова халка съ диам. 0·043 м.; тънка бронзова игла, дълга 0·07 м.

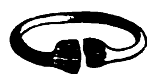

Обр. 77.
Бронз. пръстенче отъ Копиловци

Намѣриха се и 25 желѣзни острия отъ копия и стрѣли, доста разядени отъ ръжда; тука (табл. XX) даваме за образецъ тия отъ тѣхъ, които прѣдставятъ различна форма.

1) Острие отъ копие съ цѣвь за вмъкване на дървената часть, дълго 0·18 м.; острието е плоско, почти трижгълно. Табл. XX 1.

2) Острие съ трижгълна форма, съ цѣвь, дълго 0·16 м. Табл. XX 2.

3) Четиристранно острие съ цѣвь, дълго 0·14 м. Табл. XX 6.

4) Плоско острие съ цѣвь, ромбовидна форма, дълго 0·16 м. Табл. XX 3.

5) Плоско острие съ цѣвь, листовидна форма, дълго 0·13 м. Табл. XX 5. Подобно е и острието табл. XX 4.

Острията за стрѣли (табл. XX 7, 8, 10—13) на едната страна сж снабдени съ остри дръжки; формата имъ е разнообразна; дължината имъ варира отъ 0·05—0·10 м.

Трѣбва да споменемъ и желѣзното ножче, дълго 0·12 м. (табл. XX 9), чиято дръжка е загубена.

Въ оградитѣ А и В се откриха сждове и черепки отъ късно римско врѣме, които ще опишемъ тука, понеже подобни находки у насъ до сега не сж били обнародвани.

1. Стомничка съ черенъ цвѣтъ, дълга шия и широко фуниобразно устие, вис. 0·145, диам. на корема 0·093 м.; шията украсена съ плитки жлебове, на корема тоже жлебове и два пояса, образувани отъ врѣзани щрихи; дъното е съ пръстенъ. Табл. XXI 1. Подобна е и стомничката табл. XXI 3, съ счупена дръжка и устие, вис. 0·16, диам. 0·10 м., безъ орнаменти на корема.

2. Фрагментирана стомничка съ блѣдочеренъ лъскавъ цвѣтъ, вис. 0·133, диам. 0·107 м., украсена съ пластични пръстени; рамото е изпълнено съ наведени успоредни редици отъ врѣзани щрихи; подъ корема два пояса отъ подобни щрихи. Табл. XXI 2.

Подобна е и стомничката табл. XXI 4, съ лъскаво-червенъ фирнисъ (сега отчасти изтритъ); вис. 0·09, диам. 0·116 м.; горнята часть счупена, дъното съ пръстенъ; орнаментитѣ почти както № 2.

3. Стомничка съ крушевидна форма и лъскаво-червенъ цвѣтъ, вис. 0·13, диам. 0·096 м.; устието, сега счупено, е било широко; подъ шията тѣсенъ пластиченъ обржчъ, дъното съ пръстенъ; табл. XXI 6. Подобна е и стомничката табл. XXI 5.

4. Счупена стомничка, неравномѣрно изпечена (черъ цвѣтъ съ кестеняви петна), вис. 0·115, диам. 0.075 м.; плоската дръжка отгорѣ е набраздена, дъното е съ пръстенъ; повръхностьта украсена съ пояси, образувани отъ по двѣ врѣзани окржжности. Табл. XXI 7. Подобна е и стомната табл. XXI 8, вис. 0·097, диам. 0·083, съ счупено устие и дръжка. Подъ дръжката има двѣ гърбички, отъ които едната е счупена.

5. Паничка въ форма на двоенъ прѣсѣченъ конусъ, съ сиво-черенъ цвѣтъ и малко плоско дъно, вис. 0·066, диам. 0·092 м. Табл. XXI 9.

6. Груба стомничка съ керамиденъ цвѣтъ, вис 0·14, диам. 0·115 м. съ плоска дръжка, профилувано устие и плоско дъно; табл. XXI 10. Ср. и табл. XXI 11: вис. 0·114, диам. 0·103; и табл. XXI 12: вис. 0·125, диам. 0·10 съ счупена дръжка.

Заслужаватъ внимание и нѣколко устия отъ стомнички, съ сжщата техника, както горѣописанитѣ; нѣкои отъ тѣхъ сж били съ по двѣ дръжки (табл. XXII 6 и 11); образитѣ, които даваме въ табл. XXII 1—11 даватъ достатъчно понятие за формата и орнаментитѣ имъ, та не е нуждно да ги описваме подробно.

Намѣриха се още и слѣднитѣ лампички отъ обикновена форма:

1. Кржгла лампичка отъ червена глина, диам. на търбуха 0·06, вис. 0·023 м., съ кржгло, малко изпжкнало дъно; устието й е свързано съ търбуха безъ прѣходъ; срѣщу него—продупчена дръжка; върху похлупака релиефно украшение: двѣ маски една срѣщу друга. Устието е начернено отъ пламъка (табл. XXII 12).

2. Лампичка, сжщата форма, диам. 0·05, вис. 0·02, дръжката счупена, плоското дъно съ вдълбанъ пръстенъ; върху похлупака тичаще магаре (табл. XXII 13).

3. Лампичка, сжщата форма, съ счупена дръжка и похлупакъ, диам. 0·052, вис. 0·025 м.; дъното е украсено съ розетка.

4. Лампичка съ счупена дръжка и похлупакъ, сжщата форма, диам. 0·05, вис. 0·02 м. (табл. XXII 14).

Sanctuaire de Zeus et d'Héra près de Kopilovtsi (arr. de Kustendil, ancienne Pautalia).

I. Au chapitre premier l'auteur parle de la popularité du culte de Zeus et d'Héra en Thrace. Zeus porte bien souvent des surnoms locaux: Διμερανός, Ὀκκολτηνός, (on bien Ὀκοντηνός), Ζινδρουμενός; Héra de son côté est appelée: Σ[κα]ρσ[η]νή, Ἀρμουλτηνή, Σονκητηνή, Ἀρτακηνή, Ῥησκυνθίς; Zeus et Héra ensemble: Ἀλααιβριηνοί, ...ερηνοί, Καριστορηνοί. Ce culte fleurissait surtout dans la région du haut Strymon (centre Pautalia). L'auteur énumère les monuments dédiés à ces divinités et trouvés dans la région de Pautalia. Le fragment en marbre (fig. 51, h. 0·20, larg. 0·205). publié ici pour la première fois, présente un intérêt particulier: on y voit Hygie et Asclépios (ou Zeus?) avec un aigle entre eux. Le monument est conservé au Musée de Kustendil. Dans la même région se trouvait le sanctuaire du dieu thrace du ciel, Ζβελσοῦρδος (Rev. archéol. 1913, I 344 s); les monuments de ce dieu ont été publiés dernièrement par Seure (Rev. ét. gr. XXVI, 225 s.); le bas-relief dont il parle à la page 226 est publié ici d'après une photographie (fig. 53) où l'on voit un dieu en barbe.

II. Le nouveau sanctuaire de Zeus et d'Héra[1]) a été découvert dans la localité dite Manziritsa, entre la rivière Strouma (anc. Strymon) et son affluent Sovolchtitsa, près du village Kopilovtsi (le dernier est situé à 5—6 km. au nord-est de Kustendil). Ont été déblayés les fondements de trois édifices (plan fig. 54 ABC, échelle 1:200; v. aussi fig. 55 et 56), orientés du nord au sud, construits en pierres rompues et mortier. Chacun

[1]) Cf. Filow, Archäol. Anzeiger 1912, 564; 1913, 358.

de ces édifices est composé de deux compartiments de grandeur inégale. Le compartiment sud de l'édifice B a un porche qui était soutenu de colonnes placées sur un socle en blocs de grès. Des fragments de ces colonnes, deux chapiteaux en granit (fig. 57) et un fragment de chapiteau en marbre (fig. 58) gisaient tombés par terre. La maçonnerie en forme ronde dans le compartiment nord de l'édifice A est probablement de provenance plus récente, un four à chaux peut-être. Ont été trouvées de même une quantité assez grande de monnaies (v. p. 88) dont la plus ancienne remonte à Claudius I; puis viennent quelques monnaies en argent du I-er et du II-e s. après J.-C. et la plus grande partie sont les bronzes du III-e et du IV-e s. après J.-C. Une bulle de plomb (fig. 59). Il est évident que le sanctuaire fleurissait au III-e et IV-e s. après J.-C.; presque tous ses bas-reliefs étant brisés, on peut supposer que le sanctuaire fut détruit par les chrétiens à la seconde moitié du IV-e s.

III. Les bas-reliefs décrits dans ce chapitre (Planche VIII — XVII; v. aussi fig. 60, 62—69, 73) ont été découverts dans les édifices A et B et dans le terrain avoisinant: la plupart de ces ex-voto sont de forme quadrilatère dont la partie supérieure est un peu arrondie ou bien, ce qui est plus rare, présente un fronton triangulaire; un tout petit nombre de fragments provenaient de bas-reliefs percées à jour (planche XV, 7). La plupart des bas-reliefs accusent un travail grossier, sortis probablement des mains d'ouvriers du pays et faits sur de modèles communs (cf. Dumont — Homolle, Mélanges 218). Le marbre dont ils sont fabriqués provenait probablement de la localité Dolno-Ouïno, non loin de Kopilovtsi, à nord-ouest de Kustendil. Dans les inscriptions Zeus et Héra portent le surnom local Καριστορηνοί (de Καρί-στορα), que l'on rencontre ici pour la première fois. Les deux parties de ce nom composé nous sont déjà connus dans les noms thraces: Δουρόστορον[1]), Gestistyrum, Καράσουρα etc.[2])

Dans ce sanctuaire, comme c'est le cas et dans d'autres, outre les dieux principaux, Zeus et Héra, étaient vénérées et autres divinités: là ont été trouvés des fragments de bas-reliefs du cavalier thrace (pl. XVII 1, 2, 3, 5), la triple Hécate (pl. XVI 4), Dionysos et Héracle (pl. XVI 1), fragment de statuette d'Hermès (pl. XVI 3), et un fragment représentant le bélier d'Hermès (pl. XVII 6).

Sur ces ex-voto on rencontre quelques noms nouveaux de donateurs thraces: Ἐπτημένηκα Ζέρεος (nº 3, planche VIII 3), Μεντούτραλις (nº 5, fig. 60), Βαζόβαλις (nº 6, planche VIII 5); ...ος Σειταουένε (nº 22, planche XI 3). Une attention particulière mérite la consécration nº 11 (planche IX 4): Κυρίω Διὶ καὶ Ἥραις Κ[αριστορηνοῖς].

---

[1]) Ce nom est peut-être d'origine celtique: Holder, Altcelt. Sprachschatz I 1386; II 1635; Dottin, Manuel 334.

[2]) Cf. Tomaschek, Thraker II 1, 8.

Il faut mentionner et deux bras de statuettes (fig. 70), deux bustes colossales en marbre de Zeus et d'Héra (celui de Zeus haut. 0.58 et celui d'Héra haut. 0·67), travail soigneux, malheureusement aux visages gâtés (fig. 71 et 72); une tête de statuette de Zeus en marbre (fig. 61). Le fragment pl. XVII 4 provient peut-être d'un relief rerprésentant Zeus et Héra sur une char (comme sur le relief Bull. III 42).

IV. Dans ce chapitre l'auteur donne la description des autres objets trouvés dans le sanctuaire: a) quelques châssis de plomb pour y encadrer des petits miroirs[1]) (pl. XVIII), dont la glace convexe est conservée encore sur quelques exemplaires (pl. XVIII 3, 8); sur le dos du plomb est une figure de femme (la Victoire?) sur le devant d'un bateau (pl. XVIII 5, 9); b) épingles en os (pl. XIX 1—2, 4—16), une petite cuiller en os (pl. XIX 3); deux épingles en bronze (pl. XIX б, в), une autre en argent (pl. XIX a); c) bracelets et bagues en bronze (fig. 74--77); d) flèches et javelots (pl. XX.); e) poterie et lampes de l'époque des bas siècles romains (pl. XXI et XXII).

Les objets trouvés sont conservés au Musée National à Sofia.

G. I. Kazarow.

[1]) Cf. Nowotny, Oesterr. Jahresh. XIII Beibl. 107 s.

Разкопки въ Патлейна[1]

отъ **Юр. С. Господиновъ**

(съ табл. XXIII—XLII)

Патлейна е мѣстность, която се намира на юго-изтокъ отъ Прѣславъ, на разстояние около 7 км., на самия сѣверенъ склонъ на Прѣславския Балканъ (гл. обр. 78). Тя се състои отъ една продълговата и криволичеща долина, която започва почти отъ самия десенъ брѣгъ на р. Тича,[2]) държи едно пространство отъ около 800 м. дължина до самитѣ разкопки, и на

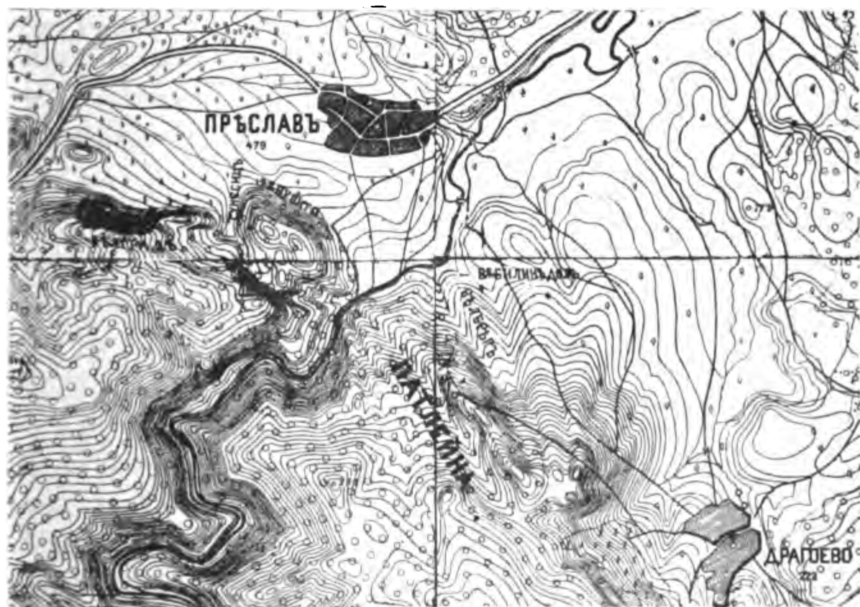

Обр. 78. — Мѣстоположение на Патлейна.

дъното тази продълговата долина се разклонява на други три долини: най-южна, наречена „Кжсжма", срѣдня и сѣверна, които сѐ постепенно се изкачватъ нагорѣ и стигатъ до върховетѣ на планината (гл. табл. XXIII). Всички тѣзи долини се простиратъ между високи планински гребени и

[1]) Кратъкъ отчетъ съмъ далъ въ Извѣстия на Варнен. Археол. дружество III, 1910, 96.

[2]) Днешната р. Камчия, която доскоро слѣдъ освобождението се зовѣше съ старото си име Тича, днесъ се нарича още съ това име само отъ нѣкои стари хора.

върхове, покрити съ гжста гора, отъ които само сѣверниятъ продълговатъ гребенъ има цѣлиятъ си юженъ склонъ назжбенъ на много мѣста съ камъни.

Сжщинското мѣсто на разкопкитѣ е една издигната площь, голѣма по-вече отъ 1000 кв. метра, която е долня часть отъ западния склонъ на планинския връхъ, нареченъ „Плоската могила". По изсѣченитѣ скали на това мѣсто, както и по направлението на самия склонъ, личи, че цѣлото туй пространство, покрито до разкопкитѣ съ гжста гора, е изкуствено изравнявано, за да се добие достатъчно мѣсто за необходимитѣ постройки. Особно се хвърляше въ очи това, че на самия сѣверенъ край на площьта се издигаше една 7—8 м. висока могила, сжщо покрита съ гжста гора. Въ тази мѣстность именно на 10 май 1909 г. Прѣславското археологическо дружество започна първата си разкопка. Първоначално, до свършъка на учебната година, разкопкитѣ ставаха само прѣзъ праздничнитѣ дни, когато прѣславски граждани и дружествени членове можеха доброволно и безплатно да работятъ. Слѣдъ туй разкопкитѣ непрѣкжснато продължиха прѣзъ мѣсецитѣ юли и августъ на сжщата и слѣднитѣ 1910 и 1911 години,[1]) както и прѣзъ настоящата 1914 г.

I. Описание на църквата.

Въ резултатъ на горнитѣ разкопки се откриха изподъ земята и гжстата гора, що я покриваше, една църква и редъ други постройки около нея (гл. общия планъ на табл. XXIV), за които ще се спомене по-долѣ.

Църквата се откри подъ самата могила, за която се помена погорѣ, че се намира на сѣверния край на плоското пространство. Църквата има 12·60 м. дължина, 4·50 м. ширина, обърната е малко на юго-изтокъ и е запазена на една височина отъ 1·50 до 2·50 м. Сравнително разкопанитѣ по-рано църкви въ стария Прѣславъ, тази е най-много запазена, тъй като, освѣнъ основитѣ, тукъ имаме и зидоветѣ на църквата, на значителна височина, заедно съ зачатъци на засводяването имъ, а на главния входъ е запазенъ почти цѣлиятъ сводъ (гл. табл. XXVI).

Църквата се състои отъ три апсиди, малъкъ корабъ и прѣддверие (гл. обр. 79 и табл. XXV).[2]) Както може да се заключи отъ съборената

[1]) Дължа да спомена, че дружеството е твърдѣ благодарно на прѣславскитѣ граждани, на г. генералъ Ковачева, на Министерството на Нар. Просвѣщение и Прѣславската градска община, съ чиито помощи разкопкитѣ можаха да се доведатъ до днешния резултатъ.

[2]) Планътъ на църквата, обнародванъ вече въ Извѣстия на Варненското Археол. Друж. III стр. 128, дължимъ на любезностьта на г. К. Шкорпилъ, който го е изработилъ.

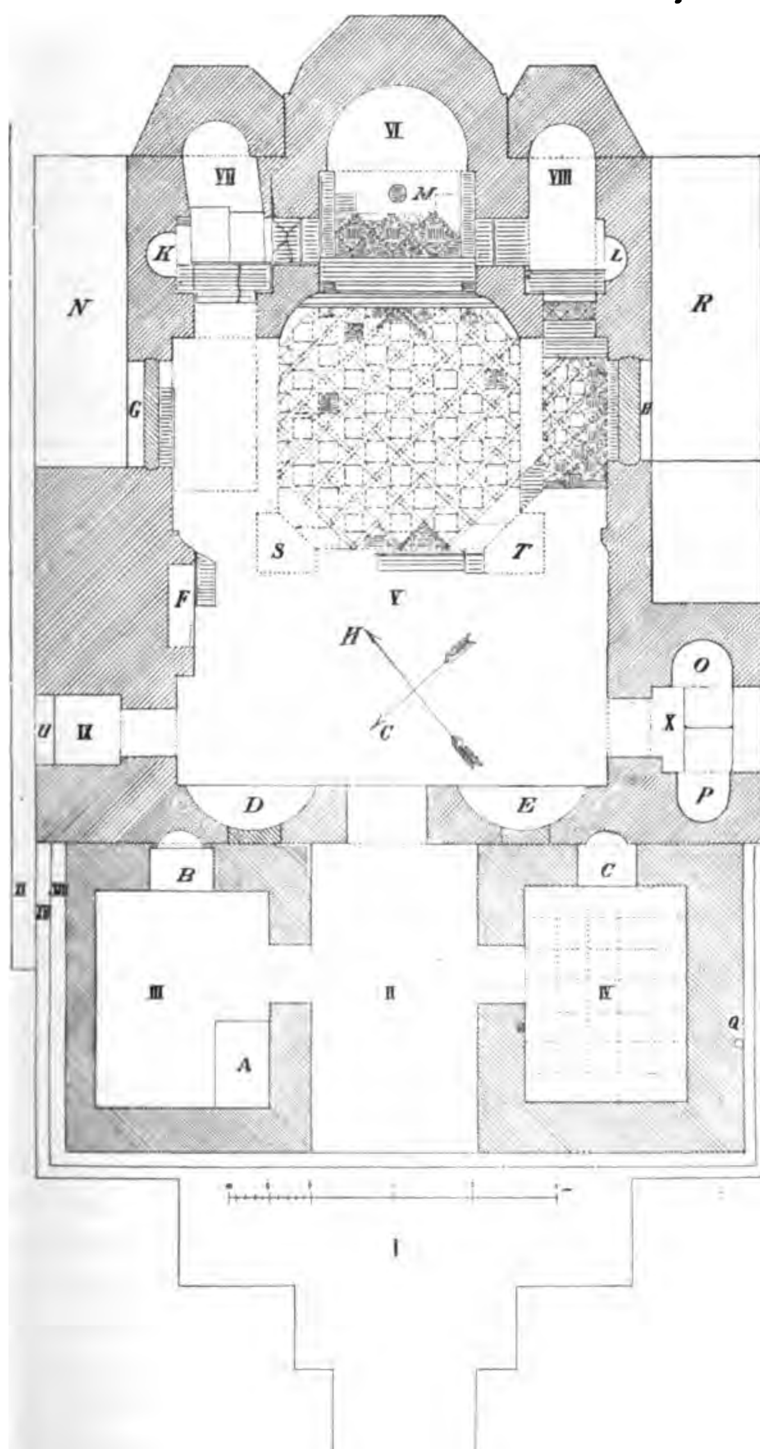

Обр. 79. — Планъ на църквата въ Патлейна (споредъ К. Шкорпилъ).

зидария въ срѣдата на църквата, тя е имала и куполъ. Главната ѝ апсида — алтарьтъ — отвънка има жгловата форма и извжтрѣ е широка 2 м. и дълбока сжщо 2 м.; почти цѣлата настилка тукъ е добрѣ запазена: отпрѣдъ се състои отъ една четвъртита, дълга мряморна плоча, съ четвъртити дупки по нея (гл. табл. XXVII), а прѣдъ нея, къмъ прѣстола, сж наредени въ мозаиковидна форма квадратни, правожгълни и трижгълни мрямори, тухли и андезитни камъни, които образуватъ една красива цвѣтна настилка. Тукъ, въ алтаря, се намира и прѣстолниятъ стълбъ, малко наклоненъ къмъ сѣверъ; той се състои отъ осможгълна колона, орнаментирана на върха, надъ която е поставена една варовита четвъртита плочка и надъ нея друга квадратна мряморна плоча. Тази послѣднята се намѣри свалена и наклонена до самия стълбъ. Отъ странитѣ на главната апсида сж другитѣ двѣ по-малки апсиди: сѣверната е малко изкривена и наклонена къмъ сѣверъ, извънъ има трижгълна форма, а извжтрѣ е широка 80 см. и дълбока 2 м.; настилката тукъ, съ изключение на една мряморна плоча, не е запазена (гл. табл XXVIII); на сѣверната ѝ стѣна има една малка ниша. Съ сжщия строежъ и размѣри е и южната апсида, само че е по-добрѣ запазена, както и самата ѝ настилка.

Църквата има три врати — главната въ западната стѣна и двѣ странични на сѣверната и южната стѣни. При разкопаването сѣверната врата се намѣри затулена съ варовити корнизови камъни, неизмазани съ нищо; южната врата, както и сѣверната, е широка 1 м. и на двѣтѣ си срѣщуположни страни има по една ниша по 60 см. широка и по 70 см. дълбока; сжщо и главната врата има 1 м. ширина и височина 2·50 м. и отгорѣ завършва съ сводъ (гл. табл. XXVI). Отъ странитѣ на тази врата има по една ниша (гл. табл. XXIX), широка по 1·40 м., дълбока 30 см. и висока 2 м. И тукъ, въ кораба, има остатъци отъ сжщата настилка, каквато е горѣописаната въ алтаря; такава има до сѣверната и южна стѣни въ храма, до самия алтарь и въ срѣдата на църквата. Характерното въ всичката горѣпоменената настилка е това, че мозаичнитѣ комбинации не сж еднакви навсѣкждѣ; това поне се схваща отъ запазенитѣ остатъци: при сѣверната и южна стѣни настилката е била различна отъ онази въ алтаря и въ срѣдата на църквата; послѣднята е имала осможгълна форма, както това е означено и въ плана, обр. 79.

Прѣддверието се състои отъ двѣ отдѣления — сѣверно и южно, а между тѣхъ коридоръ; и двѣтѣ иматъ въ източнитѣ си стѣни по една ниша, широка пò 70 см. и дълбока пакъ толкова; сѣверното отдѣление,

което е безъ никаква настилка, има слѣди отъ стълби, а южното бѣше постлано съ квадратни тухли и само на едно мѣсто сѫ сложени двѣ мряморни плочи. Прѣзъ южния зидъ на това отдѣление се спуща една глинена трѫба, насочена въ земята. Между двѣтѣ отдѣления, въ коридора, се намира единъ зиданъ кладенецъ (гл. табл. XXVI). При по-дълбокото разкопаване на тѣзи отдѣления, както и на страничнитѣ апсиди, се откриха други, по-стари основи на сѫщия храмъ, както това се вижда отъ общия планъ на разкопкитѣ. Това нѣщо се лесно забѣлѣзва и отъ самия начинъ на строежа, както на прѣддверието, така и на страничнитѣ апсиди, които, ясно е, че отъ послѣ сѫ пристроени и прилѣпени къмъ другитѣ зидове, безъ стѣнитѣ имъ да сѫ свързани съ по-старитѣ зидове.

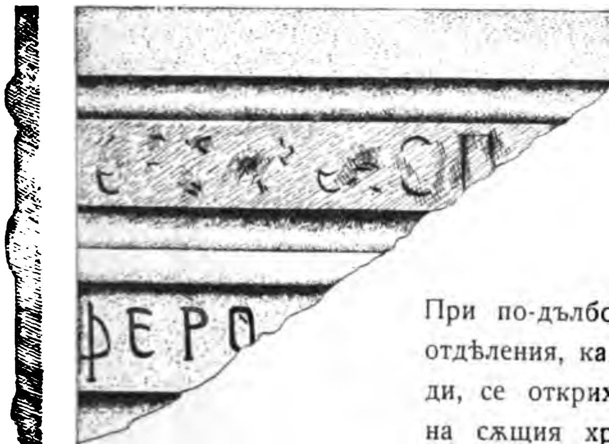

Обр. 80. — Мряморна плоча отъ църквата.

Материалитѣ, които се намѣриха при разкопаване на църквата, сѫ повече керамични откѫслеци, настилкови тухли и мрямори и др. прѣдмети. До сѣверната стѣна, вънъ отъ храма, се намѣриха 2—3 откѫслека отъ мазилка и по тѣхъ слѣди отъ фрески, каквито не се забѣлѣзватъ никждѣ по сегашната сграда. Около сѫщото туй мѣсто се разкопа и една мряморна плоча (гл. обр. 80) съ нѣколко букви, горниятъ редъ отъ които е изтърканъ. На разни мѣста въ и около църквата се изкопаха мряморни фрагменти, отъ които едни съ кръстове (гл. обр. 81), а сѫщо и единъ откѫслекъ отъ осмоѫгълна колона, която се оказа отпослѣ, че е часть отъ прѣстолния стълбъ,

Обр. 81. — Мряморенъ фрагментъ отъ църквата.

съ който сѫ образували една цѣла колона. Подъ настилката, както въ алтаря, така и въ кораба, се изкопаха много откѫслеци отъ стъкла, керамика, мазилка, настилкови мрямори и тухли, а близо пъкъ до южната врата на 30—40 см. дълбочина се намѣриха двѣ византийски мѣдни монети, сѫщо такава и на югъ отъ църквата (гл. обр. 82); тѣ всички сѫ отъ врѣмето на Ив. Цимисхия (969—976 г.), отъ ко-

Обр. 82. — Мѣдни монети отъ околностьта на църквата.

гото и Прѣславъ билъ разсипанъ и опожаренъ. На изтокъ, извънъ църквата, се намѣри единъ малъкъ пиринченъ кръстъ и другъ желѣзенъ по-голѣмъ. Освѣнъ тѣзи прѣдмети, намѣриха се единъ мѣденъ пръстенъ, малъкъ мряморенъ капителъ (обр. 83), разни желѣзни прѣдмети (отъ прѣддверието), множество тухли, керамиди, оловени листи и другъ строителенъ материалъ.

Интересно е сжщо да се отбѣлѣжи, че на нѣколко мѣста въ храма и апсидитѣ се намѣри изгорѣла почва и, въобще, ясни слѣди отъ изгаряне, разрушаване и поправяне.

Материалътъ, отъ който е строена църквата, е отъ мѣстенъ ломенъ планински камъкъ, тухли и хоросанъ. Послѣдниятъ по състава си е разнообразенъ, но най-вече съ слабъ примѣсъ на трошени керамиди, а повече съ пѣсъкъ, варь и дребенъ камъкъ. Всичкитѣ сводести мѣста при нишитѣ, вратитѣ и купола сж строени съ квадратни тухли и дребни керамиди.

Обр. 83. — Мраморенъ капителъ отъ околностьта на църквата.

II. Описание на другитѣ постройки.

На югъ отъ църквата, на разстояние 11 м., се откри една дългнеста стълба (гл. общия планъ табл. XXIV при 41), строена отъ сжщия мѣстенъ планински камъкъ и хоросанъ съ трошени керамиди; тя е съ три стжпала, дълги по 6·10 м.; на западния ѝ край сж заловени една до друга три стаи (гл. сжщия планъ сградитѣ 17, 18 и 19), строени като горнитѣ, отъ сжщия материалъ. Запазената часть отъ зидоветѣ имъ е въ земята на една височина до 1·80 м.; изглежда, че това сж били избитѣ, надъ които сж били самитѣ стаи за живѣене. Постлани сж двѣтѣ първи съ неправилни плочи; въ първата стая, при западната стѣна, има една дупка на единъ малъкъ резервоаръ отъ варовникъ. Третята стая или изба е най-дълга, приблизително колкото първитѣ двѣ; тази е безъ всѣкаква настилка и въ сѣверо-източния ѝ жгълъ се намѣри единъ голѣмъ глиненъ и натрошенъ кюпъ, а до западния ѝ зидъ — желѣзо съ четвъртитъ куршумъ на края му. Въ другитѣ стаи се намѣри една желѣзна стрѣла (гл. обр. 84) и [illegible] здрави, а най-вече натрошени керамиди, тухли и

Обр. 84. — Желѣзни стрѣли отъ Патлейна.

голѣми откжслеци отъ хоросанъ. Прѣдъ самия входъ на първата стая бидѐ изкопанъ единъ мраморенъ фрагментъ отъ надписъ, на който сж останали само двѣ букви ΑЄ (гл. обр. 85). Ясно е, че мраморътъ е

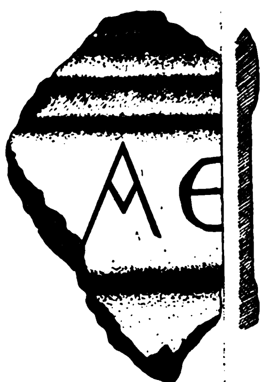

Обр. 85. — Мраморенъ фрагментъ отъ Патлейна.

горѣлъ, тъй като и въ тритѣ стаи личатъ слѣди отъ опожаряване. На сжщото мѣсто се намѣриха три други мраморни откжслеци съ правожгълна форма и орнаменти по едната страна (обр. 86), които изглеждатъ да сж били попълнени съ нѣкаква материя. Току до южната стѣна на дългата стая се намѣри друга една съвсѣмъ малка стая (планъ 26), строена съ сжщия материалъ.

Отъ входа на тия стаи, на западъ, се отива по три стжпала за една продълговата по-висока плоскость, която, може би, е служила за веранда и която отъ западъ се подпира отъ единъ дългъ зидъ (планъ 20). Подъ верандата, на теренъ по-низъкъ, на пространството EF, се намиратъ построени една пещь и двѣ други отдѣления (21, 22, 23); пещьта е строена отъ дребни керамиди и глина; срѣдната стая, за която е заловенъ единъ четвъртитъ каналъ, покритъ съ плочи, и въ която излѣзоха доста глинени откжслеци отъ сждове и нѣколко части отъ керамика, е градена много солидно; въ крайното отдѣление излѣзоха много кости и зжби отъ свине и други диви животни. По̀ на югъ, на сжщия редъ, има други двѣ стаи (24 и 25), въ първата отъ които се намѣриха

Обр 86. — Мраморенъ блокъ съ вдълбани орнаменти отъ Патлейна.

една стрѣла и копие отъ желѣзо. Освѣнъ това, въ първата стая се откриха множество гвоздеи отъ различна голѣмина.

На изтокъ отъ църквата, на разстояние 12 м., е най-вънкашниятъ зидъ, който е ограждалъ всичкитѣ постройки и на който се намира първиятъ входъ (гл. общия планъ на табл. XXIV при 1), широкъ 2·30 м.; до прага му е зазидана една тржба отъ варовитъ камъкъ; на разстояние 7 м. отъ този е вториятъ входъ, широкъ 2 м., въ който

сжщо е зазидана друга тржба, като първата, скачена съ единъ водопроводъ, строенъ отъ каменни плочи.

Юго-източно отъ църквата, на 2 м. разстояние, се разкриха други двѣ стаи, които изглежда да сж служили като работилница за керамични произведения (4 и 5); въ първата отъ тѣзи стаи излѣзоха много керамични фрагменти, прѣдимно отъ еднородна, листовидна керамика, за която ще се помене по-надолѣ. Въ съсѣдната стая се намѣриха много части отъ стъкло, цѣлъ купъ отъ згурия, една силно изгорена монета и единъ натрошенъ глиненъ сждъ, съ отаено на дъното му стъкло. Намѣренитѣ нѣколко голѣми гладки четвъртиги плочи показваха, че на тия стаи не е липсвала настилка. Както горнитѣ стаи, така и тѣзи, сж били опожарени. Тъкмо на западъ срѣщу тѣзи стаи, далечъ 16 м., се разкриха други двѣ (15 и 16) стаи. Прѣзъ зидоветѣ и подъ настилката на послѣднята минава водопровода *st*, а въ първата се намѣри една счупена, четвъртита колона и единъ гробъ до сѣверния зидъ; както този, така и другитѣ четири (35, 36, 37 и 38, или на табл. XXX при *а, б, в, г*) сж строени отъ варовити корнизи и тухли, отгорѣ покрити съ четвъртити плочи — всички служили по-рано за строителенъ материалъ при другитѣ постройки; и въ четиритѣ имаше скелети, обърнати съ главитѣ на западъ. Освѣнъ тия намѣриха се други два (39 и 40) безъ никакви плочи, а само скелети; до първия отъ тѣзи се намѣри единъ малъкъ пиринченъ кръстъ съ неясни образи отъ двѣтѣ страни.

На сѣверъ отъ църквата, на разстояние 2·40 м., се разкри сводова гробница, която обаче бѣше съвсѣмъ срутена и само за малко врѣме бѣ запазенъ сводовиятъ входъ, широкъ 1·60 и високъ 1·80 м. Самата гробница, за която води една стълба отъ дванадесеть стжпала, е сложена на 4—5 м. по-низъкъ теренъ (гл. общия планъ при *О* и табл. XXXI); тя се състои отъ шесть гроба, зидани отъ тухли и хоросанъ. Първитѣ два гроба (*а, е*; на табл. XXXI *а, б*) съдържаха по два скелета, гробътъ *в* — единъ скелетъ и гробътъ *г* — два, отъ които единиятъ женски, а другиятъ дѣтски. Останалитѣ два бѣха праздни. Всички тия и споменатитѣ по-горѣ скелети се пазятъ въ Прѣславския музей.

На сжщото ниво по на западъ се намиратъ други три стаи (8, 9 и 10), които изглеждатъ да сж поставени съвсѣмъ въ земята. А три до четири метра надъ тѣзи стаи, на еднакво равнище съ църквата, е построена друга стая, съ двѣ врати и два прозорци, настилката на която е отъ голѣми квадратни плочи (11). На западъ отъ тази стая, на нивото на прѣдидещитѣ три стаи и гробницата, сж построени други двѣ стаи

и кулата (12, 13 и 14); зидоветѣ имъ сж запазени на височина отъ 1·30 до 4 м. (гл. табл. XXXII); кулата е полукржгла; близо до нея се намира зидана четвъртита колона (табл. XXXII при *Б*); зидоветѣ сж строени отъ мѣстенъ камъкъ, само че много пó-здраво и е слаганъ изобиленъ хоросанъ. Тукъ, при кулата именно (на плана при 13), се намѣриха квадратнитѣ керамични плочки, за които ще се говори по-долѣ, които бѣха начупени на дребни части и хвърлени въ насипа на тази стая. Характерното въ тази стая е още и това, дѣто по източния й зидъ се забѣлѣзва едно пристрояване на новъ зидъ, задъ който изглежда да има празно пространство. Това мѣсто ще трѣбва да се изслѣдва по-добрѣ посрѣдствомъ допълнителна разкопка.

Обр. 87. — „Винарницата“ въ Патлейна

Освѣнъ поменатитѣ постройки, въ 1911 г. като се произведе друга разкопка въ сжщата мѣстность, 63 м. на западъ отъ стаитѣ 24 и 25, се намѣри и друга такава, наречена „Винарница“, която се състои отъ двѣ отдѣления: южното по-малко и постлано съ голѣми сиви плочи, по едни отъ които има брѣзди за изтичане на течность, а другото — сѣверното, нѣма никаква настилка, освѣнъ единъ варовитъ цилиндрически камъкъ, издълбанъ и приличенъ на каца, сложенъ срѣщу улея, отъ дѣто ще се е изливала течностьта (обр. 87). Тукъ, освѣнъ керамидни части, единъ голѣмъ куршуменъ кжсъ и откжслеци отъ глинени прѣдмети — друго нѣщо не се намѣри.

Между разнитѣ постройки обръщаха внимание върху си многото водопроводи, прокарани по разни направления, както това е отбѣлѣзано въ самия планъ.

Отъ всичко дотукъ казано за църквата и разнитѣ постройки наоколо ѝ, отъ намѣренитѣ разни материали, напояването на мѣстностьта и др. съображения, идемъ до заключение, че тукъ е разкопанъ старъ монастиръ, снабденъ съ всичко необходимо за тази цѣль. Колкото за близкото до истината прѣдположение, че името на този монастиръ е било Св. Пантелеймонъ, можемъ се убѣди отъ факта, че цѣлата мѣстность отъ Прѣславската планина тукъ носи названието Патлейна, т. е. Пантелейна, Пантелеймонъ, както се изговаря това

Обр. 88. — Глинена паничка отъ Патлейна (реставрирана).

име по мѣстния диалектъ; освѣнъ това при всичкото старание, да се намѣри друго какво-годѣ име, събитие или случка, които да биха дали поводъ за друго тълкувание на това название на мѣстностьта — такива не се намѣриха.

Отъ текста на единъ старобългарски паметникъ въ московската Синодална библиотека се знае, че царь Симеонъ билъ основалъ храмъ „светъ и златенъ“ въ устието на р. Тича (на оустіи Тычѧ), дѣто прѣзъ 907 г. били прѣведени по негова заповѣдь отъ епископъ Константина словата на

Атанасия противъ арианитѣ, прѣзъ която година се поминалъ и баща му Борисъ.[1]) Думата ѹстїє въ случая е употрѣбена не въ сегашното й значение, т. е. устие на рѣка при вливането й въ морето, а като проломъ на рѣка прѣзъ планинско мѣсто, дервентъ. И сега старинскиятъ проломъ на Янтра при Търново се нарича Устьето. Имаме слѣдователно право да търсимъ въ пролома на Тича старинския монастиръ на царь Симеона. Дали обаче старината въ Патлейна ще е търсениятъ монастиръ, сега не може още положително да се каже, докато се не откриятъ още нѣкои по-надеждни материали, които да установятъ датата на развалинитѣ, защото откритото не дава положителна опора за едно научно заключение. Керамичниятъ материалъ може би да помогне доста да се уясни врѣмето на монастира. Както ще видимъ, керамиката въ Патлейна може да се отнесе къмъ врѣмето на първото българско царство или епохата на византийското владичество въ България, XI—XII в.

III. Керамика.

Най-голѣмъ интересъ отъ намѣренитѣ прѣдмети въ Патлейна прѣдставя керамичниятъ материалъ,[2]) намѣренъ, както се спомена по-горѣ, най-вече въ църквата, около нея, надъ гробницата, при кулата, юго-източната стая и малка часть другадѣ. Този материалъ се състои изключително отъ парчета и се отличава главно по бѣлата си глазура и цвѣтнитѣ си орнаменти, правени най-вече съ сини и зелени бои, размѣсени нѣкждѣ съ червени и други. Нѣкои отъ парчетата сж изпжкнали, а други прѣдставятъ плоски четвъртити плочки отъ различна голѣмина и дебелина; еднитѣ отъ тѣхъ — плоскитѣ — сж служили за облицовка на стѣнитѣ, а кривитѣ, вѣроятно, за покривка на корнизи и профили. Че това е тъй, се вижда отъ сглобенитѣ фрагменти, оригиналитѣ на които се намиратъ въ Прѣславския музей, както и отъ комбиниранитѣ орнаменти по нѣкои отъ тѣзи керамични откжслеци. Срѣщатъ се така сжщо сждове отъ сжщата керамика, каквато е напр. паничката, прѣдставена въ обр. 88. Тя е реставрирана споредъ запазената й часть, изобразена на табл. XXXVII 1. Въ повечето парчета прѣобладаватъ цвѣтнитѣ орнаменти, срѣщатъ се обаче и плетеници, фигури (светии и птици). Съ подобни керамични плочки сж били образу-

[1]) К. Калайдовичъ, Іоанъ Екзархъ Болгарскій, Москва 1824 г., стр. 98 сл ; Горскій и Новоструевъ, Описаніе слав. рукописей Моск. библ Москва 1855, 32—33.

[2]) Гл за него Б. Филовъ въ в. „День" бр. 1990 отъ 12 окт. 1909 г.

вани образи на светии въ естествена величина, както това се вижда отъ образа на св. Тодоръ (табл. XXXIII). Че този образъ ще е ликътъ на св. Тодора, може да се твърди по слѣднитѣ двѣ съображения: 1) заедно съ керамичнитѣ плочки, съставящи образа, се намѣриха и други три съ сѫщитѣ размѣри и обработка, върху които има написани слѣднитѣ думи: (О А)ГІОС ѲЄ(О)ΔОРОС (гл. обр. 89) и 2) по десното рамо на сѫщия образъ се виждатъ жълти линии, които не сѫ друго, освѣнъ образувани отъ ризницата на св. Тодора, съ каквата се той рисува винаги въ църквитѣ Образътъ му можа да се реконструира почти цѣлъ до гърдитѣ и съ осѣнка около главата; цѣлиятъ, въ естествена величина, има широчина 48 см. и височина 60 см., а отдѣлно плочкитѣ сѫ квадратни, всички отъ еднаква величина, всѣка страна дълга по 12 см.; дебелината на плочкитѣ е 4—5 мм.

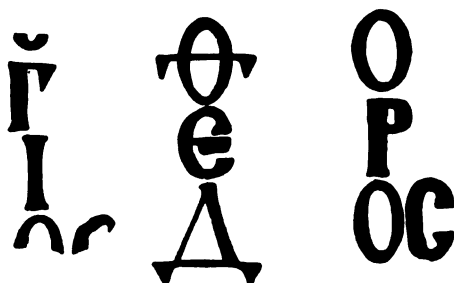

Обр. 89. — Керамиченъ надписъ.

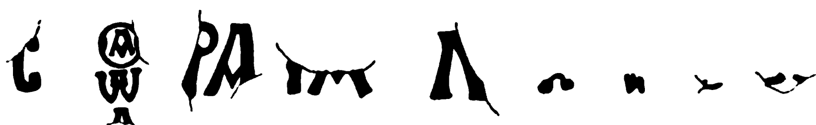

Обр. 90. — Знакове върху керамичнитѣ плочки отъ Патлейна.

Върху много отъ кривитѣ керамични парчета — на опаката имъ страна — има разни знаци, прѣдставени въ обр. 90; нѣкои отъ тѣхъ наподобяватъ славянски букви. Освѣнъ това върху лицевата страна на плоскитѣ плочки се срѣщатъ разни букви, които сѫ образували над-

писитѣ на съставенитѣ отъ нѣколко плочки светии, какъвто е споменатиятъ вече образъ на св. Тодоръ. Изобиленъ такъвъ керамиченъ материалъ излѣзе и при продълженитѣ тази година разкопки, направени на югъ отъ кулата и на сѣверъ отъ гробницата — все около

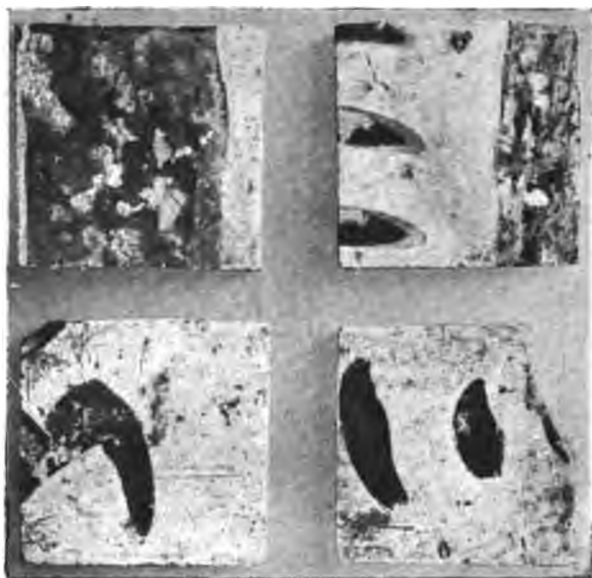

Обр. 91. — Керамични плочки отъ Патлейна.

храма. Това сж пакъ квадратни керамични плочки, като горнитѣ, но на половина по-малки отъ тѣхъ, т. е. странитѣ имъ сж дълги по 6 см. и дебелината имъ е отъ 2 до 7 мм. Обработката е сжщата, а орнаментитѣ сж повечето широки черни линии. Такива плочки се изкопаха цѣли 17 (обр. 91), а останалитѣ сж фрагменти и се наброяватъ около 5—600. Освѣнъ тѣзи фрагменти, изкопаха се и 70—80 парчета отъ по-художествената керамика, между които и единъ кжсъ съ буквитѣ . . . ОРО . . . (обр. 92), намѣренъ на сѣверъ отъ гробницата.

Обр. 92 — Керамиченъ надписъ отъ Патлейна.

Аналогична, до нѣкждѣ, керамика като тази въ Патлейна, е била намѣрена въ с. Бѣлоградка, Киевски уѣздъ, Русия. Сродството имъ се състои главно въ това: 1) че и тукъ, и тамъ керамичниятъ материалъ е служилъ за украсяване пода и за облицовка на стѣнитѣ; 2) че и патлейнската и бѣлоградската керамики сж най-разноцвѣтно емайлирани. Хвойко до-

пуща, че Бѣлоградската керамика се е появила въ Киевъ къмъ края на X или въ началото на XI вѣкъ.[1]) Подобна керамика е намѣрена и въ Теодосия, която Штернъ датира отъ XII вѣкъ.[2])

Върху цвѣтнитѣ таблици XXXIII—XXXIX, приложени къмъ настоящата статия, сѫ възпроизведени нѣколко образци отъ патлейнската керамика. Репродукциитѣ сѫ извършени по механически начинъ, направо отъ оригиналитѣ, чрѣзъ трицвѣтна фотография отъ фирмитѣ Unie въ Прага и Angerer & Göschl въ Виена. Слѣдователно постигната е въ случая най-голѣмата възможна точность.

Табл. XXXIV—XXXVI съдържатъ фрагменти отъ тритѣ главни вида корнизови плочи съ полуцилиндрическа форма. Възъ основа на тѣзи фрагменти сѫ направени отъ художника М. Георгиевъ реставрациитѣ, прѣдставени на табл. XL и XLI 1. Табл. XLI 2 прѣдставя една подобна плочка съ трижгълна полуцилиндрическа форма, прѣдназначена вѣроятно за жглитѣ на корниза, които сѫ се образували при прѣминаването му отъ една стѣна върху друга. Отъ тази плочка е запазена само потъмната часть. Профилътъ на корнизовитѣ плочки, който е еднакъвъ и въ тритѣ случая, е прѣдставенъ на сѫщата таблица XLI долѣ. Реставрацията на малката полуцилиндрическа плочка табл. XLII 2 е направена възъ основа на фрагментитѣ, възпроизведени на табл. XXXVII 4—6 и 10. Ажурената розетка на сѫщата табл. XLII 1 е реставрирана възъ основа на фрагменти като тѣзи, възпроизведени на табл. XXXVII 3 и XXXIX 5—10. Орнаментитѣ върху фрагмента табл. XXXVII 2 и образътъ върху фрагмента табл. XXXVII 8 (ржката и часть отъ дрехата на нѣкакъвъ светия) сѫ направени въ оригиналитѣ въ релиефъ.

Fouilles de Patléïna. — Patléïna, c'est le nom d'une localité qui se trouve à 3 km. au sud-est de l'ancienne capitale bulgare Préslave. Des fouilles y ont été opérées pendant les années 1909, 1910, 1911 et 1914. Ont été découvertes les fondements d'un monastère avec une église (voir le plan fig. 79 et pl. XXVI). L'église est aux dimensions moyennes, long. 12·60 m., larg. 4·50 m. Elle a trois absides dont une centrale et deux latérales, une nef et un narthex en avant de la nef. L'abside centrale et une partie de l'église conservaient le pavement de marbre et de tuiles arrangés en forme de mosaique géométrique.

---

1) В. В. Хвойко, Древніе обитатели средняго Приднепровіе и ихъ культура въ доисторическія времена, Съ приложеніемъ описанія разкопокъ въ усадьбѣ М. М. Петровскаго въ г. Кіевѣ и с. Бѣлоградкѣ, Кіевскаго уѣзда; Кіевъ 1913, 92—93.

2) Э. Р. фонъ Щернъ, Θеодосія и ея керамика. Одесса 1906, 53.

Il n'y avait plus de fresques sur les murs. Autour de l'église, tout près, quelques enterrements dont les uns datent d'une époque plus récente. Le monastère comprenait une tour ronde, dix-neuf compartiments, dont les deux servaient d'atelier pour y fabriquer des plaques spéciales en céramique. Un conduit distribuait les eaux dans les compartiments.

La partie la plus intéressante des fouilles de Patléïna (Patléïna provient peut-être du nom de St Panteléïmon, le patron supposé du monastère sur cette même localité) c'est sans doute la céramique. Elle présente une fabrication locale d'un bon goût. Quant aux ornements coloriés, on rencontre avant tout les motifs en fleurs stylisées, en palmettes, en tresses, en oiseaux. Les plaques en céramique étaient destinées à la décoration des murs de l'église et des principaux compartiments. L'ensemblage de quelques plaques coloriées trouvées dans la tour ronde donne la figure d'un saint, pl. XXXIII. Ça doit être l'image de St Théodore, puisque les plaques avec l'inscription (Ο Α)ΓΙΟϹ ΘΕ Ο)ΔΟΡΟϹ étaient trouvées au même endroit. Cette céramique doit remonter à l'époque du premier royaume bulgare (IXe et Xe s.) ou bien elle appartienne aux siècles suivants, le XIe et le XIIe. On peut signaler des analogies dans les églises de la Russie du sud datant du XIe et du XIIe s.

J. S. Gospodinow.

Бѣлѣжки за старата българска столица Прѣславъ

Отъ К. Шкорпилъ

I. Планъ на града.

Въ Извѣстията на Варненското Археологическо дружество[1]) публикувахме нѣкои свѣдѣния за старата столица Прѣславъ.[2]) Като допълнение къмъ тази статия прибавяме тукъ: а) планъ на старата столица, снетъ прѣзъ 1887 год. и допълненъ прѣзъ 1905 год. (обр. 93) съ кратко извлѣчение отъ горѣказаната статия, и б) изображение на развалинитѣ на столицата отъ съчинението на Marsigli: Description du Danube depuis la montagne de Kalenberg jusq'au confluent de la rivière Iantra dans la Bulgarie; traduit du latin, La Haye 1744 (томъ II, табл. XXI 19).

Старата столица Прѣславъ е била разположена на югъ отъ сегашния градъ Прѣславъ (Шуменски окрѫгъ), до сѣверното устие на Герловския проломъ на р. Тича (Голѣма Камчия, Буюкъ или Акѫллѫ Камчи), въ една малка котловина, на лѣвия брѣгъ на рѣката, подъ сѣвернитѣ склонове на Прѣславската планина. Мѣстностьта на града е ограничена на югъ съ върха Зѫбуитѣ (турски Дишликъ), на западъ съ Мънастирски рътъ, на сѣверъ съ Прѣславски рътъ, а на изтокъ съ р. Тича. Тази мѣстность е най-важниятъ сѣверенъ стратегически пунктъ на Източния Балканъ, като се пада почти въ срѣдата на сѣверното му подножие и до срѣдния проломъ въ Прѣславската планина.[3])

Този пунктъ е изходъ къмъ най-важнитѣ проходи въ източния балкански гребенъ: 1. Върбишки, който се споменува въ срѣднитѣ

[1]) Извѣстия III 1910, стр. 101—146, съ плана на откритата църква въ мѣстностьта Патлейна.

[2]) Географически прѣгледъ на околностьта ѝ; пѫтьтъ споредъ Идризи: Варна—Бетерии (Вѣтренъ—Авренъ) — Борфанто (Провадия) — Мигали Берисклафа (Прѣславъ) — Мисионисъ (до сѣв. устие на Ески-Джумайския дервентъ); общъ прѣгледъ на укрѣпленията на столицата; водопроводитѣ; мостътъ; пѫтищата; крѣпоститѣ въ близката околность; разкопкитѣ; латинскитѣ надписи; епохи на строително изкуство; за българскитѣ столици.

[3]) Западниятъ проломъ е Дервентъ, между Герловската долина и Ески-Джумайското поле, на р. Врана; срѣдниятъ — Герловски проломъ на р. Тича; източниятъ — Байрамдерски на р. Кръщилница.

вѣкове подъ име **Сидера** (Σιδερᾶ, πύλαι Σιδηραῖ); 2. **Ришки** (Чалжкавашки), който се споменува подъ името Верегава (κλεισοῦρα Βερεγάβων, Βερέγαβα), и 3. къмъ други четири по-мало важни проходи между първитѣ два. Оттукъ е водилъ правъ пжть и къмъ Котленския проходъ и къмъ другитѣ два прохода, между послѣдния и Върбишкия проходи.

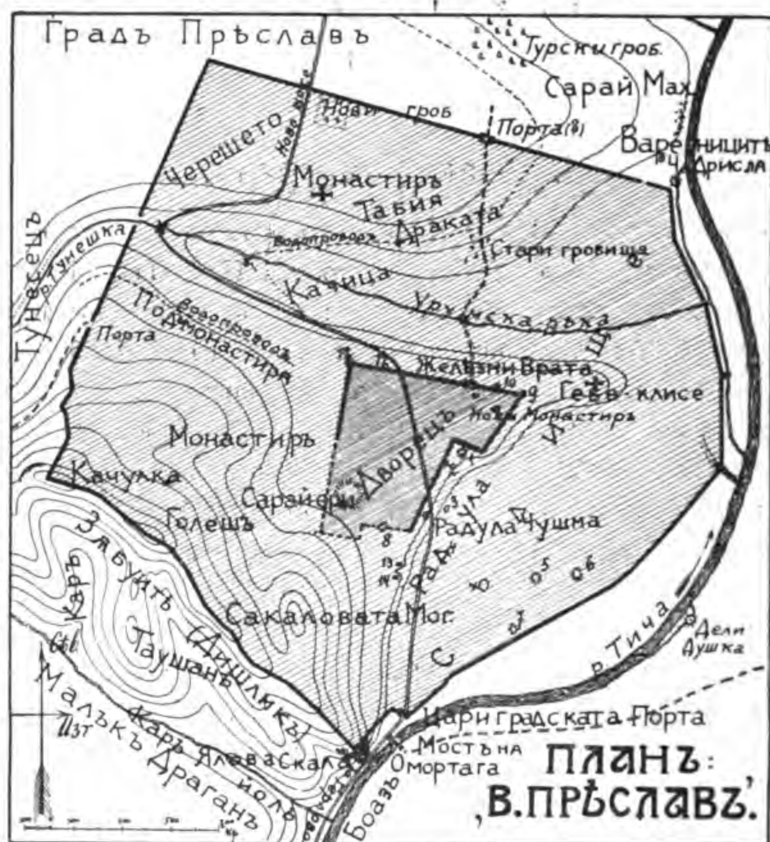

Обр. 93. — Планъ на старня Прѣславъ.

Укрѣплението на старата столица се състои отъ двѣ крѣпости: външна и вжтрѣшна.[1])

Външната крѣпость се опира на естественитѣ укрѣпителни линии: на юго-западъ на гребена на Зжбуитѣ[2]) (350 м.); на западъ въ

---

[1]) Львъ Дяконъ, византийски писатель, който е придружавалъ императора Василия II при походитѣ му противъ българитѣ, пише (стр. 134 сл.), че Прѣславъ се е състоялъ отъ външно и отъ вжтрѣшно укрѣпления. Отъ външното: τοῦ ἄστεος περίβολος (τεῖχος) съ ἐπάλξεις, и отъ вжтрѣшното: βασίλειος αὐλή, τειχίον ἐχυρὸν κεκτημένη, ἐν ᾗ καὶ ὁ πλοῦτος Μυσοῖς ἐναπέκειτο.

[2]) Северо-източниятъ врьхъ въ Дервишката планинска група, който само съ едно тѣсно сѣдло е съединенъ съ казаната група, на югъ е отдѣленъ съ долинка Кжръ-Йолъ отъ в. Малъкъ-Драганъ. На гребена му се издигатъ двѣ малки скалисти вършини: Качулка на западния му край и Голешъ почти въ срѣдата му. На изтокъ върхътъ се свършва надъ Герловския проломъ съ Ялова скала (Касаръ канара); отъ източната часть на в. Зжбуитѣ, на сѣверния му склонъ, се отдѣля една могилообразна вършина, наречена Сакаловата могила.

южната си часть на Мънастирски рътъ;[1]) на сѣверъ на Прѣславския рътъ,[2]) а на изтокъ на р. Тича. Теренътъ на крѣпостьта е разцѣпенъ съ Тонешката (Урумска) рѣка на двѣ части — сѣверна и южна. Сѣверната е изпълнена отчасти съ Прѣславския рътъ и неговитѣ юго-източни склонове подъ разни названия (Черешето, Мънастирътъ, Табията, Драката и др.). Южната часть въ юго-западната си половина е изпълнена съ склоноветѣ на в. Зѫбуитѣ и отклоненията му — Сакаловата могила и Мънастирски рътъ; въ срѣдата се намира една плоска издатка до носа Гебеклисе, а на изтокъ край р. Тича низка плоска часть, наречена Селище, отъ двѣтѣ страни на Урумската рѣка близо до устието ѝ. Главната форма на външната крѣпость е четверожгълникъ, на който юго-западната и източната стѣни сѫ изкривени, както извиватъ естественитѣ бази, о които тѣ се опиратъ.

Сѣверната стѣна се почва на брѣга на р. Тича, до воденицата „Подъ вареницитѣ“; тя върви въ права линия, въ направление 70° с. з., най-напрѣдъ по юго-източния склонъ на Прѣславския рътъ (800 кр.), по мѣстностьта Вареницитѣ, послѣ върви по почти хоризонталната плоскость на рѫта, край новитѣ гробища, до сѣверо-западния ѫгълъ на крѣпостьта (1100 кр.); отъ тази стѣна нищо не се е запазило и линията ѝ се очъртава въ видъ на плитъкъ ровъ, въ който се изкопаватъ остатъци на крѣпостенъ зидъ или въ видъ на низъкъ насипъ.

Западната стѣна върви отъ сѣверо-западния ѫгълъ на крѣпостьта въ направление 25° с. з. по хоризонталната плоскость на рѫта, по мѣстностьта Черешето (570 кр.), и послѣ се спуска по южния склонъ на рѫта къмъ Тонешката рѣка (174 кр.). На десния брѣгъ на послѣдната рѣка се изкачва по Мънастирския рътъ, най-напрѣдъ въ права линия (680 кр.), въ горѣказаното направление, и послѣ на по-стръмния склонъ въ начупена линия до вършината Качулка (585 кр.), върху която се намира юго-западниятъ ѫгълъ на крѣпостьта. Отъ западната стѣна сѫ запазени остатъци на нѣколко мѣста на Мънастирския рътъ; почти въ срѣдата на рѫта сѫ запазени зидове до 1·5 м. високи; на нѣколко мѣста се търкалятъ падналитѣ блокове отъ крѣпостния зидъ.

Юго-западната стѣна върви въ общо направление 50° ю.и. и се на-

[1]) Този рътъ се спуска отъ западния край на в. Зѫбуитѣ — Качулка къмъ сѣверъ въ долината на Тонешката рѣка.

[2]) Този рътъ се спуска отъ в. Габрова-стока, на западъ отъ долинката Тонесецъ, завива къмъ изтокъ между долинитѣ на Тонешката и Прѣславската рѣки и се свършва скалисто до р. Тича, подъ мѣстностьта Сарай-махле.

правява точно по вълнообразната линия на гребена на Зѫбуитѣ и то най-напрѣдъ почти хоризонтално между вършинитѣ Качулка и Голешъ (500 кр.); отъ послѣднята вършина се спуска стрѣмно, особено въ източната си часть, и се свършва надъ отвѣсната Ялова-скала (1300 кр.). Незначителни остатъци на крѣпостния зидъ се намиратъ на нѣколко мѣста. На тази линия, 320 кр. на изтокъ отъ в. Голешъ, намѣрихме (1887 год.) нѣколко покривни камъни на зѫбцитѣ отъ горния вънкашенъ край на крѣпостния зидъ.

Източната стѣна се спуска най-напрѣдъ отъ Ялова скала по сѣверния склонъ на Зѫбуитѣ въ направление 50° с. и. (230 кр.) и послѣ направо стрѣмно се спуща до брѣга на р. Тича до новото шосе; отъ тукъ съпровожда течението на р. Тича, надъ лѣвия ѝ брѣгъ, въ видъ на една дѫгообразна линия, изпѫкнала къмъ изтокъ, до сѣверо-източния ѫгълъ на крѣпостьта „Подъ вареницитѣ“. Крѣпостниятъ зидъ на тази линия е почти напълно унищоженъ.

Вѫтрѣшната крѣпость се намира въ срѣдата на вънкашната крѣпость, въ южната ѝ часть, и е разположена върху почти хоризонтална площадка, която се простира отъ подножието на Зѫбуитѣ къмъ носа Гебе-клисе. Тази крѣпость е извѣстна подъ името „Вѫтрѣшенъ градъ“ (дворецъ или сарай). Формата на вѫтрѣшната крѣпость е неправилна; може да се уприличи на единъ трапецъ, странитѣ на който сѫ успоредни съ странитѣ на вънкашната крѣпость; къмъ този трапецъ е прибавена една четирежгълна издатка къмъ сѣверната половина на източната му страна; въ сѣверо-източния ѫгълъ на издатката е построена новата църква.

Сѣверната стѣна на вѫтрѣшната крѣпость върви направо въ направление 75° с. з. до сѣверо-западния ѫгълъ (730 кр.); въ крайщата ѝ личатъ развалини на крѫгли ѫглови кули. Развалини на порта се намиратъ между срѣдата на стѣната и източния ѝ край (220 кр.); тѣ сѫ извѣстни подъ името Демиръ-капу или Желѣзни-врата. Между портата и източната ѫглова кула личатъ развалини на друга, вѣроятно петоѫгълна кула; подобна кула (възможно и двѣ) е имало вѣроятно и на западъ отъ портата. Крѣпостниятъ зидъ е почти унищоженъ; само на едно мѣсто личатъ долнитѣ пластове отъ вънкашното лице на зида.

Западната стѣна върви въ направление 10° ю. з. въ една права линия. Развалини на стѣната се познаватъ само въ сѣверната ѝ половина (280 кр.), а въ южната си часть тя е напълно изтрита; цѣлата ѝ дължина е била около 740 кр.

Южната стѣна е напълно изчезнала; тя е била около 345 кр. дълга. Изчезването на южната и по-голѣмата часть на западната стѣна може да се обясни съ това, че тѣ се намиратъ подъ подножието на Зѫбуитѣ и сѫ били засипани съ пръсть; остатъцитѣ имъ ще се намѣратъ вѣроятно по-дълбоко въ земята.

Източната стѣна върви отъ южния си край въ направление 25° с. и. надъ високия (около 15 м.) склонъ къмъ „Селището“ (430 кр.); тази часть е прѣсѣчена съ новото шосе, което слиза по склона, край Радулачушма, въ Селището, за Герловския проломъ. До сѣверния край на тази стѣна се почва южната стѣна на издатката, почти подъ правъ ѫгълъ, въ направление 55° ю. и. (130 кр.); източниятъ зидъ на издатката върви въ направление 35° с. и. до сѣверо-източния ѫгълъ на вѫтрѣшната крѣпость (300 кр.). При двѣтѣ страни на издатката сѫ запазени значителни остатъци на крѣпостния зидъ и то въ южния зидъ на едно, а въ източния зидъ на двѣ мѣста.

За зданията, разположени въ двѣтѣ крѣпости, ще говоримъ въ главата за разкопкитѣ.

II. Развалинитѣ на Прѣславъ споредъ Марсили.

Развалинитѣ на града споредъ Марсили (обр. 94) сѫ положени неправилно на десния брѣгъ на р. Тича (Cugiuk Kangik fl.). Но въ картата, която придружава сѫщото съчинение на Марсили, Прѣславъ е поставенъ правилно на мѣстото си, на лѣвия брѣгъ на Тича. Отпрѣдъ

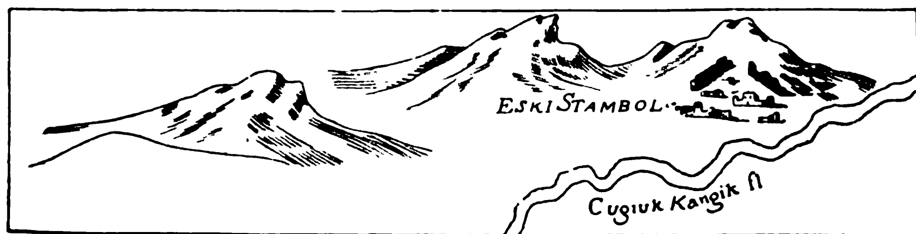

Обр. 94. — Развалинитѣ на Прѣславъ споредъ Марсили.

на образа на развалинитѣ се виждатъ двѣ части отъ сѣверния зидъ на вънкашната крѣпость, съ една кула — вѣроятно порта — до източния край на зида; задъ останкитѣ на сѣверния зидъ се вижда сѣверниятъ зидъ на вѫтрѣшната крѣпость съ голѣмата кула надъ портата Желѣзни врата и двѣтѣ ѫглови кули; на лѣво отъ послѣдния зидъ се вижда единъ малъкъ зидъ, вѣроятно отъ издатката на вѫтрѣшния градъ,

отзадъ се виждатъ по склона на върха двѣ части на крѣпостнитѣ стѣни на вънкашната крѣпость; въ лѣво е зидътъ на Зѫбуитѣ, а въ десно — тоя на Мънастирския рътъ.

Развалинитѣ носятъ название Ески-Стамболъ (Eski Stambol), досегашното турско название на Прѣславъ.

III. Сравнение между härmановетѣ на Прѣславъ и Абоба.

Въ плановетѣ на Абоба (прѣдполагаемата Плиска) и Прѣславъ намираме най-голѣмо сходство (гл. обр. 95), което се срѣща и при начина на крѣпостнитѣ постройки и въ детайлитѣ на отдѣлнитѣ части на тѣзи постройки (порти и кули). Вънкашната крѣпость въ Абоба се състои отъ окопъ[1]) и завзима едно пространство отъ 23·3 кв. клм., съ най-голѣма дължина отъ сѣверъ къмъ югъ 7 км., а най-голѣмата ширина при сѣверната страна на крѣпостьта е 3·9 км. (най-малката ширина при южната страна е 2·7 км.).[2])

Вънкашната крѣпость въ Прѣславъ е построена отъ дебели зидове и е много по-малка отъ абобската; тя завзима само 3·5 кв. км.; най-голѣмата ѝ ширина (отъ изтокъ къмъ западъ) и дължина (отъ сѣверъ къмъ югъ) надминава съ малко 2 км.

При плана се срѣща при двѣтѣ крѣпости стрѣмление къмъ праволинейность, която е нарушена само тамъ, дѣто извиватъ естественитѣ бази, о които се опиратъ крѣпостнитѣ линии. При двѣтѣ крѣпости мѣстоположението е скрито, както това срѣщаме и при римскитѣ станции. Въ крѣпостьта Плиска рѣката Асаръ-дере, а въ Прѣславъ Урумската рѣка разцѣпватъ терена на крѣпостьта на двѣ части.

Вѫтрѣшнитѣ крѣпости сѫ били положени въ Плиска и въ Прѣславъ въ срѣдата на вънкашната крѣпость, доколкото позволява теренътъ. Вѫтрѣшнитѣ крѣпости сѫ строени отъ квадри на лицето, а вѫтрѣ съ по-дребни камъни, заливани съ хоросанъ; квадритѣ сѫ слагани по особенъ начинъ, който характеризира езическата епоха на старобългарскитѣ постройки.[3])

---

[1]) Профильтъ на окопа се състои отъ три части: а) насипътъ отъ вѫтрѣшната страна на крѣпостьта (склоноветѣ му 6 и 7 м.; основата му 12 м. и ширина на короната му 3·5 м.); б) бермата (тюфякъ) между насипа и рова (до 6 м. широка) и в) ровътъ (размѣритѣ-му както при насипа) Гл. Абоба-Плиска (Извѣстія русскаго археол. института въ Константинополѣ, X) стр. 35—36. Атласъ табл. II фиг. 1.

[2]) Абоба-Плиска стр. 37. Атласъ табл. I.

[3]) Абоба-Плиска, Атласъ табл. XXXIII ф. 52 и 53.

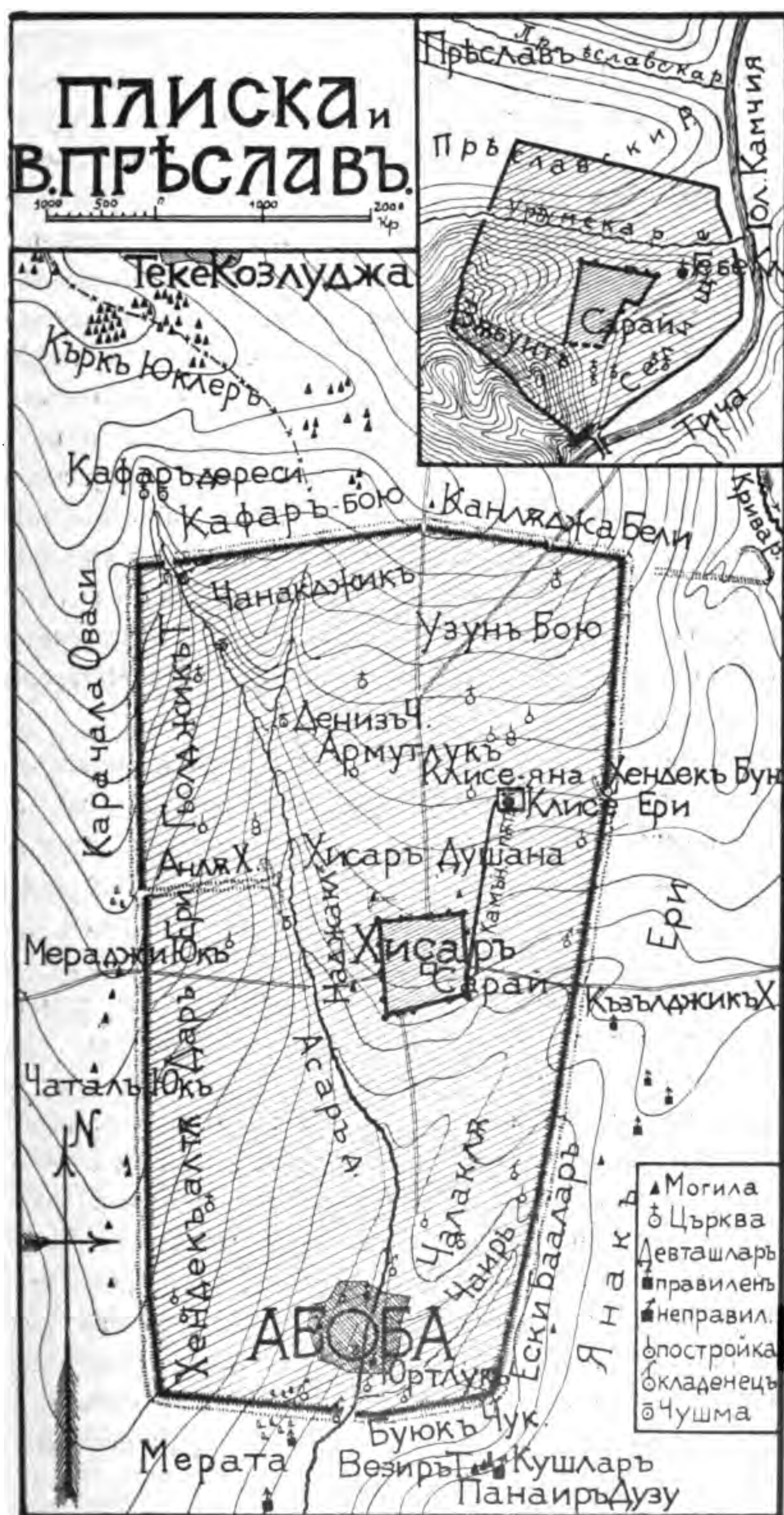

Обр. 95. — Планъ на Абоба и Прѣславъ въ еднакъвъ масщабъ.

Главната форма на вжтрѣшнитѣ крѣпости е трапецътъ; вжтрѣшната крѣпость въ Плиска завзима ок. 0·5 кв. км. (най-дългата ѝ западна страна е 788 м., най-кжсата източна 612 м., а другитѣ по 740 м.); вжтрѣшната крѣпость въ Прѣславъ завзима нѣщо повече отъ половина на онази въ Плиска (западната и сѣверната страни сж по около 630 м.). И въ двѣтѣ вжтрѣшни крѣпости срѣщаме трето палатово укрѣпление, мѣстото на което носи до днесъ едно и сжщо название Сарай-ери (сарай, дворецъ). Сходство въ плановетѣ на двата града срѣщаме и въ положението на главната църква, вънъ отъ вжтрѣшната крѣпость, въ Плиска — Клисе-ери, а въ Прѣславъ — Гебе-клисе.

Отъ голѣмото сходство въ плановетѣ на двата града и въ детайлитѣ на постройкитѣ имъ можемъ да заключимъ, че тѣ принадлежатъ на единъ и сжщи народъ и че каменнитѣ имъ постройки принадлежатъ къмъ една и сжща епоха. Прѣдполагаме, че каменната вжтрѣшна крѣпость въ Плиска е била построена слѣдъ изгарянето на града отъ императора Никифора въ 811 год. За построяването на прѣславскитѣ крѣпости отъ Омортага въ 822 година ясно свидѣтелствува Чаталарскиятъ надписъ.[1])

Интересно е прѣданието, запазено между делиорманскитѣ турци (гаджали) и гагаузитѣ: Единъ царь, който завладѣлъ тѣзи страни, построилъ най-напрѣдъ своята столица до с. Абоба; слѣдъ това довелъ майка си (отъ задъ Дунава, отъ по-напрѣшното си царство) и я попиталъ: „какъ ти се хареса новата столица“; тя отговорила: „това е много хубаво мѣсто за биволи, но и за тѣхъ нѣма тукъ вода“. За да се снабди столицата съ вода, тя съвѣтвала да докаратъ водата отъ Крива-рѣка (Ири-дере); когато царьтъ възразилъ, че това е невъзможно, тя отговорила: „водата е като жена, тя ще отиде навсѣкждѣ, дѣто ще я заведешъ“. Тогава царьтъ построилъ една напрѣчна стѣна въ скалистия тѣсенъ проломъ на р. Крива-рѣка — Каика-канара — и прокопалъ единъ ровъ къмъ Хисара (Къзълджикъ-хендекъ). При откриване на водопровода присжтствувалъ царьтъ и вървѣлъ прѣдъ водата; на едно мѣсто царьтъ се обърналъ къмъ водата и рекълъ: „като куче ще вървишъ подиръ мене“. Отъ тѣзи думи се докачила водата и се върнала въ коритото на Крива-рѣка. Слѣдъ това царьтъ построилъ нова столица въ Прѣславъ (Ески-Стамболъ) и отново довелъ майка си и тя му отговорила: „това мѣсто е сгодно за кози, а не за столица“.

---

[1]) Абоба-Плиска стр. 545—554. Атласъ табл. CXVIII.

Тогава царьтъ я попиталъ: „кждѣ тогава има удобно мѣсто за постройка на столица". Тя отговорила: „тамъ трѣба да построишъ столица, дѣто черната змия е сплетена съ бѣлата".[1])

Прѣданието напълно отговаря на дѣйствителностьта: постройката на Плиска и слѣдъ това постройката на Прѣславъ отъ сжщия царь (Омортагъ), и стрѣмлението на българитѣ да прѣвзематъ Цариградъ, между Черно и Бѣло-море. За водопровода, споменатъ въ прѣданието, вѣроятно се отнася надписътъ отъ Маламира (CIG IV № 86916).

IV. Разнесени материали.

Отъ развалинитѣ на стария градъ Прѣславъ сж били изнесени, още прѣди да се направятъ разкопки, разни интересни строителни материали и надписи; за това и не може съ положителность да се опрѣдѣли, на кои постройки въ стария градъ тѣ принадлежатъ.

А. Материали въ самия градъ Прѣславъ.

1. До юго-западния край на Сарай-ери въ вжтрѣшната крѣпость се намира една колона отъ зеленикавъ камъкъ (офикалцитъ), дълга 3·52 м., съ диам. 0·63 м. Колоната има на края едно надебеляване, широко 9·5 см. и една кржгла дупка отгорѣ (профилъ въ обр. 96,1)· Нѣма съмнѣние, че колоната произхожда отъ палатовитѣ постройки.

2. Мряморна колона отъ Сарай-ери, прѣнесена въ прѣславското училище, 2·32 м. дълга и съ диам. 0·44 м. Отъ сжщото мѣсто сж донесени и двѣ колони, които сега сж поставени като подпори въ навѣса на прѣславската църква.

3. Въ турскитѣ гробища, на изтокъ отъ гр. Прѣславъ, се намиратъ слѣднитѣ паметници, като надгробни камъни:

а) офикалцитова колона, дълга 1·10 м., съ диам. 0·58 м. Колоната има на единия си край надебеляване, широко 10·5 см. (профилъ обр. 96, 2). На горнята страна има една кржгла дупка съ диам. 8 см. и дълб. 8 см. Отъ нея излизатъ къмъ периферията двѣ каналчета, широки по 2·5 см.

б) фрагментъ отъ бѣла мряморна колона съ сиви пояси, дълга 1·40 м., диам. 0·33 м.

в) фрагментъ отъ сиенитова колона съ диам. 0·40 м. и простъ профилъ (обр. 96, 3); фрагментътъ е дълъгъ 0·83 м.

---

[1]) Абоба-Плиска стр 551. Подобно прѣдание сжществува и въ М. Търново.

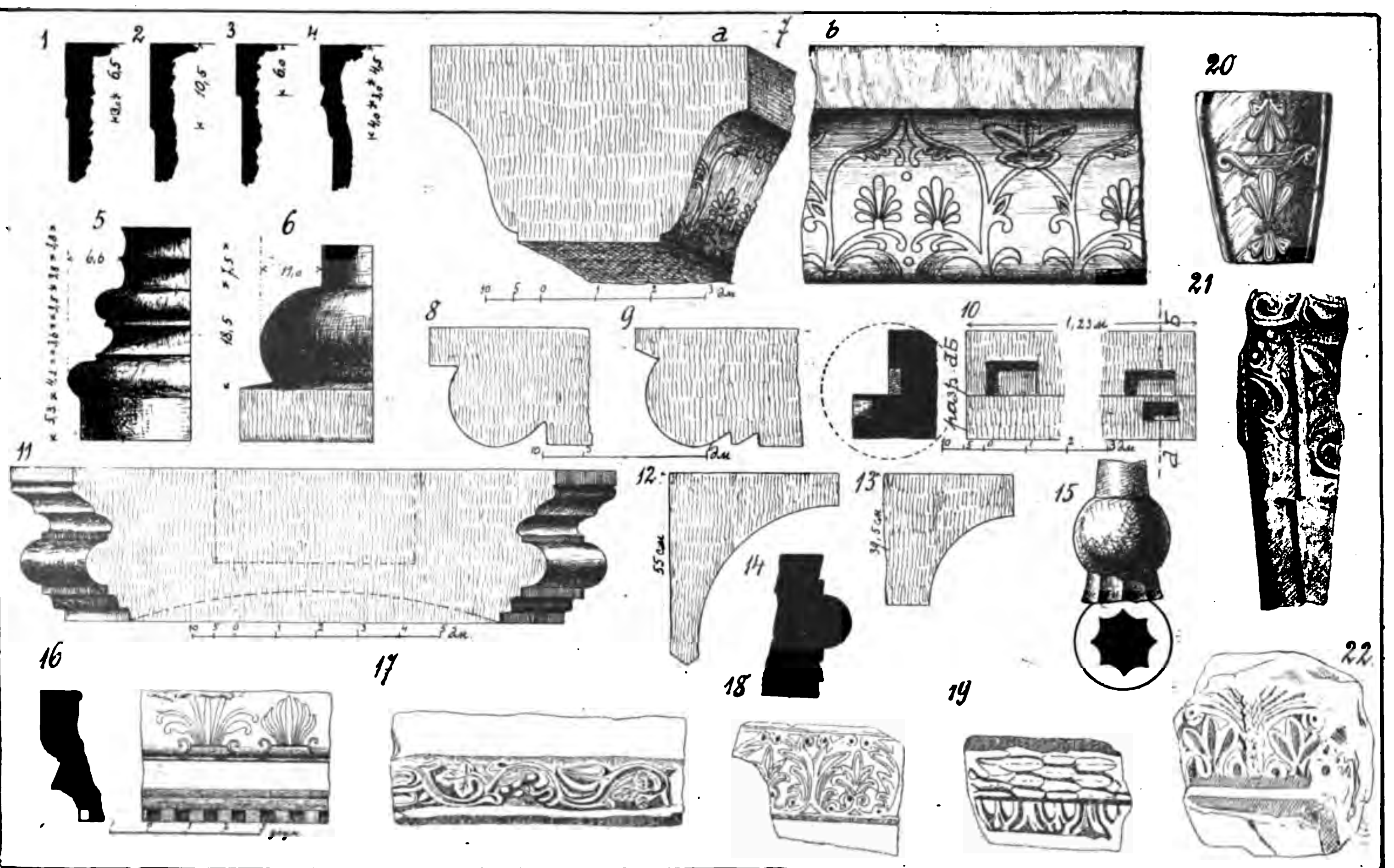

Обр. 96. — Архитектурни фрагменти отъ Прѣславъ.

г) мряморна колона съ диам. 0·49 м., дълга 1·38 м. На долнята плоскость има кржгла издълбатина (диам. 0·14 м., дълб. 0·15 м.)

д) колона отъ варовникъ съ диам. 0·44 м., фрагментътъ е 1 м. дъл.

е) фрагментъ на мряморна колона съ диам. 0·23.

ж) мряморна колона съ диам. 0·39 м. и дълж. 1·24 м. На цилиндрическата плоскость, 0·44 м. надъ долния край, има двѣ издълбатини за закрѣпване на плочи: долнята правожгълна (2·7 см. шир., 4·5 см. вис.), горнята квадратна (съ страна 4 см.); двѣтѣ сж по 4·6 см. дълбоки.

з) фрагментъ отъ мряморна полуколона съ диам. 0·38 м.

и) колона отъ варовникъ, дълга 0 95 м., съ диам. 0·30 м., канелирана съ хоризонтални, пръстенообразни брѣзди, 3 до 4 см. широки и 6 мм. дълбоки, на брой 25 (обр. 97). Отъ двѣтѣ страни на колоната има по една база съ античенъ профилъ (обр. 96, 5; 12·9 см. вис. съ найголѣмъ диам. 0·45 м.) и кржгла плинта (съ диам. 0·42 м. и 5·5 см. вис.). На двѣтѣ освови има по една кржгла издълбатина (дълб. 10 см., диам. 8 и 10 см.).

Обр. 97. — Варовникова колона отъ Прѣславъ.

4. Въ селскитѣ градини до устието на Прѣславската рѣка, дѣто по-напрѣдъ сж били турски гробища, се намиратъ:

а) мряморна колона съ диам. 0·46 м., съ сложенъ профилъ, 11·5 см. широкъ (обр. 96, 4); б) мряморна колона съ диам. 0·40 м. и простъ профилъ, 7·5 см. шир.

5. При разкопкитѣ на проф. В. Златарски (1898 г.) сж били намѣрени въ Сарай-ери мряморни колони съ диам. 0·42 (дълж. 1.35) и 0·44 м. (дълж. 1·12 м.), съ сложни профили (както въ обр. 96, 1.) и фрагменти съ диаметъръ 0·42 м.

6. До колоната № 1, до Сарай-ери, е била намѣрена мряморна база, състоеща се отъ квадратна плинта (страна 1 м.), изпжкналъ торусъ, 0·185 м. високъ, съ най-голѣмъ диам. 0·94 м. и съ едно поясче отгорѣ (7·50 см. вис. и диам. 0·72 м.). Обр. 96, 6.

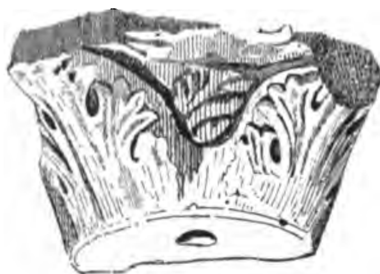

Обр. 98.

Обр. 99.

Мряморни капители отъ Прѣславъ.

7. При сжщитѣ разкопки сж били намѣрени мряморни акантови капители въ палатовитѣ постройки, отъ които даваме, за сравнение съ Абобскитѣ,[1]) обр. 98 и 99.

Обр. 100. — Мряморенъ капителъ отъ Прѣславъ.

8. Въ една кжща въ горнята махала въ гр. Прѣславъ, като подпорка на дървенъ стълбъ въ маза, служи варианта на римско-дорийски мряморенъ капителъ, който е билъ намѣренъ въ гробницата на югъ отъ Радула-чушма (обр. 100). Доленъ диам. на капитела 0·40 м. и височ. 0·425 м.; въ долнята си часть (0·255 м.) е съ вдлъбнати листове и отгорѣ е украсенъ съ яйцеобразенъ поясъ безъ абакъ.[2])

[1]) Абоба-Плиска стр. 120 — 123 рис. 14 и 15.

[2]) Пакъ тамъ стр. 121, група B рис. 16. Подобенъ вижъ у Kalinka, Antike Denkmäler in Bulgarien № 4 фиг. 7 стр. 8 (отъ Ст.-Загора, сега въ Народния Музей въ София).

9. Прѣдъ входа въ църковния дворъ въ гр. Прѣславъ има часть отъ мряморенъ архитравъ, намѣренъ споредъ събранитѣ свѣдѣния въ Сарай-ери близо до колоната № 1 и базата № 6. Той е 2 м. дълъгъ и 0·37 м. дебелъ, отъ долу 0·89 м. широкъ, разширенъ полигонално въ срѣдата отъ двѣтѣ страни до 1·20 м.; на горнята му повръхность на разширената му часть има една плитка кржгла (диам. 0·89 м.) блюдообразна издълбатина. Отъ двѣтѣ подлъжни страни архитравътъ е сложно профилуванъ (обр. 96, 11 и 101). Въ долнята му повръхность, въ тѣснитѣ му страни, сж издълбани призматически вдлъбнатини за подпиране на хоризонтални дървени диреци.

10. Часть отъ архитравъ, 0·36 м. високъ; отъ горѣ съ 0·58 м. широка плоча (0·12 м. дебела), подъ която се стѣсняватъ страничнитѣ стѣни, въ видъ на сима, до 0·26 м. Тѣзи стѣни сж били украсени съ

Обр. 101. — Мряморенъ архитравъ отъ Прѣславъ.

листовидни орнаменти, отъ единъ типъ, който симетрично се повтаря по дължинитѣ имъ (обр. 96, 7). Камъкътъ видѣхъ въ прѣславското училище (1887 г.).

11. Мряморенъ пиластъръ отъ балустрада, 1·04 м. вис., 0·26 м. шир. и 0·30 м. дебелъ. Личната му стѣна е гладка; страничнитѣ му стѣни сж съ продълговати сложно профилувани рамки. На заднята стѣна е запазена часть отъ балустрадната плоча, 14·5 см. дебела и 6·5 см. широка съ профилуванъ корнизъ (15·5 см. шир.); намира се въ Прѣславското училище (изобразенъ въ атласа Абоба-Плиска, табл. XL. фиг. 26 a, b, c).

12. Мряморенъ камъкъ съ неизвѣстно прѣдназначение, очуканъ отъ всичкитѣ страни, съ изключение на горнята плоскость, 0·57 м. дълъгъ, отъ горѣ 0·25 м. дебелъ и 0·37 м. високъ (обр. 102). Горниятъ край на прѣднята му стѣна, на ширина 0·15 м., е наклоненъ навжтрѣ и надолѣ (4·5 см.) и украсенъ съ единъ редъ листовъ орнаментъ отъ единъ мотивъ. Подъ орнамента на лѣво се намира релиефно изпжкналъ грифонъ, съ нагорѣ издигнати, при долния край орнаментално украсени крила и

издигната опашка, идещъ на десно. Тѣлото му е лъвско, а главата, сега очукана, е била вѣроятно човѣческа. Надъ опашката е отчупена часть отъ неясенъ прѣдметъ. Прѣдъ грифона има изпжкнала рамка (въ видъ на торусъ), набрѣздена наклонено. Полето въ рамката е отвѣсно, съ листовъ орнаментъ, отъ който е запазена само една жглова часть. Намѣренъ е билъ при постройката на оградата на една частна кжща, въ южната махала на гр. Прѣславъ, въ която е сега зазиданъ до стълбата прѣдъ кжщата.

Обр. 102. — Мряморенъ блокъ съ релиефи отъ Прѣславъ.

13. Корнизови каменни плочи отъ разни измѣрения се намиратъ въ разни кжщи въ гр. Прѣславъ, съ профилувана прѣдня тѣсна страна; въ профила главната часть образува нависналъ надолѣ торусъ (обр. 96, 8 и 9). Този профилъ е характеренъ за повечето досега открити постройки въ старата столица. Намѣренъ е въ Абоба и въ Сарай-ери при разкопкитѣ на проф. В. Златарски.[1])

14. Прагъ, изсѣченъ отъ мряморенъ стълбъ, въ околийското управление въ гр. Прѣславъ, 1·23 м. дългъ, 0·28 м. широкъ; прѣдната му -

[1]) Подобенъ камъкъ съ по-сложенъ профилъ, 0·34 м. деб. и 0·42 м. шир., намѣренъ въ с. Вели-бей, е изобразенъ въ атласа Абоба-Плиска, табл. XXXIII фиг. 9. Почти сжщиятъ профилъ е извѣстенъ и отъ Абоба, табл. XXXIII фиг. 8.

часть е призматически изпжкнала (8·5 см. вис., 11 см. шир.); заднята е 15·5 см. широка. Въ заднята по-низка часть, близо до крайщата й, има двѣ правожгълни (12×8 см.) издълбатини, ок. 2·5 см. дълбоки, и третя подобна (8·5×4 см.) надъ една отъ първитѣ двѣ въ по-високата часть на прага (обр. 96, 10).

15. Четвъртитъ камъкъ отъ варовникъ, 0·95 м. дъл., 0·22 м. широкъ и 0·4 м. дебелъ; прѣдията му тѣсна повърхнина, подъ една плинта, 0·13 м. дебела, е цилиндрически подсѣчена (обр. 96, 13). Другъ подобно подсѣченъ квадратъ (обр. 96, 12). Двата сж въ околийското управление.

16. За допълнение прилагамъ въ обр. 96, 17—22 нѣколко фрагменти, открити при разкопкитѣ на проф. В. Златарски, отъ които № 17, 19 и 21 сж антични.

17. Корито-гробъ (саркофагъ) отъ пѣсъчливъ камъкъ, намѣренъ въ една нива до Радула-чушма, въ мѣстностьта Селището,[1]) сега въ църковния дворъ въ гр. Прѣславъ. Коритото е отъ вънъ 2·42 м. дълго, 1·08 м. широко и 0·68 м. високо; дебелината на стѣнитѣ му е 0·13 м., а дълбочината му 0·53. Споредъ добититѣ свѣдѣния въ гроба билъ намѣренъ само единъ скелетъ съ скрьстосани ржцѣ, безъ никакви прѣдмети. Саркофагътъ е билъ поставенъ въ една гробница и отгорѣ покритъ само съ една проста плоча, малко прѣвиснала надъ крайщата на коритото.

Обр. 103. — Мряморенъ капителъ отъ Прѣславъ.

Б. Материали разнесени изъ околностьта на Прѣславъ.

Най-много строителни материали отъ стария Прѣславъ сж били прѣнесени въ гр. Шуменъ.[2])

1. Споредъ едно прѣдание, при постройката на Тумбулъ-джамиси (1649 г., 1059 отъ егира) отъ везира Шерифъ паша сж били прѣнесени отъ гр. Прѣславъ много материали и слѣдъ довършването на джамията везирътъ е подарилъ на ходжата останалитѣ материали, отъ

[1]) На плана обр. 93 подъ № 3.
[2]) Извѣстия на Варненското Археол. Друж. III стр. 141—143.

които послѣдниятъ е построилъ една кѫща, срѣщу джамията. Слѣдъ освобождението на България много отъ тѣзи камъни, украсени съ релиефи, фигури (?) и писма, сѫ били изпратени въ гр. Бруса. Въ казаната кѫща сѫ зазидани разни камъни; въ двора ѝ е запазенъ единъ капителъ (обр. 103). Капительтъ е трапецообразенъ съ доленъ диам. 0·36 м., на долнята плоскость съ една крѫгла (диам. 6 см.) дупка за закрѣпяването му върху стълба. Трапецообразнитѣ стѣни сѫ 0·27 м. високи и 0·5—0·53 м. широки и сѫ украсени съ хубави листови орнаменти. Абакусътъ е 5·6 см. дебелъ и е украсенъ съ плетенъ орнаментъ. Капительтъ е отъ дребнозърнестъ мряморъ.

Обр. 104. — Мряморна плоча съ орнаменти отъ Прѣславъ.

2. Още въ турско врѣме сѫ били прѣнесени въ Шуменската митрополия и въ старото читалище нѣколко мряморни плочи (въ митрополията 6 и въ читалището 2), които сега се намиратъ въ Народния Музей въ София (обр. 104 и 105). Плочитѣ сѫ 0·54 м. високи и 0·12 м. дебели. Прѣдната имъ страна е раздѣлена на квадратни вдлъбнати полета, отдѣлени съ по 2 см. широки отвѣсни поясчета, съ тънки брѣзди по срѣдата, каквито има сѫщо и на горнята и долнята страни. Полетата сѫ изпълнени съ листови симетрични орнаменти отъ византийски стилъ, съ употрѣбение на гръцки палметови мотиви. Главнитѣ типове на орнаментитѣ сѫ изобразени въ обр. 106; първитѣ три се различаватъ

само по централния мотивъ. Плочитѣ сѫ очукани отъ двѣтѣ страни; само по едната е запазенъ лѣвиятъ край съ проста рамка — допълнение на горнята и долнята рамки. Фрагменти на подобни плочи сѫ били намирани и въ Сарай-ери, както и при разкопкитѣ на проф. В. Златарски, тъй щото нѣма съмнѣние, че тѣ произлизатъ отъ палатовитѣ постройки въ Сарай.

3. Въ Шуменската митрополия е имало сѫщо фрагменти отъ мряморни плочи (деб. 6 см.); на едната страна тѣ сѫ зѫбообразно нарѣзани до половина, отгорѣ и отдолѣ; такива плочи видѣхме и въ околийското управление въ гр. Прѣславъ; намиратъ се често и при разкопкитѣ въ Прѣславъ.

Обр. 105. — Мряморна плоча съ орнаменти отъ Прѣславъ.

4. Въ сѫщата митрополия се намира фрагментъ отъ единъ камъкъ, 8·5 см. високъ, съ диам. 13 см. На единия край камъкътъ е канелиранъ, а на другия завършва конусообразно съ диам. 9·8 см. (обр. 96, 15).

5. Пакъ тамъ се намира часть отъ мряморенъ камъкъ, 1·1 м. дълъгъ, 17·2 м. високъ. Профилътъ на една отъ дългитѣ страни е прѣдставенъ на обр. 96, 14.

6. Въ село Имренлеръ е запазена една часть отъ античенъ корнизъ, 1 м. дълга, 0·42 м. висока, издълбана отъ турцитѣ котлообразно за чукане на жито; горнята часть (17 см. шир.) на корниза е украсена съ редъ палметови орнаменти, които се изреждатъ правилно въ два мотива (обр. 96, 16); при долния край на корниза има дентикули (зѫбообразни изрѣзи). Споредъ едно свѣдѣние корнизътъ произлиза отъ Прѣславъ, споредъ друго свѣдѣние той е билъ намѣренъ въ старото селище „Беджене“ на с. и. отъ селото, въ което се намиратъ стари строителни материали и византийски монети.

7. Въ турскитѣ стари гробища на сѣв. отъ с. Велибей се намира

часть отъ античенъ мряморенъ профилуванъ корнизъ, 0·28 м. високъ. Срѣднитѣ му членове сж украсени съ орнаменти.

8. За старитѣ камъни отъ с. Насарли, описани въ Абоба-Плиска стр. 158—159, не може съ положителность да се каже, дали произхождатъ отъ Абоба или Прѣславъ.

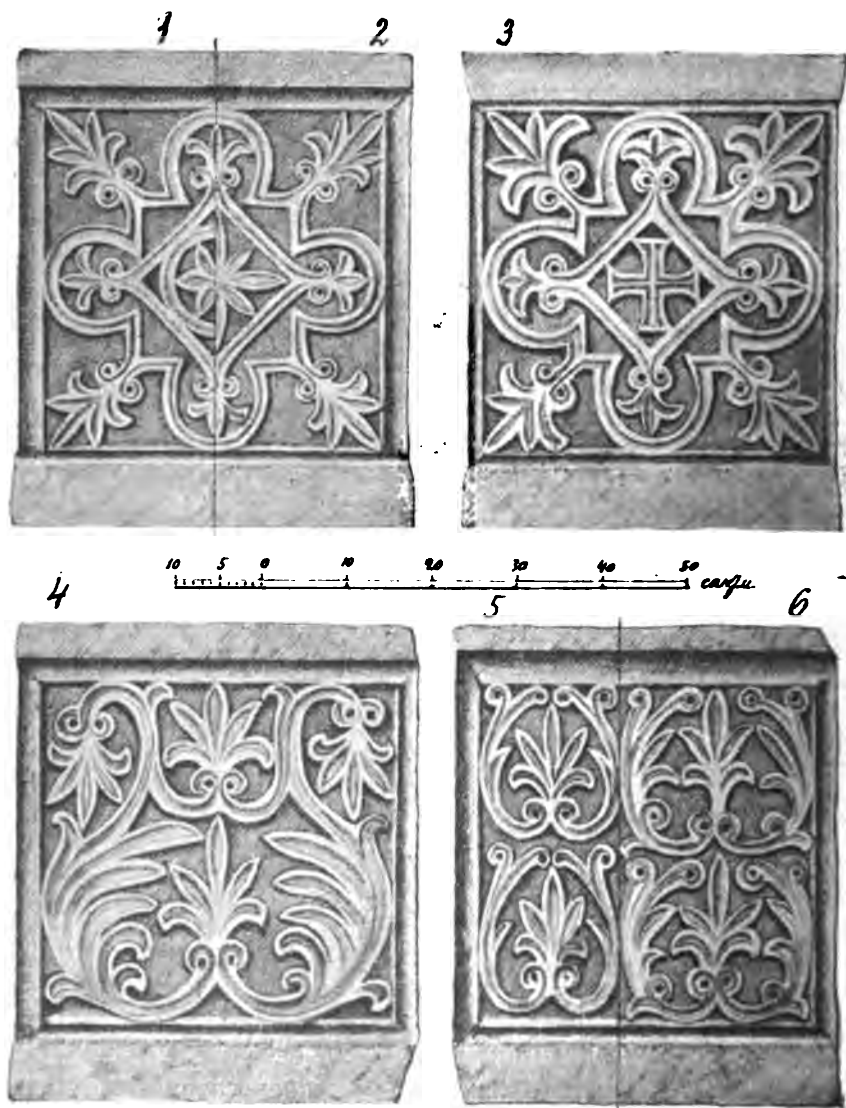

Обр. 106. — Орнаменти върху мряморни плочи отъ Прѣславъ.

Типични за изкуството въ старата столица Прѣславъ сж листовитѣ орнаменти върху мряморнитѣ плочи (обр. 104—106), върху капитела отъ Шуменъ (обр. 103) и върху камънитѣ отъ Прѣславъ (обр. 102 и обр·

96, 18). Тѣ вѣроятно принадлежатъ на дворцови постройки. По тѣзи орнаменти постройкитѣ въ Прѣславъ рѣзко се отличаватъ отъ постройкитѣ въ Абоба; нѣма съмнѣние, че тѣ не сѫ прѣнасяни отъ други постройки и че сѫ работени специално за Прѣславъ, съ което се обяснява оригиналностьта въ детайлитѣ, която съвсѣмъ липсва въ Абоба.

Като допълнение прибавямъ единъ оригиналенъ капителъ отъ Върбица (0·25 м. високъ), трапецообразанъ и съ изпѫкнали стѣни (горѣ 18 см., долѣ 11. см. шир), които сѫ отдѣлени съ навънъ остро изпѫкнали пояси (5·5 см. шир.) и сѫ украсени съ палметовъ орнаментъ; въ долнята стѣна има крѫгла вдлъбнатина (диам. 6 см.) за стълбъ (обр. 96, 20). Намѣренъ е въ развалинитѣ на крѣпостьта „Бѣлградъ“ („Градище“ на сѣв. до село Върбица).[1])

(Слѣдва)

Notes sur l'ancienne capitale bulgare Préslave. — L'auteur donne une description de la forteresse de Préslave et compare son plan à celui d'Aboba-Pliska. Après avoir constaté une grande analogie entre les deux plans, il conclue que les fortifications de Préslave et d'Aboba se rapportent à la même époque, notamment au IXe siècle. A l'appui de sa thèse vient aussi l'inscription de Tchatalar. Ensuite l'auteur publie quelques monuments d'architecture provenants de Préslave, tels que colonnes, chapiteaux, plaques de marbre couvertes d'ornements etc. (fig. 96-103) dont une partie sont conservés encore dans la ville même et d'autres se trouvent transportés dans les localités avoisinantes. Les plaques à ornements sont d'un intérêt particulier, fig. 104—106; elles ont été trouvées dans la forteresse intérieure de Préslave et proviennent probablement des palais des rois bulgares. Ces plaques sont conservées à présent au Musée National à Sofia. (A suivre).

K. Škorpil.

[1]) Извѣстия на Варн. Арх. Друж. III, стр. 118.

Прѣдисторическата Денева могила при село Салманово

(съ табл. XLIII—XLV)

Отъ **Р. Поповъ**

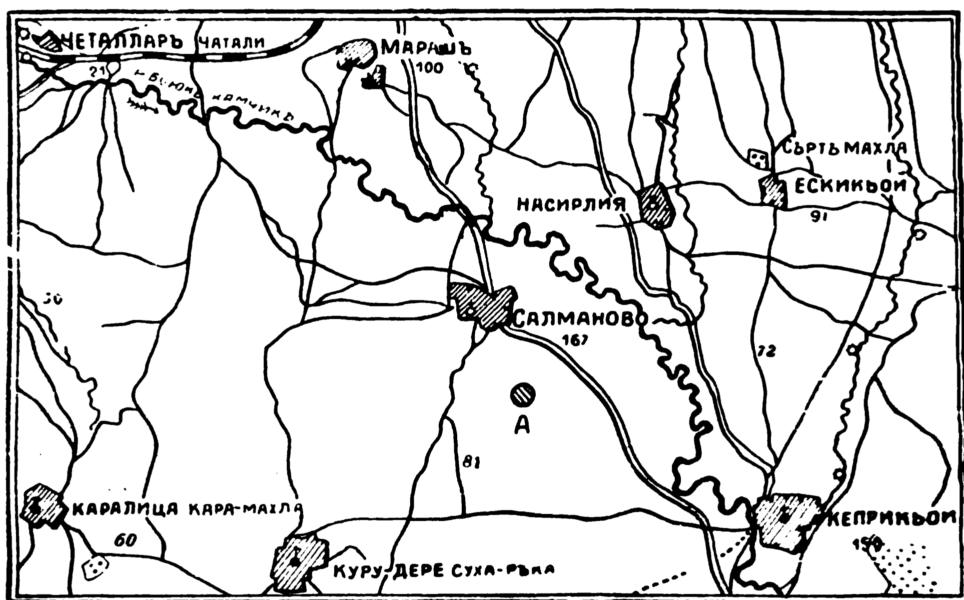

Обр. 107. — Мѣстоположение на с. Салманово и на Деневата могила, А.

На юго-изтокъ отъ с. Салманово (Прѣславска околия), не далечъ отъ коритото на р. Камчия, върху сѣверния склонъ на една незначителна височина, позната съ името „Бакаджикъ“, се издига могила, която по името на притежателя на нивата, въ която се намира, се нарича отъ околното население Денева могила (обр. 108).

Рано прѣзъ пролѣтьта на 1906 год. стопанинътъ на нивата, подпомогнатъ отъ нѣколко селяни, прѣдприелъ разкопки въ могилата, съ цѣль да дири пари. Въ послѣдствие, били изкопани нѣколко гробове, глинени сѫдове, кремени орѫдия, шлифовани брадвички и чукове, накитни прѣдмети и др. културни останки, часть отъ които бѣше задържана до нашето отиване. Сѫщата година, прѣзъ мѣсецъ май, въ тази могила и ние направихме разкопки. Послѣднитѣ, поради краткото врѣме на траянето имъ, имаха повече характеръ на сондажи. Часть отъ могилата ни се даде случай да разкопаемъ систематично прѣзъ 1912 г. по порѫжка

и съ срѣдства на Нар. Музей. Прѣзъ втората половина на м. мартъ започнахме разкопаването на източния склонъ, обаче настжпи лошо врѣме и ние бѣхме принудени прѣждеврѣменно да прѣкратимъ работата. При по-благоприятни условия, работата продължихме прѣзъ лѣтото. Резултатътъ отъ направенитѣ разкопки излагаме по-долѣ, като се ограничаваме да опишемъ добития материалъ, безъ да засѣгаме въпроси, разрѣшението на които изисква повече данни. Споредъ насъ, за сега трѣбва да се събира само материалъ, а когато въ бждеще ще се разполага съ повече такъвъ, какъвто могилитѣ у насъ обѣщаватъ въ изобилие, само по себе си ще се дойде до обясняване на редица проблеми, за разрѣшението на които, при сегашнитѣ данни, всички усилия биха довели

Обр. 108. — Изгледъ на мѣстностьта „Бакаджикъ" заедно съ могилата.

само до смѣли и погрѣшни заключения. Задачата на прѣдисторика въ България, мислимъ, добрѣ е да се ограничи на първо врѣме въ умѣло ржководене на разкопкитѣ и научна обработка на добития материалъ, а обобщението на фактитѣ и нуждниттѣ заключения, слѣдъ врѣме, сами ще се наложатъ.

Бакаджикътъ,[1]) както и близката му околность, до прѣди десетки години е билъ обраслалъ съ гора, изсѣчена наскоро слѣдъ освобождението, за да може да се разработи околната земя. Богатиятъ дивечъ въ дѣвственитѣ гори, изобилната вода на близкитѣ два извора, като важни условия за единъ примитивенъ животъ, привличатъ вниманието на човѣка и той се заселва още въ прѣдисторическо врѣме на това мѣсто. Послѣдното прѣдставя удобство още въ това отношение, че

[1]) Бакаджикъ, турска дума, значи мѣсто, отдѣто се открива широкъ хоризонтъ.

оттамъ се открива широкъ хоризонтъ: едно твърдѣ важно условие за ония врѣмена, когато животътъ на човѣка често е бивалъ излаганъ на опасность.

Деневата могила, издигната върху Бакаджика, прѣдставя насипъ върху кржгла основа съ диаметъръ около 50 м. Височината ѝ сега не надминава повече отъ 4—5 м.; обаче, споредъ думитѣ на селянитѣ, прѣди изсичането на гората, могилата е била по-висока. Редъ години пръстьта е бивала сривана отъ върха за подравняване на нивата; по този начинъ могилата значително е изгубила отъ първоначалнитѣ си размѣри. Въ профила на Деневата могила трѣбва да различимъ главно два пласта. Най-горниятъ отъ тѣхъ, който въ обр. 109 означаваме съ А, прѣдставя черноземъ, съ дебелина 40—100 см. Тази пластъ обаче е запазенъ само на ония мѣста, дѣто могилата по-рано не е била разкопавана. Тукъ срѣщаме само човѣшки скелети, на разстояние 1—2 м. единъ отъ другъ. Културни останки не се намѣриха. Вториятъ пластъ (обр. 109 В), чиято максимална дебелина въ срѣдата на могилата достига 4—5 м., ни прѣдставя културенъ насипъ, лежащъ върху дилувиаленъ рѣченъ чакълъ (обр. 109, С), а послѣдниятъ — върху хотревиенска глина, отъ която е съставена цѣлата тераса отъ с. Салманово до с. Смѣдово.

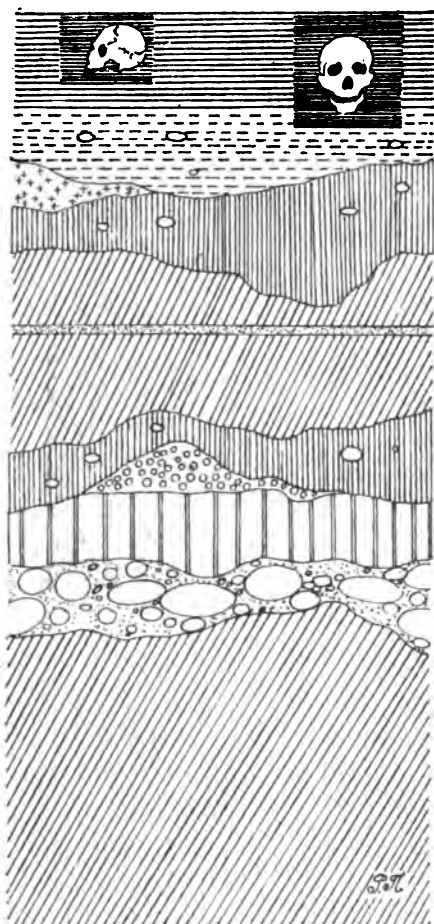

Обр. 109. — Профилъ на могилния насипъ.

Ако прослѣдимъ културния насипъ, никждѣ не ще забѣлѣжимъ послѣдователни, единъ отъ другъ ясно разграничени пластове и, ако не смѣтаме насипитѣ отъ глина, размѣсена съ пепель и вжглища, както и тия отъ изгорѣла пръсть, чиито размѣри сж незначителни, бихме могли да кажемъ, че могилата е съставена отъ хомогененъ почвенъ материалъ,

Като имаме отъ една страна това прѣдъ видъ, отъ друга страна еднаквостьта на културния материалъ, на първо мѣсто еднаквия характеръ на керамиката отъ разни дълбочини, ще трѣбва да заключимъ, че натрупването на могилата е вървѣло непрѣкжснато и то прѣзъ единъ периодъ, прѣзъ който не е станала никаква промѣна въ културата.

Ние прѣдпочетохме да разкопаемъ източния склонъ на могилата, защото пръстьта лесно може да се изхвърля по склона на Бакаджика, а съ това значително се улесняваше работата.

Сега нека се запознаемъ съ получения отъ разкопкитѣ културенъ материалъ, като за по-голѣма прѣгледность го систематизираме така:

I. Керамика.

A. Глинени щемпели. B. Човѣшки и животински фигури. C. Прешлени. D. Сждове. E. Похлупки. F. Разни прѣдмети отъ глина. G. Глинени модели на колиби.

II. Прѣдмети отъ скали.

A. Боздугани. B. Длѣта. C. Чукове. D. Брадви. E. Бойни топки. F. Разни прѣдмети отъ скали.

III. Прѣдмети отъ кремъкъ.

A. Ножове. B. Стъргалки.

IV. Прѣдмети отъ кость.

A. Шила. B. Длѣта. C. Игли. D. Гладилки. E. Накити. F. Куки. G. Разни прѣдмети отъ кость.

V. Прѣдмети отъ рогъ.
VI. Накити отъ черупки.
VII. Прѣдмети отъ металъ.
VIII. Останки отъ жилища.

I. Керамика.

A. Глинени щемпели (пентадери).

Между интереснитѣ находки, за първъ пжтъ намѣрени у насъ, трѣбва да поставимъ четири глинени щемпели, разни по форма и голѣмина.

1. Единиятъ отъ тѣхъ ни прѣдставя обр. 110, A. Както и останалитѣ три, той има кржгло лице, снабдено съ конусовидна дръжка. Диаме-

търътъ на лицето мѣри 5·7—5·8 см., а височината, заедно съ дръжката, не надминава 3 см. Цвѣтъ сивъ до черъ. Върху лицето на щемпела е моделирана спирала съ 5 завоя.

2. Вториятъ щемпелъ (обр. 110, В.) е по-малъкъ. Диаметъръ на лицето 4·3 см., височина 3 см. Цвѣтъ керамидено-червенъ. Върху лицето му сѫ моделирани три крѫга, разположени концентрично около една централна пѫпка.

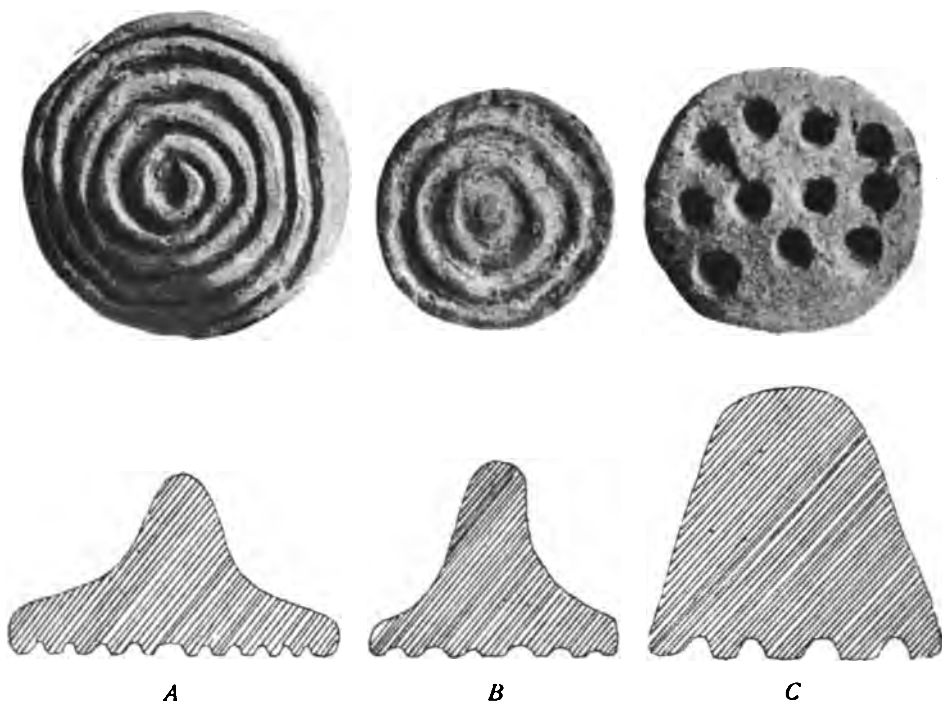

Обр. 110. — Глинени щемпели (пентадери). Малко намалени.

3. Аналогиченъ на послѣдния е другъ единъ щемпелъ, който се различава само по това, че липсва централната пѫпка. Дииметъръ 5·3 см., височина 3·4 см. Цвѣтъ керамидено-червенъ.

4. По формата на дръжката, значително се различава четвъртиятъ щемпелъ, прѣдставенъ на образъ 110, С. Диаметъръ 4·6—4·8 см., височина 4·4 см. Цвѣтъ керамидено-червенъ. Въ срѣдата на лицето сѫ издълбани три, а около тѣхъ, разположени въ крѫгъ, осемь дупки, чиито диаметри вариратъ отъ 0·6—0·7 см.

Подобни щемпели сѫ намѣрени въ неолитичнитѣ културни пластове въ терезиенската пещера при Дуино (Австрия). Тѣ сѫ били употрѣ-

бявани за боядисване на тѣлото съ боя.[1]) Намѣрени сѫ сѫщо въ пещерата Полера[2]) и Reggio Emilio (Италия),[3]) както и въ Тесалия.[4]) Въ Мала-Азия подобни прѣдмети сѫ намѣрени въ Троя.[5]) Троянскитѣ аналогии се отличаватъ отъ нашитѣ по това, че тѣ иматъ продълговата форма, дръжкитѣ имъ сѫ пробити, а лицето (основата) е ситно надупчена. Шлиманъ мисли, че тѣ сѫ служили за четки. Въ Bos-öjük, въ Фригия, сѫ намѣрени сѫщо такива глинени прѣдмети.[6]) Кьорте, като не се съгласява съ мнѣнието на Шмитъ и на Льошке, че троянскитѣ аналогии сѫ употрѣбени за амулети, приема тия, намѣрени въ Bos-öjük, за пентадери, които сѫ служили за боядисване на кожата на тѣлото или други прѣдмети. Щемпелитѣ отъ Деневата могила, както и приведенитѣ аналогии, сѫ служили за щемповане на тѣлото съ бои, обичай, който сѫществува и днесъ между туземнитѣ жители на Африка и Америка.

Обр. 111. — Кракъ отъ глиненъ идолъ, съ инкрустиранъ орнаментъ. Около 2/3 ест. в.

B. Идоли и животински фигури.

Цѣли човѣшки фигури, или както е прието да се наричатъ идоли, не се намѣриха; обаче не безъ интересъ сѫ два фрагмента, които описваме по-долѣ.

1. Обр. 111. Лѣвъ кракъ, гледанъ отъ задната страна. Височина 11·3 см. Бедренната область на крака е украсена съ двѣ ленти отъ спираленъ меандъръ, при който двата края на спиралитѣ завършватъ по такъвъ начинъ, че се образуватъ ромбове, въ центъра на които има по една точка. Въ областьта на пояса личатъ слѣди отъ праволинеенъ меандъръ (обр. 112),

[1]) Hoernes, Urgeschichte der bildenden Kunst, стр. 287.

[2]) Нидерле, Человѣчество въ доисторическія времена, стр. 85.

[3]) Wilke, Südwesteuropäische Megalithkultur, стр. 101, обр. 92. Отличава се отъ салмановскитѣ по продълговатата си форма.

[4]) ΤΣΟΥΝΤΑΣ, ΔΙΜΗΝΙ ΚΑΙ ΣΕΣΚΛΟΝ, стр. 341—342, обр. 270—275. между които съвършенно аналогиченъ на нашия четвърти щемпелъ е обр. 273. Athen. Mitteilungen XXXVIII стр. 29 обр. 1 (глиненъ отъ Tsangi) и обр. 2 (стеатитенъ отъ Zerelia), чиито лица сѫ съ меандроподобни орнаменти.

[5]) Schliemann, Ilios, стр. 462 обр. 488 и 489.

[6]) Athen. Mitteil. XXIV табл. III обр. 1 и 2.

Орнаментътъ е врѣзанъ, инкрустиранъ съ бѣла, а тукъ-тамѣ личатъ слѣди и отъ червена боя. Вѣроятно татуиранъ върху тѣлото, този орнаментъ се срѣща твърдѣ често върху неолитичната керамика отъ Бутмиръ въ Босна.[1]) У насъ фрагменти отъ фигури съ сѫщитѣ орнаменти сѫ намѣрени въ коджадерменската могила при Шуменъ, могилата при с. Султанъ (Поповско), въ едно прѣдисторическо селище при село Видболъ (Видинско) и др.

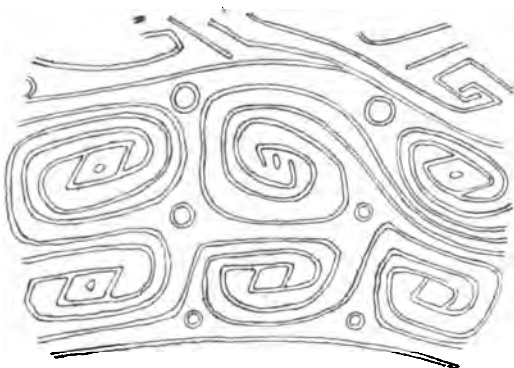

Обр. 112. — Развитъ орнаментъ отъ обр. 111.

Обр. 113. – Фрагментъ отъ глиненъ идолъ Ест. вел.

2. Обр. 113. Два слѣпени крака отъ правостоещъ идолъ, запазени отъ колѣнѣтѣ надолѣ. Височината на фрагмента достига 5·8 см. Прѣднята и задната страни сѫ украсени съ орнаменти отъ пунктирани линии, комбинирани по такъвъ начинъ, че се получаватъ трижгълни фигури. За да бѫдатъ прѣдставени пръститѣ на краката, стѫпалата сѫ нарѣзани отъ прѣдъ по сѫщия начинъ, както глиненитѣ фигури отъ Бутмиръ,[2]) много отъ които сѫ украсени по сѫщия начинъ съ орнаменти отъ пунктирани линии.

3. Обр. 114, А. Животинска фигура, вѣроятно прѣдставяща нѣкое домашно животно. Върху главата е прѣдставена, сплѣсната отъ двѣтѣ страни, муцуната, а отгорѣ — двѣ, обърнати налѣво и надесно уши или рога, строшени почти до основата. Опашката, както и краката, сѫ моделирани сравнително много кѫси. Височината на фигурата не надминава 2·8 см., а дължината ѝ едва достига 5·4 см.

[1]) Fiala — Hoernes, Die neolith. Station von Butmir, често.

[2]) Пакъ тамъ II табл. V обр. 12.

Аналогични животински фигури у насъ сѫ намѣрени въ коджадерменската могила,[1]) при Кадиинъ мостъ[2]) и могилата при с. Султанъ.

4. Обр. 114, В. Фрагментъ отъ животинска фигура съ по-голѣми размѣри.

A *B*

Обр. 114. — Животински фигури отъ глина. Около ²/₃ ест. вел.

C. Прешлени.

а. Голѣми прешлени. Между изкопанитѣ голѣми глинени прешлени, чийто брой надминава 40, можемъ да различимъ два типа. Тия отъ първия типъ сѫ по-малки (диаметъръ 6·5 см. — 7 см.), иматъ овално напрѣчно сѣчение и сѫ снабдени съ по-малки дупки (диам. около 0·6 см.). Отъ тѣхъ се намѣриха 11 здрави и нѣколко строшени. Прѣдставенитѣ два прешлени на обр. 115 иматъ слѣднитѣ размѣри: А) диаметъръ 7·1 см., дебелина 4·4 см.; В) 7 см. × 4·4 см.

A

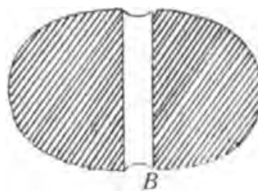

B

Обр. 115. — Глинени прешлени отъ I типъ. Около ½ ест. вел.

Прешленитѣ отъ втория типъ сѫ малко по-голѣми (диаметъръ 7 см. — 10·2 см.), съ по-широки дупки (1·5 см. диам.) и сѫ по-плоски. Прѣдставенитѣ два екземпляри на обр. 116 иматъ слѣднитѣ размѣри: А) диаметъръ 7·8 см. — 9·1 см., дебелина 2·9 см.; В) 9 см. × 2·8 см. Отъ втория типъ се намѣриха 28 здрави и нѣколко строшени екземпляри.

---

[1]) Р. Поповъ, Извѣстия Арх. Друж. II, 1911, 78 обр. 8.

[2]) Ивановъ, пакъ тамъ I, 1910, 192, обр. 81 и 82.

Въ повечето случаи глината, отъ която сж правени прешленитѣ, е чиста; само единъ между тѣхъ, отъ първия типъ, е приготвенъ отъ глина, размѣсена съ дребенъ чакълъ, вѣроятно за да се направи прешленътъ по-тежъкъ.

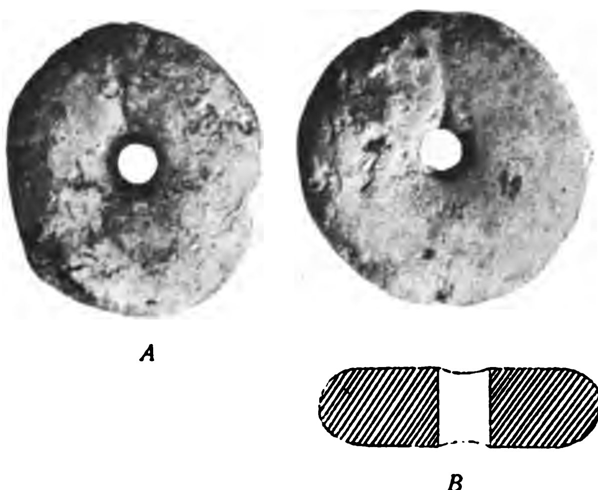

Обр. 116. — Глинени прешлени отъ II типъ. Около 1/2 ест. вел.

Голѣмитѣ глинени прешлени, които почватъ да се срѣщатъ още въ неолитично врѣме, споредъ Виницки, не сж употрѣбявани за въртележки (Spulrad).[1]) Сжщиятъ авторъ смѣта погрѣшно мнѣнието на Фридъ и Мюлеръ, които, заедно съ Ричлъ, допущатъ, че голѣмитѣ глинени прешлени сж употрѣбявани за опъване основата при тъканeто (т. е. като Zettelstrecker), а мисли, че тѣ сж били поставяни на вретено не за предене, а за прѣсукване. Сега нека видимъ, за каква цѣль сж употрѣбявани прешленитѣ отъ салмановската могила. Ако разгледаме по-добрѣ прѣдставенитѣ два прешлена отъ втория типъ, ясно ще забѣлѣжимъ, че отъ дупката до периферията има едно врѣзване, по-дълбоко при дупката, по-плитко къмъ периферията. Тия врѣзвания, които могатъ да се видятъ не само върху повечето прешлени отъ втория, но и върху нѣкои отъ първия типъ, показватъ, че прешленитѣ сж биле завързвани и окачвани. Въ Бутмиръ е намѣренъ прешленъ, аналогиченъ на втория типъ, врѣзанъ отъ къмъ едната страна.[2]) Че салмановскитѣ прешлени не сж служили за предене и прѣпридане, показва още екцентричностьта на дупката на нѣколко екземпляри, какъвто е тоя, прѣоставенъ на обр. 117. И така, ние приемаме, че прешленитѣ отъ Деневата могила сж служили за тяжести било при тъканeто (като Webstuhlgewichte), било при рибарскитѣ

Обр. 117. — Глиненъ прешленъ. Около 1/2 ест. в.

[1]) M. v. K. Winnicki, Spinn-und Webewerkzeuge, 1911, 58.
[2]) Fiala — Hoernes, Die neolith. Station von Butmir, II стр. 35 обр. 44.

мрѣжи (като Netzbeschwerer). Глинени прешлени, аналогични на първия типъ, сж намѣрени въ Бутмиръ,[1]) а на втория типъ, освѣнъ цитирания по-рано отъ Бутмиръ, познати ни сж отъ Ябланица (Сърбия),[2]) които Васичъ приема да сж служили за станови тяжести (Webstuhlgewichte).

б. Малки прешлени. Обр. 118 прѣдставя полуизпеченъ малъкъ прешленъ за вретено (Spinnwirbel). Диаметърътъ му мѣри 3·9 см., а дебелината не надминава 1·3 см. Това е единствениятъ екземпляръ отъ този родъ керамични работи, намѣренъ въ могилата. Тукъ трѣбва да забѣлѣжимъ, че както въ Бутмиръ и Ябланица,[3]) така и въ Деневата и Коджадерменската могила, прешленитѣ за вретено се срѣщатъ рѣдко.

Обр. 118. — Глиненъ прешленъ. Около 1/2.5 ест вел.

в. Прешлени отъ фрагменти. Обр. 119. Грубо закржглени и отпослѣ пробити фрагменти отъ глинени сждове. Първиятъ отъ тѣхъ има диаметъръ 4 см., вториятъ — 5·5 см., третиятъ — 8·5 см., четвъртиятъ — 4·5 см., петиятъ, отъ дъно на сждъ, — 5·8 см. Такива прешлени у насъ сж намѣрени въ неолитичното селище при Рашевата воденица при Ямболъ[4]) и др. Аналогии извънъ България ни сж познати отъ Ябланица (Сърбия),[5]) Бутмиръ (Босна),[6]) Lengyel (Унгария)[7]) и пр. Въ Мала-Азия, освѣнъ въ Троя, намѣрени сж и въ Bos-öjük, употрѣбявани вмѣсто сжщинскитѣ прешлени за вретено (малкитѣ прешлени).[8])

Обр. 119. — Прешлени отъ фрагменти. Около 1/2 ест. вел.

[1]) Fiala-Hoernes, Die neolith. Station von Butmir II табл. V обр. 10.
[2]) M. Vassits, Die neolithische Station von Jablanica, стр. 40 обр. 95.
[3]) Цит. с. стр. 41.
[4]) Нар. музей. Инв. nº1319.
[5]) M. Vassits, Die neolithische Station von Iablanica, стр. 41 обр. 96.
[6]) Fiala — Hoernes, Die neolithische Station von Butmir II табл. IV обр. 7 и 8.
[7]) Wossinski, Das prähistorische Schanzwerk von Lengyel, табл. XXVI обр. 197.
[8]) Koerte, Athenische Mitteil. XXIV

D. Сждове.

Прѣди да пристжпимъ къмъ отдѣлното описание на сждоветѣ, ще се спремъ върху нѣкои общи бѣлѣжки. Всички сждове могатъ да се раздѣлятъ на двѣ групи. Тия отъ едната група, повечето отъ които сж съ значителни размѣри, иматъ дебели и грапави стѣни. Глината, отъ която сж приготвяни, често е размѣсена съ пѣсъкъ, а стѣнитѣ украсени главно съ релиефни и врѣзани орнаменти, или пъкъ сж безъ такива. Сждоветѣ отъ втората група сж обикновено тънкостѣнни. Тѣ сж направени отъ чиста глина, стѣнитѣ сж гладки, често даже полирани и, главно, върху тѣхъ срѣщаме рисувани (срав. обр. 120) или инкрустирани орнаменти (срав. обр. 121). Тѣзи два типа не трѣбва да се смѣтатъ като по-стара и по-млада степень отъ развитието на керамиката, защото еднитѣ и другитѣ дохождатъ винаги съвмѣстно въ разни дълбочини, а тази разлика трѣбва да се обясни съ нееднаквата служба на сждоветѣ. По голѣмата часть отъ послѣднитѣ сж били безъ дръжки. Между намѣренитѣ здрави сждове нито единъ не е снабденъ съ такава. Повечето сждове иматъ равни (плоски) дъна, една малка часть отъ тѣхъ сж съ слабо конкавни, а само нѣколко сж снабдени съ кухи крачета (обр. 123, 124, 126, 129). Орнаментитѣ, които красятъ стѣнитѣ на сждоветѣ, сж четири вида: релиефни, врѣзани, инкрустирани и рисувани. Едни отъ релиефнитѣ орнаменти сж правени направо върху сжда (обр. 122, B, D, E, F), докато други пъкъ сж моделирани отдѣлно и отпослѣ, прѣди изпичането на сжда, сж залѣпени върху стѣнитѣ (обр. 122, A, C). Врѣзанитѣ орнаменти, повечето отъ които прѣдставятъ прави линии, въ една или двѣ посоки, сж били врѣзвани върху мокритѣ още стѣни на сжда, съ повече или по-малко заострено орждие. Тия два вида орнаменти се срѣщатъ сравнително по-рѣдко, отстжпвайки първо мѣсто на инкрустиранитѣ и рисуванитѣ орнаменти. Стѣнитѣ на едни сждове сж украсени само отъ единъ видъ орнаменти, въ други случаи — съ два и то найчесто рисуванитѣ орнаменти придружаватъ инкрустиранитѣ. При послѣднитѣ орнаменти трѣбва да различимъ два случая (техники). Първо. Имаме първоначално врѣзанъ орнаментъ, отпослѣ инкрустиранъ съ бѣла маса (обр. 121). Второ. Най-напрѣдъ сж моделирани върху стѣнитѣ релиефни орнаменти, а останалото поле между тѣхъ отпослѣ е изпълнено съ инкрустация, така щото послѣднята, тъй да се каже, служи за фонъ на релиефния орнаментъ (обр. 123—133). Въ повечето случаи за инкрустиране е употрѣбявана бѣла варовита глина, каквато на много мѣста въ Шуменско се срѣща, позната съ името

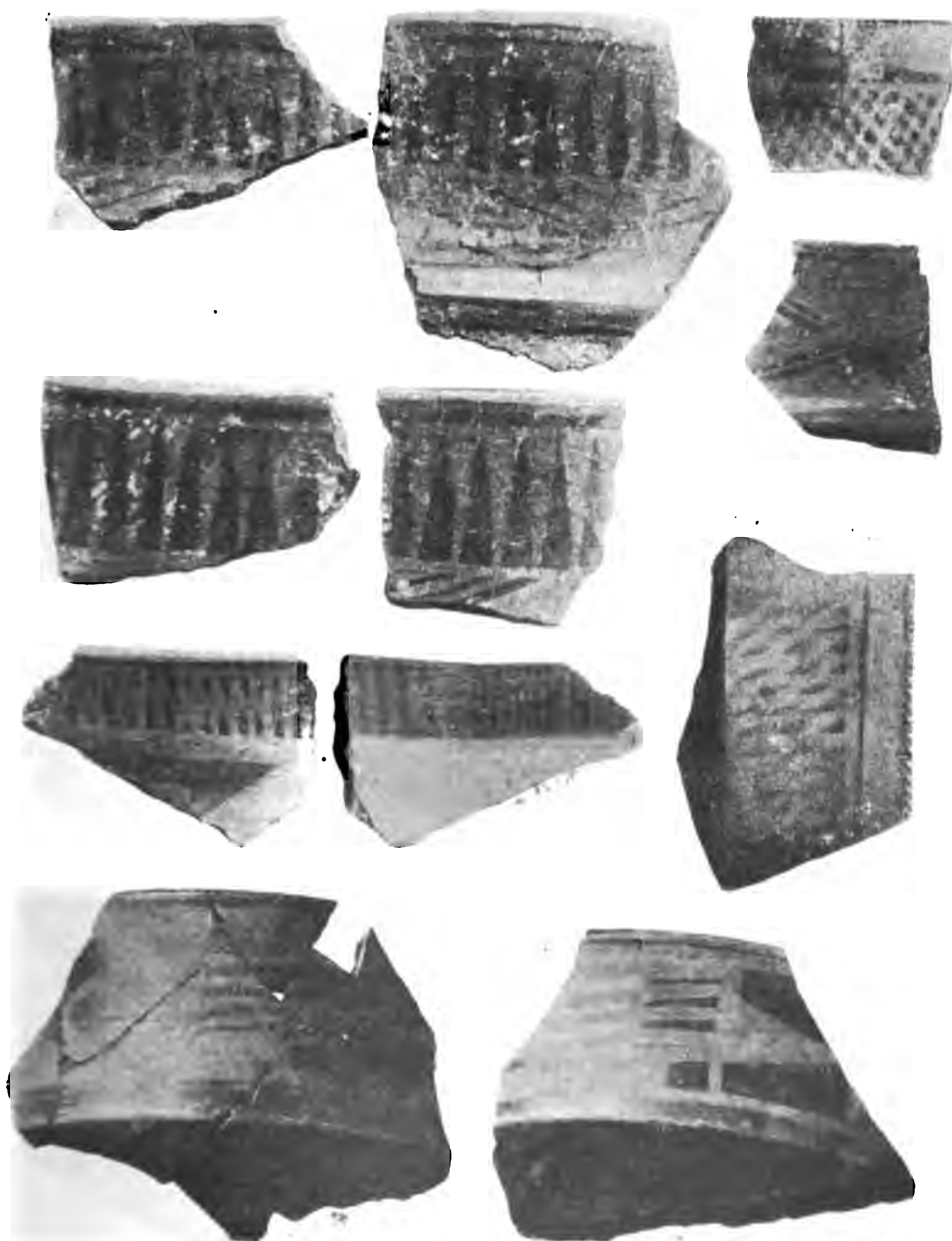

Обр. 120. — Фрагменти отъ глинени сѫдове съ рисувани орнаменти. Типъ II.

Обр. 121. — Фрагменти отъ глинени сѫдове съ инкрустирани орнаменти.

шара-топра, образувана вслѣдствие разрушението на сенонскитѣ (Senonien) мергели. По-рѣдко за сѫщата цѣль е употрѣбявана хематитна охра. При рисуванитѣ орнаменти сѫщо трѣбва да различимъ два начина на

A

B

C

D

E

F

Обр. 122. — Фрагменти съ релиефни орнаменти.

изпълнение, а съобразно съ това се налага едно разграничение въ техническо отношение на тѣзи орнаменти, Въ едни случаи мотивитѣ сѫ рисувани съ графитна боя върху фонъ, какъвто ни прѣдставя есте-

ствения цвѣтъ на сѫда. Въ този случай имаме собствено рисуванъ орнаментъ. При други орнаменти мотивитѣ се изваждатъ върху графитна основа и тѣ иматъ винаги такъвъ цвѣтъ, какъвто е тоя на сѫда. Въ тѣзи орнаменти графитната боя служи само за фонъ.

Цвѣтътъ на сѫдоветѣ е твърдѣ различенъ. Той се дължи главно на състава на глината и на нееднаквата степень на изпичане. Тукъ имаме всички възможни нюанси отъ черъ, сивъ, жълтъ и червенъ цвѣтъ. Послѣдниятъ при нѣкои сѫдове е придобитъ по изкуственъ начинъ. За примѣръ нека вземемъ сѫда, прѣдставенъ на обр. 137. Отвънъ стѣнитѣ му иматъ тъмночервенъ, а отвѫтрѣ — черъ цвѣтъ. Якостьта обаче на черния цвѣтъ не е навредъ еднаква. На извѣстни мѣста тонътъ е смолесто-черъ, докато на други прѣминава въ тъмносивъ, сивъ до жълточервенъ. Ако допуснемъ, че сѫдътъ, прѣди да бѫде изпеченъ, е билъ опушенъ отвѫтрѣ, естествено ситнитѣ вѫглеродни частички не биха могли равномѣрно да импрегниратъ глината. Послѣднята на извѣстни мѣста ще се обогати, тъй да кажемъ съ повече вѫглеродъ, на други — съ по-малко. Слѣдъ това иде процесътъ на изпичането. Часть отъ вѫглерода ще се окисли (изгори) и въ видъ на вѫглероденъ двуокисъ ще отлѣти, слѣдователно тамъ дѣто импрегнацията е била по-слаба, слѣдъ изгарянето на часть отъ вѫглерода, ще се добиятъ тонове между черния и жълточервения цвѣтъ. Въ този сѫдъ, както и при нѣколко други, черниятъ цвѣтъ, прѣдполагаме, да е добитъ чрѣзъ опушване прѣди изпичането на глината. Черниятъ цвѣтъ на сѫда, прѣдставенъ на обр. 140, обаче, се дължи на черна боя, съ каквато глината прѣди изпичането, е била напоена съ помощьта на четка. Слѣди отъ послѣднята ясно се забѣлѣзватъ върху долнята часть на сѫда. Що се отнася до употрѣбата на сѫдоветѣ, ще кажемъ само това, че едни отъ тѣхъ сѫ служили за всѣкидневни нужди, докато други не могатъ да иматъ практическа употрѣба, а трѣбва да се допусне, че сѫ служили за култови цѣли.

Слѣдъ тия прѣдварителни бѣлѣжки, нека сега спремъ вниманието си върху по-важнитѣ типове отъ намѣренитѣ сѫдове.

На първо мѣсто особенъ интересъ заслужаватъ нѣколко голѣми, цилиндрични сѫдове, съ тъпоконическо дъно, закрѣпено върху кухо цилиндрично краче. Два отъ тия сѫдове имаме прѣдставени на обр. 123. Първиятъ сѫдъ (А), прѣдставенъ на тоя образъ, както и на обр. 124 и на табл. XLIII 1, има слѣднитѣ размѣри: височината, мѣрена заедно съ крачето, достига 42 см., а тая само на цилиндричната часть мѣри 27

см. Диаметърътъ на послѣднята не надминава височината на сѫда. Височината на крачето едва достига 12·5 см., а диаметърътъ му, мѣренъ при основата, не е повече отъ 10 см. Дебелината на стѣнитѣ е около

A B

Обр. 123. — Глинени сѫдове. Около 1/8 ест. в.

1 см. Устата на сѫда е снабдена съ жлебъ (первазъ) за похлупка. Този сѫдъ, както и останалитѣ отъ сѫщия типъ, по отношение на орнаментиката, принадлежи къмъ инкрустираната керамика. Орнаментътъ, развитъ, е прѣдставенъ на обр. 125. Върху горнята половина на цилиндричната

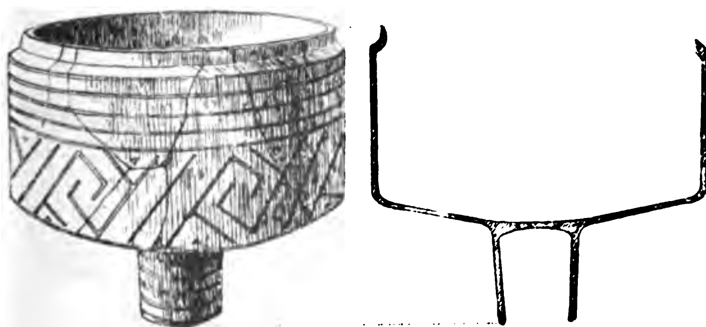

Обр. 124. — Глиненъ сѫдъ и неговъ профилъ (надлъженъ разрѣзъ). Около 1/11 ест в.

часть сѫ моделирани четири релиефни обрѫчи, а върху долнята — елементи отъ меандъръ (счупенъ меандъръ), комбинирани съ успоредни релиефни линии и пластични триѫгълници. Останалото поле е инкрустирано съ бѣла варовита глина. За да може послѣднята да се закрѣпи

по-добрѣ, стѣнитѣ на сѫда сѫ направени грапави. Дъното на сѫда е безъ орнаменти. Върху крачето сѫ моделирани четири обрѫчи, еднакви по дебелина съ тия върху цилиндричната часть на сѫда, а образуванитѣ отъ тѣхъ четири междинни пояси сѫ сѫщо инкрустирани съ бѣла

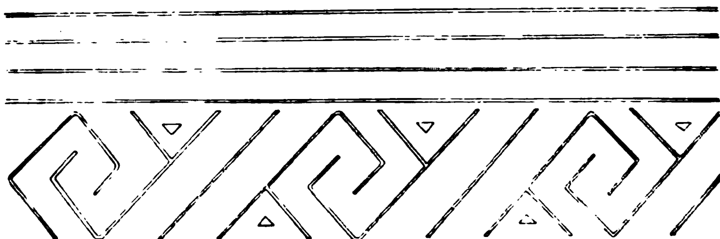

Обр. 125. — Развитъ орнаментъ отъ сѫда обр. 123 *А*.

маса. Така орнаментиранъ, сѫдътъ има красивъ изгледъ: релиефнитѣ орнаменти, съ тухлено червенъ цвѣтъ, ясно изпѫкватъ върху блѣдожълтото поле на инкрустираната маса.

2. По отношение на орнамента, вториятъ сѫдъ (обр. 123 В.) е съвсѣмъ идентиченъ на първия, обаче той е по-малъкъ. Височината му,

А *В*

Обр. 126. — Глинени сѫдове. Около 1/8 ест. в.

мѣрена заедно съ крачето, не надминава 36·5 см. Диаметъръ на цилиндричната часть 36 см.

3. Третиятъ сѫдъ (обр. 126, А) по размѣри отговаря на първия, но се различава малко по орнамента. Върху горнята половина на цилиндричната часть, вмѣсто четири релиефни обрѫчи, има само два, на разстояние 6 см. единъ отъ другъ. Въ затворения отъ тѣхъ поясъ сѫ

моделирани релиефни ромбове, пластични трижгълници и отвѣсни стълбчета, чиято групировка можемъ да видимъ на обр. 127. Долнята половина на цилиндричната часть е украсена сжщо съ счупенъ меандъръ, а на мѣстото на пластичнитѣ трижгълници дохождатъ чупени подъ правъ жгълъ релиефни линии.

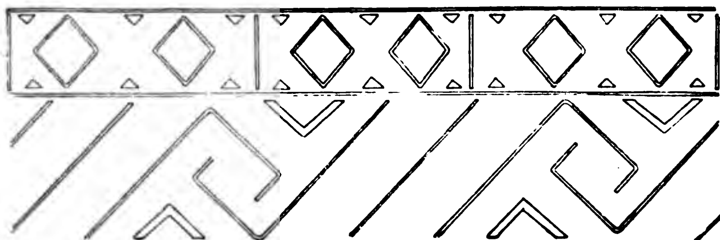

Обр. 127. — Развитъ орнаментъ отъ сжда обр. 126 *A*.

4. Четвъртиятъ сждъ, чиято орнаментика значително се различава отъ описанитѣ вече сждове, е прѣдставенъ на обр. 126, B. Горнята половина на цилиндричната часть, чрѣзъ петь релиефни обржчи, смѣтайки и тоя при ржба на устата, е раздѣлена на четири пояси, чиито полета, съ хоризонтални и отвѣсни брѣзди, сж така нарѣзани, че се получаватъ редове отъ жглести пжпки, за всѣки поясъ по три реда. Надъ бѣлата инкрустация тия пжпки образуватъ красиви редове отъ червени точки. Долнята половина е украсена съ наклонени въ десно релиефни линии, които на петь мѣста се комбиниратъ съ комплицирани меандърни мотиви (обр. 128). Крачето е украсено съ релиефни обржчи, между които петь сж повече, десеть по-малко изпжкнали; вслѣдствие на това послѣднитѣ на извѣстни мѣста сж закрити отъ инкрустацията. Височината на сжда достига 42 см., диаметърътъ на устата — 36 см. Сждътъ, вслѣдствие опожаряване, е отчасти деформиранъ.

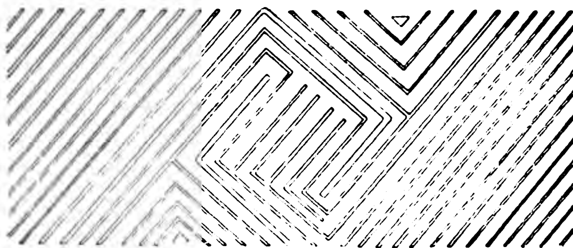

Обр. 128. — Орнаментъ отъ сжда обр. 126 *B*.

5. По отношение на орнамента, другъ единъ сѫдъ прѣдставя нѣщо срѣдно между посдѣдния и първитѣ три. Горнята половина на цилиндричната часть е украсена, както сѫдътъ, обр. 126, В; а долнята — както първитѣ три сѫда отъ този типъ — съ петь счупени меандри. Полето

A *B*

Обр. 129. — Глинени сѫдове. Около 1/7 ест. в.

между тѣхъ е заето отъ една по-дебела и на нея нѣколко по-тънки, успоредни и наклонени на десно релиефни брѣзди. Височината на сѫда мѣри 36 см., диаметърътъ на устата — около 36 см. Рѫбътъ на устата, както въ послѣдния, така и въ прѣдпослѣдния сѫдъ, е безъ жлебъ за похлупка.

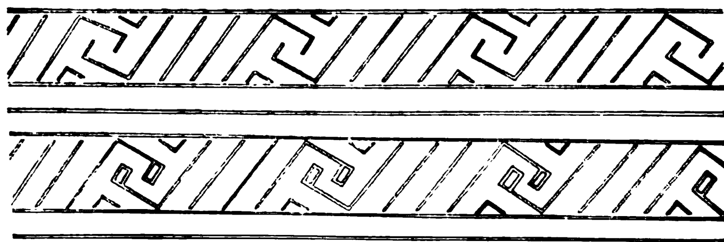

Обр. 130. — Развитъ орнаментъ отъ сѫда обр. 129 *B*.

6. Сѫдътъ, прѣдставенъ на обр. 129, А, е аналогиченъ на първитѣ. Размѣри: височина 40 см., диаметъръ на цилиндричната часть 42 см. Устата сѫ съ жлебъ, чиято вѫтрѣшна страна е намазана съ хематитна охра.

7. Обр. 129, В. Фрагментъ отъ цилиндричната часть на подобенъ сѫдъ. Различава се отъ прѣдидещитѣ сѫдове значително по орнамента си. Развитъ, послѣдниятъ е прѣдставенъ на обр. 130.

8. Между останалитѣ многобройни фрагменти отъ подобни сѫдове, заслужава внимание тоя на обр. 131. Той прѣдставя дъно на сѫдъ, заедно съ крачето. Интересното въ него е това, че върху дъното се намиратъ четири дупки, отъ тѣхъ двѣ сѫ близо до рѫба на дъното, другитѣ двѣ по-близо до основата на крачето.

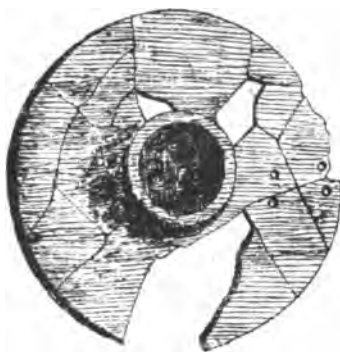

Обр. 131. — Дъно отъ глиненъ сѫдъ.

9. Намѣриха се нѣколко отдѣлни крачета, между които най-интересно е това, което даваме на обр. 132. Върху повърхностьта сѫ моделирани два реда острожгълни трижгълници, съ обща основа, обърнати съ върховетѣ си надолѣ. Пространството между тѣхъ е инкрустирано съ бѣла маса, която приема формата на два реда трижгълници, сходни съ първитѣ и обърнати съ върховетѣ си нагорѣ.

Сѫдове съ високи крачета сѫ познати отъ разни епохи и мѣста, обаче типъ, аналогиченъ на салмановския, не ни е извѣстенъ. Пита се, за каква цѣль сѫ правени тия сѫдове? Ако бѣха прѣдназначени за обикновени хозяйствени нужди, напримѣръ да се съхраняватъ въ тѣхъ сѣмена, плодове, течности и пр., нѣмаше защо да се полага толкова много грижа за направата на сѫдъ, който, при всѣкидневната употрѣба, лесно може да се строши, а още по-малко щѣше да се избере форма, много малко устойчива. Нѣкои отъ тия сѫдове, както видѣхме, сѫ имали дупки върху дъното, цѣльта на които мѫчно може да се отгатне, но въ всѣки случай, тѣ изключватъ практическата употрѣба на сѫда. По всѣка вѣроятность имаме работа съ твърдѣ характерни култови сѫдове. Казахме още, че тия сѫдове не сѫ твърдѣ устойчиви и лесно могатъ да се повалятъ; пита се тогава, какъ сѫ могли да бѫдатъ употрѣбявани? Невѣроятно е, че крачето на сѫда е стояло въ земята. Прѣд-

Обр. 132. — Краче отъ глиненъ сѫдъ съ инкрустиранъ орнаментъ.

положението, че тия сѫдове сѫ стоели на глинени подставки, не може да се докаже, тъй като слѣди отъ подобни не сѫ намѣриха; като най-вѣроятно остава да се допусне, че кухото краче е служило за закрѣпяване на сѫда върху побитъ колъ.

Обр. 133. — Глинени сѫдове съ инкрустирани и рисувани орнаменти. Около 1/8 ест. в.

10. Обр. 133, А. Сѫдъ, съставенъ отъ горня, цилиндрична и долня, конусовидна часть. Височината му мѣри 35 см., диаметърътъ на устата, снабдени съ жлебъ за похлупка, едва достига 32·5 см., а тоя въ срѣдата не надминава 39 см. Дъното е плоско. Диаметърътъ му мѣри не повече отъ 11·5 см. Дебелина на стѣнитѣ около 1 см. Орнаментирана е само

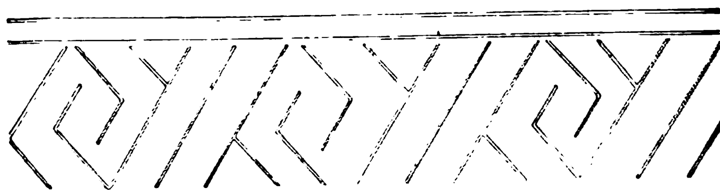

Обр. 134. — Развитъ орнаментъ отъ сѫда обр. 133, *А*

цилиндричната часть. Орнаментътъ (обр. 134), по композиция и изпълнение, е напълно аналогиченъ на тоя въ сѫдоветѣ, прѣдставени на обр. 123 А и В, съ тази само разлика, че липсватъ пластичнитѣ трижгълници. Този сѫдъ с интересенъ въ това отношение, че върху цилиндричната часть сѫ пробити четири дупки, отъ които двѣтѣ стоятъ 8·5 см. подъ рѫба на устата, а другитѣ двѣ — 9·5 см. подъ тѣхъ. Тия дупки, трудно е да се каже, какво значение иматъ; но въ всѣки случай, както и тия

върху сждоветѣ, намѣрени въ Испания отъ ранно-неолитично врѣме,[1]) не сж служили за окачване, а за други цѣли, още повече, че се намиратъ само върху едната страна на сжда.

11. Обр. 133, В. Аналогиченъ сждъ съ слѣднитѣ размѣри: височина 27 см., диаметъръ на устата 32 см, диаметъръ въ срѣдата 33 см. Дъното

Обр. 135. — Глиненъ сждъ съ инкрустирани орнаменти. Около ¼ ест. вел.

е малко конкавно (10·5 диаметъръ). Дебелината на стѣнитѣ около 1 см. Външната страна на жлеба около устата е украсена съ отчасти запазени рисувани трижгълници, обърнати съ върховетѣ надолѣ, а ржбътъ подъ жлеба е ситно напиленъ. Единъ поясъ, широкъ 4·5 см., надъ долния ржбъ на цилиндричната часть, е билъ украсенъ сжщо съ рисуванъ орнаментъ, съ слѣди отъ спирали, а отъ двѣтѣ страни на тѣхъ вървятъ концентрични джги, които прѣдставятъ продължение отъ спиралитѣ. Полето, между рисувания поясъ и жлеба при устата, е украсено съ инкрустиранъ орнаментъ, който въ техническо отношение е еднакъвъ съ тия на описанитѣ дотука сждове. Отгорѣ сж моделирани два релиефни обржчи, а подъ тѣхъ — отвѣсни стълбчета, които дѣлятъ полето между послѣдния обржчъ и боядисания поясъ на нѣколко правожгълници, между които четири сж по-голѣми. Въ всѣки единъ отъ послѣднитѣ има по единъ релиефенъ квадратъ, чийто страни сж нарѣзани отвжтрѣ. Цѣлото поле, останало между елементитѣ на орнамента, е инкрустирано съ бѣла варовита маса.

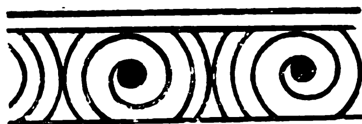

Обр. 136. — Орнаменти отъ сжда обр. 135.

11. Обр. 135. Сждъ, съставенъ отъ горня, цилиндрична часть, която завършва съ низка шийка, и долня, конусовидна. Височината му мѣри

[1]) Wilke, Südwesteuropäische Megalithkultur, стр. 78, обр. 65.

21 см., диаметърътъ на устата, resp. тоя на шийката, не надминава 23·5 см., а диаметърътъ въ срѣдата достига 26 см. Дъно плоско, съ диаметъръ 3·5 см. Дебелината на стѣнитѣ, мѣрена върху ржба на устата, едва достига 0·6 см. Два вида орнаменти красятъ стѣнитѣ на сжда. Върху цилиндричната часть сж моделирани два релиефни, единъ на другъ срѣщуположни правожгълници, въ полето на които дохождатъ по два релиефни кржгове, които, допиращи се, образуватъ фигура, подобна на цифрата 8. Въ срѣдата на всѣки кржгъ има по една плоска релиефна пжпка. Останалата часть отъ полетата на правожгълницитѣ, както и страничнитѣ отвѣсни брѣзди, сж инкрустирани съ бѣла варовита глина. Съ тия два орнамента цилиндричната часть на сжда се дѣли на двѣ еднакви половини, всѣка една отъ които е украсена съ по 3 спирали (обр. 136), извадени върху графитна основа. Шийката отвънъ е украсена съ два широки пояса отъ графитна боя.

Обр. 137. — Глиненъ сждъ съ рисувани орнаменти. Около 1/7 ест. в.

13. Обр. 137. Сждъ, съставенъ отъ горня часть, повече конусовидна, отколкото цилиндрична, съ слабъ конкавитетъ, и долня конусообразна. Дъно плоско. Въ срѣдата на сжда, тамъ дѣто двѣтѣ части прѣминаватъ една въ друга, е моделиранъ профилиранъ ржбъ, широкъ 2·5 см. Височината на сжда мѣри 19 см., диаметърътъ на устата — 32 см., а тоя въ срѣдата не надминава 34 см. Стѣнитѣ, грижливо загладени, иматъ отвънъ червенъ, отвжтрѣ — черъ цвѣтъ. Орнаментирана е само горнята часть на сжда съ извадени орнаменти върху графитна основа. При ржба на устата виждаме лента, широка 3 см., съставена отъ два реда трижгълни зжбци, обърнати съ остриетата си единъ срѣщу други· Тия отъ горния редъ сж наклонени на десно, ония отъ долния редъ — на лѣво. По-долѣ слѣдва втора лента, съставена отъ четири трижгълни полета, двѣтѣ сж обърнати съ върховетѣ си надолѣ, двѣтѣ — нагорѣ и въ всѣко поле е извадень върху графитна основа по единъ кржгъ. Между трижгълнитѣ полетата се редуватъ 6—7 двойни линии, които вървятъ успоредно съ стѣнитѣ на трижгълницитѣ. Профилираниятъ ржбъ е украсенъ съ двѣ тѣсни успоредни линии. Отвжтрѣ сждътъ е украсенъ само при ржба на устата съ една лента, широка 2 см. На двѣ мѣста, едно на друго срѣщуположни, сж извадени три успоредни,

наклонени на десно линии, съ по единъ четирежгълникъ при крайщата имъ. По-нататъкъ се редуватъ около 30 двойни линии, наклонени на десно, между които на двѣ срѣщуположни мѣста върху графитна основа е извадено по едно кржгче. Орнаментътъ върху външната страна на сжда е съ червенъ цвѣтъ (основния цвѣтъ на глината) върху графитна основа, а тоя на вжтрѣшната съ черъ цвѣтъ, върху сжщата основа.

14. Обр. 138 А. Два фрагмента отъ единъ и сжщи сждъ. Послѣдниятъ, по форма и размѣри, е билъ еднакъвъ съ първия сждъ, отъ който се различавалъ само по орнамента. Вмѣсто четиритѣ кржга, въ трижгълнитѣ полета има четири овали, а лентата около устата се състои отъ два реда зжбци, наклонени на десно. Върху горнята страна на

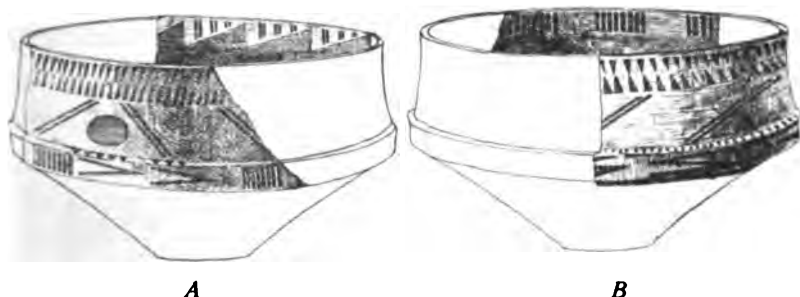

A *B*

Обр. 138. — Глинени сждове съ рисувани орнаменти. Около 1/7 ест. вел.

профилирания ржбъ личатъ слѣди отъ трижгълници, обърнати съ основитѣ си навжтрѣ. Отвѣсната страна на ржба е украсена съ наклонени линии, които се съединяватъ така, че образуватъ двойки отъ стрѣловидни върхове, обърнати на десно, между тѣхъ пъкъ се редуватъ групи отъ отвѣсни линии. Върху вжтрѣшната страна на фрагментитѣ, близо до ржба на устата, има лента отъ допиращи се единъ о другъ правожгълни трижгълници, въ полетата на които сж извадени върху графитна основа по три двойки отъ отвѣсни линии. Височината на фрагментитѣ мѣри 8 см.

15. Обр. 138 В. Други два фрагмента отъ подобенъ сждъ. Горнята страна на профилирания ржбъ е украсена съ напрѣчни линийки, а отвѣсната — съ зигзаги. Отвжтрѣ, близо до ржба на устата, се редуватъ групи отъ отвѣсни линии. Височината на фрагментитѣ мѣри 7 см. Въ техническо отношение орнаментиката на тия фрагменти е сжщо такава, каквато е тя при здравия сждъ. Този типъ сждове е твърдѣ обикновенъ и за Коджадерменската могила.

Фрагментитѣ на обр. 139, 140 и 142 сж отъ сждове, които по форма и техника на орнаментитѣ сж аналогични на току що описания типъ. Различаватъ се само по формата на профилирания ржбъ.

16. Обр. 139. Фрагментъ отъ сждъ, съ диаметъръ на устата около 27 см. Стѣнитѣ отвънъ и отвжтрѣ сж съ смолесто-черна боя и лъскава повръхность. Черниятъ цвѣтъ е само на повръхностьта и той се дължи на черна боя, съ каквато стѣнитѣ сж били намазани прѣди изпичането. На тия мѣста, дѣто боята е изтрита, се явяватъ сивожълти, съ матова повръхность полета. Фрагментътъ, чиято дебелина не надминава 0·75 см., е отъ горнята (цилиндрична) часть на сжда, височината на която достига 8 см. Орнаментътъ ни прѣдставя черни трижгълници и наклонени на лѣво и десно линии, извадени върху графитна основа. Отвжтрѣ цилиндричната часть е намазана съ червена хематитна охра.

Обр 139. — Фрагментъ отъ сждъ съ рисуванъ орнаментъ. Около 1/3 ест. вел.

17. Обр. 140. Фрагментъ отъ аналогиченъ сждъ, съ по-низка цилиндрична часть (5 см.) Орнаментътъ, запазенъ върху външната страна на цилиндричната часть, се състои отъ група отъ петь успоредни линии, наклонени на лѣво; слѣдъ тѣхъ слѣдва фигура съ форма на повалена буква Г, крж̃гчета и пр. Орнаментътъ върху вжтрѣшната страна на сжда, който краси часть около устата, е прѣдставенъ на обр. 141. Както при послѣдния фрагментъ, така и при този, орнаментътъ е черъ, изваденъ върху графитна основа. Черниятъ цвѣтъ на сжда се дължи на черна маса, съ която, както отвънъ, така и отвжтрѣ, сж били импрегнирани стѣнитѣ. Дебелината на послѣднитѣ, мѣрена върху цилиндричната часть, достига 0·9 см.

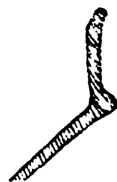

Обр. 140. — Фрагментъ отъ сждъ съ рисуванъ орнаментъ. Около 1/3 ест. вел.

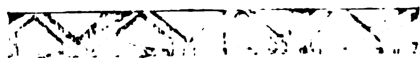

Обр. 141. — Рисуванъ орнаментъ върху сжда обр. 140.

18. Обр. 142. Фрагментъ отъ подобенъ сждъ съ

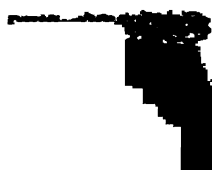

цилиндрична часть (3·5 см.). Върху послѣдната сж извадени върху графитна основа двойни наклонени линии, а тукъ-тамѣ, между тѣхъ, кржгчета. Профилуваниятъ ржбъ е билъ украсенъ съ нѣколко, вѣроятно четири, групи отъ напрѣчни вдълбани брѣзди, боядисани съ графитъ. Групата, запазена върху фрагмента, се състои отъ 17 брѣзди. Тия групи сж се редували съ напрѣчни линии и правожгълни полета, извадени сжщо върху графитна основа. Дебелината на стѣнитѣ, мѣрена върху цилиндричната часть, не надминава 0·8 см.

18. Обр. 143. Сждъ въ форма на правожгълна призма, висока 37 см., широка 22 см. (тѣсната страна), дълга 29 см. (широката страна). Дебелината на стѣнитѣ не надминава 1 см. Върху дъното на сжда има двѣ кржгли дупки, съ диаметри 8·5 см. Орнаментитѣ, които красятъ стѣнитѣ на сжда, можемъ да видимъ върху образитѣ А и В. При устата, въ срѣдата и при дъното, има широки около 4 см. полирани пояси, а заедно съ тѣхъ редици отъ продълговати, почти трижгълни ямички. Въ затворенитѣ отъ полиранитѣ пояси полета, съ врѣзани линии, сж прѣдставени въ лѣво и десно по два ромба, които образуватъ фигура, въ форма на цифрата 8. Лѣвата горня, и десната долня страни на ромба се продължаватъ до полиранитѣ пояси, а успоредно на тия продължения слѣдватъ по двѣ брѣзди. Орнаментътъ върху тѣснитѣ страни на сжда е както тоя върху широкитѣ, съ тази само разлика, че, вмѣсто двѣ двойки отъ ромбове, има само по една за всѣко поле. Врѣзанитѣ брѣзди, както и ямичкитѣ, сж били инкрустирани съ бѣла маса, а останалата часть на стѣнитѣ е намазана съ червена хематитна охра.

Обр. 142. — Фрагментъ отъ сждъ съ рисуванъ орнаментъ. Около 1/3 ест. вел.

19. Фрагментъ отъ аналогиченъ сждъ, съ по-малки размѣри и безъ орнаменти. Височината му достига едва 13·5 см., а ширината — 13·5 см., дължината — 25 см. Тия два сжда, аналогии на които намъ сж непознати, не могатъ да иматъ практическа употрѣба — тѣ сж, безъ съмнѣние, сждове за култови цѣли.

Въ Салмановската могила, а така сжщо и въ тая при Коджа-дерменъ (Шуменско), като най-обикновенъ типъ се явява формата, що ни прѣдставятъ сждоветѣ дадени на обр. 144, А и В и обр. 146. Сждоветѣ отъ този типъ [illegible] горня цилиндрична и долня конусовидна части.

Дъно малко. Стѣнитѣ сѫ тънки и винаги украсени съ рисувани орнаменти. Отъ този типъ ние ще разгледаме само по-интереснитѣ сѫдове.

A

B

C

D

Обр. 143. — Цилиндриченъ глиненъ сѫдъ. *A* — гледанъ откъмъ широката страна; *B* — откъмъ тѣсната; *C* — откъмъ дъното; *D* — откъмъ устата. Около 1/5 ест. вел.

20. Обр. 144, А. Този сѫдъ има слѣднитѣ размѣри: височина 10·8 см., диаметъръ на устата 13·2 см., диаметъръ на дъното 3·5 см., дебелина на стѣнитѣ 0·5 см. Орнаментирана е само външната страна на цилин-

дричната часть. Ржбътъ на устата е ситно напиленъ. Отъ тукъ, до срѣдата на горнята часть, слѣдватъ хоризонтални крѫгове, рисувани съ графитъ, а подъ тѣхъ, до ржба, образуванъ отъ цилиндричната и конусовидната части, слѣдватъ наклонени къмъ лѣво и десно успоредни линии, които по този начинъ затварятъ нѣколко трижгълни полета, въ

A B

Обр. 144. — Глинени сждове съ рисувани орнаменти. Около 1/3 ест. в.

всѣко едно отъ които е нарисуванъ по единъ крѫгъ. Отъ орнамента сж запазени симо слѣди. Отвжтрѣ, на два см. отъ ржба на устата, стѣнитѣ сж боядисани съ жълто-червена охра.

21. Обр. 144, В. Сждъ, високъ 11·7 см., диаметъръ на устата 13·3 см., диаметъръ на дъното 3·9 см. Горнята половина на цилиндричната часть е украсена съ по-широки и по-тѣсни, рисувани съ графитъ хоризонтални крѫгове, групирани въ два пояса, а върху долнята половина личатъ слабо издути джги, разположени концентрично. Джгитѣ се редуватъ съ наклонени линии, отъ двѣтѣ страни съ по единъ трижгълникъ (обр. 145). Отвжтрѣ, подъ ржба на устата, сж нарисувани съ графитъ трижгълници, обърнати съ върховетѣ надолѣ, а основитѣ имъ съвпадатъ съ ржба на устата.

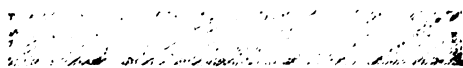

Обр. 145. — Рисуванъ орнаментъ върху сжда обр. 144, *B*

22. Обр. 146. Подобенъ сждъ, съ по-малки размѣри. Височина 8·7 см., диаметъръ на устата 11 см., диаметъръ на дъното 3 см. Горнята половина на цилиндричната часть е украсена съ рисувани хоризонтални крѫгове, а долнята — съ наклонени въ лѣво и десно линии, които се прѣсичатъ по такъвъ начинъ, че се получаватъ редици отъ ромбове (обр. 146 В). Отъ графита, върху който е изваденъ орнамента, сж запазени само слѣди, обаче самиятъ орнаментъ личи добрѣ, защото мѣстата, които

сѫ били покрити съ графитъ, сѫ съ матова повръхность, а останалата часть, самиятъ орнаментъ, е запазила първоначалната си полировка. Отвѫтрѣ, подъ рѫба на устата, сѫ запазени слѣди отъ поясъ, който прѣдставя лимонитенъ пластъ, широкъ 2 см. Този сѫдъ е интересенъ въ това отношение, че е снабденъ съ три двойки отъ крѫгли дупки, отъ които двѣтѣ двойки сѫ разположени срѣщуположно въ срѣдата на цилиндричната часть, а третята двойка се намира близо до дъното върху конусовидната часть и то въ равнина, перпендикулярна на тая, въ която лежатъ първитѣ двѣ двойки. Какво е било прѣдназначението на тия дупки, мѫчно би могло да се каже; въ всѣки случай тѣ не сѫ служили за окачане на сѫда.

A

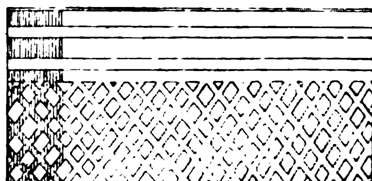

B

Обр. 146. — Глиненъ сѫдъ съ рисуванъ орнаментъ. Около 1:2.5 ест. вел.

По-долѣ ще споменемъ два фрагменти отъ подобни сѫдове, които значително се различаватъ по орнаментиката си въ техническо отношение.

23. На табл. XLIV е прѣдставенъ въ естествена величина единъ фрагментъ отъ цилиндричната часть на сѫдъ. Върху нея сѫ моделирани три релиефни обрѫчи, отъ които единиятъ е при рѫба на устата, двата по-долѣ. Тия обрѫчи раздѣлятъ цилиндричната часть на три пояса, които първоначално сѫ били покрити съ пластъ отъ хематитна охра, а послѣ върху него е била положена бѣла глина и то така, че остава открита на извѣстни мѣста червената боя, въ форма на хоризонтал[illegible] отвѣсни и наклонени линии. Подъ устата стѣнитѣ сѫ били намаз[illegible] извѫтрѣ сѫщо съ червена боя.

24. На табл. XLIII обр. 2 е прѣдставенъ подобенъ фрагментъ въ [illegible]ствена величина, инкрустиранъ по сѫщия начинъ, но само подъ у[illegible] Тукъ се получаватъ срѣденъ червенъ поясъ отъ хематитна охра и [illegible] странични отъ бѣла глина,

25. Близки на тоя типъ сѫ двата сѫда, прѣдставени на обр. 147, съ тази само разлика, че цилиндричната часть е по-низка. Височината на първия сѫдъ (А) достига 7·8 см., диаметъръ на устата — 13·6 см., а тоя на дъното не надминава 3·4 см. Дебелината на стѣнитѣ, мѣрена върху цилиндричната часть, едва мѣри 0·4 см. Размѣритѣ на втория

A *B*

Обр. 147. — Глинени сѫдове съ рисувани орнаменти. Около 1/3 ест. вел.

сѫдъ сѫ: 8·2 см. × 15 см. × 4·4 см. × 0·4 см. Външната страна на цилиндричната часть, и при двата сѫда, е украсена съ рисуванъ орнаментъ, отъ който обаче сѫ запазени само слѣди.

26. Обр. 148. Сѫдъ, съставенъ отъ горня, цилиндрична часть, при устата прѣвита стрѣховидно навѫтрѣ, и долня, конусовидна, която завършва

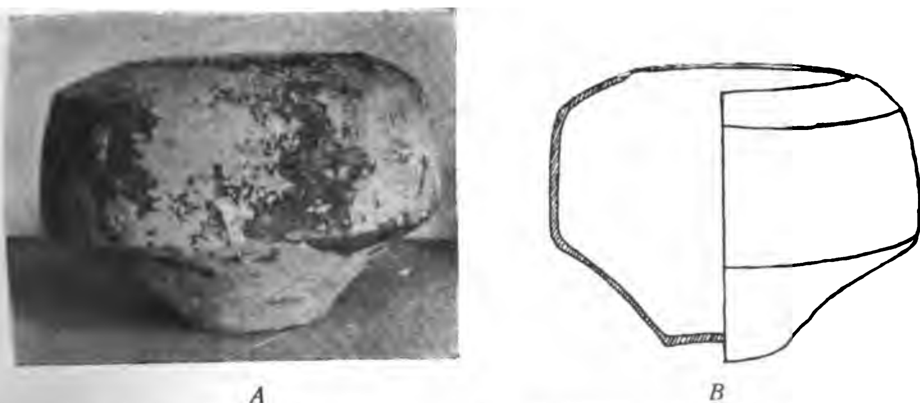

A *B*

Обр. 148. — Глиненъ сѫдъ. *B* — разрѣзъ на сѫщия сѫдъ. Около 1/4 ест. вел.

съ плоско дъно, чийто диаметъръ мѣри 7·8 см. Сѫдътъ е безъ орнаменти. Височината му достига 14 см., диаметъръ на устата 12·3 см., той въ срѣдата 21 см., дебелина на стѣнитѣ около 1 см.

27. Обр. 149, А. Малъкъ сѫдъ, съставенъ отъ горня сферична и долня конусовидна части. Височината му не надминава 8·5 см., диаметъръ на устата 8·5 см., а този въ срѣдата 13·1 см. Дъното е слабо кон-

кавно, съ диаметъръ 3·5 см. Стѣчитѣ на горнята часть, освѣнъ съ двѣ срѣщуположни пжпки, сж били украсени съ рисуванъ орнаментъ, отъ който едва сж запазени слѣди.

28. Обр. 149, В. Плитъкъ конусовиденъ сждъ, съ плоско дъно и съ силно профилиранъ, широкъ около 2·3 см., околоустенъ первазъ. Височината на сжда достига 5·2 см., диаметъръ на устата, мѣренъ отвжтрѣ, 8·2 см., а заедно съ перваза — 13·2 см, диаметъръ на дъното 5 см. Повръхността на сжда е груба, безъ орнаменти. По отношение на силно профилирания первазъ, аналогиченъ сждъ ни прѣдставя единъ сждъ-подносъ (vase-support) отъ неолитичната епоха, намѣренъ въ Camp de Chassey (Франция).[1] Той се различава отъ нашия по това, че отдолѣ не завършва съ плоско дъно, а е обълъ.

A *B*

Обр. 149. — Глинени сждове. Около 1/3 ест. вел.

A *B*

Обр. 150 — Глинени сждове съ дръжки. *A* около 1/3, *B* около 1/2 ест. в.

29. Обр. 150, А. Сждъ, съставенъ отъ горня цилиндрична и долня конусовидна части. Има слѣднитѣ размѣри: височина 8 см., диаметъръ на устата 12·5 см. Дъното, чийто диаметъръ не надминава 4·5 см., е плоско. Снабденъ съ хоризонтална призматична дръжка (строшена), за-

[1]) Déchelette, Manuel d'archéologie, I стр. 556 обр. 204.

крѣпена до ржба на устата; сждътъ, вѣроятно, е служелъ за гребане на течности.

Сждътъ, прѣдставенъ на обр. 150 В, е аналогиченъ на първия, само че е много по-малъкъ и е служелъ, може би, за дѣтска играчка. Височината му не надминава 4 см.

30. Обр. 151 А. Сждъ, съставенъ отъ шийка, срѣдня, въ форма на сферически поясъ, и долня конусовидна части. Височината му мѣри 12 см. диаметърътъ на устата (resp. на шийката) 9·5 см., а тоя въ срѣдата достига 9 см. Стѣнитѣ на сжда сж украсени съ релиефни орнаменти. Върху срѣднята часть сж моделирани два, единъ на другъ срѣщуположни релиефни кржгове, съ диаметри около 3·5 см., и двѣ срѣщуположни фигури, прѣдставящи сѣкира съ дръжка. Върху ржба, образуванъ отъ срѣднята и долнята части, сж моделирани четири конически пжпки, отъ които двѣтѣ стоятъ подъ кржговетѣ, двѣтѣ — подъ края на сѣкиренитѣ дръжки.

A *B*

Обр. 151. — Глинени сждове съ релиефни *(A)* и инкрустирани *(B)* орнаменти. Около 1/3 ест. вел.

31. Обр. 151, В. Сждъ, прѣдставящъ нѣщо срѣдне между двойноконусовидна и сферична форма. Височината му мѣри 19 см., диаметъръ въ срѣдата 19·5 см., тоя на устата, образувана отъ шийка, висока I см., достига 11 см. Дъното е завършвало съ низко, кухо краче, обаче строшено. Горнята половина на сжда е украсена съ меандрова лента. Въ техническо отношение би трѣбвало да различимъ двѣ меандрови групи. Първоначално сж били моделирани четири успоредни меандрови линии, като по този начинъ се получаватъ петь междинни меандрови брѣзди, инкрустирани съ бѣла маса. Полетата срѣщу меанд-

ровитѣ гънки, както отгорѣ, така и отдолѣ, сж украсени съ инкрустирани джги. Върху долнята часть на сжда, подъ меандровата лента, слѣдва друга, съставена отъ четири инкрустирани, околовръстни кржгове.

По форма този сждъ ни напомнюва керамиката отъ неолитичната станция при Бутмиръ (Босна), върху която керамика виждаме меандрови мотиви съ най-разнообразни вариации, отъ прости до най-комплицирани композиции.[1])

Сждоветѣ отъ Бутмиръ, обр. 1 и 2 на табл. VI,[2]) до извѣстна степень сж аналогични на нашия, ако не смѣтаме, че у тѣхъ липсва шийката. Сждътъ обр. 1, както нашиятъ, завършва съ кжсо, кухо краче. Аналогични орнаменти красятъ сжщо неолитичната керамика отъ Tordos (Унгария).[3])

Обр. 152. — Сждове съ релиефни орнаменти. Около 1/9 ест. вел.

Както въ Деневата могила, така и въ други могили, разкопани до сега у насъ, като най-обикновенъ типъ се явяватъ сждоветѣ въ форма на два прѣсѣчени конуси, съединени съ основитѣ си. Този типъ ни прѣдставятъ сждоветѣ на обр. 152, 153 и 155, A.

32. Обр. 152, A. Сждъ съ жълточервенъ цвѣтъ. Височина 35 см., диаметъръ на устата 29 см., диаметъръ въ срѣдата 42 см., диаметъръ на дъното 16·5 см. Послѣднето е плоско. Дебелината на стѣнитѣ, мѣрена при устата, достига 1 см.

Горнята половина отъ горнята часть на сжда е загладена; а останалата, както и долнята часть, е грапава. Стѣнитѣ сж украсени само съ релиефни орнаменти. Върху горнята часть на сжда, между гладкото и грапавото поле, сж моделирани четири пжпки, по двѣ срѣщуположно

[1]) Fiala — Hoernes, Die neolith. Station von Butmir, II, табл. VIII.
[2]) Пакъ тамъ, II.
[3]) Zeitschrift für Ethnologie, 1903, стр. 446, обр. 24 a.

разположени, а върху долнята часть — четири, наклонени на десно релиефни брѣзди, разсѣчени на нѣколко части, чрѣзъ ямички, дълбани съ пръстъ.

33. Обр. 152, В. Сѫдъ съ сѫщия цвѣтъ. Височина 25 см., диаметъръ на устата 22·5 см., диаметъръ въ срѣдата 29 см., диаметъръ на дъното 12·5 см. Послѣднето е плоско. Дебелината на стѣнитѣ, мѣрена при устата, не надминава 0·6 см. Подъ рѫба на устата слѣдва гладъкъ поясъ, широкъ 4·5 см., а останалата повръхность е грапава. Подъ пояса е направенъ вѣнецъ отъ издълбани трижгълни ямички, а подъ тѣхъ, отвѣсно къмъ срѣдния рѫбъ, слѣдватъ слабо изпѫкнали тънки брѣзди, получени отъ провличане едноврѣменно на нѣколко пръсти върху незасъхналата още глина. Освѣнъ тия брѣзди, които прѣминаватъ и върху долнята часть на сѫда и стигатъ до дъното, на три мѣста сѫ направени,

A *B*

Обр. 153. — Глинени сѫдове съ врѣзани орнаменти. *A* около 1/6, *B* около 1/4 ест. вел.

по сѫщия начинъ и допиращи се една до друга, групи отъ концентрични дѫги, обърнати нагорѣ. На четири мѣста, въ срѣдата на долнята часть на сѫда, сѫ моделирани пѫпки съ вдлъбнатини въ срѣдата; по този начинъ пѫпкитѣ ставатъ двойни. Този сѫдъ се намѣри пъленъ съ блѣдожълта глина, вѣроятно употрѣбявана за инкрустиранитѣ орнаменти.

34. Обр. 153, А. Сѫдъ съ жълточервенъ цвѣтъ. Височина 20·5 см., диаметъръ на устата 19·2 см., диаметъръ въ срѣдата 24·1 см., диаметъръ на дъното 11 см. Послѣднето е плоско. Подъ устата слѣдва сѫщо гладъкъ поясъ, широкъ 3·5 см., а подъ него — вѣнецъ отъ трижгълни ямички, подобни на тия въ сѫда обр. 152, В. Останалото поле до срѣдата на сѫда е украсено съ врѣзанъ орнаментъ, прѣдставенъ на обр. 154. Върху рѫба, образуванъ отъ двѣтѣ части на сѫда, сѫ моделирани четири плоски пѫпки, а отъ тѣхъ, перпендикулярно къмъ дъното, се спуща по една релиефна прѫчица.

35. Обр. 153, В. Сѫдъ, високъ 12·6 см., диаметъръ на устата 13 см., диаметъръ въ срѣдата 18·2 см., диаметъръ на дъното 10 см. Послѣдното е плоско. Дебелината на стѣнитѣ, мѣрена при устата, не надминава 0·5 см. Горнята половина на сѫда, съ една напрѣчна брѣзда, отпослѣ насѣчена съ продълговати нарѣзи, е раздѣлена на два пояса, отъ които долниятъ е изпълненъ съ отвѣсни къмъ дъното брѣзди. Долнята половина, съ двѣ напрѣчни брѣзди, е раздѣлена на три неравни пояси, отъ тѣхъ срѣдниятъ е най-широкъ. Горниятъ и долниятъ пояси сѫ изпълнени съ перпендикулярни къмъ дъното нарѣзи, а срѣдниятъ — съ наклонени въ лѣво и десно врѣзани линии, между които се редуватъ меандрови елементи. Подъ срѣдния ржбъ сѫ моделирани четири пжпки, съ вдлъбнатинки въ срѣдата.

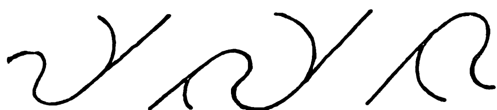

Обр. 154. — Врѣзанъ орнаментъ върху сѫда обр. 153 *А*.

36. Обр. 155, А. Сѫдъ, високъ 29·5 см., диаметъръ на устата 29 2 см., диаметъръ въ срѣдата 33 см., диаметъръ на дъното 13 см. Послѣдното е плоско. Дебелината на стѣнитѣ, мѣрена при устата, едва достига 0·7 см. Съ една хоризонтална брѣзда, горнята часть на сѫда е раздѣлена на два еднакви пояса, отъ които послѣдниятъ е изпълненъ съ отвѣсни брѣзди. Надъ ржба, образуванъ отъ горнята и долнята части на сѫда, както и надъ хоризонталната брѣзда, сѫ моделирани на равни разстояния една отъ друга шесть плоски пжпки съ вдлъбнатини въ срѣдата.

A *B*

Обр. 155. — Глинени сѫдове съ врѣзани релиефни *(А)* и рисувани *(В)* орнаменти. *А* около 1/9, *В* около 1/4 ест. вел.

37. Обр. 155, В. Фрагментъ отъ сѫдъ, силно издутъ въ срѣдата, съ двѣ конусовидни надебелявания (типъ букелкерамикъ). Такива върху цѣлия сѫдъ е имало четири. Височината на сѫда е достигала приблизително 15 см.,а диаметъръ въ срѣдата около 17 см. Върху гор-

нята половина на сжда сж запазени слѣди отъ рисуванъ орнаментъ (прави и зигзагни линии).

38. Обр. 156, А. Плитъкъ сждъ, съставенъ отъ горня почти цилиндрична и долня конусовидна части. Височина 12 см., диаметъръ на устата 25 см., диаметъръ въ срѣдата 26 см., диаметъръ на дъното 8·5 см. Послѣднето е плоско. Дебелината на стѣнитѣ не надминава 0·6 см. Въ срѣдата на цилиндричната часть сж издълбани въ единъ редъ плитки ямички, образуващи околовръстенъ вѣнецъ. Поясътъ, затворенъ отъ послѣдния и срѣдния ржбъ на сжда, е украсенъ съ наклонени на лѣво и десно врѣзани линии, които се прѣсичатъ въ срѣдата на пояса. Конусообразната часть е покрита съ близки единъ до другъ и перпендикулярни къмъ дъното нарѣзи. Цвѣтътъ на сжда отвънъ и отвжтрѣ е сивочеръ.

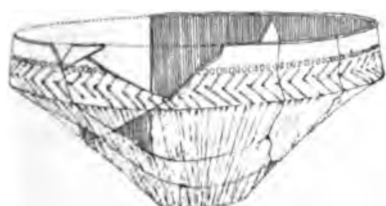

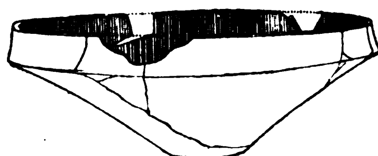

A *B*

Обр. 156. — Глинени сждове. А, съ врѣзани орнаменти. Около 1/5 ест. вел.

39. Обр. 156, В. Тънкостѣненъ плитъкъ сждъ безъ орнаменти. По отношение на формата, той е близъкъ до послѣдния. Размѣри: височина 9 см., диаметъръ на устата 24 см., тоя на дъното 6·5 см. Послѣднето е плоско. Въ Деневата могила отъ този типъ се намѣри само единъ сждъ, когато въ Коджадерменската могила тази е една отъ обикновенитѣ форми. Аналогиитѣ, които имаме отъ тамъ, сж грижливо украсени съ врѣзани и рисувани фрагменти.

40. Интересенъ типъ ни прѣдставятъ сждоветѣ съ цилиндрична форма, плоско дъно, съ голѣмъ отворъ въ срѣдата. Здрави сждове обаче отъ тоя типъ не ни попаднаха, а само нѣколко фрагменти, отъ които единъ имаме прѣдставенъ на обр. 157, А. Височината на сжда е достигала 12·5 см., диаметъръ на дъното 14 см., а тоя на отвора 7·7 см. Стѣнитѣ сж безъ орнаменти.

41. Заслужава внимание, така сжщо, фрагментътъ на табл. XLIII, обр. 3, 4 и 5, даденъ въ естествена величина. Обр. 3 прѣдставя фрагмента, гледанъ отъ страни. Върху него сж запазени параболовидни нарѣзи.

Отъ тѣхъ първитѣ сж инкрустирани съ червена, вторитѣ съ бѣла маса. Обр. 4 прѣдставя сжщия фрагментъ, гледанъ отдолѣ (дъното), дѣто се виждатъ слѣди отъ рисуванъ орнаментъ, а обр. 5 — вертикаленъ разрѣзъ на фрагмента.

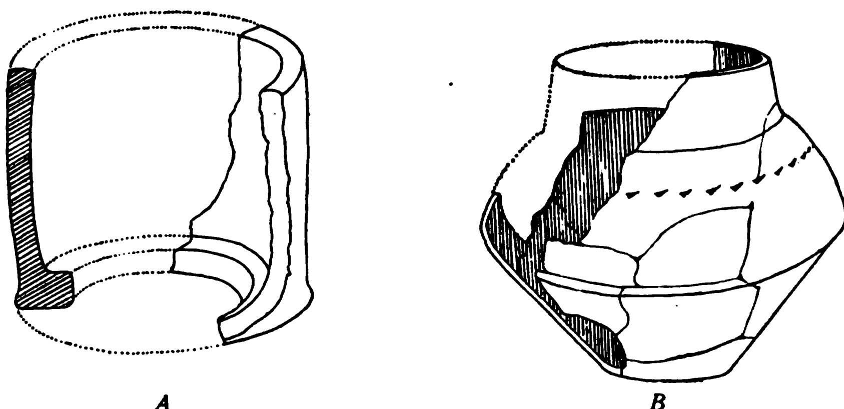

Обр. 157. — *A*. Фрагментъ отъ цилиндриченъ глиненъ сждъ съ отворено дъно. Около 1/4 ест. вел. — *B*. Строшенъ глиненъ сждъ съ врѣзани орнаменти. Около 1/6 ест. вел.

42. Особенъ типъ ни прѣдставятъ два сжда, съставени отъ висока шийка, горня издута и долня конусовидна части, съ равно дъно. Единиятъ отъ тѣхъ имаме на обр. 157, B. Той е високъ 26 см., диаметъръ на шийката (resp. на устата) 17—17·5 см., диаметъръ на дъното 10·5 см. Малко по-горѣ отъ срѣдата на издутата часть сж издълбани трижгълни ямички, образуващи околовръстенъ вѣнецъ. Стѣнитѣ на сжда надъ пояса сж грижливо загладени, а подъ него до дъното сж груби.

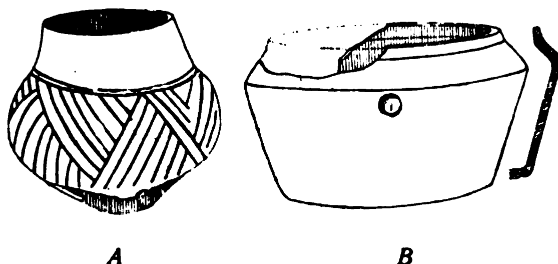

Обр. 158. — Глинени сждове. *A* съ врѣзанъ, *B* съ релиефенъ орнаментъ. Около 1/4 ест. вел.

43. Обр. 158, A. Малъкъ сждъ съ сферична горня и конусовидна долня части. Горѣ завършва съ конусовидна шийка. Височината му мѣри около 10 см., диаметърътъ на устата едва достига 7 см., а тоя въ срѣдата не надминава 11 см. Повръхностьта на шийката е загладена, а останалата часть на сжда е грапава. Украсена е само срѣдната часть и то съ врѣзанъ линеенъ орнаментъ.

44. Обр. 158, B. Сждъ съ конусовидна форма, високъ 12·7 см., диаметъръ на устата 18·7 см., максималенъ напрѣченъ диаметъръ 22·3 см.

Двѣ срѣщуположни кржгли и плоски пжпки сж единственитѣ орнаменти, що красятъ стѣнитѣ на сжда.

Съ подобна форма се намѣри други сждъ, почти двойно по-голѣмъ. Той се отличава по това, че има двѣ малки, полукржгли дръжки, пробити въ срѣдата, които не сж служили за нищо друго, освѣнъ за окачване.

A

B

Обр. 159. — Глинени сждове съ инкрустиранъ шахматовъ орнаментъ. Около $^{2}/_{3}$ ест. вел

45. Обр. 159, A и B. Два малки цилиндрични сжда, съ сивочеръ цвѣтъ, украсени съ инкрустирани орнаменти. На двѣтѣ срѣщуположни страни сж прѣдставени шахматни мотиви, а на другитѣ двѣ — елементи отъ четирилинейни меандри, полето около които е украсено съ успоредни линии, сжщо инкрустирани съ бѣла маса. Първиятъ отъ тия сждове (A) има височина 6·5 см., диаметъръ 8·5 см., вториятъ (B) — височина 6·3 см., диаметъръ 8 2 см.

Обр. 160. — Глиненъ сждъ съ инкрустиранъ орнаментъ. Около $^{1}/_{4}$ ест. в.

46. Обр. 160. Тънкостѣненъ сждъ, съставенъ отъ горня цилиндрична и долня конусовидна части. Височината му мѣри 19 см., диаметърътъ на устата — 32 см., а тоя на дъното не надминава 8·8 см. Послѣдното е плоско. Повърхността на сжда е полирана и има сивочеръ цвѣтъ. Орнаментирана е само горнята часть. Подъ ржба на устата слѣдватъ два околовръстни вѣнци отъ вдълбани трижгълни точки, а подъ тѣхъ, прѣдставени по сжщия начинъ, — елементи отъ чупенъ

меандъръ, комбиниранъ съ тријгълни фигури, а отстрани съ по една наклонена линия. Схемата на тоя орнаментъ първоначално е била начертана съ тънки врѣзани линии, по които отпослѣ сж дълбани точкитѣ; послѣднитѣ, слѣдъ това, сж били инкрустирани съ бѣла маса.

47. Обр. 161, А. Малъкъ сждъ, съ цилиндрична форма и елипсовидно дъно. Горниятъ му край, както и часть отъ дъното, сж строшени. Отвжтрѣ стѣнитѣ сж грапави, а отвънъ полирани и украсени съ три хоризонтални крjга отъ квадратни точки, инкрустирани съ бѣла маса. Диаметърътъ въ горния край мѣри 8 см., надлъжниятъ диаметъръ на дъното достига 9 см., а напрѣчниятъ не надминава 5·5 см. Цвѣтъ черъ.

A

B

Обр. 161.—Глинени сждове съ инкрустирани орнаменти. *В* Гледанъ отдолѣ. Около 2/3 ест. вел.

Намѣри се фрагментъ отъ аналогиченъ сждъ, почти съ сжщитѣ размѣри.

48. Обр. 161, В. Малъкъ сждъ, гледанъ отдолѣ. Дъното му има тријгълна форма. Горниятъ му край е строшенъ, поради което мжчно може да се каже, какъ е завършвалъ сжда. Ако се сжди отъ запазената часть, той е билъ въ горнята си часть цилиндриченъ. Особено внимание заслужава дъното. Послѣднето прѣдставя глава на рогато животно, върху която сж моделирани очитѣ, ушитѣ и рогата. Една напрѣчна цѣпнатина при острия край на дъното прѣдставя устата на животното. Стѣнитѣ на сжда сж украсени съ линии отъ точки, инкрустирани съ бѣла маса, а останалата часть, както и дъното (главата на животното), сж боядисани съ червена боя. Тоя сждъ, поради незначителнитѣ си размѣри, не може да има никаква практическа употрѣба.

49. Намѣриха се нѣколко фрагменти отъ сѫдове, които сѫ служили като цѣдилки. Били сѫ два типа. Къмъ първия типъ принадлежатъ фрагментитѣ, прѣдставени на обр. 162, А и В. Този типъ цѣдилки сѫ имали конусовидна форма, съ отворени дъна.

Въ това отношение тѣ сѫ напълно аналогични на цѣдилкитѣ отъ неолитичното селище въ Бутмиръ,[1]) както и на тая намѣрена въ неолитичния пластъ въ пещерата Моровица, при с. Гложене.[2])

Обр. 162. — Фрагменти отъ глинени цѣдилки. Около $1/2$ ест. вел.

Първиятъ отъ нашитѣ фрагменти, прѣдставящъ почти половинъ сѫдъ, има височина 5 см., съ диаметъръ на устата 9 см. Другиятъ фрагментъ принадлежи на сѫдъ, високъ 5·5 см.

Къмъ втория типъ принадлежатъ фрагментитѣ, прѣдставени на обр. 163, А и В. Този типъ цѣдилки сѫ имали плоски дъна. Фрагментътъ А ни показва, че едни отъ цѣдилкитѣ сѫ имали дупки само върху дъното, а фрагментътъ В — други и върху стѣнитѣ. Аналогични сѫдове ни сѫ познати отъ Троя,[3]) Сърбия[4]) и пр. У насъ подобни сѫ намѣрени въ могилитѣ при с. Мечкюръ (Пловдивско),[5]) въ селището Деве-барганъ при Търново-Сейменъ,[6]) въ могилата въ село Св. Кирилово (Старозагорско),[7]) въ могилата при Коджа-дерменъ, Шуменско[8]) и др.

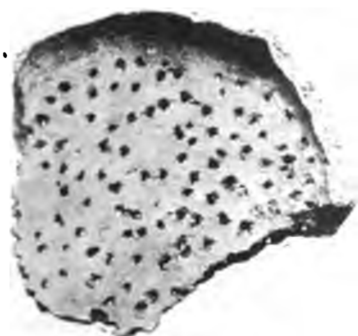

Обр. 163. – Фрагментъ отъ глинени цѣдилки. Около $1/2$ ест. в.

[1]) Fiala—Hoernes, Die neolithische Station von Butmir, II стр. 34 обр. 40.
[2]) Р. Поповъ, Разкопки въ пещерата Моровица. Извѣст. на Арх. Дружество. II стр. 281, обр. 188.
[3]) Ilion, стр. 457, обр. 474—475.
[4]) Vassits, Die neolith. Station Jablanica, стр. 53, обр. 115.
[5]) Нар. Музей, инв. nº 420 и 520.
[6]) Материалътъ още необнародванъ.
[7]) Kazarow, Praehist. Zeitschr. 1914, стр. 77, обр. d.
[8]) Материалътъ не е още обнародванъ.

50. Обр. 164. Два фрагмента отъ сѫдове, снабдени съ улейчета за изливане на течностьта, която е била държана въ сѫдоветѣ. Подобни фрагменти се намѣриха нѣколко; всичкитѣ обаче сѫ снабдени съ два вида улейчета. Еднитѣ иматъ трижгълна форма, отгорѣ отворени (А); а на другитѣ формата е цилиндрична, аналогична на ония, намѣрени въ Бутмиръ.[1]) Прѣзъ 1906 год. имахме случай да намѣримъ въ сѫщата могила цѣлъ сѫдъ, снабденъ съ улейче отъ първия типъ. Подобни сѫдове сѫ намѣрени у насъ въ Коджа-дерменъ, въ пещерата Моровица при с. Гложене,[2]) въ могилата въ с. Св. Кирилово (Старозагорско)[3]) и въ други тракийски могили, което иде да покаже, че този видъ сѫдове сѫ имали обща употрѣба.

A B

Обр. 164. — Чучурки (улейчета) отъ глинени сѫдове. Около 1/2 ест. вел.

51. Обр. 165. Двѣ дъна отъ типа на сѫдоветѣ, прѣдставени на обр. 144 и 146. Първото дъно е украсено съ врѣзанъ кръстъ, а второто — съ релиефна спирала. Кръстътъ се срѣща като орнаментъ още въ прѣдисторическо врѣме. Така напримѣръ въ сѣв. Европа се срѣща често въ гробницитѣ отъ каменната епоха. Като орнаментъ върху сѫдоветѣ и глиненитѣ фигури отъ каменната епоха, познатъ ни е кръстътъ сѫщо отъ долнедунавската културна областъ: ние го виждаме върху гърба на една глинена фигура отъ Кукутени (Ромъния);[4]) върху подобна фигура отъ езернитѣ селища при Любляна[5]) както и върху глиненитѣ сѫдове отъ сѫщото мѣ-

A B

Обр. 165. — Дъна отъ глинени сѫдове. *A* украсено съ врѣзанъ кръстъ, *B* — съ релиефна спирала.

[1]) Radimský — Hoernes, Die neolith. Station von Butmir, I, табл. IV, обр. 10—12.

[2]) Р. Поповъ, Разкопки въ пещерата Моровица, Изв. на Арх. д-во. III, обр. 178 и обр. 189.

[3]) Kazarow, Praehistorische Zeitschr. 1914.

[4]) Hoernes, Urgeschichte der bildenden Kunst in Europa, стр. 211, обр. 42.

[5]) Пакъ тамъ, стр. 237, обр. 65 и 66.

сто.[1]) Въ неолитичното селище при Бутмиръ (Босна) е намѣрена глинена фигурка съ кръстъ, като орнаментъ върху трупа.[2]) У насъ този орнаментъ, освѣнъ върху керамиката отъ Деневата и Коджадерменската могили, познатъ ни е и отъ по-късно врѣме. Така напримѣръ, ние го виждаме върху една ла-тенска сребърна фибула отъ с. Лесура (Врачанско),[3]) както и върху друга аналогична фибула, намѣрена въ една могила въ землището на колиби Лага (Етрополско).[4])

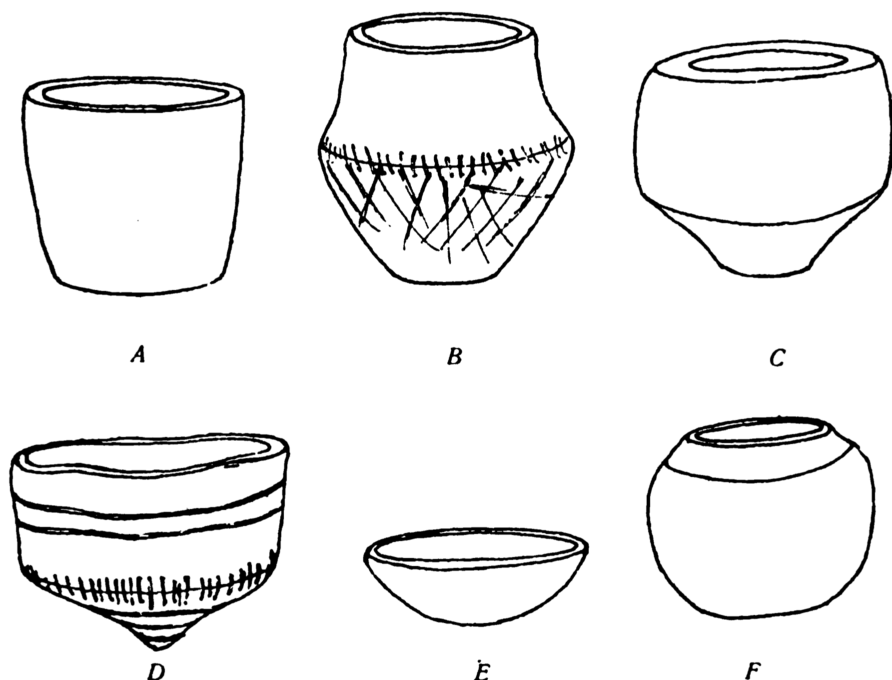

Обр. 166. — Малки глинени сѫдове. *A*, *D*, *F* 1/2 ест. вел.; *B* и *C* ест. вел.

52. Освѣнъ описанитѣ голѣми сѫдове, отъ които дотука разгледахме по-важнитѣ типове, намѣриха се многобройни малки сѫдинки, повечето грубо направени, които вѣроятно ни прѣдставятъ дѣтски играчки. Едни отъ тѣхъ сѫ украсени съ врѣзани орнаменти (гл. обр. 166, B и D), други съ инкрустиранъ орнаментъ (обр. 167), обаче по-голѣмата часть сѫ безъ орнаменти. Подобни сѫдинки сѫ намѣрени на

[1]) Hoernes, Urgeschichte der bildenden Kunst, табл. VII, обр. 1, 2, 4 и 5.
[2]) Radimský—Hoernes, Die neolith. Station von Butmir, I, табл. II, обр. 2.
[3]) Р. Поповъ, Халщатски и ла-тенски фибули отъ разни находища въ България, Списание на Бълг. Академия на Наукитѣ, книга VI, стр. 161, обр. 19.
[4]) Нар. Музей, инв. 861.

много мѣста, напр. въ Бутмиръ[1]) и Ябланица (Сърбия).[2]) У насъ сж намѣрени въ Рашевата могила (Ямболско),[3]) при с. Мечкюръ (Пловдивско),[4]) с. Костиево (Пловдивско),[5]) Коджадерменската могила[6]) и др.

Обр. 167. — Малъкъ сждъ съ инкрустиранъ орнаментъ. Ест. в.

Е. Похлупки.

Сждоветѣ на обр. 121, 124 и 127 сж били снабдени съ похлупки отъ типа на тия, прѣдставени на обр. 168. Тѣ, както и голѣмитѣ сждове, подъ тяжестьта на почвата, сж разстрошени, но винаги кжсоветѣ се намиратъ на едно мѣсто. Това ни даде възможность да реставрираме 8 похлупки. Отъ тѣхъ ще споменемъ само четири, които по отношение на орнаментитѣ, прѣдставятъ извѣстно разнообразие.

1. Обр. 168, В ни прѣдставя една отъ тия похлупки, гледана отгорѣ. Диаметърътъ й мѣри 42·5 см., а височината й, заедно съ дръжката, достига 18 см. На обр. 169, А е прѣдставенъ орнаментъ, който краси горнята повърхнина на похлупката. Около дръжката има едно квад-

A B

Обр. 168. — Глинени похлупки съ инкрустирани орнаменти. Около 1/8 ест. в.

ратно поле неинкрустирано, слѣдъ него слѣдва квадратъ отъ релиефно моделирани линии. Перпендикулярно на странитѣ на квадрата дохож-

1) Fiala — Hoernes, Die neolith. Station von Butmir, II, стр. 29, обр 12—16 и стр. 30, обр. 17—21, смѣтани сжщо за дѣтски играчки.

2) Vassits, Die neolith. Station Jablanica, стр. 46, обр. 100—104.

3) Народ. Музей, инв. 207, 210, 215, 218, 237.

4) Народ. Музей, инв. 523.

5) Народ. Музей, инв. 592.

6) Необнародванъ още материалъ.

датъ по двѣ успоредни релиефни линии, а срѣщу жглитѣ му — по два релиефни вписани жгли, които, съ ржба на похлупака, образуватъ вписани тrижгълници съ обща основа. Странитѣ (бедрата) на три-

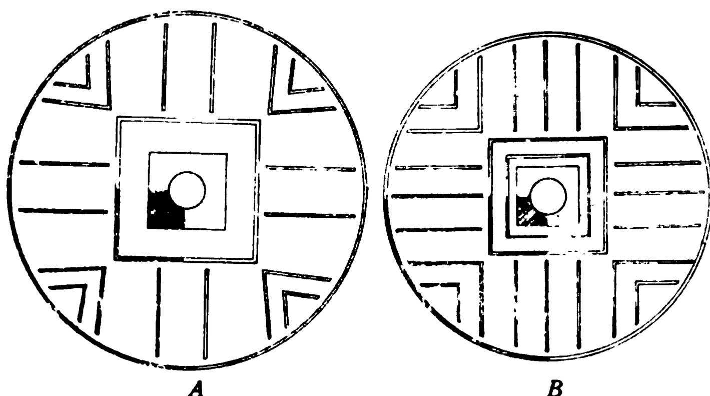

Обр. 169. — Орнаменти върху похлупки отъ типа обр. 168.

жгълницитѣ обаче не сж успоредни на странитѣ на квадрата. Полето между разнитѣ елементи на орнамента е грубо нарѣзано, за да може да се закрѣпи варовитата глина, съ която е инкрустирана повръхностьта на похлупката. Дръжката на похлупката има цилиндрична форма, съ три околовръстни релиефни кржга, между които слѣдватъ инкрустирани пояси. Горниятъ край на дръжката е неинкрустиранъ. Той завършва конусообразно.

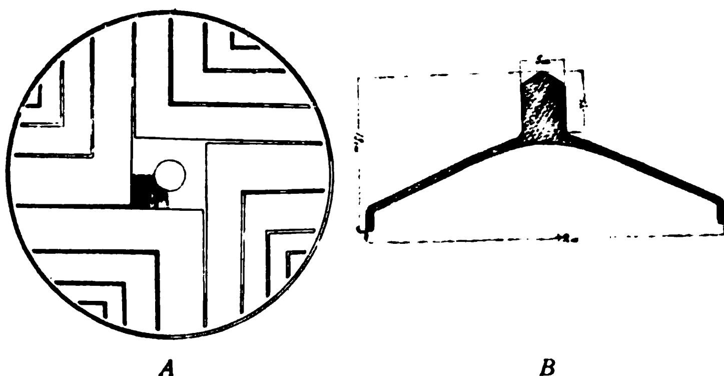

Обр. 170. — Орнаментъ върху похлупка отъ типа обр. 168.

2. Около основното квадратно поле на друга една похлупка слѣдватъ два вписани релиефни квадрати, а перпендикулярно на странитѣ имъ — по три релиефни линии (обр. 169, B). Странитѣ на тризгълницитѣ сж почти успоредни съ тия на квадратитѣ.

3. Третиятъ видъ похлупки отъ този типъ се различава отъ горнитѣ по това, че около основното квадратно поле нѣма описанъ квадратъ.

4. Обр. 170, А прѣдставя орнамента на четвърти видъ похлупка отъ сѫщия типъ, а обр. 170, В — надлъжния разрѣзъ на една отъ тия похлупки.

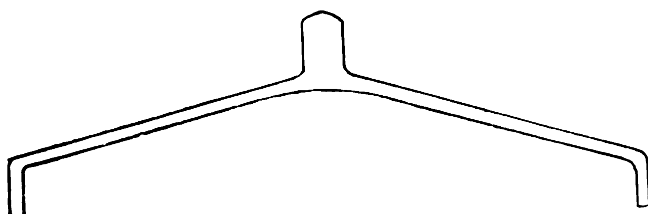

Обр. 171. — Разрѣзъ на похлупкитѣ отъ втория и третия типъ.

5. На табл. XLV, обр. 1 е прѣдставенъ втори типъ похлупка. Диаметъръ 34 см Въ срѣдата й има неинкрустиранъ кржгъ, сътжпоназжбена периферия. Около него слѣдватъ три инкрустирани съ бѣла маса пояси, отдѣлени единъ отъ други съ по единъ зигзаговъ кржгъ.

6. Трети типъ ни прѣдставя похлупката, дадена на табл. XLV, обр. 2. Диаметъръ 35 см. Около централния неинкрустиранъ кржгъ, който е съ назжбена периферия, слѣдватъ два инкрустирани пояси, единъ отъ други отдѣлени съ тънки, неинкрустирани кржгове. По-навънъ дохажда широкъ неинкрустиринъ кржгъ, а слѣдъ него — други два инкрустирани.

Фрагменти отъ похлупки, аналогични на послѣднитѣ два типа, се намѣриха нѣколко.

Обр. 171 ни прѣдставя вертикаленъ разрѣзъ на похлупкитѣ отъ послѣднитѣ два типа.

Обр. 172. — Фрагментъ отъ глинена похлупка. Около 1/6 ест. в.

7. Обр. 172. Фрагментъ отъ похлупка. По орнаментика се приближава до първия типъ, отъ който се различава по това, че около централния квадратъ слѣдватъ описани квадрати отъ релиефно пунктирани линии, а успоредно на перпендикулярнитѣ къмъ квадратитѣ линии, както и на странитѣ на четиритѣ жгли, се редятъ тънки линии. Похлупката има диаметъръ 33 см., а височината й, безъ дръжката, не надминава 6 см.

8. Обр. 173, А. Похлупка съ диаметъръ 32 см.; височината й, мѣрена заедно съ дръжката, достига 12 см. Долнята повръхность е груба, а горнята грижливо полирана. Послѣднята е орнаментирана така: около

основата на дръжката е билъ начертанъ първоначално квадратъ (9 см. × 9 см.), чиито страни сж продължени надесно, като по този начинъ около квадрата се образуватъ четири трижгълни полета. Успоредно на странитѣ на квадрата сж начертани брѣзди, които се прѣсичатъ по такъвъ начинъ, че се получаватъ въ всѣки квадратъ по три вписани трижгълници, съ обща основа. Върху дръжката на похлупката сж били начертани три околовръстни крмга, а единъ такъвъ — и върху перваза. Съ остро орждие отпослѣ, върху приготвената по този начинъ схема, сж издълбани трижгълни ямички, които, прѣди изпичането на похлупката, сж били изпълнени съ бѣла варовита маса.

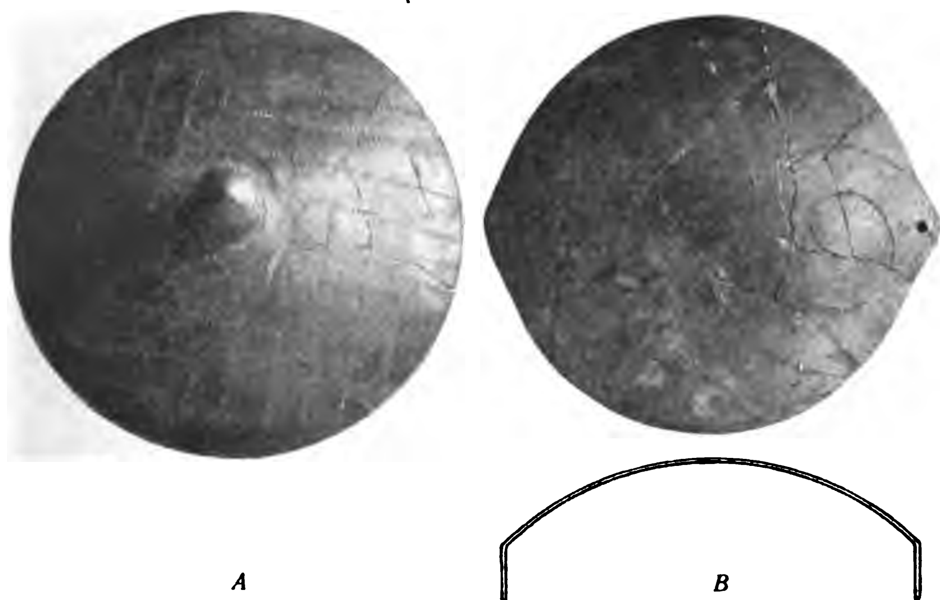

Обр. 173. — Глинени похлупки. 1/5 ест. в.

9. Обр. 173, B. Похлупка, съ диаметъръ 21 см., височина 7 см. снабдена съ двѣ малки, отвѣсно пробити дръжки, пригодени за нанизване. Точно въ срѣдата на перваза е билъ гравиранъ околовръстенъ крмгъ, върху който сж издълбани неправилни трижгълни ямички, вѣроятно отпослѣ инкрустирани. Отгорѣ похлупката, както това ясно може да се види върху дадения образъ, е украсена въ срѣдата съ гравиранъ крмгъ, двѣ тангиращи една на друга полуокржжности, които се прѣкжсватъ при крмга, а слѣдъ тѣхъ, тъкмо надъ дръжкитѣ, дохожда по една спирала.

Не по-малъкъ интересъ ни прѣдставятъ нѣколко похлупки, въ форма на плитки сждове съ много малки дъна. Отъ тѣхъ ние ще разгледаме само четири.

10. Обр. 174, А. Похлупка, съставена отъ низка цилиндрична и тжпа конусовидна часть. Послѣднята завръшва съ малко конкавно дъно, чийто диаметъръ не надминава 6 см. Въ срѣдата на цилиндричната часть сж моделирани два релиефни обржчи. Послѣднитѣ дѣлятъ полето на три инкрустирани съ бѣла маса пояси. Височината на похлупката мѣри 13 см., а тая на цилиндричната часть не надминава 6 см. Диаметъръ на устата 39 см.

A B

Обр. 174. — Глинени похлупки. Около 2/15 ест. вел.

11. Обр. 174, В. Аналогична похлупка съ слѣднитѣ размѣри: височина 10·5 см., диаметъръ на устата 35·5 см., тоя на дъното 5 см. По отношение на орнаментиката, тази похлупка е идентична съ първата, отъ която се различава само по това, че въ срѣдата на цилиндричната часть има четири дупки, разположени по права линия. Разстоянието между външнитѣ двѣ дупки е 21 см., а онова между вжтрѣшнитѣ не надминава 18 см. Тия дупки, вѣроятно, сж служили за привързване по нѣкакъвъ начинъ на похлупката о сжда.

A B

Обр. 175. -- Глинени похлупки. Около 1/5 ест. вел.

12. Третята похлупка отъ този типъ, обр. 175, А, има височина 11 см., диаметъръ на устата 27·8 см., диаметъръ на дъното 1 см. Цилиндричната й часть е снабдена съ четири нееднакви дупки. Крайнитѣ двѣ, на разстояние една отъ друга 11·8 см., сж по-малки, и, при това, разположени близо до ржба, образуванъ отъ цилиндричната и конусовидната части. Другитѣ двѣ дупки, разположени близо до ржба на устата, сж малко по-голѣми.

13. Обр. 175, В. Подобна похлупка, но съ по-малки размѣри. Височината й достига 8·3 см., диаметъръ на устата 17 см., диаметъръ на дъното 1·7 см.

Въ Коджадерменската могила намѣрихме една подобна похлупка заедно съ сжда отъ типа, прѣдставенъ на обр. 137 и 138. Вслѣдствие обаче на голѣмия натискъ, похлупката се е строшила и заедно съ почвата кжсоветѣ сж нападали въ дъното на сжда.

Обр. 176. — Глиненъ прѣдметъ. Около ½ ест. в.

F. Разни прѣдмети отъ глина.

1. Между керамичнитѣ работи, чиято употрѣба или значение мжчно може да се опрѣдѣли, е прѣдметътъ, прѣдставенъ на обр. 176. Той има цилиндрична форма, съ по една кухина на двата края (гл. разрѣза на сжщия образъ), отъ които едната е по-голѣма. Отъ страни на послѣднята има три крѫгли дупки, вѣроятно прѣдставящи очи и уста. На противоположната страна, срѣщу долнята дупка, отговаря друга такава, пробита съ единъ и сжщъ прѣдметъ едноврѣменно съ първата. Повръхностьта на прѣдмета е груба и напукана, а глината е била размѣсена съ сламки, отпечатъци отъ които сж ясно запазени. Височина 10·5 см.

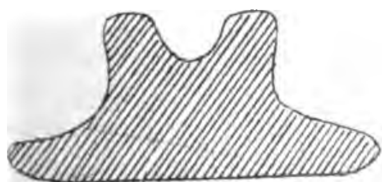
Обр. 177. — Глиненъ прѣдметъ. Около ⅔ ест. в.

2. Обр. 177. Крѫгла глинена плочка, съ диаметъръ 7·7 см. Отдолѣ е полирана, а отгорѣ снабдена съ куха цилиндрична дръжка, висока 3·5 см. До извѣстна степень аналогични прѣдмети сж намѣрени въ прѣдисторическото селище при Д. Долина на р. Сава.[1])

[1]) Glasnik Zem. Museja, XVIII, табл. XII, обр. 12; табл. XV, обр. 21; табл. XVIII, обр. 6.

Тѣ се различаватъ само по това, че дръжкитѣ имъ сж масивни и пробити. Трухелка ги смѣта за гладилки, употрѣбявани за заглаждане на глиненитѣ сждове.[1]) Вѣроятно за такава цѣль е служелъ и нашиятъ прѣдметъ, затова и долнята страна на кржгчето е шлифована, докато останалата повръхность е груба.

A *B*

Обр. 178. — Глиненъ сждъ. Малко намаленъ.

3. Обр. 178. Цилиндриченъ прѣдметъ, конкавенъ на единия край и странично косо пробитъ. Противоположниятъ край завръшва конусовидно, сжщо странично косо пробитъ; дупката обаче достига само до срѣдата на прѣдмета. Аналогични екземпляри сме имали случай да намѣримъ въ Коджадерменската могила; такива притежава Народниятъ Музей и отъ нѣкои тракийски могили. Обаче каква употрѣба или значение иматъ тия прѣдмети, ние не можемъ да кажемъ.

4. Намѣриха се нѣколко кржгли глинени питки, съ диаметъръ около 8·5 см. Тѣ сж два вида. Едни отъ тѣхъ сж отгорѣ и отдолѣ плоски (обр. 179, A), а други отдолѣ плоски, а отгорѣ издути. Тази прѣдставена на обр. 179, B, е отъ втория видъ. Върху долнята ѝ страна е отпечатана нерватурата на голѣмъ листъ, вѣроятно отъ татулъ (Datura). Диаметъръ 13 см., дебелина 4·3 см.

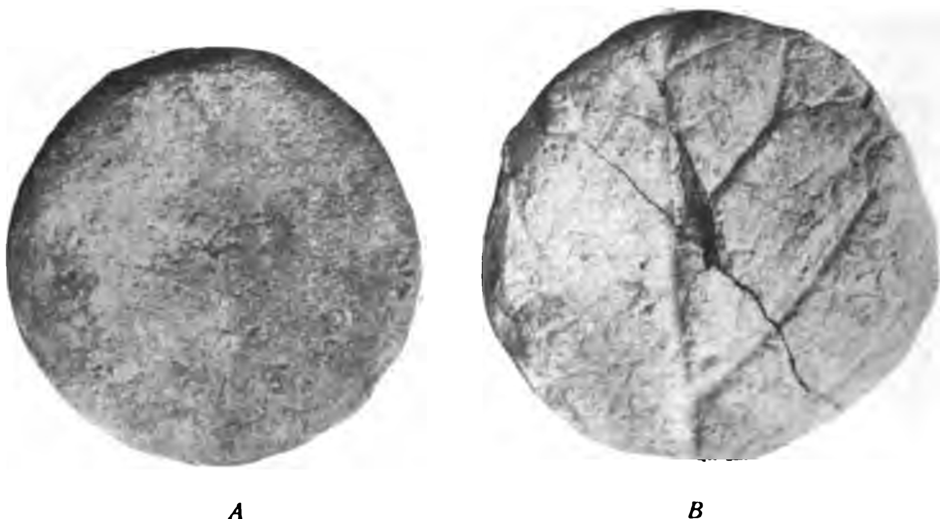

A *B*

Обр. 179. — Глинени пити. Около 1/2 ест. в.

1) Glasnik XVIII 266.

G. Глинени модели на колиби.

За прьвъ пжть у насъ въ Деневата могила се намѣриха модели на колиби, които ни даватъ прѣдстава за формата на жилищата, които

A B C

Обр. 180. — Модели на глинени колиби. Около 1/3 ест. вел.

обитателитѣ на „Бакаджика“ сж строили. Върху този въпросъ ние ще имаме случай да говоримъ на друго мѣсто въ статията, а сега ще се спремъ накратко върху намѣренитѣ глинени модели, доколкото тѣ прѣдставятъ керамични работи. Намѣриха се три здрави модели и нѣколко фрагменти отъ подобни. Всички сж снабдени съ фронтоненъ покривъ.

Обр. 181. — Основа на колиба *B* (обр. 180) съ отпечатъкъ отъ нерватура на листъ.

1. Първата колиба (обр. 180, A) има форма на петостѣнна призма. Входътъ ѝ е оваленъ. Височината, мѣрена отпрѣдъ, достига 9·9 см., а отзадъ — не повече отъ 8·3 см. Дължина 17·2 см. Страничнитѣ рогове на покрива, както и двата срѣдни, сж силно издадени навънъ. Тия издаднини вѣроятно трѣбва да прѣдставятъ крайщата

на основнитѣ колове на покрива. Върху заднята страна на колибката, противоположно на входа, има по-малъкъ отворъ, който сигурно играе ролята на прозорецъ, нуженъ за освѣтяване заднята часть на колибата.

2. Втората колиба, сжщия образъ В, се отличава отъ първата по това, че има петожгъленъ входъ и при това безъ отворъ върху заднята страна. Височината ѝ, мѣрена отпрѣдъ, достига 11 см., а дължината не надминава 13·8 см. Долнята страна на основата, която има почти квадратна форма, носи отпечатъкъ отъ нерватурата на голѣмъ листъ (обр. 181), вѣроятно на татулъ. Върху този листъ е била поставена колибката при моделирането ѝ.

3. Третята колибка (обр. 180, С) се отличава отъ първитѣ двѣ главно по това, че има два еднакви входа. Височината ѝ мѣри 8·9 см., а дължината ѝ достига 16·8 см. Покривътъ и стѣнитѣ отвънъ сж украсени съ наклонени въ двѣ посоки брѣзди, които се прѣсичатъ така, че образуватъ ромбовидни четирежгълници.

За тия колибки, грижливо моделирани и добрѣ изпечени, мжчно може да се каже съ положителность, дали тѣ прѣдставятъ просто играчки, или сж имали по-друго значение, напримѣръ като култови прѣдмети.

II. Прѣдмети отъ разни скали.

А. Боздугани.

Половина отъ боздуганъ, направенъ отъ еруптивна скала (обр. 182). Напрѣчното му сѣчение има овална форма, съ диаметри 5 см. × 6·4 см. Диаметърътъ на дупката мѣри 1·6 см. Аналогични боздугани у насъ сж намѣрени въ Рашевата могила при Ямболъ, въ село Аджелеръ (Варненско) и другадѣ.

Обр. 182. — Строшенъ каменъ боздуганъ. Около 1/2 ест. вел.

В. Длѣта.

Двѣ длѣта, отъ които първото (обр. 183, А) има дължина 7·65 см, максимална ширина 1·9 см., максимална дебелина 1·5 см. Горниятъ му край е малко изостренъ, вѣроятно за да се втикне въ дървена или рогова дръжка. Скалата, отъ която е направено това орждие, има тъмнозеленъ цвѣтъ. Длѣто, аналогично на нашето, е намѣрено въ Тесалия.[1])

---

[1]) Bulletin de correspondance hellénique, VI—VIII, 1906, стр. 380, обр. 16.

[2]) Народ. Музей. Инв. 142.

[3]) Wace and Thompson, Prehistoric Thessaly, стр. 120, обр. 69 е.

Второто длѣто (обр. 183, B), направено отъ сиво-черна скала, има слѣднитѣ размѣри: дължина 5·5 см., максимална ширина 2·3 см., максимална

Обр. 183. — Каменни длѣта. Около 2/3 ест. вел.

дебелина 2·1 см. Горниятъ край е равно отсѣченъ, нешлифованъ и по ржбоветѣ ретуширанъ.

С. Чукове.

1. Обр. 184. Тжпата половина отъ чукъ (чукъ-брадва). Страничнитѣ ржбове сж заоблени до такава степень, че напрѣчното сѣчение прѣдставя правилна овала. Дължината на фрагмента мѣри 6·4 см., максималната ширина, мѣрена при дупката, достига 4·9 см., а максималната дебелина не надминава 3·2 см., диаметъръ на дупката 2 см.

Обр. 184. — Фрагментъ отъ каменenъ чукъ Около 2/3 ест. вел.

2. Два фрагмента, подобни на послѣдния. Единиятъ отъ тѣхъ, съ елипсовидно напрѣчно сѣчение, има дължина 5·6 см.; другиятъ, съ овално сѣчение, има дължина 6·8 см.

3. Обр. 185 и 186. Остритѣ половини отъ сжщия типъ орждие. Дължина на първия фрагментъ (обр. 185) мѣри 12 см., тая на втория (обр. 186) — 6·6 см. И двата иматъ овално напрѣчно сѣчение.

4. Обр. 187. Недовършено орждие отъ ситнозърнесть пѣсъчникъ.

Заглажданията върху повръхностьта не сж измѣнили естествената, почти неправилна форма на скалния кжсъ, прѣдназначенъ за орждие. За пробиването на послѣдното, по една или друга причина недовършено, е употрѣбенъ кухъ пробивачъ (гл. напр. разрѣзъ). Дължината на орждието достига 15·6 см., максималната ширина — 5·2 см.

5. Обр. 188. Фрагментъ отъ строшенъ чукъ, очуканъ върху двата края вслѣдствие на по-послѣшна употрѣба, вѣроятно пакъ като чукъ. Размѣри: дължина 7·8 см., максималната ширина 6·2 см., максимална дебелина 4·3 см. Овално напрѣчно сѣчение.

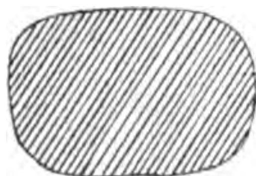

Обр. 185. — Фрагментъ отъ каменenъ чукъ. Около 2/3 ест. вел.

Обр. 186. — Фрагментъ отъ каменenъ чукъ. Около 2/3 ест. вел.

Обр. 187.—Каменenъ чукъ. Около 1/3 ест. вел.

D. Брадви.

Намѣриха се повече отъ 30 здрави и строшени брадви, чиито размѣри достигатъ голѣмо разнообразие. Най-малката между тѣхъ има дължина 3 см., ширина при острието 3 см., максимална дебелина 1·3 см. Сжщитѣ размѣри на най-голѣмата достигатъ: 14·5 см. × 7·4 см. × 2·8 см. Изострянето на брадвитѣ е ставало по два начина и, споредъ това,

бихме могли да различимъ два типа брадви. При единия типъ (обр. 189 и 190) едната страна на брадвата е равна или почти равна. Острието се получава чрѣзъ косо изтриване на широкия край само отъ едната страна; по такъвъ начинъ надлъжното сѣчение на брадвата прѣдставя несиметриченъ клинъ (обр. 189, В). Страничнитѣ ржбове сж остри или пъкъ заоблени и, споредъ това, напрѣчното сѣчение е правожгълникъ (обр. 189, А) или овала. По форма брадвитѣ отъ този типъ сж два вида: брадви съ трижгълна и такива съ трапецовидна форма. Брадвитѣ, които даваме на обр. 189 и 190, иматъ слѣднитѣ размѣри: 1) Обр. 189, А. Дължина 9·8 см., максимална ширина при острието 5·5 см., максимална дебелина 2 см. Брадвата е направена отъ червеникава скала. 2) Обр. 189, В. Дължина 9·1 см., максимална ширина 5 см., максимална дебелина 2 см. Направена отъ тъмнозелена скала. 3) Обр. 190, А. Дъл-

Обр. 188. — Фрагментъ отъ каменenъ чукъ. Около 2/3 ест. вел.

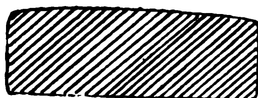

A *B*

Обр. 189. — Каменни брадви. Около 2/3 ест. вел.

жина 4 см., максимална ширина 3·5 см., максимална дебелина 1·3 см. Отъ черна скала. 4) Обр. 190, В. Дължина 3 см., максимална ширина

3 см., максимална дебелина 1·3 см. Отъ тъмнозелена скала. 5) Обр. 190, C. Дължина 4·1 см., максимална ширина 3·4 см., максимална дебелина 1·1 см. Отъ тъмнозелена скала. 6) Обр. 190, D. Дължина 4·4 см., максимална ширина 3·4 см., максимална дебелина 1·4 см.

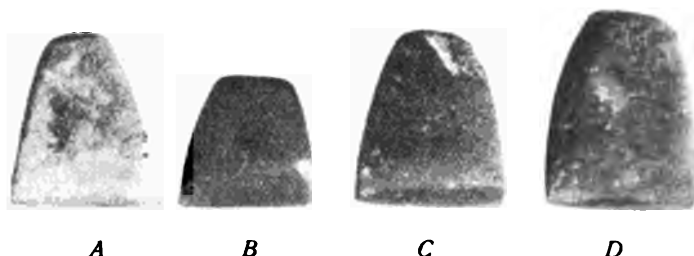

Обр. 190. — Малки каменни брадвички. Около 2/3 ест. вел.

При втория типъ брадви (обр. 191 и 192), за да се получи острието, при широкия край двѣтѣ страни сѫ еднакво изтрити косо, по този начинъ надлъжниятъ разрѣзъ ни дава симетрична клиновидна фигура. Повечето брадви отъ този типъ къмъ горния край ставатъ все по-дебели, когато при първия типъ дебелината на брадвата, не смѣтайки заострената часть, по цѣлото протяжение остава еднаква, а при нѣкои екземпляри горниятъ край е дори малко изтъненъ. По отношение на формата, брадвитѣ отъ този типъ сѫ три вида: едни иматъ трижгълна, други — трапецовидна, а трети — правожгълна форма; а споредъ страничнитѣ ржбове, дѣлятъ се на брадви съ остри и такива съ заоблени ржбове (обр. 192). Прѣдставената на обр. 191 брадва има следнитѣ размѣри: дължина 7·5 см., максимална ширина 4·5 см., максимална дебелина 2·4 см. Направена е отъ тъмнозелена скала. Размѣритѣ на тая на обр. 192: дължина 8 см., максимална ширина 4·1 см., максимална дебелина 3 см. Отъ тъмнозелена скала.

Обр. 191. — Каменна брадва. Около 2/3 ест. в.

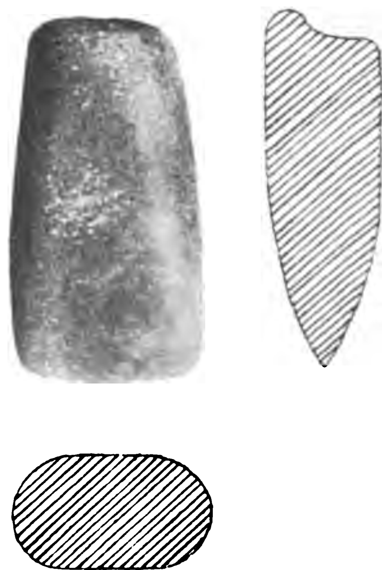

Обр. 192. — Каменна брадва. Около 2/3 ест. вел.

Материалътъ, отъ който сѫ правени брадвитѣ и длѣтата, не се срѣща въ сѣверна България, слѣдователно този видъ орѫдия сѫ донесени тукъ или по пѫтя на търговскитѣ сношения или пъкъ чрѣзъ постоянното прѣселване. Двѣ груби брадви, едната отъ кварцитизиранъ пѣсъчникъ, другата отъ компактенъ сивъ варовикъ или доломитъ, прѣдставятъ естествени, продълговати плочки, изкуствено изострени върху по-широкия край. Нѣма съмнѣние, че тия двѣ орѫдия, както и недовършениятъ чукъ (обр. 187), сѫ мѣстна работа.

Е. Бойни топки.

Между най-старитѣ срѣдства за защита, нападение и ловъ, трѣбва да причислимъ бойнитѣ камъни, отначало груби, необработени кѫсове, а по-късно грижливо очукани, дори ретуширани сферични топки, обикновено правени отъ огненъ кремъкъ. Въ Деневата могила се намѣриха петь такива, направени отъ разни скали. Първата отъ тѣхъ (обр. 193, А)

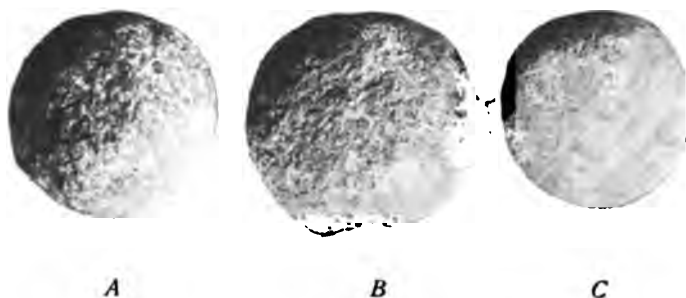

A *B* *C*

Обр. 193. — Бойни топки. Около 1/2 ест. вел.

има диаметъръ 5·5 см., тѣгло 217 гр. Направена е отъ ситнозърнестъ пѣсъчникъ. Втората топка (с. обр. В) има диаметъръ 6·3 см., тегло 330 гр. Направена отъ огненъ кремъкъ. Третята топка, направена отъ компактенъ варовикъ, има диаметъръ 6 см., тѣгло 260 гр. (с. обр. С.). Четвъртата топка е отъ тъмнозелена еруптивна скала. Диаметъръ 5·6 — 6·3 см., а тегло 355 гр. Петата топка е отъ кварцитизиранъ пѣсъчникъ. Прѣдставя ни естествено заобленъ рѣченъ валутъкъ, отчасти само изкуствено заобленъ. Диаметъръ 5 см. — 5·6 см., тѣгло 359 гр. Освѣнъ горнитѣ петь топки, които очевидно показватъ слѣди отъ обработка, намѣриха се множество естествено заоблени рѣчни валутъци, употрѣбявани, вѣроятно, за сѫщата цѣль. Този типъ орѫдие ние имахме случай

да намѣримъ въ голѣмъ брой въ прѣдисторическото селище при с. Мадара (Шуменско)[1]), въ пещерата „Моровица“ при с. Гложене (Тетевенско)[2]) и др.

F. Разни прѣдмети отъ скали.

1. Обр. 194 ни прѣдставя изкуствено силно заостренъ рѣзенъ отъ кварцитенъ валутъкъ. Дължина 10·4 см. Странитѣ, образуващи остриeто, сж равни и шлифовани. Това орждие би могло да се употрѣби за рѣзане, вѣроятно и за такава цѣль е служило.

2. Обр. 195. Игла отъ зеленикавъ камъкъ. Дължина 6·3 см.

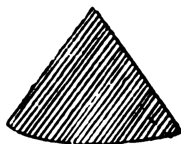

Обр. 194. — Каменно орждие. Около ²/з ест. вел.

III. Прѣдмети отъ кремъкъ.

Намѣриха се около 150 здрави и строшени орждия отъ огненъ кремъкъ (Flint). Тѣ, споредъ употрѣбата и формата си, прѣдставятъ ни два типа: ножове и стъргалки.

A. Ножове.

Нѣколко отъ тия орждия имаме на обр. 196. Тѣ сж корубести кременни ламели, съ заострени хълбочни ржбове. Едната имъ страна е равна, срѣщуположната съ двѣ или повече супаралелни площи, които се явяватъ като естественъ резултатъ отъ по-раншнитѣ отломки отъ кременното ядро (Nucleus). Максималната дължина на ножоветѣ стига 13·5 см.

Обр. 195.— Каменна игла. Малко намал.

B. Стъргалки.

На обр. 197 даваме четири орждия отъ този видъ. Отличаватъ се отъ ножоветѣ по това, че обикновено сж кжси ретуширани ламели, чиято дължина рѣдко достига 8·5 см. Ретуширането при едни стъргалки

---

[1]) R. Popow, Praehistor. Zeitschrift, IV стр. 97, обр. 8—15. Р. Поповъ, Извѣстия на Б. Арх. Д-во, III, стр. 95, обр. 81.

[2]) Р. Поповъ, цит. с., томъ III, стр. 288, обр. 211—214.

е ограничено само при единия край, при други и върху двата; споредъ това трѣбва да различимъ два типа: прости стъргалки, ретуширани само на единия край, и двойни стъргалки, ретуширани на двата края.

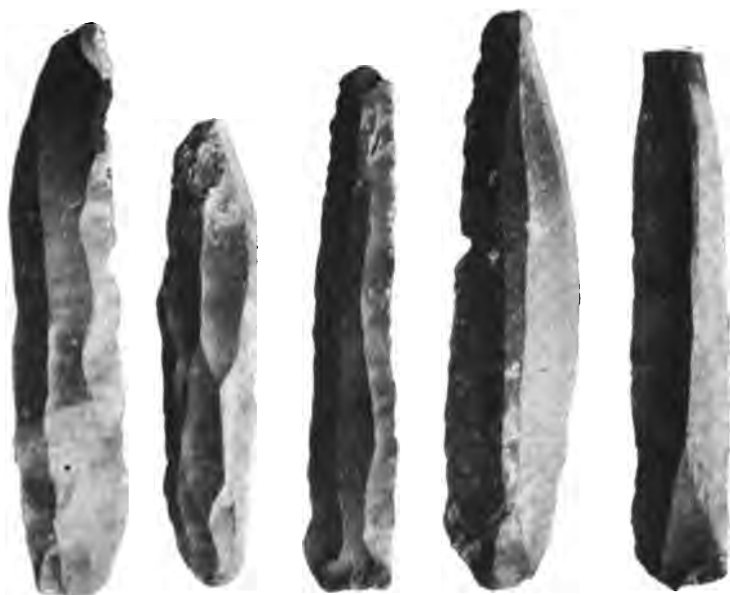

Обр. 196. — Ножове отъ кремъкъ. Около 4/7 ест. вел.

IV. Прѣдмети отъ кость.

Голѣмо разнообразие прѣдставятъ прѣдметитѣ, направени отъ кость. Тѣхниятъ брой достига 84. Споредъ употрѣбата имъ ще ги раздѣлимъ

Обр. 197. — Стъргалки отъ кремъкъ. Около 4/7 ест. вел.

на: 1) шила, 2) длѣта, 3) игли, 4) [illegible] 5) [illegible] прѣдмети, 6) куки, 7) разни.

А. Шила.

Намѣриха се 41 шила, повечето отъ които сѫ направени отъ коститѣ на дребни млѣкопитаещи видове, прѣдимно отъ овце. Голѣма

Обр. 198. — Шила отъ стѫпални кости. Около 1/7 ест. вел.

часть отъ добрѣ запазенитѣ екземпляри ни прѣдставятъ заострени при горния край стѫпални кости отъ овце. Такива сѫ шилата, които даваме

Обр. 199. — Шила отъ кости. Около 1/7 ест. вел.

на обр. 198 Най-голѣмото отъ тѣхъ е дълго 11·2 см., а най-малкото — 4 см. По-рѣдко се срѣщатъ шила направени отъ лакътнитѣ кости (ulna и

radius) на овце. Такива сж напримѣръ първитѣ три шила, прѣдставени на обр. 199. На обр. 200 имамс три шила отъ кости на по-едри животни (еленъ или говедо). Второто отъ тѣхъ е направено отъ стжпална кость. Една голѣма часть отъ останалитѣ шила ни прѣдставятъ просто фрагменти отъ кости, изкуствено заострени на единня край, безъ по-нататъшна обработка.

Обр. 200. — Шила отъ кости. Около 4/7 ест. вел.

В. Длѣта.

Отъ намѣренитѣ длѣта, четири даваме на обр. 201. Направени сж отъ ulna'та кость на едри трѣвопасни животни. Първото има дължина 18 см., второто — 11·7 см., третото — 9·3 см. и четвъртото — 10 см.

С. Игли.

Иглитѣ сж тънки, дълги костени издѣлия, силно заострени върху единия край, а пробити на противоположния. Намѣренитѣ петь екземпляри (обр. 202) прѣдставятъ ни два типа. При едни, пробитиятъ край е

Обр 201. — Длѣта отъ кости. Около 2/5 ест. вел.

силно разширенъ, а дупката съ по-малъкъ диаметръ. Такава [illegible]
вата игла (А). Дължината й мѣри 7 2 см. Повръхностьта й е [illegible]

Има хубавъ черъ цвѣтъ, вѣроятно полученъ чрѣзъ импрегнация съ нѣкаква черна боя. Къмъ този типъ принадлежи втората (B) и фрагментъ отъ друга една игла. Послѣднята, по една или друга причина, е непробита. Тъй като противоположниятъ на острието край е силно разширенъ, можемъ да прѣдположимъ, че този типъ игли сж накитни. Ако тѣ дѣйствително сж служили за шиене, нѣмаше защо да бждатъ разширени въ пробития край. Тѣзи игли, може би, сж бивали забождани въ коситѣ или дрехитѣ, а за дупката сж завързвани разни накачалки. Можемъ сжщо еднакво да прѣдположимъ, че тѣ сж служили за нанизъ. Вториятъ типъ игли, къмъ който ние отнасяме третята (C) и четвъртата (D) отъ сжщия образъ, се отличаватъ по това, че пробитиятъ имъ край е почти никакъ или малко разширенъ, а дупката е съ по-голѣмъ диаметъръ. Така направени, тия игли могатъ да се употрѣбятъ вече за шиене. Здравата отъ тѣхъ (D) има дължина 7·6 см.

A *B* *C* *D*

Обр. 202. — Игли отъ кости. Около ³/₄ ест. вел.

D. Гладилки.

На обр. 203 имаме прѣдставени два фрагмента отъ ребра на биволъ. Първиятъ отъ тѣхъ има дължина 19·8 см., а тая на вторія не надминава 12·2 см. Върху единия си край тия ребра сж изкуствено загладени, вслѣдствие употрѣба. Прѣдполагаме, че тѣ сж служили за заглаждане на глиненитѣ прѣдмети, прѣдимно на сждоветѣ.

Обр. 203. — Гладилки отъ кость. Около ²/₅ ест. вел.

E. Накити.

На обр. 204 сж прѣдставени петь костени прѣдмети, съ разна форма, пробити върху единия край, за да могатъ да бждатъ нанизвани. Докато първитѣ три отъ

тѣхъ сѫ грижливо направени, послѣднитѣ два прѣдставятъ груби костени пластиики.

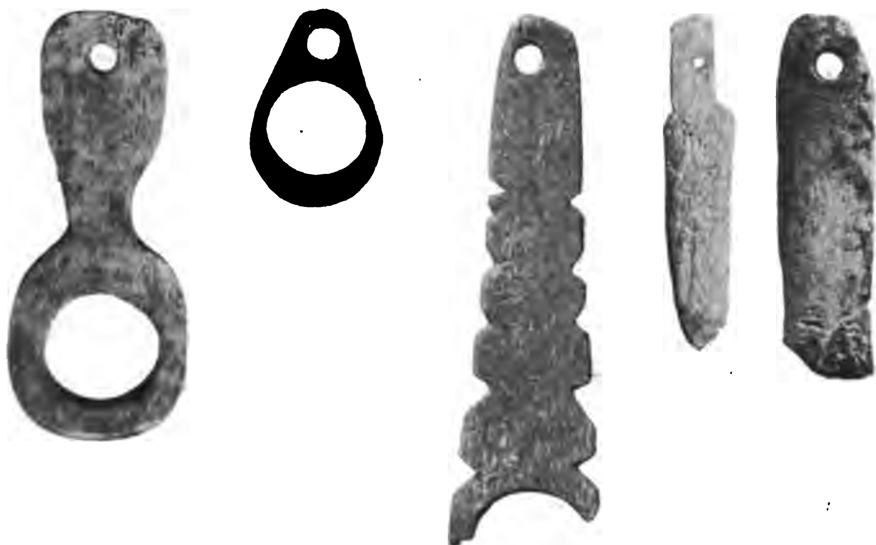

Обр. 204. — Накитни прѣдмети отъ кости. Около 3/4 ест. вел.

F. Куки.

Обр. 205 ни прѣдставя кука отъ кость, съ строшена дръжка. Вѣроятно е служила за вѫдица.

G. Разни прѣдмети отъ кость.

Прѣдставенитѣ на обр. 206 прѣдмети сѫ продълговати костени пластинки, съ назѫбени хълбочни рѫбове, а въ двата края повече или по-малко изострени. Едни отъ тѣхъ сѫ пробити, други не. Дали тия прѣдмети прѣдставятъ накити или пъкъ фигури, мѫчно може да се каже съ положителность.

Обр. 205. — Кука отъ кость. Около 3/4 ест. вел.

Тука ще отнесемъ двѣ стѫпални кости отъ свиня (обр. 207), плоско изгладени върху прѣдния край (capitulum'a), а странично изтрити върху задния край (basis'a), и то по начинъ такъвъ, щото се получава една изострена издаднатина. Така направени, тия двѣ кости ни напомнятъ нѣкои глинени фигури отъ Коджадерменската могила,[1]) при които върху лицето е прѣдставенъ само носътъ и вѣроятно ще трѣб-

[1]) Необнародванъ още материалъ.

ва да ги приемемъ за костени фигури, чрѣзъ които човѣшкото тѣло е

Обр. 206. — Прѣдмети отъ кости. Около 3/4 ест. вел.

прѣдставено по най-схематиченъ начинъ. Подобни фигури сж намѣрени и въ могилата въ село Султанъ (Поповско).[1])

V. Прѣдмети отъ рогъ.

Обр. 207. — Костени идоли. Около 1/2 ест. вел.

По численость, прѣдметитѣ направени отъ рогата на обикновения еленъ (Cervus elaphus) не отстжпватъ на тия, направени отъ кости, обаче безъ да прѣдставятъ това разнообразие, което иматъ послѣднитѣ.

Ще се ограничимъ въ описание само на по единъ екземпляръ отъ разнитѣ прѣдмети.

1. Обр. 208. Дръжка за каменна брадвичка. Направена е отъ клоноветѣ на еленовъ рогъ. Дължина 21·3 см. Широкиятъ край на рога е пробитъ, за да може да се втика брадвичката.

2. Обр. 209. Втори типъ дръжка, дълга 10 см. Направена е отъ

[1]) Чилингировъ, Извѣстия I 106 обр. 8.

стъблото на еленовъ рогъ. Пробита е на двѣ мѣста. Първата дупка, направена по осьта на рога, е служила за закрѣпване на брадвичката; втората дупка, издълбана перпендикулярно на осьта, — за втикване на дръжка, вѣроятно направена отъ дърво.

Обр. 208. — Дръжка отъ рогъ за каменна брадва. Около ²/₅ ест. вел.

3. Обр. 210, А. Чукъ, единиятъ край на който е плоско заостренъ. Така направено, това оръдие ни прѣдставя чукъ-сѣкира, подобно на тия, правени отъ камъкъ прѣзъ неолитичната епоха, а отъ мѣдь, бронзъ и желѣзо въ по-късно врѣме. Подобни оръдия се намѣриха въ могилата 5. Всичкитѣ сѫ съ шлифована повърхность. Оръдието, което ние даваме на обр. 210, А, има дължина 21·5 см., диаметритѣ на дупката сѫ 1·7 см. × 2·5 см.

Обр. 209. — Дръжка отъ рогъ за каменна брадва. Около ²/₅ ест. вел.

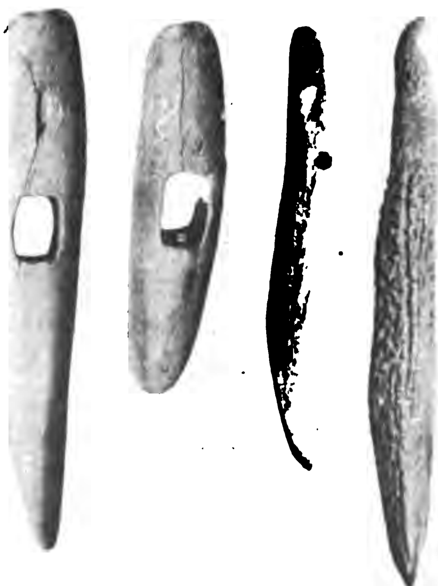

Обр. 210. — Оръдия отъ рога. Около ¹/₃ ест. вел.

4. Обр. 210, В. Чукъ съ шлифована повърхность. Дължината му мѣри 14 7 см., максимално [illegible] симална дебелина 3·5 см. Дупката, съ диаметрі [illegible] ъжгълна форма.

Такива чукове се намѣриха 4. Всичкитѣ сѫ съ шлифована повърхность. Въ неолитичното селище при с. Мадара (Шуменско) се намѣриха нѣколко чукове отъ еленови рога,[1]) обаче нито единъ между тѣхъ не е съ загладена повърхность.

5. Обр. 211, А. Малко орѫдие отъ сѫщия типъ, съ дължина 9·1 см. Подобни се намѣриха 7. Поради незначителнитѣ си размѣри, послѣднитѣ не могатъ да иматъ практическа употрѣба. Ако тѣ не сѫ дѣтски играчки, вѣроятно сѫ бивали окачвани наредъ съ други накитни прѣдмети.

6. Интересни орѫдия ни прѣдставятъ обр. 210, С и D, направени отъ клоноветѣ на еленови рога. По-дебелиятъ край е издѣланъ само отъ една страна, та по този начинъ се получава плоско острие. По-горѣ отъ срѣдата, едни отъ тия орѫдия сѫ пробити, други не. Послѣднитѣ сѫ само отчасти одѣлани, за да могатъ да бѫдатъ втиквани въ дръжка. Дупкитѣ, които притежаватъ нѣколко орѫдия отъ този типъ, не могатъ да служатъ за нищо друго, освѣнъ за привързване или нанизъ.

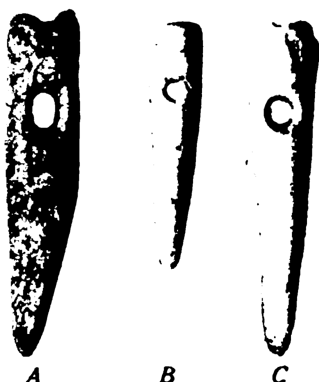

Обр. 211. — Орѫдия отъ рогъ. Около 1/2 ест. вел.

7. Обр. 211, В и С, ни прѣдставятъ два пробити върхове отъ еленови рога. Такива се намѣриха 12. Едни сѫ съ изгладена, почти полирана повърхность, други съ груба такава. Така направени тѣзи върхове, мѫчно е да се каже, каква практическа употрѣба могатъ да иматъ, още повече като се иматъ прѣдъ видъ незначителнитѣ размѣри (нѣкои отъ тѣхъ иматъ 6·4 см. дължина). Най-вѣроятно е, че тѣ сѫ бивали нанизвани и сѫ служили за накити.

VI. Накити отъ черупки.

При по-раншнитѣ разкопки (1906) въ тази могила се намѣриха двѣ цѣли гривни отъ Spondylus, сега обаче попаднаха само четири фрагмента, три отъ които сѫ прѣдставени на обр. 212. Първата гравня има диаметъръ около 9·2 см. втората — 5·6, третята — 6 см. Този родъ накити, разпространени твърдѣ много прѣзъ неолитичната епоха въ Франция и Пиринейския полуостровъ,[2]) имахме случай у насъ да на-

[1]) R. Poppoff, Beiträge zur Vorgeschichte Bulgariens, Praehistorische Zeitschrift IV, 1912, стр. 97 обр. 1—4 и 6—7.

[2]) Wilke, Südwesteuropäische Megalithkultur, стр. 100.

мѣримъ въ Коджадерменската могила, въ пещеритѣ на търновския дервентъ, намѣрени сж също въ нѣкои могили отъ Тракия. Въ Сърбия аналогии сж познати отъ Винча.[1])

Обр. 212. — Гривни отъ черупки на Spondylus. Около 1/2 ест. вел.

Обр. 213 ни прѣдставя двѣ пробити черупки отъ Cardium, които сж служили за накитъ. Въ голѣмъ брой такива черупки имахме случай да намѣримъ въ Коджадерменската могила.[2])

VII. Прѣдмети отъ металъ.

Съ изключение на едно изкривено острие отъ мѣдь (обр. 214), вѣроятно отъ игла, други метални прѣдмети не се намѣриха. Трѣбва да отбѣлѣжимъ, че въ всички могили отъ този типъ, разкопани до сега у насъ, като изключимъ най-горнитѣ пластове, които нѣматъ нищо общо съ културата на могилния насипъ, освѣнъ мѣдни прѣдмети, и то като рѣдкость, такива отъ други материалъ не сж намѣрени. Този фактъ, върху който ще се спремъ и на друго мѣсто, е важенъ за датирането на могилата.

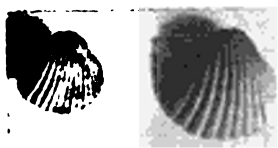

Обр. 213. — Пробити черупки отъ Cardium. Малко намалени.

Обр. 214. — Игла отъ мѣдь. Около 3/4 ест. вел.

[1]) Praehistorische Zeitschrift II, 1910, табл. 10.

[2]) Р. Поповъ, Период. списание, LXX 7—8, обр. В, табл. II обр. 1 и 3.

VIII. Жилища.

Слѣдъ като се запознахме съ културния материалъ, нека сега се спремъ накратко и върху останкитѣ отъ жилищата, които намѣрихме при разкопаването на могилата. При върха на послѣдната се откри слѣдниятъ профилъ:

1. Орница.
2. Жълтеникава глина.
3. Глина, размѣсена съ пепель.

Обр. 215. — Останки отъ жилище при върха на могилата

4. Червена пръсть, вслѣдствие опожаряване.
5. Кѫсове отъ натрошени изпечени мазилки, които образуватъ около 40 см. дебелъ пластъ.
6. Изпечена мазилка, дебела около 20 см., напукана вертикално.
7. Глина, размѣсена съ пепель и вѫглища.
8. Чакълъ.

Вниманието ни се спрѣ главно върху пластоветѣ 5 и 6. Трѣбваше постепенно да се разчисти по-горѣ лежещия насипъ (1—4), за да разкриемъ пластоветѣ 5 и 6, прѣдставящи останки отъ разрушена колиба.

Слѣдъ като разкрихме мазилката върху пода на колибата на проѧжение 2 м., показа се часть отъ една стѣна, висока 35 см., дебела 20 см., дълга 4 м. (гл. обр. 215, В), т. е. тъкмо толкова, колкото е диаметрътъ на основната мазилка (обр. 215, А). Едната страна на стѣната е гладка, а противоположната грапава. При по-нататъшното разчистване на пода се указа, че тази стѣна не е нищо друго, освѣнъ часть отъ основната мазилка, изправена вслѣдствие странично налѣгане. На 2·5 м. отъ началото на пода на колибата се откри мазилка съ призматична форма, дълга и широка по 1·58 м., а височината ѝ не надминава 0·50 м. Стѣнитѣ ѝ, разкривени вслѣдствие голѣмото налѣгане отгорѣ, иматъ дебелина 10 см. Върху повърхностьта на изпечената и размѣсена съ плѣва глина личатъ отпечатъци отъ провлачане на пръститѣ върху глината, прѣди нейното изпичане. Тия отпечатъци вървятъ въ хоризонтална и вертикална посока. Повърхностьта на глината отстрани има жълточервеникъвъ цвѣтъ, а отгорѣ — сивъ до сивочеръ. Пространството, заградено отъ стѣнитѣ на мазилката, е изпълнено съ червена рохкава пръсть. На въпроса, какво прѣдставя тази постройка, ще отговоримъ по-послѣ, когато ще разгледаме огнищата. Задъ нея слѣдва основната мазилка още на едно протежение отъ 1 ½ м. съ значителенъ наклонъ къмъ сѣверъ. Подътъ на колибата (основната мазилка) първоначално е билъ хоризонталенъ, обаче, вслѣдствие на нееднаквото налѣгане отгорѣ, се е начупилъ и разкривилъ по разни посоки.

Обр. 216. — Глинена мазилка съ отпечатъци отъ колове. Около 1/15 ест. вел.

Фрагментитѣ отъ мазилки, които лежатъ надъ пода, се отличаватъ по това, че въ тѣхъ има отпечатъци отъ колове и пърте, дебелината на които е твърдѣ различна.

Обр. 216 ни прѣдставя фрагментъ отъ [illegible], съ от[illegible]ъци отъ колове, чиито диаметри достигатъ 15 с[illegible]у фрагментитѣ, прѣдставени на обр. 217, А [illegible]3 см.

Обр. 218 ни прѣдставя мазилки съ отпечатъци отъ колове, чиито диаметри вариратъ отъ 2·4 см.—3·2 см.

Сега да видимъ, какъ прѣдисторическиятъ човѣкъ си е строилъ жилището. Обитателитѣ на Бакаджика, за да си направятъ подслонъ, отъ

A B

Обр. 217. — Глинени мазилки съ отпечатъци отъ колове и пърте. Около 1/4 ест. вел.

който тѣ сж имали нужда най-вече прѣзъ зимата, не сж чувствували нужда отъ разнообразенъ строителенъ материалъ. Потрѣбни сж били колове и пърте, каквито винаги сж можали да си доставятъ отъ близката гора, а слѣдъ това глина, която изобилствува въ околностьта.

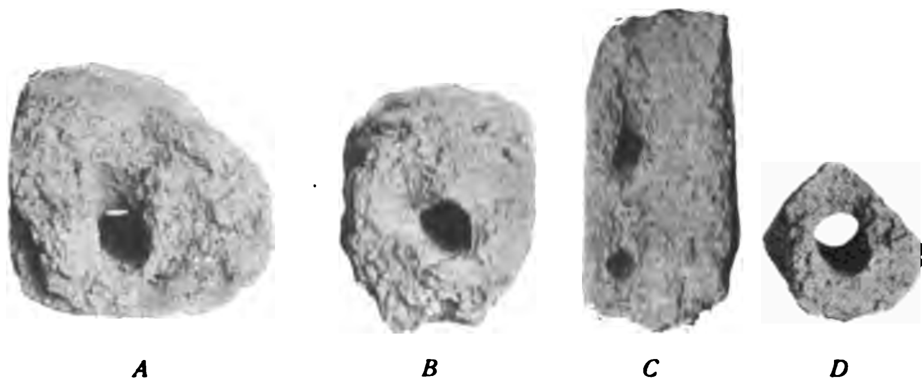

A B C D

Обр. 218. — Мазилки съ отпечатъци отъ колове и пърте. Около 1/5 ест. вел.

За скелетъ на жилищата сж служели дебели джбови колове, най-малко четири, забити вертикално, и други деветь закрѣпени къмъ първитѣ по начинъ да образуватъ фронтоненъ покривъ. Успоредно съ четиритѣ вертикални колове сж били поставени, близко единъ до другъ, пърте,

Дали послѣднитѣ сж били прѣплитани съ други, поставени хоризонтално, това не може да се каже, защото, поне отъ задържанитѣ отпечатъци, това не личи. По сжщия начинъ е билъ направенъ и покривътъ, само че отъ по-дебели пърте. Слѣдъ така приготвения скелетъ, е слѣдвало измазването съ глина, което е ставало постепенно, т. е. прѣзъ интервали, нуждни за да изсъхне по-старата мазилка. Че това е било така, ни показватъ напластяванията, които лесно можемъ да забѣлѣжимъ въ мазилкитѣ. Дебелината на стѣнитѣ, ако сждимъ отъ отдѣлнитѣ мазилки, е достигала 12—20 см.

Подобни останки отъ жилища ние констатирахме на нѣколко мѣста, обаче спрѣхме се само върху тия, намѣрени въ центъра на могилата, защото сравнително сж по-добрѣ запазени. Нужно е да се отбѣлѣжи фактътъ, че мазилкитѣ при всички останки отъ жилища, намѣрени въ тази могила, както и ония, открити въ Коджадерменската могила, близо до Шуменъ, сж добрѣ изпечени. Какъ може да се обясни това? Тукъ би могло да се направятъ само двѣ прѣдположения, а именно: 1) че глиненитѣ мазилки сж изпечени вслѣдствие случайно опожаряване на жилищата и 2) вслѣдствие прѣдумишлено опожаряване отъ самитѣ собственици на жилището. Нака сега видимъ, кое отъ тия двѣ прѣдположения би било правдоподобно. Ако допуснемъ възможностьта да се причинятъ пожари въ жилищата, то не бихме могли да си обяснимъ, какъ така глината навредъ може да бжде еднакво и, при това, добрѣ изпечена. Невѣроятно е, отъ друга страна, да се случатъ такива пожари въ всички жилища въ Деневата могила, както и въ жилищата, открити въ Коджадерменската могила. Обаче всички тия въпроси се изясняватъ, ако допуснемъ за възможно второто прѣдположение, а именно, че слѣдъ измазването на жилищата е слѣдвало тѣхното умишлено опожаряване, което, по всѣка вѣроятность, е траяло дълго врѣме. Сигурно колибитѣ сж били изпълвани съ дърва, а може би такива сж били нареждани и наоколо, слѣдъ което сж бивали запалвани. Само слѣдъ такова опожаряване може да се обясни равномѣрното изпичане на пода и стѣнитѣ, които слѣдъ пожара образуватъ едно цѣло. Естествено е, че дървениятъ материялъ, образуващъ скелета на колибата, вслѣдствие високата температура, ще изгори и ще остави само отпечатъци върху глината.

Мазилкитѣ върху пода, дѣ по-добрѣ запазени, дѣ отчасти само, даватъ извѣстна идея за размѣра на колибитѣ. Послѣднитѣ сж имали диаметъръ около 4 метра. Що се отнася обаче до фор-

мата на жилищата, тия останки не могатъ да ни кажатъ нищо; за това пъкъ намѣренитѣ модели установяватъ напълно тази форма. Колибитѣ, ако сѫдимъ отъ намѣренитѣ модели, сѫ имали фронтоненъ покривъ, който не е завършвалъ съ стрѣха, а просто непосрѣдствено се е съединявалъ съ стѣнитѣ. Приемемъ ли, че подътъ на колибитѣ е ималъ най-голѣма дължина 4 м. и ако допуснемъ, че въ намѣренитѣ модели е била до извѣстна степень запазена пропорцията между размѣритѣ на пода и височина на колибата, слѣдва, че послѣдната въ дѣйствителность е била между 2—3 м. Въ Сескло (Тесалия)[1]) сѫ намѣрени аналогични мазилки съ отпечатъци на колове, пръте и слама. Заключенията, които прави Цунтасъ относително формата на покрива, напълно отговарятъ на резултата, добитъ отъ проучването на Деневата могила.

Обр. 219. — Останки отъ вѫже. Почти ест. вел.

Глинената постройка върху пода на колибата (обр. 215, С) прѣдполагаме да е служила за огнище. Около него намѣрихме повече отъ 20 глинени сѫдове, между които три отъ типа, описанъ подъ № 15, 18 и 21, нѣколко костени и каменни орѫдия, една пентадера, останки отъ тънко вѫже (обр. 219). Послѣднето, благодарение на варовитата инфилтрация, могло да се запази. Този инвентаръ отъ около 50 прѣдмета показва явно, че колибата се е срутила прѣди да бѫде изоставена като жилище. Нека оставимъ на страна причинитѣ за срутването на колибитѣ. Бихме желали да обърнемъ внимание на единъ фактъ, а именно, при срутването на всичкитѣ колиби, мазилкитѣ отъ тавана и стѣнитѣ сѫ струпани върху пода, а не на страни отъ него. Какъ би трѣбвало да обяснимъ този фактъ? Да допуснемъ, че колибитѣ сѫ били съвършено открити, естествено е, че таванътъ при събарянето ще падне върху пода, обаче стѣнитѣ биха паднали отчасти само върху пода, до като по-голѣмата часть отъ мазилкитѣ трѣбваше да се повалятъ на страни, толкозъ повече, че четиритѣ стѣни прѣдставятъ помежду си опора. Другъ би билъ обаче случаятъ, ако допуснемъ, че върху стѣнитѣ е имало странично налѣгане. Това ни кара да прѣдположимъ, че колибитѣ не ще сѫ били съвсѣмъ открити,

[1]) Τσούντας, Αἱ προϊστορ. ἀκροπ. Διμηνίου καὶ Σέσκλου, стр. 79—83.

а около тѣхъ е била натрупвана пръсть до извѣстна височина, като входоветѣ и покривътъ сѫ оставали открити. По този начинъ тия жилища сѫ прѣдставяли единъ видъ землянки. Така засипани колибитѣ биха били по-дълготрайни, защото налѣгането на покрива върху стѣнитѣ, подъ жгълъ, равенъ на наклона на покрива, би срѣщнало за упора съпротивлението, указано отъ стѣнитѣ, плюсъ и това на насипа. Отъ друга страна, така направенитѣ жилища ще иматъ по-голѣмо прѣдимство прѣзъ зимата. Най-послѣ, трето едно обстоятелство иде въ полза на нашето мнѣние. „Бакаджикътъ" е една тераса, върху която лежи дебелъ пластъ дилувиаленъ рѣченъ чакълъ, който въ основата на могилата остава дълбоко подъ културния насипъ, обаче въ землището, около могилата, той е размѣсенъ съ образувалата се орница, така щото се получава чакълеста почва. На нѣколко мѣста

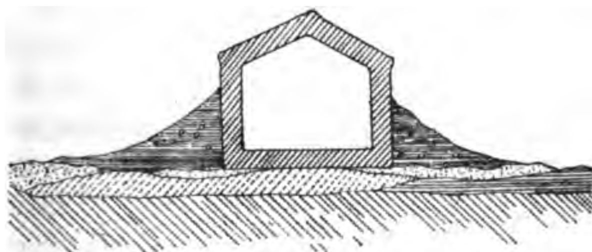

Обр. 220. — Идеаленъ разрѣзъ на една колиба.

въ отворенитѣ профили имахме случай да констатираме насипи отъ чакълеста почва, обаче безъ да можемъ да намѣримъ въ тѣхъ каквито и да било животински или културни останки. Тия насипи, отъ друга страна, не биха могли да се отдадатъ на поройнитѣ води, защото тѣ стоятъ по-високо отъ уровена на околния теренъ. Отъ всичко това слѣдва, че отъ околностьта е донасяна пръсть и е насипвана около жилищата. Идеаленъ разрѣзъ на послѣднитѣ ни прѣдставя обр. 220. При такива условия лесно вече можемъ да си обяснимъ натрупването на този видъ могили у насъ, височината на които често пѫти надминава 10 м. Тѣзи могили, слѣдователно, прѣдставятъ останки отъ малки селища. Послѣднитѣ сѫ били усдинени или пъкъ разположени близко. Първиятъ случай ни прѣдставятъ уединенитѣ могили, а вторият — могилитѣ, събрани въ групи, каквито изобилствуватъ както въ сѣверна, така и въ южна България.

Въ тѣсна връзка съ жилищата стоятъ огнищата, слѣди отъ каквит[о] намѣрихме на нѣколко мѣста. Тия огнища сѫ три вида. На двѣ мѣст[а] се разкриха крѫгли, полигонално напукани, глинени мазилки, съ диам[...]

търъ не повече отъ 1 м., а дебелина 8—10 см. Въ края тия мазилки сѫ малко извити нагорѣ, а подъ тѣхъ е насипанъ тънъкъ пластъ отъ дребенъ чакълъ. Ние приемаме тия мазилки за огнища по слѣднитѣ съображения: 1) Мазилкитѣ сѫ изпечени отъ огънь и то повече въ срѣдата, по-малко къмъ края. 2) Около тѣхъ се намиратъ пластове отъ пепель, размѣсенъ съ вжглища. Тази пепель, нѣма съмнѣние, е изривана отъ огнището. 3) Най-послѣ, тъкмо около тия огнища, намираме най-много животински кости и строшени сждове. Вториятъ типъ огнища сж по-прости. Огъньтъ е кладенъ направо върху земята. Намѣренитѣ наблизо камъне сж огорѣли и напукани. Безъ съмнѣние, тѣ сж били нареждани около огъня. Близо до тия огнища срѣщаме пластове отъ пепель, размѣсена съ животински кости, нѣкои отъ тѣхъ карбонизирани, а сжщо фрагменти отъ строшени сждове. Най-послѣ трети типъ огнище ни прѣдставя това, открито въ колибата (стр. 215). То е напълно аналогично на онова, намѣрено въ Тесалия, само че послѣднето е съградено отъ каменни плочи.[1]) Около огнищата, както казахме прѣди малко, най-често намираме животински останки. Послѣднитѣ принадлежатъ на слѣднитѣ видове:

I. Трѣвопасни (Herbivora).

1. Обикновенъ еленъ (Cervus elaphus L.).
2. Сърна (Cervus capreolus L.).
3. Говедо (Bos sp.).
4. Овца (Ovis aries L.).

II. Гризачи (Rodentia s. Glires).

1. Заякъ (Lepus timidus L)
2. Бобъръ (Castor fiber L.).

III. Месоядни (Carnivora).

1. Домашно куче (Canis familiaris L.).
2. Лисица (Canis vulpes L.).
3. Вълкъ. (Canis lupus L.).
4. Рисъ (Felis linx L.).
5. Бурсукъ, язовецъ (Meles taxus Pall.).
6. Златка (Mustela martes L.).

---

[1]) Wace and Thompson, Prehistoric Thessaly, стр. 39 обр. 18.

IV. Всеядни (Omnivora).

1. Дива свиня (Sus scropha ferus L.).

2. Обикновена мечка (Ursus arctos L.).

Освѣнъ това намираме кости отъ птици (Aves), черупки отъ рѣчна мида (Unio sp.) и такива отъ охлюви, най-често отъ Helix pomatia. Всички тия останки идатъ да покажатъ, че първобитниятъ човѣкъ, за да си достави храна, отглеждалъ е домашни животни, занимавалъ се е съ ловъ, събиралъ е изъ гжсталацитѣ охлюви, а отъ р. Камчия си е доставялъ миди (Lamellibranchiata).

Сега нека се спрѣмь накратко върху въпроса: въ кое врѣме сж строени първобитнитѣ жилища, съ останкитѣ на които накратко се запознахме тукъ; съ други думи къмъ коя епоха ще трѣбва да отнесемъ Деневата могила. За да отговоримъ на тоя въпросъ, трѣбва да обърнемъ вниманието си къмъ културния материалъ, полученъ отъ разкопкитѣ. Той ни показва: 1) Въ употрѣба сж били глинени сждове, работени изключително на ржка, т. е. безъ помощьта на грънчарско колело. 2) Орждията и оржжията сж правени само отъ камъкъ, кремъкъ, кость и рогъ. 3) Употрѣбата на металитѣ, като изключимъ мѣдната игла, е била чужда за обитателитѣ на „Бакаджика".

Пита се, можемъ ли да отнесемъ тази култура къмъ металната епоха, макаръ метални орждия да не се намѣриха? Ние отговаряме не. Неоснователно би било възражението, че обитателитѣ на Бакаджика не сж могли, по една или друга причина, да се сдобиятъ съ метални прѣдмети, и за направа на необходимитѣ орждия и оржжия тѣ сж използували само ония материали, които околната природа е могла да имъ даде. Въ всички разкопани могили досега у насъ не сж намѣрени други метални прѣдмети освѣнъ такива направени отъ мѣдь и то като голѣма рѣдкость. Тукъ изключваме най-горнитѣ пластове на нѣкои могили, които често съдържатъ останки отъ римско-византийската епохи, даже и такива отъ по-късно врѣме. Би могло да се възрази тогава, че не само жителитѣ на „Бакаджика", но и тия въ останалата часть на България сж били хора бѣдни и не сж могли да се ползуватъ отъ металитѣ, съ други думи първитѣ метални епохи сж прѣминали у насъ безъ да сж използували жителитѣ новитѣ открития въ областьта на металургията. И подобно едно възражение си нѣма мѣстото. Типични прѣдмети отъ бронзовата епоха сж намѣрени на много мѣста въ сѣверна и южна България. [illegible]че, не липсватъ у насъ дори

и колективни находки отъ тази епоха. Доста е да споменемъ находкитѣ отъ Горско-Косово (Севлиевско), дѣто сж намѣрени само на едно мѣсто 28 бронзови сѣкири. Като сждимъ отъ добититѣ до сега резултати, бихме казали, че при не по-малко благоприятни условия се е развивала у насъ и халщатската култура, като не говоримъ за тракийскитѣ могили отъ по-късно врѣме, които криятъ въ себе си богати и разнообразни материали отъ желѣзо, бронзъ, сребро и злато. Случайно разкопанитѣ могили въ Видинско и Вратчанско идатъ да ни покажатъ, че отъ халщатската епоха у насъ има могили, които по богатство на гробни находки не отстжпватъ мѣсто на тия въ Босна, южна Австрия и Унгария. Сжщото нѣщо ни показватъ и единичнитѣ находки отъ това врѣме, намѣрени въ разни мѣста изъ България. Прѣдъ видъ на тия съображения, ние отнасяме Деневата могила къмъ епохата прѣди употрѣбата на бронза. Единствениятъ намѣренъ металенъ прѣдметъ, както видѣхме, е една мѣдна игла, слѣдователно тази могила, както и нѣкои отъ разкопанитѣ до сега у насъ такива, ние отнасяме къмъ края на каменната епоха и началото на онова врѣме, когато влиза вече въ употрѣба мѣдьта, т. е. началото на мѣдната епоха.

Казахме още, че въ най-горния пластъ на могилата (ср. обр. 109) се срѣщатъ често човѣшки скелети. Едни отъ тѣхъ лежатъ въ орницата, едва 30—40 см. подъ повръхностьта на почвата, други слизатъ въ културния насипъ. При нѣкои скелети се намѣриха останки отъ дъски, което показва, че мъртвитѣ сж били погребани въ ковчези. Около главитѣ на два скелета се намѣриха слѣди отъ платъ, изтъканъ отъ златни и копринени нишки. Други слѣди отъ облѣклото не се указаха. Отъ изкопанитѣ скелети ние запазихме само 10 лоба, между които единъ (№9) е съ челна сутура (Sutura frontalis). Съ изключение на черепитѣ № 4, 6 и 8, всички останали сж отъ възрастни индивиди. Ще се ограничимъ да изложимъ резултата отъ нѣколко само измѣрвания, а за по-основното проучване материалътъ е винаги на разположение на специалиста.

Отъ полученитѣ коефициенти виждаме, че 1 отъ черепитѣ (№ 10) е съ типична лепторинхия, 3 отъ тѣхъ (№ 1, 5 и 9) сж мезоринхични, а останалитѣ (№ 2, 3 и 8) сж платиринхични. Изразено това въ % ще даде:

Черепи съ тънки носове (лепторинхични) . . . . 14·28 %.
Черепи съ умѣрено широки носове (мезоринхични). 42·86 %.
Черепи съ широки носове (платиринхични). . . . 42·86 %.

Показатели.

№ на черепитѣ	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	Срѣдно
Носовъ показатель (Indice nasal)	51·0	52·8	52·0	—	51·0	—	—	52·4	47·9	44·9	50·29
Орбитенъ пок. (Indice orbitaire)	75·0	80·5	86·8	—	86·5	83·78	—	87·85	76·92	81·58	82·98
Ширина на лицето (горно лице)	43·76	—	55·7	—	49·6	—	—	--	—	—	49·66
Височина на черепа	80·55	73·9	97.76	73·33	69·56	—	71 1	73·5	—	67·2*	72·11
Дължина на черепа	90·55	83·89	78·68	75·68	77·17	75·58	75·30	75·30	—	75·66	78·71

* Приблизително

Споредъ Брока обаче ще имаме:

Черепи съ тънки носове . . . . . 2, (№ 9 и 10); 28·57 %.

Черепи съ широки носове . . 5, (№ 1, 2, 3, 5, 8); 71·43 %.

Ако сравнимъ полученитѣ коефициенти, ще видимъ, че както тия на лепторинхичнитѣ, така и ония на платиринхичнитѣ черепи се приближаватъ до коефициента на мезоринхичнитѣ черепи; така щото, взето изобщо, бихме могли да кажемъ, че черепитѣ принадлежатъ главно на раса съ умѣрено широки носове (Races mesorhiniennes).

По отношение на орбитния показатель (Indice orbitaire) имаме:

Хемиконхични черепи. . . . . . . 2, (№ 1 и 9); 25·0 %.

Мезоконхични черепи . . . . . 3, (№ 2, 6 и 10); 37·5 %.

Хипсиконхични черепи . . . . . 3, (№ 3, 5 и 8); 37·5 %.

Споредъ Брока, който е написалъ специална студия върху орбититѣ,[1]) ще имаме слѣдната класификация:

1. Орбити съ голѣмъ показатель (Groupe mégasème) —
2. Орбити съ срѣденъ показатель (G. mésosème) 4 (№ 3, 5, 6 и 8); 50%.
3. Орбити съ малъкъ показатеь (G. microsème) 4 (№ 1, 2, 9 и 10); 50%.

Поради лошото запазване на черепитѣ, измѣрихме ширината на срѣдното лице само на три черепа:

1. Брахипрозопични или хамепрозопични черепи 2, (№ 1 и 5); 66·67%.
2. Долихопрозопични или лептопрозопични черепи 1, (№ 3); 33·33%.

[1]) Revue d'Anthropologie, 1875 год. стр. 577.

На осъмь черепа можахме да опрѣдѣлимъ коефициента на височината и, споредъ това, тѣ принадлежатъ на три типа:

1. Хемикефаличенъ типъ (плоски черепи) . . 3, (№ 3, 5 и 10); 37·5%.
2. Ортокефаличенъ типъ (умѣрено високи черепи) 4, (№ 2, 4, 7 и 8); 50%.
3. Хипсикефаличенъ типъ (високи черепи) . . . . 1, (№ 1); 12·5%.

По отношение коефициента, който изразява дължината на черепа, имаме слѣднитѣ типове:

1. Долихокефали (дългоглави) . . . . 0.
2. Мезокефали (срѣдноглави) . . 7, (№ 3, 4, 5, 6, 7, 8 и 9); 77·7%.
3. Брахикефали (кѫсоглави) . . . . 2, (№ 1 и 2); 22·3%.

Що се отнася до датирането на тия гробове, мѫчно може да се каже нѣщо положително. Въ всѣки случай тѣ не могатъ да бѫдатъ отъ прѣдисторическата епоха. Като имаме прѣдъ видъ положението на скелетитѣ отъ изтокъ къмъ западъ, съ рѫцѣ върху гърдитѣ, ще трѣбва да ги отнесемъ къмъ християнско врѣме.

Le tumulus de Dénew près du village Salmanovo. — Ce tumulus est situé près de la rivière Kamtchia, sur le terrain du village Salmanovo, dép. de Choumen (Bulgarie). Une partie du tumulus a été explorée en 1912 aux frais du Musée National de Sofia. Nos fouilles contribuent beaucoup à l'étude scientifique des tumuli aplatis que l'on rencontre en grand nombre dans le pays de Bulgarie et surtout dans les régions du nord-est. Nous avons déjà exploré en 1914 un tumulus analogue, celui de Kodja-dermen. Ces monuments présentent des habitations préhistoriques. Ainsi, sur la base de notre tumulus de Dénew, on a découvert les débris de quelques cabanes. Les couches superposées proviennent d'habitations abattues. Sous quelques-unes de ces couches nous avons découvert tout le mobilier d'un ménage préhistorique (ustensiles, instruments etc.). Ces habitations sont construites de pieux en bois, de troncs d'arbres et sont crépies d'argile mêlée avec la paille. Les fig. 216, 217, 218 présentent quelques crépissures de ces cabanes avec restes de pieux, troncs d'arbres et paille. Le sol et les murs des cabanes sont enduits soigneusement d'argile (fig. 215, A). La crépissure des habitations de même que celle de leur sol est bien cuite, pour les rendre plus solides. Le fait est constaté dans toutes les cabanes découvertes dans deux tumuli, ce qui doit rejeter la supposition d'une cuisson accidentelle, par l'incendie par exemple. Sur le sol de certaines cabanes on voit une élévation, haut. 0·80 m. au diamètre 1 m., enduite de tous côtés. Des élévations analogues ont été remarquées et dans le tumulus de Kodja-dermen. Nous

admettons que ce sont des foyers. Quant à la forme des habitations, les débris n'en parlent rien. Heureusement leur forme est conservée dans quelques cabanes modèles en argile, représentées fig. 180. Elles sont de forme prismatique, avec toit au fronton triangulaire, avec une (fig. 180 B) ou deux ouvertures servant de portes (fig. 180 A et C). De pareilles maisonnettes ont été trouvées et dans le tumulus de Kodja-dermen. Ce n'étaient pas de jouets d'enfants; probablement elles avaient une destination cultuelle.

Tous les objets trouvées dans le tumulus de Dénew se rapportent à la période néolithique; d'après la matière employée on peut les classer comme suit: 1° céramique (fig. 110—181), 2° objets en pierre, (fig. 182—195), 3° objets en silex (fig. 196- 197), 4° objets en os (fig. 198—207), 5° objets de cornes (fig. 208—211), 6° objets de parure en coquilles (fig.212—213), 7° objets métaliques (fig. 214), 8° débris d'habitation (fig. 215). Un intérêt particulier mérite la céramique. Elle comprend: des sceaux d'argile (fig. 110), des figurines d'hommes et d'animaux (fig. 111—114), des poids (fig. 115—117), des vases (fig. 120—175), des modèles en argile représentant des cabanes (fig. 180) et autres objets divers. Les vases ont des formes très variées avec des ornements d'exécution différente. On y trouve des vases polis sans ornements, des vases aux ornements gravés, en relief, peints, incrustés et des vases aux ornements mixtes (généralement inscrustation avec peinture). Sur certains vases peints les motifs sont dessinés avec graphite sur le fond naturel. Dans d'autres cas les motifs travaillés sur un fond de graphite portent la couleur naturelle du vase (fig. 137, 138, 139, 140, 142 etc.). Les vases inscrustés présentent aussi deux manières de travail: sur les uns l'incrustation en argile blanche remplit un ornement préalablement entaillé (fig. 151 B); sur les autres on modèle d'abord des ornements en relief et puis on remplit de matière blanche l'espace entre eux de manière que l'ornement ressort d'un fond blanc (fig. 123, 124, 126, 129, 133 etc.). Ce qui concerne la forme, les vases représentés fig. 123, 124, 126, 129 et planche XLIII, 1 méritent une attention particulière. C'est pour la première fois que cette forme se rencontre en Bulgarie. Ces vases ont la forme cylindrique, avec un fond conique assis sur un petit piédestal creux. Ils sont d'une hauteur de 42 cm.; tel en est approximativement et le diamètre. En dehors les parois ont un ornement incrusté dont les motifs sont donnés fig. 125, 127, 128, 130. Les vases sont munis de couvercles, fig. 168—170. Non moins intéressant est le vase fig. 143. Il est de forme prismatique, aux dimensions 37 cm.×22 cm.×29 cm. Son fond est plat, avec deux trous (fig. 143, C). Le dehors du vase est peint d'ocre rouge (peroxyde de fer) et garni d'ornements entaillés et incrustés. Parmi les vases aux ornements en relief mérite une attention particulière celui représenté sous fig. 151, A. Il est orné de deux haches à manches modelés. Les sceaux d'argile trouvés dans notre tumulus sont les premiers exemplaires connus en Bulgarie (fig. 110).

R. Popow.

Траяновиятъ пѫть отъ Карпатитѣ, прѣзъ Дунава и Балкана, за Пловдивъ

Отъ **В. Аврамовъ**

I. Пѫтьтъ на сѣверъ отъ Дунава.

Римскиятъ воененъ пѫть, който е билъ прокаранъ отъ сѣверната граница на Траянова Дакия на югъ до Дунава и отъ тукъ, прѣзъ Балкана и Родопитѣ, за Бѣло море, се именува и сега въ Ромъния calea Traianului, а въ България — Траяновъ пѫть или само Траяна. Той фигурира въ римската пѫтописна карта отъ третия вѣкъ сл. Хр., Tabula Peutingeriana и, споредъ тая карта, изхождалъ е отъ станцията Porolissum, сегашния Мойградъ. Надолѣ, къмъ Дунава, той е минавалъ прѣзъ слѣдуещитѣ станции: Porolissum, Certia, Largiana, Optatiana, Napoca, Potaissa, Salinae, Brucla, Apulum, Sacidava, Cedoniae, Stenarum, Pons vetus, Praetorium, Arutela, Castra Traiana, Burridava, Pons Aluti, Rusidava, Acidava, Romula. Разстоянието между тѣхъ е било 305 римски мили или 452 км.

Станцията Ромула, споредъ изслѣдванията на ученитѣ, се намирала при сегашното село Рѣчка, близо до г. Каракалъ, въ Ромъния. Споредъ Табула Певтингериана, пѫтьтъ не е продължавалъ надолѣ къмъ Дунава, а отъ станцията Ромула завивалъ на западъ и излизалъ въ града Drobeta, сегашния Турну-Северинъ, на Дунава. Това обаче е едно опущение въ старата карта. Както отъ моитѣ изслѣдвания, така и отъ тия на графа Марсили, Точилеску, Иречека, Шкорпила и др., римскиятъ пѫть е продължавалъ надолѣ до самия Дунавски брѣгъ, дѣто сега лежи ромънското село Челей и по която посока и днесъ личатъ остатъцитѣ отъ пѫтя. Тукъ, при Челей, личатъ развалинитѣ и на римската станция. Върху нейното название досега имаше споръ въ науката. Прѣобладаещето мнѣние е, че тамъ е лежала станцията Malva, която е била главенъ градъ на дакийската провинция Dacia Malvensis. Това обаче е погрѣшно: изслѣдванията, които напра-

вихме, установиха по единъ най-положителенъ начинъ, че тамъ е лежала крѣпостьта и станцията Sicibida. Мотивитѣ за това ще изложимъ въ втората часть на подробната ни студия, която приготвяме.

Прочее, отъ изложеното трѣбва да се заключи, че пжтьтъ Drobeta—Romula е билъ отдѣленъ, самостоятеленъ друмъ, който е съединявалъ Дунава при Турну-Северинъ съ Траяновия пжть при Ромула и къмъ който, споредъ мнѣнието на Хенриха Кипертъ (вижъ картата му Formae Orbis Antiqui XVII, Illyricum et Thracia), при станцията Amutrium се присъединявалъ другъ римски и неизслѣдванъ още пжть, който е идѣлъ отъ едновремешната столица на дакийския царь Децебала, Sarmizegetusa. Кждѣ сж лежали другитѣ станции на Траяновия пжть отъ Romula до Porolissum, за сега не е извѣстно; извѣстни сж мѣстата само на нѣкои на тѣхъ, като напримѣръ на Apulum, сегашниятъ Карлсбургъ. Тѣхнитѣ развалини остава да ни посочатъ унгарскитѣ и ромънскитѣ археолози, които, желателно е, да направятъ едно систематично изслѣдване на цѣлия пжть до Дунава.

II. Пжтьтъ на югъ отъ Дунава.

Споредъ сжщата Табула Певтингериана, тоя друмъ е изхождалъ отъ града Ескусъ и, до Пловдивъ, античния Филипополъ, е ималъ слѣдующитѣ станции: Oescus, Ad Putea, Storgosia, Doriones, Melta, Sostra, Ad Radices, Montemno, Sub Radice и Philippopolis.

Отъ XVII вѣкъ насамъ — отъ врѣмето на графа Марсили — географитѣ и историцитѣ сж положили голѣми усилия, да откриятъ, дѣ лежатъ развалинитѣ на тия станции, съ изключение на Филипополъ, който никога не е прѣставалъ да сжществува отъ датата на Табула Певтингериана, но не е могло да се добие никакъвъ положителенъ резултатъ. Така напримѣръ, Марсили отъждестви развалинитѣ на Ескусъ съ тия при с. Бешлий, на лѣвия брѣгъ на р. Искъръ, близо до устието му. Тамъ постави града и знаменитиятъ географъ Манертъ. Райхардъ и Рене го поставиха при с. Орѣховица, а Лапи — при с. Глава, въ долината на Искъръ, далечъ отъ устието му. Прѣди нѣколко години обаче се разкри, че развалинитѣ на тоя градъ лежатъ при с. Гигенъ, на десния брѣгъ на Искъръ, далечъ отъ устието му само 4 клм.

Станцията Ad Putea професоръ Домашевски отъждестви съ първата — Ескусъ, а пъкъ Хенрихъ Кипертъ я постави чакъ при г. Плѣвенъ.

Издирванията на станцията Storgosia сжщо прѣдизвикала споръ.

между ученитѣ: професоритѣ Томашекъ и Кацаровъ твърдѣха, че тя, а не Ad Putea, се намирала при Плѣвенъ; а Лежанъ, Каницъ и Вълевъ приеха, че тамъ не е лежала нито Ad Putea, нито Storgosia, а третята станция Doriones. Форбигеръ пъкъ приемаше, че Doriones не е лежалъ при Плѣвенъ, а при с. Дрѣновъ. Томашекъ и Пачъ се помжчиха да опрѣдѣлятъ точното мѣстонахождение на послѣднята станция, но не можаха и се ограничиха само да я поставятъ: първиятъ въ провинцията Moesia Superior (Горня Мизия), което е съвсѣмъ погрѣшно, а Пачъ — въ Moesia Inferior (Долня Мизия).

Станцията Melta много отъ ученитѣ, като Ами Буе, Катанчичъ, Райхардъ, Форбигеръ, Лелевелъ, Каницъ, Лежанъ, Хенрихъ Кипертъ, Иречекъ, Иширковъ и Шкорпилъ поставиха при Ловечъ, на р. Осъмъ; но, слѣдъ това, Шкорпилъ се отметна отъ туй мнѣние и постави станцията при голѣмото римско градище до с. Чомаковци, въ долината на Искъръ.

Станцията Montemno, или по-право Monte Haemno, Иречекъ постави на върха на Троянската планина, а станцията Sub Radice — при с. Текия въ южнитѣ поли на Балкана. Шкорпилъ обаче изказва противно мнѣние, именно, че станцията Monte Haemno е лежала при Текия, а Sub Radice — при с. Айево, Карловска околия.

Такива сж мнѣнията на тия учени за станциитѣ на нашия пжть. Отъ тѣхъ би могло да се прослѣди, какво мислятъ тѣ и за самата посока на пжтя отъ Дунава до Пловдивъ, а именно, че той е прокаранъ отъ Дунава прѣзъ Плѣвенъ, Ловечъ и Троянския проходъ за Пловдивъ.

Обаче явиха се други не по-малко авторитетни автори, каквито сж: Райхардъ, Кипертъ, Домашевски и Нидерле, които, като се спрѣха специално на въпроса за самото направление на пжтя до Балкана, изказаха мнѣние, че той не е минавалъ прѣзъ Плѣвенъ и оттамъ за Ловечъ и Троянския проходъ, а прѣзъ с. Гулянци и Пелишатъ за Ловечъ и Балкана. Шкорпилъ не се съгласи и съ това и въ една категорична форма каза, че нито едното, нито другото е вѣрно, а че Траяновиятъ друмъ е вървѣлъ отъ Гигенъ по долината на Искъръ до Чомаковци и оттукъ е излизалъ къмъ Стара-Планина. Въ The White Harrow Atlas of classical Geography виждаме, че станцията Sub Radice се поставя при Голѣмо-село, Казанлъшко, дѣто Иречекъ и Никовъ поставятъ столицата на българския деспотъ Елтимира, братъ на царя Тертерия; слѣдователно, споредъ автора на тоя атлазъ, пжтьтъ за Пловдивъ не е минавалъ нито прѣзъ Тетевенския, нито прѣзъ Троянския, а прѣзъ Шип-

ченския проходъ. Георграфътъ Манертъ бѣ отишелъ въ друга крайность: той изкара пжтя отъ Ескусъ въ Nicopolis ad Istrum, развалинитѣ на който стърчатъ при с. Никюпъ, на р. Росица, и оттукъ направо прѣзъ Балкана за Пловдивъ. Съ други думи, той прокара пжтя по такава посока, която може да се опише съ двѣ прави линии: едната теглена отъ Бешлий, а другата отъ Пловдивъ, съ точка на прѣсичане Никюпъ. Знаменитиятъ историкъ Т. Момзенъ, въ картата си, приложена къмъ съчинението му „Римска История", не обозначи никакъ пжтя отъ Ескусъ за Филипополъ, а прокара единъ пжть покрай Дунава отъ Ескусъ за Novae, при Свищовъ, и оттукъ прѣзъ Никюпъ и Балкана за Верея (Ст.-Загора) и Хадрианополъ, дѣто се съединява съ голѣмия друмъ отъ Сингидунумъ за Константинополъ.

За посоката на пжтя на югъ отъ Балкана до Пловдивъ мнѣнията на ученитѣ сж сжщо така въ пълно противоречие, както и за посоката на сѣверъ отъ планината. Иречекъ го изкарва отъ Пловдивъ до Хисаря и оттукъ, въ сѣверо-западна посока, прѣзъ с. Карасарлий. за Текия. Братя Шкорпилъ го изкараха сжщо въ Хисаря, а оттукъ нататъкъ тѣ сж на мнѣние, че историческиятъ друмъ е вървѣлъ въ противна, сѣверо-източна посока, къмъ с. Михилци и с. Баня, и оттукъ за с. Айево и с. Текия. Рихардъ Кипертъ, Филовъ и инженеръ Русевъ го прокараха тоже прѣзъ Хисаря и оттукъ направо прѣзъ с. Войнягово за Текия. А Хенрихъ Кипертъ — отъ Пловдивъ направо къмъ с. Баня и оттамъ по течението на р. Стрѣма за Троянския проходъ.

Ето колко много и какви диаметрално противоположни мнѣния сж били изказани досега за смѣтка на прочутия нѣкога Трояновъ друмъ!

При изучването на този въпросъ можахме да се убѣдимъ, че една отъ причинитѣ за голѣмото различие въ мнѣнията на ученитѣ прозтича отъ това, че мнозина отъ тѣхъ сж писали, безъ да иматъ едно що-годѣ ясно прѣдставление за топографията на нашата страна и за нейното археологично положение; много отъ тѣхъ даже не сж виждали българската земя, а особено тия, които сж писали прѣзъ врѣме на турското владичество на Балканитѣ, когато достжпътъ на чужденцитѣ тукъ бѣше инвънредно труденъ. На второ мѣсто, още при прочитането на всички тия мнѣния, мене ми се наби въ очитѣ фактътъ, че авторитѣ имъ поставятъ станциитѣ тукъ или тамъ и даватъ направление на пжтя прѣзъ това или онова мѣсто главно за това, защото намиратъ при Голѣмо-село и Никюпъ, при Плѣвенъ и Ловечъ, при Пелишатъ и Чамоковци, при Айево и Хисаря,

стари градища, съ извѣстно или неизвѣстно още минало и название, необходими за тѣхъ да ги поставятъ като станции на пжтя. Нигдѣ обаче въ описанията на нашия пжть нѣма да срѣщнете у авторитѣ да се казва, че еди дѣ си, между тия и тия села, гори или планини, има остатъци отъ римския пжть. Само единъ Иречекъ ни казва, че при селото Строево „на южната страна на могилата, се протака отъ юго-западъ къмъ сѣверо-изтокъ откжслекъ отъ калдаръмъ, три метра широкъ, безъ съмнѣние остатъкъ отъ римското шосе отъ Пловдивъ за Хисаря".[1]) Обаче, селото Строево се намира на 12 клм. на сѣверо-западъ отъ Пловдивъ и не лежи на пжтя за Хисаря или Кара-топракъ — Карлово, а за Копривщица, и Иречекъ е съгледалъ остатъкъ отъ пжтя тогава, когато се връщалъ по тоя копривщенски пжть за Пловдивъ. Отъ друга страна, пжтьтъ е ималъ направление отъ юго-западъ къмъ сѣверо-изтокъ, а Хисарьтъ лежи тъкмо на сѣверъ отъ с. Строево. Вслѣдствие на всичко това, като се нагърбихме съ тежката задача да изслѣдваме историческия пжть, рѣшихме да оставимъ на страна всички чужди мнѣния и да не си служимъ съ никакви хипотези, а да изтъкнемъ нѣщо по-реално, по-положително.

За да се добие пъкъ такъвъ резултатъ, изоставихме всички системи, които ученитѣ ни сочатъ за издирване на древнитѣ пжтища и приложихме една нова, а въ сжщото врѣме — най-вѣрна на изслѣдване — тя е: самиятъ пжть да ми покаже, каква е била посоката му. И не само това: самиятъ пжть да ни посочи още, дѣ сж лежали станциитѣ му. Слѣдъ това, ако се укаже, че тѣ сж имали такива топографични положения, каквито названия носятъ, и сж лежали на такива разстояния една отъ друга, каквито сж указани въ Табула Певтингериана, — тогава чакъ ние ще считаме, че нашата задача е увѣнчана съ успѣхъ. За добиване обаче на такъвъ резултатъ, трѣбваше да се отправимъ за първата станция на Дунава — Ескусъ и, като издиримъ тамъ слѣдитѣ на пжтя, да тръгнемъ по тѣхъ и да вървимъ прѣзъ поля, гори и планини, дѣто ни изкаратъ тѣ, чакъ до Пловдивъ! Така и направихме.

*

Отъ изучванията, които прѣдприехме на самото мѣсто отъ Ескусъ до Пловдивъ, се установи слѣднето: на Дунава отъ станцията Sicibida се прѣминавало на отсрѣщния брѣгъ, дѣто е лежала станцията Palatiolum. Оттатъкъ пжтьтъ е влизалъ въ голѣмата станция Oescus, сѣ-

[1]) Пжтувания по България, стр. 386.

далище на legio V Macedonica. И това парче отъ пжтя, както и станцията Palatiolum, подобно на парчето отъ Ромула до Сицибида, не сж означени въ Табула Певтингериана.

Отъ Ескусъ Трояновиятъ пжть минавалъ прѣзъ сегашнитѣ села: Брѣстъ, Злокучене и Комарево, прѣсичалъ р. Витъ и е влизалъ въ малката котловина при с. Рибенъ, дѣто е лежала втората станция Ad Putea, или „при изворитѣ", каквито и сега сжществуватъ тукъ въ голѣмо количество. Отъ тази станция пжтьтъ е вървѣлъ на югъ, прѣзъ землището на с. Буковлъкъ и, прѣзъ г. Плѣвенъ, излизалъ въ мѣстностьта „Кайлъка", дѣто се издигатъ развалинитѣ на третята станция Storgosia.

Оттамъ друмътъ се изкачвалъ по бърдото, по което е прокарано сегашното шосе за Ловечъ и като вървѣлъ сѐ въ лѣво отъ него, на около половина километъръ, стигалъ е до 14 километъръ отъ гр. Плѣвенъ, дѣто е лежала четвъртата станция Doriones. Отъ тукашната станция пжтьтъ е слѣдвалъ на югъ и, прѣзъ Сотевското землище, влизалъ въ петата станция Melta, развалинитѣ на която се издигатъ до самия градъ Ловечъ, въ мѣстностьта „Хисарлъкъ". Оттукъ пжтьтъ продължавалъ по течението на р. Осъмъ, въ лѣво, прѣзъ землищата на селата, по десния брѣгъ на рѣката, и, като излизалъ отъ Българенското землище, прѣсичалъ р. Осъмъ, спиралъ се въ шестата станция Sostra, грамаднитѣ развалини на която се издигатъ до самата рѣка, близо до с. Ломецъ, на 22-я километъръ, по шосето отъ Ловечъ за Троянъ. Отъ тая станция друмътъ е продължавалъ по сжщата посока на сегашното шосе, минавалъ прѣзъ гр. Троянъ и излизалъ при малкото селце, наречено Каменъ-мостъ, дѣто въ нивитѣ личатъ развалинитѣ на седмата станция Ad Radices.

Отъ послѣднята станция пжтьтъ влизалъ въ долината на малката рѣка Кнежа, продължавалъ на югъ около 2 километра до самото село съ сжщото название, и оттукъ вече започвалъ изкачването си по главния гръбнакъ на Балкана, въ западна посока, дѣто е излизалъ на гребена, по който е прокарано сегашното шосе. Оттамъ нататъкъ римскиятъ друмъ е продължавалъ сжщата посока на шосето ту въ лѣво, ту въ десно и, надъ „Спасителния домъ" въ Троянския проходъ, влизалъ въ осмата станция Monte Haemno. Развалинитѣ на тая станция личатъ явно; въ нея сж намѣрени нѣколко епиграфически паметници, които ние ще опишемъ въ изслѣдванията си подробно, а това, което е най-важното, е туй, че въ единъ надписъ се чете пълното име на станцията. Този фактъ поправя мнѣнието на Иречека, който казва,

че станцията се намирала на върха на планината, което не излѣзе вѣрно.

Отъ Monte Haemno пжтьтъ се изкачвалъ по най-стръмната часть на планината, наречена „Дери магаре“, която обхваща около 4 километра и се изхожда за около 1½ часа, и тогава пжтьтъ се изкачва на самото било на Балкана.

Оттукъ стариятъ друмъ се спущалъ нанадолѣ къмъ Тракия не по гребена, по който води сегашното държавно шосе за с. Кърнаре и Карлово, а по десния съсѣденъ гребенъ, който се спуща право въ селото Текия, дѣто въ лѣво отъ селото се намиратъ грамаднитѣ развалини на деветата станция Sub Radice.

Отъ Ескусъ дотукъ ние вървѣхме по самитѣ слѣди на Трояновия друмъ, калдъръмътъ на който и днесъ стои запазенъ почти въ по-голѣмата си часть на цѣлото му протежение и на много мѣста и сега служи на мѣстното население. Съ Табула Певтингериана въ ржка ние провѣрихме и разстоянията, показани въ нея между разнитѣ станции, и константирахме пълно сходство. Оказа се още, че разстоянието между Ескусъ и Ad Putea не фигурира никакъ въ Табула Певтингериана. Разстоянието, показано тамъ отъ VII римски мили, е между Адпутеа и Сторгозия, а не между Ескусъ и Адпутеа.

Между нѣкои станции се указа, че разстоянието не отговаря съ 1 — 2 километра, въ сравнение съ разстоянието между мѣстноститѣ, селата и градоветѣ, означено въ официалната километрическа таблица на България; но тази малка разлика произтича отъ това, че римскиятъ пжть е билъ по-прѣкъ отъ сегашнитѣ пжтища и е прѣминавалъ прѣзъ мѣстности, които сегашнитѣ пжтища повече заобикалятъ. При това, изнамѣриха се на Балкана и самитѣ развалини на станцията Монте Хемно. Така щото не остава съмнѣние, че сме попаднали въ истинския исторически пжть и че станциитѣ му сж били тамъ, дѣто ги указахме ние. Това ни потвърдиха и други цѣлъ редъ съображения, които ще изложимъ подробно въ книгата си.

Обаче, отъ Субрадице нататъкъ, ние се натъкнахме на друга една по-голѣма грѣшка въ Табула Певтингериана. Тя се състои въ това: първо, че въ таблицата разстоянието отъ тая станция, при Текия, до Пловдивъ е показано само съ XII римски мили или 17·7 клм., когато то е петорно повече; и второ, че между Субрадице и Филипополъ не е показана никаква станция, а явно е, че такива непрѣменно сж сжществували, защото опитътъ ни вече доказа, че въ равнинитѣ — не

обаче и въ прѣсѣченитѣ, стръмнитѣ и стратегическитѣ мѣстности — римскитѣ станции сѫ лежали далечъ една отъ друга на разтояние 17—18 р. мили (25—27 клм.), или на еднодневенъ обикновенъ военenъ походъ, както е и по настоящемъ. И двата тия въпроси сѫ били подложени по-рано на разискване отъ Иречека и братя Шкорпилови.

По първия въпросъ — за разстоянието — Иречекъ, като намира, че дѣйствително сѫществува грѣшка въ таблицата, казва, че единицата, слѣдъ цифрата X, трѣбва да се чете L=50; тогава ще имаме XLI=41 римски мили, което разстояние точно съвпадало съ истинското разстояние отъ Пловдивъ прѣзъ Хисаря до Текия, дѣто и той, както вече знаемъ, постави станцията Субрадице.[1])

Братя Шкорпилови не се съгласиха съ Иречека, нито че Субрадице била при Текия, нито че посоката на пѫтя е била направо прѣзъ Хисаря. „Споредъ Табула Певтингериана, казватъ тѣ, станцията Субрадице е била отдалечена отъ Пловдивъ 41 римски мили, което разстояние напълно съотвѣтствува на онова отъ Пловдивъ до Айево (прѣзъ Хисаря и Михилци)". Братя Шкорпилови правятъ смѣтката си до Айево затова, защото, както изтъкнахме по-рано, тѣ приеха, че станцията Монте Хемно е лежала при Текия, а Субрадице — при Айево.[2])

Обаче и двѣтѣ тия мнѣния сѫ погрѣшни. Иречекъ не е правъ за това, защото, споредъ официалната километрическа таблица на България, издадена отъ Министерството на Общитѣ Сгради, разстоянието отъ Пловдивъ до Хисаря е 45 клм., а отъ Хисаря до Текия (направо) — 35.5 клм. или всичко 80.5 клм. или LIV римски мили (една римска мила е равна на 1482 метра), а не 41. Ако пъкъ направимъ смѣтката прѣзъ с. Карасарлий, прѣзъ дѣто Иречекъ прокарва пѫтя, то тя ще излѣзе още по-голѣма.

Не сѫ прави и Братя Шкорпилови, защото разстоянието до Айево, споредъ сѫщата таблица (прѣзъ Хисаря, Михилци и Баня), прѣзъ дѣто тѣ прокарватъ пѫтя, е 77 клм. или 52 р. мили.

Относително втория въпросъ — станциитѣ — ние видѣхме, че не само Иречекъ и Шкорпилъ, но и Рихардъ Кипертъ, и Филовъ, и инженеръ Русевъ приеха, че колосалната крѣпость — Хисарьтъ, съ прочутитѣ топли минерални води, е била станция на Траяновия пѫть, а Хенрихъ Кипертъ

---

[1]) Срв. Die Heerstrasse von Belgrad nach Konstantinopel, стр. 156; Пер. списание X, 1884, 10; Пѫтувания по България, стр. 382.

[2]) Срв. Нѣколко бѣлѣжки върху археологическитѣ и историческитѣ изслѣдвания въ Тракия стр. 100.

отблъсна това, като въ картата си прокара пѫтя по течението на р. Стрѣма. Пита се: кое е вѣрното?

На тия въпроси ние пакъ не можахме да дадемъ никакъвъ отговоръ, защото, каквото и да кажемъ прѣдварително, ще бѫде една хипотеза, неподкрѣпена съ никакви сериозни данни; затова ние, вѣрни на своя принципъ, оставихме и тоя пѫть самиятъ Траяновъ друмъ да ни укаже, прѣзъ кои мѣста е билъ прокаранъ той и дѣ му сѫ били станциитѣ и тогава да сѫдимъ, колко е разстоянието до Пловдивъ.

Отъ Субрадице ние тръгнахме по самитѣ слѣди на пѫтя, които на много мѣста сѫ запазени много добрѣ, както читательтъ ще види отъ фотографиитѣ, когато печатаме въ изслѣдванията си. Тия слѣди ни изведоха въ с. Кърнаре и оттукъ надолѣ по посока на сегашното шосе за г. Карлово. Между километъръ 72 и 73, отъ Пловдивъ, стариятъ пѫть прѣсича шосето и отъ източно взема юго-източно направление, къмъ с. Шахларе. Оттамъ минава прѣзъ южната страна на запустѣлото село Карачево, минава надолѣ покрай гробищата на изчезналото прѣди единъ вѣкъ село Павликени и влиза въ голѣмото село Джбене, дѣто остатъцитѣ отъ римския калдаръмъ се виждали доскоро подъ черквата.

Оттукъ Траяновиятъ пѫть прѣсичалъ р. Стрѣма (Гьопса), древната Syrmus, минавалъ прѣзъ нивитѣ на с. Войнягово, въ мѣстностьта „Калдъръма“, наречена така отъ стария друмъ, и прѣзъ „Войняговскитѣ Стѣници“ стигалъ въ землището на с. Михилци, въ мѣстностьта „Стѣници“, дѣто до самата р. Стрѣма и въ сѣвернитѣ поли на Срѣдня гора се откриха развалинитѣ на първата неизвѣстна станция за Пловдивъ. Тукъ, въ тия развалини, е билъ изкопанъ извѣстниятъ надписъ отъ врѣмето на императора Нерона, който ни свидѣтелствува за направата на военнитѣ пѫтища въ Тракия, слѣдъ покоряването ѝ отъ римлянитѣ. Разстоянието отъ Субрадице дотукъ е тъкмо 25 клм. Освѣнъ това, опитътъ ни научи, че римскитѣ станции сѫ били винаги издигани тамъ, дѣто е имало изобилни рѣчни или изворни води, а р. Стрѣма е протичала до самата станция, и оттукъ надолѣ си пробива пѫть между Срѣдня-гора и Караджа-дагъ (Сърнена гора), далечъ отъ посоката, която е ималъ историческиятъ пѫть. На второ мѣсто, римскитѣ станции сѫ били издигани винаги тамъ, отдѣто започватъ възвишенията, а мѣстностьта тукъ е именно такава, защото оттукъ нататъкъ пѫтьтъ трѣбва вече да напусне долината и да се изкачи по крайнитѣ склонове на Срѣдня-гора или по така наречения „Чукурлийски баиръ“, за

да влѣзе въ Пловдивското поле. Прочее, не остава никакво съмнѣние, че тукъ непрѣменно е лежала първата неизвѣстна станция.

Какъ се е именувала тя, за сега ние нѣмаме никакви данни. Можемъ само да прѣдполагаме, че тя се е казвала Viamata, дѣто, споредъ Notitia Dignitatum Or. (издание на Otto Seeck, стр. 91, 48), въ първата четвъртина на петия вѣкъ сл. Христа е прѣбивавала една часть отъ Cohors prima Aureliana, а другата часть — въ Субрадице. Въ всѣки случай названието на тая станция трѣбва да се дири между имената на една отъ ония многобройни крѣпости въ Тракия, които сж били съборени отъ готитѣ и хунитѣ и които императоръ Юстинианъ наново издигналъ въ VI вѣкъ, противъ нашествията на варваритѣ прѣзъ Дунава.[1])

Намирането на римския друмъ и на станцията му тукъ опроверга мнѣнието на Хенрихъ Киперта, че пжтьтъ е слѣдвалъ течението на р. Стрѣма; на Иречека, че пжтьтъ е минавалъ прѣзъ с. Карасарлий; на Братя Шкорпилови, че той е минавалъ за село Айево и че тамошната крѣпость е прѣдставяла нѣкаква римска станция; и на всички други автори, че пжтьтъ е прѣсичалъ Срѣдня-гора и че Хисарьтъ е прѣдставялъ друга станция на нашия пжть. Въ историко-археологическитѣ си изслѣдвания ние се спрѣхме специално върху тая колосална крѣпость, за която и ние сами бѣхме убѣдени, че е била една отъ най-важнитѣ станции на Трояновия пжть, но добитиятъ резултатъ установи, че тя е била наистина единъваженъ кастелъ, който е дирижиралъ всичкитѣ по-малки крѣпости, издигнати по Срѣдя-гора за охрана на нейнитѣ проходи и главно на нашия друмъ слѣдъ прѣминаването на Балкана и влизането му въ Тракийското поле; при все това, тя не е имала нищо общо съ прѣкото съобщение на самия пжть, който остава далечъ отъ нея на 10 клм.

Отъ станцията Михилци пжтьтъ върви въ юго-източната посока, по която върви сегашното шосе отъ Войнягово, изкачва се по едно малко баирче „Шеовица", като оставя селото Михилци въ десно, и тукъ прѣсича шосето, което се отдѣля за Хисаря отъ главното държавно шосе, което иде отъ Дунава и Балкана, прѣзъ Карлово, за Пловдивъ. По-нататъкъ, при 45·50 клм. (отъ Пловдивъ), нашиятъ пжть прѣсича Пловдивското шосе и се изкачва по Чукурлийския баиръ, прѣсича източната часть на село Чукурлий, минава прѣзъ землището на село Химетлий, върви паралелно съ шосето за Пловдивъ, влиза въ землището на село Горня-махала, прѣсича село Долня-махала и влиза въ

[1]) Срв. списъка у Procopius, De aedificiis, IV, 11; ed. Haury, стр. 146.

село Кара-топракъ, дѣто до самата рѣка Стрѣма, която иде отъ сѣверъ, въ мѣстностьта „Юрта“ (старо селище), азъ можахъ да открия втората неизвѣстна станция за Пловдивъ.

Разстоянието отъ станцията Viamata (Михилци) дотукъ е пакъ 25 клм., а до Пловдивъ — 26, което напълно отговаря на походнитѣ военни изисквания. Отъ друга страна и рѣка Стрѣма, която иде отъ сѣверъ, тукъ измѣня течението си въ юго-източна посока и се втича въ Марица далечъ отъ Пловдивъ около 17 клм. Такова е било течението на рѣката и прѣди 2000 години, когато е била издигната тукъ станцията, защото, споредъ старитѣ итинерарии, при устието на тая рѣка, на пѫтя отъ Пловдивъ за Цариградъ, е лежала станцията Syrnota, която е била отдалечена отъ Пловдивъ на сѫщото разстояние — X римски мили. Въ околностьта на тукашната станция се издигатъ много и твърдѣ голѣми тракийски могили, които сѫщо показватъ, че въ това мѣсто нѣкога се развивалъ шуменъ животъ.

Какъ се е именувала тукашната станция, ние сѫщо нѣмаме никакви свѣдѣния досега; но бѫдещитѣ разкопки въ това голѣмо градище, увѣренъ съмъ, ще ни дадатъ много паметници за миналото му и ще откриятъ названието му. Сигурно и то ще да е между онѣзи, които императоръ Юстинианъ наново издигналъ.

Тукъ можемъ да изпълнимъ задължението си и за поправката на разстоянието въ сѫщата таблица отъ Субрадице до Филипополъ, което е: до станцията Михилци 17 римски мили; до станция Кара-топракъ сѫщо 17 римски мили; и до станция Филипополъ — 18 римски мили всичко LII (52) римски мили или 76 клм., а не XII римски мили; значи погрѣшката е била въ началната цифра, а не въ втората, както мисли Иречекъ.

Отъ единадесетата станция Кара-топракъ Трояновиятъ пѫть е взималъ направление направо за Пловдивъ, както е прокарано и сегашното шосе. На 14 километъръ отъ Пловдивъ, близо до село Графъ Игнатиево, има една мѣстность, наречена „Кириметликъ“, поради многото стари тухли и керамиди, които се изкопаватъ тамъ. Тукъ е била първата mutatio на пѫтя отъ Пловдивъ къмъ Дунава. Тя е била отъ особно значение въ старо врѣме и затова, защото тукъ се е отдѣлялъ пѫтя за Хисаря, както е и сега. Издигнатитѣ „Ханове“ близо до това мѣсто играятъ по настоящемъ сѫщата роля на старата мутация.

Отъ „Кириметлика“ римскиятъ пѫть продължавалъ право къмъ югъ, по посока на сегашното шосе, и влизалъ въ Пловдивското прѣд-

градие — Каршияка (сегашно Филипово), до което се издигатъ голѣми тракийски могили. Тукъ, на самия пжть, близо до Марица, днесъ стърчатъ развалинитѣ на една голѣма и стара постройка, която, издигната въ една по-късна епоха, сигурно е служила на нашия друмъ. Слѣдъ това пжтьтъ минавалъ рѣка Марица (Хебросъ) и влизалъ въ послѣдната станция Филипополъ, дѣто се е съединявалъ съ голѣмия друмъ отъ западна Европа за Цариградъ.

И така, отъ изслѣдванията, които направихме на самото мѣсто, се установи, че Траяновиятъ пжть на югъ отъ Дунава е билъ прокаранъ отъ Ескусъ до Филипополъ почти по сжщата посока, по която знаменитиятъ турски реформаторъ, Митхадъ паша, въ качеството си на дунавски валия, прокара шосето отъ градъ Плѣвенъ за Пловдивъ, а българскитѣ инженери го продължиха до Сомовитъ, отъ една страна, и до Родопитѣ — отъ друга. Това шосе свързва по най-кжсо разстояние Дунава съ сърцето на Тракия и оттукъ съ Бѣло море; и понеже топографията си остава вѣчна и неизмѣнна, то турскитѣ и българскитѣ инженери не можаха да не вървятъ по диритѣ на римскитѣ.

Траяновиятъ пжть се различава отъ сегашния по това, че е билъ по-кжсъ. Напримѣръ, той е съкратявалъ разстоянието между село Комарево и Плѣвенъ, като е минавалъ направо прѣзъ Рибенъ и Буковъ-лжгъ когато сегашното шосе заобикаля височинитѣ на селата Кацамуница и Опанецъ, по рѣкитѣ Витъ и Тученица. Съкратявалъ е пжтя и между станциитѣ Дорионесъ и Мелта. При станцията Адрадице той не е поемалъ Балкана изведнажъ по гребена на планината, който се спуща тукъ, а използува и долината на рѣка Кнежа. Отъ върха на Балкана той не се спуща въ село Кърнаре, както прави сегашното шосе, а върви направо за Текия, дѣто мѣстностьта е по-затулена за голѣмитѣ бури зимно врѣме. А оттукъ надолѣ той не слѣдва по край Балкана, както прави сегашното шосе, за да свърже околийския центръ Карлово, а продължава направо къмъ цѣльта — Пловдивъ и Бѣло море.

Въ изслѣдванията си ние указваме точно мѣстноститѣ, селата и градоветѣ, дѣто остатъцитѣ отъ пжтя се виждатъ и даже и днесъ услужватъ на населението. Събрахме и доста свѣдѣния за миналото на станциитѣ и за паметницитѣ, които сж ни дали досега тѣхнитѣ развалини. Направихме и много фотографии, както на самия пжть, така и на станциитѣ му, отъ които читательтъ ще може да си състави едно по-ясно понятие за тѣхъ. Въ изслѣдванията си ние подлагаме на най-обстоятелствена критика мнѣнията на ученитѣ по въпроса, който ни

занимава, като излагаме и цѣлата литература по него. Всичко това съставя първата часть на нашитѣ изслѣдвания.

Втората часть обема изслѣдванията ни на всички срѣдства, които владѣтелитѣ на Балканитѣ сж употрѣбявали отъ двѣ хиляди години за охраната на Траяновия друмъ на Дунава или, по-добрѣ да кажемъ, за запушването на тази голѣма артерия за сѣвернитѣ нашествия. Тукъ ще се помѣстятъ описанията на страшнитѣ кумири, които римлянитѣ сж издигали на Дунава за плашило на варваритѣ, да не го прѣминаватъ; на разнитѣ военни поселения, които сж били нахвърляни отъ римлянитѣ и византийцитѣ въ широката зона на Алутската артерия, отъ Искъръ до Янтра, за защита на дунавскитѣ бродища; на потурчването на българското население, което турскитѣ султани направиха въ сжщата зона, между Дунава и Балкана, съ сжщата цѣль; на легионитѣ и помощнитѣ войски, които римлянитѣ, повече отъ всѣко друго мѣсто, сж държали тукъ; а най-главно — ще бждатъ помѣстени и изслѣдванията ни на всичкитѣ укрѣпителни системи, които и римлянитѣ, и византийцитѣ, и българитѣ, и турцитѣ сж издигали, въ най-голѣмъ размѣръ, при всѣки дунавски бродъ, въ описаната зона, отъ двѣтѣ страни на великата рѣка. По тоя начинъ ще се запознаемъ съ точнитѣ мѣстонахождения и историческата роля на крѣпоститѣ: Oescus, Palatiolum, Sicibida, Utum, Lapidaria, Lucernaria, Asamum, Nicopolis, Turres, Securisca, Dimum, Theodoropolis, Eustesium, Novae, Latargia, Iatrus, Sacidava и на много още други, обширнитѣ развалини на които напомнятъ за тѣхното голѣмо стратегическо значение, но безъ да сж имъ извѣстни имената. Нѣкои отъ тия крѣпости, като Oescus и Novae, сж били седалища на римски легиони, други — на помощни войски, а трети, като Никополъ, добиха най-голѣма слава дори въ всемирната военна история.

Всички тия факти, нанизани единъ по единъ, ще дойдатъ найнагледно да ни изтъкнатъ, че тия военни поселения, тия легиони и тия крѣпости сж били настанявани и издигани въ най-обширенъ размѣръ за това, защото прѣзъ нашата артерия на Дунава движението откъмъ сѣверъ е било най-голѣмо, опасностьта най-страшна и, слѣдователно, историческата роля на широкия Траяновъ друмъ — най-важна.

На трето мѣсто, ние можахме да се сдобиемъ съ най-автентични доказателства, че нашиятъ пжть, макаръ и да се краси отъ цѣли деветнадесеть вѣка съ името на единъ отъ най-великитѣ римски императори — Траяна, нѣма нищо общо съ него и че той е билъ направенъ много врѣме прѣди неговото царуване. И не само това; както у бъл-

гаритѣ, така и у всички други славяни има една важна традиция, едно много разпространено прѣдание, че не само на Балканитѣ, но и въ голѣма часть отъ източна Европа, всички най-важни друмища, градове, крѣпости, мостове, окопи, насипи, монументи и въобще всички най-колосални нѣкогашни обществени и държавни постройки, сж дѣло на знаменития римски царь. Но всичко това не е напълно вѣрно, а колкото пъкъ за нашия пжть — то е съвсѣмъ погрѣшно. Ето защо, въ третята часть на нашитѣ изслѣдвания, ние ще се постараемъ да установимъ, какъ е произлѣзла тая вѣковна традиция и кому трѣбва да се отдаде честьта и славата за шосирането на грѫбнака на карпатскитѣ и балканскитѣ пжтища.

Слѣдъ като изслѣдвахме главния друмъ отъ Ескусъ до Пловдивъ, намъ прѣдстои да се занимаемъ на първо мѣсто съ римскитѣ пжтища и тѣхнитѣ станции, които сж излизали отъ сжщата Алутска артерия при останалитѣ шесть дунавски бродища и, подобно на вени, сж съединявали тия бродища и лежащитѣ при тѣхъ важни кастели: Utum, Asamum, Nicopolis, Securisca, Dimum, Novae и Iatrus съ Траяновия пжть на сѣверъ отъ Балкана. На второ мѣсто — пжтищата, които сж се стичали отъ сжщата наша зона на Дунава къмъ втория проходъ прѣзъ Балкана — Калоферския или Росалския, пакъ за Пловдивъ и, по долината на р. Тжжа, за Казанлъкъ и по-нататъкъ. И, на трето мѣсто, съ пжтищата отъ Пловдивъ на югъ, прѣзъ Родопитѣ за Бѣло море.

Всички тия друмища не фигуриратъ нито въ Tabula Peutingeriana, нито въ Itinerarium Antonini; но на много мѣста тѣхнитѣ калдъръми и развалинитѣ на станциитѣ и мутациитѣ имъ сж още запазени и напомнятъ на пжтника за голѣмата дѣятелность, която сж проявили тукъ знаменититѣ нѣкога културтрегери — римлянитѣ. Вънъ отъ тия данни, ние се сдобихме и съ доказателства, какво поменатитѣ два древни итинерария наистина не сж обемали всичкитѣ римски пжтища и че, слѣдователно, ние смѣло можемъ да вѣрваме, че продължението на Траяновия пжть на югъ отъ Пловдивъ до Бѣло море и прокарването на цѣла редица други пжтища въ нашата зона и вънъ отъ нея е станало едноврѣменно съ направата на Траяновия пжть отъ всемирнитѣ завоеватели.

Изслѣдването на римския пжть прѣзъ Родопитѣ не можахме да направимъ едноврѣменно съ тоя до Пловдивъ, защото по-голѣмата часть отъ него, до балканската война, лежеше въ турска територия; а сега, за щастие, цѣлото пространство отъ Пловдивъ до Бѣло море се намира

въ българско владѣние. Прочее, не остава друго, освѣнъ да се намѣри удобенъ случай, когато наново да се занимаемъ съ тая толкова интересна работа.

Настоящиятъ кратъкъ отчетъ поднасямъ на Българското Археологическо Дружество, което ме подкрѣпи материално при изпълнение на моята задача.

La voie de Trajan du Danube jusqu'à Philippopoli. L'auteur résume les résultats de ses recherches sur la direction et les stations de la voie romaine qui joignait le Danube (la ville d'Oescus) à Philippopoli et était connue sous le nom de voie de Trajan. Les opinions des savants ne s'accordant pas sur l'emplacement précis de la plupart des stations, l'auteur a parcouru en personne la distance entre le Danube et Philippopoli et, d'après les renseignements recueillis, il a pu établir ce qui suit: La voie de Trajan partant de la ville d'Oescus se dirigeait vers le sud jusqu'à la première station Ad Putea, située près du village Ribène, arrondissement de Plévène. Les stations suivantes étaient: Storgosia, à 2 km. au sud de Plévène, dans la région nommée Kaïlik; Doriones, 14 km. au sud de Plévène, sur la chaussée actuelle de Plévène à Lovetch; Melta, près de la ville de Lovetch; Sostra, près du village de Lometz, sur la chaussée entre Lovetch et Troïan; Ad Radices près du village Kamène-Most; Monte Hemno, située sur la crête même du Balkan et Sub Radice sur son versant méridional, près du village de Tékia.

Dans la Tabula Peutingeriana la distance entre Sub Radice et Philippopoli (77 km.) est seulement de XII milles romaines, ce qui est évidemment faux (il faut lire LII milles). En outre il n'y est indiqué aucune autre station entre Sub Radice et Philippopoli. Il est clair, par conséquent, qu'il existe dans ce cas un vide dans la Tabula Peutingeriana. Au contraire, les recherches permettent d'admettre avec certitude qu'avant Philippopoli existaient encore deux stations, dont les noms restent inconnus pour le moment. La première se trouvait près du village Mikhiltsi, 25 km. au sud de Sub Radice; la seconde près du village Kara-Toprak, sur la chaussée de Karlovo à Philippopoli. Anisi la voie de Trajan avait à peu près la même direction que la chaussée actuelle qui va de Plévène à Philippopoli, avec cette différence que la route romaine allait plus directement en certaines localités. Grâce aux nombreux restes du pavé qu'on retrouve en maints endroits, la direction de l'ancienne voie peut être facilement suivie.

V. Avramow.

Археологически вѣсти

Българското Археологическо дружество въ София. Общото годишно събрание на дружеството за 1914 год., на което се прочете отчетътъ за миналитѣ двѣ години и се допълни настоятелството, се състоя на 25 май. Прѣзъ отчетната година дружеството прѣдприе разкопки на нѣколко мѣста, съ цѣль да се изслѣдватъ по-подробно паметницитѣ на най-старата църковна архитектура у насъ. На първо мѣсто бѣ разкопана малката старинска църква на върха Св. Георги при с. Синджирлий, Пловдивско (гл. за нея по-долѣ стр. 252 сл.). По-значителни бѣха разкопкитѣ на Червената църква при Перущица, които се извършиха отъ 15 юли до 12 августъ подъ ржководството на г. Сл. Вълковъ. Насипътъ върху развалинитѣ на църквата се е указалъ много по-дебелъ (около 4 м.), отколкото първоначално се прѣдполагаше. Освѣнъ това били сж констатирани нови зидове, отъ които по-рано нищо не е личело надъ земята и които придаватъ на църквата съвсѣмъ другъ изгледъ. Открити сж били сжщо така слѣди и отъ друга по-стара църква, която се е намирала на сжщото мѣсто. Вслѣдствие на всичко това изслѣдването на Червената църква значително се е усложнило, по която причина разкопкитѣ не можаха да се привършатъ прѣзъ това лѣто и ще трѣбва да бждатъ продължени прѣзъ слѣдната година. Сжщо така съ срѣдства на дружеството бѣ разкопана старинската църква, чиито основи сж били открити въ врѣме на голѣмото наводнение прѣзъ есеньта 1914 год. близо при с. Чобанъ-дере, Ески-Джумайско. Разкопкитѣ траяха отъ 28 септември до 18 октомври и бѣха ржководени отъ г. г. Ю. Господиновъ и П. Мутафчиевъ. Тѣнитѣ резултати ще бждатъ обнародвани по-късно.

Прѣзъ годината се държаха въ дружеството 2 сказки отъ г. Б. Филовъ, а именно на 25 май върху „Римското съкровище отъ Николаево“ (обнародвана по-горѣ стр. 1—48) и на 2 ноември върху „Паметници на тракийското изкуство“.

Въ дружествената библиотека постжпиха прѣзъ 1914 год. само 23 книги. Тази малка цифра се дължи отчасти на общоевропейската война, вслѣдствие на която нѣкои отъ чуждестраннитѣ периодически издания прѣстанаха да излизатъ, а други не сж могли да се получатъ въ България. Броятъ на дружественитѣ членове прѣзъ 1914 год. възлиза на 189, отъ които почетни 5, благодѣтелни 5 и редовни 179.

Дружеството разпрати даромъ на 50 читалища въ стара България и въ новоосвободенитѣ земи всички излѣзли досега книжки отъ дружественитѣ „Извѣстия“. Прѣдпочетени бѣха читалища въ общини, които сж прѣдвиждали нѣкаква помощь на дружеството. Както по-рано, така и прѣзъ 1914 год. дружеството получи значителни помощи, а именно отъ М-вото на Народното Просвѣщение 5000 лева за издаване на „Извѣстията“, отъ сжщото министерство 500 лева за разкопки и археологически издирвания, отъ Софийската окржжна постоянна комисия 300 л. и др. За всички тѣзи помощи дружеството дължи голѣма благодарность къмъ споменатитѣ учрѣждения, на чиято подкрѣпа то разчита и за напрѣдъ.

Б Ф.

Историческа бѣлѣжка за Българското Археологическо дружество. Българското Археологическо дружество въ София е основано, по инициативата на Св. Синодъ, на 16 декември 1901 г., когато е билъ приетъ окончателно отъ свиканото общо събрание и неговия уставъ, напечатанъ още сѫщата година и утвърденъ отъ Министерството на Народното Просвѣщение съ заповѣдь № 401 отъ 29 мартъ 1902 год. Още на 23 декември 1901 год., по покана на Софийския митрополитъ Партения, който е дѣйствувалъ отъ името на прѣдседателствуващия на Св. Синодъ, е било свикано общо събрание отъ членоветѣ на дружеството, за да се избере, съгласно § 12 отъ устава, първото настоятелство. Това настоятелство се е състояло отъ слѣднитѣ лица: прѣдседатель проф. Ив. Д. Шишмановъ, подпрѣдседатель В. Добруски (директоръ на Народния музей), касиеръ Ст. Костовъ (секретарь на Св. Синодъ), дѣловодитель-библиотекарь проф. А. Иширковъ, и съвѣтници: проф. Л. Милетичъ, проф. В. Златарски, проф. Д. Агура, Антонъ Митовъ и Константинъ Величковъ.

Цѣльта на дружеството, както тя е формулирана въ § 1 на устава отъ 1901 год., е била „да издирва, съхранява и изучва паметницитѣ на миналото въ границитѣ на цѣлокупна България и да буди интересъ за тѣхъ въ народа“. Още отъ самото начало на 1902 год. настоятелството започва да работи въ това направление. Първата негова дѣйность се е отнасяла до организирането на дружеството, а именно до записване на редовни и дописни членове, както и до образуване на клонове отъ дружеството въ провинцията. Такива клонове до 1906 год. сѫ били образувани въ Плѣвенъ, Търново, Карлово, Станимака, Хърсово, Свищовъ и Бургасъ. Връзкитѣ между клоноветѣ и централното дружество не сѫ могли обаче да се затвърдятъ, вслѣдствие на което нѣкои отъ клоноветѣ, като напр. Станимака, Хърсово, Свищовъ и Бургасъ, скоро сѫ прѣстанали да сѫществуватъ, а други сѫ продължавали да се развиватъ като самостоятелни дружества.

Отначало дружеството е разполагало съ твърдѣ ограничени срѣдства, вслѣдствие на което не сѫ могли да бѫдатъ прѣдприети по-значителни разкопки и изучвания. За да се буди обаче интересъ къмъ задачитѣ на дружеството, били сѫ устройвани сказки върху старинскитѣ паметници въ България. Освѣнъ това още въ 1903 год. дружеството е взело грижата, да се направятъ нѣкои поправки и укрѣпителни работи въ старинската църква Св. Георги въ столицата, за която цѣль сѫ били изразходвани 260·60 лева. Сѫщо и покъсно, прѣзъ 1907 год., дружеството е отпуснало 350 лева, за да се направи покривъ и да се заздравятъ зидоветѣ на църквицата при с. Калотина, Царибродско, която е прѣдставяла голѣмъ интересъ поради своята фрескова живопись отъ XIII или XIV вѣкъ.

Едва слѣдъ като Министерството на Народното Просвѣщение почнало да отпуща на дружеството по-значителни парични помощи, могли сѫ да бѫдатъ прѣдприети и по-голѣми изучвания. Така прѣзъ 1904 год. сѫ били правени разкопки въ Гигенъ (римската Colonia Ulpia Oescus), подъ рѫководството на г-на В. Добруски, за които сѫ били изразходвани 3148 лева. Отчетътъ за тѣзи разкопки е трѣбвало да бѫде напечатанъ въ Извѣстия за командировкитѣ на М-вото на Народното Просвѣщение, обаче той не е излѣзълъ нито въ това издание, нито е напечатанъ и до днесъ нѣйде другадѣ. По тази причина резултатитѣ на едни отъ най-важнитѣ разкопки, които е прѣдприемало дружеството, сѫ останали и досега недостѫпни за науката. Дребнитѣ находки отъ разкопкитѣ сѫ били прѣнесени въ Народния музей въ София.

Още сѫщата година сѫ били започнати подъ рѫководството на г-на Й. Ивановъ разкопки при Кадинъ-мостъ, Кюстендилско, дѣто се е прѣдполагало да се намиратъ развалинитѣ на града Prima Justiniana. Тѣзи разкопки, които могатъ да се считатъ вече за окончателно привършени, сѫ били продъл-

жени и прѣзъ слѣднитѣ двѣ години, 1905 и 1906, и сѫ костували на дружеството всичко 5954·15 лева. Подробниятъ отчетъ за тѣхъ, съ нужнитѣ планове и изображения, е обнародванъ въ I томъ отъ дружественитѣ „Извѣстия“ за 1910 год., стр. 163—201. Прѣзъ 1905 год. е била разкопана съ една сума отъ 900 лева и тракийската могила при с. Тулово, Казанлъшко (гл. Извѣстия за командировкитѣ на М-вото на Нар. Просв. II, 1905, стр. 192—199).

Скоро обаче въ дѣйностьта на дружеството настѫпва застой. Отъ 16 февруари 1905 год. до 20 декември с. г. настоятелството на дружеството не е имало никакво заседание. Прѣзъ 1906 год. настоятелството е било свикано само веднажъ на заседание на 29 декември. Въ протоколната книга и въ архивата на дружеството не се намѣри поне никакъвъ протоколъ, отъ който да се вижда, че настоятелството се е събирало и другъ пѫть. На 15 февруари и на 16 май 1907 год. сѫ били правени на два пѫти опити да се събере настоятелството, обаче явявали сѫ се само 3 души, вслѣдствие на което не сѫ могли да бѫдатъ взети никакви рѣшения. Едва на 6 юни 1907 г. е могло да се събере нужното болшинство отъ настоятелството, подъ прѣдседателството на проф. Шишмановъ, за да се вскматъ необходимитѣ рѣшения по свикването на общото събрание на дружеството, което се е състояло на 10 юни с. г. И слѣдъ тази дата настоятелството не е било въ състояние да се събере въ нужното болшинство, за да може да прѣдприеме какво-то и да е било. Това бездѣйствие е принудило останалитѣ членове на дружеството да поискатъ, възъ основа на § 14 отъ устава, да се свика извънредно общо събрание, за да се види, какво трѣбва да се прѣдприеме. Това събрание се е състояло на 8 октомври 1907 год., обаче не е могло да се дойде до никакъвъ резултатъ.

Най-послѣ на 24 февруари 1908 г., на редовното годишно събрание на дружеството, членътъ на настоятелството проф. Агура съобщилъ, че болшинството отъ настоятелството се намирало въ отставка и за това прѣдложилъ, вмѣсто да излѣзатъ отъ него само 1/3 отъ членоветѣ съгласно § 13 отъ устава, да се избере изцѣло ново настоятелство. Това прѣдложение е било възприето отъ събранието и новото настоятелство е било конституирано въ слѣдния съставъ: прѣдседатель проф. Г. И. Кацаровъ, подпрѣдседатель Г. Баласчевъ, касиеръ В. Аврамовъ, секретарь Д. Миховъ и съвѣтници: проф. В. Златарски, проф. Й. Ивановъ, инженеръ Ив. Несторовъ, Ст. Костовъ и Хар. Тачевъ. На извънредното общо събрание на 27 априлъ 1909 год. г. г. Баласчевъ, Аврамовъ и Костовъ сѫ си подали оставката отъ настоятелството. Г-нъ В. Аврамовъ е билъ прѣизбранъ за подпрѣдседатель на дружеството; на негово мѣсто за касиеръ е билъ избранъ г. Ал. Поповъ, а за съвѣтникъ г. Б. Филовъ.

Новото настоятелство, за да възбуди повече интересъ къмъ старинитѣ и да даде новъ потикъ на дружествената дѣйность, се е погрижило прѣди всичко да се държатъ въ дружеството редица сказки, чиито теми съобщаваме въ края на настоящата бѣлѣжка. Освѣнъ това, отпущани сѫ били редовно всѣка година парични помощи на лица, които сѫ искали да посѣтятъ извѣстни мѣста, за да проучатъ нѣкои въпроси изъ областьта на археологията.

Главната и въ сѫщото врѣме найцѣнна въ научно отношение дѣйность на дружеството се е заключавала обаче, както и по-рано, въ прѣдприемането на археологически разкопки. Отъ 1908 до 1911 год., четири лѣта подъ редъ, сѫ били правени разкопки на Хисарлъка при Кюстендилъ подъ рѫководството на проф. Й. Ивановъ. Кратки съобщения за тѣзи разкопки, за които сѫ били изразходвани всичко 4123·35 лева, сѫ давани въ дружественитѣ „Извѣстия“ за 1910 и 1911 год., а подробниятъ отчетъ ще бѫде наскоро обнародванъ. Прѣзъ 1910, 1911 и 1912 год. дружеството е прѣдприело, подъ рѫководството на проф. В. Златарски, разкопки въ Червенската крѣпость (Русенско), главниятъ резултатъ отъ които се заключава въ откриването на една стара

църква, чиято фрескова живопись е отчасти още запазена. Отчетътъ за тѣзи разкопки, за които дружеството е изразходвало 1104·42 лева, ще излѣзе сжщо наскоро въ дружественитѣ „Извѣстия“.

Прѣзъ 1910 год. Софийскиятъ градски общински съвѣтъ бѣ създалъ особенъ „Фондъ за написване историята на София“. Управлението на този фондъ бѣ възложено на единъ смѣсенъ комитетъ, въ който влизатъ прѣдставители на градския съвѣтъ и на Българското Археологическо дружество въ София. Отъ сумитѣ на фонда бѣ отпусната на дружеството една помощь отъ 9000 лв., съ които се прѣдприеха, подъ ржководството на г. Б. Филовъ, обширни разкопки въ и около църквата Св. София въ столицата. Резултатитѣ отъ тѣзи разкопки, които надминаха първоначалнитѣ очаквания и дадоха богатъ материалъ, особно за старохристиянската епоха, бѣха обнародвани въ едно специално издание (Д-ръ Б. Филовъ, Софийската църква Св. София, 1913), което излѣзе като книга IV отъ „Материалитѣ за историята на София“.

Избраното прѣзъ 1908 год. настоятелство се е погрижило още отъ самото начало да се уреди едно дружествено списание, въ което да се помѣстватъ научни студии по археологията, отчети за прѣдприетитѣ отъ дружеството работи и разни други вѣсти отъ интересъ за дружественитѣ членове. Първоначално се е проектирало да се издава единъ „Годишникъ“, обаче отпослѣ се е рѣшило, дружественото списание да излиза въ двѣ свезки годишно подъ името „Извѣстия“. За уредбата на списанието общото годишно събрание на 19 февруари 1910 година бѣ опрѣдѣлило единъ редакционенъ комитетъ, въ който влизатъ г. г. проф. В. Златарски, проф. Й. Ивановъ и Д-ръ Б. Филовъ. Първиятъ томъ отъ „Извѣстия“ бѣ издаденъ още прѣзъ 1910 г. Оттогава списанието излиза редовно въ размѣръ 15—18 коли годишно, като за 1912 и 1913 год., поради войната, бѣ издаденъ само единъ томъ съ по-голѣмъ обемъ (22 коли). Благодарение на щедрата помощь на Министерството на Народното Просвѣщение, което дава годишна субсидия отъ 5000 лева, дружественото списание по отношение на печата и репродукциитѣ е могло да бжде поставено още отъ самото начало на онази висота, която е необходима за единъ подобенъ наученъ органъ. Освѣнъ това, за да се направятъ обнародванитѣ въ списанието статии поне отчасти достжпни и на чуждия ученъ свѣтъ, била е въведена практиката, за всѣка статия да се дава и едно кратко резюме на френски езикъ, а така сжщо да се прилага на френски съдържанието и списъкътъ на изображенията. Ласкавитѣ отзиви, които сж получени отъ всички страни за дружественото списание, особно отъ чуждестранната научна критика, показватъ, че дружеството наистина е успѣло да направи отъ своитѣ „Извѣстия“ единъ важенъ за развитието на българската археологическа наука органъ.

Още прѣди да се уреди списанието, дружеството е обнародвало прѣзъ 1909 год. като първо свое издание едно „Упжтване за събиране и запазване на старини“ (82 стр. 16⁰ съ 32 образа въ текста). Освѣнъ това отъ 1910 година дружеството, въ споразумѣние съ Софийския градски общински съвѣтъ, пое върху себе си грижата, да урежда и издава „Материалитѣ за историята на София“, срѣдствата за които се взематъ отъ общинския „Фондъ за написване историята на София“. Досега дружеството е издало отъ тѣзи „Материали“ четири книги, а именно:

1. Проф. Г. И. Кацаровъ, Приносъ къмъ старата история на София; 94 стр. 8⁰ съ една фототипична таблица и 8 образа въ текста; София, 1910.

2. А. Протичъ, Архитектоническата форма на Софийската църква Св. София; 126 стр. 8⁰ съ 30 обр. въ текста; София, 1912.

3. Проф. А. Иширковъ, Градъ София прѣзъ XVII вѣкъ; 96 стр. 8⁰ съ 18 образа вънъ отъ текста и единъ планъ на града; София, 1912.

4. Д-ръ Б. Филовъ, Софийската църква Св. София; VIII + 172 стр. 4⁰ съ 140 образа въ текста и 21 таблици

въ фототипия и цвѣтна автотипия; София, 1913.

Какво е било финансовото състояние на дружеството прѣзъ разнитѣ години на неговото сѫществуване, става явно, до колкото има запазени за това документи въ дружествената архива, отъ слѣднитѣ цифри:

Година	Приходъ	Разходъ	Излишъкъ
1902	3813—	185·10	3627·90
1903	768·35	657·40	110·95
1904	5254·85	4459·61	795·24
1905	2735·70	2673·70	62·—
1906	2757·40	2702·35	55·05
1907	2339—	1028·95	1310·05
1908	1039·65	1745·06	—705·41
1909	1761·60	2626·26	—864·66
1910	8179·39	9310·72	—1131·33
1911	13709·75	11123·16	2586·59
1912/13	13105·05	11954·69	1150·36
Всичко	55463·74	48467—	6996·74*)

*) Точната сума, споредъ печатания отчетъ на дружеството за 1912/13 г., възлиза на 6803·55 лева.

Както се вижда отъ тази таблица, разходътъ на дружеството обикновено е билъ по-малъкъ отколкото приходътъ, тъй че почти всѣка година се е добивалъ единъ извѣстенъ излишъкъ. Прѣзъ 1903 год. по-голѣмата часть отъ неизразходваната сума, а именно 2305·60 л., е била облѣчена въ 5 облигации отъ 6% държавенъ заемъ отъ 1892 година. Тѣзи облигации се пазятъ и досега, като образуватъ единъ видъ запасенъ фондъ на дружеството. Слѣдъ приключването на дружествения бюджетъ въ края на 1913 год. дружеството е разполагало съ една свободна сума отъ около 7000 лева.

Както казахме и по-горѣ, дружеството постоянно е уреждало за своитѣ членове и за външни лица сказки върху нашитѣ старини и въобще върху въпроси изъ областьта на археологията. Сказкитѣ, които сѫ били държани прѣзъ първитѣ години отъ сѫществуването на дружеството, като напр. отъ г. г. В. Добурски, Й. Ивановъ и др., не сѫ били отбѣлѣзвани въ протоколната книга. Отъ 1908 год. насамъ сѫ били държани, доколкото сѫ отбѣлѣзани въ протоколната книга и въ годишнитѣ отчети, слѣднитѣ сказки:

1908 година.

1. Й. Ивановъ, Царь Самуиловата столица въ Прѣспа (на 6 априлъ).

2. В. Аврамовъ, Значението на археологическитѣ изслѣдвания за старата ни история и география (на 27 априлъ).

3. Ан. Чилингировъ, Прѣдисторическитѣ изслѣдвания въ с. Султанъ, Поповско (на 8 юни).

4. М. Арнаудовъ, Дешифрирането на клиновидното писмо (на 15 юни).

5. Ан. Чилингировъ, Прѣдисторическитѣ разкопки при Винчи, Сърбия (на 6 ноември).

1909 година.

6. Г. И. Кацаровъ, Етнографическото положение на старитѣ македонци (на 18 януари).

7. Й Ивановъ, Новитѣ разкопки въ Кюстендилъ (на 1 февруари).

8. Ан. Чилингировъ, Прѣдисторически селища по десния брѣгъ на Дунава отъ Видинъ до Ломъ (на 8 мартъ).

9. Б. Филовъ, Новооткрити старини въ Чирпанско и Старо-Загорско (на 27 априлъ).

До края на сѫщата година (точната дата неотбѣлѣзана):

10. Г. И. Кацаровъ, Историята на Сердика (София) въ старо врѣме.

11 В. Аврамовъ, Римскиятъ градъ Асамусъ.

1910 година.

12. Й. Ивановъ, Разкопкитѣ въ Кюстендилъ (19 февруари).

До края на сѫщата година:

13. П. Даскаловъ, Орнаментитѣ на старо-българскитѣ ржкописи.

14. Б. Филовъ, Хисарската крѣпость и нейната базилика (съ проекционни картини).

1911 година.

15. Й. Ивановъ, Старобългарски златни пръстени (на 27 юни).

16. Г. И. Кацаровъ, Старогръцки гробове при Месемврия (на 23 юли).

17. Б. Филовъ, Новооткрита бронзова плочка съ латински надписъ (въ сѫщото заседание).

До края на сѫщата година:

18. В. Аврамовъ, Трояновиятъ пѫть отъ Дунава до Бѣло Море (въ 7 сказки).

19. Г. Баласчевъ, Прѣстолонаслѣдието у старитѣ българи.

20. Й. Ивановъ, Асѣновата крѣпость и Бачковскиятъ монастиръ.

1912 година.

21. Б. Филовъ, Разкопкитѣ въ църквата Св. София въ столицата (на 19 февруари).

1913 година.

22. Г. И. Кацаровъ и Б. Филовъ, Новооткрити тракийски и римски старини (на 1 декември).

1914 година.

23. В. Аврамовъ, Историческата роля на Дунава отъ Гигенъ до Свищовъ въ свръзка съ въпроса за постройката на новопроектирания мостъ между Ромъния и България (на 2 мартъ).

24. Б. Филовъ, Старински паметници въ Македония и Одринско (съ проекционни каргини; на 23, 25 и 30 мартъ).

25. Б. Филовъ, Римското съкровище отъ Николаево (на 25 май).

26. Б. Филовъ, Паметници на тракийското изкуство (съ проекционни картини; на 2 ноември).

*

Интересътъ, който обществото е проявявало къмъ дружественитѣ работи, се изразява най-добрѣ чрѣзъ постоянното увеличение на дружественитѣ членове. За първитѣ години отъ сѫществуването на дружеството липсватъ съотвѣтнитѣ данни. Отъ 1906 година насамъ намираме слѣднитѣ цифри:

прѣзъ	1906	година	102	редовни	члена
„	1907	„	137	„	„
„	1908	„	?	„	„
„	1909	„	142	„	„
„	1910	„	168	„	„
„	1911	„	176	„	„
„	1912	„	177	„	„
„	1913	„	192	„	„

Въ § 2 на устава между срѣдствата, съ които дружеството си служи за постигането на своитѣ цѣли, е прѣдвидено и уреждането на археологически събори. Съгласно това дружеството е взело инициативата да се свика въ Търново, отъ 6—10 юни 1910 год., първата археологическа конференция отъ прѣдставители на разнитѣ археологически дружества у насъ. Въ тази конференция сѫ взели участие дружествата отъ София, Варна, Шуменъ, Прѣславъ, Плѣвенъ, Видинъ, Казанлъкъ, Ст.-Загора, Кюстендилъ и Търново. Разглежданъ е билъ новиятъ законопроектъ за старинитѣ и е билъ разискванъ въпросътъ за обединението на всички археологически дружества. Кратъкъ отчетъ за дѣйностьта на конференцията е обнародванъ въ дружественитѣ „Извѣстия" I стр. 215, а протоколитѣ на конференцията сѫ напечатани въ брошурата „Първа Българска Археологическа Конференция въ В.-Търново", Варна, 1910 г.

Прѣзъ 1912 г., отъ 11—14 май, дружеството е уредило и първия археологически съборъ въ София, на който, освѣнъ участвувалитѣ въ търновската конференция дружества, е било прѣдставено и Дупнишкото. Кратъкъ отчетъ за дѣйностьта на събора е билъ обнародванъ пакъ въ дружественитѣ „Извѣстия" III стр. 301. Съгласно едно рѣшение на събора, на 26—28 октомври с. г. трѣбвало да се събере въ Плѣвенъ втори съборъ, на който да се приеме окончателно и уставътъ за обединението на дружествата. Поради избухналата война съ Турция, този съборъ не е можалъ да се състои, а прѣзъ 1913 год., по прѣдложение на Софийското дружество, удобрено и отъ дружествата въ провинцията, неговото свикване е било отложено за неопрѣдѣлено врѣме,

додѣто настжпятъ по-благоприятни условия. Освѣнъ това дружеството е уреждало и нѣколко екскурзии.

Отъ 1914 год. дружеството започна да печата своитѣ годишни отчети, по които ще може лесно да се прослѣди и неговата по-нататъшна дѣйность. Настоящата историческа бѣлѣжка има за цѣль да замѣни отчетитѣ на дружеството за първитѣ 10 години отъ неговото сжществуване, тъй като тѣзи отчети не само не сж печатани, но повечето отъ тѣхъ и не се намѣриха на лице въ дружествената архива.

Б. Ф.

Комитетътъ за историята на София. Съ новия правилникъ на „Фонда за написване историята на София", който правилникъ влѣзе въ сила отъ мѣсецъ юни 1914 год., комитетътъ се отдѣля отъ Българското Археологическо дружество и се конституира като самостоятелно тѣло. При това дружеството трѣбва за въ бждеще да участвува въ него само съ двама свои прѣдставители, вмѣсто съ трима, както бѣше случаятъ досега. Вслѣдствие на тѣзи промѣни и свързания съ тѣхъ изборъ на нови членове, комитетътъ прѣзъ 1914 г. не е могълъ да прояви почти никаква дѣйность. Въ края на мѣсецъ декември комитетътъ въ новия си съставъ е билъ свиканъ на заседание, на което, като сж се констатирали неудобствата на нѣкои наредби въ новия правилникъ, било е рѣшено да се ходатайствува прѣдъ столичния общински съвѣтъ за измѣнението на тѣзи наредби. Прѣдъ видъ на това, че има вече постжпили нѣкои нови материали за историята на София, желателно би било комитетътъ да поднови своята дѣйность, която досега даде такива добри резултати, и да продължи издаването на „Материалитѣ за историята на София". Отъ основаването на фонда прѣзъ 1909 г. до края на 1914 год. въ него сж постжпили всичко 36334 лв., а сж били изразходвани 31676·39 лв. Слѣдователно въ края на 1914 г. фондътъ разполага съ една свободна сума отъ 4657·61 лева.

Б. Ф.

Реставрацията на Св. София. Прѣзъ мѣсецъ мартъ 1912 г. Министерството на Народното Просвѣщение и Министерството на Общественитѣ Сгради бѣха назначили една комисия, която да се произнесе върху въпроса за запазването на църквата Св. София въ столицата. Тази комисия, като взе прѣдъ видъ голѣмото архитектурно-историческо значение на този единственъ по рода си у насъ паметникъ — значение, което напослѣдъкъ се уясни и отъ направенитѣ въ църквата изучвания и разкопки — рѣши, съгласно чл. 375 точка *е* отъ Закона за народното просвѣщение и чл. 1 отъ Закона за старинитѣ, църквата Св. София да се запази за въ бждеще като старина-музей посрѣдствомъ частична реставрация и закрѣпване.

За тази цѣль комисията бѣ прѣдложила да се извършатъ на първо врѣме слѣднитѣ поправки:

1. Да се заздравятъ тѣзи мѣста отъ стѣнитѣ, които сж се пропукали и се разпадатъ, като сжщеврѣменно се очистятъ отъ парчетата късна бѣла мазилка, по която нѣма никакви слѣди отъ фрески.

2. Да се прѣмахне късната турска стѣна подъ апсидната арка, която стѣна е градена небрѣжно, не е фундирана и грози да се събори сама. За да може да се затвори църквата отъ тази (източната) страна и особно за да се очертае нейната първоначална форма, да се издигне наново апсидата върху запазенитѣ стари основи, като се маскира новиятъ градежъ отчасти съ бръшлянъ.

3. Фасадата на църквата да се запази въ сегашния си руиниранъ видъ, като се облѣче отчасти въ бръшлянъ и се заздравятъ пропуканитѣ мѣста. Между прѣддверието и главния корабъ да се издигне една стѣна, която въ горнята си часть да се направи съ стъкла, за да може по този начинъ да се затвори църквата и отъ западната страна.

4. Да се направятъ прозорцитѣ съ стъкла въ старъ стилъ, като се очистятъ отъ късния турски градежъ.

Съгласно рѣшението на комисията, Министерството на Общественитѣ Сгради извърши миналата 1914 година работитѣ, посочени въ точка 2, като събори

късната турска стѣна подъ апсидната арка и въздигна наново самата апсида. Вслѣдствие на това източната страна на църквата доби сега съвсѣмъ другъ изгледъ (обр. 221; ср. прѣдишния изгледъ на табл. III и IV у Б. Филовъ, Софийската църква Св. София). Реставрацията на апсидата (ср. за нейния първоначаленъ изгледъ Б. Филовъ, цит. съч. стр. 40) се извърши възъ основа на плановетѣ на архитекта Ат. Донковъ, помѣстени въ споменатото съчинение върху църквата. По този случай се констатира, че въ тѣзи планове (табл. IX и X) се е вмъкнала една малка грѣшка въ формата на апсидата, а именно не сѫ били отбѣлѣзани двѣтѣ врѣзвания, които маркиратъ границата между апсидния квадратъ и полукрѫглата часть на сѫщинската апсида. Тукъ на обр. 222 даваме поправения планъ на апсидата, по който е извършена самата реставрация. Съотвѣтнитѣ измѣнения, съгласно този планъ и обр. 221, трѣбва да се направятъ и въ разрѣзитѣ на църквата на табл. XI--XIII въ публикацията на Св. София.

Обр. 221. — Апсидата на Св. София отъ и. ю., слѣдъ реставрацията.

Това измѣнение ще се състои въ снишаването на покрива върху полукрѫглата часть на апсидата, тъй че и на източната страна на църквата да се образува такъвъ трижгъленъ фронтонъ, какъвто се вижда на западната страна върху свода на централния корабъ. По този начинъ централниятъ корабъ се маркира още по-добрѣ по цѣлата дължина на църквата,

Управлението на Народния музей е направило надлежнитѣ постжпки прѣдъ Министерството на Обществениtѣ Сгради, за да се продължи почистването и закрѣпването на църквата Св. София съгласно останалитѣ точки отъ споменатия по-горѣ протоколъ.

Б Ф.

Обр. 222. — Поправенъ планъ на апсидата на Св. София.

Събаряне на старата баня въ София. Въпрѣки подигнатитѣ отъ страна на Народния музей възражения (гл. Извѣстия III 302), Софийскиятъ градски общински съвѣтъ се е видѣлъ принуденъ, поради здравословни причини и други съображения, да събори старото помѣщение на банята, което се намираше между джамията и новата баня и което бѣше останало отъ турско врѣме. Управлението на Народния музей бѣ разпоредило да се направятъ прѣдварително фотографически снимки и точенъ планъ на старото здание, които сега се пазятъ въ музея. Изказаното отъ нѣкои страни мнѣние, че старата баня произхождала още отъ римско врѣме, не е вѣрно. Както можа да се констатира и при събарянето на тази сграда, тя е била построена изцѣло не по-рано отъ XVI вѣкъ. Стѣнитѣ до самитѣ основи, съ които тѣ сж издигнати едноврѣменно, иматъ характерния за турската епоха градежъ отъ неправилни

камъни, поставени между четири тухли. Старата римска баня се е намирала на изтокъ отъ турската, на сжщото мѣсто, на което е издигната голѣмата нова баня. Нейнитѣ основи сж били открити при полагането на основитѣ на новата баня, когато сж били намѣрени сжщо и разни архитектурни фрагменти отъ римската постройка. За жалость на врѣмето никой не е се погрижилъ да се снематъ и изучатъ остатъцитѣ на римската баня, които сж били окончателно унищожени чрѣзъ новата постройка.

Б. Ф.

Археологическата карта на България. Комисията за старинитѣ при Народния археологически музей е започнала вече да издава „Материали за археологическата карта на България". Книга първа отъ „Материалитѣ" е излѣзла вече отъ печатъ и съдържа „Описъ на старинитѣ по течението на рѣка Русенски Ломъ" отъ Карлъ Шкорпилъ (София, 1914, 200 стр. 8⁰ съ 152 образа и 4 карти вънъ отъ текста). Особно цѣнни сж въ тази книга добрѣ изработенитѣ планове на многобройнитѣ стари крѣпости и пещерни църкви, които се намиратъ по течението на Русенски Ломъ. Готови сж вече ржкописитѣ и за книга втора и третя отъ „Материалитѣ", които ще съдържатъ „Стари градища и друмове по течението на рѣкитѣ Тополница и Стрѣма" отъ П. Мутафчиевъ, и „Мегалитни паметници въ Странджа-планина" отъ К. Шкорпилъ.

Б. Ф.

Нумизматическата колекция на г. В. Аврамовъ. Съгласно едно по-старо рѣшение на комисията за старинитѣ при Народния музей, държавата миналата година е откупила нумизматическата колекция на г. В. Аврамовъ за 60000 лв. Колекцията, която съдържа всичко 7095 монети, е прѣдадена вече въ Народния музей, дѣто тя е поставена врѣменно въ отдѣленъ шкафъ. Извѣстно е, че въ тази колекция сж много добрѣ застжпени монетитѣ, сѣчени въ Мизия, Тракия и Македония, които съставятъ почти половината отъ цѣлата колекция. Споредъ направенитѣ прѣсмѣтания, около 40 процента отъ тѣзи монети не сж били застжпени досега въ музейнитѣ сбирки, които слѣдователно ще получатъ едно значително увеличение. Благодарение на него, Народниятъ музей ще притежава за въ бждеще най-богатитѣ серии отъ антични монети, сѣчени въ Мизия и Тракия, като ще надминава въ това отношение по численость и разнообразие на типоветѣ всички други държавни и частни музеи.

Б. Ф.

Професоръ Стриговски въ България. Прѣзъ мѣсецъ май 1914 год. видниятъ виенски професоръ Иозефъ Стриговски, по покана на американския археологъ и добъръ нашъ приятель Th. Whittemore, бѣ посѣтилъ България, за да се запознае по-основно съ нейнитѣ срѣдневѣковни паметници отъ византийската и българската епохи. Придруженъ отъ г-на Хуитеморъ и отъ директора на Народния музей, г-нъ Б. Филовъ, професоръ Стриговски е пропжтувалъ цѣла България, като е посѣтилъ, освѣнъ София, дѣто се е бавилъ по-дълго врѣме, почти всички мѣста, извѣстни по своитѣ забѣлѣжителни старински паметници, а именно: Бояна, Пирдопъ (разкопкитѣ на старохристиянската базилика Св. Илия), Перущица (Червената църква), Пловдивъ, Хисарскитѣ бани, Месемврия, Ст.-Загора, Търново, Арбанаси, Никюпъ, Прѣславъ и Абоба. Впечатленията отъ това си пжтуване проф. Стриговски излага въ една популярна статия, напечатана въ Oesterreichische Monatsschrift für den Orient XL, 1914, стр. 316—322, отзиви за която се появиха своеврѣменно и въ нашитѣ вѣстници. Българскитѣ старини, по своето разнообразие и по своитѣ особности, сж направили силно впечатление на виенския професоръ, който току-що се е връщалъ отъ едно научно пжтуване въ Армения, което е имало за обектъ изслѣдването на старохристиянскитѣ паметници. На нѣколко мѣста той изтъква голѣмото значение на старобългарскитѣ паметници за исто-

рията на старото изкуство, като указва и на това, че тѣ свидѣтелствуватъ за едно твърдѣ интензивно художествено творчество въ България прѣзъ срѣднитѣ вѣкове. Проф. Стриговски се е интересувалъ не само отъ старитѣ паметници у насъ, но така сѫщо и отъ всички други проявления на българската култура. Неговата статия завършва съ слѣднитѣ думи, които ѝ придаватъ явна политическа тенденция: „между балканскитѣ народи, които азъ познавамъ отъ собствени изучвания, трѣбва по убѣждение — съвсѣмъ безпристрастно — да дамъ най-голѣмо прѣдимство на българитѣ, и бихъ считалъ за щастие, ако свѣтовнитѣ събития се стекатъ така, дѣто едно тѣсно сближение на Австрия съ България да се яви като необходимо".

Б. Ф.

Археологическата сбирка на педагогическото училище въ Силистра. Прѣди да бѫде прѣдаденъ градътъ Силистра на ромънскитѣ власти, бѣха взети мѣрки да се запази за България малката археологическа сбирка, която се е намирала въ мѫжкото педагогическо училище въ този сега вече ромънски градъ. По-цѣннитѣ отъ монетитѣ, на брой 52 екземпляра, сѫ били прѣдадени въ Народния музей въ София. Останалитѣ прѣдмети отъ сбирката (монети, релиефи, каменни надписи, стари орѫжия, книги и др.) сѫ били изпратени въ мѫжката гимназия въ Русе. Изпратенъ е билъ така сѫщо и прибранъ въ двора на гимназията римскиятъ камененъ саркофагъ, украсенъ на прѣдната си страна съ релиефи (два Амура, които държатъ палмови клончета; до тѣхъ по едно дърво и други дребни украшения: орелъ, глава на медуза, делфинъ и цвѣтя), който по-рано се е намиралъ на площада въ Силистра прѣдъ джамията. Саркофагътъ е обнародванъ, съ приложение на фотография, у Kalinka, Antike Denkmäler in Bulgarien nº 352 (обр. 112). Той е дълъгъ 1·98, широкъ 0·50 и високъ 0·90 м.

Б. Ф.

Старата крѣпостна стѣна въ Прѣславъ. Въ врѣме на голѣмото наводнение прѣзъ мѣсецъ юли 1914 год. водитѣ на рѣка Тича изровили значителни части отъ старата крѣпостна стѣна (отъ тъй наречената външна крѣпость) на Прѣславъ. Едното парче, съ дължина около 20 м., се намира въ източната часть на стария градъ, а другото парче, съ дължина около 45 м., е открито въ юго-източната часть на града (гл. обр. 223 споредъ една фотография на г-на Ю. Господиновъ, комуто дължимъ и свѣдѣнията за тази археологическа дѣйность на р. Тича). Новооткрититѣ части на крѣпостната стѣна сѫ запазени на височина около 1·50 м. и сѫ дебели 3·25 м. Тѣ сѫ градени отъ правилни варовити блокове съ хоросанъ, тъй че по градежъ се схождатъ напълно съ

Обр. 223. — Новооткрита часть отъ крѣпостната стѣна на Прѣславъ.

тъй наречената Демиръ-капу, чиито основи сж запазени близо до „вжтрѣшния градъ“. Б. Ф.

Старохристиянска мозаика при Плѣвенъ. Още прѣзъ 1909 година, въ врѣме на разкопкитѣ, които Плѣвенското археологическо дружество бѣ прѣдприело въ подножието на хълма „Кайлъка“, сж били открити основитѣ на една стара църква, чийто подъ е билъ направенъ съ мозаика (гл. Извѣстия I 209). За да се прѣдпази отъ разрушение, мозаиката е била отново затрупана съ земя. Едва прѣзъ лѣтото 1914 година дружеството е добило възможность да пристжпи къмъ изваждането на тази интересна мозаика, която е била прѣнесена въ дружествения музей въ Плѣвенъ. Изваждането се е извършило подъ вѣщото ржководство на художника г-нъ М. Казанджиевъ, комуто дължимъ и приложената тукъ фотография на мозаиката обр. 224. Въ лѣво, на малкия планъ, сж нанесени основитѣ на църквата заедно съ остатъцитѣ отъ мозаичния подъ. Другитѣ три изображения ни прѣдставятъ двѣтѣ запазени части на мозаиката. Б. Ф.

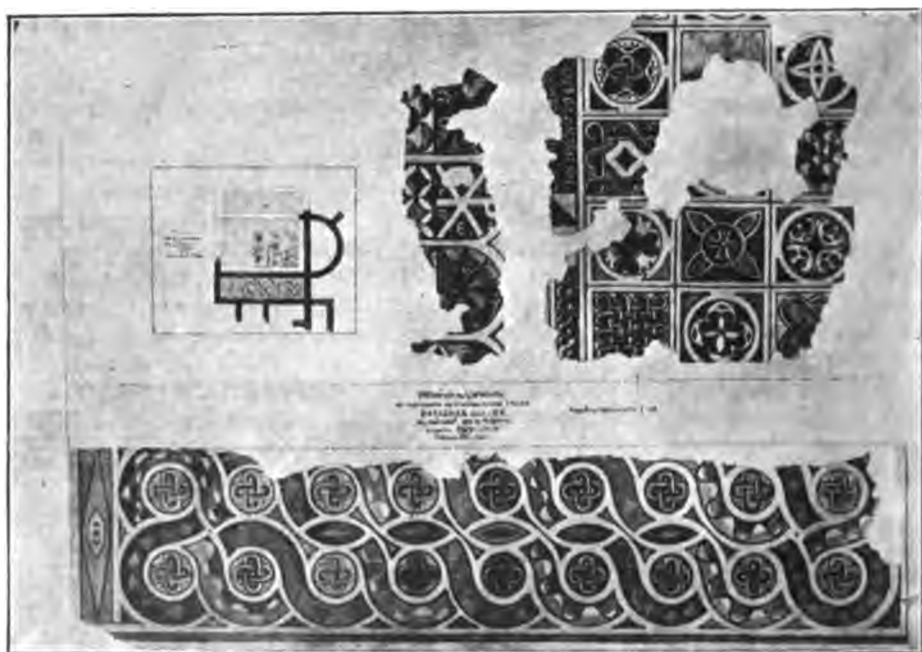

Обр. 224. — Старохристиянски мозаики отъ Плѣвенъ.

Старинска църква при с. Синджирлий. Въ една отъ по-ранишнитѣ книжки на настоящитѣ „Извѣстия“ (томъ III, 1912, 77 сл.) П. Мутафчиевъ бѣ далъ плана заедно съ описанието на развалинитѣ на една малка старинска църква, чиито основи сж били разкопани отъ селянитѣ прѣзъ 1911 год. въ мѣстностьта „Мънастирището“, около $3^1/_2$ км. юго-западно отъ Синджирлий, Пловдивско. Надъ самото село, на върха Св. Георги, сж били открити въ сжщото врѣме основи на друга подобна църква, която не е била напълно разчистена (пакъ тамъ стр. 79 сл.). За да се установи точниятъ планъ на тази втора църква, къмъ срѣдата на мѣсецъ юли 1914 год. бѣ направена, съ срѣдства на Българското Археологическо дружество, една малка разкопка, която доведе до слѣднитѣ резултати. Църквата на върха Св. Георги има само

единъ корабъ съ апсида, която не се намира въ срѣдата на източната стѣна (гл. плана й на обр. 225). Църквата е дълга безъ апсидата 17·20 м., съ апсидата 19·20 м., и е широка 10·70 м. Прѣддверие липсва. Зидоветѣ, запазени на височина около 50 см., сѫ дебели около 70 см. и сѫ градени небрѣжно отъ трошени камъни съ каль. На западната страна, тъкмо въ остьта на апсидата, се намира една врата, широка 1·50 м. Сѫщо и на южната страна изглежда да е имало двѣ врати, широки около 1·20 м. При разкопкитѣ се указа, че зидътъ на тѣзи двѣ мѣста е наистина прѣкѫснатъ; обаче той не завършва съ правилна плоскость (лице), по която причина би могло и да се допустне, че констатиранитѣ прѣкѫсвания се дължатъ на случайни разрушения на зида. Подътъ на църквата е билъ покритъ съ тухли, нѣкои отъ които бѣха още запазени на първоначалното си мѣсто. Тухлитѣ сѫ квадратни, съ страна 33 см., дебели около 4 см., и сѫ много добрѣ изпечени. На едната си страна, която е загладена, тѣ иматъ обикновено двѣ чърти, теглени по диагонала съ пръсти прѣди изпичането на тухлитѣ. Нѣкои отъ тухлитѣ сѫ поставени въ пода наопаки, съ загладената страна надолѣ. Всички тухли сѫ взети безъ съмнѣние отъ близката Хисарска крѣпость (гл. Извѣстия II 113).

Църквата на върха Св. Георги се отличава отъ другата синджирлийска църква въ мѣстностьта „Мънастирището“ по липсата на прѣддверие, по полукрѫглата форма на апсидата и по небрѣжния си градежъ. Тя е слѣдователно по-късна, отколкото църквата въ „Мънастирището“, и ще трѣбва да се припише на по-ново врѣме, може би на XVII или даже на XVIII вѣкъ.

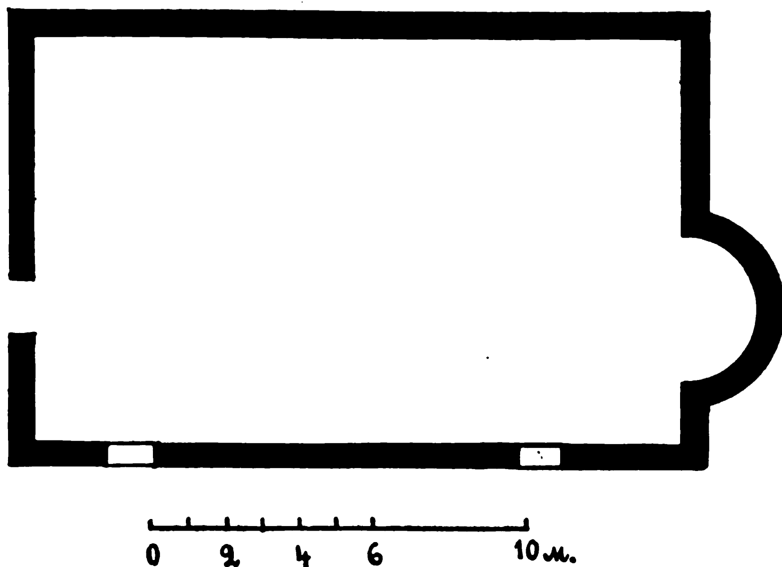

Обр. 225. — Планъ на църквата при Синджирлий.

Главната особность на църквата на върха Св. Георги се заключава въ несиметричното положение на апсидата. За обяснение на тая особность Мутафчиевъ бѣ изказалъ прѣдположението (ц. м. стр. 80), че синджирлийската църква е била построена може би по подражание на близката базилика въ Хисаря, на която при съграждането на крѣпостната стѣна десниятъ корабъ е билъ отрѣзанъ, вслѣдствие на което апсидата е останала съвсѣмъ близо до южната стѣна. Подобно подражание на една явно осакатена форма едвали би могло

да се допусне. По-вѣроятно ми се вижда прѣдположението, че скалата, върху която се издига апсидата на синджирлийската църква, се е считала, по силата на нѣкое прѣдание, още отъ порано за света; тъй щото тъкмо на това мѣсто е трѣбвало да бжде поставенъ и алтарьтъ на църквата. Понеже къмъ югъ склонътъ на върха става изведнажъ стръменъ и за това не е било възможно да се застрои южната стѣна на църквата по-далечъ, трѣбвало е по неволя да се прибѣгне до едно скжсяване на постройката къмъ тази страна.

Б. Ф.

Арбанаси. Прѣзъ лѣтото 1914 год. имахъ случай за първъ пжть да посѣтя западналия съвсѣмъ градецъ Арбанаси, еднакво интересенъ както по своето живописно мѣстоположение, така и по цѣннитѣ си църковни старини. Нѣкои исторически бѣлѣжки за Арбанаси и за неговитѣ старини дава Йорданъ П. Георгиевъ въ Периодическо списание XV, 1904, стр. 86—123. Авторътъ на тази статия не е обърналъ обаче достатъчно внимание на онова голѣмо и изключително значение, което иматъ отлично запазенитѣ фрески на арбанашкитѣ църкви за историята на българската църковна живопись.[1])

Църквитѣ по самия си градежъ прѣдставятъ вече твърдѣ интересни и особни архитектурни форми, които не се срѣщатъ навсѣкждѣ и които би заслужавало да се изслѣдватъ по-подробно въ свръзка съ подобнитѣ тѣмъ постройки. Тѣ се състоятъ обикновено отъ двѣ самостоятелни отдѣления: мжжко (източно), съ главния иконостасъ и алтарь, и женско (западно). Прѣддверието е твърдѣ обширно и обикаля въ видъ на широкъ коридоръ цѣлата западна и сѣверна страна на църквата, като завършва въ източната си часть съ малъкъ самостоятеленъ параклисъ (отъ този типъ е Христовата църква, църквата на архангелитѣ Гавраилъ и Михаилъ, църквата Св. Димитъръ и църквата Св. Георги). Всички отдѣления сж засводени съ цилиндрически сводове, а главното (мжжкото) отдѣление има понѣкога куполъ. Вжтрѣшностьта е цѣла изографисана. Голѣмъ интересъ прѣдставятъ запазенитѣ надписи, които се отнасятъ до зографията и които сж отчасти на гръцки, отчасти на български. Отъ тѣзи надписи ние узнаваме имената на зографитѣ и врѣмето, прѣзъ което тѣ сж работили. Повечето отъ тѣхъ сж били българи. Прави впечатление, че още въ началото на XVII вѣкъ, когато националното самосъзнание у българитѣ е било още слабо развито, тѣзи майстори съ гордость сж поставяли своитѣ имена на български въ църквитѣ на единъ градъ съ чисто гръцко-албанска култура, дѣто се е говорѣлъ почти изключително гръцкиятъ езикъ.

Зографията на Христовата църква датира отъ 1632 и 1649 година. Въ прѣддверието на църквата заслужаватъ внимание фрескитѣ, които прѣдставятъ вселенскитѣ събори и които сж направени по подражание на сжщитѣ сюжети въ църквата Петъръ и Павелъ въ Търново. Сжщо така и календарьтъ съ сцени изъ светото писание въ прѣддверието на Христовата църква изглежда да е подражание на календаря въ сжщата търновска църква.

Църквата на архангелитѣ Гавраилъ и Михаилъ е била зографисана, споредъ запазения гръцки надписъ, съ иждивението на Хаджи Никола Култукли въ 1600 г. (послѣднитѣ двѣ цифри на датата сж несигурни). Въ женското отдѣление на тази църква, надъ входната (сѣверна) врата, се намира другъ надписъ на гръцки, който даваме тукъ въ факсимиле:

ΧΕΡ ΜΙΧΑΉΛ ΤΟΥ ἘΚ ΘΕΣΑΛΟΝΉ
ΚΗΣ, Κ ΓΕΩΡΓΊΟΥ ΤΟΥ ἘΚ ΒΟΥΚΟΡΕΣΤΙ
ΚἘΠΙΤΗΡΙΤΗΣ ἘΣΤΑΘΙΟ, Χ ΝΙΚΟΛΑ:· ΑΨΞ·
ΑΥΓΟΥΣΤΟΥ: Α:

Както се вижда отъ този надписъ, женското отдѣление е било зографи-

[1]) Така напр. за Христовата църква авторътъ (стр. 103) се задоволява само да каже, че е „покрита съ стѣнна живопись, която не прѣдставя нищо особено".

сано въ 1760 год. отъ майсторитѣ Михаила отъ Солунъ и Георгия отъ Букурещъ. Надписътъ е твърдѣ важенъ въ това отношение, че отъ отечеството на майсторитѣ се вижда, какъ въ Арбанаси се кръстосватъ разни чужди влияния и то отъ сравнително далечни страни. По тази причина изучването на фрескитѣ на тѣзи двама майстори има значение не само за църковната живопись въ България, но така сжщо и за тази на цѣлия Балкански полуостровъ.

Църквата Св. Георги има фрески, които изглеждатъ отчасти да сж подновявани, само въ източното (мжжко) отдѣление. Отъ запазения надъ вратата грѫцки надписъ се вижда, че това отдѣление е било изписано при епитропството на „Киръ Недалко Димитриу" въ 1710 год. Надписътъ завършва съ слѣдния текстъ на български, който даваме въ факсимиле заедно съ прѣдшествуващия редъ отъ грѫцкия текстъ съ имената на зографитѣ:

хера даскал̂ хрϛо ќ ϛо̇іо̄·
потъпїсасеси́а цр̑к̇ва вьлѣто
ѿ ха̄ ... а̄ѱі

Зографитѣ даскалъ Христо и Стойо сж били слѣдователно българи по произхождение, и по тази причина, за да изтъкнатъ своята националность, сж завършили прѣдназначения за богомолцитѣ-гръкомани грѫцки надписъ съ нѣколко български думи.

На български е сжщо така и надписътъ, който се намира надъ вратата на параклиса въ църквата Св. Атанасъ. Този надписъ, който давзме тукъ сжщо въ факсимиле въ два реда, но който е написанъ само въ единъ редъ, датира отъ 7234 год. отъ Адама или 1726 г. отъ Христа:

+ испїса·сїа·цр̑ква·да̑са̑·цо̓їо·
и̓ недїо·вь лѣто·ѿ·адама·з̄·с̄·л̄·д̄·

Даскалъ Цойо и неговиятъ помощникъ Недю сж били слѣдователно пакъ българи по произхождение, както впрочемъ това се вижда и отъ тѣхнитѣ имена.

Даваме тукъ тѣзи кратки бѣлѣжки, само за да изтъкнемъ важното значение на фрескитѣ въ арбанашкитѣ църкви, които заслужаватъ една обстойна монография. Бѣлѣжки за останалитѣ църковни старини въ Арбанаси читательтъ ще намѣри въ споменатата вече статия отъ Йорданъ п. Георгиевъ. Изобщо Арбанаси по значението на своитѣ църковни старини, които досега сж останали твърдѣ малко извѣстни, може да се постави наравно съ Търново и Месемврия. По тази причина управлението на Народния музей бѣ наредило напослѣдъкъ да се фотографиратъ, а отчасти и да се копиратъ по-важнитѣ фрески въ Арбанаси.

Заслужаватъ внимание така сжщо и многобройнитѣ стари кжщи въ Арбанаси, които по своя градежъ напомнятъ тъй нареченитѣ „болярски кжщи" въ Търново. Слѣдъ разрушаването на тѣзи послѣднитѣ отъ землетресението прѣзъ 1913 год., арбанашкитѣ кжщи, които сжщо вече сж на разпадане и на изчезване, оставатъ единствени прѣдставители на този видъ старобългарски постройки. На обр. 226 даваме една отъ тѣзи интересни кжщи, а именно Хаджи Атанасовата кжща. Тя принадлежи къмъ най-старитѣ и типични кжщи въ Арбанаси, отличава се по солидния си градежъ и е сравнително още много добрѣ запазена.

Б. Ф.

Църквата Св. Петъръ и Павелъ въ Търново. Както е извѣстно, тази църква въ врѣме на голѣмото землетресение прѣзъ 1913 год. бѣ почти съвършено разрушена (гл. Извѣстия III 305 и обр. 229). Управлението на Народния музей бѣ веднага разпоредило да се направи единъ врѣмененъ покривъ върху нейнитѣ развалини, за да се прѣдпазятъ отъ по-нататъшно разрушение. Прѣзъ лѣтото 1914 год. разчистването и закрѣпването на църквата е било продължено отъ страна на Народния музей подъ ржководството на художника М. Георгиевъ. Запазенитѣ още стѣни

сж били заздравени посрѣдствомъ подзиждания и заливания съ циментъ, а фрескитѣ, които съставяха най-цѣнното украшение на църквата, до колкото сж стояли още на стѣнитѣ, сж били изчистени и закрѣпени на мѣстата си. Най-трудната работа се е заключавала въ изваждането на онѣзи фрески, които сж се намирали на такива разрушени мѣста, дѣто не сж могли да бждатъ закрѣпени наново, и части отъ които сж били паднали на земята. Тѣзи фре-

Обр. 226. — Хаджи Атанасовата кжща въ Арбанаси.

ски, слѣдъ внимателното имъ сваляне отъ зидоветѣ, сж били поставени върху гипсови плочи и сж прѣнесени цѣли въ Народния музей въ София. Между тѣхъ се намира една голѣма фреска (около 3 × 1·50 м.), която прѣдставя VI вселенски съборъ и която по-рано не е била копирана. Освѣнъ това прѣнесени сж още фрескитѣ: Видѣние на Исайя, Успѣние на св. Богородица, Погребение Христово, както и нѣколко отъ светцитѣ, включително вехтозавѣтнитѣ патриарси, които сж се намирали въ алтаря на църквата. Сжщо и нѣколко отъ фрескитѣ на съвършенно разрушената църква Св. Петка въ Търново сж били извадени и прѣнесени въ Народния музей. Между тѣхъ се намиратъ нѣколко сцени изъ живота на Исуса Христа (Срѣтение, Самарянката, изцѣряване на слѣпия и омиването на краката), а така сжщо и образитѣ на св. Тодоръ Стратилатъ и на св. Параскева. По такъвъ начинъ сж могли да бждатъ запазени въ Народния музей оригиналитѣ на едни отъ най-цѣннитѣ документи за старобългарската църковна живопись, които биха били обречени на загинване, ако бѣха останали слѣдъ землетресението въ Търново.

Б. Ф.

Заздравяване на старитѣ църкви въ Месемврия. Отъ бургазския държавенъ архитектъ прѣзъ зимата 1914 год. бѣ съобщено, че старата месемврийска църква Св. Иванъ Алитургитосъ (на пристанището) била силно пропукана отъ землетресението прѣзъ 1913 год. и грозѣла да се събори. Отъ Министерството на Общественитѣ Сгради бѣ наредено да се отпусне кредитъ за

закрѣпяването ѝ, но, докато въпросътъ бѫде разрѣшенъ, получи се второ съобщение, че църквата се е съборила. По тоя начинъ градътъ Месемврия, който прѣдставя цѣлъ музей отъ стари църкви, изгуби най-красивата си старина.

За да се прѣдпазятъ отъ подобна участь останалитѣ, повечето отъ които сѫ сѫщо тъй значително поврѣдени, отъ сѫщото министерство бѣ отпусната сумата 2000 лв., съ която подъ надзора на пратеникъ отъ Народния музей трѣбваше да се заздравятъ всички църкви.

Понеже прѣдварителнитѣ работи за една основана на научни издирвания реставрация на тия църкви още не сѫ правени, а пъкъ и отпуснатитѣ срѣдства далечъ не можеха да стигнатъ за тая цѣль, прѣдприетитѣ заздравявания трѣбваше да иматъ само врѣмененъ характеръ — да задържатъ старинитѣ въ настоящето имъ положение до едно по-благоприятно бѫдеще. На първо врѣме бѣ необходимо да се подпратъ и залѣятъ пропукнатитѣ и разклатени сводове и стѣни и да се подградятъ разяденитѣ основи. Трѣбваше освѣнъ това да се спасятъ оцѣлѣлитѣ останки отъ църквата Св. Иванъ. Запазенитѣ стѣни на послѣдната бѣха затегнати съ желѣзни прѫте, сводоветѣ ѝ се подпрѣха съ дървени греди, а — за да се запазятъ отъ проникването на водата — тѣ заедно съ оголенитѣ зидове бѣха залѣни съ циментъ. Сѫщитѣ мѣрки — дѣ повече, дѣ по-малко — се приложиха и при църквитѣ Пантократоръ, Св. Михаилъ и Гавраилъ, Св. Параскева и Старата митрополия. Църквата Св. Иванъ Прѣдтеча (днесъ Св. Ив. Рилски) бѣ прѣпокрита. Размѣритѣ на работата навсѣкѫдѣ се опрѣдѣляха въ зависимость отъ срѣдствата, а не отъ прѣдявенитѣ нужди. И поради това за едни отъ месемврийскитѣ църкви не можа да се стори нищо, а направеното за други е тъй малко, че не е въ състояние да гарантира запазването имъ дори и за едно близко врѣме. За да се довърши наченатото, потрѣбна ще е сума поне равна на вече изразходваната. Особно нужни сѫ допълнителни заздравявания за Старата митрополия и Пантократоръ. Отъ землетресението прѣзъ 1913 г. послѣдната е значително поврѣдена и ако не се вбематъ оврѣме мѣрки, тя сѫщо, като Св. Иванъ, скоро ще бѫде прѣвърната въ развалини.

Останалитѣ месемврийски църкви, макаръ и отъ по-ново врѣме, сѫ цѣнни поради запазенитѣ въ тѣхъ фрески (въ Св. Стефанъ отъ 1599 г., Възнесение 1609 г., Св. Георги Голѣми 1704 г.). До скоро повечето отъ тѣхъ сѫ били завеждани отъ гръцката църковна община, която не е обръщала внимание на тѣхъ. На много покривитѣ сѫ изпотрошени и не ги запазватъ отъ дъждовната вода. Отъ миналата пролѣть тѣ вече се владѣятъ отъ българското църковно настоятелство, но послѣднето, въпрѣки добрата си воля, не е въ състояние да стори нищо за тѣхъ, тъй като му липсватъ срѣдства. Нуждно е, тѣ да бѫдатъ обявени за старини и държавата да се загрижи за запазването имъ.

Още една мѣрка е необходима. Нѣкои отъ месемврийскитѣ църкви граничатъ съ частни дворове, други се намиратъ въ такива и стопанитѣ имъ ги използуватъ за свои домакински нужди. Тъй е днесъ напр. съ църквата Св. Гавраилъ и Михаилъ, тъй е било и съ съборената църква Св. Иванъ: прѣди нѣколко години тая послѣдната служила за складъ на дървенъ материалъ и поврѣдитѣ, които причиниха събарянето ѝ, се дължатъ на избухналия въ нея пожаръ — отъ огъня били унищожени мряморнитѣ колони, които поддържали купола. Къмъ трети пъкъ сѫ пристроени жилища, помѣщения за добитъкъ и др. Даже и да се вбематъ мѣрки за тѣхното запазване, тѣ ще бѫдатъ неизпълними, докато въпроснитѣ пристройки не бѫдатъ отстранени. Сега се работи регулационниятъ планъ на Месемврия и надѣваме се, че прѣдвиденото за случая отъ закона за старинитѣ ще бѫде изпълнено: около всѣка църква трѣбва да бѫде оставено достатъчно незастроено мѣсто. Това е нуждно както за сигурностьта, тъй и за изгледа и доброто изучване на тия старини.

П. М

Старини отъ Месемврия. Прѣзъ изтеклото лѣто бѣха прибрани въ Народния музей слѣднитѣ архитектурни фрагменти, които вѣроятно произхождатъ отъ нѣкои стари, сега разрушени църкви въ града:

1. Мряморна плоча, д. 85 см., ш. 42 см., деб. 6 см., орнаментирана отъ двѣтѣ

а *б*

Обр. 227. — Мряморна плоча отъ Месемврия.

страни (обр. 227). Вѣроятно е часть отъ нѣкогашна балустрада. Фрагменти въ Берлинския музей съ сжщитѣ орнаментални мотиви произхождатъ отъ VI—VIII в. (O. Wulf, Altchristliche Bildwerke, Berlin 1909, №№ 120, 180, 1595—1602). Употрѣбена е била за настилка въ прѣддверието на църквата Св. Георги Голѣми и за това едната ѝ страна е значително изтрита.

2. Мряморна плоча, д. 51 см., ш. 38 см., деб. $5^1/_2$ см., орнаментирана отъ двѣтѣ страни (обр. 228). Орнаментътъ на опакото е прѣдставилъ кръстъ. Произхожда сжщо отъ балустрада. Подобни отъ V—IX в. у Wulf (пакъ тамъ 181, 183—4; сжщо отъ Абоба-Плиска, т. X. отъ Изв. на Руск. арх. институтъ въ Ц-дъ, 135 сл., Албумъ табл. XL, и у Филовъ, Хис. крѣпость и нейната базилика, Изв. на Бълг. археол. д-во II 133 сл.). Употрѣбена е била за настилка въ прѣддверието на църквата Възнесение.

а *б*

Обр. 228. — Мряморна плоча отъ Месемврия.

3. Часть отъ мряморна плоча, д. 66 см., шир. 35, деб. 15 см. (обр. 229). Орнаментътъ отъ вписани ромбоиди и палмети въ основнитѣ си линии напомня тоя на прѣдидещата. Характернитѣ стилизувани листа при върховетѣ на ромбоидитѣ намираме въ единъ случай отъ VI в. (Wulf, пакъ тамъ, 182). Намѣрена бѣ подъ владишкия троиъ на църквата Св. Богородица Елеуса.

4. Часть отъ мряморна плоча $26 \times 23^1/_2 \times 4$ см.; едната страна гладка, а на другата въ профилувана рамка — релиефна палмета (обр. 230). Зазидана бѣ въ западната стѣна на дворната ограда

на църквата Св. Ив. Прѣдтеча (сега Св. Иванъ Рилски).

5. Отломъкъ отъ мряморна плоча 17×14×4 см. (обр. 231). Едната й страна е неизгладена, а на другата има часть отъ надписъ, който ще трѣбва да се чете ὁ ἅ(γιος) Βλά(σιος). (Село Св. Власъ има при сѣв. брѣгъ на Месемврийския заливъ). Вѣроятно на тая страна на плочата е билъ изобразенъ светецътъ. Намѣрена бѣ въ буренясалия дворъ на църквата Св. Тодоръ.

Случаи на подобна скулптура прѣдставятъ фрагментитѣ отъ пещерната мънастирска църква Св. Никола при Мидия (гл. К. Шкорпилъ, Археологически бѣлѣжки отъ Странджа-планина, Извѣстия III 248 сл.), а сжщо тъй и двѣтѣ плочи намѣрени при разкопкитѣ на Чепинската крѣпость (гл. А. П. Сырку, Старинная Чепинская крѣпость у с. Доркова и два византийскія рельефа изъ Чепина въ Болгаріи, Виз. временникъ V, 612 сл. и табл. III). На послѣднитѣ сж изобразени св. Петъръ и Павелъ въ цѣлъ ръстъ и съ надписи въ отвѣсни редове. Вѣроятно и описваниятъ фрагментъ е часть отъ голѣма плоча — икона отъ иконастаса на нѣкоя стара месемврийска църква.

а б

Обр. 229. — Мряморна плоча отъ Месемврия.

Обр. 230. — Мряморна плоча отъ Месемврия.

Обр. 231. — Мряморенъ фрагментъ отъ Месемврия.

6. Часть отъ мряморна плоча съ релиефно изображение на Ис. Христа, в. 32 см., ш. 38 см., деб. 6·8 см. (обр. 232). Обратната й страна е гладка. Прибрана е въ Народния музей отъ Месемврия.

7. Мряморенъ трапецовиденъ капителъ (вис. 16 см., горня основа 27×27 см., долня 21×21 см.); на двѣ отъ

странитѣ му сѫ издълбани 8-листни розети, а на другитѣ двѣ — обърнати палмети (обр. 233). Намѣренъ въ една пристройка на църквата Св. Георги Голѣми.

8. Мраморенъ композитенъ капителъ (вис. 27 см., долня основа 20×20 см.,

Обр. 232. — Мраморенъ релиефъ на Ис. Христа отъ Месемврия.

горня 29×29 см.); съ палмети на двѣ отъ срѣщуположнитѣ му страни и гирлянди на другитѣ двѣ (обр. 234). Намѣренъ заедно съ първия.

9. Сѫщо отъ Месемврия бѣ прибрана една захвърлена въ алтаря на църквата

Обр. 233. -- Мраморенъ капителъ отъ Месемврия.

Св. Иванъ Рилски икона (1·39×0·97 м.) IC XP παντοκράτωρ (обр. 235). Въ лѣвия й доленъ жгълъ стои датата ΑΧΓ (1603). Въ другъ трираедовъ надписъ при десния доленъ жгълъ се чете: Δέησις τοῦ δούλου τοῦ Θεοῦ Ἀλεξίου Βεροπούλου ἁμασιμβρίου καὶ τοῖς ταίχνοις αὐτοῦ. Вѣроятно думата ἁμασιμβρίου стои погрѣшно вмѣсто μεσημβρίου. Погрѣшно написано и съ неправилно употрѣбенъ дателенъ падежъ е τοῖς ταίχνοις вмѣсто родителния τῶν τεχνῶν. Изображението, нарисувано върху прилѣпено къмъ дъската платно, бѣ надраскано съ нѣкакъвъ остъръ инструментъ. Слѣдъ прибирането на иконата въ Народния музей тя се изчисти и драскотинитѣ слабо се ретушираха.

П. М.

Два стари сребърни пръстена. Чрѣзъ прѣпродажба бѣ купенъ за сбирката на Народния музей, неизвѣстно дѣ и какъ намѣренъ, сребъренъ масивенъ пръстенъ, на чието елипсовидно лице е изобразенъ лъвъ (обр. 236, въ десно); халката му е украсена съ зна-

Обр. 234. — Мраморенъ капителъ отъ Месемврия.

чително изтритъ сега орнаментъ отъ волути и стилизувани листа. Нему подобенъ по форма и орнаментика е другъ единъ пръстенъ, намѣренъ въ околностьта на с. Девенци, Луковитско, откупенъ сѫщо за Народния музей. Орнаментътъ по халката на послѣдния е по-добрѣ запазенъ, а на лицето му между волути е изрѣзанъ релиефенъ турски надписъ (обр. 236, въ лѣво).

П. М.

Бронзовъ вотивенъ кръстъ. Прѣзъ лѣтото 1914 г. биде откупенъ за Народния музей отъ единъ търговецъ на старини, неизвѣстно при какви обсто-

Обр. 235. — Икона отъ 1603 г. отъ църквата Св. Иванъ Рилски въ Месемврия.

ятелства намѣренъ бронзовъ вотивенъ кръстъ (обр. 237, д. 26·7 см., шир.

Обр. 236. — Стари сребърни пръстени.

17·5 см.). Върху долнето му рамо е гравиранъ надписъ:

+ ω ΑΓΗΟ
C ΓЄω (Ρ)
ΓΗΟC Ο
ΓωΡΓΟC +

Обр. 237. — Бронзовъ вотивенъ кръстъ съ надписъ.

Въ крайщата на другитѣ три рамена и въ срѣдата му личатъ слѣди отъ кржгловати апликации. Дупкитѣ на долнитѣ страни на хоризонталнитѣ му рамена сж служили за окачване на верижки съ малки кръстчета. Типътъ е старохристиянски. Подобенъ екземпляръ, произхождащъ отъ V или VI вѣкъ съ окачени по-малки кръстчета, у O. Wulf, Altchristl. Bildwerke, Berlin 1909, № 495.

П. М.

Разкопки на могила въ Пирдопско. Западната часть на Златишкото поле, отъ Пирдопъ до Кознишкия проходъ, е усѣяна съ могили. По положението си тѣ могатъ да се разпрѣдѣлятъ на четири групи: Пирдопска—по хълмоветѣ, южно и източно отъ града; Еленска —

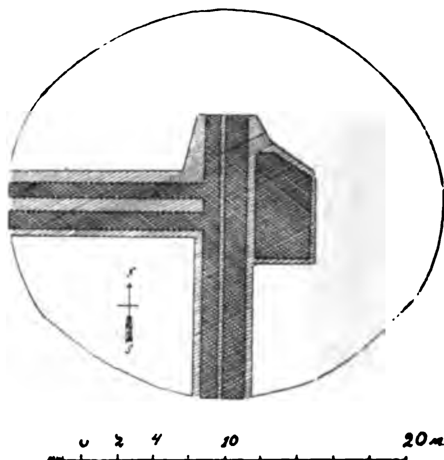

Обр. 238. — Могилата при Св. Тодоръ до гр. Пирдопъ. Основенъ разрѣзъ.

между Пирдопъ и с. Лжджане, около дола на Еленската рѣка; Лжджанска — източно отъ селото чакъ до прохода къмъ Козница, и Душанска — по върховетѣ сѣверо-източно отъ това село.

Между тия могили нѣкои иматъ значителни размѣри. Сиври-тепе напр. при Лжджане е високо повече отъ 10 м., други отъ тѣхъ — напр. Тартарица и Дервишка могила между Лжджане и Пирдопъ — се отличаватъ съ широкитѣ си основи — повече отъ 30 м. въ диаметъръ.

Повечето отъ тѣзи могили изглежда да не сж били разкопвани по-рано отъ иманяри. Една отъ тѣхъ — до село Душанци — е била прѣсечена отъ шосето, което свързва това село

съ Пирдопъ. Разказватъ, че въ насипа ѝ намѣрили човѣшки кости съ обѣци и гривни по тѣхъ, които били разграбени отъ работницитѣ. Околностьта на друга — при моста надъ Еленска рѣка — била прокопана за трасе на шосето отъ Пирдопъ за Лъджане. Намѣрени били нѣколко малки глинени сѫдове и парчета отъ такива.

Една отъ тия могили, 1 клм. западно отъ дола на Еленска рѣка, близо до черковището Св. Тодоръ, биде разкопана отъ страна на Народния музей презъ изтеклото лѣто. По размѣри тя е отъ срѣднитѣ могили въ тия мѣста — висока 3.10 м., съ елипсовидна основа 24.40×21.80 м. (обр. 238). Къмъ срѣдището ѝ се достигна като се прокараха два окопа — единъ отъ югъ, (обр. 239), а другъ отъ западъ. Тѣхната значителна ширичина (3.10 м. на първия и 3.60 м. на втория) се обуславяше отъ желанието да се засѣгне по-голѣма часть отъ насипа на окрайнинитѣ ѝ. Изслѣдванията въ центра ѝ пъкъ бѣха допълнени като се разшири разкопаната площадь по начина, показанъ въ чертежа (обр. 238).

Обр. 239. — Могила до гр. Пирдопъ. Окопътъ отъ югъ къмъ сѣверъ.

Почти въ срѣдата на могилата, 80 см. дълбоко въ насипа (обр. 240), бѣ откритъ гробъ съ положение отъ изтокъ къмъ западъ. При краката на скелета бѣха пръснати черепки отъ глиненъ сѫдъ. Втори гробъ непосрѣдствено на

Обр. 240. — Могила до гр. Пирдопъ. Вертикаленъ разрѣзъ.

сѣверъ отъ първия бѣ открить на дълбочина 95 см.; при него сжщо се намираха глинени черепки. На дълбочина 1.60 м. подъ повърхностьта на могилата се яви пластъ отъ едри камъни, образуващъ самъ могилна форма, чиято ось съвпада съ тая на самата могила. Положението на тоя симетриченъ съ нея пластъ показваше, че първоначалниятъ й видъ не е измѣненъ. Ако могилата съдържаше нѣкакви погребения, тѣ трѣбваше да се търсятъ въ пространството затрупано подъ пласта камъни. Подъ него обаче насипътъ прѣдставяше лѣпкава глинеста маса, въ която не бѣ намѣрено нищо. Поради това бѣха направени сондажи и въ здравата земя на разчистенитѣ мѣста. За тая цѣль бѣха прокарани нѣколко окопа, чието вдълбочаване (1.10 до 1.40 м.) спираше само, когато се стигаше до подпочвената вода. (На чъртежа обр. 238 тия послѣдни окопи сж означени съ кръстосани линии). И тия сондажи не дадоха нищо. — Разкопаната могила е отъ категорията на тъй нареченитѣ пусти могили, издигани като паметни знакове или пъкъ поради особени култови нужди. Намѣренитѣ два гроба ще сж отъ късно врѣме. Въ полза на това прѣдположение говори мѣстото на гробоветѣ въ горнитѣ слоеве на насипа и правилното имъ ориентиране. Вѣроятно е да произхождатъ отъ християнско врѣме. П. М.

Сондажи при с. Челопечъ. Отъ страна на Народния музей прѣзъ изтеклото лѣто, въ свръзка съ други изучвания въ този край, бѣха направени сондажи въ мѣстностьта „Силищарьтъ“ при с. Челопечъ, Пирдопско, дѣто прѣди нѣколко години били изкопани стари желѣзни сѣчива, монети и други прѣдмети.

Обр. 241. — Мѣстностьта „Силищарь“ при с. Челопечъ, Пирдопско.

Казаната мѣстность (обр. 241) се намира въ гънкитѣ на Стара-планина, 4 км. сѣверно отъ селото, и прѣдставя наклонена поляна, дълга отъ сѣверъ къмъ югъ 70 и широка отъ изтокъ къмъ западъ срѣдно 36 крачки. Заградена е отъ три страни съ доловетѣ на Челопешката рѣка и на единъ неинъ притокъ. Въ околнитѣ върхове на планината има залежи на пиритъ, чиято експлоатация, почната неотдавна, сега е

спрѣна. Въпроснитѣ прѣдмети били намѣрени отъ работницитѣ рудничари, които копали въ сѣверо-западния край на поляната, за да си правятъ колиба.

При сондажитѣ биде разкопана околностьта на колибата, а освѣнъ това бѣха прокарани въ различни направления нѣколко окопи на длъжь и на ширь по цѣлото пространство между двата дола. Дълбочината на тия окопи достигаше отъ 1·05 м. (на югъ) до 1·40 м. (на сѣверъ). Отъ тамъ надолѣ се явяваше навсѣкждѣ пластъ жълтъ рѣченъ пѣсъкъ, а подъ него — наносъ отъ чакълъ. Дебелиятъ почвенъ слой надъ тѣхъ бѣ отъ рохкавъ черноземъ, изъ който не се откриха никакви слѣди отъ градежи, нито пъкъ други културни бѣлѣзи. Отдѣлнитѣ парчета отъ глинени сждове, които се срѣщаха тукъ-тамъ изъ земята, може да сж попаднали случайно, а може би и да сж довлѣчени тукъ отъ пороищата.

Около трапа на едноврѣменшната колиба бѣха намѣрени двѣ мѣдни монети отъ Цимисхия (Sabatier, II стр. 143, 8; табл. XLVIII, 5). При първото разкопване били намѣрени още 18 монети, но още тогава били разграбени отъ работницитѣ и сега отъ тѣхъ можаха да се приберать само двѣ. Тѣ сж отъ сжщия типъ съ горнитѣ. Вѣроятно и тия послѣднитѣ сж били изровени все тогава, но сж останали незабѣлѣзани въ изхвърлената пръсть.

Желѣзнитѣ прѣдмети, за които споменахме по-горѣ, били запазени въ Челопешкото общинско управление, отдѣто бѣха прибрани въ Народния музей. Тѣ прѣдставятъ интересъ само доколкото застжпенитѣ въ тѣхъ форми (обр. 242 и 243) могатъ да се датиратъ чрѣзъ монетитѣ отъ сжщата находка:

1. Черѣсло, д. 40·5 см. съ широчина на острата часть 4·7 см. (Обр. 242, 2).

2. Ръженъ, д. 27 см. Широката му часть е отъ отдѣлно парче, приковано къмъ дръжката съ гвоздеи. Послѣднята е плоска и въ края отчупена.

3. Сърпъ съ отчупенъ върхъ; разстоянието между крайщата му по права линия е 32 см. (Обр. 242, 1).

4—5. Двѣ желѣзни копачки, дълги по 11·3 см. Острата часть на едната е широка 5·4 см., а на другата — изядена отъ ръждата — 4·2 см. Вмѣсто дупки за дръжката, и двѣтѣ иматъ жглести жлъбини. (Обр. 243, 1—2).

6. Желѣзенъ ключъ съ халка, дългъ общо 13·2 см. (Обр. 243, 6).

7. Шпора съ шипъ вмѣсто съ назжбено колело, д. 17·5 см. (Обр. 243, 8).

8. Тока, чийто заръждавѣлъ езикъ изглежда да е билъ неподвиженъ. (Обр. 243, 11).

9. Върхъ отъ метателно копие, д. 11 см., плоска листовидна форма съ куха опашка. (Обр. 243, 7).

10. Вѣроятно долня часть (опашка) отъ копие, сжщо куха. (Обр. 243, 13).

11. Желѣзна, изкривена на двѣ мѣста подъ правъ жгълъ пржчка. Единиятъ

Обр. 242. — Желѣзни сѣчива, намѣрени до с. Челопечъ.

й край е осуканъ и свитъ въ халка, а другиятъ на двѣ мѣста е сплеснатъ и

13—14. Двѣ части отъ синджиръ, вѣроятно отъ юзда. (Обр. 243, 3 и 5.)

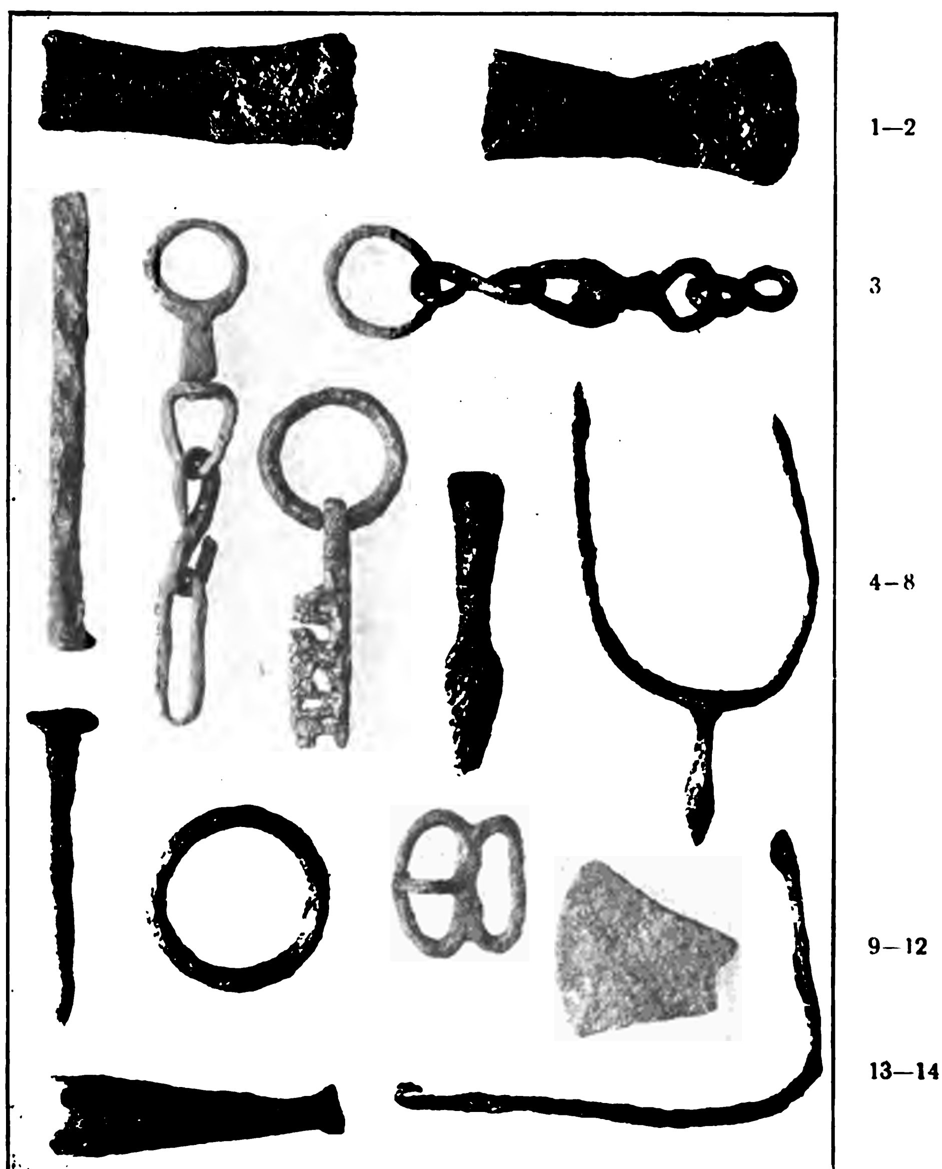

Обр. 243. — Желѣзни прѣдмети отъ с. Челопечъ.

разширенъ. Вѣроятно ключъ. (Обр. 243, 14).

12. Часть отъ желѣзна брадва, д. 6 см., ш. 6·5 см. (Обр. 243, 12).

15—17. Два желѣзни гвоздея, дълги по 11 и 16 см., и една желѣзна халка съ диам. 6·5 см. (Обр. 243, 4, 9 и 10).

П. М.

Новооткрити римски старини въ Ст.-Загора. — 1. Старозагорскиятъ гражданинъ, запасниятъ полковникъ Василъ Череповъ, при разкопаване на зимникъ за постройка до кѫщата си, открилъ една плоча отъ простъ жълтеникавъ мряморъ, върху която е прѣдставена въ релиефъ една римска крѣпостна порта (обр. 244). Плочата е висока 45, широка 37 и дебела (безъ релиефа) 10 см. Самата порта, висока всичко 42·5 см., има трижгъленъ фронтонъ, чието поле е украсено съ петолистна розетка и виещи се цвѣтя. Върхътъ на фронтона е украсенъ съ акротеръ въ видъ на палмета, а така сѫщо и двата края сѫ украсени съ малки цвѣтисти акротери. Епистилътъ на фронтона има сложенъ профилъ съ зѫбчестъ орнаментъ и почива върху двѣ кржгли колони, които се издигатъ върху високи четвъртити подставки, украсени на прѣднята си страна по съ единъ вѣнецъ. Въ трижгълнитѣ полета, между фронтона и арката на портата, се намиратъ изображения на богинята Виктория съ вѣнецъ въ рѫката. Двѣтѣ изображения сѫ симетрични и обърнати едно срѣщу друго. Плочата е открита близо до онова мѣсто, дѣто прѣди години сѫ били намѣрени, до старата римска крѣпостна стѣна, три подставки отъ статуи съ грьцки надписи, прѣнесени въ Народния музей въ София. Едната подставка е издадена въ Извѣстия III 189. Интересно е положението, въ момента на откриването, на тѣзи три каменни подставки, близо до които е била намѣрена плочата съ образа на крѣпостната врата. Споредъ свѣдѣнията на г-на Черепова, на дълбочина 2 м. въ земята, били намѣрени три стѫпала, срѣщуположно на тѣхъ — други три стѫпала, а между еднитѣ и другитѣ били наредени тритѣ каменни подставки. Подъ тѣхъ се открилъ широкъ каналъ. Плочата съ образа на крѣпостната врата е подарена на Старозагорския музей и е инвентаризирана подъ nº 416. Археологическото дружество е крайно благодарно на г-на В. Черепова за щедрия му и цѣненъ подаръкъ.

2. Прѣзъ 1913 год. старозагорскиятъ гражданинъ, г-нъ Никола Димиреоглу, подари на Археологическото дружество единъ фрагментъ отъ мряморна плоча на Тракийския конникъ, намѣренъ въ мѣстностьта Бойчовъ кладенецъ (Бойчо-бунаръ), на 2.5 км. на с. з. отъ Ст.-Загора. Фрагментътъ има височина 22, широчина 30 и дебелина около 2 см. Отъ плочката е запазена само долнята половина, на която се вижда по-голѣмата часть отъ коня въ галопъ на десно. Подъ него двѣ кучета едно срѣщу друго, а между тѣхъ обърната урна, отъ която се излива вода. Подъ изображението — надписъ въ два реда:

Обр. 244. — Релиефъ отъ Ст.-Загора.

ΑΥΛΟΥΖΕΝΙΣ ΔΕΟΣΠΟΥΡΕΟΣ
ΕΥΧΑΡΙΣΤΗΡΙΟΝ

3. Въ края на 1914 год. въ двора на г-жа Мария Маджарова се намѣри

четвъртита мряморна плоча, дълга 1.20 м., висока 1 м. и дебела около 20 см. Отстрани на плочата се указаха изваяни изображения на богинята Виктория, при-

а *б*

Обр. 245. — Мряморни релиефи отъ Стара-Загора.

държащи единъ вѣнецъ, развитъ въ форма на дѫга, подъ който е стоялъ образътъ на друго нѣкое божество. Този послѣдниятъ образъ е билъ изваянъ въ много високъ релиефъ и се е отчупилъ, тъй че сега върху плочата сѫ останали отъ него само слѣди на мѣстата, дѣто той е прилѣпвалъ до плочата. Изображенията на двѣтѣ Виктории бѣха отрѣзани отъ плочата и прибрани въ Старозагорския музей, а срѣднята часть на плочата, понеже фигурата липсваше, се остави на г-жа Маджарова за домашни нужди. Археологическото дружество много съжалява, че не можа да запази цѣлия паметникъ и трѣбваше да се задоволи само съ двѣтѣ Виктории (обр. 245). Първата отъ тѣхъ е висока 58 см., а втората — 38 см. Главитѣ имъ липсватъ. Облѣчени сѫ въ дългъ, прѣпасанъ подъ гърдитѣ хитонъ.

Ат. Кожуховъ.

Грузински надписъ отъ Бачковския монастиръ. Въпросниятъ надписъ, който давамъ тукъ въ факсимиле (обр. 246), намѣрихъ въ Бачковската църква-гробница, що се намира източно отъ монастиря, отивайки по пѫтя за „Аязмото“. Това бѣше прѣзъ лѣтото на 1896 год.

Обр. 246. — Грузински надписъ отъ Бачковския монастиръ.

Надписътъ личеше на едно медалионно изображение фреска — бюстъ на светецъ, който имаше всичката прилика на св. Георги. Фреската се намѣри подъ мазилката на сегашнитѣ фрески, въ притвора (артиката) на църквата-гробница въ сѣверо-западния жгълъ близо до извѣстното изображение на българския царь Иванъ Александъръ. Надписътъ бѣ копиранъ съ ржка отъ мене, щомъ падна мазилката, що го покриваше.

Прѣзъ 1912 година при една екскурзия съ ученицитѣ на Софийската духовна семинария, азъ имахъ случай втори пжть да посѣтя Бачковския монастиръ; подирихъ да видя повторно надписа и фреската, но отъ тѣхъ не намѣрихъ никакви слѣди: врѣмето всичко бѣ изличило. Въ описанието на екскурзията, що направихъ за „Църк. Вѣстникъ", азъ помѣстихъ и надписа така, както той бѣше се запазилъ у мене отъ 1896 год. Тамъ между другото азъ писахъ: „Нашиятъ надписъ изглежда да е грузински. Той се състои отъ три реда: първиятъ редъ има 4 букви съ знакъ на съкращение върху втората буква отначало; въ втория редъ най-напрѣдъ стои кръстъ (†), послѣ 4 букви съ съкращение върху първата буква, а третиятъ редъ има 5 букви съ знакъ върху четвъртата буква отначало". „Какво е съдържанието на тоя надписъ ние и досега не можахме да узнаемъ"... „Навѣрно, надписътъ ще съдържа името на светеца, който изглеждаше да бжде св. Георги". (Виж. „Църковенъ Вѣстникъ" за 1912 год., бр. 32, стр. 394).

Отпослѣ, за да разбера съдържанието на надписа, азъ се отнесохъ до извѣстния руски ориенталистъ, професоръ въ Петроградския университетъ г. Н. Марръ, като му изпратихъ броя на „Ц. В", кждѣто бѣ помѣстенъ надписътъ; г-нъ Марръ има любезностьта да ми даде слѣднитѣ обяснения: ... „Надписътъ е грузински, написанъ съ църковни букви, унциално писмо. Прѣведенъ на руски езикъ той значи: „Св. Георгій Кашоета". Началниятъ знакъ въ в[illegible] редъ прилича на кръстъ, но [illegible] [illegible]ва. Въ Тифлисъ и сега има [illegible] църква Кашоета или Кашоет'ска. Названието Кашоет нѣкои тълкуватъ изкуствено, неправилно. Вашиятъ надписъ би помогналъ за правилното тълкуване на думата, ако да можеше да се датира макаръ приблизително споредъ фресковото изображение".

Когато азъ посочихъ на вѣроятната дата на надписа — края на XI вѣкъ, г. проф. Марръ бѣше любезенъ съ второ свое писмо да ми даде още слѣднитѣ разяснения, които азъ прѣдавамъ дословно: „Св. Георги „Кашоет'а" или „Кашует'а"—„Кашвет'а(-и)" освѣнъ легендарно друго значение нѣма. Азъ лично не съмъ се занимавалъ съ въпроса за произхода на названието Кашоет, но не мога никакъ да се съглася, какво тази дума е изкривено произхождение на думата, която впрочемъ и не сжществува и етимологически е невѣроятна, „Квашвет", и която ужъ означавала „рождението на каменя". Мене ми се струва, че произхода на думата Кашо-ет (Кашу-ет) трѣбва да се дири, като се признае въ нея название на мѣстность съ обичния грузински суфиксъ — ет и основата кашо или кашу. Оттука Кашует-и =Кашуя, Кашуетски Георги=Кашийски Георги. Впрочемъ „Кашует" само по себѣ си се явява като светиня, отдѣто Кашуетоба значи празникъ, единъ отъ пролѣтнитѣ праздници. Както видите въпросътъ изисква специално изслѣдване, за което въ този моментъ не разполагамъ съ врѣме". Въ края на писмото си уважаемиятъ професоръ се извинява, че отговорътъ му е „неудовлетворителенъ", поради нѣмане на врѣме за сега да се заеме поспециално съ него.

При все това нашиятъ надписъ, независимо отъ смисъла, който може да има думата „кашоета", пакъ хвърля извѣстна свѣтлина върху историята на тъй наречената църква-гробница на Бачковския монастиръ.

За тая църква г. проф. В. Н. Златарски бѣ [illegible], че била построена отъ [illegible] царь Иванъ Александръ [illegible]щбина" (Вж. Дѣ и [illegible]енъ и ум[illegible]ъ

бълг. патр. Евтимий. Лѣлопись на Бълг. Кн. дружество, кн. VI, 1905 год., стр. 127). А г. Йорданъ Ивановъ, като приема, че „отъ старинскитѣ монастирски сгради (на Бачк. мон.) отъ врѣмето на Пакурияна сега не е останало нищо, всичко е подновено", въ бѣлѣжка се уговаря: „Може би църквата-гробница е отъ XI вѣкъ. Въпросътъ иска проучване" (Вж. Асѣновата крѣпость и Бачковския монастиръ, Ивѣст. на бълг. археол. дружество, II, 1911, 209). Нашиятъ грузински надписъ сѣкашъ напълно дохожда да потвърди правилностьта на прѣдположението на г. Йорданъ Ивановъ. Въ всѣки случай той показва, че църквата-гробница не е могла да бжде построена отъ царь Иванъ Александра (XIV в.), защото въ такъвъ случай стѣнната живопись въ нея би носила славянски, а не грузински надписи. Отъ друга страна като се знае, че фреската съ грузинския надписъ е намѣрена подъ сегашнитѣ фрески съ гръцки надписи, които се отнасятъ къмъ XIV вѣкъ, то може да се приеме, че тази фреска е остатъкъ отъ най-старата фрескова живопись на църквата, която сигурно датира отъ самото съграждане на църквата-гробница. Като се вземе прѣдъ видъ отъ една страна голѣмата прилика, що сжществува между градежа на бачковската църква-гробница и църквата при Асѣновата крѣпость, която г-нъ Йорданъ Ивановъ отнася къмъ XI—XII вѣкъ, и отъ друга страна, онова мѣсто отъ монастирския уставъ, кждѣто се говори, че Григори Пакурианъ ималъ желание да съгради монастиръ и при него гробница, кждѣто братъ му и той да бждатъ погребани — то може, струва ми се, съ най-голѣма вѣроятность да се приеме, че сегашната църква-гробница е именно оная църква-гробница, която самъ Григори Пакурияиъ съградилъ като своя задушбина едноврѣменно съ монастиря прѣзъ 1083 година. Затова, навѣрно, тука въ долния етажъ на църквата и досега още личатъ образитѣ на двамата братя-ктитори на монастиря — Апаси и Григори, които навѣрно тука сж били и погребани. Ако тия наши съображения сж вѣрни, то ще рече, че едничката старинска сграда въ Бачковския монастиръ, оцѣлѣла отъ XI вѣкъ, ще бжде църквата-гробница. Въ полза на това прѣдположение въ всѣки случай говори много нашиятъ грузински надписъ. Азъ допускамъ дори, че ако по-внимателно се проучи църквата-гробница, въ нея може би ще се откриятъ и други остатъци отъ фрески съ грузински надписи отъ XI вѣкъ.

Считамъ за свой дългъ да изкажа дълбока признателность на уважаемия г. проф. Марръ за голѣмата услуга.

Д. Ласковъ.

Колективни находки на монети прѣзъ 1891—1914 г. Свѣдѣнията за тѣзи находки сж черпани отъ архивата на Народния музей и отъ частни съобщения, които можахъ да събера. При всичкото си старание да събера свѣдѣния за точната класификация на всички находки, като опрѣдѣля точно епохата на монетитѣ, не можахъ да направя това по простата причина, че не сж пазени такива бѣлѣжки въ архивата на музея, а тамъ сж отбѣлѣзани само числата на намѣренитѣ монети и тѣхния видъ, златни, сребърни, бронзови и пр. и какви сж монетитѣ, гръцки, римски, български, турски и пр. Съ сжщитѣ свѣдѣния съмъ принуденъ и азъ да дамъ тукъ по-старитѣ находки.

1891.

1. На 11-и октомври въ с. Владая, Софийско, въ мѣстностьта „Джбето" били намѣрени отъ двѣ момичета въ едно гърне 61 разни турски монети.

1893.

2. Въ околностьта на Зайчаръ, Сърбия, били намѣрени 21 сребърни монети отъ царь Срацимира. Тѣзи монети сж откупени за нашия Народенъ музей отъ сръбския историкъ Люба Ковачевичъ.

3. Въ Враца, въ двора на Димитъръ Бѣлмустаковъ, били намѣрени 68 турски жълтици заедно съ части отъ накити.

4. Въ околностьта на с. Гиренъ, Пловдивско, били намѣрени 13 монети, отъ които: 1 мѣдна византийска, 3 сребърни модерни, 2 мѣдни турски и другитѣ неизвѣстно какви.

5. При с. Вакарелъ, въ мѣстностьта „Петлуница", били намѣрени 216 монети, отъ които: 81 турски, а другитѣ срѣдневѣковни и модерни.

1894.

6. При с. Църква, Софийско, въ мѣстностьта „Църковище", били намѣрени 21 неизвѣстно какви монети и украшения, 1 металическо парче и 1 римска тухла.

7. Въ землището на с. Касѫмово, мѣстностьта „х. Щеревъ чифликъ", Станимашко, били намѣрени 264 разни сребърни монети отъ Тракийски Херсонесъ, Париумъ и Абдера, отъ които за Народния музей сѫ задържани: 47 отъ Тракийски Херсонесъ, 13 Париумъ и 13 Абдера, а останалитѣ сѫ върнати на намѣрвачитѣ.

8. Въ Прѣславъ, въ двора на Геро Димовъ, били намѣрени 53 монети неизвѣстно какви и 2 пръстена.

9. Въ Сливенъ били намѣрени 1425 монети, отъ които: 38 бешлика, 43 юзлуци, 1 алтилъкъ, 4 половина алтилъци, 6 грошове, 1247 ирмилика, 6 онлука, 5 австрийски цванцика, 19 сребърни турски парици и 2 златни рубиета. Отъ тѣзи монети за сбиркитѣ на Народния музей сѫ задържани 107 екземпляра, а другитѣ сѫ върнати на намѣрвачитѣ.

9. При с. Кара-Мусалъ, Т.-Пазарджийско, били намѣрени 192 сребърни монети, отъ които: 29 отъ полския краль Сигизмундъ III, 1 австрийска Рудолфъ II, 132 отъ Стефанъ Батори. Отъ тѣзи монети за сбиркитѣ на музея сѫ задържани 104, а останалитѣ сѫ върнати на намѣрвачитѣ.

1895.

10. Въ с. Яила, Ново-Пазарска околия, Костадинъ Стойчевъ намѣрилъ въ двора си около 5 кила (около 2500—3000) сребърни римски монети. Отъ тѣхъ музеятъ можа да прибере само 250 екземпляра, а другитѣ били продадени въ Провадия и Елена на златари, които ги стопили. Запазенитѣ монети сѫ отъ врѣмето на Веспасиана до М. Аврелия.

11. Въ Каварна, въ мѣстностьта „До чешмата" били намѣрени 10 сребърни турски монети.

12. При с. Мездра, Врачанско, били намѣрени 423 сребърни монети римски.

13. Въ Сливенъ, при копане за кладенецъ край окрѫжното управление билъ откритъ римски гробъ и вѫтрѣ били намѣрени 9 мѣдни монети римски заедно съ части отъ златна обѣца съ зеленъ камъкъ, съ 3 висулки; 1 сребърно тегло отъ обѣца и 14 продълговати мъниста.

14. Въ околнстьта на Месемврия били намѣрени около 127 сребърни монети модерни.

1896.

15. При постройката на ж. п. линия София—Романъ, край р. Бовска, били намѣрени отъ работницитѣ 138 сребърни и 1 златна турски парици.

16. Въ Видинъ, ул. Илюва, подъ една върба, били намѣрени 21 златни монети, отъ които 7 византийски и 14 турски.

17. При една скала до с. Филиповци, Трънско, двѣ говедарчета намѣрили 3 к. 110 гр. мѣдни византийски монети.

18. При с. Крайново, К. Бунарска околия, въ мѣстностьта „Сарж-гьолъ", въ една нива, били намѣрени 24 сребърни монети отъ Истросъ и една златна отъ Филипа Македонски.

1897.

19. При постройката на шосето Станимака—Чепеларе, въ мѣстностьта „Старо село" били намѣрени 20 сребърни монети отъ Филипа Македонски.

1898.

20. Въ Търново при копане основи за мѫжката гимназия били намѣрени 23 мѣдни монети византийски.

21. При с. Вуково, Дупнишко, въ

мѣстностьта „Патрово валоже", били намѣрени 5 килограма мѣдни византийски монети.

1899.

22. Въ Карлово въ градината на Н. Станевъ били изкопани 6 златни монети византийски отъ Андроника II Пелеологъ (1282—1328)..

23. При с. Дебелецъ, Търновско, овчарчета намѣрили мѣдни монети византийски, измити отъ пороитѣ. Отъ тѣхъ сѫ прибрани само 176 екземпляра.

1900.

24. с. Люблёнъ,. Поповска околия. Единъ турчинъ, като копалъ на нивата си намѣрилъ 25 сребърни монети Келтийски, имитация на Филиповитѣ монети.

1901.

25. с. Рила, Дупнишко. Въ лозето на Василъ Тупанковъ, въ мѣстностьта „Маковецъ" били намѣрени 128 мѣдни монети византийски, корубести, отъ Комнинитѣ.

26. с. Живково, Самоковско, въ една нива били намѣрени 109 сребърни талери отъ XVII в.

1902.

27. с. Кошарево, Трънско, въ мѣстностьта „Шаворъ" били намѣрени 30 сребърни монети римски.

28. с. Ярдъмъ, Поповска околия, въ една нива воловарчета намѣрили едно гърне съ 28 златни монети византийски.

1903.

29. Б. Слатина, при реголване лозето на С. Лазаровъ, въ мѣстностьта „Калето" били намѣрени 74 сребърни тетрадрахми отъ извѣстнитѣ Тасоски монети съ надписъ: ΗΡΑΚΛΕΟΥΣ ΣΩΤΗΡΟΣ ΘΑΣΙΩΝ.

30. с. Хотница, Търновско, въ едно лозе въ мѣстностьта „Горно Селище", били намѣрени 62 колониални монети отъ Маркианополъ и Никополъ на рѣка Росица и 64 византийски.

31. с. Згарли, Т.-Пазарджийско. Трифонъ Николовъ отъ с. Згарли, като оралъ на нивата си намѣрилъ цѣло съкровище отъ златни византийски монети заедно съ нѣколко сребърни позлатени таса отъ византийско врѣме. Нѣколко отъ тѣзи тасове купи тогавашниятъ френски консулъ въ Пловдивъ, Дегранъ, сѫщо и рускиятъ дипломатически агенъ въ София, Бахметевъ, а други нѣколко таса и голѣмо количество златни монети били стопени въ Пловдивъ и сетнѣ изнесени на слитъци прѣзъ Одринъ. Българскитѣ власти можаха да заловятъ отъ това първо по рода си въ България изкопано съкровище само 260 монети повечето отъ Комнинитѣ и отъ Исаака Ангелъ. Отъ тѣзи монети само нѣколко се задържаха за попълване сбиркитѣ на музея, а останалитѣ се върнаха въ Финансовото министерство, отдѣление за държавнитѣ имоти.

32. с. Мадара, Шуменско, когато уредникътъ при Народния Музей Р. Поповъ правилъ разкопки, намѣрилъ около 200 мѣдни монети римски и византийски отъ III—V в., сега въ Шуменския музей.

1904.

33. Варненско, въ една могила при бюфета на окрѫжния монастиръ Св. Константинъ и Елена, били намѣрени въ едно гърне 31 сребърни монети римски отъ врѣмето на Веспасиана, Домициана, Траяна, Адриана, Антонина Пий, Фаустина и М. Аврелия.

34. с. Мечка, Панагюрско, били намѣрени 940 дребни сребърни турски парици и 58 по-голѣми, заедно съ накити.

35. с. Цървени-брѣгъ, Дупнишко, въ лозето на Мите Димкинъ, споредъ свѣдѣнията на музея, били намѣрени около 12 оки сребърни монети римски, 12 златни монети неизвѣстно какви и 2 златни гривни. Обаче споредъ свѣдѣнията на Дупнишкото околийско управление тази находка се състояла отъ 113 монети, които сѫ изпратени въ музея.

36. с. Ботево, Видинско, въ лозето на Никола Костовъ били намѣрени 738 мѣдни монети византийски отъ Комнинитѣ.

37. с. Алфатларъ, Силистренско, въ двора на Бр. Питакови дѣцата изровили едно гърне съ 65 сребърни монети турски и дубровнишки.

38. Панагюрище, въ дола на рѣка Драгулинъ, дѣца, като играли, намѣрили 52 златни и сребърни монети турски.

39. Своде-Калугерово, Татаръ-Пазарджишко, по междуселския пѫть били намѣрени 210 монети римски. Тази находка била много по-голѣма, но отъ нея въ музея сѫ постѫпили само тѣзи монети.

1906.

40. с. Кепели, Панагюрско, въ мѣстностьта „Говговъ-баиръ", били намѣрени 231 сребърни монети отъ Абидосъ и Тасосъ.

41. с. Горна-баня, Дупнишко, Хр. Илкинъ намѣрилъ въ нивата си около 5 килограма мѣдни монети византийски.

42. с. Търнава, Б.-Слатинско, въ мѣстностьта „Геранчето" били намѣрени 74 сребърни монети римски, отъ които само 7 сѫ изпратени въ музея, а другитѣ сѫ разпродадени.

43. с. Самораново, Дупнишко, били намѣрени отъ Ст. Радевъ около единъ килограмъ сребърни монети турски.

44. По шосето Самоковъ — София, работницитѣ, като поправяли шосето, намѣрили едно гърне съ около 600 сребърни византийски монети, отъ които въ музея сѫ получени само 54 екземпляра, а останалитѣ били разнесени отъ работницитѣ и надзирателитѣ.

45. с. Чобанъ-дере, Е.-Джумайско, въ мѣстностьта „Кючукъ-аланъ", въ нивата на Юмеръ Бошнаколу, били намѣрени 40—50 сребърни монети отъ царь Ив. Александра съ сина му Михаила. Тѣзи монети били продадени отъ намѣрвача въ Е.-Джумая, а само два екземпляра е запазилъ, които донесе въ музея командированиятъ учитель Ю. Господиновъ.

46. с. Алмали, Хасковско, З. Поповъ, като оралъ на нивата си, намѣрилъ 40 сребърни тетрадрахми отъ Филипа Македонски.

1907.

47. При постройката на ж. п. линия Търново—Борущица, на клм. 1 + 250 били намѣрени 55 мѣдни византийски монети, които сѫ изпратени въ музея.

48. Пловдивъ, били намѣрени около 100 сребърни монети отъ Александра Велики, Лизимаха и Скостока. Тази е най-голѣмата находка на монети отъ последния царь. Отъ цѣлата находка за музея сѫ откупени 32 екземпляра.

49. с. Лѣсичево, Пазарджишко, въ мѣстностьта „Черешата" били намѣрени 645 сребърни монети римски, заедно съ други старини и единъ златенъ герданъ, който се съхранява въ музея.

50. Ихтиманъ, въ дворътъ на Тане Керезовъ било изкопано едно гърне съ 2000 сребърни монети римски отъ II—IV в. Часть отъ тѣзи монети сѫ задържани за музея, а другитѣ върнати на намѣрвача.

51. с. Пиргосъ, Русенско, въ кариерата, въ едно гърне, били намѣрени 68 сребърни монети отъ царь Иванъ Александра.

52. Чирпанъ, ул. Пловдивска, били изкопани около $2^1/_2$ кгр. венециянски и австрийски монети отъ XVI—XVII в. и били изпратени въ Финансовото министерство. Отъ тѣхъ сѫ изпратени въ музея 14 екземпляра.

1908.

53. с. Долна-Баня, Самоковско, въ балкана били намѣрени 14 среб. монети римски републикански.

54. с. Зжбелъ, Трънско, Лиляна Дѣянова намѣрила въ нивата си 655 мѣдни монети римски отъ IV в.

1909.

55. Русе, ул. Митарна, при копане основи за кѫщата на Р. Халми, били намѣрени отъ работницитѣ слѣднитѣ старини и монети: единъ златенъ прѣстенъ; 1 сребъренъ талеръ австрийски отъ Фердинанда; 7 златни монети турски; 4 златни монети австрийски отъ 1557, 1588 и 1589 г. и една златна монета венецнянска отъ XVI в.; цѣлата находка се намира въ Народния музей.

56. с. Перникъ, Софийско, въ мѣстностьта „Ралица“ били намѣрени отъ овчарчета 135 сребърни монети римски републикански, които сж получени въ музея.

57. с. Желѣзна, Берковско, при една срутена черква били намѣрени 16 сребърни талера отъ XVIII в.

58. При Варна, въ Девненското езеро, между езерото и морето, били намѣрени голѣмо количество мѣдни монети римски отъ IV в., отъ които два сандъка сж получени въ музея.

59. с. Дивдѣдово, Шуменско, въ едно лозе въ мѣстностьта „Башъ-бунаръ“ били намѣрени 286 сребърни монети турски и византийски и една златна обѣца.[1])

1910.

60. Разградъ, въ калето Демиръ-баба, били намѣрени 69 сребърни монети турски.[2])

1912.

61. с. Черекъ, Софийско, Димитъръ Стойменовъ намѣрилъ въ нивата си около 5 оки сребърни монети, варварски имитации отъ Тасосъ. Самъ намѣрвачътъ ми съобщи за тази находка и ми показа двѣ отъ намѣренитѣ монети въ врѣме на похода за Одринъ. Обаче слѣдъ сключването на мира прѣзъ 1913 г. музеятъ писа до Софийското околийско управление да издири тази интересна находка, но нищо не можа да се постигне. Отъ тази находка почнаха да постжпватъ въ музея монети на части отъ разни пръстенари и други лица, които се занимаватъ съ старини.

62. Въ Долно Джумайско били намѣрени 323 сребърни монети отъ полския краль Сигизмундъ III; 5 монети австрийски отъ архидукъ Фердинандъ, 5 отъ Рудолфъ II, 16 златни монети венециянски, австрийски и маджарски и 29 златни монети турски.[3])

[1]) Освѣнъ горнитѣ находки, прѣзъ 1909 г. сж станали и други, за които се съобщава въ Извѣстия I стр. 223—228.

[2]) За други находки прѣзъ 1910 и 1911 г. гл. Извѣстия I стр. 224, 228; II стр. 270—278.

[3]) За други походки прѣзъ 1912 год. гл. Извѣстия III, стр. 328—336.

1913.

63. с. Киспетли (Караново), Ново-Загорско, въ лозето на Дойчо Генчевъ били намѣрени 1429 монети бронзови отъ слѣднитѣ римски императори: 987 отъ Константина Велики, 228 отъ Констанци II, 110 отъ Лицини, 62 отъ Криспъ, 9 отъ Фауста, 24 отъ Елена, 13 отъ града Римъ, 6 отъ Константинополъ. Цѣлата тази находка е откупена за музея.

64. Въ врѣме на балканската война единъ български войникъ намѣрилъ въ една нива при Сѣресъ 60 сребърни тетрадрахми атински отъ II периодъ.

1914.

65. с. Германъ, Софийско, Младенъ Велевъ, като копалъ въ кошарата си за изба, на 40 см. дълбочина намѣрилъ едно гърне съ 158 монети, отъ които: 2 златни отъ Андроникъ II Палеологъ, 16 сребърни отъ Уроша I, 120 сребърни отъ Стефана Душана, 70 сребърни отъ царь Ив. Александра съ сина му Михаила, 22 сребърни венециянски и една сребърна гривня. Монетитѣ сж прѣтърпѣли пожаръ, което личи отъ повръхностьта имъ.

66. с. Салтъково, Казанлъшко, при копане на основи за църквата, били намѣрени 67 голѣми и 395 малки сребърни турски монети отъ 1774 и 1789 год. и една сребърна монета австрийска отъ 1749 година.

67. с. Мѣдовица, Бѣлоградчишко, прѣзъ мѣсецъ августъ били намѣрени 27 сребърни монети римски, отъ които: 3 отъ Антонинъ Пий, 4 отъ Траянъ, 7 отъ М. Аврели, 1 отъ Веспасианъ, 2 отъ Фаустина Млада и 10 други, отъ които намѣрвачътъ направилъ гривня на жена си, та нѣмахъ възможностьта да ги видя.

68. Въ Клисе-кьой, Пирдопско, Ана Савовска намѣрила въ градината си 7 златни монети венециянски отъ дожда Людовикъ Манини и 2 златни белгийски отъ 1801 и 1805 година.

69. с. Кърталъ, Ески-Джумайско, единъ каракачанинъ намѣрилъ повече отъ 100 мѣдни монети византийски корубести отъ Комненитѣ. Отъ тѣзи мо-

нети въ музея донесе командированиятъ учитель Ю. Господиновъ 39 екземпляра.

70. с. Гърбино, Кюстендилско, въ мѣстностьта „Оброчището“, били намѣрени 22 сребърни драхми гръцки, отъ които: 18 отъ Александъръ III Велики, 2 отъ Филипъ III Аридей, 1 Антиохъ, 1 отъ островъ Евбея. Всичкитѣ сж откупени за музея.

72. с. Кжтина, Софийско, Мито Дешовъ отъ с. Кумарица, на 26 декемврн, като отивалъ на ловъ, въ мѣстностьта „Цървена рѣка“ намѣрилъ 6 сребърни монети отъ царь Светослава.

73. с. Моминъ-бродъ, Ломско, на 16 ноември, при могилата въ мѣстностьта „Долапа“ при копане на пръстъ били намѣрени 106 мѣдни монети корубести отъ Исаакъ II Ангелъ (1185—1195). Изпратени сж въ музея отъ Ломското околийско управление.

74. Търново, въ мѣстностьта „Зеленка“, Ангелъ Боневъ намѣрилъ на 28 декември 14 сребърни монети отъ царь Светослава. Отъ тѣзи монети 10 екземпляра се откупиха за сбиркитѣ на Народния музей, а четиритѣ останали екземпляра намѣрвачътъ раздалъ на свои приятели.

75. с. Михалци, Търновско. Прѣзъ м. априлъ 1914 год. въ околноститѣ на селото били намѣрени голѣмо количество (около 15 кгр.) сребърни срѣдневѣковни талери, по-голѣмата часть отъ които били продадени на пръстенари и стопени. Въ музея бѣха изпратени само 9 екземпляра, осъмь отъ които сж „белгийски“ отъ срѣдата на XVII вѣкъ, а деветиятъ е австрийски отъ Карла VI отъ 1727 год.

76. с. Хаджи-Синанларъ, Варненско, въ мѣстностьта „Горчивата чушма“ сж били намѣрени въ началото на м. септември 1914 год. около 200 златни монети отъ Юстина и Юстиниана, повечето отъ които сж били разграбени и продадени по златаритѣ. Три монети (1 отъ Юстина и 2 отъ Юстиниана) сж били задържани въ музея на Варненското археологическо дружество, а други 8 екземпляра (2 отъ Юстина и 6 отъ Юстиниана) сж откупени за Народния музей въ София.

77. с. Бобошево, Дупнишко, прѣзъ пролѣтьта 1914 г. въ лозето на Михаилъ Лишковъ, въ мѣстностьта Св. Илия, сж били намѣрени 7 златни и 35 сребърни турски монети отъ XVIII вѣкъ (1720—1780 год.).

Н. А. Мушмовъ.

Прибавка къмъ статията „Приносъ къмъ българската нумизматика“ (стр. 49). Статията бѣше вече отпечатана, когато се получи отъ гр. Ямболъ една мѣдна монета отъ царь Михаила Шишмана съ сина му Ивана Стефана отъ типа на оная, описана подъ брой 12, обр. 25. Ето описанието на тази интересна монета:

Лице: Царь Михаилъ въ лѣво, а синъ му Иванъ въ десно, облѣчени въ богато украсено облѣкло, на главитѣ

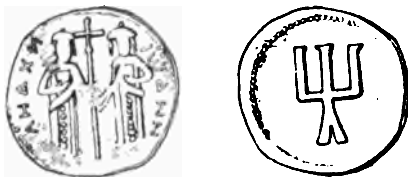

Обр. 247. — Мѣдна монета отъ Михаилъ Шишманъ и сина му Иванъ Стефанъ.

съ низки корони, украсени съ бисери и бисерни висулки при ушитѣ, стоятъ прави на срѣща и заедно държатъ кръстъ, долниятъ край на който опира до земята. Въ полето въ лѣво се чете, отъ десно на лѣво, името на царя м(и)хаил. Въ полето въ десно, отъ лѣво на десно, се чете името на сина на царь Михала — іwанн.

Опако: Извѣстната характерна за царь Михаила монограма, навѣрно отъ буквитѣ шиц (Шишманъ царь), съ триѫгълникъ на долния край. Монетата е мѣдна, корубеста, диам. 23 мм. Обр. 247.

Отъ тази монета, на която надписътъ сравнително е запазенъ, научаваме, че както Светославъ и Ив. Александъръ, тъй и царь Михаилъ III Ш[illegible] е имал за съуправитель [illegible]то сина си Ивана Стеф[illegible] сръбската княгина Н[illegible] на Михаила и сес[illegible]

Както е извѣстно, слѣдъ смъртьта на царь Михаила, Урошъ III въ 1331 год. върна сестра си, изпъдената жена на Михаила, въ Търново, а сина ѝ Ивана Стефана възкачи на българския прѣстолъ. Обаче българското болярство, недоволно отъ царица Неда и царь Ивана, възползувано отъ настаналитѣ въ това врѣме размирици въ Сърбия, прогони ги и на мѣстото на царь Ивана избра за царь Ивана Александра. Тогава Иванъ Стефанъ, само слѣдъ нѣколко мѣсечно царуване, напусна българския прѣстолъ и България и избѣга въ Дубровникъ, сетнѣ постѫпи на служба при неаполитанския краль, който билъ роднина на майка му и умрѣлъ въ Неаполъ въ 1373 г. подъ името Людовикъ.

Прѣдъ наличностьта на горнята монета не остава вече никакво съмнѣние, че изображенията върху този типъ монети отъ царь Михаила прѣдставятъ не царь и царица, а царь Михаила съ сина му Ивана Стефана. Кога царь Михаилъ е приелъ сина си Ивана за съуправитель на царството, дали при възкачването му на търновския прѣстолъ (1323), или по-късно, не се знае, защото за това до днесъ нѣма никакви свѣдѣния. Обаче трѣбва да се прѣдполага, че това е станало още при възцаряването му, когато е билъ въ добри отношения съ първата си жена Неда, майката на Ивана.

Н. А. Мушмовъ.

Къмъ Извѣстия III 192 сл. Г-нъ Проф. H. Dessau има добрината да ни прати нѣкои бѣлѣжки къмъ издаденитѣ отъ насъ надписи. Къмъ надписа стр. 192 бр. 1 Dessau бѣлѣжи, че Маркъ Антони Априо ще да е билъ отъ етруския градъ, който обикновено се нарича Arna и принадлежи къмъ трибата Clustumina (ср. CIL XI стр. 811). Името на трибата и отечеството на М. Антония е поставено между родовото му име и прѣкора; това е необикновено (ср. CIL III стр. 2524); неправилно е и името на трибата.

Споредъ H. Dessau първиятъ редъ на надписа отъ Гигенъ, Изв. III 195 бр. 3, трѣбва да се чете: Joses arcisinag(ogus). Joses е еврейско име, което често се срѣща (CIL IX 6224—6226; Kaibel, Inscr gr. Sicil. Ital. 949); arcisinag(ogus) т. е. archisynagogus означава началникъ на синагога (еврейска община), чиято длъжность била главно да избира подходни лица, които да четатъ закона въ синагогата, да рецитиратъ молитви и пр.; ср. The Jewish Encycl. II 86; Holtzmann, Neutestam. Zeitgesch. 161, 181. Нашиятъ надписъ, значи, дава едно цѣнно свѣдѣние за еврейската диаспора; и въ стария Oescus (Гигенъ) ще да е сѫществувала еврейска община.

Г. И. Кацаровъ.

Д. Е. Такела †. На 1-и юли 1913 г. се помина въ Бургасъ на 81 годишна възрасть Д. Е. Такела. Покойниятъ бѣ родомъ отъ Генуа (Италия). Още отъ младини той е напусналъ своето отечество, безъ обаче да остави и поданството си, и се бѣ прѣселилъ въ Цариградъ, дѣто се занимавалъ съ търговия. Отъ тамъ той дойде въ Пловдивъ, дѣто го завари освобождението на България. Въ врѣме на освободителната Руско-турска война той имà голѣми заслуги къмъ българитѣ и много българи бѣ спасилъ отъ турскитѣ жестокости. За тѣзи му филантропически дѣла той бѣ награденъ отъ царь Александра II съ орденъ Св. Станиславъ, а италиянскиятъ краль го бѣ назначилъ кавалеръ на ордена Св. Морисъ и Св. Лазаръ.

До освобождението на България, Д. Е. Такела се занимаваше съ търговия. Слѣдъ това се прѣдаде всецѣло на нумизматическата наука и първитѣ години работи въ Пловдивската Народна библиотека, дѣто опрѣдѣли и систематизира събранитѣ тамъ монети. Слѣдъ отдѣлянето на Народния музей отъ Народната библиотека въ София, Такела бѣ повиканъ отъ Министерството на Народното Просвѣщение да систематизира монетната сбирка въ новосформирования Народенъ музей въ София, дѣто бѣ назначенъ уредникъ на нумизматическата сбирка на 1 февруари 1899 г. Тази длъжность той заемà непрѣкѫснато до 1 августъ 1903 г. Слѣдъ като

напусна музея той се установи въ Бургасъ, кждѣто бѣ назначенъ почетенъ италиянски консулъ, на която длъжность се помина.

Съ своето трудолюбие и примѣрна честность, той образува въ Народния музей една образцова нумизматическа сбирка, която е извѣстна въ цѣла Европа. Д. Такела, който не владѣеше добрѣ български езикъ, бѣ извѣстенъ и у насъ съ нѣколко научни статии, прѣведени на български. Той си бѣ спечелилъ име и между учения свѣтъ на западъ, като вѣщъ нумизматъ, съ научнитѣ си трудове.

Между другитѣ негови трудове ще цитирамъ слѣднитѣ: Monnaies autonomes d'Apollonia de Thrace, Revue Numismatique 1898, стр. 210—218; Monnaies inédites de Cabylé et de Mesembria sur la Mer Égée, Revue Num. 1900, стр. 257—259; Acrosandre, roi des Gètes? пакъ тамъ стр. 397—401, табл. XII; La magistrature de Caecilius Maternus en Moesie, Revue Num. 1901 стр. 314—318; Numismatique de Philippopolis, Revue Num. 1902, стр. 174—178; Monnaies de la Mésie Inférieure, пакъ тамъ стр. 368—374, табл. XI; Cinq rois des Gétes, Revue Num. стр. 31—39, табл. V; Monnaies d'argent autonomes d'Apollonia de Thrace, пакъ тамъ стр. 40—42, табл. V; Monnaies de la Mésie Inférieure, пакъ тамъ стр. 203—220 и таблица XI—XIII. На български „Нѣкогашнитѣ павликяни и сегашнитѣ католици въ Пловдивско“ въ Сборникъ за Народни умотворения, XI 1894, стр. 103—134.

Д. Такела се отличаваше съ веселъ характеръ и добра колегиалность. Въ историята на нашия музей неговото име ще заема видно мѣсто.

Н. А. Мушмовъ.

Жоржъ Перо и Александъръ Конце †. Прѣзъ 1914 година се поминаха въ дълбока старость двама отъ найзнаменититѣ археолози на миналия вѣкъ, французинътъ Georges Perrot и нѣмецътъ Alexander Conze. Не е тукъ мѣстото да разглеждаме по-подробно необикновено разнообразната и плодотворна дѣйность на тѣзи двама извѣстни учени, които сж упражнили найголѣмо влияние върху развитието на археологическитѣ студии въ Франция, Германия и Австрия прѣзъ втората половина на XIX вѣкъ.

Жоржъ Перо бѣ извѣстенъ на поширок кржгове главно съ своята обемиста Histoire de l'art dans l'antiquité, въ която вземаше участие и поминалиятъ се вече по-рано архитектъ Charles Chipiez. Това монументално съчинение, което нѣма равно на себе си въ археологическата литература, остана за жалость недовършено. Въ 1903 год., когато излѣзе осмиятъ му томъ, то едва бѣ стигнало до старогръцката архаична скулптура, а отъ тогава насамъ не се яви вече никакъвъ новъ томъ. Макаръ това съчинение, поради многобройнитѣ нови открития, и да е застарѣло въ нѣкои свои части, то има отъ друга страна такива голѣми прѣимущества, които го правятъ незамѣнимо. Въ 1861 год. Перо бѣ поставенъ на чело на така наречената „галатска експедиция“, която е била изпратена отъ френското правителство въ Мала Азия и главната цѣль на която се е състояла въ това, да копира точния текстъ на знаменития Monumentum Ancyranum — отчетътъ за управлението на императора Августа, гравиранъ на гръцки и латински върху стѣнитѣ на единъ храмъ въ Анкира (сега Ангора), посветенъ на самия императоръ и на града Римъ. Сжщеврѣменно Перо и неговитѣ другари проучили и другитѣ археологически паметници въ околнитѣ мѣста, особно извѣстнитѣ релиефи по скалитѣ при Богазъкьой (Exploration de la Galatie et de la Bithynie, 1864—1872). Отъ многобройнитѣ студии на Перо ще споменемъ само двѣ, които засѣгатъ непосрѣдствено археологията на Балканския полуостровъ, а именно Mémoire sur l'île de Thasos, 1864, и Mémoire sur quelques inscriptions inédites des côtes de la Mer Noire, въ Revue archéologique 1874 (съдържа главно надписи отъ Tomi — Кюстенджа). Прѣзъ послѣднитѣ години на живота си, до самата си смърть,

Перо бѣше „постояненъ секретарь“ на Парижката академия на наукитѣ.

Александъръ Конце е почналъ своята научна дѣйность главно съ едно „Описание на островитѣ на тракийското море“ (Самотраки, Имбросъ, Лемносъ и Тасосъ), които той посѣтилъ прѣзъ 1856/7 година. По-късно, когато е билъ вече назначенъ за професоръ въ виенския университетъ, слѣдъ като заемалъ сжщата длъжность въ Гьотингенъ и Хале, той е билъ натоваренъ да ржководи изучванията и разкопкитѣ, които австрийското правителство бѣ прѣдприело прѣзъ 1873 и 1875 год. на острова Самотраки и които бѣха дали твърдѣ цѣнни резултати (Conze, Hauser und Niemann, Archaeologische Untersuchungen auf Samothrake, 1875, и, съ участието на O. Benndorf, Neue archaeologiche Untersuchungen auf Samothrake, 1880). Конце е билъ обаче не само талантливъ ученъ, но така сжщо и голѣмъ организаторъ. Тѣзи свои способности той е ималъ случай да прояви въ най-широкъ размѣръ при дългогодишната си служба (1880—1905 год.) като директоръ (Generalsekretar) на Германския археологически институтъ въ Берлинъ. Може да се каже, че този първостепененъ институтъ дължи въ голѣма степень своята примѣрна организация и своето международно значение на широкитѣ интереси и на енергичната 25-годишна дѣйность на Александъръ Конце. Достатъчно е въ това отношение да се спомене само за личното участие, което Конце е вземалъ въ голѣмитѣ археологически прѣдприятия на германцитѣ въ Мала-Азия. Особено разкопкитѣ въ Пергамонъ, които дадоха такива блѣстящи резултати, сж въ най-голѣма степень негово лично дѣло. Напослѣдъкъ Конце бѣ натоваренъ отъ Виенската академия на наукитѣ да ржководи монументалното издание на „Атическитѣ надгробни релиефи“, което може да се счита почти за свършено. Още въ послѣднитѣ дни на живота си, като 83-годишенъ пъргавъ старецъ, Конце е прѣдприелъ послѣдното си пжтуване въ Атина за нуждитѣ на това издание, което ще остане като най-добъръ паметникъ за неговата плодотворна и обширна научна дѣйность.

Б. Ф.

Новооткрити старини

Съобщава **Б. Филовъ**

София. При подравняването на площада около църквата Св. София бѣ открита на 5 май 1914 год., на южната страна на църквата, още една сводова гробница отъ обикновения типъ, съ направление отъ сѣверъ къмъ югъ. Гробницата е дълга 2·10, широка 1·80 и висока 1·48 м.; градена е отъ четвъртити тухли (страна около 30 см.) и хоросанъ съ трошени керамиди. Вратата, вис. 84 см., се намира въ южната ѝ стѣна. Извжтрѣ стѣнитѣ на гробницата сж изписани съ орнаменти. По свода и прилежащитѣ надлъжни стѣни сж изкарани двѣ рамки, външната червена, а вжтрѣшната зелена (обр. 248). Въ жглитѣ на външната рамка се намиратъ червени стилизирани цвѣтя. По сжщия начинъ е декорирана и заднята страна на гробницата (обр. 249).

Втора подобна гробница се откри на 14 юни с. г. на улица Графъ Игнатиевъ, близо до прѣсичането ѝ съ ул. Гурко, въ двора на кжщата на Ив. Балабановъ (№ 4) срѣщу клиниката на Д-ръ Балсамовъ. Тази гробница, съ направление отъ изтокъ къмъ западъ, има дължина 2·70, широчина 2·40 и височина около 2 м. Вратата, висока 80 и широка 62 см., се е намирала въ източната стѣна. Градежниятъ материалъ е сжщиятъ, както на гробницата при Св. София. Гробницата е била отваряна по-рано, за която цѣль е билъ пробитъ свода ѝ,

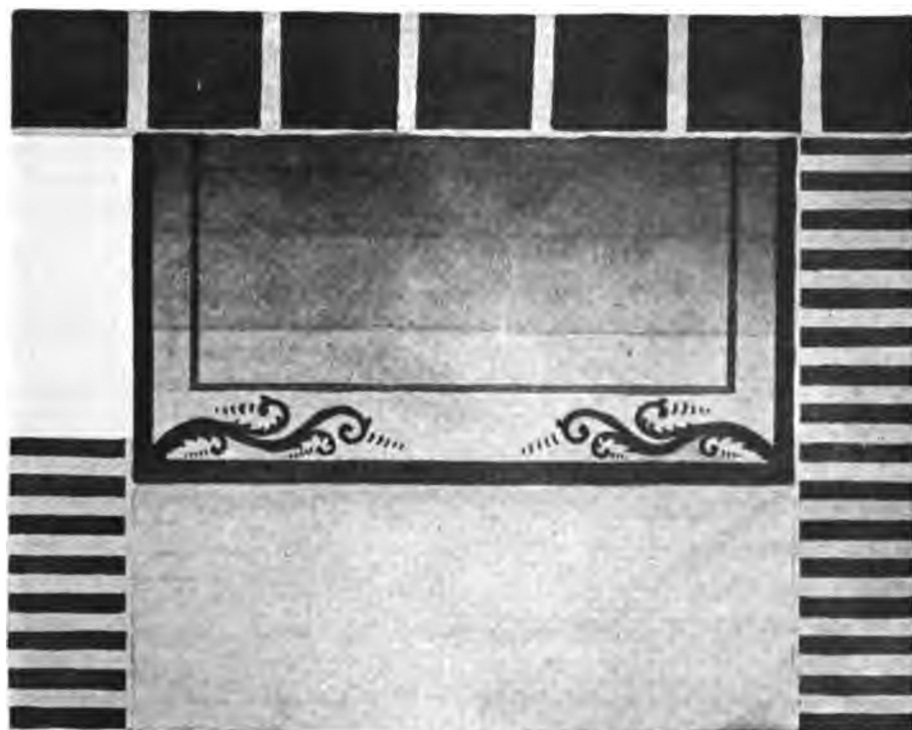

Обр. 248. — Надлъженъ разрѣзъ на гробницата при Св. София.

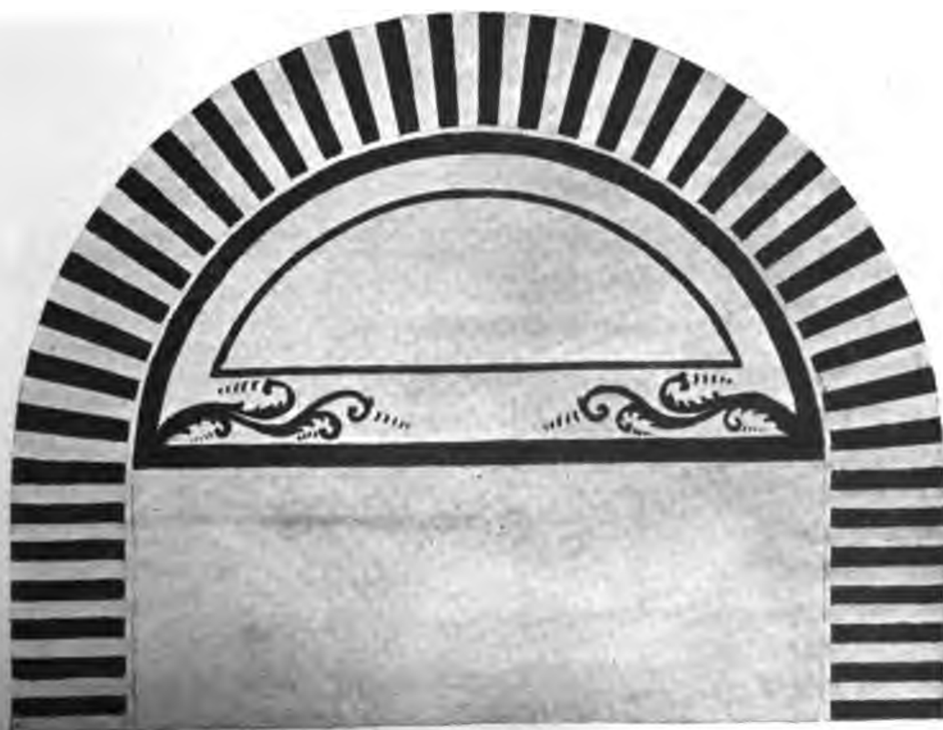

Обр. 249. — Напрѣченъ разрѣзъ на гробницата при Св. София.

тъй че вжтрѣшностьта ѝ се указала пълна съ пръсть и не съдържала никакви прѣдмети. Около гробницата сж били открити други стари зидове, градени по византийски начинъ на пластове отъ ломени камъни и два реда тухли. Хоросанътъ на тѣзи зидове е безъ трошени керамиди. Въ пръстьта наоколо сж били намѣрени слѣднитѣ прѣдмети: бронзова кръстовидна фибула, дълга 7·5 см., отъ късно римско врѣме (прибрана въ Народния музей, инв. nº 5603); 2) глинено гърне съ черно-сивъ цвѣтъ, вис. 19 см.; дръжката, гърлото и подставката му сж отчупени; около шията има вдълбанъ зжбчестъ кржгъ (прибрано сжщо въ музея, инв. nº 5604); 4) бронзова монета Serdica отъ императора Каракала; 4) нѣколко дребни римски бронзови монети отъ началото на IV вѣкъ сл. Хр.

Въ околностьта на църквата Св. София прѣзъ пролѣтьта 1914 г. сж били намѣрени двѣ бронзови отворени гривни съ вдълбани орнаменти и една стъклена гривня съ широкъ плосъкъ кржгъ. Тѣзи гривни произхождатъ безъ съмнѣние отъ нѣкои отъ разрушенитѣ гробове около Св. София; прибрани сж въ Народния музей (инв. nº 5560 — 5562). На сжщото мѣсто сж били намѣрени единъ бронзовъ пръстенъ съ елипсовидно лице безъ орнаменти и една бронзова монета Pautalia отъ Julia Domna (прибрани сжщо въ музея, инв. nº 5564 и 7318).

Германъ (Софийско). Мл. Вельовъ отъ това село подари на Народния музей сребърна плетена гривня, счупена

Обр. 250. — Сребърна гривня отъ Германъ.

на двѣ части (обр. 250). Намѣрена е заедно съ монети отъ Уроша I, Стефанъ Душанъ и Ив. Александъръ. Напълно подобни ней сж гривнитѣ отъ Драгижевското съкровище, които произхождатъ сжщо отъ XIV вѣкъ (Извѣстия II, стр. 335), и тая отъ Сливенъ (пакъ тамъ стр. 337). Чрѣзъ тия находки типътъ може да се счита напълно датиранъ.

П. М.

Орманлий (Софийско). Вѣстницитѣ бѣха съобщили прѣзъ м-цъ май 1914 г., че въ околностьта на селото били открити „40 църкви". Отъ направената провѣрка се указа, че единъ селянинъ, комуто често пжти се явявали чудновати сънища, обзетъ отъ религиозенъ екстазъ, започналъ да копае въ „градището", което се намира на юго-западъ отъ селото и дѣто имало слѣди отъ стари постройки. Всѣки разкопанъ остатъкъ отъ старъ зидъ е билъ за въпросния селянинъ „църква", която той веднага кръщавалъ на името на нѣкой светецъ. Такива „църкви" сж били открити 14, но по увѣренията на селянина тѣ трѣбвало да станатъ 40. Въ сжщность изглежда, че „градището" съдържа развалинитѣ на нѣкое значително римско селище или кастелъ. Открититѣ стари зидове принадлежатъ безъ съмнѣние на една доста голѣма римска баня, тъй като на едно мѣсто сж запазени още много добрѣ остатъци отъ едно помѣщение, което се е отопливало посрѣдствомъ hypocaustum. Отъ открититѣ старини най-голѣмъ интересъ прѣдставя единъ отлично запазенъ басейнъ въ видъ на равнорамененъ кръстъ (около 3 × 3 м.), въ който се влиза по три стжпала (обр. 251). Басейнътъ е граденъ отъ голѣми четвъртити тухли и хоросанъ съ чукани керамиди. Освѣнъ това, намѣренъ е на сжщото мѣсто и единъ малъкъ фрагментъ отъ мрямоpенъ релиефъ (оброчна плочка) на тритѣ Нимфи, отъ който се вижда, че тѣхниятъ култъ на това мѣсто се е намиралъ въ свръзка съ въпросната баня. Развалинитѣ, които лежатъ на римския пжть отъ София за Пловдивъ, биха заслужвали едно по-подробно изслѣдване.

Самоковско. Неизвѣстно точно на кое мѣсто, е била намѣрена една сребърна огърлица, дълга 46 см. (обр. 252). Огърлицата е направена отъ плетена верижка съ цилиндрически затворъ, на която е окачена една висулка въ видъ на затворена халка съ зрънчести украшения. Тази висулка не е нищо друго, освѣнъ деформиранъ луненъ сърпъ (lunula), който често се срѣща въ късноримскитѣ накити и който е ималъ символическо значение като апотропей (гл. по-горѣ стр. 7). Огърлицата, която принадлежи на късно римско врѣме, е откупена за сбиркитѣ на Народния музей (инв. nº 5558).

Обр. 251. — Басейнъ отъ римска баня при Орманлий.

Каменица (Дупнишко). Прѣзъ лѣтото 1914 г. въ околностьта на селото сж намѣрени нѣколко фрагмента отъ оброчни мряморни релиефи, отъ които се вижда, че на това мѣсто е имало светилище било на Тракийския конникъ, било на богинята Хера. Релиефитѣ, които описваме тукъ накратко, сж постжпили въ сбиркитѣ на Народния музей (инв. nº 5607).

1) Фрагментъ отъ оброчна плочка на Тракийския конникъ, вис. 11, дъл. 23, деб. ок. 3 см. Запазена е фигурата на конника до пояса безъ горнята часть на главата; въ десната ржка държи копие; задъ ржката се развѣва хламидата.

2) Фрагментъ отъ сжщата плочка, който обаче не прилѣга непосрѣдствено къмъ прѣдидещия; вис. 23, шир. 23, деб. ок. 3 см. Запазена е срѣдната часть отъ коня съ колѣното на конника; подъ коня съборенъ на земята волъ или бикъ, захапанъ за врата отъ едно голѣмо куче. Като се сжди по тѣзи два фрагмента, плочката трѣбва да е имала първоначално значителни размѣри (около 30 см. височина и пакъ толкозъ широчина). Релиефътъ заслужава внимание поради необикновената група на захапаното отъ куче говедо.

3) Два фрагмента отъ оброчна плочка

на Хера, отъ която липсва срѣдната часть. Единиятъ фрагментъ, съ главата на богинята, е вис. 13, шир. 12 и деб. ок. 3 см. Другиятъ фрагментъ, съ долната часть отъ образа на Хера, която въ лѣвата си ржка държи дългъ скиптъръ, е вис. 12·5, шир. 12·5 и деб. ок. 3 см. И двата фрагмента въ лѣво сж отчупени. Върху втория отъ тѣхъ, подъ образа, има надписъ

. . . . ΜΟΥΚΑΖΕ
. . . . ΙΩΤΗϹ

т. е. . . . .Μουκάζε[νις στρατ]ιώτης. Въ втория редъ буквитѣ Τ и Η сж свързани.

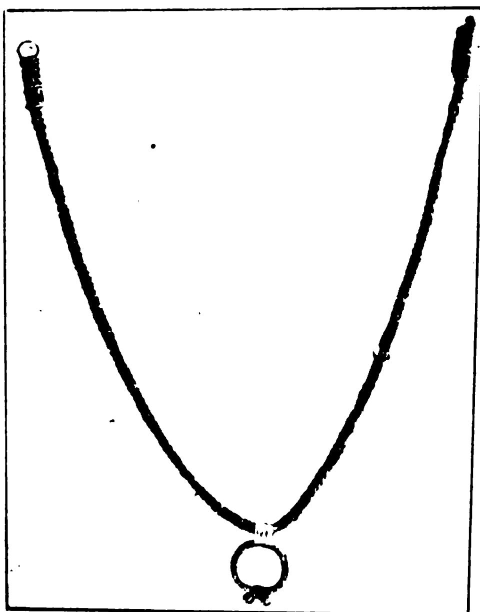

Обр. 252. — Сребърна огърлица отъ Самоковско.

4) Долня часть отъ оброчна плочка на Хера, вис. 7, шир. 20, деб. ок. 4 см. Въ лѣво се вижда жертвеникъ, въ десно паунъ, а задъ него скиптърътъ на богинята. Отдолѣ надписъ

ΛΥΡΗΛΙΟΔ///ΙΚΕΝ
ϹΥΧΗΝ

т. е. Αὐρήλιο(ς) Δ[ιν]ίκεν(θος) εὐχήν.

5) Фрагментъ отъ оброчна плочка, отъ която е запазена само крайната долня часть съ надписа, безъ изображение. Вис. 8, шир. 15, деб. ок. 3 см., въ лѣво и десно отчупена. Надписътъ гласи:

. . . .ΑΓΡΙWΘΕWΕΠΙ. . .
. . . .ΥΡΜΧΚW////

т. е. ἀγρίω θεῷ ἐπ[ηκόω? Α]ὐρ(ήλιος) Μουκώ[ραλις]. Името Μουκώραλις се срѣща и въ единъ надписъ отъ Стара-Загора (Dumont-Homolle, Mélanges стр. 352 nº 61 g). Посвещението се отнася вѣроятно до Тракийския конникъ. Прѣкорътъ ἄγριος се срѣща тукъ за пръвъ пжть; той ни открива Тракийския конникъ и като божество на полскитѣ работи.

Горановци (Кюстендилско). Въ една нива е била намѣрена прѣзъ май 1914 год. една златна монета отъ Юстиниана, откупена за Народния музей (инв. nº 730).

Берсинъ (Кюстендилско). Въ лозето на Стоичко Христовъ Кауко е билъ откритъ прѣзъ пролѣтьта 1914 година единъ старъ гробъ, въ който сж били намѣрени слѣднитѣ прѣдмети: 1) желѣзенъ мечъ безъ дръжка, дългъ 47·5 см., съ широко острие, което по срѣдата си има изпжкналъ ржбъ; 2) двѣ желѣзни копия, дълги 42 и 41·5 см.; 3) желѣзна добрѣ запазена юзда, дълга 27·5 см.; 4) желѣзенъ прѣдпазитель (umbo) отъ щитъ съ конически връхъ и диаметъръ 17·5 см.; 5) желѣзна тока, дълга 9 см.; 6) желѣзна халка съ шипъ, дълга заедно съ шипа 9 см.; 7) бронзова ажурена пафта отъ поясъ, дълга 7·3 см. (обр. 253). Като се сжди по пафтата, гробътъ произхожда отъ римско врѣме (II—IV вѣкъ сл. Хр). Цѣлата находка е прибрана въ Народния музей (инв. nº 5592—5600).

Берковско. Въ сбирките на Народния музей (инв. nº 5563) постжпи напослѣдъкъ една интересна златна обѣца въ форма на луненъ сърпъ съ три върха, къмъ който е прикрѣпена продълговата висулка (обр. 254). Обѣцата

е висока 2·7 см. и тежки 8·23 гр. Повърхностьта й е обсипана и отъ двѣтѣ страни съ орнаменти отъ малки зрънца, които въ правилни линии слѣдватъ

Обр. 253. — Бронзова пафта отъ Берсинъ.

очертанията на формата й. Мѣстонахождението на тази обѣца, която принадлежи на късноримската епоха, не е

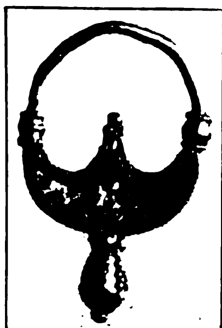

Обр. 254. — Златна обѣца отъ Берковско.

извѣстно. Тя е била купена отъ единъ прѫстенарь, който посочва на околноститѣ на Берковица като на нейно мѣстонахождение.

Държаница (Видинско). На 6 юни 1914 год., въ мѣстностьта Кленоветѣ, на юго-западъ отъ селото, слѣдъ единъ пороенъ дъждь, овчарьтъ Велко Тошевъ, като слизалъ съ овцетѣ си отъ балкана, забѣлѣзалъ въ една открита отъ водата дупка единъ обработенъ мряморенъ камъкъ. Като мислѣлъ, че на това мѣсто се крие нѣкакво богатство, той повикалъ още нѣкои другари и заедно почнали да копаятъ. По такъвъ начинъ тѣ успѣли да откриятъ единъ каменenъ саркофагъ, дълъгъ около 2 м., и съ лостове дигнали капака му, който на четиритѣ си ѫгла ималъ топчести украшения (акротери). Въ саркофага се указалъ единъ скелетъ. На едната му страна имало стъклено шише, а на другата — глинена стомничка. Отстрани на главата имало по една златна (?) игла, едната украсена съ човѣшки образъ, а другата съ цвѣтни орнаменти. Около шията му имало златна огърлица съ синъ емайлъ. Старинитѣ били веднага разграбени. Златната огърлица и глинената стомничка сѫ били прибрани отпослѣ отъ властитѣ и прѣдадени на Видинското археологическо дружество. За „златнитѣ“ игли не се знае, какво сѫ станали и тѣхното сѫществуване е въобще проблематично. Въ Народния музей попадна наистина отъ тази находка една игла, украсена на върха съ женски бюстъ, но тя е отъ кость (дълга 5·7 см.). Сѫщо и въ съставения по случай на находката актъ (гл. архивата на музея вх. № 355 отъ 1914 год.) се споменава, между прѣдметитѣ, които сѫ могли да се издирятъ, една „малка дървена статуйка“, идентична безъ съмнѣние съ въпросната костена игла. Изглежда, че този именно прѣдметъ е далъ поводъ да се говори за „златни игли“, които едвали сѫ сѫществували, както сигурно не е сѫществувала и „златната ризница“, съ която споредъ разказа на нѣкои селяни билъ облѣченъ скелетътъ и която се явява само като едно прѣувеличение на златната огърлица.

Арчаръ (Видинско). Освѣнъ голѣмиятъ златенъ накитъ, описанъ по-горѣ

(стр. 35—37), въ сбиркитѣ на Народния музей постжпиха прѣзъ 1914 год. и

Обр. 255. — Камея отъ Арчаръ.

други старини отъ Арчаръ, намѣрени повечето все прѣзъ сжщата година, които изброяваме тукъ. 1) Камея отъ сардониксъ въ златна обхватка, приспособена за окачване (обр. 255; инв. nº 5601; вис. 3·8 см., теж. 9·05 гр.). Камеята прѣдставя глава на Медуза отъ късния облагороденъ типъ съ крилѣ въ косата. — 2) Бронзова статуйка на Венера съ висока диадема въ косата, вис. 19 см.; обр. 256, инв. nº 5577. Богинята е прѣдставена, че изцѣжда слѣдъ банята и съ двѣтѣ си ржцѣ водата изъ коситѣ си (десната ржка заедно съ прилежащата сплитка отъ косата отчупени). Тази статуйка заслужава внимание както поради голѣмината, така и поради сравнително хубавата и грижлива изработка (ср. напр. подобната статуйка отъ Галово, стр. 287, както и другитѣ екземпляри отъ този видъ като Извѣстия I 228 и III 335). — 3) Бронзова статуйка-апликация върху четвъртита профилувана подставка, вис. 11·4 см. (обр. 257, инв. nº 5578). Статуйката прѣд-

а

б

Обр. 256. — Бронзова статуйка на Венера отъ Арчаръ

Обр. 557. — Бронзова статуйка отъ Арчаръ.

ставя гола жена, вѣроятно Венера, която съ двѣтѣ си ржцѣ държи спуснатитѣ

Обр. 258. — Бронзова маска отъ Арчаръ.

върху плещитѣ сплитки на косата си, прѣвързана надъ челото съ зрънчеста

Обр. 259 — Бронзова ключалка отъ Арчаръ

лента. Груба късно-римска работа. — 4) Бронзова маска-апликация на бакхантка съ голѣмъ бръшляновъ вѣнецъ въ косата, вис. 7·5 см. (обр. 258, инв.

Обр. 260. — Бронзовъ ключъ отъ Арчаръ.

nº 5602). Сжщо късно-римска работа. — 5) Бронзова римска ключалка, дълга 12 см. (обр. 259, инв. nº 5581). — 6) Бронзовъ римски ключъ въ видъ на пръстенъ съ диаметъръ 2·3 см. (обр. 260, инв. nº 5580). — 7) Бронзова римска пафта съ кръстовиденъ изрѣзъ по срѣдата, дълга 5·2 см. (обр. 261, инв. nº 5582). На долнята си страна пафтата е снабдена съ три неподвижии халки. — 8) Три геми отъ пръстени съ изображения на Фортуна, Хермесъ и тритонъ (инв. nº 5583—5585). — 9) Мряморна консола въ видъ на лъвски кракъ съ глава, върху която има цилиндрически придатъкъ; вис. 1 м. (обр. 262, инв. nº 5611). Консолата, която е служила вѣроятно за свѣщникъ, има отгорѣ кржгла дупка съ диаметътъ 6·5 см. Грижлива римска работа. Въ Народния музей се пази още една подобна консола съ по-груба изработка, вис. 95 см. отъ сжщото мѣсто. — 10) Римски надгробенъ паметникъ отъ шуплестъ варовникъ (бигоръ) въ видъ на прѣсѣчена пирамида; вис. 1·02 м., широкъ въ основата си 0·54, дебелъ 0·30 м. (обр. 263; инв. nº 5620). Отгорѣ паметникътъ завършва съ елхова шикалка (гл. за нейното употрѣбение въ надгробни паметници по-

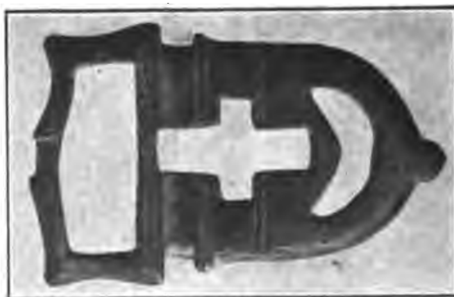

Обр. 261. — Бронзова пафта отъ Арчаръ

горѣ стр. 183 съ заб. 6). На прѣднята страна на камъка сж прѣдставени два прѣплетени делфина съ тризжбецъ помежду имъ, а тѣснитѣ страни сж укра-

сени съ продълговати листове, слагани като люспи единъ върху другъ.

Бешлий (Раховско). Отъ това село, извѣстно по своитѣ римски находки, сж постжпили прѣзъ 1914 г. въ Народния музей (инв. nº 5579 и 5586—5591) слѣднитѣ паметници: 1) Бронзова апликация въ видъ на полукълбо, снабдена отзадъ съ голѣма неподвижна халка; диаметъръ 7·7 см. (обр. 264). Апликацията е украсена отпрѣдъ съ грижливо изработена глава на брадатъ силенъ, който има вѣнецъ на косата. Отстрани се намира по една маска, отгорѣ прѣдница на корабъ (?), а отдолѣ — птица съ прибрани крила, кацнала върху кълбо. — 2) Фрагментъ отъ глиненъ антефиксъ (?) въ форма на мжжка глава, високъ и широкъ по 11 см. (обр. 265). Косата е изработена въ отдѣлни спирално завити кждрици. Както по тази особность, така и по начина, по който сж направени очитѣ, антефиксътъ напомия нѣкои подобни екземпляри отъ архаичния периодъ на античното изкуство. — 3) Двѣ обикновенни римски глинени лампички по съ едно свѣтило, дълги по 7·7 см. Едната лампичка е украсена отгорѣ съ релиефно изработена амфора, а на дъното си има печатъ въ видъ на палмовъ листъ. Втората лампичка има само на дъното си печатъ въ видъ на два палмови листа. — 4) Три фрагмента отъ terra sigillata, по които се виждатъ изображения на хора, животни и цвѣтя.

Обр. 262. — Мряморна консоля отъ Арчаръ.

Обр. 263. — Надгробенъ паметникъ отъ Арчаръ.

Галово (Раховско). Въ околностьта на това село, дѣто често се откриватъ разни старини отъ римско врѣме (Извѣстия II 275 и III 333), е била намѣ-

рена напослѣдъкъ една бронзова статуйка на Венера, вис. 12·5 см. (обр. 266). Статуйката е груба кЪсноримска работа и прѣдставя богинята, че изцѣжда

Обр. 264. — Бронзова апликация отъ Бешлий.

слѣдъ банята съ лѣвата си ржка водата изъ коситѣ си. Въ отчупената десна ржка тя е държала огледало, въ което

Обр. 265. — Теракота отъ Бешлий.

се оглежда. Този типъ на Венера е много разпространенъ въ елинистическото и римско изкуство, като се срѣща твърдѣ често и у насъ. Статуйката е постжпила въ сбиркитѣ на Народния музей (инв. nº 5559).

Обр. 266. — Бронзова статуйка на Венера отъ Галово.

Гложене (Тетевенско). При това село е била намѣрена една бронзова обѣца

Обр. 267. – Бронзова обѣца отъ Гложене.

въ видъ на халка съ три сферически

украси (обр. 267). Диаметъръ на халката 4 см. Обѣцата е откупена за сбиркитѣ на Народния музей (инв. nº 5606). Подобни обѣци отъ сребро, намѣрени въ Тива (Гърция), притежава Британскиятъ музей (Marshall, Catalogue of the Jewellery nº 2565 и 2567). Тѣ се приписватъ на I вѣкъ пр. Хр.

Обр. 268. — Златни обѣци отъ Бѣлене.

Бѣлене (Свищовско). Освѣнъ двата чифта златни обѣци, за които бѣ съобщено въ миналата книжка на Извѣстията (III 345), отъ това село сѫ донесени въ Народния музей други двѣ златни обѣци (обр. 268), намѣрени заедно съ една златна монета отъ Никифоръ III Вотаниатъ (1078—1081 г.). Едната отъ тѣхъ е прилична на обнародванитѣ порано, съ тая разлика само, че топката ѝ се приближава къмъ сферичната форма. Топката на другата е набраздена.

П. М.

Карлѫ-Кьой (Ески-Джумайско). Въ околностьта на селото е намѣрена прѣзъ лѣтото 1914 год. една римска бронзова дръжка, дълга 28·5 см., отъ голѣмъ оваленъ сѫдъ (обр. 269). Дръжката е украсена въ крайщата и въ срѣдата съ по една розетка и се отличава по елегант-

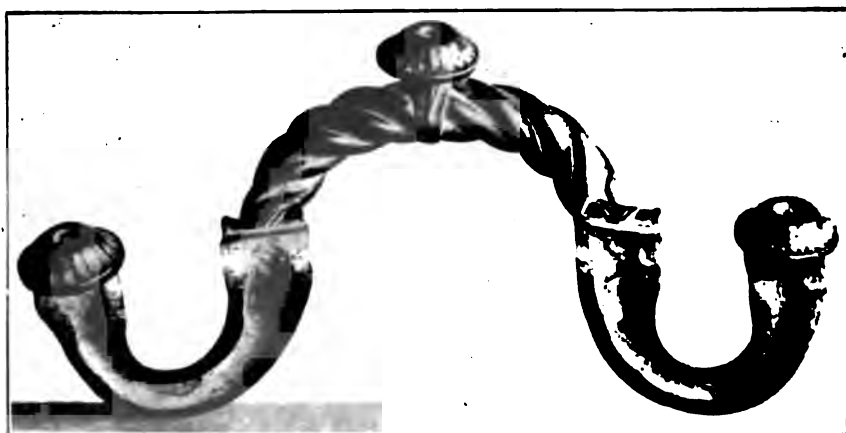

Обр. 269. — Бронзова дръжка отъ Карлѫ-кьой.

ната си форма и по грижливата си работа. Откупена е за сбиркитѣ на Народния музей (инв. nº 5622).

Варненско. Въ Народния музей (инв. nº 5275) е постжпилъ отъ околностьта на Варна единъ златенъ медалионъ, снабденъ съ неподвижна канелирана

Обр. 270. — Златенъ медалионъ отъ Варненско.

халка за окачване (обр. 270). Диаметъръ на медалиона 27 мм., тяжесть 4·10 гр. Медалионътъ е украсенъ съ релиефенъ изчуканъ образъ на Фортуна съ калатъ на главата, кормило въ десната ржка и рогъ на изобилие въ лѣвата ржка. Наоколо орнаментъ отъ плетенъ телъ между двѣ зрънчести жици. Медалионътъ датира вѣроятно отъ III вѣкъ сл. Хр.

Обр. 271. — Теракота отъ Месемврия.

Месемврия. Прѣзъ 1914 г. сж били прибрани въ Народния музей (инв. nº 5624/5) два интересни фрагмента отъ глинена сима (украшение въ крайщата на покрива), които произхождатъ отъ Месемврия. Единиятъ фрагментъ, дъл. 29, вис. 17, деб. ок. 5 см., е украсенъ съ релиефни изображения: човѣшка глава и палмета, а подъ тѣхъ меандъръ (обр. 271). Другиятъ фрагментъ, дъл. 22, вис. 10, деб. ок. 7 см., е украсенъ

Обр. 272. — Теракота отъ Месемврия.

съ релиефенъ меандъръ, въ който се намира буквата Σ (обр. 272). Като се сжди по строгия стилъ на изображенията и по формата на меандритѣ, фрагментитѣ трѣбва да се датиратъ още въ V вѣкъ пр. Хр. Тѣ произхождатъ отъ нѣкой храмъ или отъ друга обществена постройка отъ тази епоха.

Обр. 273. — Статуйка отъ бронзовия триножникъ отъ Твърдица.

Кьопеклий (Айтоско). Отъ това село прѣзъ 1914 год. е постжпила въ Народния музей (инв. nº 5623) една оброчна плочка на Тракийския конникъ отъ долнокачественъ мряморъ, вис. 15, шир. 15 и деб. около 2 см. Конникътъ, грубо изработенъ и безъ никакви атрибути, е прѣдставенъ въ ходъ на десно. Прѣдъ него стои права жена. Релиефътъ е доста изтърканъ.

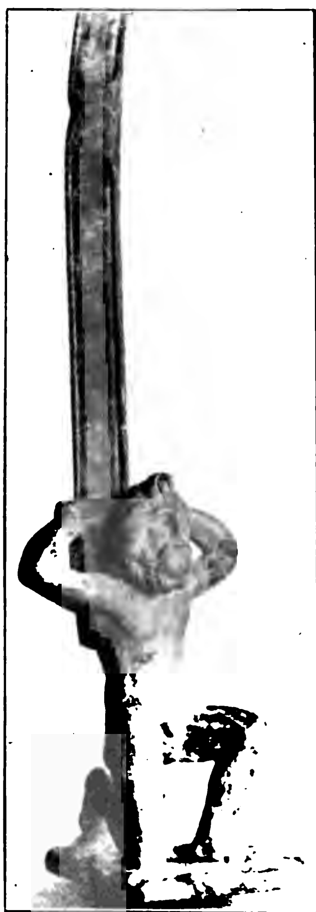

Обр. 274. — Часть отъ сжщия триножникъ.

Коюнъ-бунаръ (Ямболско). Селянинътъ П. Желевъ намѣрилъ въ нивата си единъ мряморенъ релиефъ на тритѣ Нимфи, въ лѣво отчупенъ, високъ 24, широкъ 24, деб. около 5 см. Нимфитѣ сж прѣдставени прави, облѣчени съ дълги дрехи, държещи въ ржцѣтѣ си вѣнци. Релиефътъ е постжпилъ въ сбиркитѣ на Народния музей (инв. nº 5619).

Твърдица (Н.-Загорско). Още прѣзъ мѣсецъ юли 1912 год. нѣкой си каракачанинъ Михаилъ Георгевъ намѣрилъ въ балкана надъ селото нѣколко части отъ единъ бронзовъ триножникъ, които били прибрани въ Старо-Загорското окржжно управление и послѣ прѣда-

Обр. 275. — Часть отъ сжщия триножникъ.

дени на музея въ Ст.-Загора. Прѣзъ 1914 год. триножникътъ е билъ изпратенъ по принадлежность въ Народния музей (инв. nº 5621). Особенъ интересъ прѣдставятъ тѣзи негови части, които сж украсени съ статуйки. Пржтоветѣ на триножника сж били прикрѣпени

върху гърба на статуйки, които прѣдставятъ колѣничилъ брадатъ Сатиръ и отъ които сѫ запазени само двата екземпляра (обр. 273 и 274). Статуйкитѣ сѫ високи по 11·5 см. и се отличаватъ само по положението на краката: при едната (обр. 273) е подгънатъ лѣвиятъ кракъ, а при другата (обр. 274) -- дясниятъ. Прѫтоветѣ на горния си край сѫ завършвали съ бюстове на Диониса, отъ които е запазенъ само единъ, високъ 9 см. (обр. 275 заедно съ прилежащата часть на прѫта). Цѣлиятъ триножникъ,

Обр. 276. — Сребърна вазичка отъ Хрищени.

като се сѫди по запазенитѣ му части, е билъ изработенъ твърдѣ грижливо и ще трѣбва да се датира въ I или II вѣкъ сл. Хр.

Хрищени (Старо-Загорско). Въ околностьта на това село е била намѣрена една сребърна вазичка, вис. 12 см., съ подвижна дръжка, която е канелирана витлообразно (обр. 276). Самата вазичка е сѫщо канелирана отгорѣ надолѣ въ издутата си часть и е украсена около шията съ релиефно изработенъ лавровъ вѣнецъ. Вазичката се отличава по елегантната си форма и датира отъ II или III вѣкъ сл. Хр. Тя е откупена за сбирката на Народния музей (инв. nº 5557).

Царско-село (Чирпанско). Въ околностьта на селото е била намѣрена мраморна оброчна плочка на Меркури, висока 23, шир. 15 и деб. около 2 см. Меркури е прѣдставенъ въ обикновения си видъ, правъ, съ кесия въ десната и кадуцей въ лѣвата рѫка; въ дѣсно отъ него четвъртитъ жертвеникъ. Изработката е груба. Плочката, която е лошо

Обр. 277. — Бронзовъ бюстъ отъ Калугерово.

запазена, е прибрана въ сбиркитѣ на Народния музей (инв. nº 5610).

Доганджий (Карловско). Въ околностьта на селото е билъ намѣренъ единъ златенъ статеръ отъ Филипа II Македонски.

Калугерово (Пазарджишко). На върха Змеювецъ, при откриването на една каменна кариера, работникътъ Харалампи Вълчевъ намѣрилъ единъ брон-

зовъ бюстъ-апликация на Силенъ, вис. 11 см. (обр. 277). Силенътъ има на главата си вѣнецъ отъ лозови листа и е наметнатъ съ козя кожа. Бюстътъ има слѣди отъ посребряване, отзадъ е отворенъ на цѣлата си височина и е снабденъ съ гвоздей за прикрѣпяване къмъ другъ нѣкакъвъ прѣдметъ. Бюстътъ е откупенъ за сбиркитѣ на Народния музей (инв. nº 5618).

Порто Лагосъ. Въ „Момчилово кале" миналата пролѣтъ били изровени развалинитѣ на една малка църква. На 3 м. дълбочина въ насипа се намѣрили два бронзови двойни кръстове — енколпиони и четири изтрити и обгорѣли византийски монети. На единия отъ кръстоветѣ въ грубъ релиефъ сж прѣдставени Богородица и бюстоветѣ на четирима светци, а на другия — светецъ въ цѣлъ ръстъ съ надписъ надъ него HOANIC (Иоанъ?). Прѣдметитѣ сж купени за Народния музей.

П. М.

Жупаница. (Костурско). Въ мѣстностьта Кладенчища, въ една нива, близо до която били откривани стари гробове, е била намѣрена прѣзъ 1913 год. една златна торква, която намѣрвачитѣ за жалость срѣзали на нѣколко парчета. Торквата има витлообразно канелиранъ кржгъ, който завършва съ кржгли въ срѣдата силно изпжкнали пластинки съ диаметъръ 27 мм. Торквата, отъ която липсва само една малка часть, тежи 35·50 гр. Тя е откупена за сбиркитѣ на Народния музей (инв. nº 5617).

Неизвѣстно е мѣстонахождението на една хубава бронзова лампа отъ римско врѣме, съ висока дръжка отъ двѣ скачени волути (обр. 278); дълга 20·5 см. Похлупакътъ, който е билъ прикрѣпенъ на особена ось, липсва. Лампата е постжпила къмъ края на 1914 год. въ сбиркитѣ на Народния музей (инв. nº 5614). Прѣзъ сжщото врѣме е откупена за музея (инв. nº 5609) и една бронзова статуйка на Меркури, вис. 8 см., чието мѣстнонахождение сжщо не е извѣстно (обр. 279). Меркури, съ петасосъ на главата и съ крилати обуща, държи въ десната си ржка кесия, а въ лѣвата ржка, която е отчупена, е държалъ кадуцей. Груба работа отъ римско врѣме. По-голѣма художествена стойность има

Обр. 278. — Бронзова лампа въ Народния музей.

друга една статуйка на Меркури, която прѣдставя този богъ седналъ на една петасосъ на главата и крилати обуща (обр. 280). Статуйката е висока 6 см. Тя е била намѣрена въ околноститѣ на Солунъ и е откупена сжщо прѣзъ 1914

Обр. 279. — Бронзова статуйка на Хермесъ.

Обр. 280. — Бронзова статуйка на Хермесъ.

скала съ неясенъ продълговатъ прѣдметъ (плектронъ?) въ десната ржка, год. за сбирката на Народния музей (инв. nº 5615).

Оцѣнки и библиография

Georges Seure, Archéologie Thrace. Documents inédits ou peu connus. Première série. Въ Revue Archéologique 1911 II стр. 301—316, 423—449; 1912 I 319—336, II 255—276; 1913 I 45—75, II 225—252.

Името на френския археологъ Жоржъ Сьоръ е добрѣ познато у насъ не само между ученитѣ, но така сжщо и въ по-широки кржгове. Мнозина ще си спомнятъ за разкопкитѣ, извършени подъ ржководството на Сьоръ прѣзъ 1900 год. на Хисара и Трапезица въ Търново и въ развалинитѣ на римския градъ Nicopolis ad Istrum при сегашното село Никюпъ, Търновско. Тѣзи разкопки, започнати по инициативата и съ срѣдства на Н. В. Царь Фердинанда, бѣха възбудили на врѣмето си голѣми надежди, които за жалость останаха неоправдани. Неуспѣхътъ се дължи, както изглежда, на липсата на необходимия тактъ и планомѣрна дѣйность у ржководителя на разкопкитѣ, както и на неговата недостатъчна научна подготовка за двѣ такива обширни и различни по сжщество задачи, каквито сж разкопкитѣ на единъ значителенъ градъ съ елинистическа култура отъ римско врѣме и разкопкитѣ на старобългарскитѣ паметници отъ Трапезица, които принадлежатъ на съвсѣмъ друга епоха и култура. За да могатъ двѣ такива обширни научни прѣдприятия да се извършатъ успѣшно, би трѣбвало тѣхниятъ ржководитель да притежава, ако

не достатъчно разнообразна подготовка въ разнитѣ области на античната и срѣдневѣковна археология, то поне голѣмъ организаторски талантъ. У Сьоръ, който е работилъ само въ областьта на античната археология и е прѣди всичко добъръ епиграфъ, сж липсвали и двѣтѣ тѣзи качества. Неговиятъ интересъ е билъ съсрѣдоточенъ прѣди всичко въ откриването и използуването на нови епиграфически текстове. Ето защо неговиятъ отчетъ за разкопкитѣ въ Никюпъ (Revue Archéologique 1907 II стр. 257—276 и 413—428; 1908 II стр. 33—96) се свежда просто къмъ една епиграфическа студия, въ която проблемитѣ отъ архитектуренъ или чисто художественъ характеръ сж оставени съвсѣмъ на страна. Въ отчета липсва даже и единъ повръхностенъ планъ на разкопкитѣ, отъ който да се вижда, кждѣ сж били намѣрени разнитѣ паметници, особно архитектурнитѣ части. А понеже открититѣ паметници сж били отпослѣ отчасти размѣстени, отчасти прѣнесени въ музея въ София, то днесъ не сжществува вече никаква възможность да си съставимъ ясно прѣдставление за първоначалното положение на тѣзи паметници, та възъ основа на него да реконструираме разкопаната часть отъ града съ нейнитѣ постройки. При такива условия, отъ научна гледна точка трѣбва да се счита за щастие, че разкопкитѣ на Сьоръ въ Никюпъ не сж били продължени по-нататъкъ.[1])

Още по-злѣ стои работата съ разкопкитѣ на Хисара и Трапезица въ Търново. Макаръ досега да сж се изминали вече 14 години, не се е явилъ още никакъвъ отчетъ за резултатитѣ на тѣзи разкопки, които по този начинъ сж остнали безъ всѣкаква полза за науката. Дребнитѣ находки сж били складирани въ Народния музей, безъ да се означи точното мѣстонахождение на всѣки прѣдметъ. Запазенитѣ доста добрѣ фрески въ открититѣ на Трапезица църквици съ течение на врѣмето почти съвсѣмъ сж изчезнали. Какви прѣдмети сж били намѣрени при тѣзи разкопки, при какви обстоятелства и точно на кое мѣсто, това днесъ вече мжчно би могло да се установи. По такъвъ начинъ, благодарение на учени иманяри, е отнета за винаги възможностьта да се изслѣдва систематически най-важниятъ центъръ на нашето минало прѣзъ второто българско царство, мѣстата, дѣто сж се издигали дворцитѣ на търновскитѣ царе и боляри. Дали вината за това прѣстжпление срѣщу нашата национална наука ще трѣбва да се припише само на Сьоръ, който носи моралната отговорность за разкопкитѣ, или тя засѣга на равно и други лица, не бихме могли да кажемъ. Добруски, въ своя споменатъ вече погорѣ (въ забѣл.) отчетъ, казва, че „старобългарскитѣ паметници, открити въ Търново, ще бждатъ издадени слѣдъ тѣхното подробно изучване, заедно съ планове на открититѣ на Хисара и Трапезица черкви и здания", безъ да споменува, кой е поелъ върху себе си тази работа.

. Разкопкитѣ въ Никюпъ и Търново не сж единственитѣ изучвания, които Сьоръ е направилъ въ границитѣ на древна Тракия. Прѣзъ 1898 и 1899 г., по поржка на френския археологически институтъ въ Атина, той бѣ прѣдприелъ едно научно пжтуване изъ България, прѣзъ врѣме на което бѣ извършилъ, съ паричната подкрѣпа на българското правителство, и разкопки въ нѣкои прѣдисторически могили. Въ разултатъ отъ тѣзи свои трудове Сьоръ издаде редица студии въ органа на френския археологически институтъ въ Атина, Bulletin de correspondance hellénique 1898—1901. Най-послѣ едва прѣди двѣ години, Сьоръ обнародва каталога на колекцията Стамулисъ отъ Силиврия,[1]) която съдържа многобройни паметници

[1]) Тогавашниятъ директоръ на Народния музей, В. Добруски, бѣ обнародвалъ сжщо единъ отчетъ за разкопкитѣ, който съдържа само едно безсистемно описание на разнитѣ паметници, взети като единични находки (Сборникъ за нар. умотв. XVIII, 1901, стр. 704—741). Този отчетъ, по отношение на разкопкитѣ и тѣхното продължение въ бждеще, е сжщо така несъстоятеленъ, както и отчетътъ на Сьоръ.

[1]) Въ Bulletin de corresp. hellénique XXXVI, 1912, 535—641.

отъ тракийското крайбрѣжие по Мряморно море и която Сьоръ е ималъ възможность да проучи на самото мѣсто прѣзъ есеньта 1910 год. Благодарение на всички тѣзи свои пѫтувания и изучвания, Сьоръ е ималъ възможность да се запознае съ старитѣ паметници на Тракия тъй добрѣ, както никой другъ отъ съврѣменнитѣ чужди учени. Може безъ прѣувеличение да се каже, че слѣдъ заслужилия твърдѣ много и на българската археология френски ученъ Албертъ Дюмонъ, никой другъ не се е занимавалъ тъй систематически и интенсивно съ тракийскитѣ паметници, както Жоржъ Сьоръ. Ето защо неговата „Тракийска археология“ не може да не се посрѣщне съ най-голѣмъ интересъ и у насъ, толкозъ повече, че въ нея сѫ застѫпени прѣдимно паметници отъ България.

Сьоръ започва своята „Тракийска археология“ съ единъ кратъкъ уводъ (Rev. Arch. 1911 II стр. 301—316), въ който излага цѣльта и обема на проектираната отъ него публикация (§ 1), говори слѣдъ това върху мѣстната археологическа дѣйность въ България (§ 2) и опрѣдѣля най-послѣ своето становище спрѣмо издадени вече паметници (§ 3). Той схваща термина „тракийска археология“ както териториално, така и по вида на паметницитѣ въ най-широката смисъль на думата. Териториално въ Тракия се включва цѣлата страна, която лежи между долнето течение на Дунава и Егейско море, т. е. цѣла днешна България и Европейска Турция съ нѣкои граничещи покрайнини отъ Македония и Сърбия. Съ други думи, както това се вижда и отъ обнародванитѣ материали,[1]) Сьоръ включва въ кржга на своитѣ изучвания и цѣлата римска провинция Долня Мизия. По отношение на материята сѫ взети прѣдъ видъ главно античнитѣ паметници на тѣзи области, обаче ще бѫдатъ застѫпени и прѣдисторическитѣ паметници, а отчасти даже и византийскитѣ. Всички тѣзи паметници се означаватъ като тракийски не за това, че тѣ иматъ нѣщо общо съ самитѣ тракийци, но защото произхождатъ отъ Тракия. Националностьта въ случая не играе слѣдователно никаква роля.

При такова поставяне на въпроса мнозина биха очаквали, че Сьоръ ще иска да даде едно систематическо изложение на тракийската археология, единъ видъ Corpus на старитѣ паметници отъ Тракия, който да служи като продължение и допълнение на извѣстния сборникъ на тракийскитѣ паметници отъ Dumont и Homolle. Цѣльта на Сьоръ е обаче съвсѣмъ друга. Той намира, че тракийскитѣ паметници се издаватъ обикновено въ списания, които сѫ твърдѣ мѫчно достѫпни за чужди учени и по тази причина самитѣ паметиици оставатъ неизползувани въ науката. При това тѣ се издаватъ обикновено по начинъ твърдѣ неудовлетворителенъ. Съ своята „Тракийска археология“ Сьоръ иска да прѣмахне тѣзи недостатъци, като обнародва тракийскитѣ паметници, макаръ тѣ и да сѫ били вече издавани по-рано на друго мѣсто, въ едно отъ най-извѣстнитѣ интернационални списания по археология, каквото е Revue Archéologique, като сѫщеврѣменно ги коментира по-подробно. Наредъ съ прѣизданенитѣ паметници Сьоръ помѣства и неиздадени материали, които отчасти той лично е събиралъ, отчасти притежава отъ втора ржка по свѣдѣния и прѣписи на разни лица. По такъвъ начинъ „Тракийската археология“ ще излиза периодически на части споредъ нуждата, и то на серии, всѣка отъ които ще съдържа както надписи, така и фигуративни паметници, наредени въ отдѣлни групи споредъ съдържание и материалъ. Понеже първата серия, която разглеждаме тукъ, е вече завършена, то разполагаме съ достатъчно материалъ, за да си съставимъ ясна прѣдстава и за цѣлата публикация, както тя е проектирана отъ Сьоръ.

Благодарение на едно случайно съвпадение, „Тракийската археология“ на Сьоръ се появи въ единъ моментъ, когато започнаха да излизатъ и „Извѣстията на Българското Археологическо

[1]) Така напр. обнародвани сж материали отъ Арчаръ, Гигенъ, Ломъ, Плѣвенъ и др. мѣста, които лежатъ въ границитѣ на Мизия.

дружество". Тѣзи Извѣстия, които, въпрѣки ненормалнитѣ врѣмена, излизатъ редовно вече пета година въ значителенъ обемъ, се явяватъ днесъ като найваженъ наученъ органъ за обнародването на „тракийски" паметници, каквито ни дава Сьоръ. При това материалътъ, който се помѣства въ Извѣстията, е толкозъ голѣмъ, дѣто Сьоръ мжчно би успѣлъ да го „прѣиздава" и подробно коментира въ една публикация отъ рода на неговата Тракийска археология. Първата серия отъ неговитѣ паметници съдържа само 128 номера и е излѣзла въ продължение на три години (1911—1913). Въ нея обаче е използуванъ само първия томъ отъ Извѣстията за 1910 год., отъ който сж заети 31 номера,[1]) безъ да бжде изчерпанъ цѣлиятъ материалъ, тъй като прѣдисторическитѣ и нѣкои други паметници за сега сж изоставени. Явно е слѣдователно, че при наличностьта на едно такова списание, Сьоръ не ще може да спази за въ бждеще програмата, която той поставя на своята публикация. Сжщо така и прѣнебрѣжителниятъ тонъ по адресъ на разнитѣ мѣстни издания се явява неумѣстенъ по отноше ие на това списание.

Паметницитѣ, които ни дава Сьоръ, сж издадени по начинъ твърдѣ различенъ въ зависимость отъ това, дали авторътъ е виждалъ самъ съотвѣтнитѣ оригинали, или пъкъ ги познава отъ втора и трета ржка. Разбира се, че въ този послѣдния случай недостатъцитѣ въ начина, по който паметницитѣ сж издадени, не могатъ да се припишатъ на Сьоръ, но на неговитѣ източници. За да си съставимъ понятие за начина, по който самъ Сьоръ работи, би трѣбвало да се спремъ върху такива паметници, които той лично е виждалъ и описвалъ споредъ оригиналитѣ. Повечето отъ тѣзи паметници, особено между надписитѣ, сж фрагменти и незначителни прѣдмети, върху които не може да се каже нищо особно. Ще се спра само върху два надписа отъ Месемврия (у Сьоръ nº 2 и 3), които сега се намиратъ въ Народния музей (инв. nº 4744 и 4742) и които слѣдователно имахъ възможность да провѣря споредъ самитѣ имъ оригинали. Сьоръ е виждалъ и двата надписа прѣзъ 1898 г. въ Месемврия, дѣто ги е и копиралъ. Обаче неговитѣ копия иматъ значителни недостатъци и свидѣтелствуватъ за липсата на оная точность, която ние би трѣбвало да очакваме отъ единъ добъръ епиграфъ. Прѣди всичко азъ съпоставямъ тукъ отклоненията на оригинала на надписа nº 2 по отношение на текста, даденъ у Сьоръ:

р. 3, Сьоръ: ΑΝΤΙΗΛΟΣ
ориг.: ΑΝΤΙ+ΙΛΟΣ
р. 4, Сьоръ: ΒΟΣΠΟΡΙΧΟΣΑΝΤ//ΙΔΟΥ
ориг.: ΒΟΣΠΟΡΙΧΟΣΑΝΤ// ΙΛΟΥ
р. 5, Сьоръ: ΑΘΑΝΑΙΩΝΒΟΣΠΟΡΟΥ
ориг.: ΑΘΑΝΑΙΩΝΒΟΣΠΟΡΙΧΟΥ

Слѣдователно въ 2-ия редъ е стояло добрѣ извѣстното име Ἀντίφιλος, което Сьоръ е челъ погрѣшно като Ἀντίηλος (форма невъзможна) и го поправя въ Ἀντίζηλος. Въ 4-ия редъ второто име, отъ което има загубени най-много 2 букви, може да се допълни само въ Ἀντ[ιφ]ίλου, както се вижда и отъ запазеното му окончание. Сьоръ, вслѣдствие на погрѣшното прочитане на окончанието му, го допълва въ Ἀντ[αλκ]ίδου — нѣщо, което е явно невъзможно както поради запазеното окончание, така и поради дължината на изтърканото мѣсто. Най-послѣ въ 5-ия редъ стои ясно Βοσπορίχου — едно име, което се срѣща и въ 4-ия редъ на сжщия надпнсъ. Сьоръ, види се по невнимание, е копиралъ само Βοσπόρου.

Надписътъ nº 3, който съдържа списъкъ на нѣколко таксиарси, започва съ едно име, началото на което липсва и отъ което Сьоръ е прочелъ само ...ΟΤΙΜΟΣΗΡΑΚΛΕΙΔΑ. Това име Сьоръ допълва въ Θεότιμος Ἡρακλείδα. Понеже сжщото име се срѣща и въ надписа nº 2, въ който се изброяватъ стратези, Сьоръ прѣдполага, че и въ двата надписа става дума за едно и сжщо лице, като вади отъ това заключение, че единъ

[1]) За нѣкои паметници (nº 73, 74, 83, 84 и 85) Сьоръ не споменава, че сж издадени въ Извѣстията, макаръ това да му е било добрѣ извѣстно.

таксиархъ може да стане по-късно стратегъ. Въ сжщность обаче надписътъ започва съ буквитѣ . .ΡΟΤΙΜΟΣ,[1]) тъй че името трѣбва да се допълни въ [Π]ρότιμος или [Ἡ]ρότιμος, както сж направили и по-старитѣ издатели на сжщия надписъ.[2]) Слѣдователно прѣиздаването на този текстъ отъ Сьоръ, вмѣсто да улесни допълването на надписа, прѣдставя даже една стжпка назадъ по отношение на по-старото му издание.

Другъ характеренъ случай за методата, съ която си служи Сьоръ, прѣдставя надписътъ nº 6, намѣренъ при с. Изворъ, Ямболско, който сега е прѣнесенъ сжщо въ Народния музей (инв. nº 4391). Текстътъ на този надписъ бѣ съобщенъ въ точенъ прѣписъ въ Извѣстия I 227, дѣто бѣ означено и разпрѣдѣлението на редоветѣ. Сьоръ намѣрилъ за необходимо да „поправи" този текстъ възъ основа на едно копие на надписа, което му било съобщено отъ католическия свещеникъ Бартелеми. По този начинъ Сьоръ дава надписа въ слѣдния видъ:

APOLZINITADENOAE
ZIVSTARSAS ꓶ COH
IIZVCEMSLVMMEMO
RIAECAVSAE
VZS

Сьоръ изрично обръща внимание върху „бизарната форма" на буквата L (прѣдадена като Z) и на „нѣкои" I (касае се само за думата Lucemsium въ 3-ия редъ, дѣто L=I). Тѣзи „бизарни форми" сж сжществували обаче само въ копието на Бартелеми, защото надписътъ въ сжщность има обикновени латински букви и гласи така:

APOLLINI
TADENOAE
LIVSTAR
SAS ꓶ COH
ĪĪLVCENSI
VMMEMO
RIAECAVSAE
VLS

Слѣдователно копието на Бартелеми, което Сьоръ е прѣдпочелъ прѣдъ дадения въ „Извѣстията" текстъ, е погрѣшно въ три отношения: 1) въ него раздѣлянето на редоветѣ съвсѣмъ не е спазено, 2) формата на нѣкои букви е прѣдадена въ извратенъ видъ, и 3) името на кохортата е четено погрѣшно Lucemsium вмѣсто Lucensium. Понеже това име е много добрѣ извѣстно отъ други паметници, достатъчна би била само тази грѣшка, за да накара Сьоръ да се усъмни въ точностьта на копието на Бартелеми. Ако Сьоръ се бѣше задоволилъ съ текста на надписа, както той е обнародванъ въ нашитѣ „Извѣстия", и ако не би билъ увлѣченъ отъ желанието да изтъкне на всѣка цѣна, че по-ранншитѣ издания на паметницитѣ сж неудовлетворителни, той би прѣдалъ въпросния надписъ въ много по-точенъ видъ.

Изобщо Сьоръ се отнася на много мѣста въ своята работа съ голѣмо прѣнебрѣжение къмъ всички източници, които му идатъ отъ българска страна. Ще споменемъ въ това отношение само още единъ примѣръ, а именно обясненията върху релиефа на Зевса nº 103, чието мѣстонахождение не е извѣстно. Като е сждилъ по една очевидно неясна фотография, Сьоръ си е съставилъ мнѣние, че Зевсъ въ този релиефъ е изобразенъ безъ брада — нѣщо съвсѣмъ необикновено и въобще мжчно обяснимо при единъ паметникъ отъ късната епоха. Възъ основа на това погрѣшно мнѣние, Сьоръ създава единъ съвсѣмъ новъ типъ на тракийския Зевсъ Звелсурдъ, който билъ изобразяванъ и безъ брада като младъ момъкъ (гл. изображението у Сьоръ обр. 32 подъ nº 103). По поводъ на едно запитване на Сьоръ, азъ му бѣхъ съобщилъ своевременно, възъ основа на една провѣрка на оригинала, че Зевсъ и въ този релиефъ, както обикновено, е прѣдставенъ съ брада, и че слѣдователно цѣлата негова теория за Зевса-младежъ е неумѣстна. Сьоръ споменава за това писмо въ друга една своя студия, дѣто той разглежда по-подробно въпросния релиефъ, безъ да модифи-

---

[1]) Проф. Г. И. Кацаровъ, който заедно съ мене провѣри двата Месемврийски надписа, потвърждава напълно моитѣ четения.

[2]) Dumont-Homolle, Mélanges d'archéologie стр. 463 nº 111m.

цира ни най-малко своитѣ заключения.[1]) Тази студия се е появила прѣди сътвѣтната часть отъ „Тракийската археология", въ която тя се цитира.[2]) Въпрѣки това въ „Тракийската археология" Сьоръ не споменува нито дума за въпросното писмо и продължава да оперира съ образа на голобрадия Зевсъ, като съ нѣщо окончателно установено. Трѣбва ли да си обяснимъ тази постѫпка на Сьоръ съ нѣкакво негово особно разбиране на научната истина или пъкъ съ нѣкакво незачитане на свѣдѣнията, които не изхождатъ отъ френски източникъ, макаръ да бѫде той и съвсѣмъ некомпетентенъ по археологически въпроси?

Най-главната методична грѣшка въ „Тракийската археология" на Сьоръ се заключава въ това, че авторътъ, безъ да познава въ повечето случаи оригиналитѣ на паметницитѣ, които обнародва, прави сѫждения за тѣхъ и ги коментира по начинъ такъвъ, за който се изисква поне едно твърдѣ обстойно описание съ точни и ясни репродукции на тѣзи паметиици. Сьоръ забравя, че фотографии и рисунки, даже когато сѫ направени и отъ специално подготвеии лица, а не отъ любители, съ каквито той обикновено си служи, не винаги могатъ да ни дадатъ ясно прѣдставление за всички подробиости на извѣстенъ паметникъ. Ще укажа тукъ само на нѣкои по-характерни случаи изъ „Тракийската археология". Сьоръ прѣиздава, подъ nº 66, бронзовата статуйка отъ Св. Кирилово, обнародвана по-рано въ Извѣстия I 16 сл., на която той посвѣщава и на друго мѣсто една подробна студия.[3]) Като не се задоволява съ обясненията, дадени въ нашитѣ „Извѣстия", които впрочемъ той и не е добрѣ разбралъ, Сьоръ се старае да покаже, че тази статуйка прѣдставя не Атина-Виктория, а богинята Артемида. За да дойде до това заключение, Сьоръ си служи съ цѣль редъ прѣдположения върху фактическото състояние на статуйката, които, както изложихъ това по-подробно на друго мѣсто,[1]) се опровергаватъ напълно отъ оригинала. Слѣдователно, цѣлата негова хипотеза за „новия типъ на тракийската Артемидалоowджийка", която би могла да въведе мнозина въ заблуждение, е построена на фалшива основа, вслѣдствие на това, че авторътъ ѝ не е познавалъ оригинала на статуйката, за която говори.

Приблизително така стои работата и съ единъ бронзовъ бюстъ на сатиръ отъ Иситлий (nº 75). Този бюстъ, освѣнъ въ Извѣстия I 226, бѣ издаденъ отъ мене и въ Jahrbuch des deutschen archaeol. Instituts, Anzeiger 1910 стр. 401. Въпрѣки това, Сьоръ е считалъ, види се, че той не е станалъ достатъчно достѫпенъ за ученитѣ, та го прѣиздава наново. Понеже бюстътъ бѣ намѣренъ заедно съ частитѣ на една колесница, азъ бѣхъ изказалъ прѣдположение, поради крѫглата форма и голѣмината на дупката, която се намира отзадъ на бюста, че той е служилъ за украшение на върха на дървото между двата коня. Сьоръ отхвърля това прѣдположение и приема, безъ да може да изтъкне нѣкакви убѣдителни аргументи, че бюстътъ е служилъ за украшение на антикса (извититѣ дървени стѣни) на колесницата. Понеже въ такъвъ случай трѣбва да имаме два подобни бюста, той допуща, че другиятъ е изгубенъ. Ако Сьоръ познаваше самия оригиналъ, той сигурно не би поддържалъ своята хипотеза, тъй като той самъ признава, че въ случая рѣшаеще значение има диаметърътъ на крѫглата дупка въ задната часть на бюста. А понеже този диаметъръ мѣри 7·3 см., т. е. точно толкозъ, колкото споредъ изчислението на Сьора се изисква за дървото между конетѣ (7—8 см.), то явно е, че всички факти говорятъ противъ неговата хипотеза. Относително датата на бюста азъ бѣхъ

---

[1]) Les images thraces de Zeus Kéraunos, въ Rev. des études gr. XXVI, 1913, стр. 225 сл.

[2]) Rev. archéol, 1913 II стр. 226.

[3]) Deux variantes thraces du type d'Artémis chassersse, въ Rev. des études gr. XXV, 1912, стр. 24 сл.

[1]) A propos d'une statuette en bronze d'Athéna-Niké, въ Rev. archéol. 1914. Цитирамъ тази статия по коректурата, тъй като съотвѣтната книжка, поради войната, още не е получена въ София.

указалъ на това, че тя се опрѣдѣля въ зависимость отъ намѣренитѣ на сѫщото мѣсто тетрадрахми отъ Маронея съ образа на Диониса, като бѣхъ съобщилъ (въ Jahrbuch'a) и надписа върху опакото на монетитѣ. За всѣки, който има що-годѣ понятие отъ нумизматика, тѣзи указания сѫ напълно достатъчни, за да се разбере, за какви монети става дума. Въпрѣки това Сьоръ говори за тѣхъ, като за нѣщо неопрѣдѣлено, което той налучква благодарение на своята досетливость: si, comme je le crois et comme il est vraisemblable, il s'agit de tétradrachmes d'argent autonomes de Maronée, la date ultime de leur émission est 148 avant J.-C.

По-нататъкъ подъ nº 75 се описва другъ единъ бронзовъ бюстъ на бакхантка, който е служилъ сѫщо за украшение на колесница. Неговото мѣстонахождение не е било извѣстно на Сьоръ, който го издава възъ основа на една фотография, която била толкозъ неясна, щото не могла да послужи и за изображение на бюста.[1]) Разбира се, че при такива условия не може да се претендира за едно задоволително издаване на този паметникъ. При все това Сьоръ намира за възможно да говори, безъ да има прѣдъ себе си едно удовлетворително изображение, даже за „детайли на техниката“ и възъ основа на това да сближи бюста на бакхантката съ споменатия по-горѣ бюстъ на сатиръ отъ Иситлий, като приписва и първия бюстъ на сѫщата епоха, т. е. на II в. пр. Хр. Въ сѫщность бюстътъ на бакхантката, както се вижда отъ намѣренитѣ заедно съ него емайлирани прѣдмети и нѣколко римски монети отъ началото на IV в. сл. Хр., принадлежи на късноримската епоха, тъй че Сьоръ се е излъгалъ при опрѣдѣлянето на неговата дата приблизително съ цѣли петь столѣтия.

Нѣма да се спираме върху повече подробности на „Тракийската археология“, макаръ че бихме могли да укажемъ още на редица неточности и опущения, които намаляватъ значително стойностьта на обнародванитѣ отъ Сьоръ материали,[1]) тъй като и безъ това настоящата рецензия стана твърдѣ дълга. Отъ изложеното дотукъ се вижда, струва ми се, достатъчно, че „Тракийската археология“ на Сьоръ се явява като една работа еднакво неудовлетворителна както по отношение на употрѣбенитѣ методи, така и по отношение на главната ѝ цѣль — да даде единъ прѣгледъ на тракийскитѣ паметници, открити и обнародвани прѣзъ послѣднитѣ години. Специалиститѣ, които се интересуватъ за паметницитѣ отъ този родъ, ще могатъ съ много по-голѣма полза да прибѣгнатъ до първичнитѣ публикации, съ които си служи и Сьоръ, отколкото до „поправенитѣ“ издания въ Тракийската археология. Колкото се отнася до коментаритѣ на Сьоръ и неговитѣ многобройни хипотези, ние видѣхме, че тѣ нѣматъ особно значение, тъй като въ повечето случаи тѣ не почиватъ върху личното изслѣдване на оригиналитѣ.

Б. Филовъ.

¹) Касае се за бюста, намѣренъ заедно съ много други бронзови и желѣзни прѣдмети въ подножието на Чаталъ-тепе при Ямболъ, сега въ Народния музей въ София (инв. nº 1976).

¹) Ср. напр. и бѣлѣжкитѣ на Picard въ Revue archéol. 1912 II 394 сл., относително тълкуването, което Сьоръ дава на Διόνυσος Ἐλευθερεύς.

М. Ростовцевъ, Античная декоративная живопись на югѣ Россіи. Текстъ. Т. I. Описаніе и изслѣдованіе памятниковъ. Fol. 537 стр. Атласъ табл. I—CXII. Изд. Импер. археол. коммиссіи, С. Петербургъ, 1914 г.

Това ново съчинение на извѣстния Петроградски проф. М. И. Ростовцевъ принадлежи безспорно къмъ найкрупнитѣ трудове по археологията на Южна Русия. Авторътъ отдавна вече се занимава съ античната декоративна живопись, особно съ Помпейската, на която посвети напослѣдъкъ и специално съчинение.[2])

Въ новия си трудъ Р. издава и обяснява живописьта на южнорускитѣ гроб-

²) Rostowzew, Die hellenistisch-römische Architekturlandschaft. Röm. Mitteil. 1911 и отдѣлно.

ници, които даватъ богатъ материалъ за историята на декоративната живопись.[1]) Понеже много отъ гробницитѣ, разкопавани по-рано, не сж били изслѣдвани систематично и научно, Р. е билъ принуденъ да извърши огромна прѣдварителна работа, като се е погрижилъ да се прѣснематъ и проучатъ отново нѣкои гробници, а пъкъ за изгубенитѣ той е използувалъ архивния материалъ въ Императорската археологическа комисия.

Въ тоя томъ, придруженъ съ атласъ отъ 112 таблици, между които много цвѣтни, авторътъ дава не само описание на паметницитѣ, но сжщо се старае да ги датира и обясни. Кждѣто прѣдметитѣ, намѣрени въ гробницитѣ, не даватъ хронологическа насока, или пъкъ подобни прѣдмети съвсѣмъ липсуватъ, авторътъ анализира живописьта, сравнява я съ сродни или аналогични паметници отъ други страни на свѣта и успѣва така да датира паметницитѣ. За тая цѣль авторътъ не само е прѣработилъ досежната литература, но е привлѣкълъ за сравнение и неизданенъ материалъ, съ който се е запозналъ прѣзъ врѣме на многобройнитѣ си научни обиколки.

При описание на отдѣлни гробници авторътъ засѣга и много общи въпроси въ свръзка съ културната, социалната и религиозната история на Боспорското царство, защото безъ това не би било възможно и самото описание и тълкуване на образитѣ въ гробницитѣ; обаче Р. не изчерпва тия въпроси, защото въ II-ия томъ на съчинението, който той готви, авторътъ ще разгледа южноруската живопись въ свръзка съ общата история на декоративната живопись; освѣнъ това той готви и специално съчинение върху културата и социалния строй на Боспорското царство.

По-голѣмата часть отъ съчинението е посветена на паметницитѣ на Боспорското царство (Керчъ); гробницитѣ и рисуванитѣ саркофази сж групирани по хронологически редъ: раннитѣ елинизъмъ, късниятъ елинизъмъ и римската императорска епоха; въ подгрупитѣ гробницитѣ сж наредени споредъ стила на живописьта си. За пълнота авторътъ дава описание и тълкуване и на християнскитѣ гробници въ Херсонесъ, живописьта на които тоже стои въ извѣстна свръзка съ езическата.

Не се пада намъ да оцѣняваме магистралния трудъ на Ростовцева, въ който се проявява по най-блѣскавъ начинъ неговата дълбока ерудиция, комбинационна дарба и неизчерпаема енергия. Но нашъ дългъ е да изтъкнемъ, че отъ това съчинение можемъ да научимъ много нѣщо и за нашата домашна археология. Така напр. Р. проучва пжтемъ и тракийскитѣ и македонскитѣ гробници,[1]) говори за култа на умрѣлитѣ, за тракийския херой, за Диониса и Сабазия и пр.; на всѣкждѣ срѣщаме цѣнни мисли, които подбуждатъ къмъ нови изучвания. Отъ отдѣла върху християнскитѣ гробници въ Херсонесъ можемъ да извадимъ интересни заключения и за открититѣ въ София старохристянски гробници, публикувани напослѣдъкъ отъ Филова въ съчинението му върху Софийската църква Св. София. Единъ подробенъ показалецъ въ края на книгата улеснява твърдѣ много ползуването отъ нея.

Г. И. Кацаровъ.

Max Zimermann, Beiträge zur Kenntnis christlicher Denkmäler in Bulgarien. Berlin, 1913. (27 стр. съ 4 таблици).

Горната брошура е дисертация, прѣдставена въ Висшето техническо училище въ Дрезденъ, и съдържа описание на старитѣ църкви въ Месемврия. Споредъ една уводна бѣлѣжка тя била часть отъ едно по-голѣмо съчинение — „Стари

[1]) Ср. и статията на Ростовцева: Керченская декорат. живопись и ближайшія задачи археолог. изслѣдованія Керчи, въ Журн. Мин. Нар. Просв. 1906 г. Май, отд. класс. фил.; сжщо и статията му: Боспорское царство и южно-русскіе курганы въ Вѣстн. Европы, юній 1912.

[1]) На стр. 53 заб. 1 Р. съобщава, че въ Ермитажа се пазятъ бронзови украси отъ колесници, донесени отъ България и произходещи вѣроятно отъ тракийски могили. Нека ни бжде позволено да пожелаемъ едно издание на тия паметници отъ ржката на уважаемия авторъ.

сгради въ България" (Alte Bauten in Bulgarien), което съ субсидията на българското правителство щѣло да излиза на отдѣлни свитъци, съдържащи таблици и текстъ.

Авторътъ е архитектъ и то архитектъ строитель, а не историкъ, и съ това ще трѣбва да се обяснятъ отъ археологическо гледище много отъ недостатъцитѣ на неговата работа. Тя прѣди всичко е непълна: измежду всички стари месемврийски църкви, на брой 14, въ нея сж разгледани само седемь: старата и нова митрополии, Св. Параскева, Св. Михаилъ и Гавраилъ, Св. Ив. Прѣдтеча (позната още и съ името Св. Иванъ Рилски), Пантократоръ и Св. Иванъ Алитургитосъ (на пристанището). Съ изключение на послѣднята, дадени сж и плановетѣ на тия църкви, а за нѣкои отъ тѣхъ — и рисунки на извѣстни детайли. Въ това отношение по-пълна е работата на Бр. Шкорпилови, дѣто, освѣнъ горнитѣ, сж описани още и църквитѣ Христосъ Акротериосъ, сега вече разрушена до основи, и Св. Тодоръ, прѣправяна въ по-късно врѣме, но съ запазени сѣверна и западна стѣни.[1]) Въ разгледвания трудъ не е споменато нищо и за останалитѣ църкви: Св. Влахерна, Св. Георги Голѣми, Възнесение, Св. Георги Малки и Св. Михаилъ. Опущението вѣроятно ще се длъжи на това, че едни отъ тия послѣднитѣ сж почти всецѣло разрушени, а други — произходещи отъ една сравнително по-късна епоха — не ще сж прѣдставяли особенъ интересъ за архитекта, макаръ че поради добрѣ запазенитѣ си и датирани фрески тѣ сж отъ голѣмо значение при изучване на християнското изкуство у насъ.

Все на сжщата едностранчива подготовка на автора се длъжи и друга една особеность на неговата работа — тя носи прѣдимно описателенъ характеръ. Обърнато е единствено внимание върху конструктивнитѣ начала и подробности — вжтрѣшното и външно разчленение, елементитѣ на опора и равновѣсие, външната декорация и т. н. Никакви исторически паралели не сж приведени, никакви заключения не се правятъ, тъй че четецътъ, ако би могълъ по даденитѣ описания да си състави прѣдставление за месемврийскитѣ църкви, то би останало изолирано и несвързано съ прѣдставитѣ за други подобни тѣмъ паметници на византийската църковна архитектура.

Въ рѣдкитѣ случаи пъкъ, дѣто Цимерманъ се е опиталъ да застане на историко-архитектурно гледище, неговитѣ заключения сж обикновено погрѣшни. Така напр., като описва църквата Св. Гавраилъ и Михаилъ, той заявява, че „цѣлото ѝ вжтрѣшно разположение (Raumgestaltung) може да се разглежда като прѣходъ отъ еднокорабния куполенъ планъ (?) къмъ трикорабния" (стр. 12). Въ тъй изказаната мисъль има не само бърканица на терминитѣ; въ нея прозира невѣдѣние и върху историческото развитие на църковната византийска архитектура. Въ сжщность казаната църква не прѣдставя никакъвъ прѣходъ къмъ нищо. Въ основитѣ си тя е кръстовидна куполна постройка. Липсата на четиритѣ подкуполни колони се длъжи на желанието да се не разпокжсва вжтрѣшното пространство — и безъ това незначително поради малкитѣ размѣри на църквата. Съ сжщото обстоятелство се обяснява и сравнително голѣмиятъ диаметъръ на нейния куполъ, по който тя по-скоро има изгледъ на централна постройка.

Цимерманъ нигдѣ не говори за врѣмето, отъ което произхожда една или друга отъ месемврийскитѣ църкви. Но по реда, по който ги описва и по нѣкои отдѣлни намеци може да се сжди, че слѣдъ старата митрополия той поставя новата митрополия (Св. Стефанъ), Св. Параскева, Св. Гавраилъ и Михаилъ (прѣходна!), Св. Иванъ Прѣдтеча, Пантократоръ и Св

[1]) Бр. Шкорпилови, Черноморското крайбрѣжие и съсѣднитѣ подбалкански страни въ Южна България. Мсб. III 27 сл. За месемврийскитѣ църкви е писалъ и Каницъ въ Donau-Bulgarien, I изд., но въ второто издание, съ което разполагаме, отдѣлътъ за тѣхъ е изпуснатъ. Рисунки на три отъ месемврийскитѣ църкви — Старата митрополия, Пантократоръ и Св. Гавраилъ, намираме и въ Album d'un voyage en Turquie fait par ordre de Sa Majesté l'empereur Nicolas I en 1829—1830 par C. Sayger et A. Desarnod, pl. 19, 21 и 39.

Иванъ на пристанището. Относителната старость на Св. Параскева и Св. Стефанъ предъ останалитѣ той, види се, приема поради ясно изразения базиликаленъ планъ на тия двѣ църкви. За малкитѣ църкви обаче, каквито у насъ, освѣнъ месемврийскитѣ, сж и тия на Трапезица, тоя критерий е абсолютно погрѣшенъ. Ако пъкъ възъ основа на формитѣ е нужно да се посочи хронологическия редъ на останалитѣ три църкви — Св. Ив. Прѣдтеча, Пантократоръ и Св. Иванъ на пристанището, — той ще е тъкмо противенъ на приетия у Цимермана. Най-стара отъ тѣхъ ще трѣбва да се счита послѣдната, тъй като при нея въ най-чистъ видъ е прѣдставена византийската куполна църква, както тя се създава къмъ втората половина на IX в. Църквата Пантократоръ, дѣто тая форма е усложнена и прѣтрупана съ нови елементи, отбѣлѣзва единъ вече напрѣдналъ и по-късенъ моментъ въ развитието на типа. Високиятъ тѣсенъ тамбуръ на църквата Св. Иванъ Прѣдтеча е особеность, която сжщо тъй характеризира паметницитѣ отъ късната епоха.

Обстоятелството, че авторътъ е архитектъ, е основание да се надѣваме, че неговата работа ще бжде цѣнна въ друго отношение: очаквали бихме да намѣримъ въ нея поне вѣрни описания и точни планове на изучванитѣ църкви. За жалость и тукъ намираме непълноти и грѣшки, които въ извѣстни случаи я обезцѣняватъ. На много мѣста, давайки плановетѣ на църквитѣ, той не отбѣлѣзва въ текста измѣренията на отдѣлнитѣ части, тъй че е невъзможно да се провѣрятъ сторенитѣ грѣшки даже и тамъ, дѣто тѣ сж очевидни. За примѣръ вземаме църквата Св. Параскева. Стѣната, която отдѣля прѣддверието отъ храма, е прѣдставена въ плана много по-тънка, отколкото е въ дѣйствителность (около 80 см., вмѣсто 1.07 м.). Още по-голѣма е разликата между дѣйствителния видъ на стѣннитѣ пиластри въ прѣддверието (широки 68 см.) и вида, който иматъ тѣ у Цимермана (широки едва 20 см.). Грѣшката въ послѣдния случай не би била тъй значителна, ако отъ нея не произтичаше сътвѣтно увеличение на сѣверната и южна части на прѣддверието. Надъ тия тъй разширени пространства авторътъ поставя напрѣчни цилиндрични сводове. Въ дѣйствителность намѣсто тѣхъ тамъ намираме успоредни на главната ось на църквата полусводове, — мотивъ крайно оригиналенъ и рѣдъкъ, който Цимерманъ би забѣлѣзалъ, ако би се отнасялъ къмъ работата си по-грижливо и съ малко повече внимание. Защото, тъй както е прѣдставено прѣддверието на тая църква, трѣбва да се заключи, че планътъ му е работенъ наизустъ или пъкъ съчиняванъ. Само тъй може да се обясни и твърдението, което намираме въ текста, че това прѣддверие прѣдставяло „за себе си една малка куполна базилика, която лежала прѣдъ завършения нѣкога съ надлъженъ сводъ корабъ“ (стр. 10).[1])

Недоглеждания отъ такъвъ характеръ, дѣ повече, дѣ по-малко, могатъ да се констатиратъ и на други мѣста въ работата на Цимермана. Ще посочимъ още нѣкои примѣри. Въ западната стѣна на прѣддверието на сжщата църква Св. Параскева полупиластритѣ къмъ сѣверъ и югъ граничатъ съ дълбоки полукржгли ниши. Въ плана на Цимермана тѣ липсватъ. Въ южната стѣна на Св. Параскева е имало малка врата; отъ нея една стълба (широка 55 см.), построена въ вжтрѣшностьта на югоизточната прѣддверна стѣна, е извеждала надъ партера на прѣддверието. Сжщо такава и тъй построена е стълбата къмъ западната кула на църквата Пантократоръ. Подобна кула е имала значи и Св. Параскева. Въ плана на Цимермана тая стълба не е нанесена. Никакъвъ намекъ за нея, нито за кулата, на която е служила, не намираме и въ текста. Вратата при южната стѣна сега е запушена съ каменenъ зидъ, който авторътъ е отбѣлѣзалъ, а горниятъ ѝ изходъ и сега стои откритъ подъ късния керамиденъ покривъ на прѣддверието.

Въ църквата Пантократоръ цѣлото

---

[1]) Планътъ на тая църква у Бр. Шкорпилови е сжщо погрѣшенъ.

прѣддверие е покрито съ плосъкъ елипсовиденъ куполъ. Макаръ Цимерманъ да споменува за него въ текста, въ плана (табл. III) тоя куполъ не е нанесенъ. Длъгитѣ стѣни на сѫщата тая църква отвънъ сѫ разчленени съ бленди (слѣпи арки). У Цимермана външностьта на тия стѣни не е опрѣдѣлена, тъй като, споредъ бѣлѣжката му, тѣ били закрити съ пристроени къмъ тѣхъ късни сгради. Това не е съвсѣмъ вѣрно: сѣверната стѣна е свободна и на нея могатъ да се видятъ осемь такива бленди, широки всѣка една 96—98 см. Сѫщото нѣщо важи и за външностьта на апсидитѣ въ църквата Св. Гавраилъ и Михаилъ: блендитѣ тамъ Цимерманъ би могълъ да види при по-внимателно отнасяне къмъ работата си.

Планътъ на тая послѣдня църква у Цимермана е надписанъ като такъвъ на Пантократоръ и обратното. Тая грѣшка може да е сторена при печатането, но оставянето ѝ непоправена все пакъ говори за свойственото на автора недоглеждане. Тя ще постави въ недоумѣние всѣки неусвѣдоменъ читатель, който въ текста ще чете за тия двѣ църкви едно, а въ плановетѣ имъ ще намѣри друго.

Описанията и плановетѣ на останалитѣ църкви нѣматъ тия голѣми недостатъци и грѣшки, макаръ и въ тѣхъ да личи сѫщото набързо правено наблюдение. Така напр. алтарьтъ на църквата Св. Гавраилъ и Михаилъ е прѣдставенъ съ единъ прозорецъ (въ срѣдната апсида), когато тѣ сѫ три (въ всѣка апсида по единъ). Въ плана на Св. Стефанъ (Новата митрополия) границата между частитѣ, произходещи отъ старата постройка, и двѣтѣ късни прѣстроявания не е ясно прѣдставена. Църквата Св. Иванъ на пристанището, която Цимерманъ е изучавалъ прѣди да се събори западната ѝ часть, изглежда да е имала, както Пантократоръ и Св. Параскева, кула надъ нартекса. Стълбата за нея вѣроятно ще е била разположена сѫщо както и при тия църкви. И за това обаче Цимерманъ не ни дава никакви указания.

Архитектурнитѣ паметници на нашата старина сѫ тъй малко изслѣдвани и тъй неизвѣстни, особено на европейския ученъ свѣтъ, че ние съ радость ще посрѣщаме всѣки посветенъ тѣмъ трудъ. Разглежданата работа на Цимермана несъмнѣно не е безъ заслуга въ това отношение. Горѣизброенитѣ ѝ недостатъци обаче намаляватъ нейната стойность като научно съчинение, а начинътъ, по който се третира материята въ нея, остава все още открита нуждата отъ едно основателно и всестранно проучване на старитѣ месемврийски църкви.

П. Мутафчиевъ.

Leon Ruzicka, Die Münzen von Serdica. Отпечатъкъ отъ Numismatische Zeitschrift XLVIII, Wien 1915, 82 стр. 4⁰ съ 9 фототипични таблици.

Авторътъ на тази интересна за насъ студия излиза за пръвъ пѫть въ печата съ наученъ трудъ. Той си поставя за цѣль да опише всички извѣстни досега колониални монети на Serdica (София), които сѫ били сѣчени въ този градъ прѣзъ врѣме на римското владичество. Такива монети притежаваме съ образитѣ на слѣднитѣ императори и императрици: Маркъ Аврели, Фаустина по-младата, Луци Веръ, Септими Северъ, Юлия Домна, Каракала, Гета и Галиенъ. Слѣдователно колониални монети сѫ били сѣчени въ София прѣзъ втората половина на втория вѣкъ сл. Хр. до началото на третия вѣкъ (161—217 год.), и послѣ въ врѣмето на Галиена (253—268 год.). Вслѣдствие на какво се дължи това продължително прѣкѫсване на монетитѣ прѣзъ третия вѣкъ, още не е установено. Отъ първия периодъ не сѫ намѣрени досега монети съ образа на Комода (180—192 год.).

За да направи своя каталогъ по-пъленъ, Ружичка се е постаралъ да използува материала на всички по-значителни обществени и частни сбирки въ Европа, чийто списъкъ е даденъ въ началото на книгата му. Монети отъ Сердика сѫ притежавали 39 отъ тѣхъ, а 11 не сѫ имали никакви монети отъ този видъ. Слѣдователно прѣгледанъ е билъ материалътъ на 50 нумизматически сбирки — обстоя-

телство, което служи като най-добра гаранция за пълнотата на католога на Ружичка. Отъ нумизматическитѣ сбирки въ България сж били използувани слѣднитѣ: на Народния музей въ София, на Археологическото дружество въ Варна, на В. Аврамовъ (сега сжщо въ Народния музей) и на д-ръ В. Георгиевъ въ София, на Ив. Д. Буровъ и подполковникъ Ханджиевъ въ Русе. Управлението на нѣкои музеи, въ това число и на Народната библиотека въ Пловдивъ, не е се отзовало на молбата на автора, да му изпрати отпечатъци отъ монетитѣ на Сердика, които тѣ притежаватъ.

Какъвъ голѣмъ прогресъ прѣдставя катологътъ на Ружичка въ сравнение съ по-старитѣ обработвания на сжщия материалъ, се вижда най-добрѣ отъ количеството на описанитѣ типове. Въ извѣстния каталогъ на Mionnet, който и досега запазва своето значение, сж описани само 108 типа отъ Сердика; въ каталога на Н. Мушмовъ (София 1912) намираме 217 типа, а у Ружичка — 502 типа. Както се вижда отъ каталога на Ружичка, монетитѣ на Сердика сж застжпени най-добрѣ въ сбирката на Народния музей въ София (включително съ сбирката на В. Аврамовъ). Отъ описанитѣ 502 тнпа повече отъ половината (278) се намиратъ въ сбирката на нашия музей, безъ да се смѣтатъ дубликатитѣ. Слѣдъ това иде Берлинъ съ 83 типа, Виена (67), Будапеща (55), Парижъ (50), Загребъ (35), Лондонъ (30), Петроградъ (28), собствената сбирка на автора (22), а въ останалитѣ сбирки монетитѣ на Сердика сж застжпени съ по-малко отъ 20 екземпляра. Както се вижда отъ това сравнение, сбирката на Народния музей въ София, по отношение на въпроснитѣ монети, е несравнено по-богата отъ коя да е друга колекция. Сжщото нѣщо важи впрочемъ и по отношение на другитѣ колониални монети отъ Мизия и Тракия.

При описанието на монетитѣ Ружичка се е ржководѣлъ отъ нормитѣ, установени за голѣмия каталогъ на Берлинската академия, като въ нѣкои отношения се стрѣми и къмъ по-голѣма пълнота (напр. чрѣзъ посочването на теглото на нѣкои екземпляри). По такъвъ начинъ трудътъ на Ружичка се явява като една твърдѣ цѣнна подготвителна работа за тоя каталогъ, който за жалость излиза извънредно бавно (гл. Извѣстия I 231 сл., II 290 сл. и III 349 сл.). Извѣстни грѣшки и неточности въ описанията ще трѣбва да се припишатъ, види се, главно на това, че отпечатъцитѣ, съ които е разполагалъ авторътъ, не сж били достатъчно ясни. Така напр. Хадесъ-Сараписъ въ монетата n° 58 седи не на „столъ", но на тронъ, характеренъ за това божество. Диана въ монетата n° 73 не държи въ десната ржка копие, съ което тя не се изобразява, а вади съ ржката си стрѣла изъ кутията, която се намира на гърба ѝ (обикновениятъ типъ на Диана, извѣстенъ най-добрѣ чрѣзъ бившата Версайлска статуя, сега въ Луврския музей). Върху монетата n° 122 е прѣдставенъ не Сараписъ, а Хадесъ-Сараписъ, тъй като въ лѣво прѣдъ него се вижда триглавиятъ Церберъ, който въ описанието не се споменува, макаръ че се забѣлѣзва и въ изображението на табл. II. Слѣдователно типътъ е сжщиятъ, както при монетата n° 58. Рѣчниятъ богъ Oescus (Oiskos, Искъръ) въ нѣкои отъ монетитѣ (n° 3, 20 и 282) се облѣга не на повалена урна, но на скала, както това се вижда много по-ясно при монети като n° 283 (изображение на табл. VI). При монетата n° 282 десната ржка на сжщия богъ, сложена върху колѣното му, не държи тръстика, а е празна, както това личи много добрѣ въ оригинала.

При описанието на много божества, като Асклепи, Хера, Немезида, Конкордия и др. (гл. n° 10, 12, 66, 70, 84, 132, 249, 308, 315—318, 426, 455, 494 и др.) Ружичка споменува и хламида, метната върху ржката. Въ всички тѣзи случаи имаме работа не съ отдѣлна дреха хламида, а съ края на мантията, прѣметнатъ върху ржкава. Извѣстно е впрочемъ много добрѣ, че въпроснитѣ божества се изобразяватъ и въ други паметници винаги само съ мантия или съ хитонъ и мантия, но никога не и съ хламида.

Тритѣ женски фигури, прѣдставени върху монетитѣ n° 215 и 490, трѣбва

да се означатъ не като Харити, а като Нимфи, добрѣ извѣстни въ тоя видъ споредъ надписитѣ върху многобройни оброчни плочки отъ Тракия, дѣто тѣхниятъ култъ е билъ твърдѣ разпространенъ. При монетата nº 215 срѣдната Нимфа не спуща лѣвата си ржка върху хълбока, но поставя и двѣтѣ си ржцѣ върху рамената на другитѣ двѣ Нимфи. Тази подробность личи добрѣ въ оригинала, макаръ той и да е твърдѣ много изтритъ. Слѣдователно типътъ е сжщиятъ както при nº 490.

Ружичка обяснява голата дѣтска фигура, която се намира до Аполона Iatros върху монетитѣ nº 169—174 като Асклепи. Това обяснение не е задоволително, тъй като ние никждѣ на друго мѣсто не срѣщаме Асклепия прѣдставенъ като дѣте безъ никакви атрибути. Ето защо въпросната дѣтска фигура съ много по-голѣмо право може да се смѣта за Телесфоръ, който въ тракийскитѣ оброчни плочки се изобразява често съ Асклепия и Хигия като дѣте безъ никакви атрибути (ср. напр. оброчнитѣ плочки отъ светилището на Асклепия при Глава Панега въ Археологически Извѣстия на Народння музей I, 1907, 33 сл.). Наистина Телесфоръ се прѣдставя обикновено съ дълга дреха съ качулка. Въ монетитѣ дѣтето до Аполона е или съвсѣмъ голо (nº 169—172), или пъкъ е намѣтнато съ мантия (nº 173—174). Това отклонение отъ обикновения типъ може обаче да се обясни съ обстоятелството, че въ монетитѣ изображението е съвсѣмъ дребно, тъй че не е имало възможность да се дадатъ повече подробности.

Изобщо взето, каталогътъ на Ружичка е една отлична въ своя родъ книга, въ която авторътъ е вложилъ не само умѣние, но така сжщо и голѣмъ трудъ и търпѣние, за които непосветенитѣ въ този видъ работи мжчно могатъ да си съставятъ понятие. Да се надвиятъ многобройнитѣ мжчнотии, които винаги се изпрѣчватъ при започването на едно такова съчинение, е само по себе си едно дѣло, което вече прави честь на автора. Както се научаваме, Ружичка ималъ намѣрение да състави единъ подобенъ каталогъ и за монетитѣ отъ Pautalia (Кюстендилъ). Нека му пожелаемъ още отсега успѣхъ и за този новъ неговъ трудъ, който, надѣваме се, ще има още по-голѣми достоинства, отколкото разгледаниятъ тукъ.

Б. Филовъ.

Български художествени старини. Издава Археографическата комисия при Министерството на Народната Просвѣта. Книга II, София; 10 таблици фолио въ хромолитография съ обяснителенъ текстъ (дата на прѣдговора: декември 1911 г.).

Първата книга отъ Български художествени старини, която съдържаше репродукции отъ стари дървени иконостаси и други рѣзбарски издѣлия, бѣ излѣзла още въ 1907 год. Сега, едва слѣдъ 7 години, излиза и втората книга, въ която намираме цвѣтни репродукции отъ орнаменти на старобългарски и влахобългарски ржкописи отъ XVI и XVII вѣкъ. Причината за това забавяне се крие въ техническитѣ мжчнотии, съ които е било свързано изработването на таблицитѣ въ София.

У насъ появяването на това цѣнно издание остава почти незабѣлѣзано. Не знаемъ, дали трѣбва да припишемъ това нѣщо на липсата на интересъ у нашата публика къмъ подобни книги, или пъкъ на начина, по който се издаватъ самитѣ художествени старини. Изглежда, като че втората причина ще да има по-голѣмо значение. Българскитѣ художествени старини прѣслѣдватъ двояка цѣль: отъ една страна тѣ искатъ да популяризиратъ произведенията на нашето народно изкуство, като ги направатъ достжпни на по-широки кржгове, а отъ друга страна тѣ даватъ систематически подбранъ материалъ за научни изслѣдвания. Като главни прѣпядствия за постигането на първата цѣль се явяватъ бавностьта въ издаването, голѣмиятъ неудобенъ форматъ и ограниченото разпространение на книгата. За жалость и като суровъ материалъ за научни изслѣдвания, Българскитѣ художествени старини не удовлетворяватъ достатъчно онѣзи научни изисквания, които би трѣбвало

да не се прѣнебрѣгватъ при едно издание отъ този родъ.

Човѣкъ добива впечатлението, като че Археографическата комисия е имала прѣдъ видъ повече нуждитѣ на нашата художествена индустрия, отколкото изискванията на чистата наука и специално на историята на старото изкуство у насъ. Така напр. половината отъ таблицитѣ въ първата книга могатъ да служатъ за това, да дадатъ на нѣкой майсторъ-рѣзбарь идеи за мотиви и композиция. Обаче при едно научно изслѣдване тѣ сж несъстоятелни, тъй като съдържатъ само общи изгледи на иконостаси, безъ каквито и да било детайлни снимки, възъ основа на които да можемъ да се произнесемъ върху стила и техническитѣ особности на съотвѣтнитѣ произведения. Сжщо и въ втората книга не намираме въ това отношение никакъвъ прогресъ. Даже самиятъ начинъ за възпроизвеждане на паметницитѣ — хромолитографията — когато се касае за точность и запазване на характера на оригиналитѣ, не може, при днешното състояние на печатарската техника, да се счита за удовлетворителенъ при издания отъ този родъ. Въ обяснителнитѣ бѣлѣжки се съобщава, че Археографическата комисия разполага още съ богатъ материалъ отъ орнаменти, заети отъ стари ржкописи и отъ народни шевици, който комисията щѣла да издаде по сжщия начинъ. Ако при такава перспектива човѣкъ си спомни великолѣпнитѣ репродукции на стари шевици, възпроизведени направо отъ оригиналитѣ посрѣдствомъ трицвѣтна автотипия въ албума, който напослѣдъкъ бѣ издаденъ отъ Министерството на Търговията съ участието на Народния Етнографически музей, или пъкъ за приготвенитѣ по сжщия начинъ репродукции отъ старобългарската орнаментирана керамика отъ Патлейна, помѣстени въ настоящата книга на „Извѣстията", то сравнението не ще да бжде никакъ въ полза на изданията на Археографическата комисия.

Обяснителниятъ текстъ къмъ таблицитѣ въ втората книга на Художественитѣ старини сжщо така не е удовлетворителенъ въ научно отношение. Въ него не сж посочени даже размѣритѣ на издаденитѣ листове отъ ржкописи, за да не бжде човѣкъ въ недоумѣние, дали при репродукцията е спазенъ точно форматътъ на оригиналитѣ или не. Въ встжпителнитѣ бѣлѣжки срѣщаме слѣдното твърдение, което не може да не направи впечатление даже и на единъ повръхностенъ читатель: „Извѣстно е, че тъй нарečениятъ тератологиченъ („чудовищенъ") стилъ най-напрѣдъ се е развилъ главно въ България прѣзъ XI—XIII вѣкъ и че сжщиятъ, прѣнесенъ въ Русия, тамъ се е доразвилъ до голѣми размѣри". Желателно би било да се посочи, на какви изслѣдвания и студии се базира това заключение, тъй като, ако има нѣщо „извѣстно" въ науката, то е, че тератологичниятъ стилъ е сжществувалъ още прѣзъ епохата на класическата древность и че неговото отечество въ всѣки случай трѣбва да се дири въ земитѣ на старото ориенталско изкуство.

Изобщо отъ издаденитѣ досега двѣ книги отъ Български художествени старини се добива впечатлението, като че ли Археографическата комисия нѣма ясно прѣдставление нито за материала, който трѣбва да се очаква отъ едно такова издание, нито пъкъ за начина, по който този материалъ трѣбва да бжде обнародванъ, за да удовлетворява съврѣменитѣ научни изисквания. Нека прочее се надѣваме, че за напрѣдъ, като минаватъ въ ржцѣтѣ на Академията на наукитѣ, Българскитѣ художествени старини ще бждатъ поставени на съотвѣтната висота и че констатиранитѣ досега недостатъци ще бждатъ прѣмахнати, за да може и това издание да заеме онова мѣсто въ нашата научна литература, което му подобава. На всѣки случай не можемъ да не засвидетелствуваме нашата признателность къмъ Археографическата комисия за положенитѣ отъ нея трудове при създаването на едно ново дѣло, чието начало, както винаги, е особно трудно и което не може да нѣма своитѣ недостатъци.

Б. Филовъ.

G. Popa-Lisseanu, Incercare de monografie cetatii Drâstorul-Silistra. Cu doua harti si ilustratiuni. Bucaresti 1913, 244 стр. Цѣна 3 фр.

Авторътъ Попа-Лисяну, въ този опитъ за монография на крѣпостьта Доростолъ-Силистра, излага историята на града и, въ една прибавка, дава нѣколко документи и грамоти, що засѣгатъ ромънското минало въ свръзка съ Силистра. Добавенъ е въ влашки прѣводъ и Петербургскиятъ протоколъ отъ 2 май 1913 год., по който този градъ се отстжпва отъ България на Ромъния.

Въ историко-археологическата главна часть сж разгледани слѣднитѣ глави: 1. Доростолъ въ прѣдримската епоха. 2. Доростолъ прѣзъ римско врѣме. 3. Доростолъ прѣзъ врѣме на нахлуването на варваритѣ. 4. Християнството въ Доростолъ и доростолскитѣ мжченици. 5. Доростолъ по врѣме на гръцко-българскитѣ войни. 6. Доростолъ при Мирча Старши. 7. Силистра подъ турцитѣ. 8. Силистра прѣзъ XIX вѣхъ. 9. Черковна история на Силистра. 10. Силистра въ наше врѣме.

Й. Ивановъ.

Библиография

Baege, W. De Macedonum sacris. Halis Saxonum 1913, IX + 244 страници. (Dissertationes philologae Halenses, vol. XXII).

Баласчевъ, Г. Старобългарско блюдо съ надписъ отъ XII—XIII вѣкъ. Минало III, 1914, 3—11. Бѣлѣжки върху едно сребърно блюдо въ Бѣлградския музей съ надписъ † **цѹзъменъ сєкастъ**. Споменатиятъ въ надписа Цуцъменъ се идентифицира съ Ἐτζυϊσμένος, познатиятъ владѣтель на крѣпостьта Просѣкъ въ Македония.

Бобчевъ, С. С. Царь-Страшимировото писмо до Брашовяни. Извѣстия на истор. друж. IV, 1915. 71—78.

Wace, A. J. B. Mumming plays in the southern Balkans. Annual of the British School at Athens XIX, 1912/13, 248—265.

Vulič, N. Antike Denkmäler in Serbien. Jahreshefte des Oesterreich. Archaeol. Institutes XV, 1913, 213—238. Гръцки надписъ (милиарна колона) отъ врѣмето на императора Филипа Арабъ, поставенъ отъ града Pautalia (ἡ Παυταλίων πόλις), въ който се споменува легатътъ на Тракия Furnius Publianus; намѣренъ при Пиротъ. — Релиефъ на Зевса, хвърлещъ молнията, съ орелъ и змия (за типа гл. Seure, Revue des études grecques XXVI, 1913, 225 сл.); намѣренъ при Суково, Пиротско.

Дечевъ, Д. Приносъ къмъ античната география на България. Извѣстия на историческото дружество IV, 1915, 23—36. Върху старитѣ названия на Рила (Δοῦναξ) и на Витоша (Σκόμιος и Σκόμβρος), които авторътъ се опитва да обясни етимологически.

Златарски, В. Н. Извѣстието на Михаила Сирийски за прѣселението на българитѣ. Извѣстия на истор. друж. IV, 1915, 37—52.

Ивановъ, Й. Поменици на български царе и царици. Извѣстия на истор. друж. IV, 1915, 219—229.

Кацаровъ, Г. И. Къмъ религията на стара Тракия. Списание на Бълг. Акад. VIII, 1914, 75—84. Бѣлѣжки върху студията на М. Ростовцевъ, Представленіе о монархической власти въ Скиѳіи и на Боспорѣ. Отнася се до тълкуването на двата конника съ фригийски шапки, които често се срѣщатъ върху оброчни плочки у насъ (извѣстни и подъ името Тракийски конници) и които се обясняватъ като изображения на бога Митра.

— Нови антични паметници отъ България. Извѣстия на историческото дру-

жество IV, 1915, 1—7. Алтарь на Diana Germetitha съ латински надписъ отъ околностьта на Плѣвенъ. — Гръцки надписъ отъ Никюпъ отъ врѣмето на Марка Аврелия въ честь на жреца Миники и на дъщеря му Фирмина (краятъ загубенъ).

Kazarow, G. I. Vorgeschichtliche Funde aus Sveti-Kyrillovo (Südbulgarien) Prähistorische Zeitschrift VI, 1914, 67—88 съ 23 образа и една таблица. Обнародва прѣдисторическия материалъ отъ късната неолитична епоха, изкопанъ отъ могилата при Св. Кирилово, отъ която произхождатъ и разни прѣдмети отъ римско врѣме (гл. Извѣстия III 300 сл.).

Kretschmer, P. Die erste thrakische Inschrift. Glotta, 1914, 74—79. Дава резюме на статията на Б. Филовъ, златенъ пръстенъ съ тракийски надписъ (Извѣстия III 202 сл.), като възприема заключението, че въпросниятъ надписъ е наистина тракийски.

Милевъ, Н. И. Извѣстия за състоянието на Турция въ края на XVIII вѣкъ. Списание на Бълг. Акад. VI, 1913, 1—71. Спoредъ G. A. Olivier, Voyage dans l'empire Othoman, l'Egypte et la Perse; Paris 1801—1807. Прѣдава и коментира свѣдѣнията, които засѣгатъ България, като се спира по-подробно върху извѣстията за Пазвантоглу.

— Католишката пропаганда въ България прѣзъ XVIII вѣкъ. София 1914, 194 стр. 8°.

Mispoulet, J. B. Note sur un diplôme militaire découvert en Thrace, concernant la flotte de Misène, du 9 février 71. Compte-rendus de l'Acad. des Inscriptions 1912, стр. 394—407.

Мутафчиевъ, П. Владѣтелитѣ на Просѣкъ, страници изъ историята на българитѣ въ края на XII и началото на XIII вѣкъ. Сборникъ на Българ. Акад. I, 1913, 1—85. Разглежда подробно дѣйностьта на Добромиръ Хриза и на Стрѣза, които счита за двѣ отдѣлни лица. Локализира Просѣкъ по срѣдното течение на Вардара, вѣроятно при сегашната Демиръ-капия.

Мушмовъ, Н. Старобългарскитѣ монети. Минало III, 1914, 58—63. Дава общъ прѣгледъ на монетитѣ, сѣчени отъ българскитѣ царе.

— Названията на старобългарскитѣ монети. Извѣстия на Историческото дружество IV, 1915, 189—206. Върху имената перпери, златици, грошове, аспри и бодки.

Недевъ, Н. Върху историята на Видинското царство. Видинъ 1914, 20 стр. 16° (Археологическа библиотека № 2, издава Видинското археологическо дружество).

Pârvan, V. Notes d'archéologie thrace. Bulletin de l'Institut pour l'étude de l'Europe sud-orientale (Bucarest) I 126—129.

Poppow, R. Die Ausgrabungen in der Höhle „Malkata Podlisža“ beim Dorfe Beljakovež, unweit der Stadt Tirnovo. Prähistorische Zeitschrift V, 1913, 449—460. Най-стариятъ пластъ въ пещерата, който съдържа само фосилни кости, е дилувиаленъ. Пещерата е била обитавана отъ човѣка прѣзъ късно-каменния периодъ и послѣ повторно въ римско врѣме, както това е извѣстно и за други пещери въ околностьта на Търново. Ср. Извѣстия II 248 сл.

Treidler, H. Die Skythen und ihre Nachbarvölker. Archiv für Anthropologie N. F. XIII, 1914, 280—307.

Успенскій, Ѳ. И. История византийской имперіи, томъ I, С. Петербургъ, Брокгаузъ-Ефронъ, X+872 стр. 4° съ 7 карти, 12 таблици и 87 образа въ текста (1913 г.). — Обема византийската история до врѣмето на Ираклия и неговитѣ приемници (до 716 година). Най-голѣмъ интересъ прѣдставятъ за насъ главитѣ, въ които се третира въпросътъ за прѣселяването на славянитѣ на Балканския полуостровъ (стр. 386—406, 461—481, 607—629, 659—678), а особно VI глава въ третата часть (стр. 767—788): Сла-

вяне въ VII и въ началѣ VIII в.; утвержденіе болгаръ на Балканскомъ полуостровѣ.

Филовъ, Б. Възобновяването на Пловдивската крѣпость въ врѣмето на Маркъ Аврелия. Извѣстия на историч. дружество IV, 1915, 9—21. Прѣиздава и коментира извѣстния двуезиченъ надписъ отъ Пловдивъ отъ врѣмето на Маркъ Аврелия.

Filow, B. Archaeologische Funde in Bulgarien im J. 1913. Jahrbuch des deutschen archaeol. Instituts, Anzeiger 1914, 416—429. Изброява по-важнитѣ археологически открития въ България прѣзъ 1913 година.

Fischer, E. Sprachliche und dingliche Parallelen aus dem alten Thrakergebiet. Anthropos VIII 775—778.

— Die Pelasger. Zeitschrift für Ethnologie XLVI, 1914, 49—57. Засѣга старата етнография на Балканския полуостровъ.

Шишковъ, Ст. Н. Помацитѣ въ тритѣ български области: Тракия, Македония и Мизия. Часть I, Пловдивъ 1914.

Шкорпилъ, К. Описъ на старинитѣ по течението на рѣка Русенски Ломъ (Материали за археологическа карта на България, книга I; издава комисията за старинитѣ при Народния археологически музей), София 1914, VI + 200 стр. 8⁰ съ 4 карти и 152 образа.

1

2

3

СРЕБЪРНА СТАТУЙКА ОТЪ НИКОЛАЕВО.

РИМСКИ НАКИТЪ ОТЪ НИКОЛАЕВО.

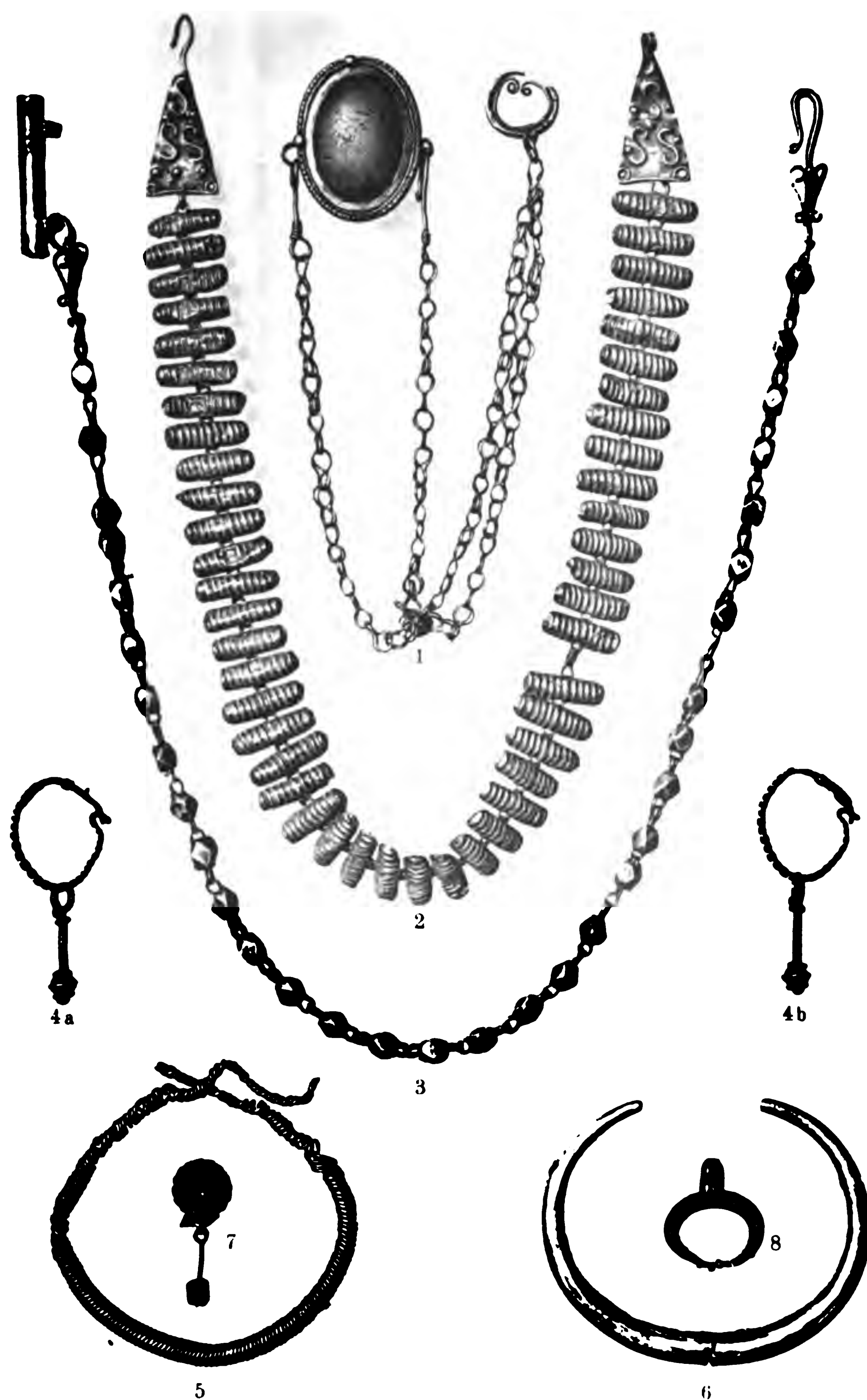

РИМСКИ НАКИТЪ ОТЪ НИКОЛАЕВО.

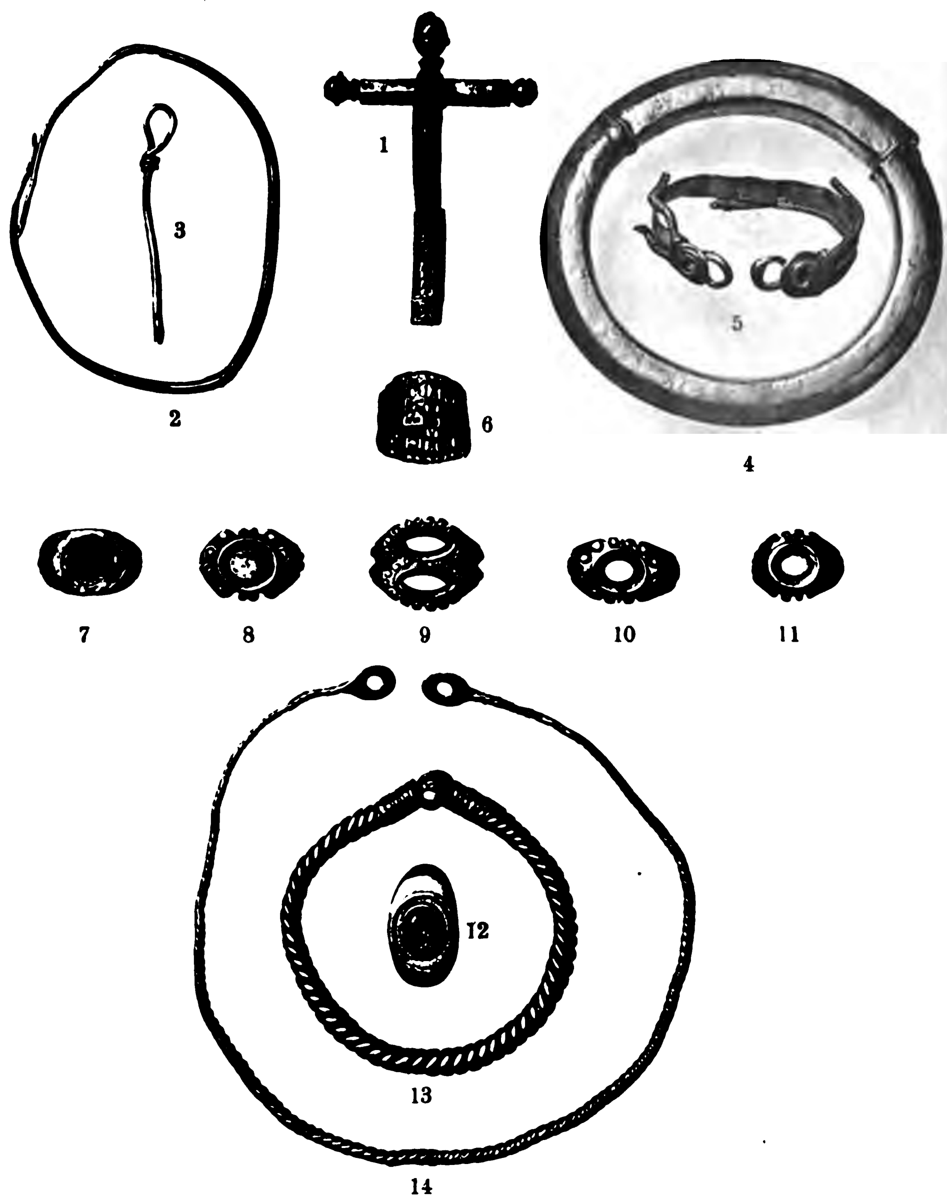

РИМСКИ НАКИТЪ ОТЪ НИКОЛАЕВО.

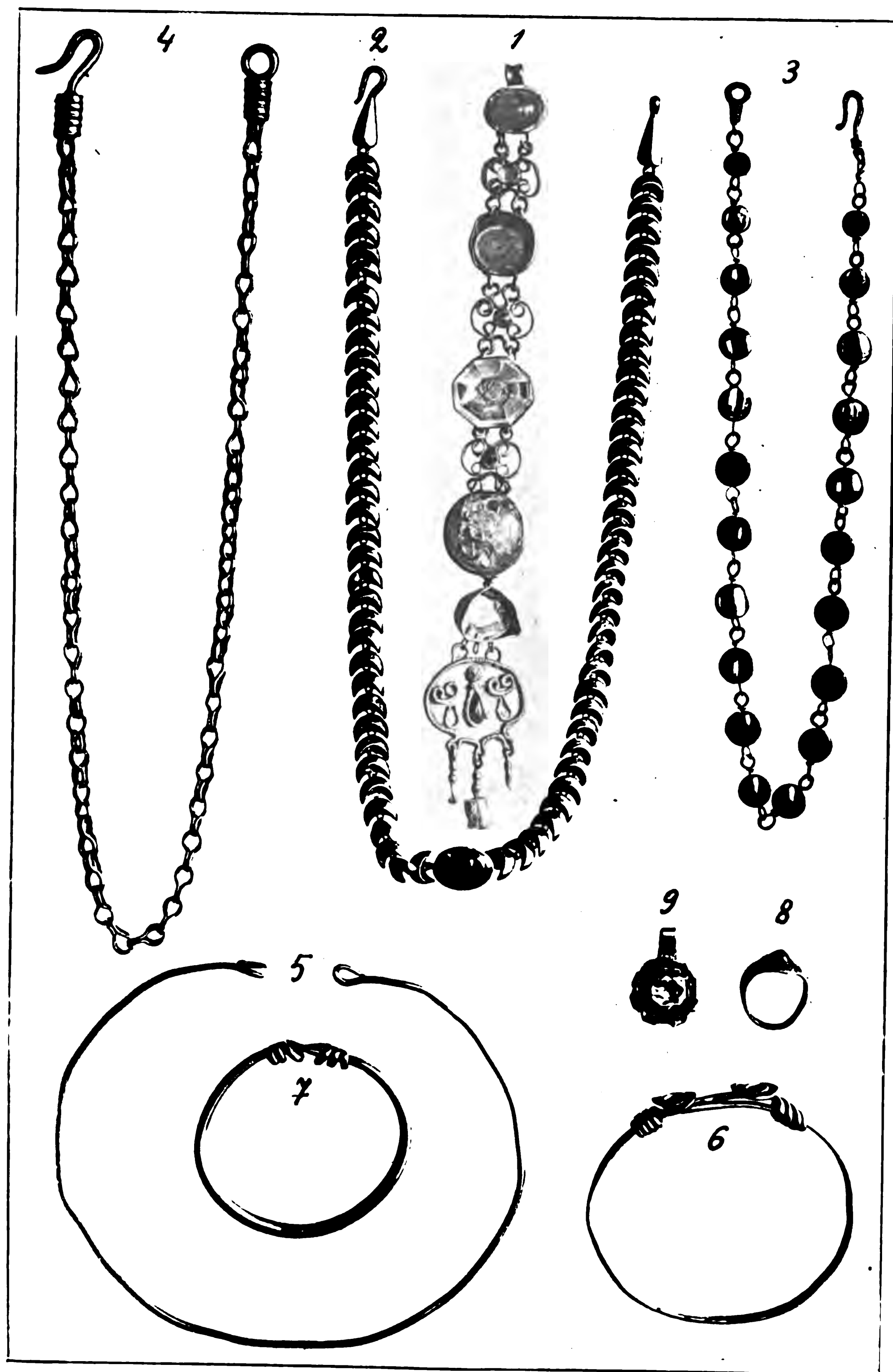

Римски накитъ отъ Арчаръ.

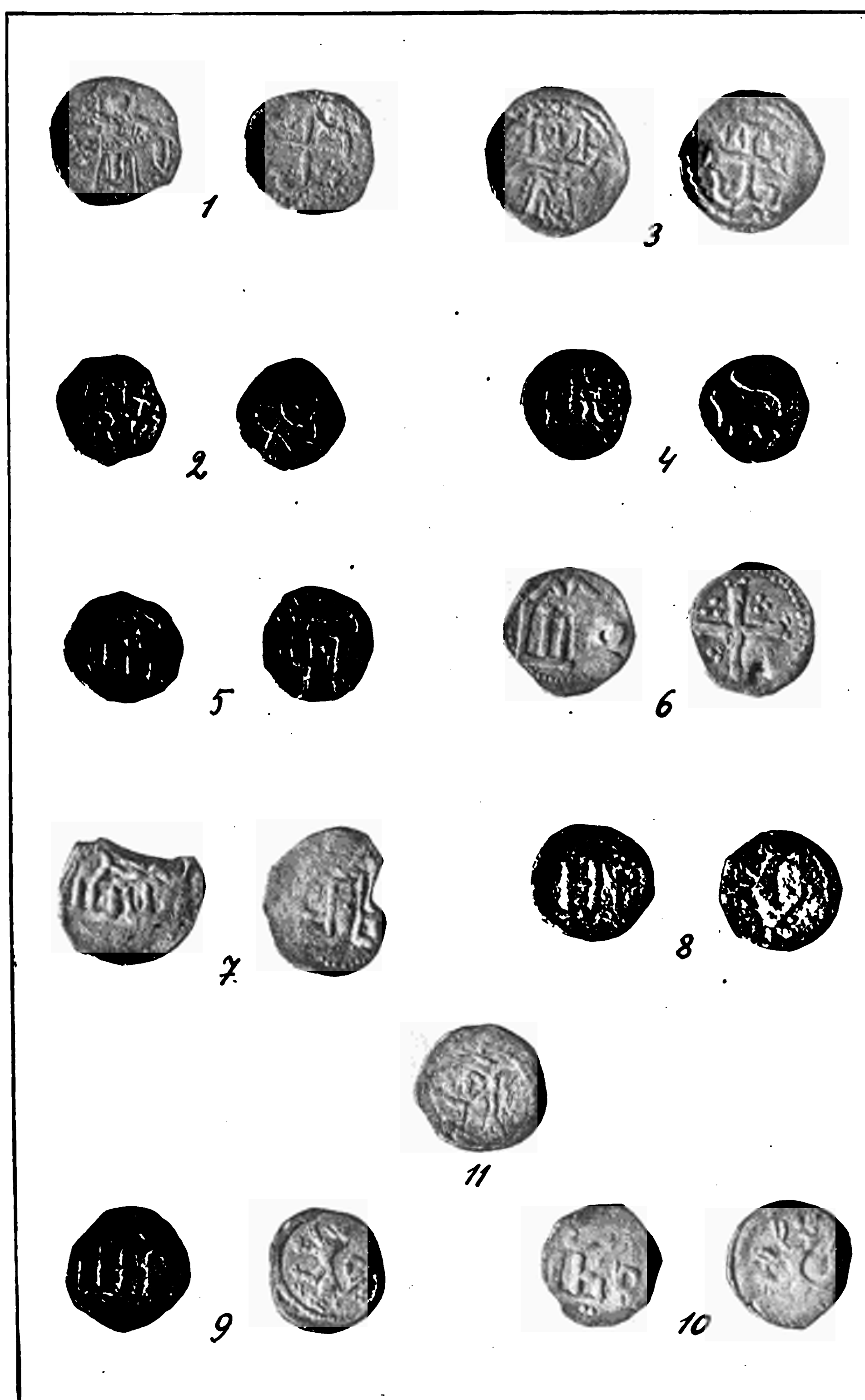

Старобългарски мѣдни монети.

1—2

3—4

5—6

Оброчни релиефи отъ Копиловци.

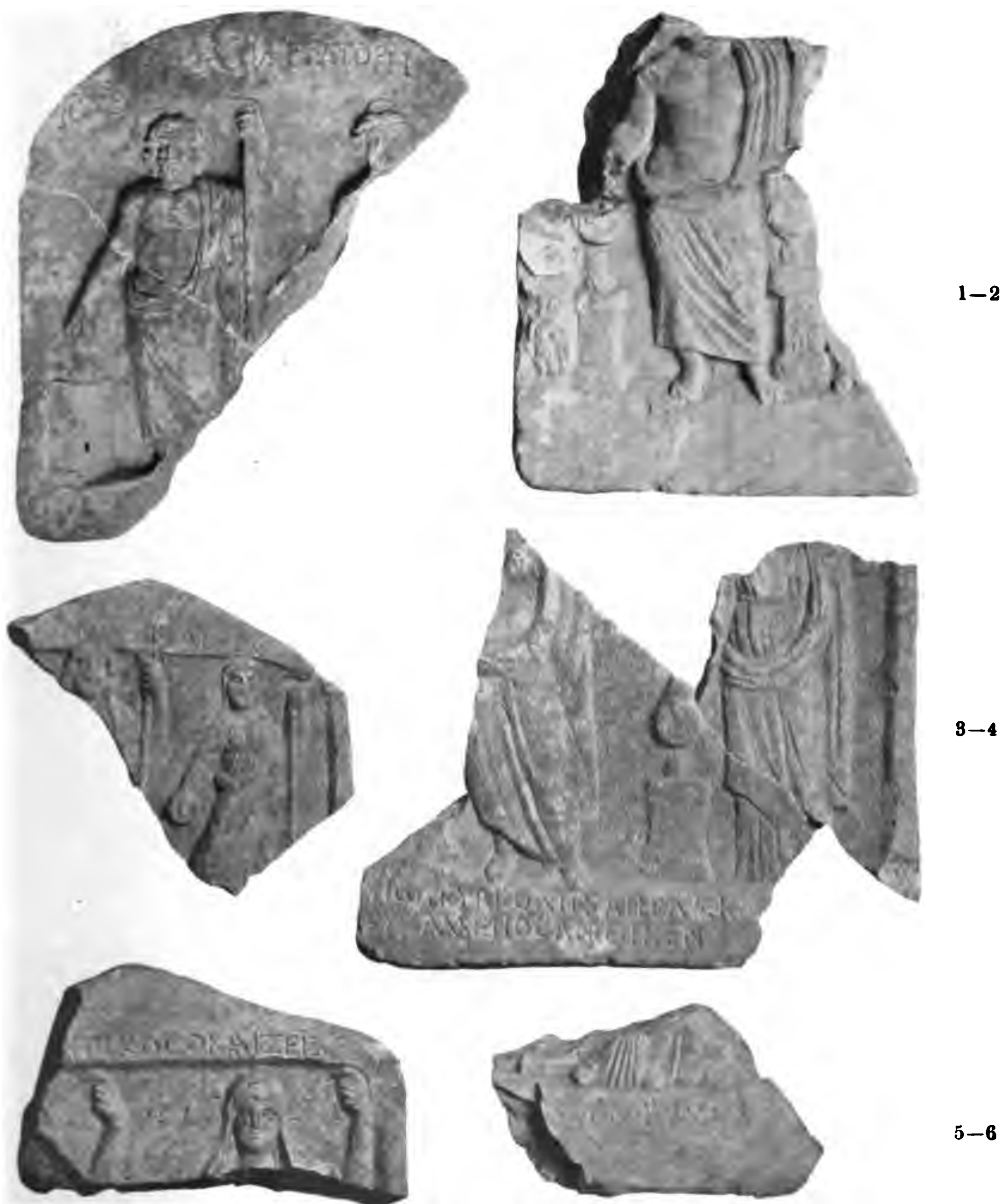

1—2

3—4

5—6

Оброчни релиефи отъ Копиловци.

1—2

3—4

5—6

Оброчни релиефи отъ Копиловци.

1—2

3—4

Оброчни релиефи отъ Копиловци.

1—2

3—4

5—6

Оброчни релиефи отъ Копиловци.

1—2

3—4

5—6

Оброчни релиефи отъ Копиловци.

1—2

3—4

5—6

Оброчни релиефи отъ Копиловци.

Оброчни релиефи отъ Копиловци.

Оброчни релиефи и статуйки отъ Копиловци.

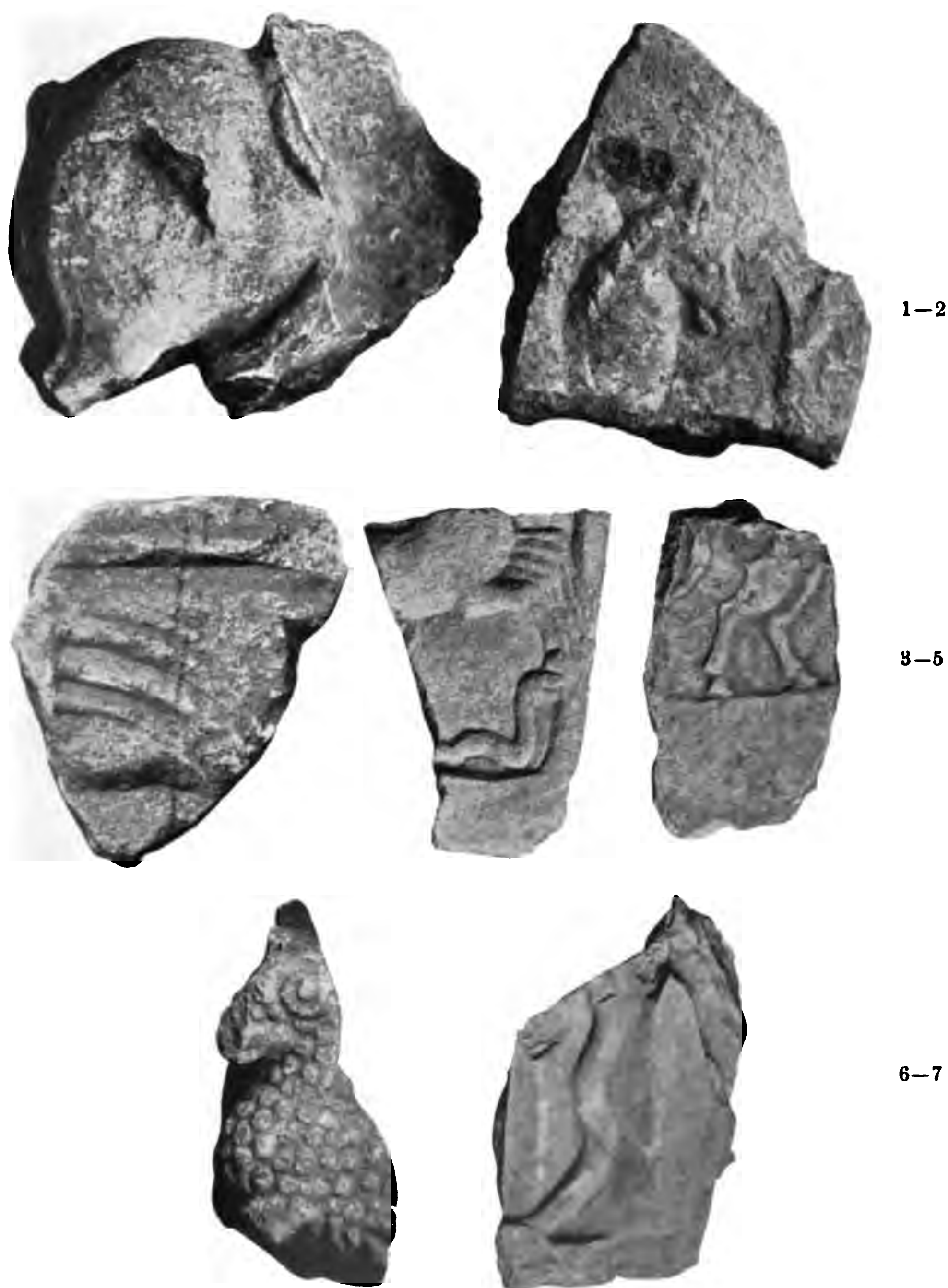

Оброчни релиефи отъ Копиловци.

1—3

4—6

7—9

Оловени огледалца отъ Копиловци.

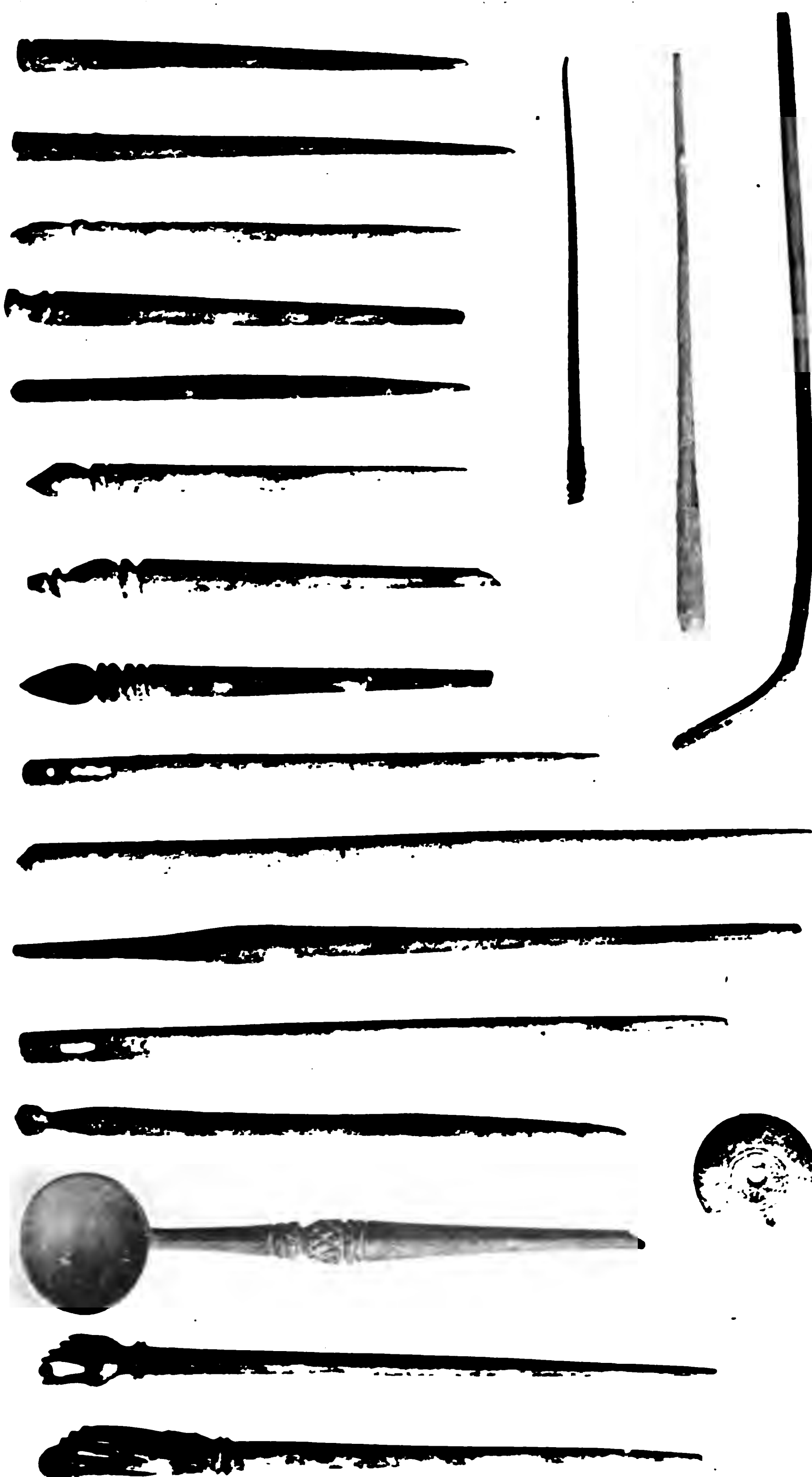

Костени и бронзови игли отъ Копиловци.

1—5

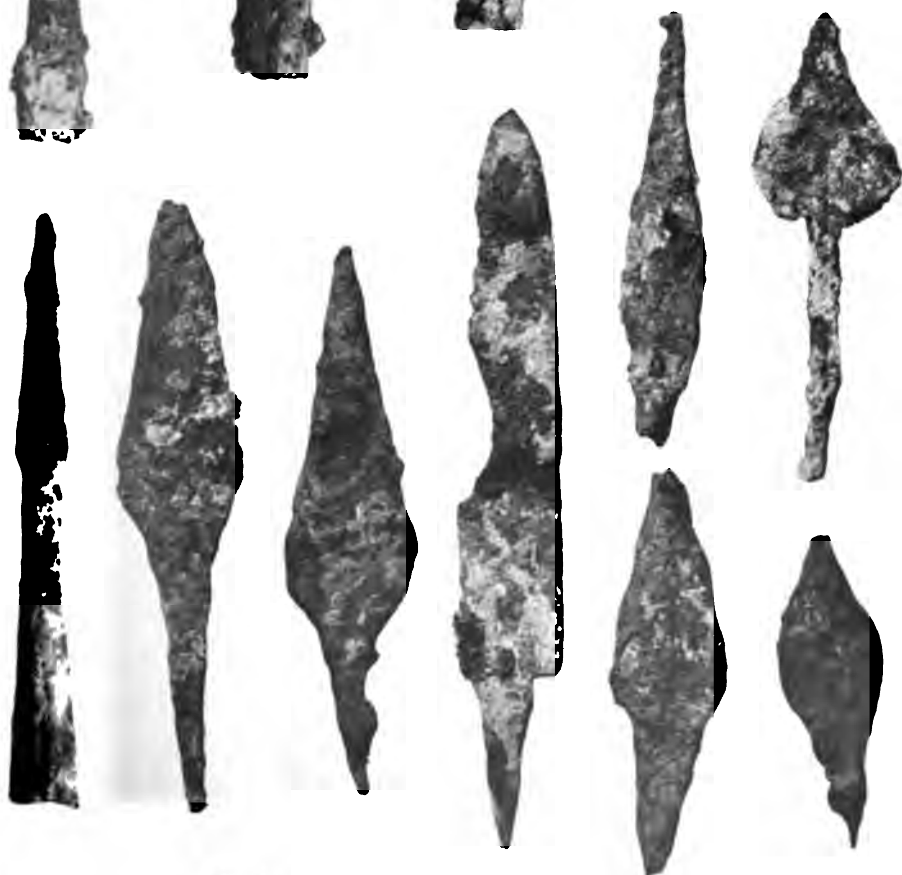

10—11

6—9

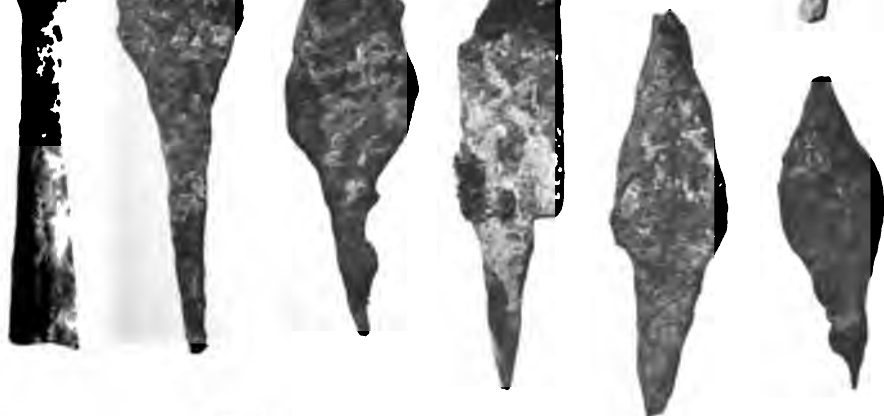

12—13

Желѣзни оржжия отъ Копиловци.

1—3

4—6

7—9

10—12

Глинени сѫдове отъ Копиловци.

1—3

4—7

8—11

12—14

Глинени сѫдове отъ Копиловци.

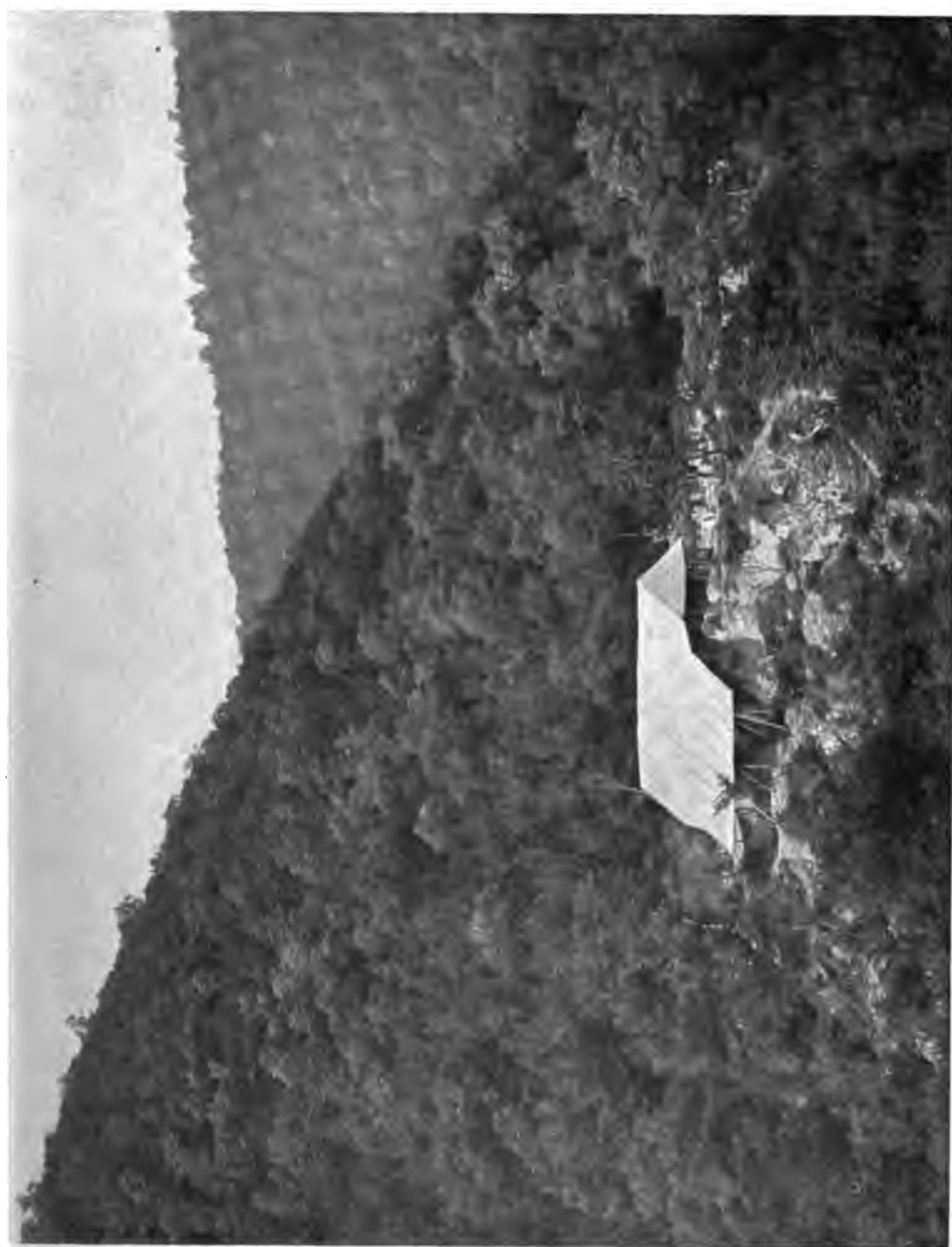

Мѣстностьта Патлейна при Прѣславъ.

Планъ на разкопкитѣ при Патлейна.

Църквата въ Патлейна отъ сѣверо-изтокъ.

Вѫтрѣшность на църквата въ Патлейна,
гледана отъ западъ.

Алтарьтъ на църквата въ Патлейна.

Вжтрѣшниятъ юго-западенъ жгълъ на църквата въ Патлейна.

Централната врата на църквата въ Патлейна,
гледана отъ истокъ.

Църквата въ Патлейна отъ юго-западъ, съ околностьта й.

Гробницата на сѣверъ отъ църквата въ Патлейна.

Сгради на северо-западъ отъ църквата въ Патлейна.

Керамиченъ образъ на св. Тодоръ отъ Патлейна (1/4 ест. вел.).

Керами[illegible]

Фрагменти отъ керамични корнизи отъ Патлейна ($^2/_3$ ест. вел.).

Фрагменти отъ керамични корнизи отъ Патлейна (2/3 ест. вел.).

Керамични фрагменти отъ Патлейна (2/3 ест. вел.).

Керамични фрагменти отъ Патлейна ($^{2}/_{3}$ ест. вел.).

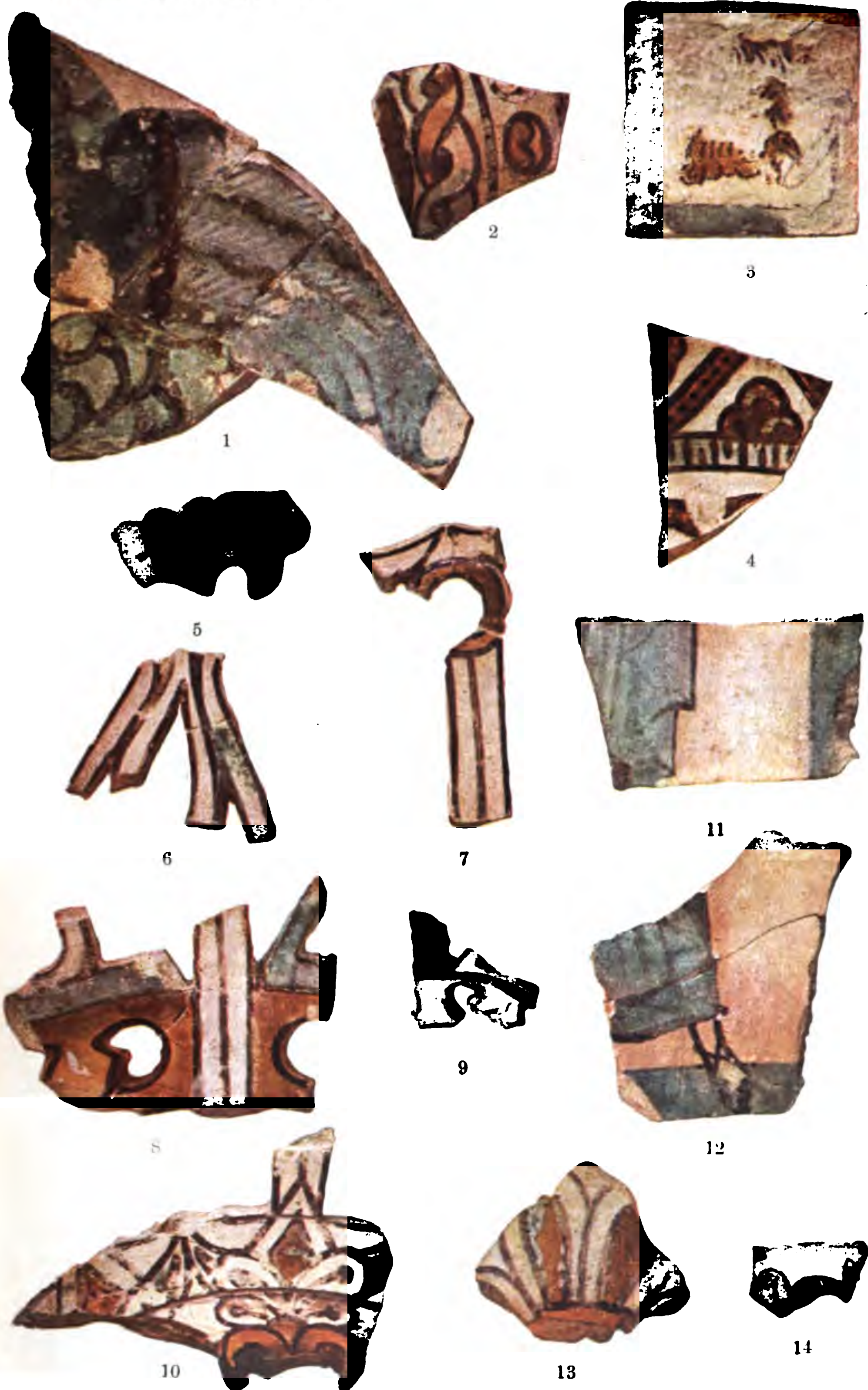

Керамични фрагменти отъ Патлейна ($^{2}/_{3}$ ест. вел.).

1

2

Реконотрукция на корнизитѣ
табл. XXXIV и XXXV.

1

2

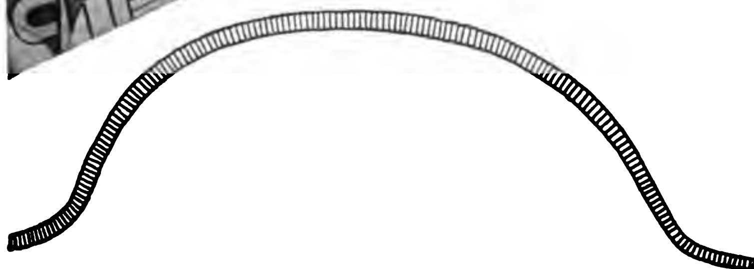

1. Реконструкция на корниза табл XXXVI.
2. Корнизова плочка съ трижгълна форма.

1. Реконструкция и профилъ на розетката табл. XXXIX 5—10.

2. Реконструкция и профилъ на плочката табл. XXXVII 5—6.

1

2

3

4

5

Прѣдисторическа керамика отъ Деневата могила.

Глиненъ фрагментъ отъ Деневата могила.

1

2

Глинени похлупаци отъ Деневата могила.

Издания на Археологическото дружество въ София

Извѣстия на Българското археологическо дружество, томъ I—IV, 1910-1914. — Цѣна на томъ по 10 лева (на членоветѣ на археологическитѣ дружества „Извѣстията“ се отстѫпватъ по 6 лева).

Упѫтване за събиране и запазване старини. София, 1909, 82 стр. 16^0 съ 159 образа. — Цѣна 60 ст.

Материали за историята на София:

Кн. I: **Проф. Г. И. Кацаровъ,** Приносъ къмъ старата история на София. София, 1910, 94 стр. 8^0 съ една фототипична таблица и 8 образа въ текста. — Цѣна 1 левъ.

Кн. II: **А. Протичъ,** Архитектоническата форма на Софийската църква Св. София. София, 1912, 126 стр. 8^0 съ 30 образа въ текста. — Цѣна 2 лева.

Кн. III: **Проф. А. Иширковъ,** Градъ София прѣзъ XVII вѣкъ. София, 1912, 96 стр. 8^0 съ 18 образа вънъ отъ текста и единъ планъ на София. — Цѣна 2 лева.

Кн. IV: **Д-ръ Б. Филовъ,** Софийската църква Св. София. София, 1913, VII + 172 стр. 4^0 съ 140 образа въ текста и 21 таблици въ фототипия и цвѣтна автотипия. — Цѣна 25 лева.

Намиратъ се за продань при Археологическото дружество (въ канцеларията на Народния музей) и въ книжарницата на **Хр. Олчевъ** въ София.

Н. А. Мушмовъ, Античнитѣ монети на Балканския полуостровъ и монетитѣ на българскитѣ царе. София, 1912, XX + 510 стр. 8^0 съ 70 таблици и означение цѣната на всѣка монета. Частно издание на автора, секретарь на Народния музей. — Цѣна 25 лева.

Цѣна на IV томъ 10 лева.
Prix du IVe tome pour l'étranger **12·50** frs.

Редакцията на списанието се намира въ Народния музей въ София.
Продава се въ редакцията и книжарницата на Хр. Олчевъ, София.

Rédaction au Musée National Bulgare à Sofia
En vente chez Otto Harrassowitz, Querstrasse 14, Leipzig.

ИЗВѢСТИЯ

НА

БЪЛГАРСКОТО АРХЕОЛОГИЧЕСКО ДРУЖЕСТВО

V

1915

съ 169 образа въ текста и 8 таблици

BULLETIN

DE LA

SOCIÉTÉ ARCHÉOLOGIQUE BULGARE

V

1915

avec 169 figures dans le texte et 8 planches

СОФИЯ — SOPHIA
ЦАРСКА ПРИДВОРНА ПЕЧАТНИЦА — IMPRIMERIE DE LA COUR ROYALE
1915

Съдържание

Таблици

Table des matières

(v. le résumé en français ou en allemand à la fin de chaque article)

Table des planches et des illustrations

Антични паметници изъ България

(Третя статия [1])

Отъ **Г. И. Кацаровъ**

I

Въ Народния археологически музей се пази единъ паметникъ, който, ако и да е постжпилъ въ сбирката доста отдавна [2]), е останалъ необнародванъ, при всичко че прѣдставя твърдѣ голѣмъ наученъ интересъ. Въ слѣднитѣ редове ще се помжчимъ да го обяснимъ, до колкото ни позволяватъ оскжднитѣ научни помагала, съ които разполагаме.

Горня половина отъ четиристраненъ жертвеникъ отъ варовникъ съ корнизъ, чиято десна страна е отчупена, сега високъ 0·64 м., ширина на корниза 0·39 м., дебелина 0·60 м.; ширина и дебелина на жертвеника 0·415 м.; върху прѣдната страна на корниза въ лѣво е издълбанъ простъ акротеръ, въ десно отъ него гръцки надписъ въ три реда; намѣренъ въ с. Кара-орманъ (Чирпанско).

Четиритѣ страни на жертвеника сж снабдени съ релиефи, които сж доста разядени и изтрити; ние ще ги опишемъ по редъ, като захванемъ съ тоя, що се намира върху лицевата страна на жертвеника.

А. Въ лѣво женска фигура, права, en face, запазена до корема, облѣчена съ прѣпасанъ ржкавенъ хитонъ и хламида, която пада въ дипли отъ лѣвото рамо къмъ краката, съ кждрава коса и калатъ на главата; десницата си простира надолѣ, като че държи нѣкакъвъ прѣдметъ (вѣроятно патера, както ще видимъ по-долѣ); въ лѣвата си ржка придържа рогъ на изобилие. Въ десно отъ тая фигура, въ срѣдата на релиефа, се вижда клончесто дърво съ дебело стъбло, върху което се е качило момче; то простира десницата си, за да се държи за клона, десниятъ му кракъ е прѣметнатъ върху лѣвия; лицето му е съвсѣмъ затрито. Въ десно отъ дървото се вижда фигура, обърната малко въ лѣво, отъ която е запазена главата, часть отъ гърдитѣ и проснатата надолѣ десница. — Обр. 1.

---

[1]) Ср. Изв. II 175 сл.; III 180 сл.

[2]) Прѣзъ 1906 г., инв. № 3926.

Какво е изобразеното въ лѣво женско божество? На пръвъ погледъ то ни напомня богинята съ рогъ на изобилие и калатъ на главата, която срѣщаме въ много монети на тракийскитѣ градове отъ римско врѣме. Както изтъква Ростовцевъ[1]), тоя типъ се срѣща въ Дионисополъ, Маркианополъ, Никополъ, Томи, Анхиало, Деултумъ, Адрианополъ, Маронея, Месемврия, Одесосъ, Павталия, Перинтъ, Филипополъ, Сердика, Августа

Обр. 1 — Прѣдниятъ релиефъ на жертвеника отъ Кара-орманъ.

Траяна, Цела (Coela)[2]). Тоя типъ се описва обикновено като Конкордия или Фортуна (римскитѣ персонификации), обаче Ростовцевъ, вземайки прѣдъ видъ широкото му разпространение и обстоятелството, че калатътъ характеризира главно хтоническитѣ божества, съ право схваща тоя образъ като женски корелатъ на великия хтонически богъ, който се е почиталъ подъ разни имена и е билъ твърдѣ популяренъ и въ Тракия[3]).

До колкото знаемъ, тоя типъ се срѣща само въ единъ малъкъ релиефъ отъ мергелъ, намѣренъ между селата Бутово и Никюпъ, описанъ отъ

[1]) Ростовцевъ, Керченской гробницѣ, въ Сборн. въ честь Граф Бобринского, стр. 17 [illegible]

[2]) Ср. Мушмовъ, Ант. монети на Балк. полуостровъ, при съотвѣтнитѣ градове.

[3]) Ср. Ростовцевъ, п. м. 17 сл.; Античная декорат. живопись на югѣ Россiи, [illegible] Г. Кацаровъ, Изв. [illegible]

Добруски[1]) като Конкордия: „тя е изобразена права, на лѣво, облѣчена въ дългъ хитонъ и химатионъ, на който единиятъ край въ дипли се отпуска отъ лѣвото ѝ рамо; въ лѣвата си ржка държи рога на изобилие, въ десната вѣроятно жертвена паница надъ единъ жертвеникъ, които обаче не личатъ ясно“. Отъ двѣтѣ страни на богинята въ десно и въ лѣво се виждатъ нѣкакви прѣдмети, които не могатъ да се опрѣдѣлятъ; може би сж дървета? Не може да се каже сжщо дали има изобразено нѣщо подъ образа на богинята. По тая аналогия може да се приеме, че богинята и въ релиефа отъ Кара-орманъ е държала въ десната си ржка патера надъ жертвеникъ.

Образътъ на дървото, както казахме, не е ясенъ; ако то е лоза, бихме могли да наведемъ като паралела извѣстния релиефъ на Диониса отъ Мелникъ (отъ областьта на тракийското племе меди)[2]), въ който е изобразена лоза, на която сж се качили двѣ сатирчета да рѣжатъ гроздове съ косери. Въ такъвъ случай и момчето върху дървото на нашия релиефъ може да се тълкува като сатирче. Това тълкувание се подкрѣпя и отъ обстоятелството, че религиозното дружество, на което е билъ архимистъ споменатиятъ въ надписа Аврели Аристенетъ, е почитало и бога Диониса, както ще видимъ по-долѣ при обяснението на надписа.

Колкото се отнася до образа въ десно отъ дървото, той е толкова разваленъ, че не може да се каже за него нищо положително; обаче, ако вземемъ прѣдъ видъ това, що излагаме по-долѣ за значението на Диониса въ свръзка съ надписа на жертвеника, ще можемъ да прѣдположимъ съ извѣстна вѣроятность, че въ тоя образъ е прѣдставенъ самъ Дионисъ; дѣйствително образътъ, ако и малко запазенъ, ни напомнюва облѣчения въ хитонъ Дионисовъ типъ, извѣстенъ вече отъ нѣколко намѣрени въ България релиефи[3]).

В. Въ релиефа на десната страна на жертвеника виждаме въ лѣво женска фигура, обърната малко въ лѣво, долнята ѝ часть отчупена, облѣчена въ прѣпасанъ хитонъ и хламида, която се спуща прѣзъ лѣвото ѝ рамо, главата ѝ съ гжста коса; лицето е съвсѣмъ затрито; десната ѝ ржка, както изглежда, е просната въ лѣво. Въ десно отъ нея е изобразена тройната Хеката, права, и тритѣ ѝ глави обърнати напрѣдъ; върху

[1]) Мсб. XVIII 733, обр. 25; ср. Seure, Revue archéol. 1908 II 74, бр. 3.

[2]) Ср. Perdrizet, Rev. archéol. 1904 I 19 сл. (Пер. Спис. LXV, 321); Cultes et mythes du Pangée, 21; Ростовцевъ, Святилище ѳрак. боговъ, въ Изв. Имп. археол. коммиссіи, вып. 40, стр. 26 на отдѣл. отпеч.

[3]) Ср. у Ростовцевъ, Святилище ѳрак. боговъ, стр. 24, бр. 3, 4, 6.

всѣка глава — високъ калатъ; най-добрѣ се вижда прѣдното тѣло, облѣчено съ прѣпасанъ хитонъ, съ двѣтѣ си рѫцѣ държи напрѣко единъ дългъ прѣдметъ (аршинъ?). Лѣвото тѣло държи тоже съ двѣтѣ си простряни рѫцѣ нѣкакъвъ продълговатъ прѣдметъ (факла?); отъ десното тѣло се виждатъ само главата и гърдитѣ; релиефътъ на тая страна е отчупенъ. — Обр. 2.

Обр. 2. — Десниятъ релиефъ на жертвеника отъ Кара-[illegible].

C. Въ релиефа на лѣвата страна на жертвеника сѫ прѣдставени три женски фигури, прави, en face; долната часть на тѣлото имъ е натрошена. Крайната фигура въ лѣво е облѣчена съ хламида, която покрива само лѣвото ѝ рамо и лѣвата часть на гърдитѣ; главата ѝ е съ гъста къдрава коса, свита отгорѣ на кокъ; десната ѝ рѫка е вдигната надъ главата и държи нѣкакъвъ прѣдметъ (рогъ?); лѣвата ѝ рѫка не се вижда ясно, натрошена надъ нѣкакъвъ неясенъ прѣдметъ.

Срѣдната фигура има сѫщата прическа, дрехата ѝ е тоже хламидата въ дѣсно тя оставя гола часть отъ гърдитѣ и корема ѝ; десницата ѝ е спусната надолу и вѣроятно е държала нѣкакъвъ прѣдметъ; лѣвата ѝ рѫка изглежда да е вдигната надъ дипленѣ на дрехата, които се спущатъ надолу (?).

Фигурата въ дѣсно е най-пострадала; и тя е облѣчена въ сѫщия

начинъ и има сжщата прическа; може би лѣвата ѝ ржка, покрита съ дрехата, е опрѣна върху рамото на срѣдната фигура. — Обр. 3.

Тия три образа прѣдставятъ безсъмнѣно тритѣ Нимфи, чийто култъ, както се знае, е билъ много разпространенъ въ Тракия. По типа си тѣ ни напомнюватъ извѣстнитѣ вече релиефи на Нимфитѣ; така, прическата съ високъ кокъ се срѣща въ нѣкои релиефи отъ светилището

Обр. 3. — Лѣвиятъ релиефъ на жертвеника отъ Кара-орманъ.

на Нимфитѣ въ Саладиново[1]). Въ другъ релиефъ отъ сжщата находка[2]) Нимфата въ десно вдига лѣвата си ржка къмъ главата си и държи въ нея нѣкакъвъ прѣдметъ (обр. 4).

D. Четвъртиятъ релиефъ на задната страна на жертвеника прѣдставя тракийския конникъ; долнята часть на коня е отчупена; конникътъ, съ кждрава коса, е изобразенъ въ десно, облѣченъ съ хитонъ

[1]) Ср. Добруски, Мсб. XIII 414 обр. 1; стр. 417 обр. 3; Bull. corr. hellén. 1897 стр. 131, обр. 13; стр. 133, обр. 15.

[2]) Плочката е вис. 0·22, шир. 0·23, деб. ок. 0·04 м.; даваме тука образа ѝ, защото не е описана у Добруски.

и хламида, която, както обикновено, се развѣва задъ гърба му; съ вдигнатата си нагорѣ десница държи късо копие; задъ главата на коня

Обр. 4. — Релиефъ на Нимфитѣ отъ Саладиново.

Обр. 5. — Задниятъ релиефъ на жертвеника отъ Кара-орманъ.

се вижда голѣмиятъ му кржгълъ щитъ, който той държи съ лѣвата си ржка. — Обр. 5.

Между многобройнитѣ релиефи на конника-херой тоя типъ съ щитъ се срѣща по-рѣдко; Сьоръ[1]), който указва подобни образи, прѣдполага, че тоя типъ на конника е повлиянъ отъ релиефитѣ, въ които се изобразяватъ тъй нареченитѣ equites singulares[2]), между които имало и много тракийци.

Обр. 6. — Надписъ върху жертвеника отъ Кара-орманъ.

Надписътъ, за който споменахме по-горѣ, гласи:

Αὐρ(ήλιος) Ἀριστενέτο[υ]
ἀρχιμύστης
ἐκ τῶν ἰδίων τῆς π[όλεως].

Височина на буквитѣ 0·025 м.; въ първия редъ слѣдъ Αὐρ. бръшляновъ листъ; буквата Π въ третия редъ на края личи на камъка. — Обр 6.

1) Seure, Étude sur quelques types du cavalier thrace, въ Rev. des études anc. стр. 25 на отд. отпеч.; другъ примѣръ у Г. И. Кацаровъ, Изв. III 341.

2) Ср. напр. образа у Daremberg-Saglio, Dict. des antiquités III 785, обр. 2737. — Equites singulares сж избрани войници отъ разни народности, които, за разлика отъ помощнитѣ войски, означавани споредъ народностьта си, се наричали alae и cohortes singularium; отъ тѣхъ сжщо се образувала и една императорска гвардия (equites singulares Augusti), която се споменува вече въ врѣмето на Траяна. Тѣ се набирали главно отъ дунавскитѣ и рейнскитѣ провинции и служили 25 години; ср. Marquardt, Röm. Staatsverw. II^2 488 сл.; Liebenam у Pauly-Wissowa RE VI 312 сл.

Споредъ надписа жертвеникътъ билъ посветенъ отъ Аврелия Аристенета, който билъ архимистъ (ἀρχιμύστης)[1]) на нѣкое религиозно дружество отъ мисти (μύσται). Такива дружества срѣщаме най-вече въ старото отечество на Дионисовия култъ, Тракия[2]). Така μύσται Διονύσου намираме въ единъ надписъ отъ Подгора (областьта на стария Филипи)[3]); архимисти — въ Перинтъ[4]) и Аполония (Созополъ)[5]). Дионисови мисти намираме по-нататъкъ въ надписа отъ Алистратъ (Македония)[6]) и Тесалоника (Солунъ)[7]); мисти — въ единъ надписъ отъ Балчикъ[8]).

И нашиятъ надписъ отъ Кара-орманъ навѣрно се отнася къмъ религиозно сдружение, което е почитало главно Диониса[9]); трѣбва именно да забѣлѣжимъ, че Дионисъ е богътъ, който прѣобладава въ религиознитѣ дружества отъ първитѣ вѣкове сл. Хр.[10]); неговиятъ оргиастиченъ култъ е изобщо типиченъ и е послужилъ като образецъ и за други подобни мистични култове.

Освѣнъ споменатитѣ вече мистични дружества, въ Тракия сѫ сѫществували и други религиозни дружества, които сѫ почитали Диониса и които се означаватъ съ специални имена. Така буколи (βουκόλοι, почитатели на Диониса-бика) срѣщаме въ Аполония[11]); ἀρχιβούκολος въ Перинтъ[12]); σπείρη[13]) Ἀσιανῶν въ единъ надписъ отъ Фердинандъ[14]); Бакхово дружество (Bacchium) въ Никополъ[15]); Βακχεασταί въ Дионисополъ (Бал-

---

1) Тая служба се срѣща главно въ надписитѣ на Тракия и М. Азия: ср. Lécrivain у Daremberg-Saglio, Dictionn. des antiquités IX 265.

2) Ср. Poland, Gesch. des griech. Vereinswesens 38; Lécrivain, цит. м. 258, 260.

3) Perdrizet, Bull. corr. hell. 1900, 304; Ziebarth, Zeitschr. für vergleich; Rechtswiss. XVI (1903) 305, бр. 75.

4) Dumont-Homolle, Mélanges d'archéol. 382, бр. 72 d; въ бр. 72c се споменува Βακχεῖον Ἀσιανῶν.

5) Dumont-Homolle стр. 457, 111 d.

6) Perdrizet, Bull. corr. hell. 1900, 317: οἱ περὶ Ῥοῦφον Ζείπα μύσται Βότρυος Διονύσου· ср. сѫщия въ Cultes et mythes du Pangée, стр. 89.

7) Perdrizet, Bull. corr. hell. 1900, 322; за тоя надписъ ср. сега Avezou et Picard, Bull. Corr. Hell. 1914, стр. 38 сл.

8) Kalinka, Ant. Denkm. in Bulgar. бр. 95, редъ 21.

9) Може би не безъ значение е бръшляновнятъ листъ въ надписа между двѣтѣ имена на Аврелия; извѣстно е, че бръшлянътъ е посветенъ на Диониса: ср. Perdrizet, Cultes et mythes du Pangée, 65; Olck у Pauly-Wissowa, Realenc. V 2830.

10) Poland, цит. съч. 196.

11) Dumont-Homolle, Mélanges 457, 111 d.

12) Dumont-Homolle ц. м. 382, 72 d.

13) σπεῖρα означава дружество отъ мисти; Poland, ц. м. 153.

14) Kalinka, Ant. Denkm. Bulgar. 186.

15) CIL 7437: Bacchium vernaculorum; въ надписа се споменуватъ и archimystae.

чикъ)[1]; Дионисови дружества въ Калатисъ[2]) и Томи[3]). Сжщо и сродниятъ съ Диониса Сабазий се срѣща въ Тракия като дружественъ богъ[4]).

Не ще съмнѣние, че и божествата, изобразени въ релиефитѣ на нашия жертвеникъ, ще да стоятъ въ свръзка съ живота на дружеството. И дѣйствително, Нимфитѣ не липсуватъ между божествата на религиознитѣ дружества въ Тракия: така отъ надписа на тракийскитѣ оргеони на Бендида отъ Пирея[5]) се вижда, че покрай други божества оргеонитѣ почитали и Нимфитѣ; въ единъ надписъ отъ Стара-Загора (Augusta Traiana)[6]) четемъ посвещение на Аполона и Нимфитѣ отъ Ἐργισσηνοί, вѣроятно членове на нѣкое дружество.

Хеката не е позната, наистина, като богиня на религиозно дружество въ Тракия, обаче нейниятъ култъ е билъ доста разпространенъ въ тая страна[7]); дори е изказано прѣдположение, че Хеката е първоначално тракийско божество[8]). Интересно за насъ е да изтъкнемъ, че въ късно врѣме тя е била тѣсно свързана съ Диониса[9]); така напр. въ едно римско мистично дружество (spira)[10]) Хеката е свързана съ Либеръ (т. е. Дионисъ). Така ще си обяснимъ и почитането на Хеката въ дружеството отъ Кара-орманъ, което сигурно е имало тѣсна връзка съ култа на Диониса, както вече изтъкнахме по-горѣ.

И тракийскиятъ конникъ се явява като богъ на религиозни дружества, и то само въ своето отечество Тракия. Така, въ Олинтъ[11]) намираме ἀρχισυναγωγὸς θεοῦ Ἥρωος; отъ околностьта на Абдера[12]) имаме посвещение: Ἥρωι Αὐλωνείτῃ θυσιασταὶ περὶ ἱερέα и пр.; отъ Томи[13]) притежаваме списъкъ на дружествени членове съ посвещение: εὐχαριστήριον Ἥρωα ἀνέθηκαν.

---

[1]) Kalinka бр. 188.

[2]) Arch. epigr. Mitteil. Oesterr. XVII стр. 101, бр. 43.

[3]) σπεῖρα Ῥωμαίων: Arch. epigr. Mitt. XIV 28, бр. 57; θίασος отъ Βάκχοι: пакъ тамъ XI 48, бр. 60. — Може би се отнася къмъ Диониса и тиасътъ отъ Ταῦροι въ надписа отъ Каварна (у Kalinka, бр. 116), а сжщо и мистичното дружество, споменато въ единъ надписъ върху пръстенъ отъ Балчикъ: Arch. Anzeiger 1901, 158[a], № IV 7: σύνοδος μυστικὴ Ταρσέων.

[4]) Ср. Poland, Gesch. des griech. Vereinswesens, 216.

[5]) Wilhelm, Jahresh. des österr. arch. Instit. V 1902, 157 сл.; ср. Г. И. Кацаровъ, Изв. истор. друж II 36 сл.

[6]) Kalinka, бр. 161: Κυρίῳ [Ἀ]πόλλωνι Σικερηνῷ καὶ Νύμφαις.

[7]) Ср напр Филовъ, Изв. III 45 сл.; Кацаровъ, Изв. IV стр. 103.

[8]) Farnell, Cultes of Greek states II 507, цитирано у Heckenbach, Pauly-Kroll, Realenc. VII 2780.

[9]) Heckenbach, ц. м. 2781.

[10]) CIL VI 261.

[11]) Ziebarth, Das griech. Vereinswesen 56.

[12]) Dumont-Homolle, Mélanges 442, № 110 b[1]; CIL III 7378.

[13]) Arch. epigr. Mitteil. VI стр. 19, бр. 39.

II.

За широкото разпространение на Дионисовитѣ религиозни дружества въ Тракия, за което говорихме по-горѣ, свидѣтелствува още единъ надписъ, който сега се пази въ читалищния дворъ въ Малко-Търново. Споредъ свѣдѣнията, които ми даде г-нъ Г. П. Добревъ, директоръ на тамошната прогимназия, надписътъ е билъ намѣренъ при земленитѣ работи за постройката на дѣвическото католишко училище. Надписътъ е билъ прѣписанъ още въ 1913 год. отъ Б. Филовъ; фото-

Обр. 7. — Надписъ отъ Малко-Търново.

графътъ на Народния музей Г. Трайчевъ има възможность прѣзъ врѣме на тая годишната обиколка на г-нъ проф. Милетича въ новитѣ земи да направи снимка на надписа, споредъ която го обнародваме тука.

Четиристранна подставка отъ мряморъ, горнята и десната страна одѣлани, тъй щото изчезнали началнитѣ редове на надписа и по нѣколко букви отъ първитѣ му три реда. Камъкътъ билъ високъ 0·55, шир. 0·65, дебелъ 0·50 м.; височина на буквитѣ на надписа: 0·04 м. — Обр. 7.

Запазената часть на надписа се чете:

. . . ιενοῦ ἱερεὺς Βαχχίου [τὸν βω-]
μὸν ἀνέθηκα θεῷ Διὶ Διο[νύ-]
σω ὑπὲρ ἑαυτοῦ καὶ τῶν τέ[κν-]
ων μου συνμύστων περὶ
σωτηρίας.

Въ първия редъ името на жреца (ἱερεύς), който посвещава алтаря, е изгубено; Βάκχιον (Βακχεῖον) е името на религиозното дружество, което служило на Диониса[1]).

Редъ 2: посвещение Διὶ Διονύσῳ въ надписъ се срѣща, до колкото знаемъ, тука за пръвъ пжть; то прѣдполага отждествяване на Зевса съ Диониса (Ζεὺς Διόνυσος); обаче както е имало Ζεὺς Βάκχος[2]) и Ζεὺς Σαβάζιος[3]), сжщо ще да сж почитали и Ζεὺς Διόνυσος[4]); трѣбва да забѣлѣжимъ, че надписътъ е отъ късно римско врѣме, когато синкретизмътъ на разни божества е било нѣщо обикновено.

Формулата θεῷ Διονύσῳ е извѣстна; тя се срѣща напр. въ единъ надписъ отъ Магнезия на р. Меандъръ[5]).

Редъ 4: дѣцата на жреца сж били негови синмисти (συνμύσται), вѣроятно негови помощници при богослужението[6]).

Надписътъ произхожда отъ околностьта на единъ важенъ центъръ на старото тракийско население: на югъ отъ Малко-Търново се намира Виза, старата Βιζύη, главенъ градъ на тракийското племе асти. Интересно е да се изтъкне въ тая свръзка, че въ тая областъ стариятъ Дионисовъ култъ живѣе до днешенъ день въ извѣстни карнавалски обичаи, които сж вече достатъчно проучени[7]), та не е нуждно да се спираме тука върху тѣхъ.

III.

Открититѣ до сега въ България оброчии релиефи на тракийския конникъ-херой, както и на други тракийски божества, носятъ по своя външенъ видъ и обработка доста еднообразенъ характеръ[8]); тѣ сж при това почти всички отъ камъкъ, обикновено грубъ мѣстенъ мряморъ.

1) Ср. Kern у Pauly-Wissowa, Realenc. II 2784; Ziebarth, Griech. Vereinsw. 35, 40, 44, 56; Poland, Gesch. des griech. Vereinsw. 197. Дисертацията на S. Klaffenbach, Symbol. ad histor. collegior. artific. Bacchior. Берлинъ 1914, не бѣше ни достжпна.

2) Ср. Preller-Robert, Griech. Mythol. I 2, 701 заб. 2; Rohde, Psyche II 7.

3) Preller-Robert I 2, 701, 702 заб. 3; Seure, Rev. arch. 1908 II 43, бр. 43 и 45.

4) Aristid. I p. 49: ἤδη δέ τινων ἤκουσα καὶ ἕτερον λόγον ὑπὲρ τούτων ὅτι αὐτὸς ὁ Ζεὺς εἴη ὁ Διόνυσος; Preller-Robert ц. м. I 2, 664.

5) Mitteil. des Deutschen arch. Inst. Athen. XV 332; Michel, Recueil d'inscript. grecques 856 B.

6) Ср. надписа отъ Кария въ Bull. corr. hell. 1900, стр. 35 сл., дѣто се споменуватъ подобни συνμύσται; изобщо в. Poland, ц. м. стр. 39.

7) Ср. Wace, Ann. of the Brit. School Athen. XVI 232; XIX 248 сл. и тамъ указаната литература; освѣнъ това Г. И. Кацаровъ, Пер. Спис. LXVIII сл.; Arch. für Religionswiss. XI 407.

8) Ср. на кратко Ростовцевъ, Святилище өрак. боговъ, въ Изв. Имп. Археол. Комм. Вып. 40, стр. 20; Кацаровъ, Изв. IV 89 сл.

Обаче една нова находка, макаръ и незначителна, иде да покаже, че оброчни релиефи сж били приготвяни и отъ глина (теракота).

Прѣзъ 1911 г. въ мѣстностьта „Чукуровъ връхъ" (Срѣдня Гора), около 5 км. на з. отъ селото Кара-Мусалъ (Пазарджишко), сж били открити остатъци отъ стари зидове, чирепи отъ глинени сждове, римски монети[1]), а сжщо и долуописанитѣ фрагменти отъ релиефи на тракийския конникъ:

1) Глиненъ фрагментъ съ блѣдочервенъ цвѣтъ, вис. 0·12, шир. 0.10, деб. 0·02 м.; запазенъ конникътъ почти цѣлъ и по-голѣмата часть отъ коня. Конникътъ на десно, облѣченъ съ ржкавенъ хитонъ и диплеста хламида, закопчана на десното му рамо и развѣта назадъ, съ гжста кждрава коса, седи на коня си въ спокойна поза, обърнатъ къмъ зрителя; на

а *б* *в*

Обр. 8. — Глинени релиефи отъ Кара-Мусалъ.

десната му страна виси кинжалъ, а съ десницата си държи опрѣно до тѣлото си копие. Върху коня, който стои спокоенъ, ясно личи седлото му. — Обр. 8 *б*.

2) Глиненъ фрагментъ съ керамиденъ цвѣтъ, вис. и шир. 0·09, деб. 0·015 м. Запазенъ е конникътъ и коньтъ съ отчупени крака. Конникътъ, лицето на който е затрито, галопира въ десно; хламидата му се развѣва назадъ; десницата му е простната напрѣдъ и опрѣна до врата на коня; може би държи юздата. — Обр. 8 *а*.

3. Часть отъ четирижгъленъ глиненъ релиефъ на конника, вис. 0·085, шир. 0·07, деб. 0·006 м.; запазена само горнята часть отъ дърво (игло-

[1]) Кратко съобщение у Филовъ, Изв. II 285.

листно?), около което се вие змия: сцена, извѣстна отъ много други релиефи на героя. — Обр. 8 *в*.

IV.

Слѣдъ находката на Езеровския златенъ пръстенъ съ тракийски надписъ, уредникътъ на прѣдисторическия отдѣлъ на музея г-нъ Р. Поповъ има възможность да разслѣдва могилата, дѣто е билъ намѣренъ пръстенътъ, а сѫщо да разкопае и друга съсѣдна могила (Ивѣстия III 210). Въ послѣднята се намѣри една глинена амфора, съдържеща изгоренитѣ кости на погребания въ могилата[1]); заслужава вниманне обстоятелството, че амфората е била поставена обърната съ устието надолѣ; дъното й е пробито[2]) и върху него е билъ поставенъ глиненъ, продупченъ въ срѣдата крѫгъ (диам. на дупката 0.01 м.) Естествено, повдига се въпросъ, каква смисъль може да има продупченото дъно на урната и особното й положение въ гроба. Едва ли можемъ да се съмняваме, че обяснението на това обстоятелство трѣбва да се търси въ прѣдставитѣ за задгробния животъ на старото тракийско население, на което се приписватъ въпроснитѣ гробни могили. Тия прѣдстави се отражаватъ главно въ погребалнитѣ обичаи, и затова ще бѫде необходимо да кажемъ за тѣхъ нѣколко думи.

За погребението у старитѣ траки най-старо извѣстие намѣрваме у Херодота[3]); споредъ него тракитѣ държели трупа изложенъ три дни, оплаквали го и послѣ заколвали жертви и правѣли угощение; найпослѣ го погребвали, като го изгаряли или заравяли въ земята. У нѣкои тракийски племена била заколвана и погребвана и любимата жена на умрѣлия. Надъ гроба издигали могила и уреждали игри и надпрѣварвания, като давали и награди на побѣдителитѣ. За надпрѣварвания съ коне у одриситѣ слѣдъ погребението говори и Ксенофонтъ.

Отъ това извѣстие вече е ясно, че тракиецътъ е вѣрвалъ въ силата на душата слѣдъ смъртьта[4]): чрѣзъ жертвитѣ, принасяни на гроба, оста-

---

1) Филовъ, Изв. III 211 сл.

2) Дупката е приблизително крѫгла съ диам. ок. 0·04 м.

3) Ср. Г. И. Кацаровъ, Битъ на старитѣ траки, Сб. на Бълг. Ак. на наукитѣ I 39 сл., дѣто е указана и литературата.

4) Интересно въ това отношение е извѣстието Pomp. Mela II 2: ne feminis quidem segnis est animus. Super mortuorum virorum corpora interfici simulque sepeliri, votum eximium habent, et quia plures simul singulis nuptae sunt, cuius id sit decus apud iudicaturos magno certamine affectant. Moribus datur estque maxime laetum cum in hoc contenditur vincere. Maerent aliae vocibus et cum acerbissimis planctibus efferunt. At quibus consolari [illegible] est, arma opesque ad rogos deferunt, paratique, ut dicti-

налитѣ живи искали да я умилостивятъ, съ игритѣ пъкъ ѝ доставяли удоволствие. Това е сжщата вѣра, която намѣрваме и въ Гърция въ прѣдхомерово врѣме. Нека си припомнимъ накжсо разказа на Илиадата (пѣс. XXIII 1 сл.)[1]) за погребението на Патрокла. Въ деня, когато падналъ Хекторъ, Ахилъ поканва своитѣ мирмидонци да оплачатъ заедно съ него Патрокла. Ахилъ почва оплакването, другитѣ го придружаватъ, като при това обикалятъ три пжти около трупа; Ахилъ поставя ржцѣтѣ си върху гърдитѣ на приятеля си и му казва: „радвай се, храбри Патрокле, радвай се дори и въ Адовия домъ! Всичко сега се свършва, което съмъ ти обѣщалъ; Хекторъ тукъ е довлѣченъ за плячка на кучетата; около твоята клада ще заколя 12 благородни троянски юноши, за да отмъстя за твоята смърть". Слѣдъ това мирмидонцитѣ свалятъ оржжията си, отпрѣгатъ конетѣ и Ахилъ имъ дава погребално угощение: заколватъ говеда, овци, кози и свине: „около трупа се лѣеше кръвьта като изъ чаши". Прѣзъ нощьта Ахилу се присънява Патрокловата душа и го моли да го погребе по-скоро, за да може да прѣстжпи по-скоро прага на Ада. На зараньта мирмидонцитѣ въоржжени понасятъ трупа, за да го погребатъ; всички поставятъ върху него кждри, отрѣзани отъ косата си; най-послѣ и самъ Ахилъ отрѣзва косата си и я поставя въ ржката на Патрокла. Слѣдъ това натрупватъ кладата, заколватъ много овце и волове и ги поставятъ около нея; съ тлъстината имъ Ахилъ покрива трупа на Патрокла; амфори пълни съ медъ и масло се нареждатъ около носилката; при кладата заколватъ сжщо четири коня, двѣ отъ Патрокловитѣ кучета и най-послѣ 12 троянски младежи, които Ахилъ уловилъ за тая цѣль. Всичко това се изгаря заедно съ трупа; цѣлата нощь Ахилъ излива вино по земята и призовава Патрокловата душа. На сутриньта изгасватъ огъня съ вино, събиратъ изгоренитѣ кости, поставятъ ги въ златна урна и надъ нея насипватъ могила.

Е. Роде въ своето класическо съчинение[2]) е изтъкналъ, че всичко това, що се върши при кладата на Патрокла, не е нищо друго освѣнъ жертва, съ която се доставя удоволствие на душата, отвръща се гнѣвътъ ѝ и се спечелва нейното благоволение. Подобенъ жертвенъ ритуалъ намѣрваме и по-късно въ грѣцкия култъ на подземнитѣ богове. Тукъ

---

tant, cum fato iacentis, si detur in manus, vel pacisci vel decernere ubi nec pugnae nec pecuniae locus sit... manentque dominas proci. Мжжетѣ, които искатъ да се оженатъ за вдовицитѣ на умрѣлия, оставятъ при кладата пари и оржжия и поканватъ духа на мъртвия или да приеме откупа или да се бие съ тѣхъ.

[1]) Rohde, Psyche I[3] 14 сл.

[2]) Rohde, Psyche I[3] 15 сл. Ср. Stengel, Arch. für Religionswiss. VIII 206.

въ Илиадата се е запазилъ рудиментъ отъ стария култъ на душитѣ, часть отъ който съставятъ и игритѣ, които се уреждатъ отъ Ахила слѣдъ погребението на Патрокла[1]): това сж игри въ честь на умрѣлия, душата на който присжтствува и се наслаждава отъ тѣхъ[2]).

За постояненъ култъ на душитѣ въ прѣдхомерова Гърция свидѣтелствуватъ и археологическитѣ находки[3]), за които ще споменемъ накжсо, защото хвърлятъ свѣтлина и върху занимаващия ни тукъ въпросъ. Върху единъ отъ гробоветѣ (Schachtgräber), открити въ крѣпостьта въ Микена, е билъ поставенъ кржгълъ жертвеникъ, изграденъ отъ недѣлани камъни, извжтрѣ кухъ и отворенъ къмъ земята; кръвьта отъ пожертвуванитѣ животни е могла прѣзъ тая кухина да се стича до земята и така да достига до погребания[4]). Прѣдполага се сжщо, че въ тъй нареченитѣ куполни гробници отъ сжщата епоха куполното пространство прѣдъ гробната стаичка е служило да се събиратъ въ него сродницитѣ на умрѣлия, за да му принасятъ жертва[5]).

Че и въ Тракия е сжществувалъ постояненъ култъ на душитѣ, най-ясно ни показва надписътъ отъ Ресилово (Македония)[6]), въ който двама тракийци завѣщаватъ една сума на тиаса на Тасибастенския Дионисъ, отъ дохода на която да имъ се урежда ежегодно въ врѣме на праздника на розалиитѣ поменъ съ пиршество.

Свѣдѣнията на старитѣ автори за тракийското погребение намѣрватъ извѣстна подкрѣпа и отъ археологическитѣ изслѣдвания, ако и послѣднитѣ да сж още много оскждни. Особно е интересна старофригийската могила при Бос-ююкъ (старата Ламуния, на с отъ Ески-шехиръ)[7]). При разкопката се установило, че могилата (11 м. висока, диаметъръ на основата й 40 м.) се състояла главно отъ глинена почва, смѣсена съ ломени камъни; на интервали отъ 1—2 м. били забѣлѣзани въ нея 4 пласта, състоещи се отъ вжглени, пепель и изгорена земя; въ тия пластове, особно при пепельта, били открити чирепи отъ сждове, каменни орждия, изго-

---

1) Илиада XXIII ст. 257 сл.

2) Ср. Beloch, Griech. Gesch I² 1, 172.

3) Ср. Rohde, цит. м. I 33 сл.

4) Ср. Schliemann, Mykenae, 246. Καββάδιας, Προϊστορικὴ ἀρχαιολογία, 220.

5) Слѣди отъ микенския начинъ на погребение сж запазени до късно въ курганитѣ на Боспорското царство въ ю. Русия; ср. Ростовцевъ, Ант. декорат. живопись на югѣ Россіи т. I 58 сл.; von Stern, Hermes L (1915) 196 сл.

6) Ср. Г. Кацаровъ ц. м. стр. 39, дѣто е указана и литературата върху розалиитѣ; освѣнъ това ср. Picard et Avezou, Bull. corr. hell. 1914, стр. 54 сл.

7) Изслѣдвана отъ A. Körte, ср. Athen. Mitteil. XXIV 1 сл.; ср. Kretschmer, Einleit. in die Gesch. der griech. Sprache, 174 сл.

рени кости отъ животни и пр. Кьорте прѣдполага, че жертвоприношението за умрѣлия се е повтаряло нѣколко пѫти, като при това всѣки пѫть остатъцитѣ отъ изгоренитѣ жертви и сѫдове се затрупвали съ слой земя и камъни, додѣто могилата достигнала сегашната си голѣмина[1]).

Тракийскитѣ гробни могили въ България още не сѫ изучени систематично; това, що знаемъ за тѣхъ, се дължи на случайни ненаучни разкопки. Напослѣдъкъ при Кадинъ-мостъ (Кюстендилско) се разкопаха научно нѣколко тракийски могили отъ римско врѣме; тѣ сѫ описани подробно отъ Й. Иванова въ Извѣстия I 166[2]); и отъ тѣхъ се вижда, че при погребението били принасяни въ жертва разни животни и били оставяни въ гроба прѣдмети, необходими за катадневния животъ; въ една отъ тия могили е била погребана и вдовицата на умрѣлия споредъ извѣстния тракийски обичай. Извънъ гробницата е била намѣрена желѣзна юзда и други бронзови кѫсове; възможно е, че е билъ погребанъ до покойника и неговиятъ конь. Колесници заедно съ конетѣ сѫ били заровени и въ Духовата могила (при Перущица), която е била разкопана още въ половината на миналия вѣкъ[3]), а въ по-ново врѣме е била отчасти разслѣдвана отъ Сьоръ[4]). Колесници или части отъ такива сѫ били намирани и въ други могили[5]).

Явно е значи, че и тракитѣ, както и други народи, сѫ вѣрвали, че душата слѣдъ смъртьта продължава да живѣе, и че тя се нуждае отъ храна и питие, за да бѫде спокойна и да не пакости на живитѣ.

Споредъ прѣдставитѣ на много примитивни племена душата слѣдъ смъртьта продължава живота си въ форма на нѣкакво животно. Като такова животно най-често срѣщаме змията, която стои въ тѣсно отношение съ земята[6]). Отѫждествяването на змията съ душата на умрѣлия намира изразъ у гърцитѣ главно въ по-сетнѣшния култъ на хероитѣ, който, както е извѣстно, е билъ широко разпространенъ и въ Тракия.

---

1) Сѫщия постепененъ произходъ Körte ц. м. стр. 41 приема и за една могила 4 км. на и. отъ Солунъ (Hagio Elia), която трѣбва да се припише на старото тpако-фригийско население, що е живѣло тамъ (сѫщото мнѣние и у Eitrem, Pauly-Kroll, Realenc. VIII 1128). Обче тая могила не е гробна, а поселищна: ср. Träger, Verhandl. der Berl. Gesell. für Anthropol. 1902, 70 сл.

2) По-стари могилни гробове описва Филовъ, Изв. I 155 сл.

3) Шкорпилъ, Могили, 121.

4) Bull. Corr. Hellen. 1901, стр. 170 сл. съ критичнитѣ бѣлѣжки на Ростовцевъ, цит. съч. I 52.

5) Ср. Извѣстия II 189.

6) Ср. Küster, Die Schlange in der griech. Kunst und Religion (Religionsgesch. Versuche XIII, 2) стр. 62 сл.; Клингеръ, Животное въ антич. и соврѣменн. суевѣрiи, 155; Кагаровъ, Култъ фетишей, растенiи и животныхъ въ древн. Грецiи, 286.

Нека си припомнимъ многобройнитѣ релиефи на тракийския конникъ, въ които змията се увива около изобразеното прѣдъ коня дърво[1]). По въпроса, какъ да се обясни това сближение между змията и душата, сѫ изказани разни мнѣния[2]). Нѣкои търсятъ причината въ обстоятелството, че змиитѣ често живѣятъ въ гробища, и отчасти въ грозното впечатление, което произвежда внезапната имъ поява и изчезване. Вундтъ пъкъ указва на аналогичната прѣдстава за червея, който изпълзва изъ разложения трупъ и се смѣта отъ първобитни племена като въплощение на душата; змията, която споредъ наивното схващане е уголѣмено копие на червея, може да стѫпи на негово мѣсто. Други търсятъ обяснението въ това, дѣто змиитѣ излизатъ отъ земята, въ която почиватъ тѣлата на умрѣлитѣ. Може да се укаже най-послѣ и на слѣднето: извѣстно е, че въ най-старо врѣме погребвали главно въ пещери, които служили и като жилища; понеже змиитѣ обичатъ да живѣятъ въ пещери и могло да се случи, че тѣ се явявали и на гроба на умрѣлия, то лесно е могло да се породи мисъльта, че сѫществува близка връзка между душата и змията[3]). Едва ли ще сгрѣшимъ, ако приемемъ, че въпросното повѣрие е могло да произлѣзе по различни мотиви, често съвсѣмъ случайни, както е и при други повѣрия.

Тая прѣдстава за душата-змия, както и да е произлѣзла, е указала влияние и върху култа. Гробътъ трѣбвало да се устрои така, щото душата да може да остава въ постоянна връзка съ горния свѣтъ, сѫщо да може да приема по-лесно принасянитѣ ѝ жертви. Говорихме по-горѣ за микенската гробница съ кухъ жертвеникъ, нагоденъ за тая цѣль. Но прѣди всичко трѣбва да укажемъ на нѣкои прѣдисторически сѫдове отъ сѣв. Германия, чието дъно има правилно изрѣзана крѫгла дупка[4]); душата, въ форма на змия, е могла да излиза отъ тая дупка, за да се наслаждава отъ поднесената ѝ храна, и да се връща прѣзъ нея обратно

[1]) Змията се срѣща въ единъ оброченъ релиефъ на Зевса и Хера отъ Сухаче, Бѣлослатинско (Филовъ, Изв. III 42, бр. 35); въ другъ релиефъ на Зевса отъ Паскалевецъ, Търновско (Изв. на Нар. Музей, I, 170, бр. 217 и обр. 139) и въ единъ фрагментъ вѣроятно пакъ на Зевса отъ Копиловци (Кацаровъ, Изв. IV 105, бр. 8 и табл. XVII 4). Ние сме наклонни да приемемъ, че въ тия релиефи Зевсъ трѣбва да се схваща като хтоническо божество. – Ролята на змията въ българскитѣ повѣрия не е още изслѣдвана; това, що дава Мариновъ, Сбор. Нар. Умотв. XXVIII 104, е съвсѣмъ недостатъчно.

[2]) Изложени у Клингеръ, ц. м. 155 сл.; Кагаровъ, ц. съч. 288 сл., който указва и досежната литература.

[3]) Küster, ц. м. 64.

[4]) Ср. Körte, Athen. Mitteil. XXIV 29 сл.; Küster, цит. м. стр. 66. — Въ могилата Босъ-юкъ тоже е откритъ единъ сѫдъ съ крѫгла дупка на дъното, но Кьорте се съмнѣва, дали той има се[illegible].

въ гроба. Кюстеръ[1]) припомнюва и за голѣмитѣ сждове отъ дипилонскитѣ гробища при Атина, които често сж безъ дъно и сж поставени така надъ гроба съ сжщата цѣль.

Слѣдъ изложеното до тука едва ли подлежи на съмнѣние, че и старитѣ траки сж притежавали вѣрата въ душата-змия и че и нашата продупчена урна отъ Езерово ще трѣбва да се обясни по сжщия начинъ, както и прѣдисторическитѣ сждове отъ Германия: чрѣзъ продупченото капаче е могла да достига до душата принасяната въ жертва течность, пъкъ и душата-змия е могла свободно да излиза прѣзъ нея.

Monuments antiques de Bulgarie. III.—L'auteur continue la publication de monuments nouvellement découverts en Bulgarie (Cf. Bulletin III, 180).

I. Fragment d'un autel quadrilatère, haut 0.64 m, larg. au sommet 0.39 m., épaisseur 0.60 m., trouvé à Kara-Orman (arrond. de Tchirpan); maintenant au Musée national de Sofia. Les quatre côtés sont recouverts de reliefs: sur le relief de la face portant l'inscription (fig. 1), on voit à gauche une figure de femme, probablement une déesse chthonique; au milieu, un arbre (une vigne?) sur lequel est monté un adolescent (un petit satyre?); à droite, une figure dont un très petit fragment est conservé: peut-être représente-t-elle Dionyse. — Le relief de la face droite (fig. 2) représente la triple Hécate; à gauche, une figure de femme sur laquelle on ne peut fournir aucune explication. Sur le relief de la face gauche (fig. 3) on voit les trois nymphes dont le type rappelle les reliefs déjà connus en Bulgarie. La face de derrière représente le cavalier thrace portant un grand bouclier rond qu'on aperçoit derrière la tête du cheval (fig. 5). — L'inscription sur la face de devant (fig. 6) est Αὐρ(ήλιος) Ἀριστενέτο[υ] | ἀρχιμύστης | ἐκ τῶν ἰδίων τῆς π[όλεως] et se rapporte à une association réligieuse Dionysiaque (Poland, Vereinswesen, 37,196). Les divinités représentées aux reliefs de ce monument reviennent dans les inscriptions des associations religieuses en Thrace (Poland, l. c. 207,223).

II. Inscription de Malko-Tirnovo (fig. 7), déjà publiée dans le Jahrbuch des deutschen arch. Inst. Anzeiger, 1915 XXX, 87.

III. Fragments de reliefs du cavalier thrace en argile, trouvés à Tchoukourov-vrkh, 5 km. à l'ouest du village de Kara-Moussal (arrond. de Tatar-Pazardjik); 1. fragment haut. 0.12, larg. 0.10, épais. 0.02 m. (fig. 8 б); 2. haut. et larg. 0.09, épais. 0.015 m. (fig. 8 а); 3. haut. 0.085, larg. 0.07, épais. 0.006 m. (fig. 8 в).

---

1) Цит. съч. стр. 66.

IV. Dans un tumulus thrace, situé aux environs d'Ezérovo (arrond. de Borissovgrade) on a découvert une urne funéraire, en terre cuite; elle avait sa bouche renversée vers la terre; sur son fond percé était placé une plaque circulaire d'argile, ayant un trou au milieu (publiée dans le Bulletin, III 211 suiv., résumé français p. 222). On doit s'expliquer cette particularité de l'urne par le culte des âmes qui a toujours existé en Thrace; l'urne est percée pour que l'âme — que les Thraces se représentaient aussi sous forme de serpent — put sortir de la tombe et jouir des offrandes qui lui étaient faites (cf. les parallèles dans Küster, Die Schlange in der griech. Kunst und Religion, p. 66).

G. I. Kazarow.

Еленската църква при Пирдопъ

Отъ **П. Мутафчиевъ**

(съ табл. I—IV)

Пѫтникътъ, който отива по шосето отъ Пирдопъ за Клисура, прѣди да стигне до с. Лѫджане, минава по дървенъ мостъ буйния потокъ Еленска рѣка, чието течение до устието ѝ въ Тополница е

Обр. 9. — Планъ на мѣстностьта около църквата.

служило прѣди години за граница между Източна Румелия и Княжество България. Въ стръмнитѣ, покрити съ пасбища ребра на Стара-планина рѣката е изровила непроходимо скалисто гърло, изъ което на страшни

скокове слиза къмъ полето. Прѣди да се разлѣе изъ него, двѣ планински издънки заграждатъ отъ изтокъ и западъ нейния долъ и образуватъ малка котловина. Въ сѣверната окрайнина на тая котловина (обр. 9), върху една тераса по десния брѣгъ на рѣката, се намиратъ развалинитѣ на стара църква, извѣстна на околното население подъ името Ѐленски монастиръ или монастиръ Св. Илия.

Отъ разрушената старина, прѣди да бѫдатъ прѣдприети разкопкитѣ, които напълно я разкриха, дълги години сѫ стърчали надъ дебелия насипъ само два остатъка отъ нейния източенъ градежъ (обр. 10).

Обр. 10. — Общъ изгледъ на развалинитѣ прѣди разкопкитѣ.

Такива се знаятъ тѣ отъ памтивѣка, тъй ги е заварилъ и Иречекъ въ пѫтуването си изъ тоя край прѣзъ лѣтото 1883 г.[1]) Късно слѣдъ освобождението, къмъ срѣдата на 90-тѣ години, нѣкои мѣстни учители издѣйствували парична помощь отъ окрѫжната постоянна комисия и почнали разкопки на мѣстото. Тѣ продължили, докато срѣдствата били изчерпани. Извършвани безъ всѣкакъвъ планъ и безъ нуждната опитность, тия разкопки, отъ гледището на настоящето изслѣдване на развалинитѣ, сѫ донесли значителна врѣда. Копало се безразборно; изкопаната земя била разхвърляна по цѣлата площадь, която заематъ развалинитѣ, и съ

1) Ире[illegible] II 303 сл. (бълг. прѣводъ на С. Аргировъ).

това пластоветѣ на насипа и съдържешитѣ се въ тѣхъ материали се размѣсили. При това много отъ открититѣ тамъ прѣдмети, които въ очитѣ на тогавашнитѣ изслѣдвачи не прѣдставяли особна цѣна, били поврѣдени или пъкъ безвъзвратно изчезнали. Такъвъ е случаятъ съ нѣколко мряморни орнаментирани плочи, изровени нѣйдѣ въ срѣдата на църквата, за които досега не се знае, дѣ се намиратъ, макаръ да били прѣдадени на мѣстнитѣ власти на съхранение. Разказватъ между другото и за нѣкаква намѣрена тукъ плоча отъ пѣсъчникъ съ надписъ: при изваждането й цѣлата нейна долня повръхнина, на която билъ издълбанъ надписътъ, се откъртила.

При тия първи разкопки било разкрито незначително пространство отъ източната половина на църквата до такава степень, че, когато азъ посѣтихъ мѣстото прѣди 4 години, можеше съ сигурность да се приеме, какво тя е имала три апсиди и че стърчещитѣ високо надъ насипа градежи отъ голѣми тухли съ червенъ хоросанъ прѣдставятъ остатъци отъ стѣнитѣ, които сж разграничавали тия три апсиди. Отъ тѣхъ основателно разчистена била все тогава само срѣднята. Освѣнъ това надлъжь и наширь по насипа били прокарани нѣколко окопа: едни отъ изтокъ къмъ западъ, а други отъ сѣверъ къмъ югъ. Съ тѣхъ, разбира се, не могло да се установи нищо друго освѣнъ неподлежащиятъ на съмнѣние фактъ, че наредъ съ източнитѣ зидове подъ насипа сж затрупани развалини и отъ други градежи. За мѣстнитѣ родолюбци тия разкопки постигнали задачата си: потвърдено било прѣданието, че рушевинитѣ въ „Еленско“ прѣдставятъ старъ „монастиръ“. Единъ новъ каменъ кръстъ съ надписъ „Храмъ Св. Илия, 1893 год.“ билъ побитъ въ разровеното мѣсто на централната апсида и отъ тогава всѣка година, на 20 юли, малката котловина около старината се оживява отъ пѣснитѣ и хорàта на околното население, което се стича тукъ, за да празднува деня на светеца. Южно отъ развалинитѣ единъ новъ параклисъ, построенъ набързо прѣди десетина години, свидѣтелствува за възродената благочестива ревность на пирдопчани, въ чието землище — 6·5 клм. сѣв.-източно отъ града — се намира старината.

I. Планъ на църквата.

Систематичнитѣ разкопки на това мѣсто бѣха прѣдприети отъ Народния музей, подъ мое ржководство, прѣзъ есеньта 1913 година и траяха до началото на зимата сжщата година. Слѣдъ двумѣсечна работа бѣ изчистенъ всичкиятъ насипъ, който покриваше развали-

нитѣ, и се установи тѣхниятъ подробенъ планъ. Църквата е била (гл. плана табл. I и обр. 11) продълговата четириѫгълна постройка,

Обр. 11. — Общъ изгледъ на църквата отъ с.-з.

срѣдне дълга 30·50 метра и широка 17 метра. Неправилностьта на основния ѝ планъ се състои въ това, че нейната западна стѣна не е перпендикулярна на главната ѝ ось, а е наклонена къмъ изтокъ. Вслѣдствие

на това и южната стѣна на църквата е по-кѫса (26·90 м.) отъ сѣверната (27·30 м.). Не еднаква е и нейната вѫтрѣшна широчина — 15·30 м. на западъ и 15·50 м. на изтокъ. На изтокъ тя е свършвала съ три апсиди, съотвѣтно на които е било разчленено и алтарното пространство, а на западъ е била фланкирана отъ двѣ малки постройки — четириѫгълна къмъ сѣверъ и полигонална къмъ югъ. Съобщението между тѣхъ и църквата е ставало непосрѣдствено чрѣзъ притвора (прѣддверието, нартиката) на послѣднята, който заема цѣлата ѝ широчина.

Въ формата на апсидитѣ има значитено различие. Срѣдната голѣма апсида, чиято стѣна е запазена на височина до 2·20 м., отвънъ е трапецовидна, когато крайнитѣ двѣ сѫ крѫгли. Въ вѫтрѣшното си очертание сѣверната апсида е точенъ полукрѫгъ (шир. 2·21 м. и дълбока 1·09 м.), южната — сѫщо полукрѫгъ, но е вдълбочена съ 20 см., когато пъкъ срѣдната се приближава къмъ подковообразната форма — дълбочината ѝ е 3·15 м., а общата ѝ широчина 5.35 м. Между тая послѣдната и храма планътъ прѣдставя просторенъ четириѫгълникъ (5·95 × 3·90 м.), прѣдназначенъ заедно съ съотвѣтнитѣ отдѣления прѣдъ страничнитѣ апсиди да увеличи алтарното пространство. Тритѣ части на тъй разширения алтарь сѫ били разграничени една отъ друга посрѣдствомъ два масивни стълба, стоещи срѣщу ѫглитѣ на съотвѣтнитѣ апсиди. Тѣ, както и апсидитѣ, сѫ градени отъ голѣми квадратни тухли съ дебели легла червенъ хоросанъ. Южниятъ отъ тия стълбове или пиластри сега се издига едва 1·10 метра надъ пода на църквата, когато сѣверниятъ е запазенъ на височина до 8·50 м. Между него и срѣщуположния ѫгълъ на двѣтѣ апсиди и сега е добрѣ запазена една врата — по-право интерколумна — вис. 3·32 м. и шир. 1·25 м., която е служила за съобщение между тия двѣ части на светилището (гл. обр. 30). Горѣ тая интерколумна е завършена съ красива полукрѫгла арка. Надъ нея широката площь на градежа е разчленена чрѣзъ единъ видъ втора интерколумна, прилична на прозорецъ, която, при сѫщата широчина съ долнята, е висока 2·25 м. Тя сѫщо е завършена съ полукрѫгла арка.

Интересни сѫ субструкциитѣ въ тая часть на църквата (табл. I и обр. 12). Стѣната на срѣдната апсида почива върху масивенъ, граденъ отъ едри камъни и коравъ хоросанъ зидъ, чиито очъртания отвънъ съвпадатъ съ тия на апсидата. Отвѫтрѣ пъкъ, 35 см. до пода на църквата, той се разширява и образува широка до 85 см. берма (обр. 12), която не се схожда въ очъртанията си съ конкавитета на апсидата. Сѫществуването на подобна субструкция бѣ открито и при сѣверната апсида, дѣто тоя зидъ продъл-

жава подъ сѣверната стѣна на съотвѣтното алтарно отдѣление. При южната апсида пъкъ, подъ сѫщия тоя зидъ, на дълбочина 38 см., изстѫпва къмъ западъ други, чието продължение въ видъ на широка площадка намираме и при външния югоизточенъ ѫгълъ на църквата.

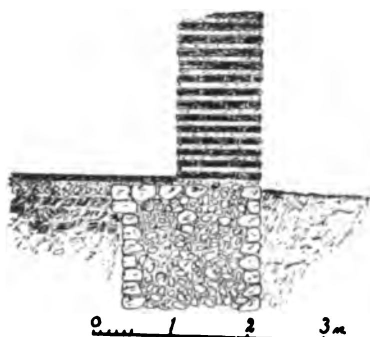

Обр. 12. – Субструкции при срѣдната апсида; вертикаленъ разрѣзъ.

Съотвѣтно на апсидитѣ си, църквата чрѣзъ пиластри и колони е била раздѣлена на три кораба. Срѣдниятъ отъ тѣхъ е широкъ 6·90 м., сѣверниятъ 3·35 м. Широчината на южния не е еднаква: 3·10 м. къмъ прѣддверието и 3·30 м. при алтаря. По тоя начинъ майсторътъ е прѣнесълъ върху него неправилностьта въ общата широчина на църквата. Освѣнъ двата споменати, градени само отъ тухли пиластри, други два на западъ отъ

Обр. 13. — Сѣверниятъ корабъ отъ западъ.

тѣхъ (запазени сега на височина: сѣверния 1·21 м., а южния 1·05 м.) разпрѣдѣлятъ голѣмия срѣденъ корабъ на двѣ части, които съ незна-

чително отклонение (6·80 X 6·90 м.) прѣдставятъ точни квадрати. Тия два пиластра, както свидѣтелствуватъ запазенитѣ имъ части, сѫ били градени не съ тухли, а съ едри блокове отъ сивозеленъ пѣсъчникъ, срѣдището между които е запълнено съ дребни камъни (обр. 13 и 14). Освѣнъ чрѣзъ тия пиластри вѫтрѣшното пространство на църквата е било разчленено и чрѣзъ колони. Остатъци отъ двѣ колони — една на сѣверъ, друга на югъ — се намѣриха in situ, западно отъ централнитѣ пиластри, въ посоката къмъ двата широки изстѫпа на стѣната, що дѣли храма отъ нартиката. Всѣка отъ тия колони е об-

Обр. 14. — Срѣдниятъ и сѣверниятъ кораби отъ изтокъ

разувана отъ отдѣлни барабани отъ сѫщия сивозеленъ пѣсъчникъ, дебели 20—35 см., поставени единъ надъ другъ и споени съ тънки пластове възчервенъ хоросанъ. Запазената часть на едната отъ тѣхъ — къмъ сѣверния корабъ — е образувана отъ 4 такива барабана на обща височина 1·20 м. (обр. 14). При другата, отъ която сѫ останали сѫщо четири барабана, горнитѣ два сѫ отмѣстени вѣроятно при събарянето на постройката. Отдѣлни такива камъни — съставни части на колони — се намѣриха въ значително количество изъ насипа. За основи на запазенитѣ in situ два остатъка отъ колони служатъ квадратни плочи (страни по единъ метъръ, дебели 21 см.) все отъ сѫщия сивозеленъ пѣсъчникъ, безъ

никаква профилировка. Освѣнъ тѣхъ изъ насипа се намѣриха плочи отъ сжщия материалъ, форма и дебелина, но слабо профилирани (обр. 41,2). Тѣ вѣроятно сж изпълнявали службата на капители, тъй като сжщински капители нийдѣ не бѣха открити.

Основитѣ на пиластритѣ и запазенитѣ колони сж били свързани чрѣзъ два паралелни зида, които достигатъ на дълбочина до 40 см. подъ пода на църквата. На западъ тѣ почватъ отъ изстжпитѣ при стѣната на притвора и достигатъ до субструкциитѣ при апсидитѣ. Подставкитѣ на запазенитѣ колони сж сложени непосрѣдствено върху тѣхъ Надъ южния отъ тия зидове въ късно врѣме е била издигната стѣна,

Обр. 15. — Сѣверната часть на прѣддверието гледано отъ юго-изтокъ

градена отъ каль и камъни (на плана табл. I е прѣдставена съ точки). Чрѣзъ нея южниятъ корабъ е билъ отдѣленъ отъ останалата часть на църквата. Между двата пиластра тоя зидъ е запазенъ до 40 см. високо; западно отъ срѣдния пиластъръ той е съвсѣмъ разрушенъ, но при самия изстжпъ на стѣната на притвора бѣ намѣренъ остатъкъ отъ него, високъ до 1·60 м. Продължението му бѣ открито и въ притвора.

Вжтрѣшното разчленение на храма е усилено най-сетнѣ и отъ редици контрафорси (изстжпи, стѣнни пиластри, полупиластри), които изли-

затъ изъ очъртанията на съотвѣтнитѣ стѣни. За двата контрафорса къмъ стѣната на притвора вече споменахме. По седемь такива има и при всѣка отъ дългитѣ сѣверна и южна стѣни. Първитѣ два, които отговарятъ на източнитѣ пиластри, сѫ сѫщо тъй силно разчленени, както и самитѣ пиластри. Сѫщото се отнася и за изстѫпитѣ, които съотвѣтствуватъ на западната стѣна на храма и заедно съ нея отдѣлятъ послѣдния отъ прѣддверието. Изстѫпитѣ срѣщу двата централни пиластра излизатъ отъ съотвѣтнитѣ стѣни съ 65 см, а сѫ широки по 90 см. (колкото сѫ и срѣщулежащитѣ имъ страни на тия пиластри). Останалитѣ осемь изстѫпа — по четири къмъ всѣка стѣна — не сѫ тъй масивни както първитѣ (широки сѫ по 75 см.). Дългитѣ стѣни освѣнъ това сѫ били обточени съ бордюръ — образуванъ отъ 3 реда тухли и високъ надъ пода на църквата 20 см., — който е минавалъ и въ страничнитѣ отдѣления на алтаря. На много мѣста, особено край сѣверната стѣна, той е разрушенъ. Отъ изстѫпитѣ пъкъ най-добрѣ сѫ запазени тия при сѣверната стѣна на храма (гл. обр. 13), дѣто заедно съ нея на нѣкои мѣста се издигатъ до 2·50 м. височина. Южната стѣна е значително по-съборена: най-голѣмата ѝ височина нийдѣ не надминава 1·50 м.

Сравнително най-добрѣ запазената часть на църквата е прѣддверието (обр. 15 и 16). Стѣната, която го отдѣля отъ сѫщинската църква, достига височина 1 65—2·60 м., а тая къмъ западъ — до 2·85 м. Заемаще цѣлата широчина на църквата (15·20 м.), неговитѣ измѣрения отъ изтокъ къмъ западъ не сѫ еднакви: сѣверната му часть е по-широка (4·58 м.), а южната — по-тѣсна (4·09 м.). Тази несъразмѣрность се отразява върху общия планъ на църквата и е причината за неправилната му четирижгълна форма.

Четири стѣнни пиластра, които излизатъ отъ срѣщуположнитѣ източна и западна стѣни, разпрѣдѣлятъ притвора на три части, съотвѣтствуващи на тритѣ кораба. Съобщението между тѣхъ и послѣднитѣ е ставало чрѣзъ три врати, двѣтѣ странични отъ които сѫ широки по 1·55 м., а срѣдната — 2·10 м. На западъ срѣщу послѣдната е билъ главниятъ входъ на църквата. Къмъ него се е идвало по една трапецовидна, постлана съ тухли и бордирана съ едри камъни площадка, издигната едва нѣколко сантиметра надъ двора. Освѣнъ тоя главенъ входъ, прѣко въ църквата откъмъ югъ сѫ водѣли двѣ други врати: едната за алтаря, другата за самия храмъ. Послѣдната бѣ намѣрена зазидана съ сѫщия материалъ, отъ който е построенъ и късниятъ зидъ, отдѣлящъ южния корабъ. Бѣлѣзи отъ прозорци, чрѣзъ които църквата се е освѣтявала, не

се откриха нийдѣ. Вѣроятно доленъ редъ отъ такива е нѣмало въ сѣверната стѣна на църквата и при фасадата ѝ на западъ. Развалинитѣ на тия мѣста стърчатъ до 2·50—3 м. високо и несъмнѣно е, че слѣдитѣ отъ такива прозорци би били запазени, ако ги е имало тамъ. По сѫщата причина едва ли ще трѣбва да се прѣдположатъ прозорци и въ партера на южната стѣна. При апсидитѣ тѣ сѫ допустими. Въ южната апсида при това е имало и малка ферида.

Полупиластритѣ въ притвора, въ сравнение съ горѣописанитѣ — край дългитѣ стѣни на храма, — сѫ по-масивни (широки 95 см.) и не изстѫпватъ тъй силно както първитѣ отъ съотвѣтнитѣ стѣни (45 см.). Тѣхнитѣ външни граници се сливатъ съ линията на широкия тухленъ

Обр. 16. — Сѣверната половина на прѣддверието гледана откъмъ юго-западъ.

бордюръ, който тукъ се издига надъ пода 28 см. и е навсѣкждѣ добрѣ запазенъ (гл. обр. 15 и 16). При южната стѣна на притвора тоя бордюръ е липсвалъ. Освѣнъ въпроснитѣ полупиластри, отъ двѣтѣ страни на главнитѣ двѣ врати, почти на еднаква височина съ бордюритѣ и като продължение на тѣхъ, се намиратъ четири четирижгълни плочи отъ зеленикъвъ пѣсъчникъ (55 × 90 см., дебели 10—15 см.). Едната отъ тѣхъ, сѣверно отъ външната врата, е слабо профилувана (обр. 15). Върху тия плочи — подложки сж били поставени голѣми травертинови блокове, единъ отъ които in si'u се вижда на сжщия обр. 15. Такива травертинови блокове се намѣриха нѣколко изъ насипа около прѣддверието. Тѣхната служба

мжчно може да се обясни. Несъмнѣно е само, че тѣ сж по-късни отъ съотвѣтнитѣ стѣни, тъй като мазилката на послѣднитѣ, при мѣстата, дѣто сж били поставени блоковетѣ, е запазена. Характерно за стѣнитѣ на притвора е най-сетнѣ и тѣхната значителна дебелина — 1·07 м. на западната и 0·95 м. на източната, когато сѣверната и южната стѣни на църквата сж дебели по 75 см.

Двѣ врати, широки 1·42 и 1·38 м., водятъ отъ прѣддверието къмъ сѣверната и южната фасадни пристройки. Първата отъ тия пристройки

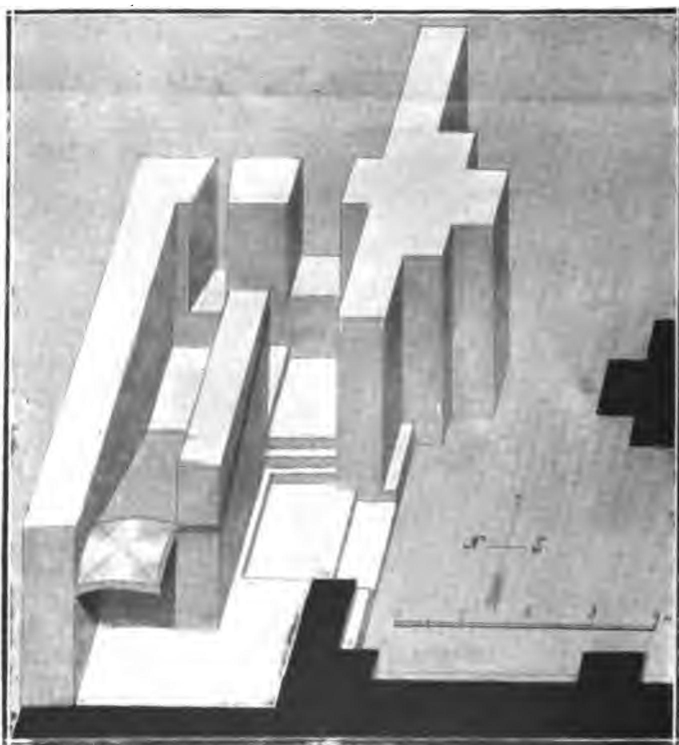

Обр. 17. — Сѣверната фасадна пристройка отъ западъ.

прѣдставя въ основитѣ си правожгъленъ четирижгълникъ (6·85 × 3·95) м., чиито стѣни бѣха открити до 2·50 м. високи (обр. 17). Равнището на това отдѣление е съ двѣ стжпала (35 см.) по-високо отъ това на прѣддверието. Първото отъ тия стжпала прѣдставя снишения до 20 см. бордюръ на съотвѣтната стѣна, а второто, високо 15 см. надъ него, минава въ квадратна площадка (1·20 × 1·20 м.). Сѣверно отъ послѣднята, върху 20 см. широка берма, се издига изолирана стѣна, висока до 2·65 м., която раздѣля цѣлото това отдѣление на двѣ равни части — сѣверна и южна. Въ южната часть, източно отъ горѣпоменатата основна площадка,

почва стълба съ три стжпала (общо висока 90 см.). Най-горнето й стжпало е разширено сжщо тъй въ квадратна площадка (1·20×1·20 м.), надъ която въ източната стѣна е отворенъ 0·82 м. широкъ прозорецъ. Два тѣсни прага отъ нея възхождатъ къмъ третя площадка съ сжщата форма и размѣри, но вече сѣверно отъ изолираната срѣдня стѣна. Въ източната стѣна, наредъ съ прозореца надъ втората площадка, е отворена тѣсна амбразура. Западно отъ нея пъкъ започва

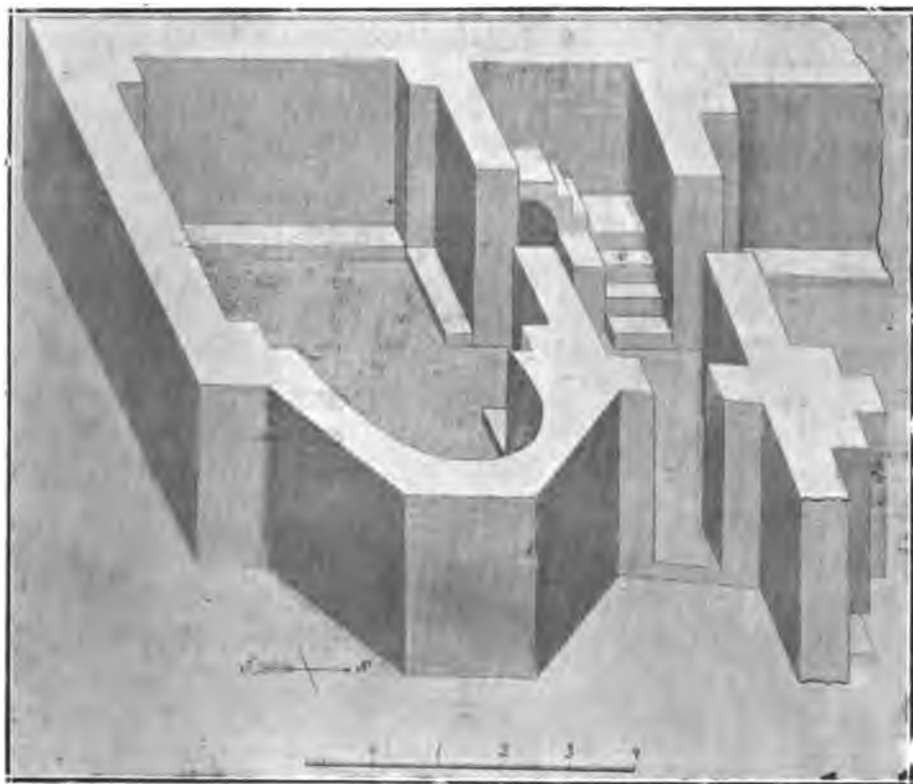

Обр. 18. — Южната фасадна пристройка отъ изтокъ.

слабо издигащъ се цилиндриченъ сводъ, който при западния край на изолираната стѣна се прѣвръща въ два плоски кръстати свода. При разкопкитѣ сѣверниятъ отъ тѣхъ бѣ намѣренъ неповрѣденъ, а отъ южния бѣ запазена по-голѣмата часть. Двата тия свода сж покривали двѣ еднакви квадратни пространства (1·20 × 1·20 м.) и сж поддържали сжщо такива двѣ площадки, каквито видѣхме източно отъ двѣтѣ страни на срѣдната изолирана стѣна. На изтокъ отъ тѣхъ, но вече южно отъ послѣднята, отново се е явявалъ възходещъ подъ сжщия наклонъ ци-

линдриченъ сводъ. Той е окончателно разрушенъ, но слѣдитѣ му ясно сѫ запазени по южното лице на срѣдната стѣна.

Отъ горнето описание е явно, че сѣверната флангова пристройка е служила за помѣщение на стълба, която е обикаляла около срѣдната изолирана стѣна. Назначението на послѣдната, заедно съ крайнитѣ стѣни на тая постройка, е било да поддържа именно тия стълби. Първитѣ стѫпала върху тѣхъ, както видѣхме, сѫ на мѣстата си. Такива сигурно е имало и по възходещитѣ цилиндрични сводове.

Обр. 19. — Отдѣлението съ южнитѣ стълби отъ изтокъ.

Втората постройка, фланкираща притвора (обр. 18), е съставена отъ двѣ отдѣления. Едното отъ тѣхъ, граничеще непосрѣдствено съ притвора, има форма на трапецъ. Подътъ му е на едно равнище съ тоя на нартиката и около 25 см. по-високъ отъ равнището на двора. Съ послѣдния то се е съобщавало посрѣдствомъ врата, широка 1.06 м. Въ по-късно врѣме въ това помѣщение се е влизало единствено прѣзъ тая врата, тъй като другата — къмъ притвора — бѣ намѣрена запушена съ граденъ отъ каль и камъни зидъ. Стѣнитѣ на цѣлата пристройка сѫ запазени на височина най-много до 1.80 м. На западъ, съ дебелъ 50 см. тухленъ зидъ, тя е разпрѣдѣлена на двѣ части (обр. 19). Про-

странството между тоя зидъ и стѣната къмъ притвора е заето съ остатъкъ отъ стълба (обр. 19 при А), а на югъ — отъ една ниша, широка 95 см. и дълбока 62 см. Отъ стълбата сега сж запазени доста злѣ само 4 стжпала, всѣко едно високо по 25 см. и широко по 27 см. Четвъртото стжпало е прѣдставяло площадка, около която по съсѣднитѣ стѣни личатъ остатъци отъ мазилка. И тая стълба вѣроятно е възхождала надъ срѣдната раздѣлителна стѣна по начинъ, както е прѣдставено на рисунката обр. 18.

На югъ отъ това отдѣление една 1.22 м. широка врата е въвеждала въ втората часть на сжщата флангова пристройка. Тя въ основа

Обр. 20. — Вжтрѣшность на баптистерия отъ юго-западъ.

е точенъ квадратъ (4·90×4·90 м.), който на изтокъ е удълженъ чрѣзъ полукржгла апсида (дълб. 1·62 м., шир. 3·22 м.; обр. 20). Отвънъ апсидата е полигонална. Стѣнитѣ на това отдѣление отвжтрѣ сж обточени съ бордюръ, високъ 30 см. надъ пода и 45 см. широкъ, образуванъ отъ 3 реда тухли съ дебели легла хоросанъ между тѣхъ. Около апсидната стѣна тоя бордюръ липсва. При четиритѣ вжтрѣшни жгла на квадрата се издигатъ единъ видъ полупиластри, чиито хоризонтални измѣрения съвпадатъ съ широчината на бордюритѣ. Вѣроятно тѣ сж служили за подпорки на арки, надъ които се е крѣпѣлъ куполъ или кръстатъ сводъ.

Като се вземе прѣдъ видъ формата на това отдѣлеиие, неговитѣ размѣри, а тъй сѫщо и положението му къмъ цѣлата църква, най-вѣроятното прѣдположение е, че то е служило като баптистеръ, каквито често срѣщаме при много отъ старохристиянскитѣ църкви[1]). Въ него не се намѣриха никакви слѣди било отъ писцина, било отъ кюва — обстоятелство, което ще трѣбва да се обясни въ смисъль, че прѣзъ по-късно врѣме това отдѣление ще е прѣстанало да служи за първоначалната си цѣль и е било прѣвърнато въ параклисъ.

Обр. 21. Входъ въ сѣверо-западната кула на църковната ограда.

Една масивна ограда — дебела 1·60 до 1·70 м. — съ форма на неправиленъ четириѫгълникъ заграждa цѣлата църква и образува около нея просторенъ дворъ, дълъгъ отъ изтокъ къмъ западъ срѣдне 48·50 м. и широкъ отъ сѣверъ къмъ югъ 33 м. (табл. II). При всѣки отъ ѫглитѣ на тая ограда изстѫпватъ навънъ развалинитѣ на четири приблизително

1) Гл. за тѣхъ Holtzinger, Die altchristl. Architektur in system. Darstellung, Stuttgart 1889, стр. 212 сл.; Fr. X Kraus, Real-Encyclopädie der christl. Alterthümer II s. v. Taufkirche; Cabrol, Dictionnaire d'archéologie chrétienne et liturgie т. II ч. I s. v. Baptistère отъ H. Leclercq. По форма нашиятъ баптистеръ е подобенъ на открития въ Амвасъ (Емаусъ въ Палестина), който произхожда отъ IV в. (Leclercq у Cabrol, стр. 455, обр. 1171).

еднакви по форма и голѣмина четириѫгълни кули (7·30×5·90 м.; обр. 21), чиито стѣни сѫ дебели по 1·30 м. Въ двора се е влизало прѣзъ двѣ врати: една на юго-западъ и друга на сѣверо-изтокъ, близо при съотвѣтнитѣ кули. Първата отъ тѣхъ, широка 2.50 м., е била главниятъ входъ; другата (обр. 22) е имала ограничено значение, тъй като е извеждала надъ стръмния долъ на рѣката, къмъ която вѣроятно отъ тукъ се е слизало по стѫпала. Стѣнитѣ на оградата къмъ изтокъ, сѣверъ и западъ, близо при съотвѣтнитѣ кули — и на различни при отдѣлнитѣ случаи разстояния — сѫ удебелени по начинъ, че изглеждатъ като да сѫ

Обр. 22. — Сѣверо-източната врата на църковната ограда съ стълбата до нея.

удвоени. Тия масивни, удебелени части сѫ прѣдставяли стълби, водещи къмъ горнитѣ етажи на кулитѣ и горнето равнище на стѣнитѣ. Голѣмата дебелина на послѣднитѣ допуща прѣдположението, че по тѣхъ е имало бойници съ широка берма (chemin de ronde), по която свободно е могло да се ходи. Вѣроятно по такъвъ пѫть се е достигалъ горниятъ етажъ на юго-източната кула, при която характерното за стълбитѣ разширение на стѣната липсва.

На най-значителна височина е запазена сѣверната стълба — 2·90 м. съ 12 стѫпала; отъ източната (обр. 22) и западната сѫ оста-

вали по 6 стжпала на обща височина 1·65 м. Стжпалата сж високи по 25—30 см. и широки по 30 см. Като се вземе прѣдъ видъ числото на запазенитѣ стжпала при всѣка стълба и тѣхната обща височина, а отъ друга страна, като се знае дължината на съотвѣтнитѣ разширочени части на стѣнитѣ, може приблизително да се опрѣдѣли нѣкогашната пълна височина на църковната ограда въ различнитѣ й мѣста. Бихме получили въ такъвъ случай за сѣверната стълба 29 стжпала и височина 8 10 м., за източната 36 стжпала — 10 м, а за западната 19 стжпала — 5·30 м.[1]) При всичкитѣ тия случаи отъ общата дължина на

Обр 23. — Сѣверниятъ дворъ на църквата и водостокътъ.

основата ние изваждаме широчината на прѣдполагаемитѣ квадратни площадки въ горния край на стълбитѣ. Опрѣдѣлената по горния начинъ нееднаква височина на стѣнитѣ вѣроятно ще се дължи на терена: площадьта, върху която е била построена църквата, е съ около 1·50 м. по-низка отъ сѣверния дворъ. На това обстоятелство сигурно се дължи и широкиятъ подпоренъ зидъ, който намираме при източната часть на сѣверната стѣна.

---

1) На реставрирания планъ на църквата (табл. II) прѣдполагаемитѣ стжпала, до пълната височина на стълбитѣ, сж означени съ пунктиръ.

Неравната площадь, на която се е издигала постройката, е прѣдизвикала нуждата и отъ друго едно съоржжение, за щастие отлично запазено до сега. Това е грижливо изработениятъ водостокъ край сѣверната църковна стѣна (обр. 23). Сѣверниятъ дворъ на църквата, както това е показано въ разрѣзитѣ на табл. II, е значително по-високъ отъ равнището на самата църква; водата, която би се стичала тамъ отъ покрива на послѣднята и на съсѣдната фасадна пристройка, би се просмуквала въ сѣверната църковна стѣна и би прониквала въ вжтрѣшностьта на църквата. Водостокътъ до извѣстна степень е отстранявалъ това неудобство. Той е построенъ отъ два нееднакво дебели успоредни зидове, които почватъ при с.-и. жгълъ на малката четирижгълна постройка и чупятъ на изтокъ покрай църковната стѣна. При сѣв.-източния жгълъ на църквата тѣ правятъ второ незначително прѣчупване и достигатъ до основитѣ на източната оградна стѣна. Дебелината на външния отъ тия зидове е 75 см., а на вжтрѣшния, допиращъ до стѣната — 35 см. И двата тѣ сж се издигали до равнището на двора и заедно съ послѣдното сж се понижавали къмъ изтокъ[1]). Въ пространството между тия два зида сж наредени голѣми керамиди съ заседнати краища (дъл. 63 см., шир. 40 см., обр. 23). Междината подъ тѣхъ е запълнена съ блокажъ. Отъ жгъла на църквата, дѣто водостокътъ прави малко прѣчупване, улеятъ му се стѣснява и вмѣсто съ керамиди е билъ постланъ съ тухли. Въ тая си часть той вѣроятно е вървѣлъ по равнището на почвата и прѣдставя жглестъ каналъ, шир. 26 см. и дълбокъ 40 см. Тъй той е достигалъ оградата, прѣзъ която е минавалъ, за да излѣзе надъ дола на рѣката.

II. Строителенъ материалъ и техника.

За материала, употрѣбяванъ въ градежа на църквата, споменавахме до сега откжслечно при описанието на отдѣлнитѣ ѝ части. Ако му отдѣляме специално разглеждане, то е защото послѣдното ще ни помогне при въпроситѣ, относещи се къмъ характеристиката на старината и нейнитѣ сждбини.

Източната часть на църквата — тритѣ апсиди — надъ каменния фундаментъ е градена съ голѣми квадратни тухли (30—32 см.) и дебели

1) При разкопкитѣ, понеже това равнище не можеше отначало да се опрѣдѣли, пръстьта между водостока и оградната стѣна бѣ разчистена; поради това зидътъ на водостока бѣ оголенъ на мѣста до 70—80 см., както това се вижда отъ обр. 23.

3·5 до 6·5 см. легла коравъ хоросанъ, въ който сѫ примѣсени голѣмо количество едро счукани керамиди. Тоя градежъ продължава и въ сѣверната дълга стѣна на църквата на разстояние до 2·40 м. отъ съотвѣтния праапсиденъ ѫгълъ; отъ тамъ нататъкъ цѣлата сѣверна стѣна е построена отъ ломени камъни и хоросанъ, въ който съставътъ дробени керамиди липсва или пъкъ съвсѣмъ рѣдко се срѣща. Границата между тия двѣ градени отъ различенъ материалъ части е тъй рѣзка (обр. 24), че явно говори, какво тѣ не сѫ строени едновременно. — Градежътъ отъ камъни прѣдстава тукъ високи 90 см. пояси, между които проникватъ

Обр. 24. — Граница между каменното и тухлено градиво при сѣверната стѣна на църквата.

прѣзъ цѣлата дебелина на стѣната пластове отъ по три реда тухли. Общата височина на всѣки такъвъ пластъ е 18—20 см. Височината на тая стѣна варира между 1·90 и 2·90 м. надъ пода на църквата. На западъ въ нея сѫ останали три такива пластове отъ тухли (гл. разрѣза на табл. II). Най-долниятъ прѣдставя разширочение на тухления бордюръ, за който вече говорихме.

При южната стѣна на църквата градежътъ само отъ тухли, запазенъ на височина едва до 40 см., прѣкѫсва сѫщо тъй рѣзко 2·90 м. западно отъ ѫгъла на съотвѣтната апсида, за да започне констатираниятъ

вече градежъ отъ камъни и тухли. Различно отъ случая при сѣверната стѣна, тукъ границата между двата вида градежъ прѣдставя отвѣсна права линия (обр. 25). Ако краятъ на по-старата отъ двѣтѣ части, слѣдователно, не е билъ изкуствено изравненъ, ще трѣбва да се прѣдположи, че тая правилна граница между тѣхъ е слѣда отъ нѣкаква врата на това мѣсто. И при южната стѣна най-долниятъ пластъ тухли се разширява задъ вжтрѣшното ѝ лице и образува вжтрѣшния бордюръ. Тукъ намираме една особеностъ, която вѣроятно не липсва и при сѣверната стѣна, но не може да се забѣлѣжи поради това, че нейното вжтрѣшно лице е значително изронено, а външното е закрито отъ водостока: най-долниятъ пластъ е образуванъ отъ 4 реда тухли. Увеличението (горнитѣ пластове сж отъ по три реда тухли) се дължи на това, че най-долниятъ редъ прѣдставя проникващия прѣзъ цѣлата дебелина на стѣната подъ на църквата. Получава се по тоя начинъ впечатлението, че стѣната е издигната върху окрайнината на тоя подъ. Характерно е още и това, че тоя най-доленъ пластъ тухли разграничава широката до 1 м. основа на стѣната отъ надстройката ѝ (гл. табл. II). Дълбочината на основата е 1·20 м.

Обр. 25. — Граница между каменното и тухлено градиво при южната стѣна на църквата.

Цѣлата южна стѣна на църквата изглежда да е била подложена на редица късни прѣстроявания и поправки (гл. обр. 26). При запушената съ късенъ зидъ врата въ тая стѣна (означена съ пунктиръ на плана табл. I) обикновената зидария отъ смѣняващи се пояси е прѣкжсната чрѣзъ широкъ 50 см. тухленъ градежъ, издигнатъ върху каменна основа (обр. 27). Въ вжтрѣшностьта на църквата тоя тухленъ градежъ образува едно цѣло съ намиращия се тамъ полупиластъръ, който вслѣдствие на това е получилъ нуждната широчина (90 см.), равна на съотвѣтната часть на срѣщулежащия централенъ пиластъръ (гл. табл. I). Непосрѣдствено на западъ отъ тая зазидана врата стѣната продължава при едно ново разпрѣдѣление на каменнитѣ и тухлени пояси. Надъ основния пластъ отъ 4 реда тухли, — на разстояние не вече 90 см. или 1 м., както бихме очаквали, а 50 см., — се явява втори отъ три реда, който продължава на дължина 1·20 м. (обр. 27). По-нататъкъ вече

стѣната прѣдставя еднообразна, градена само отъ камъни плоскость, чиято височина е повече отъ метъръ.

Западната фасадна стѣна на църквата е била построена сѫщо тъй отъ пояси камъни и тухли. На югъ тя е едва 60—80 см. висока, когато къмъ сѣверъ бѣ открита на височина до 2·85 м. Особеность на тая стѣна, както видѣхме, е голѣмата ѝ дебелина — 1·07 м. срѣщу 75 см. на дългитѣ стѣни. По отношение на градежа тя не се различава отъ тѣхъ — и въ нея намираме сѫщитѣ пластове отъ 3 реда тухли между каменни пояси отъ 80—90 см.

По-другъ видъ има стѣната, която дѣли храма отъ прѣддверието. И тя, както западната, е по-дебела отъ останалитѣ. Характерното въ

Обр. 26. — Южна стѣна на църквата отъ юго-изтокъ.

нея обаче е градежътъ ѝ (гл. обр. 14). До височина 1 м. надъ пода тя е построена само отъ тухли, надъ които слѣдва пластъ едри камъни, 55 см. високъ; надъ него — 5 реда тухли и пакъ пластъ камъни и т. н. до сегашната ѝ височина 2·60 м. Тухлитѣ сѫ квадрати съ страни 32—33 см., дебели 3·5 — 4·5 см. Хоросанътъ между тѣхъ, на фуги 5·5—7·5 см., както и при алтарнитѣ части, съдържа едро счукани керамиди.

Видѣхме по-горѣ, че вѫтрѣшнитѣ плоскости на дългитѣ сѣверна и южна стѣни сѫ разчленени чрѣзъ полупиластри (изстѫпи). Но, докато

самитѣ стѣни сж строени прѣдимно отъ камъкъ, всички тия полупиластри сж били градени само отъ тухли — както и апсиднитѣ части — при което е употрѣбенъ и сжщиятъ червенъ хоросанъ. Характерното — и което още на пръвъ погледъ се констатира при разглеждането на тия пиластри — е, че между тѣхъ и съотвѣтнитѣ мѣста на стѣнитѣ липсва всѣкаква органическа връзка: тѣ изглеждатъ просто като прибавени къмъ послѣднитѣ. Поради това повечето отъ тѣхъ сега сж отпрани отъ стѣнитѣ, а нѣйдѣ сж и съборени, макаръ че самитѣ стѣни въ даденитѣ мѣста сж запазени на значителна височина (гл. обр. 13 и 28). Сжщо такива и по тоя начинъ сж градени двата стѣнни и двата жглови пиластри къмъ западната стѣна на прѣддверието. Коренно различни отъ тѣхъ обаче по видъ и градежъ сж четиритѣ полупиластра при стѣната, що

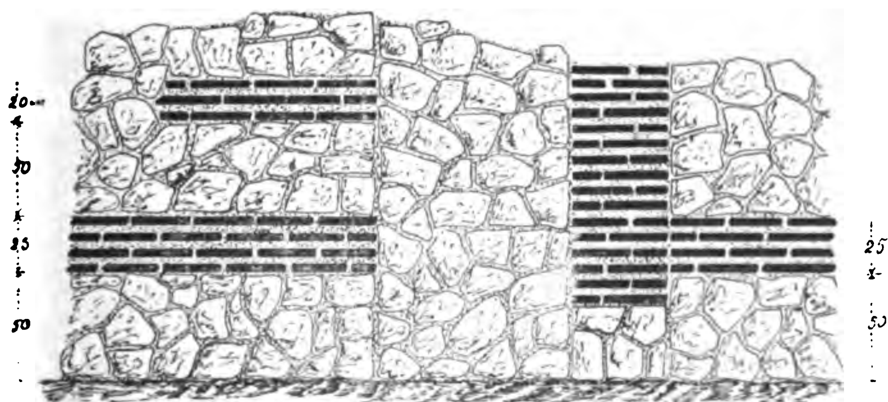

Обр. 27. — Детайлъ отъ градежа на южната стѣна, при запушената врата.

дѣли прѣддверието отъ храма. Тѣ сж конструктивно свързани съ послѣдната и както нея сж строени отъ пояси камъни и тухли (обр. 14 и 16). По материалъ тѣмъ приличатъ съотвѣтствуващитѣ на тая стѣна разчленени полупиластри къмъ сѣверната и южната дълги стѣни на църквата. И на тия послѣднитѣ обаче липсва конструктивна връзка съ прилежащитѣ стѣни.

Констатираното различие въ градежния материалъ на отдѣлнитѣ части може да бжде резултатъ само отъ прѣстрояване или възобновяване на църквата. Трѣбва да се прѣдположатъ, значи, два строителни периода. Прѣзъ единия е градено изключително или прѣдимно съ тухли, а прѣзъ другия — съ ломени камъни, като тухлитѣ сж били употрѣбявани въ пояси отъ по 3 или 4 реда.

Възниква прочее въпросътъ, кои отъ запазенитѣ части на развалината принадлежатъ къмъ първоначалната постройка и кои ще трѣбва

да се отнесатъ къмъ периода на нейното прѣстрояване? Съ други думи, пита се, дали църквата първоначално е била построена само съ тухли и слѣдъ разрушението ѝ е била издигната по стария планъ, като въ новия градежъ е била използувана уцѣлѣлата алтарна часть, или пъкъ обратното? Отговорътъ наистина би билъ твърдѣ труденъ, ако това различие се проявяваше само между градежа на алтарната часть и околнитѣ стѣни. Ние го констатирахме обаче и при стѣннитѣ пиластри. Видѣхме, че тия отъ тѣхъ, които се отнасятъ къмъ дългитѣ стѣни на църквата, нѣматъ никаква връзка и сѫ строени независимо отъ послѣд-

Обр. 28. — Северо-източната часть на църквата отъ юго-западъ.

нитѣ. Това би било немислимо, ако еднитѣ и другитѣ сѫ градени едноврѣменно. Оставатъ двѣ прѣдположения: или че тия полупиластри сѫ по-късни отъ съотвѣтнитѣ стѣни, или пъкъ, че сѫ строени прѣди тѣхъ. Да се прѣдположи, че тѣ, заедно съ еднаквитѣ имъ по материалъ алтарни части, сѫ остатъци отъ първоначалната постройка, значи да се допустне, че тѣ сѫ могли да уцѣлѣятъ и слѣдъ като прилежащитѣ стѣни сѫ били съборени. Това е невѣроятно. По-нататъкъ. Даже и да би могли тия полупиластри да прѣживѣятъ първоначалната постройка, немислимо е тѣ да бѫдатъ запазени при подновяването на съотвѣтнитѣ стѣни. Несвързани конструктивно съ послѣднитѣ, тия полупиластри иматъ съвсѣмъ

слаба подпорна стойность и ако сж били необходими при архитектонската форма на църквата, майсторътъ, който я е възобновявалъ, безспорно би ги разрушилъ, за да построи на тѣхно мѣсто други — вече прѣдставящи едно цѣло съ самитѣ стѣни. Несъмнѣно е прочее, че тия полупиластри сж градени късно слѣдъ стѣнитѣ и произлизатъ отъ периода, когато църквата е била възобновявана. А понеже еднакви тѣмъ по градиво сж и апсиднитѣ части на църквата, налага се общото заключение, че и послѣднитѣ сж се явили прѣзъ сжщия периодъ.

За провѣрка на това заключение бѣха съборени нѣколко отъ тия полупиластри. Оказа се, че стѣната задъ тѣхъ е равна: междинитѣ и грапавинитѣ, образувани при градежа съ ломени камъни, сж запълнени и изгладени съ хоросанова мазилка. Това обстоятелство ще е необяснимо и невъзможно, ако стѣната би била по-нова отъ полупиластритѣ. Послѣдне неопровержимо доказателство, че тия полупиластри сж липсвали въ първоначалния планъ, е и отбѣлѣзаната по-горѣ особеность при зазиданата южна врата. Видѣхме, че обикновената смѣна на пояси отъ камъни и тухли, източно отъ тая врата, е прѣкжсната чрѣзъ издигнатия тамъ градежъ само отъ тухли (гл. обр. 28, а сжщо така и плана табл. I). Прониквайки прѣзъ цѣлата дебелина на стѣната, послѣдниятъ минава отъ вжтрѣшната ѝ страна, дѣто образува масивенъ, съотвѣтенъ на централния стълбъ полупиластъръ. Явно е, че вратата нѣкога е била по-широка и стѣсняването ѝ по горѣказания начинъ е било прѣдизвикано отъ нуждата да се построи вжтрѣшниятъ полупиластъръ: когато тоя тухленъ градежъ при вратата биде разрушенъ, върху първоначалната ѝ стѣна бѣ намѣрена добрѣ запазената мазилка.

За нуждата, поради която сж били издигнати казанитѣ полупиластри, ще стане въпросъ по-долѣ. Тукъ е достатъчно да отбѣлѣжимъ още и това, че тѣ почиватъ на дълбоки до 1·10 м. основи, а не сж поставени върху бордюра на стѣнитѣ: послѣдниятъ на съотвѣтнитѣ мѣста е билъ развtotаленъ и крайщата му внимателно сж изгладени.

Изслѣдвания, подобни на горнитѣ, бѣха излишни при изстжпитѣ къмъ западната стѣна на прѣддверието. Тѣхниятъ външенъ видъ явно показва, че и тѣ сж строени по сжщия начинъ и произхождатъ отъ едно врѣме съ първитѣ. А установенъ тѣхниятъ късенъ произходъ, съ това се разрѣшава въпросътъ и за оная особеность, каквато прѣдставя западната стѣна на храма. Конструктивно свързанитѣ съ нея полупиластри, на лицето ѝ обърнато къмъ прѣддверието, сж възможни само при наличността на срѣщуположнитѣ и съотвѣтни тѣмъ полупиластри въ източната

стѣна на прѣддверието. Цѣлата тая стѣна между прѣддверието и храма слѣдователно, въ вида, въ който и до днесъ е запазена, се отнася къмъ втория строителенъ периодъ. Размѣсениятъ съ керамидни парчета хоросанъ и прѣдимното използуване на тухлата за градиво (гл. обр. 14 и 16) я приближаватъ и по външенъ изгледъ къмъ източнитѣ части на църквата. Казаното важи и за разчлененитѣ стѣнни пиластри, които се явяватъ като нейно продължение задъ вратитѣ, водещи къмъ страничнитѣ кораби; тия стѣнни пиластри иматъ сжщитѣ особености въ градежния материалъ, а при това и тѣмъ липсва конструктивна връзка съ сѣверната и южната дълги стѣни.

Отъ изложеното до тукъ слѣдователно се установява:

1. Развалинитѣ нѣматъ едноврѣмененъ произходъ; църквата е била прѣстрояваиа или възобновявана.

2. Първоначално тя е била построена отъ ломени камъни и бѣлъ хоросанъ съ пояси отъ тухли (частитѣ, произходещи отъ тая първоначална постройка, въ историческия планъ на табл. I сж означени съ черно).

3. Отъ врѣмето на нейното прѣстрояване произхождатъ алтарнитѣ части, полупиластритѣ и стѣната между прѣддверието и храма; всички тѣ сж характеризирани чрѣзъ градивото отъ тухли и дебели фуги червенъ хоросанъ. На плана табл. I тѣ сж отбѣлѣзани съ щрихи.

Явява се новъ въпросъ. — Какво е прѣдставяла старата църква? Дали тя е била възобновена тъй, че новитѣ градежи сж били издигнати върху прѣдишнитѣ основи, или пъкъ прѣдишниятъ ѝ планъ е билъ измѣненъ? — Едно измѣнение въ плана на първоначалната постройка е внесено чрѣзъ стѣннитѣ пиластри. Сигурни данни за първичното разположение на останалитѣ части липсватъ, но все пакъ на най-голѣма вѣроятность разчита прѣдположението, че планътъ на старата църква не ще е билъ значително измѣненъ. Субструкциитѣ, които намѣрихме въ източната ѝ часть, прѣдставятъ може би старитѣ основи на алтаря. Въ такъвъ случай старата църква ще е имала сжщо три апсиди, на които би трѣбвало да отговаря и трикорабно разпрѣдѣление на храма. Пъкъ и трудно би било да се прѣдположи, че въ пълната си ширина (срѣдне 15·40 м.) църквата е прѣдставяла едно неразчленено цѣло. Двата основни зида, които почватъ отъ субструкциитѣ при апсидитѣ и изглеждатъ тѣхно продължение, сжщо тъй ще трѣбва да бждатъ отнесени къмъ стария планъ. Тѣ обаче иматъ смисълъ само като връзка на издигащитѣ се надъ тѣхъ колони или пиластри. Това значи отъ своя страна, че запазенитѣ остатъци отъ централнитѣ пиластри принадлежатъ

на първата постройка. По материалъ — блокове отъ сивозеленъ пѣсъчникъ, отломъци отъ който намираме въ старитѣ стѣни на църквата — тѣ се отличаватъ отъ построенитѣ заедно съ апсидитѣ източни пиластри: послѣднитѣ сѫ градени само отъ тухли. Невѣроятно е прочее централнитѣ пиластри да бѫдатъ строени едноврѣменно съ тѣхъ, тъй като въ такъвъ случай би трѣбвало да бѫде употрѣбенъ единъ и сѫщъ материалъ. А понеже отъ сѫщия сивозеленъ пѣсъчникъ сѫ били издигнати и колонитѣ, ще трѣбва да се приеме, че и тѣ сѫ останали отъ старата църква Послѣдната слѣдователно ще е имала сѫщото вѫтрѣшно разчленение или, съ други думи, съ изключение на стѣннитѣ пиластри, възобновената църква е била издигната по плана на старата и при

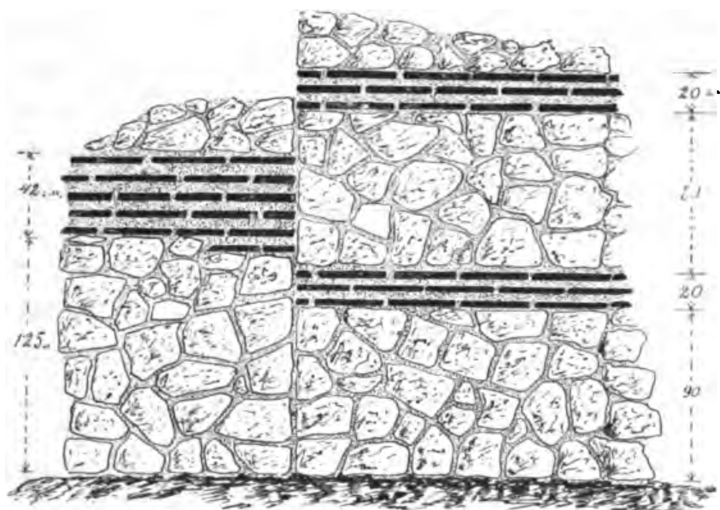

Обр. 29. — Граница между западната стѣна на църквата и сѣверната пристройка.

спазване на всичкитѣ му конструктивни елементи. Въ такъвъ случай ще трѣбва да се приеме, че и стѣната, дѣлеща прѣддверието отъ храма, е издигната върху по-раншни основи. Инъкъ би се получило странното за византийската архитектура явление на църква безъ нартика.

Слѣдъ като установихме отношението между различнитѣ градежи на самата църква, минаваме къмъ нейнитѣ пристройки. На първо мѣсто ще разгледаме сѣверната пристройка съ остатъцитѣ отъ стълби Нейната западна стѣна, запазена на височина 1·95 м., е построена отъ поясъ камъни 1·25 м., надъ който слѣдва пластъ отъ 5 реда тухли. Въ съотвѣтната ней западна стѣна на църквата, обаче, тая смѣна на пояситѣ

има съвсѣмъ другъ видъ: тамъ пояситѣ камъни, дебели 80—90 см., се смѣнятъ отъ пластове по съ 3 реда тухли (обр. 29). Явно е при това, че двѣтѣ тия стѣни не сж продължение една отъ друга: 1) тѣхната дебелина е различна (1·07 м. на църквата и 0·70 м. на пристройката); 2) границата между двѣтѣ тия стѣни явно личи, както въ плана, дѣто тѣ нѣматъ еднаква посока, тъй и въ градежа, дѣто тѣ изглеждатъ просто долѣпени една до друга. Сжщата липса на конструктивна връзка между църквата и сѣверната постройка се вижда и при източната стѣна на послѣднята — до прозореца. Всички тия бѣлѣзи свидѣтелствуватъ, че това отдѣление е строено отдѣлно отъ църквата. Въпросътъ за отношението му къмъ констатиранитѣ при нея два строителни периода се изяснява отъ употрѣбеното въ него градиво. Такова прѣдимно е тухлата. Само отъ тухли е построена цѣлата срѣдня изолирана стѣна, сводоветѣ, стълбитѣ и по-голѣмата часть отъ източната му стѣна. Въ сѣверната пъкъ, както и въ западната, пластоветѣ тухли сж наслагани въ по 5 реда. Естественото заключение е, че сѣверната постройка е градена прѣзъ врѣмето, когато сж били издигнати приалтарнитѣ части, чието градиво е еднакво съ това, което намираме при нея.

Постройката, съдържаща баптистера и отдѣлението съ южнитѣ стълби, напротивъ, е едноврѣменна съ старата църква. Нейната западна стѣна е естествено продължение на църковната фасадна стѣна и е конструктивно свързана съ нея. Въ градежа ѝ навсѣкждѣ сж употрѣбени смѣнещитѣ се пояси отъ камъни и тухли. Една особеность прѣдставя само апсидната стѣна на баптистера, при която тухлитѣ сж наслагани по въ петь реда вмѣсто по три или четири, както това е при старитѣ части на самата църква. Тая особеность обаче не може да бжде доказателство за късния произходъ на казаната стѣна. Въ четиритѣ жгла на баптистера сж издигнати полупиластри, градени само отъ тухли; тѣ иматъ сжщия видъ и сж пристроени по сжщия начинъ къмъ съотвѣтнитѣ мѣста, както и тия въ църквата. Тѣ значи сж едноврѣменни съ послѣднитѣ и, ако самата апсидна стѣна би била градена прѣзъ втория периодъ и заедно съ тѣхъ, би сжществувала органическа връзка между нейния градежъ и тоя на двата полупиластра, съ които тя граничи. Такава връзка липсва.

Само отъ тухли е построенъ въ южното отдѣление малкиятъ зидъ, който раздѣля остатъка отъ стълба и съсѣдната ниша. Запазенитѣ стжпала на тая стълба сж построени отъ камъни. По това тѣ се отличаватъ отъ стжпалата въ сѣверното отдѣление, които заедно съ съот-

вѣтнитѣ площадки сѫ направени само отъ тухли. Тая разлика говори въ полза на прѣположението, че южнитѣ стълби сѫ останали отъ врѣмето на първата постройка — обстоятелство, чиято важность ще посочимъ по-долѣ.

Цѣлата църква заедно съ прѣддверието и страничнитѣ отдѣления е била постлана съ тухли. Въ самия храмъ отъ тухлената настилка сѫ останали слаби слѣди, но навсѣкждѣ е запазена нейната подложка: пластъ отъ червеникавъ хоросанъ, дебелъ до 7 см., подъ който се намира другъ отъ дребни ломени камъни, дебелъ 15 см. Непокжтната е настилката въ баптистера и съсѣдното му отдѣление, а сжщо тъй и въ нартиката. Употрѣбенитѣ за настилане квадратни тухли сж два вида: едни съ страни по 30—33 см., а други 44—46 см. Употрѣбението имъ не е разграничено по мѣсто: и двата вида се срѣщатъ както въ баптистера, тъй и въ нартиката. Въ южното отдѣление съ стълбитѣ между тия четирижгълни тухли за настилка сж поставени и други съ форма на сектори, всѣки четири отъ които образуватъ пъленъ кржгъ (диам. 55 см., гл. обр. 19 въ първия редъ на настилката огпрѣдъ).

Мазилка е запазена на много мѣста по стѣнитѣ, особено въ притвора и баптистера. Навсѣкждѣ тя образува 0·8 — 1 см. дебелъ пластъ безъ всѣкакви слѣди отъ фрески.

Видѣхме, че църквата е била оградена съ масивна стѣна. Нейната облицовка е отъ едри ломени камъни, а вжтрѣшностьта ѝ е запълнена съ блокажъ и коравъ бѣлъ хоросанъ. Вертикалната плоскость на тая стѣна сжщо е била разчленена съ пояси отъ по три реда тухли, които проникватъ прѣзъ цѣлата ѝ дебелина. Втора, горня редица отъ тия пояси нийдѣ не е запазена, тъй че не може да се установи, на каква височина тѣ сж слѣдвали единъ надъ другъ. Височината пъкъ на първия поясъ надъ разкопаното равнище на двора не навсѣкждѣ е еднаква, тъй като и послѣдниятъ не е билъ равенъ. Южната часть на оградата заедно съ прилежащитѣ ѝ кули е най-вече разрушена. Поясътъ тухли тукъ се е намиралъ по-високо отъ 1·40 м. — най-голѣмата височина, на която тя е уцѣлѣла. Западната стѣна е запазена на височина отъ 1·50 м. (къмъ югъ) до 3 м. (къмъ сѣверъ); тухлениятъ поясъ е високъ надъ основата ѝ 2·20 м. (обр. 21). Върху сѣверната стѣна, оцѣлѣла на височина до 3 м., той се явява високо 2·30 м. (обр. 22), а при източната — едва 1·10 м. надъ равнището на двора. По материалъ и по външенъ изгледъ тая ограда наподобява градежитѣ на първоначалната постройка и ще трѣбва да се приеме, че тя е строена едноврѣменно съ нея, а не прѣзъ врѣмето на подновяването на църквата.

Възобновена еднажъ, изучваната църква изглежда да е прѣживѣла срѣдневѣковието и да се е запазила до турското завоевание, когато е западнала и е била разрушена. Отъ тоя трети периодъ на нейното сѫществуване ще сѫ откриτитѣ въ развалинитѣ късни градежи и поправки (на историческия планъ табл. I тѣ сѫ прѣдставени съ пунктиръ). Къмъ тѣхъ спадатъ зазиданата съ каль и камъни врата въ южната стѣна, а сѫщо тъй и зидарията, която запушва вратата между притвора и южната пристройка. Отъ тая късна епоха несъмнѣно е и граденийтъ отъ камъни, каль и тухлени отломъци зидъ, който отдѣля южния корабъ. Другъ подобенъ нему бѣ откритъ между централния юженъ пиластъръ и срѣщулежащия изстѫпъ на дългата стѣна. Той е раздѣлялъ южния корабъ на двѣ части. Въ него сѫ вградени парчета отъ колони — обстоятелство, което показва, че, когато тоя зидъ е билъ издиганъ, нѣкои отъ колонитѣ вече сѫ били съборени. Отъ друга страна обстоятелството, че тия зидове нѣматъ основи, а просто сѫ положени върху настилката на църквата, безъ послѣдната да е била разваляна, показва, че тѣ не сѫ опити за измѣняване на основния ѝ планъ, поради нововъзникнали нужди, а сѫ просто нескопосни кърпежи на полуразрушената старина. Източната часть на отдѣления юженъ корабъ се е съобщавала съ църквата — ако послѣдната не е била още разрушена — посрѣдствомъ интерколумната въ алтаря, а отвънъ е била достѫпна прѣзъ незазиданата южна врата. Западната му часть не е имала прѣко съобщение съ храма и баптистера, нито пъкъ е била прѣко достѫпна откъмъ двора, тъй като видѣхме вече, че вратитѣ тамъ сѫ зазидани. Вѣроятно е, че тя се е съобщавала единствено съ прѣддверието, дѣто продължената нова стѣна ще е оставяла мѣсто за нѣкаква врата.

III. Опитъ за реконструкция; архитектуренъ типъ и дата на църквата.

Когато разглеждахме запазенитѣ части на църквата, споменахме, че надъ интерколумната между сѣверо-източния масивенъ пиластъръ и стѣната къмъ апсидитѣ се намира втора интерколумна, почти еднаква по размѣри съ първата. Разгледанъ откъмъ централната апсида, тоя стълбъ заедно съ стѣната около интерколумнитѣ прѣдставя гладка, неразчленена отъ никакви профили плоскость. Ако обаче се погледне на описваната часть откъмъ сѣверното алтарно отдѣление (обр. 30),

откриватъ се особености, които сѫ отъ голѣмо значение както за типа на цѣлата постройка, тъй и за уяснението на нѣкои нейни архитектонски подробности. — Въ ѫглитѣ надъ долнята интерколумна се виждатъ остатъци отъ двѣ групи клинообразни наредени тухли. Тѣ не мо-

Обр. 30. — Източнитѣ интерколумни на църквата откъмъ сѣверъ.

гатъ да бѫдатъ друго освѣнъ зачатъци отъ кръстатъ сводъ, който е покривалъ сѣверното алтарно отдѣление надъ височината на долнята интерколумна. Отъ съотвѣтнитѣ ѫгли надъ горнята интерколумна пъкъ излизатъ три перпендикулярни една къмъ друга арки, свързани несъмнѣно съ четвърта, която е прилѣгала къмъ разрушената сега сѣ-

верна стѣна на това отдѣление. Тия четири арки, затварящи квадратъ, сж поддържали плосъкъ куполъ, чиито основни зачатъци — пандантиви — още добрѣ личатъ въ хоризонталнитѣ редове тухли при жглитѣ, дѣто аркитѣ се съединяватъ.

Сжщитѣ тия особености могатъ да се забѣлѣжатъ и при силно оглозгания отъ врѣмето остатъкъ отъ стѣната между централната и южната апсида (обр. 31). Тѣ показватъ, че страничнитѣ отдѣления на алтаря сж били двуетажни. Но положението на тоя втори етажъ тамъ вече навежда на заключението, че църквата е имала емпори — галерия надъ прѣддверието и страничнитѣ кораби. Инъкъ, горниятъ етажъ въ страничнитѣ алтарни отдѣления би билъ недостжпенъ и слѣдователно — невъзможенъ. Сѣверната страна на по-добрѣ запазения сѣверо-източенъ пиластъръ прѣдставя — на височината на горнята интеркулумна — равна плоскость (гл. обр. 32 при *б*), обяснима само съ това, че тя е маркирала входа отъ сѣверната емпора къмъ горния етажъ на сѣверното алтарно отдѣление. Че наистина църквата е била съ емпори, свидѣтелствуватъ и остатъцитѣ отъ стълби въ двѣтѣ фасадни постройки. Тѣхното назначение е било да служатъ за съобщение съ емпоритѣ. Обстоятелството пъкъ, дѣто едната отъ тия стълби — южната — произхожда, както видѣхме (стр. 46), отъ първия строителенъ периодъ, говори, че емпоритѣ не ще сж били издигнати при подновяването на църквата, а ще сж сжществували и въ първоначалната постройка.

Сжществуването на емпори отъ своя страна обяснява и дава възможность да се допълнятъ нѣкои изчезнали сега елементи въ основния планъ на църквата. Видѣхме, че освѣнъ съ четиритѣ масивни пиластра, тритѣ кораба на храма сж били разграничени и чрѣзъ колони. Отъ послѣднитѣ сж запазени in situ остатъцитѣ само на двѣ: една къмъ сѣверъ , а друга къмъ югъ — и двѣтѣ западно отъ централнитѣ пиластри. Единъ простъ погледъ на плана съвсѣмъ естествено поражда мисъльта, че наредъ съ тѣхъ, въ западното пространство на храма, сж се издигали и други, макаръ отъ тѣхъ да не е останало никаква слѣда. Тъй напримѣръ, между запазения къмъ сѣверния корабъ остатъкъ отъ колона и съотвѣтния централенъ пиластъръ — е имало втора. Третя такава съ не по-малка сигурность трѣбва да се прѣдположи и въ пространството между южната колона и полупиластра къмъ западната стѣна на храма: тя би отговоряла на запазения остатъкъ отъ колона при сѣверния корабъ. Като се приеме сжществуването на тия двѣ сега изчезнали колони (въ реставрирания планъ на църквата табл. II тѣ сж

Обр. 31. — Остатъкъ отъ стѣната между срѣдната и южната апсиди, отъ юго-западъ.

защрихувани, ще се получатъ западно отъ централнитѣ пиластри правилни и симетрични интерколумни (по 1·65 м. всѣка една).

Колонади съ сжщо такова разположение на елементитѣ сж съединявали два по два пиластритѣ на църквата. Въ пространството между по-

слѣднитѣ сжщо тъй намираме основнитѣ зидове. Мѣстото на една отъ тия колони можеше да се познае не далечъ отъ юго-източния пиластъръ. Признацитѣ за втори етажъ въ алтарнитѣ отдѣления сж още едно, неопровержимо доказателство, че колонадитѣ сж продължавали и на изтокъ отъ централнитѣ стълбове. Видѣхме, че тоя втори етажъ би билъ тамъ невъзможенъ и необяснимъ, ако не се допусне сжществуването на

Обр. 32. — Сѣверо-източниятъ пиластъръ отъ западъ.

емпори по цѣлото продължение на страничнитѣ кораби. А такива емпори не могатъ да бждатъ поддържани само отъ пиластритѣ: необходима е допълнителната подпора и на колони между тия пиластри, както това е и въ западната половина на храма. Въ противенъ случай аркитѣ, които сж свързвали пиластритѣ, би се издигали високо надъ равнището на емпоритѣ — както то е опрѣдѣлено отъ съотвѣтнитѣ бѣлѣзи при алтаря — и не би могли да имъ служатъ за опора. Говоримъ за арки, защото нито технически възможно би било, нито пъкъ вѣроятно отъ гледището за

архитектурния типъ на църквата, да се приеме хоризонталната връзка (gerades Gebälk) между пиластритѣ: при колонадитѣ, както и при извѣстнитѣ ни мѣста въ алтарнитѣ отдѣления, аркитѣ сѫ били, които сѫ служили за връзка и завършъкъ на съотвѣтнитѣ отвори. Сѫщото е било вѣроятно и при прозорцитѣ: въ насипа западно отъ църквата бѣ намѣренъ единъ цѣлъ, запазилъ формата си прозорецъ, навѣрно отъ фасадната стѣна. Той бѣ завършенъ съ арка.

Като се вземе прѣдъ видъ разстоянието между пиластритѣ, равно на съотвѣтното разстояние въ западната часть на храма, ще трѣбва да се приеме, че и тукъ, отъ двѣтѣ страни на срѣдния корабъ, сѫ се намирали по двѣ колони съ сѫщитѣ интервали (табл. II). Най-сетнѣ, едно лишно доказателство за тѣхното сѫществуване тукъ сѫ и изстѫпитѣ (полупиластри) при дългитѣ стѣни. На всѣки изстѫпъ въ западната половина на храма отговаря по една колона. Тая симетричность е необходима и въ неговата източна половина, дѣто, срѣщу пространството между централнитѣ и източни пиластри, излизатъ отъ съотвѣтнитѣ стѣни други четири (resp. два) такива изстѫпа.

Колонитѣ, както по-горѣ забѣлѣзахме, сѫ били свързани помежду си съ архиволти. Самитѣ полупиластри добиватъ конструктивенъ смисълъ, ако се прѣдположи, че всѣки отъ тѣхъ сѫщо тъй е билъ свързанъ чрѣзъ арки съ двата си съсѣдни и съ срѣщуположната колона. Това се отнася и за полупиластритѣ, които лежатъ срѣщу четиритѣ голѣми стълбове. Заради това именно двата отъ тѣхъ, намиращи се срѣщу централнитѣ пиластри, сѫ по-масивни отъ тия срѣщу колонитѣ и сѫ равни по ширина на съотвѣтнитѣ стѣни на тия пилистри; по сѫщата причина и изстѫпитѣ срѣщу двата източни стълбове сѫ разчленени напълно симетрично съ тия послѣднитѣ. Тая система отъ свързани арки е образувала въ хоризонтално сѣчение на страничнитѣ кораби редица четириѫгълни пространства, покрити съ кръстати сводове: послѣднитѣ обикновено изискватъ приблизително квадратна основа[1]). Бѣлѣзи отъ такива сводове ние вече констатирахме въ партера на страничнитѣ отдѣления въ алтаря. Тоя видъ засводяване, обусловенъ отъ наличностьта на стѣннитѣ пиластри, разбира се, е станалъ възможенъ само слѣдъ като тѣ сѫ били построени. Прѣди това, при първоначалната църква, партерътъ на страничнитѣ кораби е могълъ да бѫде засводенъ само съ цилиндрични сводове. Сѫщото важи и за прѣддверието.

[1]) Choisy, L'art de bâtir chez les Byzantins, Paris 1883, 51 сл.

Съ казаното до сега ние установихме въ общи черти основния планъ на изучваната църква. Това, което я характеризира, сж слѣднитѣ особености: 1. страничнитѣ емпори; 2. смѣната на колони и пиластри и 3. присжтствието на постройкитѣ, които фланкиратъ западната фасада.

Тия елементи сж общи за църквата независимо отъ нейното прѣстрояване, тъй че при изслѣдването на произтичащитѣ отъ тѣхъ архитектонски форми ще говоримъ изобщо за нея, а не за отдѣлнитѣ ѝ строителни периоди.

Най-характерното и богато съ послѣдствия за вертикалното разчленение на църквата обстоятелство е смѣната на пиластри и колони между тритѣ църковни кораби. Тая особеность, която по-късно става обикновенъ мотивъ при тъй наречения романски стилъ, е извънредно рѣдка въ старата църковна архитектура. На Западъ я намираме въ нѣкои римски църква (Св. Климентъ, S. Maria in Cosmedin и S. Prassede) [1], когато на Изтокъ тя ни е извѣстна само при църквата Св. Димитри въ Солунъ и при цистерната до Унъ-капанъ-сокакъ въ Цариградъ [2].

Между подпорната система на Еленската църква обаче и тая въ горнитѣ постройки сжществува едно голѣмо различие. То се състои въ това, че докато при тия послѣднитѣ колонитѣ и пиластритѣ се редуватъ, бихме казали, по начинъ произволенъ и особенъ за всѣка една отъ тѣхъ, въ нашия случай смѣната имъ е подчинена на една вжтрѣшна схема: чрѣзъ четиритѣ пиластра срѣдниятъ корабъ на храма е разпрѣдѣленъ на два еднакво голѣми квадрата. Тоя планъ не ще е проста случайность, нито пъкъ резултатъ отъ капризната игра на строителя. А обърнемъ ли на него нужното внимание, дадената смѣна на колони и пиластри ще прѣстане да изглежда странна и ще се яви съ дълбокъ конструктивенъ смисълъ. Надъ тия квадрати на централния корабъ сж се издигали куполи. При църковната архитектура на Изтокъ квадратниятъ планъ въ центра на

---

[1]) Holtzinger, Die altchristliche Architektur in system. Darstellung, Stuttgart 1889, 39 сл.; Fr X. Kraus, Gesch. d. christl. Kunst I 317 сл.; Holtzinger, Altchristl. und byzant. Baukunst, Leipzig 1909, 28, 44; Clausse, Basiliques et mosaïques chrétiennes, I 254 сл., II 267; Schultze, Archäologie der altchristl. Kunst, München 1895, 84; Choisy, Hist. de l'architecture, Paris 1903 II, 6 и 38; Hübsch, Die altchristl. Kirchen, Karlsruhe 1862, Text 102 сл. pl. XLV; Springer-Neuwirt, Handbuch d. Kunstgeschichte, Leipzig 1909, II 23.

[2]) Kraus, ц. с. I 289; Schultze, ц. с. 88; Holtzinger: Die altchristl. Architekrur in system. Darstellung, 36 сл. и 39. Сжщата смѣна на колони и пиластри е имало, както изглежда, и при базиликата въ Абоба (Извѣстія Русскаго археол. института въ Константинополѣ, т. X стр. 112 и альбомъ табл. 34). За цистерната въ Унъ-капанъ-сокакъ (Forchheimer und Strzygowski, Die byzantinischen Wasserbehälter (т. II отъ Byzant. Denkmäler) стр 70 сл.

постройкитѣ е тъй тѣсно свързанъ съ сѫществуването на купола, че почти навсѣкѫдѣ, дѣто намираме първия, може съ сигурность да се прѣдполага сѫществуването и на втория. Това е още по-вѣрно при постройкитѣ съ нееднакви подпори, дѣто нѣкои изслѣдователи отиватъ до крайность, като прѣдполагатъ куполъ дори и при случаи съ далечъ не квадратенъ планъ[1]).

Такива далечни и рискувани аналогии не сѫ ни нуждни, тъй като сѫ извѣстни доста много случаи, дѣто смѣната на подпоритѣ, при квадратния планъ на масивнитѣ пиластри, е сѫщественъ елементъ на куполна постройка. Такива сѫ случаитѣ при църквитѣ Св. София солунска, Успѣние въ Никея, тия въ Коджа-калеси, Касръ-ибнъ-варданъ (сѣв. Сирия), Дере-аши въ Ликия и още нѣкои други[2]).

Наистина въ всичкитѣ тия случаи ние имаме при основния планъ само единъ квадратъ вмѣсто два, както е при разглежданата старина, но това нѣма особено значение. Важното е, че между масивнитѣ подпори, които маркиратъ тоя квадратъ, ние и тукъ и тамъ намираме колонитѣ. Тѣхното число даже — въ групи по двѣ — е сѫщото както и при нашата църква[3]). Една още по-близка аналогия съ нашия случай, поради увеличеното надлъжно измѣрение, прѣдставя Св. Ирина въ Цариградъ, а особено разрушената църква въ Филипи. При тая послѣднята четири масивни пиластра маркиратъ сѫщо тъй два вѫтрѣшни квадрата, надъ които сѫ се издигали куполи[4]). Сѫществената разлика между църквата въ Филипи и нашата обаче се състои въ това, че въ

---

[1]) Strzygowski, Kleinasien, ein Neuland der Kunstgeschichte, Leipzig 1903, 105, допуска напр. куполъ при базиликата № 2 въ Бинъ-биръ-клисе, дѣто планътъ не прѣдставя квадратъ.

[2]) За тѣхъ гл. Salzenberg, Altchristliche Baudenkmale von Konstantinopel, Berlin 1854, Text 133 сл. и Atlas Taf. XXXIX; Strzygowski, Kleinasien 109 сл. и 121 сл.; Wulf, Die Koimesiskirche von Nicäa, Strassburg 1903 (цѣлото посветено на изучването на тоя архитектуренъ типъ); Choisy, Hist. de l'architecture, Paris 1903, I 47 сл.; Diehl, Manuel de l'art byzantin, Paris 1910, 90 сл., 120 сл., 171 сл.; Holtzinger, Die altchr. Architektur, 109 сл.; Rott, Kleinasiatische Denkmäler, Leipzig 1908, 300 сл.; Strzygowski, Amida, Heidelberg 1910, 292 сл. Къмъ сѫщия типъ спадатъ - съ тази разлика само, че вмѣсто колони сѫ употрѣбени малки пиластри — и църквитѣ Св. Климентъ въ Анкира (Wulf ц. с. 52; Salzenberg, 133, Taf XXXIX) и Св. Николай въ Мира (Wulf, 76 сл.; Holtzinger ц. с. 110; Salzenberg, 133, Taf. XXXIV; Евг. Соколовскій, Отрытіе и возобновленіе древней базилики Св. Николая въ Мирѣ ликійской, Отд. отпеч. отъ Журн. глав. управл. путей сообщенія и пр. 1864 кн. IV).

[3]) Само при Св. София солунска между двѣтѣ колони е вмѣстенъ по единъ малъкъ пиластъръ.

[4]) Strzygowski, Die Ruine von Philippi, Byz. Zeitschift, XI стр. 477 сл.; Kleinasien, стр. 132 сл.

първата колонадитѣ при източния квадратъ липсватъ. Тая особеность не сжществува при Св. Ирина, въ чийто планъ слѣдъ реставрацията прѣзъ 564 год. се явяватъ двѣтѣ подкуполни пространства съ колонади по цѣлото продължение на партера[1]).

Приведенитѣ до тукъ аналогии сж достатъчни да разрѣшатъ въпроса за начина, по който е билъ завършенъ централниятъ корабъ въ изслѣдваната старина. Четиритѣ голѣми пиластра сж поддържали, както при църквата въ Филипи и при Св. Ирина, два купола. Въ двѣтѣ си съсѣдни страни тия послѣднитѣ сж се опирали на архиволтата, която е съединявала централнитѣ пиластри; къмъ сѣверъ и югъ тѣ сж почивали на съотвѣтнитѣ арки, които сж свързвали източнитѣ и централнитѣ стълбове съ полупиластритѣ при западната стѣна на храма. Една арка, опираща се върху тия послѣднитѣ, е затваряла квадрата подъ западния куполъ, както и друга — равна по широчина съ западното удължение на приалтарнитѣ пиластри — е поддържала съотвѣтния куполъ отъ изтокъ. Четирижгълното пространство прѣдъ централната апсида еднакво е могло да бжде покрито съ цилиндриченъ или кръстатъ сводъ. Сигурни данни, за да приемемъ тамъ единия или другия видъ засводяване, нѣмаме. Че сводъ е имало, свидѣтелствува обаче часть отъ кривината му, запазена надъ сѣверната алтарна емпора: на височина 0·80 м. надъ горнята интерколумна тухлитѣ незабѣлѣзано минаватъ въ лжчесто положение спрѣмо главната ось на църквата. Ако въ това си положение сж образували цилиндриченъ сводъ, той трѣбва да е билъ граденъ съ

1) Св. Ирина до скоро бѣ извѣстна само по описанието на Salzenberg'а (Altchristl. Baudenkmale von Constantinopel von V bis XII Jahrhundert, Berlin 1854 г., Text стр. 113, и Atl. табл. XXXIII). Самиятъ Салценбергъ обаче не е ималъ възможность да разгледа вжтрѣшностьта на църквата, прѣвърната въ воененъ музей, и планътъ, който ни дава и който е миналъ въ по-кжснитѣ изслѣдвания по историята на византийската архитектура (Diehl, ц. с. 137 сл., Holtzinger, ц. с. 110 сл., Hübsch, ц. с. 81, pl. V) е работенъ възъ основа само на външни наблюдения· Считаше се поради това, че Св. Ирина е била построена като двукуполна църква съ два напрѣчни кораба и че подкуполнитѣ пиластри сж били свързани въ партера съ колонади. Погрѣшниятъ планъ на църквата не е билъ поправенъ отъ Бѣляева, който издѣйствувалъ разрѣшение да бжде допуснатъ въ нея (гл. Визант. Временникъ, I стр. 769 сл., II 177 сл.). Нейното детайлно изучване даде едва напослѣдъкъ Walter George (The churche of Sainte Eirene at Constantinople, Oxford 1912; по него и A Millingen, Byz. churches in Constantinople, London 1912). Дѣйствителниятъ планъ на Св. Ирина у George е твърдѣ далечъ отъ приетия до сега. Изглежда, че църквата първоначално е имала единъ куполъ, на западъ отъ който е била удължена съ малко четирижгълно пространство (George, стр. 75 сл.) По-късно, вѣроятно слѣдъ пожара въ 564 г. (гл. Бѣляевъ, ц. м. стр. 771, Millingen, стр. 87, George, стр. 5,) тя бива разширочена къмъ западъ, като се построява втори притворъ, а първиятъ бива присъединенъ къмъ храма и по такъвъ начинъ се образува пространството, надъ което сега се издига вториятъ куполъ.

помощьта на врѣменни подпорки. Това не е свойствено на византийската градежна техника и по тази причина по-наклонни сме да приемемъ, че горѣказаниятъ бѣлѣгъ е остатъкъ отъ конкавната повърхнина на кръстатъ сводъ. Въ полза на тоя видъ засводяване говори и близката до квадрата форма въ плана на даденото мѣсто.

Съ всичко казано до тукъ въпросътъ за типа на изслѣдваната църква още не е разрѣшенъ. Всички постройки, които приведохме за сравнение, иматъ купола като общъ елементъ; съ малки изключения (солунската Св. София и Успѣние въ Никея)[1]) тѣ иматъ и странични емпори. Но по начина, по който тия странични емпори се отварятъ къмъ главния корабъ, и по срѣдствата, съ които е постигнато конструктивното равновѣсие при тяжестьта на куполитѣ, тия църкви се разпадатъ на два съвсѣмъ различни единъ отъ други архитектурни типове: тия на куполната базилика (Kuppelbasilika) и кръстовидната куполна църква (Kreuzkuppelkirche). При послѣднята (църквитѣ въ Дере-аши и Св. Ирина) страничнитѣ подкуполни арки се разширяватъ чакъ до сѣверната и южната стѣни и образуватъ цилиндрични сводове, чиято ось е перпендикулярна на главната ось на църквата. Чрѣзъ тия сводове часть отъ тежината на купола (страничното налѣгане) се прѣхвърля върху външнитѣ стѣни. За това въ повечето случаи послѣднитѣ сѫ заздравени на съотвѣтнитѣ мѣста чрѣзъ масивни вѫтрѣшни полупиластри. При еднокуполнитѣ църкви имаме два такива цилиндрични сводове. Отваряйки се въ пълната си височина къмъ срѣдището на църквата, тѣ се изразяватъ въ напрѣченъ корабъ, чието прѣсичане съ главния образува кръста, характеренъ за тоя архитектуренъ типъ. Сѫществуването на тоя напрѣченъ корабъ отстранява нуждата отъ колонада въ емпоритѣ и за това такава колонада при тия църкви не намираме.

Сѫщественото въ куполната базилика пъкъ е, че тоя напрѣченъ корабъ липсва (църквитѣ въ Касръ-ибнъ-варданъ, Никея, Мира, Анкира и Св. София солунска). Цѣлата тежина на купола пада върху масивнитѣ стълбове. Всѣки етажъ на страничнитѣ кораби обикновено е покритъ съ успореденъ на главната ось на църквата цилиндриченъ сводъ, а щитоветѣ подъ високитѣ сѣверна и южна куполни арки сѫ затворени чрѣзъ широки стѣни. За подпора на послѣднитѣ служатъ колонитѣ въ емпоритѣ.

[1]) Споредъ Вулфа (Koimesiskirche, 76 сл.) страничнитѣ емпори липсватъ и при църквата Св. Николай въ Мира. У Соколовски обаче (ц. с. стр. 19, табл. VII и VIII) тя има такива емпори.

Обстоятелството, че всичката разлика между двѣтѣ архитектурни форми се проявява не толкова въ плана, колкото въ горния имъ строежъ, показва, колко е мжчно да се отнесе изучваната развалина къмъ една отъ тѣхъ. Въ полза на вѣроятностьта, тя да е прѣдставяла кръстовидна куполна църква говори наличностьта на стѣнни пиластри срѣщу колонитѣ, а сжщо тъй — и кръстатитѣ сводове въ партера на страничнитѣ кораби. Тия полупиластри обаче, както и кръстатитѣ сводове, не сж конструктивно необходими елементи въ кръстовидната църква, сжщо тъй както и надлъжнитѣ цилиндрични сводове, които се явяватъ на тѣхно мѣсто въ куполнитѣ базилики[1]). По-характеренъ признакъ въ кръстовидната куполна църква сж масивнитѣ изстжпи срѣщу подкуполнитѣ пиластри. Тукъ тѣ сж необходимъ елементъ на равновѣсие, тъй като заедно съ пиластритѣ тѣ образуватъ основитѣ на напрѣчнитѣ цилиндрични сводове[2]). Все за издържане на това прѣхвърлено върху стѣнитѣ налѣгане на купола, послѣднитѣ, при много отъ добрѣ запазенитѣ прѣдставители на тоя типъ, сж заздравени и чрѣзъ външни контрафорси. Ние не намираме ясно изразенъ при нашия случай никой отъ тия признаци на кръстовидната църква. Тукъ изстжпитѣ срѣщу двата централни пиластра наистина сж по-широки отъ тия срѣщу колонитѣ (89 срѣщу 75 см.), но по маса тѣ далечъ не отговарятъ на пиластритѣ и би били крайно недостатъчна опора за едни напрѣчни цилиндрични сводове. Послѣднитѣ прѣдполагатъ при това и еднаквость на подпоритѣ, а такава при нашата църква не сжществува — казанитѣ два срѣдни полупиластра нито по форма, нито по масивность сж еднакви съ тия, които лежатъ срѣщу източнитѣ подкуполни сълбове. Това не би

---

[1]) Междиннитѣ стѣнни пиластри липсватъ напр. въ Гюлъ-джами, която е кръстовидна куполна църква (Wulf, ц. с. 124 сл.), а ги намираме при Св. Климентъ въ Анкира, макаръ тя да е куполна базилика. Заедно съ тѣхъ тукъ имаме и кръстатитѣ сводове вмѣсто цилиндричнитѣ, които сж най-обикновени за типа (Wulf, ц. с. стр. 53 сл.; Hübsch, ц. с. стр. 81, табл. XXXV).

[2]) Такъвъ е случаятъ напримѣръ съ църквата Св Ирина, дѣто изстжпитѣ срѣщу подкуполнитѣ пиластри се отличаватъ съ масивностьта си. George (ц. съч, стр. 75 сл.) се опитва да даде реставрация на първоначалната форма на тая църква и я прѣдставя не като кръстовидна постройка, а като куполна базилика: подъ голѣмитѣ ѝ сѣверна и южна арки той поставя щитни стѣни, за подпора на които служи колонадата въ емпоритѣ. Въ случая, както самъ признава, той е ималъ за образци Св. София въ Цариградъ и едноименницата ѝ въ Солунъ. Струва ми се, че тия образци не сж сполучливо избрани. Подкуполнитѣ стѣни, които по тоя начинъ ограничаватъ главния корабъ отъ къмъ сѣверъ и югъ, сж елементи на куполната базилика. Такиви стѣни сж непотрѣбни при Св. Ирина, дѣто задъ тѣхъ, къмъ сѣверъ и югъ, имаме напрѣчни сводове. Въ противенъ случай би трѣбвало да се докаже, че тия сводове, които образуватъ напрѣчния корабъ на църквата, сж отъ късенъ произходъ. George не доказва това.

било тъй, ако тѣ бѣха елементи на обща подпорна система, ако всѣки два съсѣдни сѫ поддържали единъ и сѫщъ сводъ. Най-сетнѣ въ нашия случай не намираме и външното разчленение на стѣнитѣ, което е тъй характерно напримѣръ за кръстовидната църква въ Дере-аши.

Отъ друга страна нѣкои признаци въ развалинитѣ на Еленската църква показватъ, че тя е имала колонада и въ емпоритѣ. Запазенитѣ въ партера in situ остатъци отъ колони сѫ съ диаметъръ 85 см. Разхвърлени дискове съ сѫщия диаметъръ бѣха открити въ значително количество изъ насипа, но съ тѣхъ се намѣриха и други (между които и два фрагмента отъ монолити, дълги по 1 35 и 1.55 м.) съ диаметъръ по 56 см. Не може да се прѣдположи, че тия послѣднитѣ, тъй различни отъ първитѣ по обемъ, произхождатъ сѫщо отъ долнята колонада: тѣ вѣроятно сѫ отъ емпоритѣ. За бѣлѣгъ на горня колонада може да бѫде

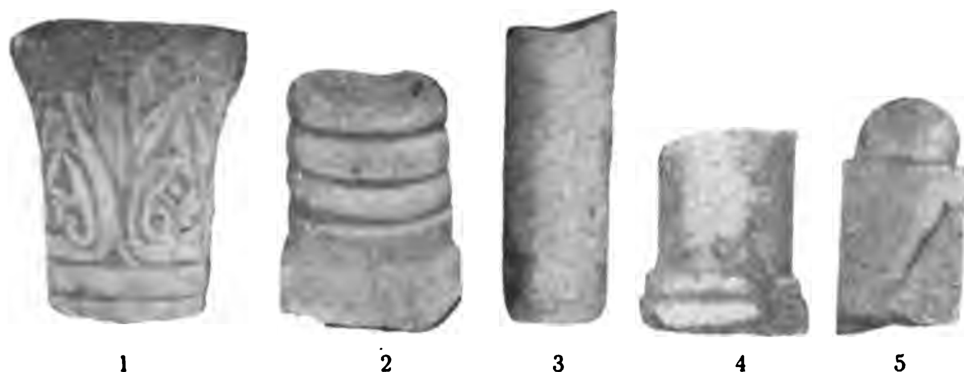

Обр. 33. — Фрагменти отъ мряморни колонки.

счетено и друго обстоятелство: западната страна на високо запазения сѣвероизточенъ пиластъръ (обр. 32 при *a*) прѣдставя равна плоскость на сѫщата височина, каквато има и съотвѣтния емпоренъ отворъ къмъ алтаря. Надъ и подъ нея градежътъ е окъртенъ — вѣроятно поради събарянето на горнята и долня арки въ колонадитѣ.

Приематъ ли се всички горѣказани съображения, налага се заключението, че развалинитѣ въ Еленско сѫ остатъци не отъ кръстовидна църква, а отъ куполна базилика. Опитъ за пълната ѝ реставрация е даденъ въ надлъжния разрѣзъ табл. III. Въ него има нѣкои произволни елементи. Това е прѣди всичко височината на подкуполнитѣ арки и тая на самитѣ куполи. Дали тия послѣднитѣ сѫ се издигнали върху барабани съ прозорци въ тѣхъ, или пъкъ сѫ почивали непосрѣдствено върху аркитѣ, както това е напр. въ софийската Св. София, и дали сѫ били

еднакво високи, както ги прѣдставяме въ нашия чъртежъ или пъкъ, както въ нѣкои стари църкви (напр. Св. Ирина), тѣхната височина е била различна — върху това сжщо не можемъ да имаме никакви данни. Произволно е нареждането и голѣмината на прозорцитѣ въ емпоритѣ и въ щитнитѣ подкуполни стѣни. Но редътъ, въ който тѣ сж прѣдставени, е опрѣдѣленъ отъ съотвѣтнитѣ интерколумни: въ подобнитѣ случаи на всѣка интерколумна отговаря по единъ прозорецъ. На групитѣ прозорци — вѣроятно тройни (triforium) — указватъ пъкъ намѣренитѣ при разкопкитѣ части отъ колонки, които сж образували едно цѣло съ профилуванитѣ си подставки и украсенитѣ съ листовиденъ орнаментъ капители (гл. об. 33, 1—4) [1]). Указания за начина, по който срѣдниятъ корабъ се е завършвалъ къмъ прѣддверието и апсидата, сжщо тъй нѣмаме. Височината на партера и емпоритѣ въ страничнитѣ кораби е опрѣдѣлена чрѣзъ двѣтѣ интерколумни при сѣверното алтарно отдѣление.

Реставрираниятъ видъ на източната църковна фасада е даденъ въ табл. IV. Нейната особеность се състои въ това, че двѣтѣ малки апсиди се издигатъ само до височината на партера. Страничнитѣ емпори на изтокъ сж свръшвали съ прави стѣни, на които е имало по единъ прозорецъ. Часть отъ източната права стѣна, заедно съ съотвѣтния прозорецъ, е запазена при сѣверната алтарна емпора (гл. обр. 30).

*

Дадената обща реставрация на църквата има за основа окончателния ѝ планъ, както той се е явилъ при нейното възобновяване. Приемайки обаче, че главнитѣ елементи на вжтрѣшното ѝ разчленение — колонитѣ и пиластритѣ — произхождатъ отъ първоначалната постройка, ние се освобождаваме отъ необходимостьта да доказваме, че и послѣдната е имала все сжщата конструктивна схема на куполна базилика. До сега единственъ примѣръ на тая форма върху европейска почва бѣ солунската Св. София [2]). Значението на Еленската църква се състои въ това, че тя е вториятъ случай, при който намираме изпълненъ тоя архитектуренъ типъ, израстналъ и развитъ въ Мала-Азия, дѣто църквитѣ

[1]) Впрочемъ освѣнъ отъ такива прозорци, въпроснитѣ фрагменти могатъ да произхождатъ и отъ кивотъ. Като архитектуренъ мотивъ triforium'ътъ се явява твърдѣ рано въ християнската архитектура. Намираме го напр. при фасадата на куполната базилика въ Коджа-калеси (гл. Diehl, ц. с 92), която Стриговски датира отъ епохата прѣди V в. (Kleinasien стр. 113).

[2]) Авторътъ забравя въ тоя случай софийската Св. София, която сжщо тъй е куполна базилика. Гл. Б. Филовъ, Софийската църква Св. София, 11. — Ред.

въ Никея, Мира и Анкира сж най-извѣстнитѣ му прѣдставители. Но по основния си планъ, въ който сж отбѣлѣзани двата подкуполни квадрата, тя — между познатитѣ архитектурни паметници — има най-близко сходство само съ църквата въ Филипи и съ прѣстроената къмъ срѣдата на VI в. Св. Ирина. Характеризиращитѣ нейното подновяване полупиластри сжщо тъй подчертаватъ родството ѝ съ кръстовиднитѣ църкви. Типътъ на тия послѣднитѣ изразява едно по-високо развитие на архитектонскитѣ принципи за вжтрѣшното равновѣсие, приложението на които въ историята на византийската архитектура е тъй тѣсно свързано съ името на Юстиниана[1]).

Това послѣдне обстоятелство сочи и на епохата, отъ която произхожда Еленската базилика. Надписи или други нѣкои прѣдмети, по които би могло съ по-голѣма точность да се опрѣдѣли врѣмето, когато тя е била построена, не бѣха намѣрени, и за това при разрѣшението на тоя въпросъ ще трѣбва да се задоволимъ само съ даннитѣ отъ историко-архитектуренъ характеръ.

Измежду извѣстнитѣ ни куполни базилики датирана е само тая въ Касръ-ибнъ-варданъ (564 г.)[2]). Въ спора, който се води по въпроса, дали тая архитектурна форма е създадена подъ влиянието на юстиниановата Св. София, или е възникнала самостоятелно и прѣди нея, по-вѣроятна изглежда втората теза[3]). Къмъ врѣмето на Юстиниана отъ тая вече напълно изработена форма на куполна базилика се ражда кръстовидната църква, чийто най-виденъ прѣдставитель днесъ е цариградската Св. Ирина. Тя е по-стара съврѣменица на Св. София и както нея е построена отъ Юстиниана[4]). Имайки това прѣдъ видъ, ще трѣбва да отнесемъ първоначалното съграждане на Еленската църква непосрѣдствено къмъ прѣдюстиниановата епоха. Въ полза на такова датиране говори и нейната фасада съ пристройкитѣ. Споредъ Стриговски тия послѣднитѣ могатъ да бждатъ „приведени като бѣлѣгъ на по-дълбока старость,

---

[1]) За прѣвръщането на куполната базилика въ кръстовидна куполна църква гл. и G. Millet, L'Asie Mineure, nouveau domain de l'histoire de l'art (Revue archéologique, 1905 I стр. 102).

[2]) Strzygowski, ц. с. 130.

[3]) Изразителитѣ на двѣтѣ схващания сж Wulf и Strzygowski (Koimesiskirche, гл. особено стр. 151 сл. и Kleinasien, стр. 158 сл. и 172 сл.). Съ послѣдния е съгласенъ и Diehl ц. с. стр. 93.

[4]) Diehl, стр. 137; Бѣляевъ, Визант. врем. I, стр. 770; Millingen, ц. с. 88 сл. (у George 5 сл.); отъ едно врѣме съ нея споредъ Strzygowski е и църквата въ Филипи (Die Ruine von Philippi, Byz. Zeitschrift, XI стр. 483.)

колчемъ се касае да се постави въ по-тѣсни граници едно датиране между Константина и Юстиниана"[1]). Въ най-забѣлѣжителнитѣ прѣдставители на юстиниановата архитектура тая фасадна форма или е недостатъчно проявена (Св. София напр.) или пъкъ не може да бѫде сигурно доказана[2]).

Отъ друга страна, значително развитиятъ — въ сравнение съ извѣстнитѣ ни куполни базилики — планъ на Еленската църква, чиято особеность сѫ двата подкуполни квадрата, е свидѣтелство, че тя отбѣлѣзва едно напрѣднало развитие на типа и ще трѣбва да бѫде поставена между неговитѣ късни прѣдставители. Съпоставяйки всичкитѣ тия съображения, най-вѣроятно би било заключението, че тя ще се е явила къмъ втората половина на петия вѣкъ или първата половина на шестия вѣкъ.

Архитектурното движение, свързано съ юстиниановата строителна дѣйность, е било тъй силно, влиянието на изнесенитѣ отъ него идеи тъй наложително, че старитѣ архитектурни традиции биватъ разклатени, и ако още за извѣстно врѣме смогватъ да продължатъ творческото си дѣло, то е само въ отдалеченитѣ и трудно достѫпни за влиянието на центра области на империята. На тая достигнала своя разцвѣтъ и вече умираща традиция изглежда да е създание църквата въ Касръ-ибнъ-варданъ (сѣверна Сирия). Но ако традиционната форма на куполната базилика, измѣстена отъ родната си малоазиятска почва, потърсва прѣзъ втората половина на VI в. убѣжище въ сирийскитѣ пустини, мѫчно е да се прѣдположи, че все около сѫщото врѣме тя би могла, покрай законодателствуващата Византия, да прѣброди Босфора или Пропонтида и да намѣри подслонъ въ пазвитѣ на Хемусъ. Обстоятелството, дѣто тукъ, при Еленската църква, срѣщаме единъ неинъ прѣдставитель, само по себе си е доказателство, че тоя послѣдниятъ се е явилъ тукъ въ едно по-прѣдишно врѣме.

За относителната старость на Еленската църква говори материалътъ и способитѣ на градежа. Смѣняващитѣ се пояси отъ камъни и

[1]) Kleinasien, стр. 161. Горнитѣ думи авторътъ казва, когато говори за засводенитѣ базилики, но тѣ сѫ напълно приложими и за нашия случай.

[2]) Своеобразно изключение правятъ нѣкои италиянски църкви отъ юстиниановата епоха, напр. S. Apollinare in Classe (Hübsch, ц. с. стр. 59 табл. XXI и XXIII, сѫщо и стр. 34, табл. XV; Holtzinger, ц. с. стр. 27) Сѫществуването на фасадни пристройки, обемащи стълбитѣ, за Св. Ирина е проблематично (гл. George стр. 75 сл.) Споредъ Salzenberg (ц. съч. стр. 104, табл. XXXIII) стълбитѣ за емпоритѣ въ тая църква сѫ побрани въ двѣтѣ странични приапсидни отдѣления. Бѣляевъ (Визант. врѣменикъ I стр. 784) прѣдполага, че тѣ сѫ се намирали въ сѣверната и южната части на нартекса.

тухли при първичната постройка сж наслѣдство отъ римската епоха[1]). Непримѣсениятъ съ керамидни парчета хоросанъ сжщо е употрѣбяванъ отъ римлянитѣ. Самитѣ тухли по форма и размѣри сж отъ обикновения византийски типъ. Между тѣхъ бѣха намѣрени двѣ съ надраскана буква В (обр. 34,3 и 8). Повечето сж съ знакове — кръстосани диагонали, успоредни на периферията бразди, криви и чупени линии (обр. 34, 4—7, 9—10) — които наистина знаемъ въ подобни прѣдмети и отъ късната византийска епоха. Но заедно съ тѣхъ се срѣщатъ и други. Това сж

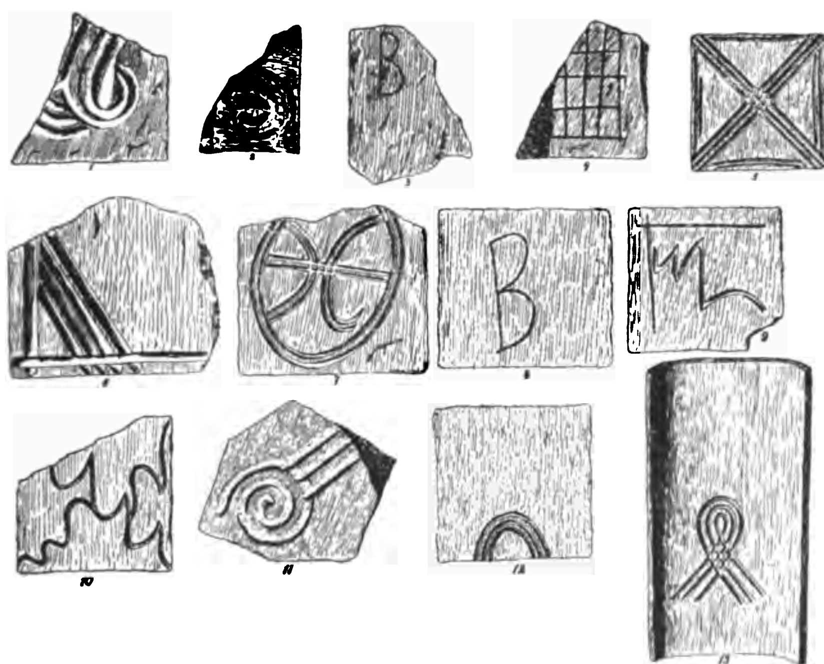

Обр. 34. — Тухли съ знаци, намѣрени при разкопкитѣ.

парчетата съ знаци, нѣкои отъ които сж релиефни и произхождатъ отъ калжпъ, както е случая при обр. 34, 1—2 и 11. Прилични тѣмъ сж нѣкои фрагменти отъ римския кастелъ Карнунтумъ[2]). Тухли отъ послѣдния видъ бѣха намѣрени както при старитѣ градежи на църквата, тъй и при тия отъ врѣмето на нейното подновяване.

---

[1]) J. Durm, Die Baukunst der Etrusker und Römer, стр. 210. (Ср. по този въпросъ, особно за паметницитѣ въ България, П. Мутафчиевъ, Стари градища и друмове, София 1915, стр. 82 сл. — Ред.).

[2]) Groller, Ueber eine besondere Markierung römischer Ziegel (въ Der Röm. Limes in Österreich, Heft I, стр 117 сл. табл. XIV).

Какви причини сж прѣдизвикали това подновяване, кога, какъ и до каква степень е била разрушена първоначалната постройка, върху това не можемъ да знаемъ нищо точно. Сигурно е само, че тя е била подновена прѣзъ врѣмето, когато вече е билъ създаденъ типътъ на юстиниановската кръстовидна църква. Инъкъ, изразяваща чистия типъ на куполна базилика, тя би била възобновена безъ тия прибавки, които го затъмняватъ и които сж единъ отъ бѣлѣзитѣ на кръстовидната църква. Майсторътъ, който е работилъ надъ реставрацията, може би е искалъ да приложи създаденитѣ при Юстиниана принципи за вжтрѣшното равновѣсие и поради това е прибавилъ стѣннитѣ пиластри. Тоя му опитъ обаче не е билъ въ състояние — както вече посочихме — да прѣобрази старата форма и нововъведението ще се е проявило може би само въ замѣната на цилиндричнитѣ сводове при нартекса и при страничнитѣ кораби съ кръстати.

Юстинианъ е оставилъ въ историята име на великъ строитель. Прокопи въ De aedificiis ни съобщава за маса градове и крѣпости, които тоя императоръ съградилъ изъ основи или прѣстроилъ, и за много други,въ които въздигналъ порутенитѣ светилища. Може би нему ще трѣбва да се припише възобновлението и на нашата църква, макаръ едва ли нѣкога ще може да се установи, дали за нея не е споменато по единъ или другъ начинъ въ дългия списъкъ отъ имена, които Прокопи дава за балканскитѣ страни[1]).

*

Повръщайки се за сетенъ пжть къмъ въпроса за произхода на Еленската базилика, едно потвърждение за проявенитѣ тукъ източни влияния ни дава и нейната фасада. Особеность на послѣднята, както видѣхме, сж двѣтѣ съдържащи стълбитѣ отдѣления, които по външенъ видъ вѣроятно сж прѣдставяли високи кули. Отличителното при тѣхъ е, че тѣ излизатъ отъ общия планъ на църквата и изглеждатъ като обособени постройки. Тая фланкирана отъ кули фасада[2]), въ която нѣкои

[1]) De aedificiis, ed. Bonnae 305.

[2]) Ср. върху този видъ фасади и Б. Филовъ, Софийската църква Св. София, стр. 127 сл. Въобще тази църква, която авторътъ по непонятни причини съвсѣмъ игнорира, прѣдставя въ много отношения интересни паралели за сравнение съ пирдопската базилика. И двѣтѣ църкви се явяватъ като прѣдставители на едно и сжщо архитектурно течение въ България, което се намира въ зависимость отъ Мала-Азия. Ср. върху него Б. Филовъ цит. съч. стр. 120—131 и особно стр. 138 сл., дѣто пирдопската базилика се поставя вече въ връзка съ други архитектурни паметници отъ сжщата епоха у насъ. — Ред.

учени виждатъ хетитски традиции[1]), срѣщаме най-първо при сирийскитѣ църкви[2]). Тамъ, обаче, страничнитѣ отдѣления нѣматъ опрѣдѣлено назначение — сирийскитѣ църкви сѫ безъ емпори, — а при това тамъ тѣ се обематъ отъ основния планъ на църквата и не излизатъ вънъ отъ него. Тѣ изглеждатъ единъ видъ продължение на страничнитѣ кораби, откъмъ които единствено сѫ достѫпни, когато пъкъ фланкираното отъ тѣхъ западно продължение на централния корабъ прѣдставя замѣняща нартекса отворена галерия. Отъ Сирия тоя фасаденъ типъ минава въ съсѣднитѣ земи на Мала-Азия, дѣто го срѣщаме при повечето отъ църквитѣ на Бинъ-биръ-клисе[3]). Тукъ обаче той се развива въ видъ на излизащи отъ общия планъ на църквата странични пристройки[4]), които ставатъ обиченъ мотивъ у всичкитѣ прѣдставители на куполната базилика[5]). Тъй го намираме и при нашата църква. Едничкото изключение отъ тоя фасаденъ типъ, което между всички куполни базилики прави солунската Св. София[6]), свидѣтелствува за неговия чуждъ на Византия произходъ, сѫщо тъй както и обстоятелството, дѣто го намираме въ кръстовидната куполна църква при Касаба (Дере-аши)[7]), е свидѣтелство за упоритостьта, съ която той се задържа на азиятска почва[8]).

Все къмъ сѫщитѣ заключения за проявено тукъ източно влияние ни навеждатъ и други нѣкои особености на нашата църква. — Планътъ съ тритѣ апсиди, който се явява доста рано на изтокъ, се генерализира въ Византия прѣзъ VI в. Но докато на изтокъ се срѣща еднакво поли-

[1]) Strzygowski, ц. с. 161; Diehl, ц. с. 27.

[2]) Kraus, Gesch. der christl. Kunst, I 308. При базиликата въ Тафка напр., която се отнася къмъ IV - V в.

[3]) Strzygowski, ц. с. 57 сл.; Ramsay and Bell, The thousand and one churches, London 1909, посветено цѣлото на тѣхното изслѣдване.

[4]) У Strzygowski при базиликата означена подъ № 2 (стр. 55, 104), у Ramsay — № 32 (стр. 199, 209 сл., обр. 164). Сѫщата фасада и при църквата въ Динеръ, която отнасятъ къмъ врѣмето на Константина Велики (Strzygowski, 56).

[5]) Дори и при тия отъ тѣхъ, които нѣматъ емпори, както е случаятъ съ църквата въ Никея, Wulf, Koimesiskirche, 30.

[6]) Wulf, Koimesiskirche, 89.

[7]) Rott, Kleinasiatische Denkmäler, 305 сл.

[8]) Вмѣсто тая форма на фасадата, почти при всички стари византийски църкви намираме атрия. Напр. въ солунскитѣ Св. София и Св. Димитри (Diehl, Manuel, 120; Holtzinger, Die altchristl. Architektur, 25; Wulf, Koimesiskirche, 37. За атрия на цариградскитѣ Св. София, Св. Ирина и Св. Иванъ Кръститель въ студитския монастиръ (Емиръ-Ахоръ-джами) гл. Salzenberg, Altchr. Baudenkm. v. K-pl, 38, 52, 115 сл.; Бѣляевъ, Виз. вр. I 779; Люинксъ, Планы древ. церквей Константинополя, Труды VI арх. съѣзда II 251; ср. още и Strzygowski, Kleinasien 49 и Diehl, Manuel, 85.

гоналната и кржглата форма въ външното очертание на апсидит на всички стари византийски църкви сж полигонални. Съ полигон си централна апсида и кржглитѣ странични, нашата църква съед въ себе си двѣтѣ форми. Но особеностьта й не се изчерпва са това: двѣтѣ й странични апсиди въ вжтрѣшнитѣ си очертания сж кржгли, когато срѣдната има тъй типичната за сирийскитѣ цър чужда за Византия подковообразна форма.

IV. Разни прѣдмети и гробове.

Отъ къмъ находки на отдѣлни прѣдмети, разкопкитѣ не д нѣщо особено. Църквата вѣроятно е стояла дълго врѣме запу Най-голѣмъ интересъ между намѣренитѣ прѣдмети заслужватъ много

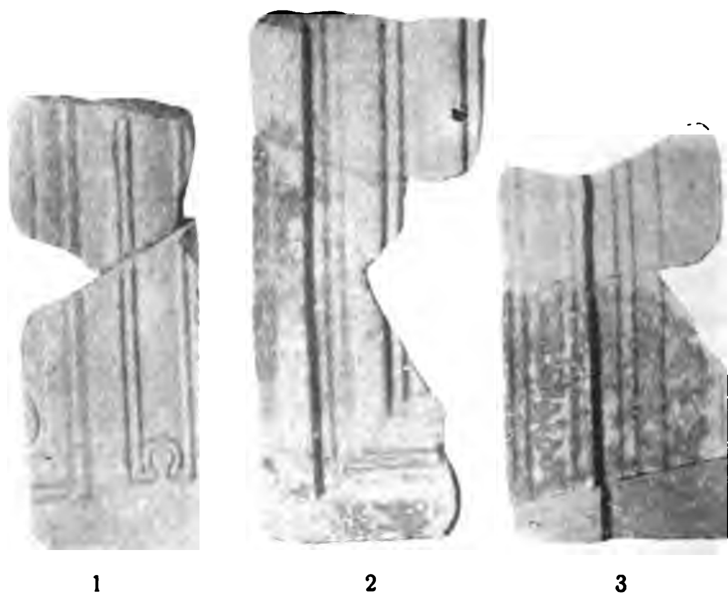

1 2 3
Обр. 35. — Фрагменти отъ мряморни плочи.

нитѣ фрагменти отъ мряморни плочи (обр. 35). Тѣ сж украсени съ л орнаментика и наподобяватъ мряморитѣ отъ хора на Хисарската лика [1]). Тѣ се намѣриха разхвърляни изъ разнитѣ части на църквата отъ нея, на различна височина въ насипа. Вѣроятно тѣ сж били отъ мѣстата имъ, почупени и разпиляни още прѣди окончателно

[1]) Б. Филовъ, Хисарската крѣпость и нейната базилика, Извѣстия II сравни сжщо и Абоба-Плиска, Изв. Русск. археол. института въ Константинопо стр. 135 сл., албома къмъ тоя томъ, табл. XXXIX.

баряне на цързвата, тъй като отъ тѣхъ сега не бѣ възможно да се сглоби нищо цѣло. Повечето отъ тѣхъ сѫ орнаментирани откъмъ едната си страна, а отъ другата сѫ само изгладени (обр. 36, 1 и 3); други сѫ профилувани и отъ двѣтѣ страни (обр. 36, 2); въ профилуванитѣ рамки на трети (обр. 35, 1 и 3) се виждатъ части отъ релиефни крѫгове и рамена на кръстове. Плочитѣ, отъ които тия фрагмети сѫ останали, може би сѫ образували парапетъ на хоръ. Слѣди отъ сѫществуването на такъвъ наистина не се откриха, но твърдѣ е възможно тѣ да сѫ унищожени при първитѣ разкопки, когато е била разровена именно източната часть на срѣдния корабъ[1]). Може да се допусне сѫщо тъй, че отъ такива плочи е била образувана прѣградата (канцелъ) между светилището и храма, както това се прѣдполага въ Абобската базилика[2]). Двата източни пиластра въ нашата цързва иматъ, върху обърнатитѣ си къмъ централния корабъ страни, дълбоки вертикални жлъбини, при които такава прѣграда би се завършвала. Още по голѣма е вѣроятността, повечето отъ тия фрагменти — ако не всичкитѣ — да произхождатъ отъ балюстради въ емпоритѣ. Употрѣбени за такава цѣль и тъй орнаментирани мряморни плочи знаемъ при цързвата Св. София въ Цариградъ[3]).

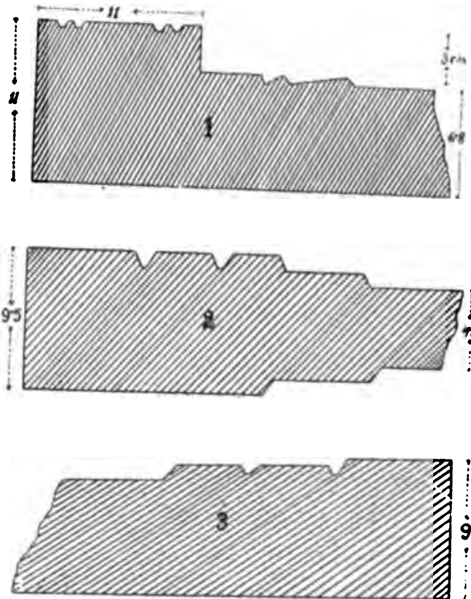

Обр. 36. — Профили отъ намѣренитѣ при разкопкитѣ фрагменти отъ мряморъ.

Най-интересни обаче между тия мрямори сѫ прѣдставенитѣ на обр. 37. Плочитѣ, отъ които тѣ сѫ части, не сѫ имали правилна четириѫгълна, а особна — ѫглеста форма. Отъ парчетата на тая група сѫщо не бѣ възможно да се създаде нѣщо цѣло, но ако потърсимъ аналогии

[1]) Споменахме въ началото на настоящето изслѣдване за намѣренитѣ тогава мряморни орнаментирани плочи, неизвѣстно дѣ пропаднали.

[2]) Абоба-Плиска, пакъ тамъ, стр. 128; гл. и Reusens, Éléments d'archéologie chrétienne, Louvain 1885, I 192 сл.

[3]) Кондаковъ. Визант. церкви и памятники Константинополя (Труды VI археолог. съѣзда т. IV табл. 2.)

за тѣхъ, ще трѣбва да се спремъ на парапетитѣ отъ стълбитѣ на
стари амвони, напр. Св. София въ Солунъ и катедралата въ Торч

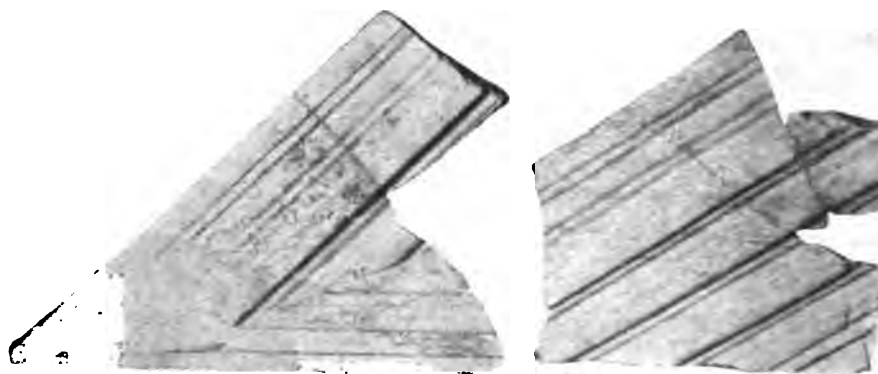

Обр. 37. — Мряморни фрагменти отъ парапети при стълбата на авмона.

Подобни тѣмъ части отъ парапетъ на стълба при амвонъ съ сжщата орнаментика сж и откриитѣ при църквата въ Нотионъ (Мала-Азия)[2]. Съ сжщия видъ и прѣдназначение сж нѣколко фрагмента отъ пѣсъчникъ, които се намиратъ въ Народния музей и произхождатъ отъ нѣкоя старохристиянска църква въ София (обр. 38 и 39)[3]. Че Еленската базилика е имала амвонъ отъ горния типъ, свидѣтелствуватъ и

Обр. 38. — Архитектуренъ фрагментъ отъ С

[1]) Schultze, Archäologie der altchristl. Kunst, 131; Dalton, Byzantine art and archaeology, Oxford 1911, стр. 705.

[2]) Th. Makridi, Altertümer von Notion, Jahreshefte des Österr. arch. Institutes, VII стр. 153 и XV, 37 сл.

[3]) Намѣрени близо при църквата Св. Георги, при жгъла на ул. Царь-Кал
Клементина. Инв. на срѣдневѣк. отдѣлъ № 1038.

четири други по-добрѣ запазени мряморни кѫсове (обр. 40). Тѣ се отличаватъ отъ останалитѣ по това, че широкитѣ имъ страни не сѫ плоски, а изпѫкнали (обр. 41, 1). Несъмнѣно е, че тѣ сѫ образували парапетъ при крѫглата или крѫгловата естрада на амвона. Съ сѫщо

Обр. 39. — Архитектурни фрагменти отъ София.

Обр. 40. — Фрагменти отъ парапетъ на амвонъ.

такива и тъй орнаментирани плочи сѫ оградени амвоннитѣ естради и въ горѣспоменатитѣ стари църкви[1]).

Заедно съ горнитѣ части отъ плочи изъ насипа се намѣриха и много парчета отъ мряморни колонки. Повечето отъ тѣхъ сѫ четиристѣнни (обр. 42) и напрѣчнитѣ имъ разрѣзи прѣдставятъ квадрати отъ два

[1]) Кондаковъ, Македонія, археолог. путешествіе, Спб. 1909, стр. 102.; Dalton, ц. с. 696; Wulf, Altchristliche und mittelalterliche Bildwerke, стр. 61, № 181 и табл. I. За старитѣ амвони гл. и Reusens, Éléments d'archéologie chrétienne I, 190 сл.

различни размѣра (страни по 12·5 и 19 см.). На едни отъ тѣхъ е о
ментирана само едната страна, другитѣ двѣ сѫ изгладени, а четвър
е съ ѫглеста жлъбина (обр. 43). Съ послѣднята тия колонки сѫ
лѣгали вѣроятно къмъ отворъ. Намѣренъ бѣ единъ тъй профилу
фрагментъ, който завършва съ главичка (обр. 33, 5). За профиловкат
останалитѣ може да се сѫди по напрѣчнитѣ разрѣзи (обр. 44).

Обр. 42. — Мряморна колонка.

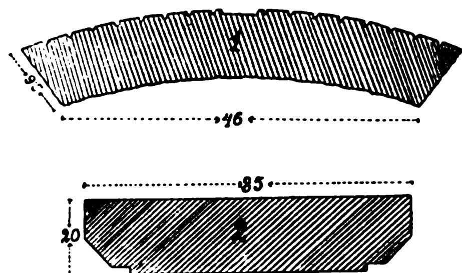

Обр. 41. — Профили отъ архитектурни фрагменти.

Освѣнъ горѣказанитѣ, намѣрени бѣха и пар
отъ крѫгли колонки (диам. 10—12 см.), образув
едно цѣло съ профилуванитѣ си подставки и укр
нитѣ съ палмети капители (обр. 33). Подобни т
и на горнитѣ сѫ извѣстни сѫщо отъ Хисарс
базилика[2]). Повечето отъ четвъртититѣ коло

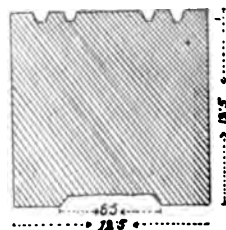

Обр. 43. — Разрѣзъ на четвъртита колонка.

несъмнѣно сѫ служили като съединителни части между плочитѣ въ б
страдитѣ; нѣкои плочи сѫ образували даже едно цѣло съ подс
колонки (обр. 35, 1 и 3)[3]). Назначението на крѫглитѣ колонки е
трудно да се опрѣдѣли. Ако тѣ не сѫ служили за подпора на кив

[2]) Филовъ, пакъ тамъ, стр. 137.
[3]) Ср. Wulf, пакъ тамъ, стр. 61, № 184.

възможно е да сж раздѣляли групирани въ едно прозорци на външнитѣ стѣни на църквата.

При разкопкитѣ, на разни мѣста изъ църквата и около нея, бѣха открити 37 гроба. Тѣ могатъ да се раздѣлятъ на три групи и вѣроятно произхождатъ отъ три епохи. Едната група — 21 гробъ — прѣдставя късни погребения, отъ врѣмето, когато църквата е била вече разрушена и засипана. Гробоветѣ отъ тая група бѣха намѣрени въ насипа на различна дълбочина — 60 см. до 1.50 м. подъ неговото равнище.

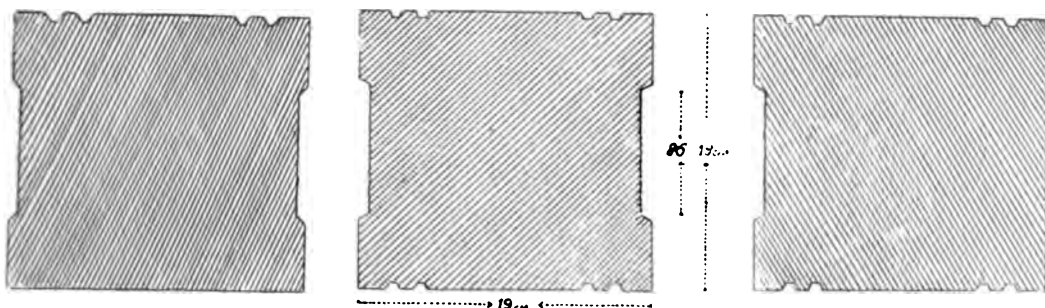

Обр. 44. — Разрѣзи на четвъртити колонки.

Труповетѣ сж били поставяни направо въ земята, безъ ковчези, и сж правилно ориентирани. Въ единъ отъ тия гробове, 2.50 м. западно отъ църквата (80 см. дълбоко въ насипа), на скелета бѣ намѣрена бронзова незатворена гривня съ сплеснати крайща, украсени съ точки и чупени пунктирани линии (обр. 45). Въ останалитѣ не бѣ открито нищо.

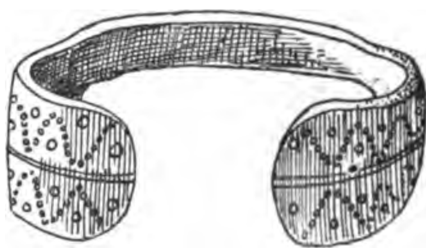
Обр. 45. — Бронзова гривня.

Гробоветѣ отъ втората категория — всичко деветь — бѣха намѣрени главно изъ южния дворъ на църквата, близо до нейната стѣна. Отличителното въ тѣхъ е това, че при погребението труповетѣ сж били оградени съ вертикално възправени тухли. Нѣкои бѣха и захлупени съ тухли. Три отъ тия гробове, при юго-източния жгълъ на църквата, съдържаха дѣтски скелети, при единъ отъ които бѣ намѣрено бронзово копче. Дълбочината на всички тия гробове варира отъ 1 до 1·80 м., но тя не може да се вземе подъ внимание, тъй като насипътъ тамъ на много мѣста е билъ по-рано разровенъ и изнесенъ. Общото за тѣхъ е, че всички тѣ се намѣриха на равнището на църковния дворъ. Погре-

бенията отъ тая група вѣроятно сж отъ врѣмето, когато църквата
била западнала, а може би и полуразрушена. Къмъ тѣхъ ще трѣбва
се отнесе и единъ гробъ, който се откри вжтрѣ въ църквата до сам
й сѣверна стѣна. Бордюрътъ на това мѣсто е билъ разрушенъ и т
пътъ поставенъ между двата полупиластра.

Гробоветѣ отъ третята категория бѣха открити въ вжтрѣ
ностьта на църквата. Настилката е била разрушавана и трупов
сж били поставяни, също безъ ковчези, 60—70 см. дълбоко подъ н

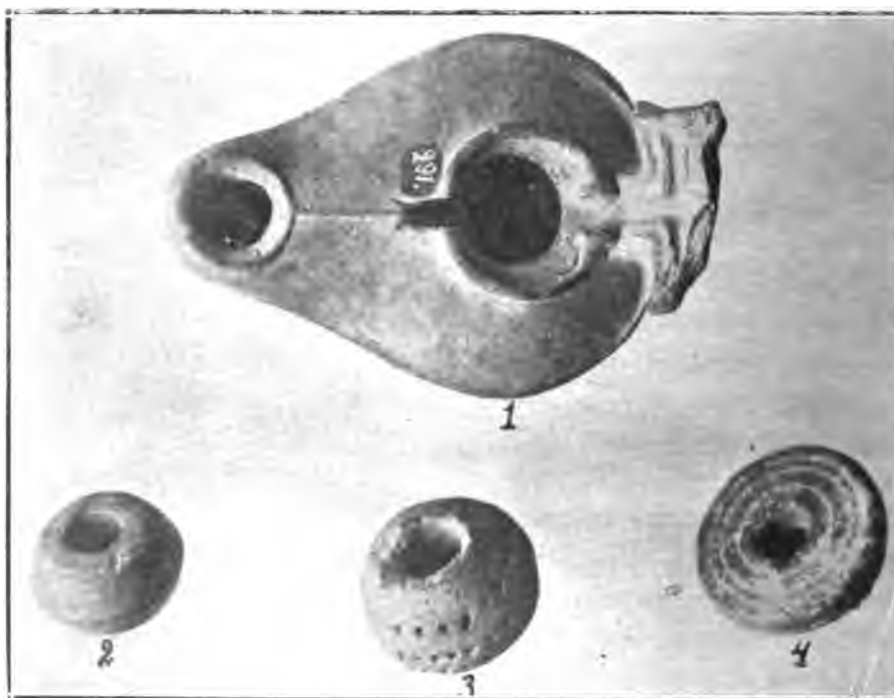

Обр. 46. — Находки отъ църквата.

Слѣдъ погребението тя не е била поправяна, а само мѣстото се е
равняло и затъпквало. Гробоветѣ отъ тая послѣдня група — на бр
шесть — сж най-стари: вѣроятно отъ врѣмето, когато въ църквата о
се е служило. Тѣхното разположение е прѣдставено въ плана на табл
Въ тѣхъ също тъй не бѣха намѣрени никакви прѣдмети.

При първитѣ разкопки тукъ сж били открити още много гробо
но за тѣхното състояние и разположението имъ не знаемъ нищо.
тогава били намѣрени — неизвѣстно дѣ и какъ — и нѣколко дребни прѣ
мета, изпратени на врѣмето въ Народния музей. Отъ тѣхъ заслужва
се споменатъ:

1. Глинена лампа (обр. 46,1), дъл. 8·5 см., шир. 6·2 см., вис. 2·4 см., съ двѣ дупки. Дръжката ѝ изглежда да е прѣдставяла равнораменenъ кръстъ. Сега отчасти е отчупена. Екземпляри съ подобна форма се отнасятъ къмъ V—VI в.[1])

Обр. 47. — Находки отъ църквата.

2. Половина отъ двоенъ бронзовъ кръстъ (енколпионъ), тъмно патиниранъ, съ релиефни изображения: по срѣдата Богородица, а въ крайщата — бюстове на светци (обр. 47,1).

3. Бронзова позлатена сфера, диам. 1·5 см., вѣроятно копче отъ дреха (обр. 47,2).

4. Костена игла (обр. 47,3), дълга 5·5 см. съ елипсовиденъ разрѣзъ (5×3 мм.).

Освѣнъ горнитѣ прѣдмети при разкопкитѣ бѣха открити:

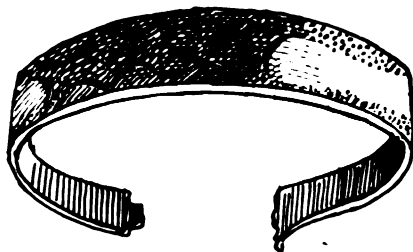

Обр. 48. — Бронзова гривня.

1. Бронзова гривня отъ тъмна плоска ивица, украсена съ ковани точки и дѫговидни линии (обр. 48). Единиятъ ѝ край завършва съ малка кука, а другиятъ, сега отчупенъ, вѣроятно съ халка[2]).

[1]) Ср. Wulf, Altchristl. Bildwerke, № 1273—1274, Taf. LXII.

[2]) Аналогични у L. Niederle, Život starých slovanû. I, 2, стр. 660 сл. табл. 39, обр. 8–9 и стр. 40 обр. 3. Сѫщо у J. Hampel, Altertümer des frühen Mittelalters in Ungarn I, 411 сл., II 215, 220 и III 173, 176.

2. Бронзова незатворена гривня съ тъмна патина, диам. 4·3
направена отъ плоска ивица, украсена съ нарѣзанъ орнаментъ
успоредни и кръстосани линии (обр. 49)[1].

3. Бронзовъ пръстенъ съ плоска халка, върху която симетри
сж разположени три колѣнца. Лицето му прѣдставя четириѫгълна пл
съ гравиранъ орнаментъ, който наподобява буквата К (обр. 50). Вѣроя
датира отъ твърдѣ късно врѣме.

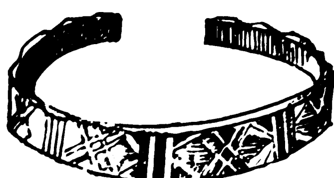

Обр. 49. — Бронзова гривня.

Обр. 51. — Желѣзна брадва.

Обр. 50 — Бронзовъ пръстенъ.

Обр. 52. — Желѣзенъ двуостъръ чук

4. Половина отъ двоенъ бронзовъ кръстъ (енколпионъ) 4·4 ×
см. съ грубо гравирано изображение на светецъ (обр. 47,4). Въ к
на отчупеното горне рамо надписъ HOAN. Намѣренъ въ сѣвер
алтарно отдѣление, 65 см. подъ настилката. Произхожда навѣрно
единъ отъ тритѣ гроба, открити тамъ.

5. Половина отъ сѫщо такъвъ кръстъ, 8·3 × 4·6 см. (обр. 4
Горѣ надписъ ONCYC. Намѣренъ заедно съ прѣдидещия[2]).

6. Мѣденъ калайдисанъ тасъ, вис. 5 см., диам. 13.5 см., чиято око
стѣна е украсена съ ковани линии. Вѣроятно отъ късно произхожде
Намѣренъ въ насипа на южния корабъ, 1 м дълбоко.

[1]) Ср. Niederle, пакъ тамъ 601, обр. 6.
[2]) Ср. Wulf, Altchr. Bildwerke № 9.8 сл.

7. Желѣзна брадва (обр. 51), дълга 23·5 см., шир. 9 см., съ бликове при дупката за дръжката.

8. Желѣзна копачка съ брадва или двуостъръ чукъ (обр. 52 долѣ), дълъгъ 20 см.

9. Двѣ желѣзни ножици, едната отъ които счупена (обр. 53), дълги по 13·5 см.

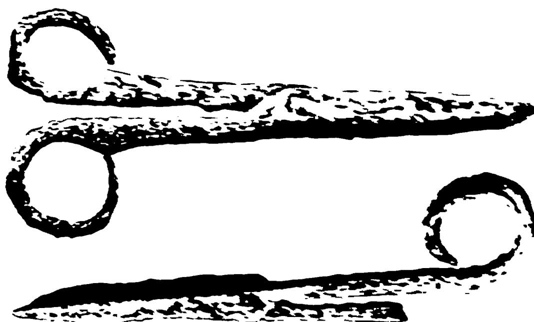

Обр. 53. — Желѣзни ножици.

10. Желѣзно длето съ свитъ въ кръгъ рѣзецъ, дълго 12 см. (обр. 54).

Обр. 54. — Желѣзно длето.

11. Връхъ отъ желѣзно копие, листовидна форма и куха дръжка, дълго 18 см. (обр. 55). Намѣрено въ основата на насипа, вѫтрѣ въ сѣв.-западната кула на оградата.

12. Желѣзенъ връхъ отъ стрѣла, листовидна форма, дъл. 9·5 см., шир. 1·4 см. (обр. 56,3); намѣренъ въ сѣверния дворъ на църквата, на дълбочина 1·50 м. въ насипа.

Обр. 55. — Желѣзно копие.

13. Желѣзенъ връхъ отъ стрѣла, трирѫба (обр. 56,4), дълга 6·4 см.; намѣренъ въ южния дворъ, източно отъ баптистера, 1·40 м. дълбоко въ насипа.

14. Желѣзенъ връхъ отъ стрѣла съ двѣ ушии хуниевидна опашка, дълга 8·3 см. (обр. 56,2); намѣренъ въ западня дворъ на църквата.

1 Обр. 56. Желѣзни стрѣли.

15. Желѣзенъ връхъ отъ двурога стрѣла, дълга 9·2 см. (обр. 56,
намѣренъ въ сѣверния дворъ на църквата, 1·80 подъ насипа[1]).

16. Костенъ рогъ, обработенъ, съ нарѣзи при широкия си кр
(обр. 52 горѣ), дълъгъ 22·5 см.

Обр. 57. – Глинена делва.

17. Шестъ глине
прѣшлени за врете
намѣрени на разни
ста изъ горнитѣ плас
ве на насипа; типични
имъ форми даваме
обр. 46,2—4.

18. Голѣма глин
делва, намѣрена разт
шена, но съ запаз
форма, при външн
страна на западн
оградна стѣна (обр. 5

19. Желѣзни п
чета въ форма на дл
и скоби съ различни
личини; подкови отъ
буща, шила, а сж
тъй и куки съ синджи
по тѣхъ. Нѣкои
тѣхъ сж прѣдстав
на обр. 58 и 59.

---

[1]) Послѣднитѣ три форми прѣдставятъ по-особенъ интересъ. — Трирѫбитѣ стр
срѣщаме въ прѣдисторически находища и въ могилни гробове (Wissensch. Mitteil.
Bosnien und Herzegovina, т. VI, 27; Труды XIII археол. сѣзда т. I, 254). Застѫпени
особно много въ Русия и Унгария. Анучинъ (Труды V археол. съѣзда, Приложе
409) счита екземпляритѣ, подобни на нашия, отъ азиятски произходъ, а споредъ Hamp
(Alterthümer des frühen Mittelalters in Ungarn I, 167) въ тѣхъ е запазена старата гр
скитска форма. — Основната форма на плоската двууха стрѣла е обикновена прѣзъ
олитната епоха (отъ кремъкъ гл. Гласник зем. музеја IX, 161; XVIII, 499 и табл.
отъ кость — Wiss. Mitteil. т. IV, 57). Особено се разпространява тя отъ началото на ср
невѣковието и за нейни носители вѣроятно ще трѣбва да се считатъ явилитѣ се въ
историческата сцена нови народи. Срѣщаме я и въ римски находки отъ тая епоха (W
Mitteil. III 267, 295). Въ Унгария е разпространена прѣзъ XI–XII в. (Hampel I, 176).
Двурогата стрѣла е отъ азиятски произходъ и въ Европа я донасятъ народитѣ отъ
потекло (Нидерле, Човѣчество въ доистор. врѣмена, 578; Hampel I, 175; II, 499,
и III 527; Самоквасовъ, Могильныя древности Пятигорскаго округа, Труды V арх. съѣ
Приложеніе, стр. 59 табл. V).

Изъ насипа по цѣлото заемано отъ развалинитѣ прост[illegible] изровени при това голѣмо количество животински кости. [illegible] кози и елени, зжби и челюсти отъ глигани и др.

Монети бѣха намѣрени само три. 1. Сребърна дубровнишка, пробита, диам. 17 мм. Лице: правъ човѣкъ en face съ владишка корона и нимбъ, въ лѣва ржка държи жезълъ (патерица), а съ десницата благославя; наоколо надписъ BLASIVS (R)AGVSII. Подъ лѣвата ржка отдѣлната буква R. Опако: Исусъ въ цѣлъ ръстъ съ нимбъ и въ ореолъ; въ лѣва ржка държи кълбо съ кръстъ, а съ десната благославя. Въ лѣво и десно надписъ IC XP. Намѣрена западно отъ църквата. — 2. Двѣ сребърни турски монети. Едната пробита, диам. 15 мм., отъ 1222 г. (1807); другата съ диам. 12 мм. съ дата 1252 г. (1836). Първата бѣ намѣрена въ южния дворъ на църквата, до оградата, 50 см. дълбоко въ насипа, а другата — въ сѣверния дворъ на 1 м. дълбочина.

Обр. 58. — Желѣзни [illegible]

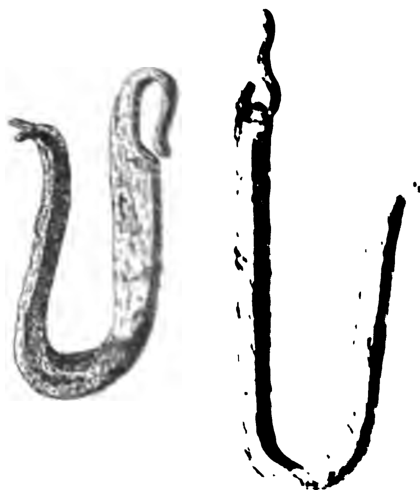

Обр. 59. — [illegible]

V. Минало и легенди за църквата.

Отъ всичко казано до тукъ се вижда, че развалинитѣ при [illegible] произхождатъ отъ църква, а не сж останки отъ монастиръ, [illegible] считa мѣстното население. Повѣрието, че тѣ прѣдставятъ [illegible] се основава на факта, дѣто сега наоколо нѣма никакво [illegible] близкото с. Лжджане, основано слѣдъ завоеванието и [illegible] нието заселено изключително съ турци, отстои около 4 [illegible]

Едно по-внимателно изслѣдване на околностьта показва обаче, че
ниятъ изгледъ въ миналото не е билъ такъвъ какъвто е днесъ. Юг
падно отъ „монастира“ (гл. обр. 9) изъ буйната трѣва на пасби
могатъ да се забѣлѣжатъ очъртанията на зидове—останки отъ н
гашни постройки. Такива се виждатъ изъ наклонената поляна още
къмъ юго-западъ отъ това мѣсто. На югъ, не далечъ надъ шосето, к
съединява Пирдопъ съ Лѫджане и Клисура, ясно се забѣлѣзватъ
турите на друга, разрушена до основи стара цьрква, по-малка отъ
която е прѣдметъ на настоящето изслѣдване, но оградена съ още
широка ограда. Населението я нарича Св. Тодоръ.

Нагорѣ къмъ планинското било, върху двѣтѣ скалисти чуки, к
ограждатъ тѣсния долъ на рѣката, е имало двѣ градища. Скалист
гребенъ, който води отъ западната чука къмъ билото, е изкуствено ра
ченъ, а склоноветѣ на самата чука къмъ югъ сѫ усѣяни съ камъни, пар
отъ тухли и хоросанъ — материалъ отъ нѣкогашни сгради на това м
или отъ крѣпостна стѣна. Сѫщо такива остатъци, макаръ и не тъй-мн
се намиратъ и по склоноветѣ на източната чука (обр. 10 при *c*). П
на сѫщата височина съ тия двѣ градища и 1½ клм. източно отъ т
въ склоноветѣ на планината се издига една двуглава скала —
маръ-кая (обр. 10 при *a*), сѫщо тъй усѣяна съ материалъ отъ н
гашни градежи. Единъ благочестивъ лѫджанчининъ не отдавна е
строилъ тамъ малъкъ параклисъ, по името на който — Св. Спас
сега се нарича и мѣстото[1]).

Всички горѣизброени бѣлѣзи свидѣтелствуватъ, че мѣстнос
около разкопаната старина е била заета отъ нѣкакво голѣмо сели
За негова защита сѫ служили двѣтѣ градища надъ рѣката, нему е
служвала както цьрквата, която е прѣдметъ на настоящето изслѣд
тъй и неразкритото черковище Св. Тодоръ. Че развалинитѣ въ Еле
не прѣдставятъ монастиръ, говори обстоятелството, дѣто непос
ствено около цьрквата, въ заградения отъ масивната стѣна дворъ

[1]) При постройката на параклиса, разказватъ, били намѣрени нѣкакви ме
чески сѫдове и бронзови монети, които не можахъ да видя. Въ допълнени
всички тия слѣди отъ миналъ животъ трѣбва да се приведатъ и многобройнитѣ м
изъ околностьта. Надъ шосето къмъ Св. Тодоръ, а сѫщо тъй на западъ и изтокъ
него, се наброяватъ десетина могили. Околностьта на една отъ тѣхъ, въ ѫгъла н
шосето и десния брѣгъ на Еленска рѣка, била разкопана прѣди нѣколко години, к
билъ работенъ пѫтьтъ. Намѣрени били много глинени сѫдове и части отъ такива.
отъ могилитѣ при Св. Тодоръ бѣ разкопана отъ страна на Народния музей прѣзъ
клото лѣто. Бѣлѣжки за тия разкопки сѫ помѣстени въ Извѣстия IV, стр. 262 сл.

бѣха намѣрени слѣди отъ никакви други постройки. Такива би били необходими за нуждитѣ на едно монастирско население. Горнитѣ етажи на четиритѣ кули сѫ могли наистина да бѫдатъ приспособени за тая цѣль, но тѣ биха били недостатъчни. Несъмнѣно е прочее, че въ случая имаме прѣдъ себе си не монастиръ, и укрѣпена църква. — Отъ древностьта се прѣдава на старохристиянската епоха обичаятъ, храмоветѣ да служатъ за прибѣжище. Тежкитѣ врѣмена, които — поради варварскитѣ прѣселения — трѣбваше да прѣживѣе културниятъ свѣтъ въ първитѣ вѣкове на християнската ера, прѣвръщатъ църквитѣ въ мѣста, дѣто търсятъ спасение не вече отдѣлни прѣстѫпници, но и жителитѣ отъ цѣли заселени мѣста. Вѣроятно съобразно съ това, а не само поради вкусътъ къмъ солидното и грандиозното, много отъ старохристиянскитѣ църкви прѣдставятъ отъ себе си твърдини, способни да устоятъ на неприятелския пристѫпъ. Църквата не рѣдко е била послѣдниятъ бастионъ, дѣто се е прибирало и приготвяло за сетня защита населението дори и отъ единъ укрѣпенъ градъ. Толкова по-голѣмо ще е било нейното значение при неукрѣпенитѣ селища, каквото — по всичко изглежда — да е било селището въ околностьта на Еленска рѣка. — Втората половина отъ V в. е една отъ най-тежкитѣ епохи въ историята на Византия. Балканскитѣ ѝ земи сѫ опустошени отъ нападенията на хуни и славяни. Освѣнъ жителитѣ на отдѣлни укрѣпени градове, населението около пѫтищата на тия нападения е изтрѣбено или оплѣнено. Чудно ли е, че въ тия врѣмена на несигурность и непрѣстанна опасность нѣкогашнитѣ обитатели на тоя балкански кѫтъ сѫ имали не тъй странната идея, заедно съ дома за молитва, да си създадатъ и мѣсто за защита[1])? Масивностьта на стѣната, съ която е оградена нашата църква, кулитѣ и стълбитѣ по нея сѫ доказателство, че тя не е прѣдставяла обикновена дворна ограда, но сѫщинска крѣпостна стѣна, а намѣренитѣ дълбоко въ насипа копия и стрѣли свидѣтелствуватъ, че тая послѣдната не напразно ще е била съградена[2]).

---

[1]) За едно тъй укрѣпено отъ Юстиниана светилище въ Мала-Азия гл. J. H. Krause, Griechanland im Mittelalter (Ersch und Gruber, Allgem. Encyclop. т. 83 стр. 292). Примѣри на укрѣпени църкви въ западна Европа у Lasteyrie, L'architecture religieuse en France à l'époque romane, Paris 1912, стр. 371 сл. (за тия на изтокъ стр. 119). За службата на църковнитѣ кули като защитни съоржжения гл. у Kraus, Geschichte der christl. Kunst I, 309 сл. и у Lasteyrie ц. с. 388 сл.

[2]) По сѫщия начинъ, съ смѣна на пояси отъ камъни и тухли, сѫ градени Теодосиевитѣ стѣни въ Цариградъ и Солунъ: Ю. Кулаковскій, Исторія Византіи, Кіевъ 1913, т. I стр. 366 и табл. IV; Г. Дестунисъ, Историко-топографическій очеркъ сухопутныхъ стѣнъ Константинополя (Труды VI археол. съѣзда, т. III стр. 235 сл.); O. Tafrali, Topo-

Около миналото на нашата църква сж създадени интересни леге
Името Éленски, съ което най-често се означаватъ развалинитѣ,
видѣло доста странно на късните поколѣния и тѣ поискали да го
яснятъ. Въ най-ново врѣме се е счело, че то произхожда отъ „И.
ски“, отъ дѣто и заключението, че църквата е била посветена
пророкъ Илия. Това обяснение, заедно съ новото име на „монаст
Св. Илия, вече е добило широко признание и е на пжть съвсѣм
измѣсти старото му название, която остава за рѣката и мѣстнос
Отъ тукашни старци обаче още може да се чуе сказание, което обяс
не само името на разрушената светиня, но спомня и за широката с
съ която нѣкога тя се е ползувала. Всѣка година, говори това пр
ние, когато околното населението се стичало тукъ за празника
храма, единъ еленъ слизалъ отъ планината и се прѣдставялъ
духовницитѣ, които го прѣнасяли въ жертва. Една осждителна же
кость турила край на това отъ вѣкове повтаряно чудо. Една го,
еленътъ, когото съ нетърпѣние очаквали стеклитѣ се сборяне, закъс
отъ опрѣдѣления часъ и когато най-сетнѣ пристигналъ, билъ цѣлъ
критъ съ пѣна и потъ: отъ далеко идѣлъ той и много пжть трѣб
да измине, докато стигне до монастира. Безъ да отдадатъ почит
драговолната жертва, като оставятъ измореното добиче да отдъх
почине, калугеритѣ го заклали. Отъ тогава планината прѣстанала
изпраща годишния си даръ. — Тая легенда навѣрно е въ врѣзка съ
какъвъ старъ обичай, за чието сжществуване тукъ, дори и слѣдъ
рушението на църквата, свидѣтелствува голѣмото количество к
и рога отъ еленъ, разпрѣснати изъ насипа. Едва ли обаче отъ
ще е произлѣзло името на църквата. То най-вѣроятно ще е резул
отъ късно осмисляне на названието Еленска—гръцка, каквато по пр
ходъ е била църквата. Въ такъвъ случай самиятъ несъмнѣно славя
обичай ще е не първопричина на това име, а резултатъ на него
осмисляне. Отъ нѣкогашното грецизирано население изъ тия мѣста
нѣкои и до днесъ запазени мѣстни имена[1]).

Разказватъ, че много години прѣди освобождението въ
дупка на стърчещитѣ надъ насипа части отъ развалинитѣ била на

graphie de Thessalonique, Paris 1913, стр. 73 сл. Сжлбитѣ при тия стѣни сж постр
сжщо тъй, както и при нашата църква (Tafrali, 90; Кулаковскій, табл. IV).

[1]) Ридътъ източно отъ монастара прѣзъ рѣката се нарича „Калиманъ“. Мѣстно
около устието на Еленска рѣка въ Тополница — „Граматникъ“. Потокътъ, който за
отъ монастира слиза отъ планината, носи странното название „Манджаринъ“.

рена ръкописна книга — апостолъ, въ края на който имало приписка отъ „старобългарско врѣме“. Въпросниятъ апостолъ и сега се пази въ библиотеката на пирдопското архиерийско намѣстничество[1]), но крайнитѣ му листове, дѣто била приписката, липсватъ. Съдържанието ѝ е запазено поради нейната публикация прѣди освобождението[2]). Авторътъ на приписката, Радославъ Белїовъ ѿ Клисѹра, както самъ се нарича, съобщава, че, когато той дошълъ въ монастира Св. Илия, царь Иванъ Шишманъ билъ разбитъ отъ турцитѣ; въ същия монастиръ слѣдъ падането на Търново прибѣгналъ съ търновския клиръ и патриархъ Евтими и тукъ ръкоположилъ автора за инокъ на к҃е маие индикта (sic) ѕѿог ѿ хрїста лѣтъ ѕтѯе (1365 г.). Погрѣшната дата (Търново е паднало въ 1393 г.) и новиятъ езикъ на приписката говорятъ рѣшително противъ нейната достовѣрность. Самото откритие на апостола въ развалинитѣ, дѣто той неповрѣденъ е прѣстоялъ нѣколко стотинъ години, несъмнѣно е мистификация, извършена отъ локални патриотически подбуждения.

Споредъ едно прѣдание, разказвано нѣкога отъ стари турци изъ близкото Лъджане, „монастирътъ“ билъ разрушенъ отъ нѣкой Яха паша, който заедно съ войската си миналъ изъ тия мѣста на пътъ отъ Казанлъкъ за Скопие. Това било „прѣди 300 години“. Лъджанскитѣ турци му се оплакали отъ неприятното съсѣдство на монастира и му заявили, че, докато послѣдниятъ съществува, българщината изъ тоя край не ще бъде сломена. Безъ да мисли много, пашата заповѣдалъ да обърнатъ топоветѣ срѣщу монастира и да го съборятъ, а имотитѣ му подарилъ на построената отъ него Имаретъ джамия въ Скопие. Отъ това произлѣзло ужъ и името Джемина на часть отъ планината между изворитѣ на Еленска рѣка и Лъджане. На същото събитие дължала името си Топъ-кория — брѣстова гора подъ селото: изъ нея стрѣляли топоветѣ на турцитѣ.

За вѣроятностьта на горнето сказание може да се съди отъ обстоятелството, че рътлината юго-източно отъ монастира не позволява да се види той отъ мѣстото, дѣто е Топъ-кория. При това послѣднята отстои отъ развалинитѣ повече отъ 3 клм., разстояние на каквото „прѣди 300 години“ едва ли сж могли да стрѣлятъ турскитѣ топове[3]). Тия съ-

---

[1]) На пергаментъ, едро уставно писмо въ двѣ колони, 236 листа 19·5×27 см. безъ начало и край.

[2]) Сп. Читалище, Цариградъ, г. IV (1874) бр. 10, стр. 274 сл. Отъ тамъ у Иречекъ, Княж. България II стр. 305.

[3]) На същия Яха паша (само че въ 1419 г.!) се приписва разрушението и на монастира Св. Никола при с. Калугерово, Т.-Пазарджишко; гл. Ст. Захариевъ, Географико-историко-статистическо описанiе на Татаръ-пазарджишкѫ-тѫ каазѫ, Вiена, 1870, 75 сл.

ображения не сж попрѣчили на тукашното население да вѣрва въ
ния разказъ за насилственото разрушение. Вѣрата въ него е била за
дена при първитѣ разкопки. Тогава сжщо тъй били открити гро
на различна дълбочина, а нѣкои и едни надъ други. И най-раци
ното обяснение на пирдопскитѣ археолози било, че тъй струпанитѣ
лети принадлежатъ на „калугеритѣ", затиснати отъ развалинитѣ.

Вѣрното въ горнитѣ сказания ще е само това, че църква
продължавала да сжществува и слѣдъ завоеванието, отъ която е
ще сж и граденитѣ отъ каль и камъне зидове. Тя е била прѣж
отъ близкото селище, чиито обѣднѣли жители, както показватъ д
групи късни гробове, сж употрѣбили мѣстото на изчезналото свети
за погребение на мъртавцитѣ си.

L'église du Cerf près de Pirdope.— Les ruines de l'église S
dites autrement „l'église du Cerf" (Elenska tserkva), se trouvent à une
tance de 6.5 Km. au nord-ouest de la ville de Pirdope, district de
Elles sont situées sur la rive droite de la rivière Elenska. Il y a deux
l'église n'etait connue que par ses deux hautes saillies restées du côté
ental. Le Musée National de Sofia a entrepris des fouilles pendant l'aut
de 1913 et a obtenu les résultats suivants.

I. Plan de l'église. Par sa forme l'église est une basilique à
nefs, trois absides et un narthex. Elle a une longueur de 30·50 m.,
de largeur (voir son plan historique, planche I et fig. 11). La nef princ
de l'église est séparée des nefs collatérales par deux rangées de col
et de piliers en grès verdâtre. Deux parties de colonnes ont été conse
in situ (fig. 14); elles sont construites de tambours d'hauteur différente
façade de l'église est flanquée de deux petites constructions qui communi
par des portes directement avec le narthex. La construction du nord e
forme quadrilatère; là se trouvait un escalier posé sur des voûtes d'ar
sur des voûtes en berceau (fig. 17). La construction du sud est divisé
deux parties: l'une contenait aussi un escalier, et l'autre, avec abside, s
de baptistère (fig. 18). Sur les nefs collatérales il y avait une galerie
restes sont conservés dans la partie orientale (fig. 30, 31). On y m
par les escaliers des deux constructions flanquées à la façade. Une mu
assez élevée entourait l'église; sur ses quatre coins il y avait des tours
drilatères (voir le plan pl. II).

II. Matériaux de construction et technique. On remarque
espèces de maçonnerie: 1° constructions dans lesquelles on a employé
quement de la brique et du mortier (composé de chaux, de sable et d

que pilée), et 2^{0} constructions mixtes en blocage et en brique, où une assise formée de trois à cinq rangs de briques traverse horizontalement le blocage; dans le cas dernier le mortier est tout blanc ou bien il contient une petite quantité de brique pilée. Ces deux espèces de constructions appartiennent à deux époques différentes. La maçonnerie en blocage, comme le montrent certains indices, est l'antérieure. L'édifice primitif était bâti en blocage. Quelque temps après une grande partie de l'église, tombée en ruine, a été restaurée en briques, principalement celle du coté de l'est. Il paraît que le plan primitif et les dimensions de l'église n'ont pas changé sensiblement après cette restauration. L'aile gauche (du nord) de la construction flanquée appartient de même à cette deuxième époque, tandis que l'aile droite avec le baptistère est de la construction primitive.

III. Essai de reconstruction, type et date de l'église. L'église étant conservée seulement dans ses parties inférieures, sa reconstruction ne peut être présentée que dans un plan hypothétique (planches III et IV). Il est sûr qu'elle possédait une galerie; elle avait peut-être et deux coupoles. Comme type architectural elle présente donc une basilique à coupole. Parmi ses particularités caractéristiques on peut citer: 1) les tribunes, 2) les piliers et les colonnes employés alternativement et 3) les constructions flanquées à la façade. Les quatre piliers divisent la partie centrale de l'église en deux carrés égaux sur lesquels ont été élevées les coupoles. L'espace entre les piliers est partagé par deux colonnes. De telle manière l'intérieur de l'église présente une subdivision qui caractérise surtout le style roman. Les ailes flanquées attestent l'influence du style oriental, d' Asie Mineure ou de Syrie. On sait que le type des basiliques à coupole fut créé et developpé en Asie Mineure; ses principaux représentants sont l'église de l'Assomption à Nicée, St Nikolas à Myra et St Clément à Ancyre. Cependant, par quelques traits caractéristiques, l'église de Pirdope se rapproche plutôt des églises cruciformes à coupoles dans la Pininsule des Balkans, notamment de celle de Ste Irène à Constantinople et de celle de Philippi. Ces analogies, ainsi que les matériaux de construction et la technique rapportent l'église de Pirdope à l'époque immédiate avant le temps de Justinien, c'est-à-dire vers la fin du Ve ou le commencement du VIe siècle.

IV. Objets trouvés; tombeaux. Les fouilles de l'église n'ont pas été riches en trouvailles. Un certain intérêt présentent les fragments de plaques en marbre dont les unes (fig. 35) proviennet probablement du parapet des tribunes ou bien du parapet du choeur devant l'autel et les autres (fig 37 et 40) de l'ambon. Celui-ci, comme on peut juger par les fragments, a la forme bien connue de l'époque préjustinienne. Dans l'église et hors d'elle ont été découvert 37 tombeaux dont la plupart appartenaient à une époque récente et ne renfermaient que des objets sans importance. Les objets d'église trouvés dans la terre jetée ne présentent non plus un intérêt scientifique.

V. Le passé de l'église; légendes. Non loin de l'église ont été découvertes les ruines ensevelies d' un ancien village dont l'église avec sa

muraille servait peut-être de refuge. La légende la plus intéresante du
de l'église c'est celle du cerf, qui, chaque année, à l'anniversaire du
ctuaire (au jour de St Elie, le 20 juillet), descendait la montagne et s
rait dans les mains des prêtres pour être immolé comme victime. S
d'autres légendes le service divin n'a cessé d'y être célébré même ap
conquête de Turcs. Cependant on ne sait l'époque où l'église et le v
furent délaissés.

P. Moutaftchiew.

Кръстовидната църква въ с. Клисе-кьой

отъ **П. Мутафчиевъ**

(съ табл. V)

Селото Клисе-кьой е разположено 7 клм. сѣверо-западно отъ гр. Пирдопъ въ самото подножие на Стара-планина, чиито голи и каменливи склонове тукъ се спущатъ извънредно стръмно въ Златишкото поле. Надъ селото започва дълбока тѣснина. Изъ нея сега лѫкатуши едно ново шосе, което прѣхвърля билото и стига до градеца Етрополе. Това е Етрополскиятъ проходъ, нѣкога каменлива пѫтека, по която и съ коне трудно се е пѫтувало[1]).

Клисе-кьой до освобождението е било заселено изключително съ турци. Неговитѣ жители сѫ се ползували съ твърдѣ лоша слава. Вѣроятно за това тѣ не дочакватъ освобождението и заедно съ отстѫпващитѣ турски войски напущатъ жилищата си, за да не се върнатъ вече[2]). Мѣстото било заселено едва къмъ срѣдата на 30-тѣ години и сега брои 35 кѫщи само българи, пришелци отъ околнитѣ села въ полето и изъ Срѣдня-гора.

При пѫтуването си изъ Златишкия край Иречекъ не е можалъ да посѣти селото, тогава още пусто, но неговото име бѣ му дало поводъ да изкаже прѣдположението, че то ще произлиза отъ нѣкоя стара църква или монастиръ изъ околностьта[3]). Догадката на Иречека бѣ налучила самата истина: старата църква се е намирала въ срѣдата на днешното село. Въ турско врѣме надъ засипанитѣ ѝ развалини била построена джамия заедно съ необходимитѣ около нея чешма и кафене. Легенди, за които ще говоримъ по-нататъкъ, разказватъ, че джамията не могла да се задържи. Насипътъ съ рушевинитѣ ѝ, заедно съ тоя отъ църквата, стоялъ непокѫтнатъ до края на 90-тѣ години. Къмъ това врѣме били прѣдприети отъ селянитѣ и първитѣ разкопки. Работило

[1]) Kanitz, Donau-Bulgarien und der Balkan, 2. Aufl., Leipzig 1882, II, стр. 192 сл.

[2]) Въ руската триверстова карта Клисе-кьой е означено като „Развалини Клиса".

[3]) К. Иречекъ, Пѫтни бѣлѣжки за Срѣдна гора и Родопскитѣ планини. Псп. VII (1884) стр. 17 сл.; сѫщо Княжество България II стр. 302 сл.

цѣлото село: едни отъ любопитство, други отъ набожна ревность, а тр
съблазнени отъ слуховетѣ за заровено тукъ голѣмо имане. Разкопа
нето се ограничило само въ източната и юго-западна части на църкв
дѣто насипътъ билъ по-малъкъ и по-удобно било да се работи и
хвърля изкопаната пръсть. Изъ насипа въ самата църква и вънъ
нея били открити много гробове. Намѣренитѣ въ тѣхъ стъклени и бр
зови гривни, обѣци, копчета и др. се пазѣха въ училището, отд
се прибраха въ Народния музей.

Когато прѣзъ лѣтото 1911 г. за пръвъ пѫть дойдохъ тукъ, ре
татитѣ отъ разкопаването бѣха значително заличени. На западъ от
тото било отчасти разрушено, отчасти отново засипано, тъй че ник
не бѣ възможно да се разбере, какви градежи е имало тамъ. Източ
половина на църквата, напротивъ, бѣше добрѣ разчистена отвѫт
Планътъ прѣдставяше една апсида съ широко прѣдалтарно простр
ство, при чиято сѣверна стѣна се виждаше отворътъ на зидана
тухли гробница[1]). Западно отъ алтаря основитѣ чупѣха подъ прави ж
къмъ сѣверъ и югъ — бѣлѣгъ, по който можеше да се сѫди,
църквата е имала напрѣченъ корабъ. Вѣроятно изглеждаше при то
прѣдположението, че задъ тоя послѣдния тя — поради значителната
ширина — ще е била раздѣлена на три кораба и въ такъвъ случай
прѣдставяла най-близко подобие съ плана на софийската църква
София. Това бѣше достатъчно основание, за да се прѣдприеме пълн
й разкопаване: можеше да се очаква, че основанитѣ върху него пр
вания ще хвърлятъ нова свѣтлина върху тая тъй интересна и въо
рѣдка, но у насъ вече за втори пѫть срѣщната архитектурна фо

I. Планъ и градиво.

Разкопкитѣ бѣха почнати отъ страна на Народния музей въ к
на юни 1914 г. и свършиха за двадесетина деня. Тѣхната едничка ц
бѣ — да се опрѣдѣли точниятъ планъ на развалинитѣ. Поради това
копаваше се само около основнитѣ зидове, като се остави почти н
сегнатъ голѣмиятъ, произходящъ отъ турскитѣ постройки насипъ
срѣдата на развалинитѣ.

Резултатътъ на работата потвърди само сѫщностьта на първ
прѣдположения. Основниятъ планъ на клисе-кьойската църква (табл.

[1]) Гл. П. Мутафчиевъ, Стари градища и друмове изъ долинитѣ на Стр
Тополница, София 1915, стр. 41 сл. и обр. 11.

прѣдставя завършената и най-проста форма на тъй наречения латински кръстъ. Ориентирана е съ слабо отклонение къмъ юго-изтокъ Прѣдъ разширената ѝ чрѣзъ двѣ четириѫгълни пристройки фасада се е намиралъ просторенъ атрий.

Дължината на църквата отъ изтокъ къмъ западъ, заедно съ атрия, е 44 м. (безъ послѣдния — 27.60 м.), когато най-голѣмата ѝ широчина (напрѣчниятъ корабъ отъ сѣверъ къмъ югъ) е 18·20 м. Апсидата ѝ, дълбока 2·65 м., въ външното и вѫтрѣшното очертание прѣдставя полукрѫгъ, чийто диаметъръ не е перпендикуляренъ къмъ главната ось на църквата, а е повитъ къмъ сѣверъ съ 55 см. Тая неправилность се отразява и върху общия планъ на църквата. Неговата симетричность е нарушена, тъй като разликата отъ 55 см., съ която сѣверниятъ ѫгълъ на апсидата отстѫпва отъ южния, се прѣдава и върху сѣверната часть на основитѣ. Вслѣдствие на това и пространството, образувано отъ прѣсичането на двата кораба, не е квадратъ, а ромбоидъ (5·50×6·30 м.). Прѣдапсидниятъ четириѫгълникъ сѫщо така прѣдставя ромбоидъ съ размѣри 3.90×6·30 м. Сѫщото обстоятелство нарушава единството и на напрѣчния корабъ, чийто планъ се явява раздѣленъ на три несиметрични по форма и размѣри части.

Обр. 60 — Западниятъ зидъ на църквата съ главната врата по срѣдата.

По широчина главниятъ корабъ (6.30 м.) не надминава много напрѣчния (5.80 м.). На западъ отъ срѣднето пространство на църквата той се простира до 7.85 м. На това разстояние бѣха открити основитѣ на два четириѫгълни пиластра (1.15×0.80 м.), които, заедно съ съотвѣтнитѣ изстѫпи къмъ сѣверната и южната стѣни, сѫ отдѣляли храма

отъ притвора (нартиката). Послѣдниятъ, незначително по-широкъ
главния корабъ, е дълбокъ 2.85 м. Чрѣзъ двата тия пиластра ме
притвора и храма сѫ се получавали три врати. Срѣдната отъ тѣх
широка 1.52 м., а двѣтѣ крайни по 1.20 м. На западъ срѣщу им
билъ главниятъ входъ (шир. 1.60 м., обр. 60). Освѣнъ него църквата е им
и два странични входа, единъ къмъ сѣверната (1.15 м.) и други къмъ южн
части на напрѣчния корабъ. Южната врата не бѣ ясно очерт
тъй като надъ височината на нейния прагъ бѣ запазенъ само сѣ
ниятъ й зидъ (обр. 61); южниятъ бѣ намѣренъ разрушенъ подъ ра
щето на цокъла.

Обр. 61. — Южната часть на напрѣчния корабъ.

Южната фасадна пристройка прѣдставя удълженъ четириѫгълн
(вѫтрѣшни размѣри 5.87×4.21 м.). Тя е имала прѣко съобщение к
съ храма, тъй и съ притвора. Въ нейната източна стѣна сѫ изград
двѣ фериди (обр. 62). Едната е съ форма на удълженъ полукрѫгъ (д
1.16 м., дълбока 0.78 м.), а другата е четириѫгълна (0·55×0.68 м.).
откриването имъ въ първата бѣ намѣренъ побитъ камененъ стълбъ (вис.
м.), а слѣдъ като бѣ изчистенъ насипътъ (пръсть и дребни камъни
който тоя стълбъ бѣ закрѣпенъ, оказа се, че дъното на феридата прѣдс
малъкъ басейнъ, дълбокъ 44 см., чиито стѣни сѫ покрити съ маз
отъ червенъ хоросанъ (обр. 63). Западната стѣна на басейна бѣ из

дена съ тухли на височина до равнището на пода. Нѣмаше възможность да се опрѣдѣли, дали градежътъ въ това мѣсто не се е издигалъ по-високо и каква е била първоначалната дълбочина на басеина. Въ срѣдата на сѫщата му западна стѣна се откри отворътъ на каналъ отъ глинени трѫби (диам. 10 см., обр. 63 при знака ╳), който отиваше къмъ западъ. Неговото продължение въ вѫтрѣшностьта на това странично отдѣление не бѣ прослѣдено, тъй като насипътъ тамъ, поради значителната му височина, остана неразчистенъ. Когато се изслѣдваха основитѣ на пиластритѣ между притвора и храма, помежду тѣхъ, на дъл-

Обр. 62. — Източната стѣна на южната фасадна пристройка.

бочина 30 см., бѣ откритъ другъ каналъ, граденъ отъ тухли, съ четириѫгъленъ напрѣченъ разрѣзъ (15╳14 см.). Може би той е продължение на първия. Той бѣ прослѣденъ на западъ отъ главния входъ на църквата, дѣто слѣдитѣ му се прѣкѫсваха.

Горнитѣ признаци показватъ, че въпросното отдѣление е било баптистеръ. Откритиятъ басеинъ въ феридата не е нищо друго освѣнъ нѣкогашната писцина. По-късно баптистерътъ е билъ прѣвърнатъ въ параклисъ: побитиятъ въ писцината стълбъ вѣроятно е служилъ за подпрѣстоленъ камъкъ.

Сѣверната пристройка (4.68╳4.35) бѣ открита
шена, особено въ сѣверо-западнитѣ ѝ части. Осві

нартиката тя е имала друга, чрѣзъ която се е сношавала непосрѣдст съ атрия. Въ тая постройка не бѣ открито нищо и на въпрос назначението й мжчно може да се отговори. Поради нейното полож при нартиката и баптистера вѣроятно е да се прѣдположи, че т прѣдставяла катехуменъ.

Основитѣ на църквата, градени отъ ломени камъни, бѣха до нати на нѣколко мѣста на дълбочина 2.30 м. Тѣ навсѣкждѣ сж за швали съ цокълъ отъ едри блокове отъ сивозеленъ пѣсъчникъ (обр. На много мѣста отъ горния градежъ е запазенъ само тоя цокълъ.

Обр. 63. — Басеинътъ въ полукржглата ферида на южната фасадна пристройка

е наприм ѣръ съ цѣлата източна часть, която е била разкрита по- и дѣто горнето градиво вѣроятно слѣдъ това е било разрушено и грабено. Другадѣ пъкъ — главно при сѣверната и западната стѣн сѣверната пристройка — и самиятъ цокълъ бѣ откритъ разруш Вѣроятно насипътъ, който тукъ е извънредно тънъкъ, е билъ разрав за да се отвори улицата, която минава надъ тая часть на развалин

Надъ цокъла градивото е тухли. Остатъци отъ тъй градени с бѣха открити навсѣкждѣ, дѣто бордюрътъ не е разрушенъ, а най-д бѣ запазенъ тоя градежъ при баптистера. Въ източната стѣна на слѣдния, при феридитѣ, отъ него сж останали 6 реда тухли на висо до 57 см. (обр. 62 и 63). Обикновената височина, на която тухленото

диво е запазено по другитѣ мѣста, е 30—45 см. (обр. 65), а въ частитѣ около алтаря отъ него сѫ останали само слѣдитѣ хоросанъ надъ цокълнитѣ блокове и, тукъ-тамъ, по нѣкой редъ тухли. Тухлитѣ сѫ почти квадратни, съ страни 31—36 см., и дебели 3—4·5 см. Повечето иматъ знакове — диагонални линии или спирални бразди, теглени съ пръсти върху още неизсъхналата глина. Хоросанътъ е съ примѣсъ отъ едро счукани керамиди и е употрѣбяванъ въ легла, дебели 4—6 см.

Основитѣ на самата църква сѫ широки 1 55 м. Тия на баптистера и катехумена по 1.30 м. Съотвѣтно съ това не е еднаква и тѣхната дъл-

Обр. 64. — Юго-източниятъ ѫгълъ на южния корабъ.

бочина —2.30 на църквата и 1.90 на страничнитѣ отдѣления. Разликата въ двата случая вѣроятно ще се дължи на нееднаквитѣ надстройки, които основитѣ сѫ имали да поддържатъ. Самитѣ стѣни, както на църквата, тъй и на двѣтѣ малки отдѣления, отстѫпватъ отъ основнитѣ бордюри по 10—20 см., тъй че тѣхната дебелина при първата е срѣдне 1.25, а при послѣднитѣ 1.10 м. Между тухлитѣ въ градежа на стѣнитѣ навѣрно сѫ били употрѣбявани и ломени камъни: такива се срѣщаха доста много изъ насипа, а при юго-източния ѫгълъ на баптистера бѣ намѣренъ единъ такъвъ камъкъ съ остатъкъ отъ мазилка и фрески. Въ други случаи — при катехумена — тухлитѣ сѫ служили само за облицовка на стѣнитѣ, чиято вѫтрѣшность е образувана отъ блокажъ.

Атриятъ заема цѣлата широчина на църковната фасада, а на за
се простира 16·45 м. Неговитѣ сѣверна и западна стѣни сж разру
до основи, а нѣйдѣ дори и тия послѣднитѣ сж изцѣло отнесени.
чина за това е обстоятелството, че тамъ се срѣщатъ двѣ отъ селс
улици и равнището на самата почва е понизено, било по изкуст
начинъ, било отъ пороищата. Една часть пъкъ отъ сѣверната му с
заедно съ сѣверо-западния жгълъ, сега се намира въ единъ час
дворъ. По-рано заедно съ апсидата е билъ изровенъ и юго-западн
кжтъ на атрия, но съ течение на врѣмето откриритѣ градежи
разрушени.

Обр. 65. — Южната стѣна на главния корабъ съ вратитѣ къмъ баптистера.

Най-добрѣ запазени части на атрия сж южната и източната стѣни.
ната стѣна при жгъла съ църквата е уцѣлѣла 35 см. надъ цокъла (обр.
основата ѝ достига на дълбочина до 1·10 м.). Въ нея бѣ открита
врата, широка 1·93 м. Главниятъ входъ обаче е билъ сигурно к
западъ; третя врата е имало може би при сѣверната стѣна. Сам
дворъ на атрия е билъ окрѫженъ съ колонада. Остатъци отъ не
откриха отчасти къмъ изтокъ, а на югъ тя е напълно запазена.
тя е била образувана отъ четири пиластра съ интерколумни по 1·8
Пиластритѣ сж били свързани съ основенъ зидъ, достигащъ на дъ
чина 80 см. подъ пода на галерията. На изтокъ бѣха открити осно

само на единъ пиластъръ. Интерколумната, получена отъ него и съсѣдниятъ пиластъръ къмъ югъ, е широка 3 м.

При пиластритѣ намираме сжщитѣ цокълни камъни съ тухленъ градежъ надъ тѣхъ. Изглежда, че градежътъ отъ тухли е достигалъ до височината на балустрадата, а отъ тая височина нагорѣ сж се издигали надъ него малки колони. Въ юго-западния жгълъ на атрия бѣха намѣрени двѣ парчета отъ мряморни колони съ диаметри по 25 см.

Дворътъ на атрия не бѣ разчистенъ, тъй че остава неизвѣстно, дали тамъ е имало нѣкаква настилка. Дебелиятъ насипъ бѣ причина да

Обр. 66. — Южната стѣна на атрия отъ западъ.

се остави неизслѣдвано и неговото срѣдище. Въ атриитѣ на повечето отъ старитѣ църкви на това мѣсто обикновенно се намира басейнътъ (Φιάλη, Cantharus), дѣто вѣруещитѣ се измивали прѣди да влѣзатъ въ храма[1]). За вѣроятното сжществуване на такъвъ басейнъ въ нашия случай говори и откритиятъ при входа на църквата каналъ, чието направление е къмъ срѣдата на двора.

Широката 2·40 м. галерия на атрия е имала тухлена настилка. Такава бѣ открита напълно запазена прѣдъ фасадата и край южната

[1]) Kraus, Gesch. der christlichen Kunst, Freiburg 1896, I, стр. 283; Schultze, Archäologie der altchristl. Kunst, München 1895, стр. 79; Kraus, Real-Encyklop. der christl. Alterthümer I 122; II, 619; Reusens, Éléments d'archéol. chrétienne, Louvain 1885 I, стр. 139 сл.

стѣна чакъ до вратата. Може би съ тухли ще е била постлана и ц
църква заедно съ двѣтѣ пристройки, макаръ остатъци отъ тоя
и да не се намѣриха. Въ източната часть на църквата насти
е разрушена при първитѣ разкопки, а на западъ и при страни
отдѣления сега, както казахме, бѣха разчистени само основитѣ.

Незначителни части отъ мазилка се откриха на нѣколко
покрай бордюритѣ на баптистера, притвора и сѣверното отдѣ
— и винаги съ слѣди отъ фрески. Послѣднитѣ, доколкото мо
се сжди по запазеното, сж били върху тъмнозеленъ фонъ, огран
съ червено.

II. Намѣрени прѣдмети. Гробове.

Вжтрѣ въ църквата бѣ намѣренъ фрагментъ отъ мряморна
чиито двѣ страни сж украсени съ вписани въ кржгъ релиефни кръ
Тя вѣроятно произхожда отъ балустрада на хоръ или на

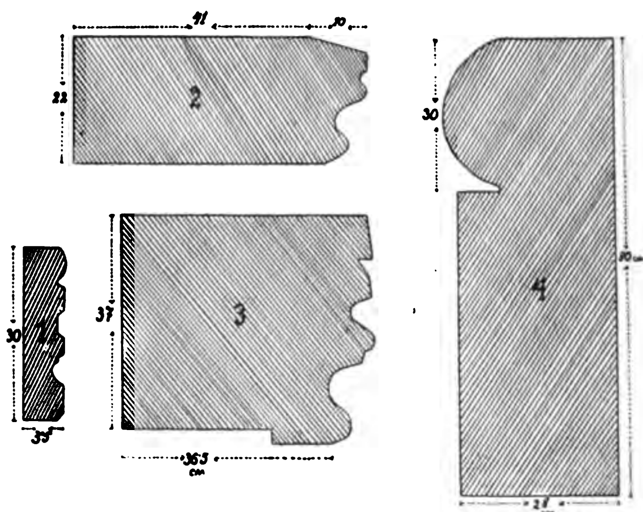

Обр. 67. — Профилувани плочи отъ църквата.

целъ. Намѣрени бѣха и двѣ парчета отъ профилувани подс
на мряморни колонки. Подобни тѣмъ сж нѣкои отъ фрагменти
Еленската църква (гл. по горѣ обр. 33). Тѣ могатъ да бждатъ отъ к
или пъкъ отъ прозорци. Отъ по-особенъ интересъ сж нѣколко
профилувани фрагменти отъ сивозеленъ пѣсъчникъ, намѣрени на
мѣста изъ църквата и вънъ отъ нея. Едни отъ тѣхъ (обр. 67
плочи, а други (обр. 67,2-3) — части отъ фризове. При главна

падна врата бѣ намѣренъ другъ камъкъ отъ сѫщия материалъ, който несъмнѣно прѣдставя нѣкаква конзола (обр. 67,4). Въ по-късно врѣме той е билъ употрѣбенъ тукъ за прагъ. По-рано въ вѫтрѣшността на църквата билъ изровенъ единъ стѣненъ трапецовиденъ капителъ отъ червеникъвъ пѣсъчникъ, съ издѣланъ върху му релиефенъ кръстъ. Той стоеше въ развалинитѣ, когато за пръвъ пѫть посѣтихъ мѣстото, но по-късно не го намѣрихъ. Все по сѫщото врѣме, разказватъ, била намѣрена въ насипа около алтаря и една „глава отъ мряморъ". Днесъ никой не знае, какво е станало съ нея. Освѣнъ горѣказанитѣ прѣдмети прѣдъ феридата на баптистера бѣ изкопанъ и единъ крѫгълъ камъкъ съ кръстъ и дупка по срѣдата му (обр. 62). Изглежда, че той е служилъ за нѣкаква подставка.

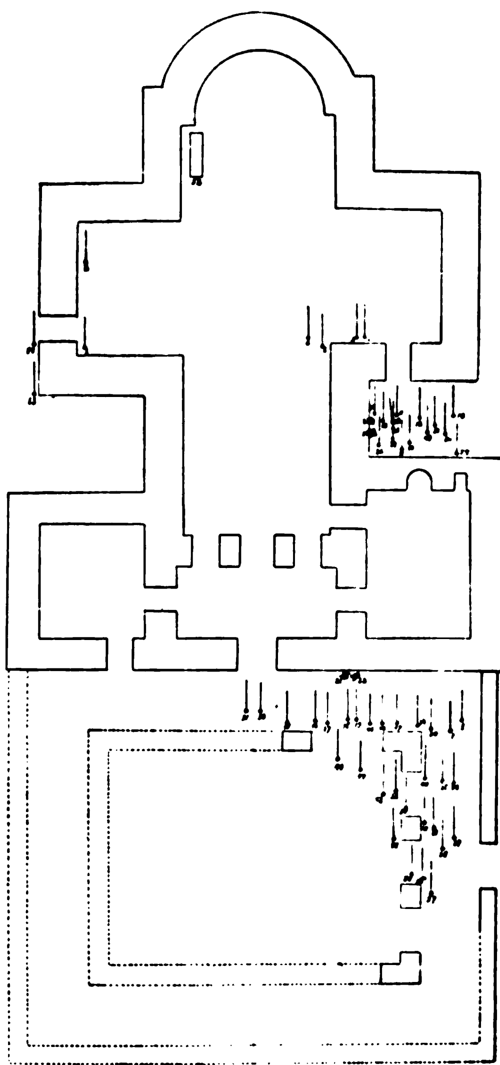
Обр. 68. — Разположение на гробоветѣ въ църквата.

Въ насипа на разни мѣста изъ църквата и около нея бѣха открити 58 гроба. Тѣхното положение е прѣдставено на плана обр. 68. Отъ него се вижда, че тѣ образуватъ нѣколко групи. Най-голѣмата отъ тѣхъ — 32 гроба — е при юго-източния ѫгълъ на атрия. При по-раншнитѣ разкопки, когато били разровени неговитѣ юго-западни части, тамъ били намѣрени още много такива гробове. Погребения вѣроятно ще съдържа и неразчистениятъ насипъ въ срѣдата на атрия, а може би и тоя подъ нѣкогашната турска джамия.

Измежду всичкитѣ по-рано и сега разкрити гробове само единъ е

въ здравата земя, подъ насипа, и едничъкъ произхожда отъ врѣ
когато църквата още е сѫществувала. Това е споменатата по-горѣ
дена съ тухли гробница (обр. 68 № 52), дълга 1·80, широка 0·45 и дъ
0·75 м. Тя е била покрита съ плоча, както и подобнитѣ ѝ въ н
пола на софийската църква Св. София. Всички останали гробове
въ насипа, и макаръ на различна дълбочина, но винаги надъ равн
на нѣкогашния подъ. Никакви гробове не бѣха открити само въ

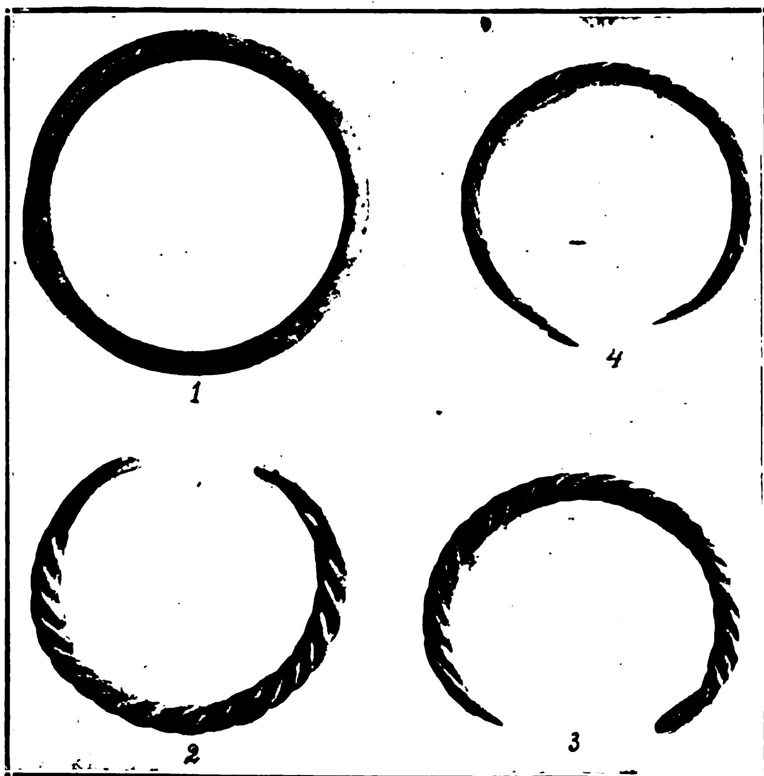

Обр. 69. — Гривни отъ църквата.

фасадни пристройки и притвора. Това обстоятелство потвърждава в
вѣстна смисъль изказаното по-горѣ прѣдположение, че, когато с
църква е била запустѣла и може би порутена, останали сѫ само въпро
малки пристройки, които сѫ били приспособени за богослужебни н
Вѣроятно тъй ще трѣбва да се обясни и обстоятелството, дѣто
въ тѣхъ и въ прѣддверието бѣха открити остатъци отъ фрески

Гробоветѣ, съ рѣдки изключения, сѫ правилно ориентирани,
поветѣ сѫ поставяни безъ ковчези направо въ земята. Слѣди от

глясълъ ковчегъ се откриха само при гроба № 27. Въ него, около главата на скелета, имаше двѣ двѣ позлатени обѣци (обр. 70, 1 и 2) съ части отъ сърмена материя. Мѣстото навѣрно дълго врѣме е служило за гробища, тъй като подъ тоя гробъ се явиха други два (№ 28 и 29). Сѣверно отъ тѣхъ, покрай самата стѣна на църквата, около 40 см. подъ равнището на цокъла, бѣха намѣрени двѣ купчини отъ кости

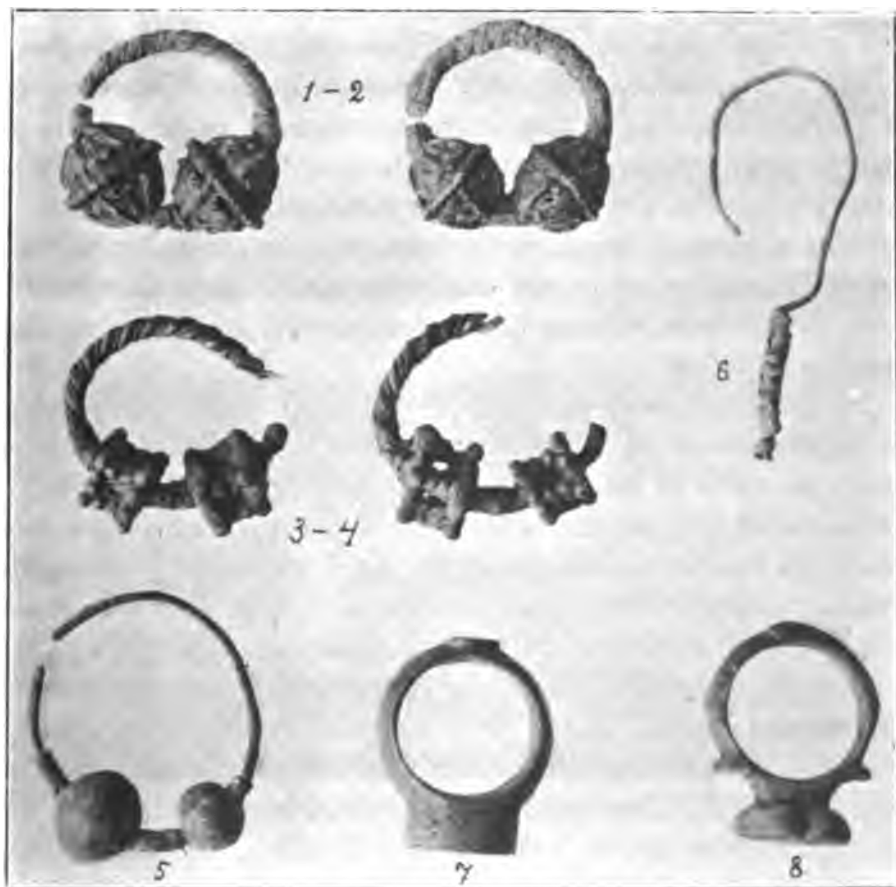

Обр. 70. — Обѣци и пръстени отъ църквата.

(№ 23 и 24) заедно съ черепитѣ. Въ пръстьта, която бѣ запълнила кухината на единия черепъ, имаше часть отъ сърмена лента. Тия кости несъмнѣно произхождатъ отъ двѣ по-стари погребения и сж били прибрани, когато трѣбвало да се стори мѣсто за гробоветѣ № 25 и 26.

Въ повечето отъ гробоветѣ нѣмаше никакви прѣдмети. Въ други се намираха украшения — главно гривни. Случваше се, щото по ржцѣтѣ на единъ скелетъ да бждатъ нанизани до десетина такива. По-

голѣмата часть отъ тѣхъ сж стъклени (обр. 69,1) — обикновено
или зелени съ обло или ржбесто колело и безъ всѣкакви орна
По-голѣмъ интересъ прѣдставятъ бронзовитѣ гривни, образуван
по четири осукани една о друга жици (обр. 69, 2—4). Отъ тѣхъ при н
щитѣ разкопки бѣха намѣрени 2, а по-рано 4. Тѣ сж незатворен
крайщата имъ двѣ отъ жицитѣ сж прѣрѣзани, а останалитѣ двѣ
зуватъ малки петлици. Тоя видъ украшения е характеренъ за с
скитѣ гробове. Една вариация отъ него сж формитѣ, срѣща
Унгарско и Хърватско, при които единиятъ отъ крайщата об
кука за закопчаване съ другия, който е завършенъ съ петлица. Г
ветѣ, отъ които тѣ произхождатъ, се датиратъ обикновено въ
вѣкъ[1]). Вариациитѣ, намѣрени въ клисекьойскитѣ гробове, сж от
наречения смоленски типъ (отъ Смоленската губерния въ Русия),
споредъ Нидерле е по-късенъ отъ унгарския[2]). Гривнята обр.
масивна четирирж̂ба. Нейната форма е сжщо тъй обикновена за
славянскитѣ гробове[3]).

Не по-малко интересни сж и обѣцитѣ отъ клисекьойскитѣ
бове. Прѣдставената на обр. 70,5 една бронзова обѣца е намѣрен
първитѣ разкопки. Сжщо отъ тогава сж и двѣтѣ обѣци обр. 70, 3—4
нитѣ халки сж отъ осукани една о друга сребърни позлатени
на които сж закрѣпени неподвижно по двѣ филиграновн украшен
кубическа форма. Сжщо такива сж халкитѣ и на двѣтѣ спом
обѣци отъ гроба № 27 (обр. 70, 1—2). Неподвижно закрѣпенитѣ на
топки сж отъ филигранъ. И тритѣ тия видове сж варианти на е
сжща основна форма, твърдѣ често срѣщана въ земитѣ съ ста
вянско население и чието появяване се отнася обикновенно към
риода между VIII и X в.[4]) Формитѣ, застжпени въ клисекьойскит
бове, вѣроятно не ще сж по-стари отъ XI—XII в. Особено вни
заслужва обѣцата обр. 70,6, която не произхожда отъ гробъ, а б
мѣрена въ насипа при атрия. Тя е отъ вида на тъй нареченитѣ пр
ници (Schläfenringe, anneaux temporaux), които се считатъ най-харак
за старославянскитѣ гробища. Тѣхното появяване едни отнасятъ към

[1]) Brunšmid, Hrvatske srjedovečne starine, Vjestnik hrv. archeol. društ
1903—1904, стр. 44 сл.

[2]) Niederle, Život srarých Slovanů (Slov. starožitnosti, d. I, sv. II стр. 663.)
отъ сжщия тоя типъ бѣха открити и въ гробоветѣ около Св. София въ столица
което може да се заключава, че той въ България е билъ доста разпространенъ.

[3]) Niederle, пакъ тамъ XXXIX, 6.

[4]) Niederle, пакъ тамъ 614 сл.

[illegible] I—II в.[2] [illegible] клисекьойската [illegible] [illegible][3]

Останалите предмети, намерени при разкопките, не представляватъ археологически интересъ. Тѣ сѫ отъ новото време и ще сѫ попаднали въ земята презъ по-ново време. Такива сѫ двата бронзови пръстена обр. 70, 7—8. Предметите на обр. 72 — желѣзно копие, четириръбо и съ широка куха дръжка, и желѣзенъ суфаръ — бѣха изровени въ часпта, произхождащъ отъ разрушението на [illegible], и сѫ несъмнѣно турски.

Обр. [illegible] — Бронзова гривна отъ църквата.

Обр. 72. — Желѣзни предмети отъ църквата.

III. Архитектуренъ типъ и произходъ; легенди за църквата.

За горната конструкция на клисекьойската църква, както и за нейното вътрешно разчленение, могатъ да се правятъ само предположения. Най-важниятъ въпросъ тукъ е за начина, по който тя е била покрита

[1] Нидерле, Человѣчество въ доисторическия времена. Спб. 1898 стр. 553. Hampel, Alterthümer des frühen Mittelalt. in Ungarn. Braunschweig 1905, I, 438.

[2] Brunsmid, пакъ тамъ, стр. 40 сл.

[3] Нидерле, пакъ тамъ, 553; Hampel, l. c. стр. 438. [illegible] отъ XIII в.

[4] Brunsmid, пакъ тамъ, стр. 39.

Много бѣлѣзи говорятъ въ полза на засводяването както на гл
тъй и на напрѣчния кораби. Между тия бѣлѣзи на първо мѣсто
обикновената масивность на стѣнитѣ: тя би била неумѣстна и нен
при единъ плосъкъ покривъ. Сжщото трѣбва да се каже и за д
чината на основитѣ.

Липсата на всѣкакви слѣди отъ стѣнни пиластри би могла
тълкува въ смисъль, че църквата е имала цилиндрични сводов
основа на тия сводове е могълъ да служи нѣкакъвъ каменень ко
отъ какъвто изглежда да сж фрагментитѣ на обр. 67. Надъ про
ството, образувано отъ прѣсичането на двата кораба, сж били въз
три вида засводяване: кръстатъ сводъ, елиптиченъ куполъ или
дриченъ сводъ. Послѣдниятъ начинъ прѣдполага нееднаква височ
главния и напрѣчния кораби[1]). Кой отъ тия видове засводяване е
приложенъ въ нашия случай, нѣмаме възможность да опрѣдѣ
Употрѣбената въ по-късно врѣме за прагъ конзола (гл. по-горѣ с
обр. 70,4), както и намѣрениятъ по-рано въ развалинитѣ стѣненъ кап
сж служели може би за основи на арки, а такива арки биха били на
достатъчна подпора за единъ куполъ.

Тъй както притворътъ бѣ откритъ, може да се прѣдполага,
е билъ по-низъкъ отъ останалата часть на църквата и че двата пил
тамъ сж поддържали нейната западна стѣна. Не по-малко вѣроятно е
и прѣдположението, че църквата е имала емпори, стълбата за кои
такъвъ случай би трѣбвало да се търси въ сѣверната фасадна
стройка. За жалость послѣднята е тъй разрушена, че подобно пр
ложение не може да бжде подкрѣпено съ никакви реални данни.
ратниятъ планъ на това отдѣление позволява да се мисли, че то е
покрито съ куполъ ..ли кръстатъ сводъ; за баптистера най-вѣроя
цилиндричното засводяване.

Основниятъ планъ на изучваната църква прѣдставя латински к
въ най-чистия му видъ. Кръстообразнитѣ църкви сж обикновено яв
въ всички врѣмена и въ всички страни. Характерното за плана н
тинския кръстъ сж не толкова ясно изразенитѣ, поставени прѣко
на другъ кораби, колкото други двѣ особености: 1) че западното
на главния корабъ е значително по-дълго отъ останалитѣ и 2) ч
щиятъ главенъ корабъ е удълженъ задъ мѣстото на кръстосването
че между послѣднето и апсидата се образува доста широко про

[1]) Както е напр. случаятъ съ църквата Св. 40 Мжченици при Скупи, Мала-Азия
Kleinasiatische Denkmäler, Leipzig 1908, стр. 193).

ство, прѣдназначено да увеличи алтаря на църквата. По тия напълно изразени въ нейния планъ особености клисекьойската църква коренно отстжпва отъ обикновенитѣ въ византийския изтокъ архитектурни форми и е извънредно близка съ църквитѣ отъ тъй наречения романски стилъ, който цъфти въ Западна Европа прѣзъ XI—XII в.[1]) и чиито близки прѣдшественици тамъ се считатъ нѣкои църкви отъ IX и X в.[2]) Въ поведения прѣди години споръ за мѣстото, дѣто кръстообразниятъ планъ на романската църква е билъ създаденъ, мнѣнията се раздѣляха за въ полза на Бургундия (юго-източна Франция) и южнорейнскитѣ области на Германия[3]). На края трѣбваше да се признае, че пръснатитѣ по западноевропейска почва църкви отъ тоя видъ сж изведени отъ единъ неизвѣстенъ прототипъ, чието отечество трѣбваше да се установи. Едни изслѣдователи го търсятъ въ Ломбардия[4]), а други и до сега стоятъ на гледището, че той иде отъ римскитѣ старохристиянски погребални църкви[5]).

Въ гробищнитѣ постройки на стария Римъ наистина намираме трилистната кръстовидна форма[6]), но тя се срѣща сжщо тъй на изтокъ, и вѣроятно е прѣдположението, че води произхода си отъ монастирската традиция въ Египетъ. Кръстовидниятъ планъ на гробницата на Гала Плацидия въ Равена (краятъ на V в.) има свой прототипъ въ палмирската гробница въ Мала-Азия (отъ 280 г.)[7]). Твърдѣ разпространениятъ въ голѣмитѣ древноримски базилики планъ на трираменenъ кръстъ (Т-форма, crux commissa) е застжпенъ въ витлеемската базилика отъ врѣмето на Константина[8]) и при двѣтѣ църкви въ Сагаласосъ (Мала-Азия)[9]). Особено мѣсто между извѣстнитѣ на изтокъ постройки съ кръстовидна

---

[1]) Springer-Neuwirt, Handbuch der Kunstgeschichte, Leipzig 1909, II, 126 сл.; Lasteyrie, L'architecture religieuse en France à l'époque romane, Paris 1902, стр. 227 сл.

[2]) Lasteyrie, пакъ тамъ, стр. 83; Kraus, Gesch. der christl. Kunst, II ч. I стр. 8 сл.; Lenoir, Architecture monastique, Paris 1856, II стр. 5 сл.

[3]) Dehio, Zwei Probleme zur Gesch. der Anfänge des romanischen Baustils (въ Repertorium für Kunstwissenschaft, Bd. XVI стр. 217 сл.); Hugo Graf отговаря на горнята статия въ Repert. XVII стр. 128 сл. Отдѣлната работа на Graf — Opus francigenum, Stuttgart 1878 г., не се намира въ софийската библиотека; Repertorium XV съ друга една статия на Graf — сжщо. Съчинението на Dehio-Bezold, Die Kirchliche Baukunst des Abendlandes, доставено прѣди три години въ Народната библиотека, днесъ липсва. Мнѣнието на Graf приема и Lasteyrie, ц. с. 183 сл. Гл. сжщо и Kraus ц. с. II, стр. 8 сл.

[4]) Reusens, Éléments d'archéologie chrétienne, Louvain 1885, I стр. 311 сл.

[5]) Lasteyrie ц. с. стр. 34 сл.; 183 сл.

[6]) Leclercq y Cabrol, Dictionnaire d'archéol. chrétienne I s. v. Abside.

[7]) Strzygowski, Kleinasien, ein Neuland der Kunstgeschichte, 26 сл., 186.

[8]) Hübsch, Die altchristlichen Kirchen, pl. V, 3 и 4; Kraus, Geschichte I, стр. 299, 343.

[9]) Strzygowski, ц. с. 49 сл.; сжщото нѣщо намираме и при базиликитѣ въ Перге (Памфилия): Rott, Kleinasiatische Denkmäler, стр. 46. сл.

форма заематъ църквитѣ въ юго-източния край на Мала-Азия, с
старата Кесария[1]). Тѣхното отличие отъ старохристиянскитѣ бази
и това, което ги сближава съ църквитѣ отъ романския типъ, е об
телството, че тѣ сж засводени. Въ тѣхъ, както и при изучваната цъ
намираме само двата кръстосани кораба безъ други странични кораби,
ва, което най-много ги отличава отъ клисекьойската църква е, че пр
слѣднята голѣмиятъ корабъ е удълженъ на изтокъ чрѣзъ приба
на просторния четрижгълникъ прѣдъ апсидата. Дѣ трѣбва да се т
произходътъ на тоя начинъ за увеличение на алтарното пространст
което е по-важно, дѣ именно тоя новъ елементъ, за пръвъ пжть
диненъ съ плана въ видъ на T, създава формата на латинския кр
Извѣстнитѣ вече църкви въ Южна Италия (Rocella di Squillace)[2])
цилия (Bagno di Mare)[3]), въ които, сжщо както въ нашия случай
форма е напълно развита и които сж много по-стари отъ вѣка на
манската архитектура, доказватъ, че комбинацията на тия елемент
явява далечъ прѣди каролингската епоха и въ всѣки случай
отъ странитѣ, дѣто романскиятъ стилъ намира пълния си разцвѣ
Но архитектурната идея на тия южноиталиянски църкви едва ли
израсла въ Италия. Мнѣнието на Стриговски е, че Мала-Азия, въ
отъ чиито паметници намираме формата T, а въ други — увеличе
по казания начинъ алтарно пространство, ще е създала и комбина
на тия два елемента, че — съ други думи — първообразътъ на
манската църковна архитектура ще трѣбва да се търси на Изто
Но направенитѣ досега изучвания въ Мала-Азия не сж отк
нито единъ случай, при който горнята комбинация да е постигна
колкото вѣроятно да е мнѣнието на Стриговски, то остава само
положение, което трѣбва да се подкрѣпи съ нови факти.

У насъ изслѣдването на софийската Св. София доказа, че
единъ отъ прѣдшественицитѣ на романскитѣ църкви[6]). Църкват
Клисе-кьой, чийто планъ прѣдставя най-простата и съ нищо незатъ

[1]) Rott, ц. с. 180 сл.

[2]) Strzygowski, Kleinasien, 220 сл.

[3]) Strzygowski, пакъ тамъ, 222 сл.; Orsi, Chiese bizantine del territorio di S
Byz. Zeitschrift, стр. 1—8.

[4]) Обикновено църквата въ Squillace се датира къмъ IV—VI в. (Strzygo
пакъ тамъ, стр. 228). Църквитѣ въ Сицилия Orsi отнася къмъ V—IX в.

[5]) Пакъ тамъ стр. 223. Стриговски обръща внимание на това, че нѣкои особ
въ външната декорация на Squillace възвеждатъ къмъ източни (resp. малоазиятск
разци, когато подковообразната форма на апсидата въ сжщата църква е мотивъ
теренъ за сирийскитѣ църкви и несрѣщанъ на Западъ.

[6]) Б. Филовъ, Софийската църква Св. София, София 1913, стр. 131 сл.

форма на латинския кръстъ, е ново доказателство за източния произходъ на тая тъй разпространена въ романската архитектура основна форма. Но като констатираме това, ние считаме, че тукъ трѣбва да се постави единъ другъ въпросъ. Обстоятелството, дѣто тоя кръстовиденъ планъ вече за втори пжть, и то не при незначителни постройки, се срѣща у насъ, въ сърдцето на Балканския полуостровъ, би било доста странно само при прѣдположението, че той е азиятско изобрѣтение, случайно донесено въ нашитѣ земи. Не би ли било по-естествено да се прѣдположи, че въ тъй завършения си видъ той се явява за пръвъ пжть именно въ балканскитѣ области на Византия, отдѣто по нѣколко пжтища прониква на Западъ? Може би ще трѣбва да се приеме, че Мала-Азия или сѣверна Сирия сж странитѣ, дѣто елементитѣ на кръстовидната схема за пръвъ пжть се явяватъ при голѣмитѣ църковни постройки. Всичко това обаче не намалява значението на факта, че тъкмо въ Константиновата столица е била издигната църквата Св. Апостоли — най-старата точно датирана отъ всички извѣстни досега кръстовидни църкви[1]). До когато прочее не бждатъ открити на Изтокъ случаи, при които горнята комбинация да е проведена напълно, на голѣма вѣроятность ще разчита прѣдположението, че реализираната въ нея форма се явява за пръвъ пжть въ нашитѣ земи.

Балканскиятъ полуостровъ въ археологическо отношение е область дори по-малко извѣстна за науката отъ Мала-Азия и Сирия. И ние не знаемъ, дали между старохристиянскитѣ архитектурни паметници, съ които той изобилствува тази страна, не ще се откриятъ и други, които би потвърдили не само несъмнѣна обмѣна на художествени и архитектурни идеи съ Изтокъ, но и едно самостоятелно творчество възъ основа на прѣнесени отвънъ или пъкъ на самобитно изработени елементи. Едно своеобразно и въ висша степень оригинално съчетание на архитектонски форми намѣрихме вече при Еленската църква, чиито развалини отстоятъ едва на десетина километра отъ Клисе-кьой[2]). Особено мѣсто въ исто-

[1]) Изслѣдванията за нея у О. Вульфъ, Семъ чудесъ Византiи и храмъ святихъ Апостоловъ, Изв. Русск. археол. института въ Константинополѣ, I, стр. 50 сл. и Heisenberg, Die Apostelkirche in Konstantinopel, Leipzig 1908, стр. 118 сл. Противно на Бѣляева напримѣръ (Byzantina, т. III, Спб. 1906, стр. 140, сжщо и M. Laurent, L'art chrétien primitif, II стр. 80), Хайзенбергъ доказва (стр. 102—106), че при Константина тя е била построена въ обикновената базиликална схема и че кръстообразниятъ ѝ планъ се явява при нейното подновяване отъ Юстиниана. Задоволително разрѣшение на въпроса ще се получи само, ако се направятъ разкопки на мѣстото на тая днесъ изчезнала църква.

[2]) Гл. по-горѣ стр. 20 сл.

рията на църковната архитектура ще заеме и неизслѣдваната още засводена базилика при Бѣлово[1]). Всички тия отскоро извѣстни паметници, въ които е проявено едно тъй богато разнообразие на формитѣ, които сж тъй оригинални, интересни, построени съ едно тъй просто великолѣпие, свидѣтелствуватъ, че прѣзъ старата християнска епоха срѣдището на полуострова е прѣдставяло центъръ на могжщо архитектурно движение. И никакъ не е чудно, дѣто намираме тия паметници въ околностьта на старата Сердика. Столицата на Аврелианова Дакия става въ първитѣ вѣкове на християнската ера едно отъ голѣмитѣ огнища на новата религия и съперница на християнскитѣ центрове на Изтокъ.

Течението на мислитѣ ни доведе до заключения, за които — поне спрѣмо изучваната църква — още не сж приведени всички доказателства. Въ нейния планъ намираме и други на пръвъ погледъ разнообразни мотиви, които тя обединява въ стройно цѣло. Това прѣди всичко е видътъ на фасадата съ двѣтѣ пристройки, тъй чуждъ за Византия и Римъ, но развитъ въ Мала-Азия подъ сирийско влияние. Обаче къмъ тоя източенъ фасаденъ планъ при клисекьойската църква е въведена нартиката, единъ чистъ византийски елементъ[2]), който обикновено не се срѣща на Западъ, а при сирийскитѣ църкви е замѣненъ съ отворена галерия. Прѣдъ фасадата на клисекьойската църква намираме и атрия, който е обикновена прибавка при древнохристиянскитѣ базилики въ Византия и Римъ, но липсва въ Мала-Азия и Сирия[3]).

Хармоничното съчетание на изброенитѣ разнообразни мотиви въ клисекьойската църква свидѣтелствува за богатството на архитектурни идеи у нейнитѣ майстори. Сжщото това обстоятелство прави отъ нея паметникъ, въ който сж били обединени строителнитѣ традиции на Западъ и Изтокъ. Но родството ѝ съ западноевропейскитѣ църкви отъ X и XI в. все пакъ е въ състояние за възбуди извѣстни колебания. И за това въпросътъ за нейния произходъ трѣбва да бжде поставенъ въ всичката

---

[1]) Гл. Материали за археол. карта на България т. II стр. 70 сл.

[2]) Kraus, Gesch. I, стр. 285, се стрѣми да докаже противното, но като че ли краятъ на неговитѣ заключения опровергава началото.

[3]) Измежду малоазиятскитѣ църкви, съ атрии сж извѣстни само нѣколко, напр. двѣтѣ базилики въ Перге, Памфилия (Rott, Kleinasiat. Denkmäler, стр. 46 сл.; едната отъ тѣхъ споредъ автора произхожда отъ IV в.); тукъ спадатъ и църквитѣ въ Сирия и Палестина, построени отъ Константина Велики. Всички тѣзи, обаче, се отнасятъ къмъ тъй наречения типъ на елинистичната базилика, сжщата, която се разпространява и на Западъ — въ Византия, Италия и Африка (гл. Strzygowski, Kleinasien, стр. 56; Diehl, Manuel d'art byzantin, Paris 1910, стр. 83 сл.).

му опрѣдѣленость: късенъ паметникъ ли е тя на случайно западно влияние или пъкъ, както я третирахме досега, единъ отъ прѣдшественицитѣ на романската архитектура. Нейното значение би било извънредно голѣмо, ако би могло да се установи точно врѣмето, когато тя се е явила. Разкопкитѣ обаче не дадоха никакъвъ материалъ за подобна датировка и за това сме принудени да се задоволимъ съ общитѣ данни отъ историко-архитектуренъ характеръ.

По-горѣ ние обърнахме внимание на нѣкои подробности въ плана на изучваната старина. Заслужава да се спомене тукъ и нейната апсида, която отвънъ е кржгла. Апсидитѣ на византийскитѣ църкви слѣдъ VI в. сж съ полигонални външни очертания[1]). Може да се прѣдполага обаче, че първоначалниятъ типъ е била кржглата форма, която намираме въ солунската църква Св. Димитри (V в.), въ всички стари римски църкви и въ повечето отъ сирийскитѣ[2]). Но формата на апсидата още не е достатъчно доказателство, за да отнесемъ клисекьойската църква къмъ паметницитѣ отъ най-стария периодъ. Сжщата особеность се запазва у западнитѣ църкви дори до X и XI вѣкове и изчезва едва въ началото на готиката[3]). Не значи ли, че и тая нейна особеность може да бжде резултатъ на късно западно влияние? Тоя въпросъ би могълъ да възбуди колебание, ако други нейни елементи не говорѣха противъ подобно датиране. На първо мѣсто това е атриятъ.

Нѣма никакъвъ споръ, че като архитектуренъ мотивъ той принадлежи на античностьта, отъ която минава въ старохристиянската архитектура. При старитѣ църкви той е ималъ специално назначение, като мѣсто на каещитѣ се (χειμαζόμενοι, hiemantes)[4]) и неговото изчезване съв-

---

[1]) Освѣнъ Юстиниановитѣ църкви, съ полигонална апсида е още и църквата въ Студитския монастиръ отъ V в. (Salzenberg, Altchristl. Baudenkmale von Konstantinopel, стр. 36 сл., табл. II; Hübsch, ц. с., табл. V, 1; Люиксъ, Планы древ. церквей Константинополя, Труды VI археол. съѣзда II табл. I). До колко свойствена е тая апсидна форма на византийската архитектура прѣзъ тая епоха, се вижда отъ това, дѣто я намираме и въ всички итало-византийски църкви (S. Apollinare in Classe, S. Vitale, църквата въ Паренцо и др.; гл. Clausse, Basiliques et mosaïques chrétiennes, Paris 1893, I, 319 сл.; Holtzinger, Die altchristl. Architectur in system. Darstellung, стр. 25; Diehl, ц. с. 173; Hübsch, ц. с. табл. XXI, 4; III, 7; XXI, 4; XXVII, 7).

[2]) Сжщо и за малоазиятскитѣ — църквитѣ въ Бинъ-биръ-клисе напр., които въ своята маса се датиратъ въ врѣмето между Константина и Юстиниана (Strzygowski, Kleinasien, стр. 160). Съ кржгла апсида сж още базиликата на малкия пазаръ въ Пергамъ, която споредъ Стриговски (стр. 45) не е по-нова отъ Теодосия; църквата въ Динеръ, която нѣкои отнасятъ къмъ врѣмето на Константина; базиликата въ Аладжа-клисе, датирана отъ Стриговски (стр. 47) между IV и V в.

[3]) Lasteyrie, ц. с. стр. 303.

[4]) Kraus, Geschichte, I стр. 283.

пада съ врѣмето, когато строгостьта на църковнитѣ правила почва да отслабва. Отъ епохата слѣдъ VI в. той все по-рѣдко се срѣща[1]) и, доколкото ни е извѣстно, въ Византия послѣдната църква съ атрий е била построената между 876 и 880 отъ Василия I Νέα[2]). Въ Италия, дѣто традициитѣ се държатъ по-силно, атрии продължаватъ да се строятъ дори до XII в.[3]), но и тука както въ Византия това е въ отдѣлни рѣдки случаи и при особени великолѣпни църкви. На сѣверъ прѣзъ каролингската епоха е извѣстна само една църква съ атрий[4]), а прѣзъ романския периодъ той нийдѣ не се срѣща. Обстоятелството, дѣто намираме атрия при нашата църква, може значи да се изтълкува най-естествено съ прѣдположението, че тя е била създадена тукъ въ една епоха, когато атриятъ е билъ обиченъ мотивъ въ църковната архитектура на Изтокъ. До сега не сѫ извѣстни случаи за влияние на Римъ върху църковната архитектура на Византия прѣзъ първата половина на срѣдневѣковието. Но даже и да се допустне подобно влияние, даже и да се приеме, че то е могло да бѫде упражнено, както е при нашия случай, надъ една постройка въ сърдцето на Балканския полуостровъ, мѫчно е да се прѣдположи, че то би се проявило именно въ атрия, — една прибавка, която по това врѣме дори въ самата Италия е прѣживѣвала послѣднитѣ си дни.

Но че клисекьойската църква не може да бѫде отнесена къмъ късната епоха отъ VII до XII в. свидѣтелствуватъ други бѣлѣзи. Видѣхме вече, че тя е имала баптистеръ. Значението на послѣдния и службата, която е изпълнявалъ, сѫ добрѣ извѣстни. На западъ баптиститѣ сѫ се строели отначало недалечъ отъ църквитѣ, по-късно непосрѣдствено до тѣхъ, а къмъ франкската епоха кръщението вече се е извършвало въ самитѣ църкви[5]). Изглежда, че и въ това отношение византийскиятъ Изтокъ се е простилъ по-рано съ традицията. Всички тукъ извѣстни баптистери сѫ при църкви не по-късни отъ отъ VI в.[6])

---

[1]) Въ Сирия почти въ всички базилики слѣдъ V в. атриятъ бива изоставенъ като се задоволяватъ съ отворената галерия на фасатата (Holtzinger ц. с. 27; Diehl, ц. с. 130).

[2]) Vogt, Basile I et la civilisation byzantine à la fin du IX siècle. Paris 1908, стр. 398 сл.

[3]) Holtzinger, ц. с. 27; катедралитѣ въ Салерно, XI в. (Clausse, ц. с. II стр. 13), въ Монреале, XII в. (пакъ тамъ, стр. 82), Амброзианската базилика въ Миланъ, IX в. (пакъ тамъ I, 387 сл.), Св. Климентъ въ Римъ, IX в. (пакъ тамъ II, 268, Reusens, ц. с. I. 140).

[4]) Базиликата въ Steinbach (Odenwald) — гл. Holtzinger, ц. с. стр. 26.

[5]) Като първо извършено въ църквата кръщение е извѣстно това на Хлодвика: Kraus, Real-Encyklopädie der christlichen Alterthümer II, 842. За баптиститѣ на Западъ гл. и у Reusens ц. с. I, 157; Lasteyrie ц. с. стр. 697.

[6]) Напр. при Св. София въ Цариградъ и тая въ Солунъ.

Характерното за баптистера на клисекьойската църква не е само мѣстото му при фасадата, дѣто неговъ, симетриченъ pendant е сѣверната пристройка. Не по-малка особеность е неговата четириѫгълна форма и положението на писцината му. Ние вече говорихме за „сирийския" видъ на фасадата. Интересното е, че построени по тоя планъ баптистери сѫ извѣстни сега само въ Сирия. Най-близка аналогия съ нашия случай прѣдставя баптистерътъ при църквата Bamuqqa (цент. Сирия), дѣто писцината сѫщо тъй се намира въ една малка ниша[1]). Въ Сирия тоя планъ минава едно дълго развитие: нишата се прѣвръща въ апсида, както това е при случаитѣ въ Даръ-кита, Rbeah и др.[2]), които сѫ датирани и произхождатъ отъ периода между началото на V и първата половина на VI в. Баптистерътъ въ Бамука, дѣто — както и въ Клисе-кьой — апсидата още е въ зародишъ, ще трѣбва значи да произхожда отъ една по ранна епоха, въ всѣки случай едва ли по-късно отъ първата половина на V в.

Горнята особеность на баптистера, която още еднажъ ни възвежда къмъ източни образци, е опорна точка за датирането на клисекьойската църква. Свържемъ ли казаното за него съ заключенията, които по-горѣ направихме по поводъ на нейния атрий и крѫглата ѝ апсида, не ще бѫде никакъ смѣло, ако приемемъ, че тя ще е паметникъ на старохристиянската епоха и че нейното съграждане вѣроятно ще трѣбва да бѫде отнесено не по-късно отъ V в. Въ полза на това датиране говорятъ и бѣлѣзитѣ, които можаха да се наблюдаватъ при разкопкитѣ.

Гробоветѣ, които бѣха открити въ вѫтрѣшностьта на църквата и въ нейния атрий, по типа на намѣренитѣ въ тѣхъ прѣдмети, не ще сѫ по-късни отъ IX—XII в. За да се образува насипътъ, въ който сѫ извършени погребенията, ще трѣбва да се прѣдположи, че църквата е била запустѣла дълго врѣме прѣди тая дата. Отъ друга страна къснитѣ прагове прѣдъ нейния главенъ входъ, остатъцитѣ отъ фрески въ прѣддверието и двѣтѣ странични отдѣления, при липсата на каквито и да било слѣди отъ тѣхъ въ самия храмъ, засипаната и приспособена за прѣстолно мѣсто писцина на баптистера — всичко това свидѣтелствува, че запазенитѣ части на църквата сѫ били използувани за богослужението дълго врѣме слѣдъ като самата тя е била изоставена, а може би и порутена. Вземемъ ли прѣдъ видъ и това, че гробове отъ сѫщия

---

[1]) Cabrol, Dictionnaire, s. v. Bamuqqa (т. II, 1. стр. 172).

[2]) Пакъ тамъ, s. v. Baptistère, (II, 1, стр. 437 сл.). Отъ тая вече по-развита форма е и баптистерътъ на Еленската църква (гл. по-горѣ стр. 32 сл.).

видъ съ горѣказанитѣ и на еднаква височина съ тѣхъ бѣха намѣрени и прѣдъ вратитѣ, прѣзъ които е билъ достжпенъ прѣвърнатиятъ въ параклисъ баптистеръ, ще стане явно, че врѣмето, когато църквата е процъвтѣвала, е било може би съ вѣкове по-рано отъ епохата, когато мѣстото около нея бива прѣвърнато въ гробища. А една тъй солидно построена сграда — свидѣтелство за това е не само материалътъ, но и дебелината на стѣнитѣ и дълбочината на основитѣ — не е могла тъй лесно да се разруши; и ако не бжде допуснато насилственото събаряне, тя вѣроятно ще е прѣживѣла въ добро състояние дълги вѣкове.

Относително датировката, значи, ние и по пжтя на чисто външни съображения идваме до сжщитѣ изводи, на които ни навеждатъ даннитѣ отъ историко-архитектуренъ характеръ. Ще бжде ли приетъ V в. като по-точна дата за нейното построяване или пъкъ постройката ще бжде отнесена съ вѣкъ по-късно, е въпросъ, по който могатъ да сжществуватъ разни мнѣния. Това, на което въ случая ние искаме да обърнемъ внимание, е обстоятелството, че въ началния периодъ на византийската империя съ сравнително спокойствие, сигурность и просперитетъ се характеризира само врѣмето до срѣдата на V в. Нападенията на хуни и авари, на българи и славяни, които почватъ отъ това врѣме, пълнятъ цѣлата нейна история дори до края на VII в. Не еднажъ най-богатитѣ градове около Балкана се прѣвръщатъ въ пепелища, не еднажъ ураганътъ на смъртьта и разрушението заличава слѣдитѣ отъ всѣкакъвъ животъ дори и въ най-добрѣ защитенитѣ области. Ние знаемъ, че всичкитѣ грижи и на правителство и на население прѣзъ тая епоха се обединяватъ въ цѣльта, да се създадатъ условия за сигурность и защита. Ние видѣхме на друго мѣсто, че въ сжщата подбалканска область се строятъ и църкви крѣпости [1]). Трудно би било прочее да се прѣдположи, че прѣзъ сжщата тая епоха на непрѣстанна опасность би могла да се яви въ едно мѣсто, лишено отъ всѣкаква защита, една започната съ тъй изобилни срѣдства църква, каквато е клисекьойската. И понеже нейното построяване ие може да бжде отнесено къмъ врѣмето слѣдъ VII в., остава да приемемъ направеното прѣдположение, че тя е паметникъ на една по-ранщна епоха.

Днесъ нѣмаме никакви сигурни бѣлѣзи, по които да опрѣдѣлимъ, дали развалината въ Клисе-кьой е обслужвала нѣкакво старо селище, или пъкъ е била монастирска църква. Въ полза на послѣднето прѣд-

[1]) Еленската църква при Пирдопъ, по-горѣ стр. 34 сл.

положение може да се приведе обстоятелството, дѣто при мѣстото на днешното село не сѫ намирани никакви други старини, нито пъкъ сѫ били откривани основи на стари сгради. Селище се е явило тукъ или въ околностьта вѣроятно въ по-късно врѣме. На неговото сѫществуване указватъ гробищата върху развалинитѣ. Че тѣ сѫ славянски, върху това не може да има никакъвъ споръ. Голѣмото число на гробоветѣ, мѫжкитѣ, женски и дѣтски скелети показватъ, че тѣ не могатъ да принадлежатъ на нѣкогашното монастирско население, а на жателитѣ отъ нѣкое старо селище, което се е намирало тѫдѣва.

Непосрѣдствено на сѣверъ отъ Клисе кьой започва Етрополскиятъ проходъ Началото му е една дълбока тѣснина, въ дъното на която, между скалисти брѣгове, тече бистъръ планински потокъ. Върху една чука, която се надвеся надъ тѣснината отъ изтокъ, е имало малко градище. Западно отъ него рѣката мие подножието на самотна скала — „Моминъ камъкъ“. Прѣданието обяснява нейното название съ ужаситѣ отъ врѣмето на завоеванието. Други легенди, за чиято древность не може да се гарантира, разказватъ за насилственото разрушение на църквата отъ завоевателитѣ. Съ послѣдното обясняватъ изровенитѣ при първото разкопаване гробове и купчини отъ кости, каквито бѣха намѣрени и при послѣднитѣ разкопки. Не заслужва особено довѣрие и разказътъ, че все тогава въ гръбнака на единъ отъ скелетитѣ била намѣрена забита желѣзна стрѣла.

Развалинитѣ на старата църква не оставили безъ храна простото въображение и на турцитѣ, по-раншни жители на селото. Отъ тѣхъ е запазена една любопитна легенда. Селото, разказва тя, дълго врѣме слѣдъ като турцитѣ се заселили въ него, оставало безъ джамия. Найсетнѣ било рѣшено да се построи такава и за цѣльта билъ опрѣдѣленъ мегданя, подъ който се намиратъ развалинитѣ на църквата. Джамията била съградена, но нейното минаре се събаряло всѣки пѫть, колчемъ ходжата се изкачвалъ на него да зове правовѣрнитѣ на молитва. Турцитѣ дълго врѣме не могли да си обяснятъ многократно повтаряното нещастие, но най-сетнѣ рѣшили, че причината за това ще е грѣховностьта на ходжитѣ. Минарето било сетенъ пѫть издигнато и за ходжа въ селото билъ повиканъ отъ далечни страни нѣкой голѣмъ праведникъ. Било привечерь, когато праведникътъ се покачилъ на новото минаре, но не отворилъ още уста да произнесе името на Аллаха, когато отъ невидѣлица върху му се нахвърлила една млада жена, облѣчена съ бѣли дрѣхи, съ разпусната коса и съ „калъчъ“ въ рѫка. Ходжата

не осѣтилъ, какъ слѣзълъ отъ минарето, но успѣлъ да дочуе гласъ на жената, която гнѣвно викала слѣдъ него, че нѣма да допустне надъ християнския храмъ да се разнасятъ молитвитѣ на поганцитѣ. Отъ тогава вече никой не смѣялъ да замръкне надъ развалинитѣ.

Чудото, което внесло толкова благочестивъ ужасъ въ душитѣ на суевѣрнитѣ турци, се обяснява много просто. Основитѣ на джамията и на нѣкогашното минаре слизатъ на дълбочина едва 50—60 см. въ неслегналия насипъ и нийдѣ не достигатъ до здравата земя. Слухътъ за това чудо обаче дълго врѣме занимавалъ умоветѣ и достигналъ дори до българското население въ околнитѣ села. Вече слѣдъ освобождението единъ тѫдѣвашенъ „пророкъ" рѣшилъ, че жената съ бѣлитѣ дрѣхи и калъча не може да бѫдѣ друга освѣнъ самата св. Екатерина, на чието име било наречено мѣстото. На тоя пророкъ се дължала инициативата за започнатитѣ отъ селенитѣ разкопки, чиято врѣда тъй силно се чувствуваше при настоящето изслѣдване на старината.

L'église cruciforme de Klissé-keui. Les fondements de cette église ont été découverts, grâce à une légende locale, sous les ruines de la mosquée du village Klissé-keui (- le village avec l'église), à 7 klm. au nord-ouest de Pirdope, district de Sofia. De la part du Musée National de Sofia y ont été entrepris des fouilles au mois de juin 1914.

I. Plan de l'église. — Le plan de l'église de Klissé-keui a la forme d'une croix latine, avec une abside et un narthex; le dernier est séparé de la nef centrale par deux piliers (planche V). La nef longitudinale, y compris le narthex et l'abside, mesure 27,60 m.; la nef transversale mesure 18,20 m. Les deux nefs ont presque la même largeur, 6,30 et 5,80 m. La façade est flanquée de deux constructions rectangulaires: celle au sud du narthex, aux dimensions 5,87 × 4,21 m., était pourvue d'un petit bassin et servait de baptistère; on ne connaît pas la destination de la construction du nord, qui est plus petite, 4,68 × 4,35 m. A l'ouest l'église possédait un vaste atrium, dont les fondements n'étaient découverts qu'en parties. La construction des fondements de l'église est en blocage. Le socle, qui était conservé presque partout, est construit en pierres de taille. Le mur au dessus du socle, peu conservé (fig. 62, 63) n'était bâti qu'en briques avec des lits épais de mortier. Le dernier contenait de la brique pilée.

II. Objets trouvés; tombeaux. — Parmi les débris de l'église ont été trouvé quelques fragments de plaques en marbre. Ces plaques ainsi que quelques-uns des blocs profilés étaient en grès de couleur gris verdâtre (fig. 67). Ils proviennent de la décoration intérieure de l'église. Les tombeaux au nombre de 58 (voir leur disposition fig. 68) sont presque tous d'époque

récente. Les objets trouvés dans les tombeaux (des bracelets en verre et en bronze fig. 69, des bagues et des boucles d'oreille fig. 70) datent du Xe au XIIe s.

III. Type architectural et date de l'église. — L'église étant ruinée jusqu'à ses fondements, on ne peut dire rien de positif sur sa construction. Si l'on considère l'épaisseur des murs 1,30 m.) et la profondeur des fondements (2 m.), on pourrait supposer que toutes les parties de l'église étaient voûtées. L'intérêt principal de l'église c'est son plan à croix latine. Il est connu que le type des églises à croix latine est tres répandu en Occident, dans le style roman, tandis qu'en Orient c'est une rare exception. Il est donc d'une grande importance de fixer la date de l'église et par là d'établir si cette même église était antérieure au style roman ou bien elle était une construction apparue sous l'influence de ce style. Malheureusement, les fouilles n'ont pas donné des résultats satisfaisants à ce sujet. Quand même, si l'on prend en considération les traits caractéristiques de l'église, notamment l'atrium, le baptistère, les constructions flanquées à la façade du côté nord et l'époque à laquelle tous ces éléments se rencontrent dans les monuments de l'architecture d'Orient, on peut admettre que l'église de Klissé-keui appartient à la première ère de l'art chrétien et qu'elle est antérieure au VIe siècle.

P. Moutaftchiew.

Разкопкитѣ на Трапезица въ Търново

отъ **В. Димовъ**

(съ табл. VI—VIII)

Трапезица, срѣдневѣковната крѣпость Трапизонтъ, се счита отъ нѣкои за най-старото селище на сегашно Търново[1]). Слѣдъ възстановяването на второто българско царство отъ Асѣневци, тукъ закипѣлъ главниятъ държавенъ и духовенъ животъ на България; това траяло до окончателното ѝ падане подъ турското владичество.

Върху широкия гърбъ на живописното градище нѣкога се трупали напети църквици наредъ съ дворци, държавни учрѣждения и чертози на висши сановници и велможи. Тамъ се е издигала църквата Св. Ив. Рилски, построена отъ Асѣня I въ 1195 год., въ която били тържествено положени мощитѣ на светеца[2]), донесени отъ София; тамъ били построени и други църкви, като знаменитата църква Св. Апостоли[3]), въ която почивали мощитѣ на св. Гаврилъ Лѣсновски и въ която погребвали членоветѣ на царската фамилия[4]).

Отъ историческата роля, която Трапезица е играла въ миналото, можемъ ясно да сѫдимъ за значението и важностьта на находкитѣ отъ това мѣсто, запазени за насъ просто по една случайность.

Макаръ тѣ да сѫ незначителни по количество, съ това ни най-малко не се намалява тѣхниятъ интересъ: напротивъ, това обстоятелство като че ли ги прави още по-цѣнни. А тоя интересъ е двоенъ: исторически и художественъ. Въ историческо отношение тѣ прѣдставятъ достатъчно добъръ материалъ за разкриване истината по послѣдователното строежно развитие на крѣпостьта, за разясняване нѣкои неясни исторични факти и въпроси, когато пъкъ въ художествено отношение тѣ хвърлятъ свѣтлина по въпроса за тогавашния вкусъ и система за декориране на храмоветѣ. Освѣнъ това тѣ ни освѣтляватъ и върху по-

[1]) Хр. Ив. Поповъ, Евтимий послѣденъ Търновски патриархъ, стр. 95. Споредъ К. Шкорпилъ (Извѣстия I, 127), Кълъ-Хисаръ е най-старата търновска крѣпость.

[2]) Иречекъ, Історія Болгаръ, 340; Пѫтувания по България, 234.

[3]) Иречекъ, Пѫтувания, 234.

[4]) Пер. списание, II 57.

стигнатитѣ резултати въ техниката и естетиката отъ тогавашнитѣ зографи и ни сочатъ пѫтя, по който се движили послѣднитѣ въ стремлението си къмъ самоопрѣдѣляне. Но има и друга область, въ която тия художествени останки се явяватъ като цѣненъ материалъ—за възстановяването на царскитѣ, болярски, военни, духовни и др. облѣкла отъ срѣднитѣ вѣкове. И дѣйствително, нѣкои отъ зографиитѣ сѫ рѣдки документи по тоя толковаваженъ за насъ въпросъ.

Макаръ остатъцитѣ отъ живописьта на църквицитѣ да сѫ оскѫдни, тѣ пакъ сѫ достатъчни да ни убѣдятъ въ факта, че българинътъ въ срѣднитѣ вѣкове не е копиралъ сервилно иностраннитѣ образци, както обикновено се мисли, но че, напротивъ, по нужда копирвачъ на такива отъ начало, по-късно той постепенно е внасялъ все повече и повече собствени елементи, докато се достига една степень на развитие, при която трудътъ му взема характеръ на самостойно творчество, а добититѣ отъ него резултати почватъ да чертаятъ контуритѣ на едно ново, българско изкуство. Това нѣщо се отнася еднакво както до архитектурата ни, тъй и до живописьта и промишленитѣ изкуства.

Естествено, поради голѣмата имъ историческа и художествена стойность, трапезишкитѣ старини заслужаваха по-друга участь отъ тая, на която ги осѫди сѫдбата слѣдъ разкопаването имъ. Занемарени, изложени на влага и стихии прѣзъ години врѣме, тѣ днесъ сѫ силно пострадали. Това, което благодарение на нашата немарливость е вече безвъзвратно изгубено, не ще може да се възстанови даже и чрѣзъ настоящитѣ свѣдѣния, събрани три години слѣдъ разкопкитѣ, когато вече доста много отъ художественитѣ находки бѣха разрушени и изчезнали отъ мѣстото си. Материалитѣ, що давамъ по-нататъкъ, съмъ събралъ прѣзъ есеньта на 1903 г., възползуванъ отъ една моя командировка отъ страна на Министерството на народната просвѣта, когато бѣхъ натоваренъ да откопирамъ за Народния музей въ София една отъ фрескитѣ, находеща се въ църквицата № XIII, която въ очитѣ на нѣкои компетентни лица минаваше за единствена важна и достойна за сбирката на музея. Възползуванъ отъ прѣбиванието си въ Търново и очарованъ отъ всичко онова, що видѣхъ на Трапезица, азъ направихъ опитъ съ обстоенъ рапортъ да заинтересувамъ министерството, за да направи нужното да се откопиратъ и останалитѣ фрески, като въ сѫщото врѣме събрахъ свѣдѣния и изучихъ всичко по-дребно, но пакъ важно за насъ, което не можеше да се откопира въ естествена голѣмина. И дѣйствително, въ резултатъ на тая моя постѫпка, фрескитѣ бидоха по-късно откопирани и днесъ тѣ съставятъ едни отъ цѣннитѣ придобивки на музея.

I. Мѣстоположение и минало на Трапезица.

Съ лѫкатушното си криволичене р. Янтра (срѣдневѣковната Етъръ), като се извива въ видъ на двѣ противоположно скопчени подкови, образува при днешно Търново два дълбоко врѣзани полуострова. Източниятъ, по-високъ, носи име Царевецъ, Хисаръ, а западниятъ — по-низъкъ и разлатъ — Трапезица[1]).

Трапезица е връхъ, изолиранъ чрѣзъ коритото на рѣката отъ всички други, що го окрѫжаватъ: Хисаръ отъ изтокъ, Кая-башъ и днешно Търново отъ югъ, Карталъ-баиръ отъ западъ, а дълбокъ валогъ го дѣли отъ сѣверния голѣмъ връхъ Гарга-баиръ. Въ горнята си часть Трапезица е плоска, въ видъ на трапеза, отдѣто е добила и названието си[2]). Отгорѣ повръхнината ѝ се наклонява отъ сѣверъ къмъ югъ и отъ изтокъ къмъ западъ, така че най-високата точка остава на сѣверния край (около 75 м. надъ рѣчното ниво), а най-низката — на юго-западния (до 35 м. надъ сѫщото). Южната половина на масива е по-широка и на врѣмето си е била по-застроена часть, а сѣверната е по-малка и клинообразна. Въ общото си протяжение платото брои около 400 метра дължина и до 250 метра ширина, обкрѫжено съ стръмни склонове, увѣнчани съ отвѣсни скали, които на нѣкои мѣста достигатъ до 10 м. височина (гл. обр. 73).

За древностьта на Трапезица като селище има разни мнѣния. Едни твърдятъ, че тя датира още отъ римско врѣме[3]), а други — отъ врѣмето на Крума[4]). На всѣки случай прѣзъ периода на търновското царство Трапезица е била най-важната крѣпость на Търново, която Асѣнь и Петъръ прѣзъ 1186 г., при възобновяването на българското царство, отредили за свое седалище. Тѣ турили основа на блѣстящето ѝ развитие, докато по едно врѣме станала тѣсна за прѣстолния градъ, та послѣдниятъ трѣбвало да се разшири и на отстрѣщния връхъ (Царевецъ). Отъ тогава названието на старата столица почва да се замѣстя съ новото име „Търново“, безъ обаче старото да изчезне отведнажъ. Новото име

---

[1]) Доскоро търновци я наричали още Трепавецъ. Иречекъ, Исторія болгаръ стр. 341; Kanitz, La Bulgarie Danubienne, стр. 138; Иречекъ. В. Търново, „Марица“ 1883, бр. 488; К. Шкорпилъ, Мсб. VIII 366 сл.

[2]) Д-ръ В. Х. Беронъ, Археологически и исторически изслѣдвания, стр. 18; Иречекъ, В. Търново, „Марица“ бр 488, 1883 г.; Пѫтувания, стр. 226; Абаджиевъ, Списание на Инж.-архитект. друж. VII 70.

[3]) Иречекъ, Исторія Болгаръ, стр. 340.

[4]) Д-ръ Хр. Даскаловъ, Открытія въ древней столицѣ Терново, стр. 1; Мсб. VIII, 365.

Ситуационенъ Планъ
на мѣстностьта
„Трапезица"
край р. Янтра при г. Търново

„Търново" не се срѣща по-рано отъ XII столѣтие[1]). Понѣкога „Търново" и „Трапезонтъ" се отъждествяватъ, а понѣкога се именуватъ като отдѣлни градове[2]). Прѣзъ XIII и XIV столѣтия Търново било вече разположено на Трапезица и Царевецъ, по които блѣстѣли царски палати, великолѣпни църкви и учрѣждения[3]).

Градището горѣ било защитено, освѣнъ отъ естественитѣ непристжпни скали, и отъ здрави дебели до 2 м. зидове, градени отъ ломенъ камъкъ и хоросанъ. Послѣднитѣ слѣдватъ направлението на скалитѣ, като на едни мѣста вървятъ по самия край на платото, а на други отстоятъ 2—3 м. по-навжтрѣ[4]).

Сѣверо-източниятъ зидъ, прѣчупенъ навжтрѣ, е дълъгъ около 400 крачки. Отъ него сж останали само незначителни части въ сѣверния край. Мѣстностьта подъ него е много стръмна, до 60 градуса, и е непристжпна, а скалитѣ горѣ достигатъ десетина метра височина. Обаче крѣпостьта на това мѣсто става още по-непристжпна отъ втори поясъ отвѣсни скали, намиращи се на нѣкои мѣста подъ горния.

Юго-източниятъ зидъ, сжщо малко прѣчупенъ навжтрѣ, дълъгъ до 300 крачки, се движи нѣйдѣ по ржба на скалата, нѣйдѣ по-навжтрѣ, и стърчи на доста голѣмо продължение, запазенъ на височина отъ 1·50 до 2 метра. Урвата подъ него е по-малко наклонена, до 45 градуса, а скалното продължение ту се губи въ терена, ту изкача надъ него, на мѣста 7—8 м. високо. На това мѣсто, въ политѣ на Трапезица, се намира старата махала на Търново, съ старински църкви и кжщи, послѣднитѣ възобновявани и поправяни до неузнаваемость.

Юго-западниятъ зидъ е дълъгъ до 210 крачки и на нѣкои мѣста е запазенъ 2—2·50 м. надъ земята. Той се издава въ джга къмъ рѣката, като слѣдва движението на скалата. Спускътъ на терена тукъ е съвсѣмъ слабъ, до 32 градуса, тъй че крѣпостьта се явява най-слабо защитена въ тая часть. Поради това може да се допусне, че зидоветѣ тукъ сж били най-високи. На едни мѣста основитѣ на послѣднитѣ вървятъ по ржба на скалата, а дѣто тя е низка — отстоятъ 3—7 м. навжтрѣ отъ нея.

Сѣверо-западниятъ зидъ, най-дълъгъ, до 430 крачки, е малко

[1]) Иречекъ, Приложения къмъ античната география и епиграфика на България (Пер. Сп. II, 1882, 55).

[2]) Хр. Ив. Поповъ, Евтимий, послѣденъ търновски патриархъ, стр. 96 и забѣлѣжкитѣ на сжщата страница 70, 71 и 72; Мсб. XII 626.

[3]) Иречекъ, Історія Болгаръ, стр. 338.

[4]) За послѣднитѣ изучвания на Трапезица вижъ студията на К. Шкорпилъ, Извѣстия I 142 сл.

вгънатъ навжтрѣ. Отъ него не е останало нищо, освѣнъ слѣдитѣ на основитѣ му, които се забѣлѣзватъ на нѣкои мѣста. Скалата по продължението му е непристжпна, особно въ срѣдата му и на сѣверния край, кждѣто тя достига 10—14 м. височина. Теренътъ подъ нея е много наклоненъ, до 50 градуса. Споредъ народното прѣдание[1]) по политѣ въ тая часть на Трапезица се простирала нѣкога еврейската махала.

Както е въобще съ срѣдневѣковнитѣ крѣпости, околовръстнитѣ зидове на Трапезица сж имали здрави бойни кули, построени по скалнитѣ носове и прѣчупванията на зидоветѣ. Основи на такива виждаме четири на сѣверния и на юго-източния край. Тази послѣднята кула е широка въ основата си 6 м. и отстои 2·80 м. вънъ отъ крѣпостния зидъ. По всѣка вѣроятность тя е пазѣла входа, който се намира на 65 крачки отъ нея, и на който и днесъ личатъ слѣдитѣ тъкмо надъ църквата Св. 40 Мжченици. Личатъ още основитѣ на една кула на юго-западния край на Трапезица и на други двѣ — на сѣверо-западния край.

За да се усигори по-добрѣ защитата отъ външно нападение, построени сж били и здрави напрѣчни зидове, които се спускали отъ високитѣ части на крѣпостьта, отъ самитѣ ѝ крѣпостни зидове, по стръмнитѣ склонове къмъ рѣката. Такъвъ зидъ имало на сѣверния край, сега доста запазенъ, който се спуща източно къмъ рѣката. Другъ единъ (днесъ само незначителни остатъци свидѣтелствуватъ за нѣкогашното му сжществуване) се спущалъ отъ западния връхъ къмъ рѣката.

Слѣди на крѣпостни входове забѣлѣзваме на петь мѣста. Единъ входъ е имало на сѣверния край, на лѣво отъ кулата, отъ който кривулеста стръмна пжтека, по слѣдитѣ на която Иречекъ забѣлѣзалъ каменни стжпала, водѣла прѣзъ валога между Гарга-баиръ и Сая-баиръ къмъ заселеното подножие на Трапезица, къмъ Св. Димитъръ и къмъ моста. На южната половина на юго-източния зидъ, южно отъ близката кула, за която поменахме по-горѣ, се намиратъ слѣди отъ другъ входъ. Този, въ зависимость отъ мѣстонахождението му, се смѣта за главенъ; отъ него наклоненъ камененъ пжть водѣлъ къмъ стария мостъ срѣщу Св. 40 Мжченици. Два входа имало въ юго западния зидъ, отъ които единиятъ, източенъ, по-малъкъ (1·80 м. широкъ), билъ само за пѣшаци, а другиятъ, западенъ, по-голѣмъ, съ незначителни остатъци отъ подпорнитѣ му стѣни, вѣроятно билъ за кола. Най-послѣ входъ имало и на сѣверо-западния зидъ, отъ който по стръменъ пжть се отивало къмъ Дервента[2]).

По склоноветѣ на Трапезица, край рѣката, се притискали жили-

[1]) Д-ръ Беронъ, Археологически и историч. изслѣдвания, стр. 19.
[2]) К. Шкорпилъ, Извѣстия I, 144.

щата на срѣднята и бѣдната класа[1]. По западния склонъ, както казахме, живѣели евреитѣ[2]), за което нѣщо свидѣтелствуватъ народното прѣдание и мѣстоположението на старитѣ имъ гробища, а по юго-източното и сѣверо източното подножие — населението отъ господствуващия елементъ.

Съ своя чаровенъ панораменъ изгледъ, съ своето единствено въ свѣта географично положение, Трапезица и срѣщуположната крѣпость Царевецъ винаги сж били обектъ на голѣмъ възторгъ и удивление, за което свидѣтелствуватъ и пжтешественици, които въ разно врѣме сж посѣщавали стария прѣстоленъ градъ За да си прѣдставимъ гледката на Трапезица въ периода на нейния блѣсъкъ съ гжстонакацалитѣ църквици по наклоненото ѝ плато, съ пръснатитѣ между тѣхъ малки дворци и учрѣждения, съ тежкитѣ ѝ крѣпостни зидове и бойни кули, иска се дълго да работимъ съ умъ и въображение въ миналото си, за което изобщо сега имаме толкова малко прѣдстава.

Трапезица е почнала да запустѣва слѣдъ идването на турцитѣ, които съвсѣмъ я разрушили. Че отъ тогава всичко по нея било затрупано, както бѣше до разкопкитѣ, се вижда и отъ обстоятелството, дѣто пжтешественицитѣ отъ разно врѣме, като даватъ описание на старо Търново, или малко. или нищо не казватъ за нея. Прѣзъ септември 1640 година францисканецътъ Петъръ Богданъ Бакшичъ отъ Чипровци (впослѣдствие софийски католишки епископъ) съобщава за Търново, че се състояло отъ три полуострова, и върху тѣхъ три крѣпости, отъ които тия, що били върху крайнитѣ полуострови, били съвсѣмъ разрушени[3]) Явно е, че разрушенитѣ крѣпости не сж други, освѣнъ самитѣ Трапезица и Кѫзъ-Хисаръ. Все по онова врѣме турскиятъ географъ Хаджи Калфа нищо не споменува за Трапезица, макаръ да дава доста обширни свѣдѣния за Царевецъ. Прѣзъ миналия вѣкъ (1844 г.) Григоровичъ забѣлѣзалъ на Трапезица само купчини камъни и слѣди отъ зидни основи всрѣдъ царуваща пустота[4]). Дванадесеть години слѣдъ това (1856 год.) д-ръ В. Х. Беронъ намѣрилъ тукъ трънаци и самъ-тамъ стърчещи зидни остатъци, градени съ хоросанъ[5]). Прѣзъ 1871 г. Каницъ посѣтилъ Търново и като описва старинитѣ му, за Трапезица се ограничава да съобщи само за службата ѝ въ срѣднитѣ вѣкове. А

[1]) Иречекъ, Исторія Болгаръ, стр. 340; Пер. спис. II, 54.
[2]) Д-ръ В Х. Беронъ, Археологически и истор. изслѣдвания, стр. 19.
[3]) Иречекъ, Пжтувания, стр. 232; Шкорпилъ, Извѣстия I, 122.
[4]) В Григоровичъ, Очеркъ путешествія по Европ. Турціи, стр. 175.
[5]) Д-ръ В. Х. Беронъ, Археологически и исторически изслѣдвания, стр. 20.

професоръ Иречекъ, който прѣзъ 1883 г. за пръвъ пжть видѣлъ старата българска столица, ето какво пише за Трапезица и Царевецъ[1]: „Въ днешната си пустота, съ купове камъни, тухли и безформено бунище, обрасли съ трѣва и шубраки, правятъ пжтнику съвсѣмъ печално впечатление. Отъ срѣднитѣ вѣкове тукъ не е останала ни една сграда, нито нѣкоя стѣна съ прозорци, прѣзъ които въ лѣтнитѣ вечери да е надничалъ мѣсечко въ полето, както е по нашитѣ градища въ Срѣдня Европа". Въ храсталацитѣ сжщиятъ забѣлѣзалъ „множество основи на четирижгълни кжщици", тѣсни и сбити, каквито сж били градскитѣ жилища въ срѣднитѣ вѣкове въ цѣла Европа. Разбира се, тия основи, забѣлѣзани на Трапезица, сж били на църквицитѣ, които по-късно бидоха разкрити.

Трапезица съ своята заглъхнала слава и съ царуващата си пустота все пакъ не е била забравяна и не е оставала безъ почитатели, както може да допусне човѣкъ. Бѣлѣзитѣ отъ нѣкогашнитѣ сгради и прѣданието у народа за тѣхъ отдавна сж дразнили любопитството на иманяритѣ, които прѣзъ тъмнитѣ нощи сж идвали да обезпокояватъ вѣковния сънь на историческитѣ светини и, безъ съмнѣние, не малко ще сж били случаитѣ, когато тѣ сж прѣбродявали по тия мѣста и сж вършили своитѣ опустошителни подвизи, тайно отъ очитѣ на населението и властитѣ. Първата разкопка отъ тоя родъ, за която знаемъ нѣщо, е станала прѣди 1856 год. и за нея съобщава покойниятъ д-ръ Беронъ, който тогава посѣтилъ за първи пжть Търново. Той узналъ отъ търновскитѣ граждани, какво наскоро, като копаели за имане, иманяритѣ случайно попаднали на основитѣ на една църквица, която и разкопали. Естествено, населението се отнесло съ най-голѣма почить и благоговѣние къмъ откритата старинска светиня, но турската власть бързо разпоредила да се заринатъ открититѣ основи, като забранила строго всѣкакви разкопавания по тия мѣста.

Трапезица наскоро обърнала вниманието и на нѣкои отъ ученитѣ, у които се породила мисъльта, чрѣзъ научни разкопки да се доберать до положителни свѣдѣния за миналото й. Пръвъ д-ръ Беронъ прѣзъ 1856 г. намислилъ да направи опитъ за такива разкопки, но нѣмалъ куражъ да изпълни проекта си поради извѣстната забрана отъ страна на властитѣ. Слѣдъ освободителната война, прѣзъ окупацията (1878 г.), начело съ професоръ М. Дриновъ, тогава управляващъ просвѣтата въ младото княже-

[1]) Иречекъ, В. Търново, въ в. „Марица", 1883, брой 490.

ство, основали въ В. Търново археологическо дружество, което да се грижи за запазването и изучването на отечественитѣ старини. Това дружество още съ основаването си прѣдприело разкопки на Трапезица, които се увѣнчали съ успѣхъ. Разкопкитѣ, направени на сѣверо-източния край на крѣпостьта, изкарали на бѣлъ свѣтъ достатъчно запазенитѣ основи на двѣ постройки (№ I и № II въ плана на Трапезица), отъ които едната е на кула съ прилежащитѣ ѝ пристройки, а другата е основа на църквица, за която прѣдполагатъ да е била Св. Апостоли [1]). Послѣ това, прѣзъ 1884 год., едва когато билъ утвърденъ уставътъ на дружеството, разкопали още двѣ църквици, които при по-късната нумерация сѫ отбѣлѣзани съ цифритѣ III и IV [2]).

Слѣдъ тия първи опити Трапезица дълго врѣме била забравена, докато най-послѣ, прѣзъ 1900 год., се започнаха послѣднитѣ, ако можемъ ги нарече генерални разкопки, които въ резултатъ дадоха изобиленъ материалъ за миналото на старата ни столица. При тия разкопки, станали за смѣтка на интенданството на цивилната листа на Н. В. Царя, се откриха основитѣ на седемнадесеть църквици (заедно съ откриститѣ по-рано), които ще разгледамъ по-нататъкъ. За жалость, сѫдено било никой да не се заинтересува своеврѣменно за резултата на тия разкопки, макаръ тѣ и да не могатъ да се считатъ за окончателни. Пъкъ и съ Трапезица въобще малцина и на кратко сѫ се занимавали. Пръвъ даде що-годѣ свѣдѣния за историческото ѝ минало и за Дриновитѣ разкопки прѣзъ 1878 год. д-ръ В. Х. Стояновичъ Беронъ въ книгата си „Археологически и исторически изслѣдвания". Слѣдъ него откѫслечни свѣдѣния даде професоръ Иречекъ въ книгата си „Пѫтувания по България", както и въ своята „История на българитѣ", а по-късно (1898 г.) — и Ив. Хр. Поповъ, въ съчинението си „Евтимий, послѣденъ Търновски патриархъ". Кратки бѣлѣжки за послѣднитѣ разкопки, съ плановетѣ на нѣколко отъ църквицитѣ, напечата въ кн. 5 год. VII на „Списание на Бълг. инжинерно-арх. дружество" инженеръ П. Абаджиевъ, който заедно съ Г. Михайловъ изработи и единствения подробенъ планъ на крѣпостьта, съ резултатитѣ на разкопкитѣ. Послѣденъ ни запознава съ старинската крѣпость К. Шкорпилъ въ студията си „Планъ на старата българска столица В. Търново", напечатана въ „Извѣстия на Бълг. археол. дружество" I, 1910 год.

[1]) Иречекъ, В. Търново, въ в. „Марица", бр. 490, 1883 година; Беронъ, Археологически и истор. изслѣдвания, стр. 22.

[2]) Беронъ, пакъ тамъ стр. 23.

II. Описание на откриитѣ църквици.

При генералнитѣ разкопки църквицитѣ бидоха нумерирани по реда, по който сж бивали разкопавани. Нумерата отъ № I до IV включително сж поставени на църквицитѣ, разкопани слѣдъ освободителната война отъ проф. М. Дриновъ и по-послѣ отъ търновското археологическо д-во. Църквицитѣ отъ № V до № XVIII сж разкопани прѣзъ 1900 год. Въ сжщия редъ, по който слѣдва нумерацията, даваме описание на църквицитѣ и на намиращитѣ се въ тѣхъ художествени находки.

Нумерата, написани съ блажна боя върху нарочни правожгълни дъсчици, бѣха поставени отначало по стѣнитѣ, а по-послѣ, когато нѣкои отъ църквицитѣ бидоха покрити, по стълбоветѣ на покривитѣ, но сега въ повечето случаи тѣ липсватъ. Обаче тѣзи нумера сж означени правилно въ плана на Трапезица отъ инж. Абаджиевъ, който възпроизвеждаме по-горѣ на обр. 73.

Сградата № I (обр. 74).

На сѣверния край на Трапезица, надъ стръмния спускъ на терена, увѣнчанъ съ отвѣсни скали, се намиратъ основи на каменна сграда, вѣроятно бойна кула (обр. 74), за която мѣстното население погрѣшно смѣта, да е била нѣкога царски дворецъ. Постройката изглежда да е била проста въ вжтрѣшното си разпрѣдѣление, а проста и въ строежа си: зидана съ груби камъни и каль. Вжтрѣшното й разпрѣдѣление ни дава четири отдѣления, различни по форма и голѣмина. Отвънъ тѣ изглеждатъ доста голѣми по причина на голѣмата дебелина на зидоветѣ. Така източниятъ зидъ достига 2 м. дебелина, а западниятъ — 1·80 м. на най-широкитѣ мѣста.

Обр. 74. — Сграда № I.

Най-южното отдѣление (обр. 74 А) има вжтрѣшни размѣри 6·20 м. широчина и 4 м. дължина, съ трапецовидна форма. Съсѣдното (Б), отдѣлено отъ първото съ зидъ, дебелъ 1·50 м., е тоже трапецовидно, съ 3·70 м. широчина и 1·60 м. дължина. Това отдѣление се дѣли отъ съсѣдното, на сѣверната страна, съ ... дебелъ 0·80 м., който слѣдва и вънъ отъ постройката въ из...

часть и се спуска като прѣграда надолѣ къмъ рѣката. Първоначалната дебелина на външния зидъ е била 1·10 м. Третето отдѣление (В) е широко 2·50 м. и дълго 10·50 м., тоже съ трапецовидна форма, а четвъртото (Г) — 2·30 м. широко и 10·50 м. дълго — съ трижгълна форма, съ лѣва страна прѣчупена къмъ срѣдата. Подъ сѣверния връхъ на тая постройка има крѣпостенъ зидъ (въ остатъци), а подъ него развалини на другъ зидъ, който споредъ прѣданието произхожда отъ резервоаръ[1]). Южнитѣ части на кулата сж разкопани отъ проф. Дриновъ прѣзъ 1878 год.

Цървица № II (обр. 75).

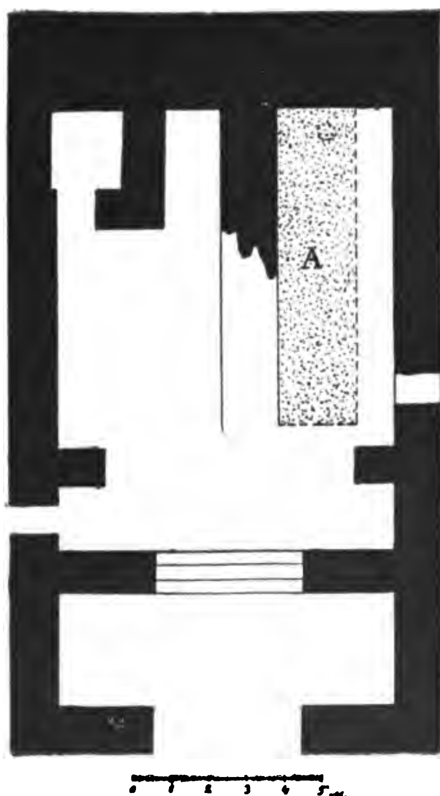

Обр. 75. — Църквица № II.

Южно отъ кулата и не далече отъ нея се намиратъ основитѣ на църквица, означена съ № II (открита и тя отъ Дриновъ, едноврѣменно съ горнята развалина). По-добрѣ сж запазени сѣверната и южната стѣни (на височина около единъ човѣшки ръстъ), а отъ източната е останала само основата й, дебела до 2·50 метра. По здравина тая църквица е била единствена на Трапезица, съ видъ на сжщинска крѣпость. Стѣнитѣ й сж дебели 1 м. и сж зидани съ едри варовити камъни и хоросанъ. Източната й стѣна съвпада съ крѣпостния зидъ, чиито основи личатъ и днесъ по ржба на скалата и отстрани на църквата.

Вжтрѣ църквицата има три отдѣления: притворъ, сжщински храмъ и алтарь. Въ алтаря нѣма и не се познава да е имало апсида. Освѣнъ туй стѣнитѣ му сж много неправилни, особно източната. Църквата е една отъ най-голѣмитѣ на крѣпостьта: въ външнитѣ си размѣри тя има 19·30 м. дължина и 11·30 м. широчина. На западната стѣна се намира главниятъ входъ, чийто камененъ прагъ (монолитенъ) и сега стои на мѣстото си съ двѣ дупки

1) Шкорпилъ, Планъ на Търново, Извѣстия I, 142.

въ крайщата, въ които сж се движили оситѣ на вратата. Около входа стоять разхвърляни три каменни стжпала, дълги колкото каменниятъ прагъ. На сѣверната стѣна има малъкъ входъ. При разкопкитѣ и дълго врѣме слѣдъ тѣхъ въ стѣната на тоя входъ въ десно стоялъ зазиданъ камъкъ съ скулптиранъ образъ на св. Архангелъ Михаилъ. Той билъ изобразенъ правъ, съ разперени крилѣ и съ десната ржка облегната о меча. Какво е станало съ тоя камъкъ, това никой не знае.

При разкопкитѣ по зидоветѣ била открита мазилка, украсена съ живопись, писана съ ярки бои, като да е отъ скорошна дата. Имало е образи на светци, нѣкои запазени до шията. Днесъ стѣнитѣ сж съвсѣмъ голи — нито поменъ е останало отъ мазилката. Имало е и части отъ стѣнописни български текстове. Изкопани сж и части отъ дебела мазилка съ текстъ отъ едри букви. Послѣднитѣ имали червенъ и синь цвѣтъ и били писани върху синелазуренъ фонъ. За тия кжсове се прѣдполага да сж отъ свода на църквата.

По цѣлата дължина на южната страна на църквата има гробница, дълга 6 м., широка 2 м. и пакъ толкова дълбока. Тя е зидана здраво и грижливо съ тухли и хоросанъ. Въ гробницата намѣрили шесть човѣшки черепа, отъ които единиятъ билъ особно голѣмъ, и други човѣшки кости. Мазилката въ гробницата била добрѣ запазена и украсена съ „златни цвѣтенца“ — безъ съмнѣние растителни орнаменти. Голѣмината на гробницата, декоративнитѣ ѝ украси, сжществуващето у народа прѣдание за църквата „Св. Апостоли“ (въ която се погребвали българскитѣ царе) и най-послѣ писаното отъ патриарха Евтимия, въ житието на св. Ив. Рилски, какво мощитѣ на послѣдния били прѣнесени въ 1195 год. отъ Асѣня I въ църквицата, построена на Трапезица и посветена на светеца, — всички тия обстоятелства даватъ основание на д-ръ Беронъ да прѣдполага, че тая църквица е самата „Св. Апостоли“. — Църквицата е ориентирана 7° юго-източно.

Църквица № III (обр. 76).

Намира се къмъ долния край по линията на сѣверо-източния зидъ, до самата крѣпостна скала. Има външни размѣри (безъ да се смѣта външния релиефъ на апсидата) 16 м. дължнна (включително и нартиката) и 5·50 м. ширина. Срѣдната дебелина на стѣнитѣ ѝ е 0·75 м. Дълбочината на притвора вжтрѣ е 2·70 м. Зидарията на стѣнитѣ е доста акуратна, съ камъни и хоросанъ. Пиластри има сжщо и на външната часть на стѣнитѣ. Вжтрѣ, въ алтарната часть, на сѣверната и южната стѣни,

сѫ издълбани двѣ ниши, широки 2·35 м. и дълбоки 0·25 м. Подътъ е покритъ съ неправилни камъни и плочи. Въ притвора, край двата странични зида, се намиратъ двѣ гробници съ проста направа. Църквицата е ориентирана 39° сѣверо-източно.

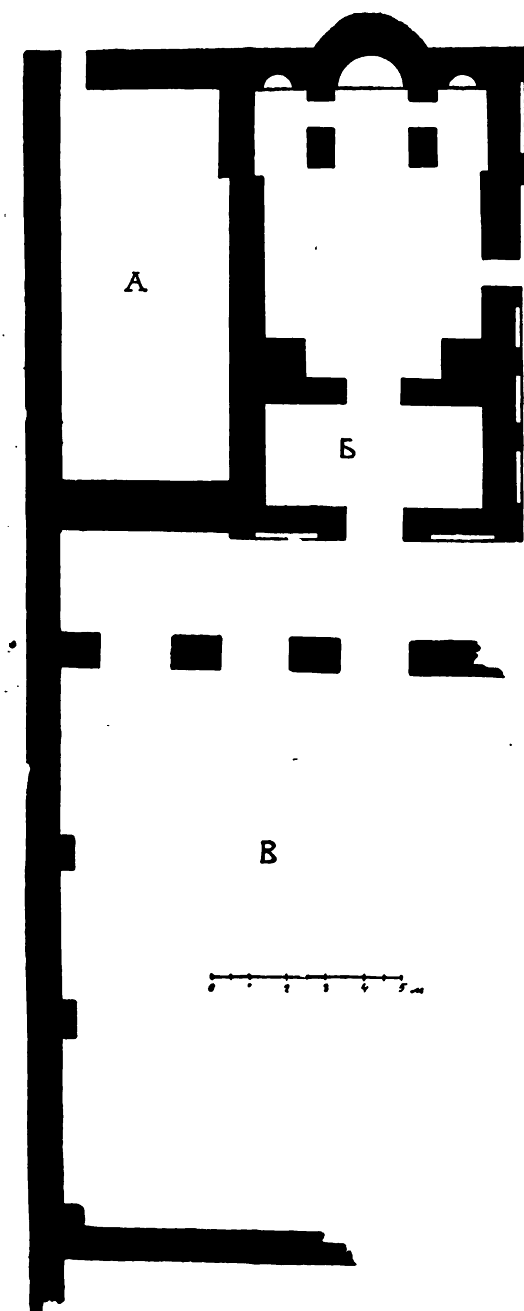

Обр. 76. — Църквица № III.

На сѣверната стѣна, по цѣлото продължение на църквицата, има пристройка (А) отъ просто градиво, 3·50 м. широка и съ входъ 0·75 м. широкъ, находещъ се на сѣверния ѫгълъ на източната стѣна — откъмъ скалата. Прѣдъ нартиката (Б) е имало дворъ (В), заграденъ съ стѣни. Отъ тия сѫ останали основитѣ на сѣверната стѣна и на часть отъ западната. Първата има дължина 15·50 м., съ два пиластра на вѫтрѣшното си лице и съ квадратенъ стълбъ въ сѣверо-западния ѫгълъ. Зидарията на тия стѣни е съвсѣмъ проста — отъ ломени камъни и каль. Западната часть на двора е отдѣлена съ четири пиластра и е образувала вѣроятно втора покрита нартика прѣдъ цѣлата ширина на църквата и страничното ѝ отдѣление.

Отъ стѣнописитѣ (фрескитѣ) днесъ се виждатъ само долнитѣ части отъ образи на боляри и светци и то по дължината на сѣверната стѣна. Останалитѣ стѣни сѫ оголени отъ мазилката си. Фигуритѣ въ стѣнописитѣ сѫ подобни на ония въ № XIII — пове-

чето въ военно-болярско облѣкло, а само нѣкои отъ тѣхъ въ духовно. Църквицата е открита отъ Археологическото дружество въ Търново прѣзъ 1884 година.

Църквица № IV (обр. 77).

Намира се близо до № III, юго-източно отъ нея, край скалата. Тая църквица има външно 12·80 м. дължина и 7·50 м. ширина. Въ централното отдѣление, къмъ крайщата на двѣтѣ му латерални стѣни, има по два изпжкнали пиластра, дебели 0·70 м. и толкова широки, които сж поддържали арковия сводъ на сградата. Южната и сѣверната стѣни отвънъ иматъ по четири пизюли, а западната — по единъ отъ двѣтѣ страни на главния входъ. Църквицата е ориентирана 26⁰ с.-източно. Тя е открита сжщо отъ Археологическото дружество въ Търново прѣзъ 1884 год. Точно какво е дала разкопката, не знаемъ. Сега отъ фрескитѣ сж останали само незначителни части. Вижда се, че фигуралната декорация въ притвора не е стояла на еднаква височина съ тая въ централното отдѣление, а се е намирала по-високо (на височина 1 м. отъ пода).

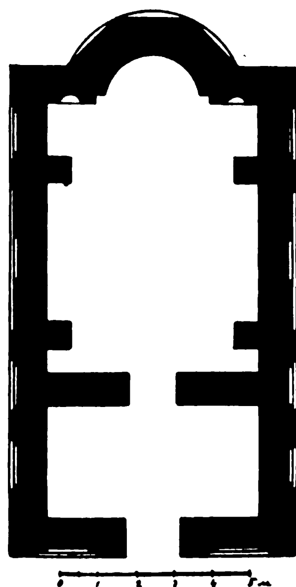
Обр. 77. — Църквица № IV.

По сѣверната стѣна на притвора едва личатъ слѣди отъ фигурална декорация. На долния си край тя е ограничена съ червена дебела хоризонтална линия, подъ която се развива на широко хоризонтално поле орнаментална композиция (обр. 80). Послѣдната прѣдставя бѣла драперия съ отвѣсни гънки и се простира по цѣлото продължение на стѣната; нарисувана е върху тъменъ фонъ. Орнаментитѣ иматъ много интересна структура и сж заети отъ растителностьта; вѣтвитѣ сж въ духа на охлювицата. Вѣроятно подобна декорация ще е имало и на срѣщуположната стѣна, чиято мазилка е съвсѣмъ разрушена.

Отъ фигуралнитѣ изображения въ централното отдѣление сж запазени само части отъ крака. Разстоянието отъ тия изображения до пода е заето съ геометрическа декорация отъ типа на тази въ църквицата № XVII, само че тука тя е много поврѣдена.

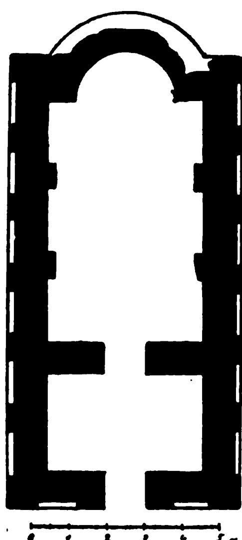

Обр. 78.—Църквица № V.

Църквица № V (обр. 78).

Намира се на 10 крачки юго-западно отъ църквицата № XIII, край пжтеката, която води за № XI. Тя е малка въ размѣритѣ си (външно 12 м. дължина и 6 м. ширина), но крайно акуратно и грижливо работена. Стѣнитѣ й сж 0·80 м. дебели и сж зидани съ ломени камъни, много грижливо нарежданн, и чистъ хоросанъ. Отвънъ сѣверната и южната стѣни иматъ по седемь пиластра, 0·70 м. широки и 0 20 м. дебели, които затварятъ помежду си шесть равни ниши (пизюли). Четири такива пиластра и два пизюла има и западната стѣна, отстрани на входа. Вѣроятно такива пиластри и пизюли ще е имало и на външната часть на апсидната стѣна, отъ която сега е останалъ само фундаментътъ. Въ централното отдѣление има по два пиластра на латералнитѣ стѣни (сѣверната и южната), които сж служили за основа на двѣ арки за усилване на свода. Входъ има само единъ—на западната стѣна — широкъ 1 м. Ориентирана е точно къмъ изтокъ.

Тая църквица на врѣмето си е била украсена съ мозаична живопись, както се вижда отъ мозаичнитѣ кзмъчета, които се намиратъ въ извънредно голѣмо количество въ развалинитѣ й. Между тѣхъ се срѣщатъ и стъклени кубчета съ златна глечь.

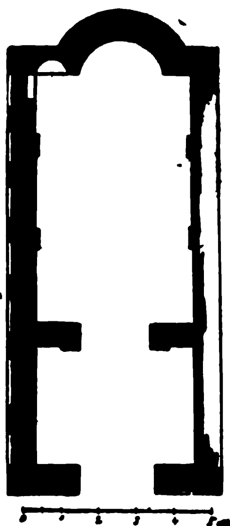

Обр. 79.—Църквица № VI.

Църквица № VI (обр. 79).

Намира се въ юго-западната часть на Трапезица, юго-източно отъ № VII, на 20 крачки отъ нея, и сѣверо-източно отъ № VIII. Външнитѣ й размѣри сж: 11·70 м. дължина и 5 50 м. широчина. Стѣнитѣ й сж 0·65 м. дебели; на външната си страна иматъ 8 низки пиластра, затварящи помежду си равни ниши (пизюли). По два пиластра има и на латералнитѣ стѣни въ централното отдѣление, които сж поддържали аркитѣ на свода. Въ алтаря въ лѣво отъ апсидата се намира полукржглиятъ дяконикъ и малка четвъртита ниша до него въ сѣверната стѣна. Бие въ очи при тая църквица обстоятелството, че апсидата не стои въ центъра на източната стѣна, а е измѣстена къмъ югъ. Тя е ориентирана 37° юго-източно·

Обр. 80. — Декоративна стѣнопись отъ църквица № IV.

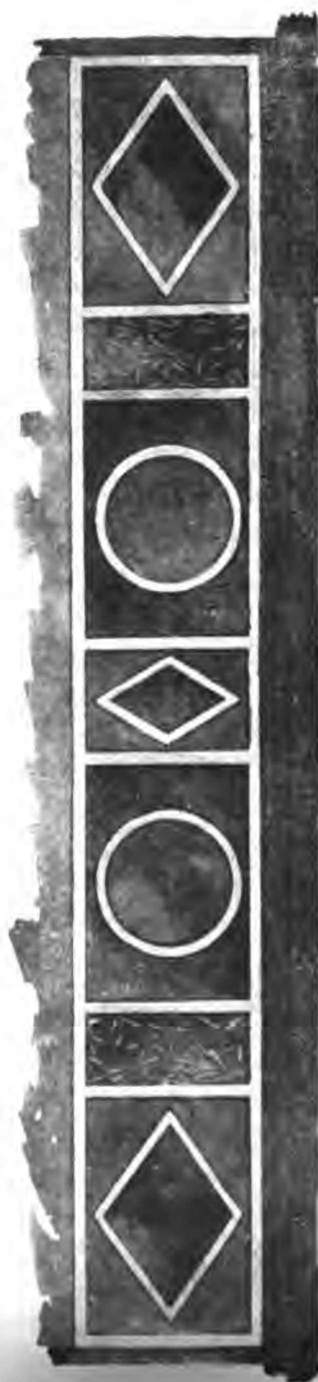

Обр. 81. — Декоративна стѣнопись отъ църквица № VI.

Отъ останалитѣ слѣди отъ стѣнописни орнаменти по външната часть на южната стѣна се вижда, че църквицата е била украсена съ живопись и отвънъ. Вжтрѣ стѣнитѣ по цѣлото си продължение сж изписани на долния си край съ сжщитѣ геометрически изображения (обр. 81), каквито ще срѣщнемъ и по-нататъкъ въ другитѣ църквици и които наподобяватъ инкрустация съ мряморни плочи. Надъ тая декорация въ притвора[1]) се намиратъ отломки отъ фигурални живописи, — образи изключително на духовни лица въ обикновени тъмни тоги.

На западната стѣна на централното отдѣление се намиратъ остатъци отъ изображения на военни лица. Послѣднитѣ сж облѣчени въ брони и сж въоржжени както тия въ № XIII, съ тая само разлика, че тукъ тѣ сж по-груби въ изработката. На сѣверната стѣна въ сжщото отдѣление, на източния й край, до една равна ниша, има часть отъ изображения — доленъ край на царски поли (обр. 82 *а*). Дрехата е ясночерна съ златна (охрова) ивица. Отстрана се вижда краятъ на червена мантия.

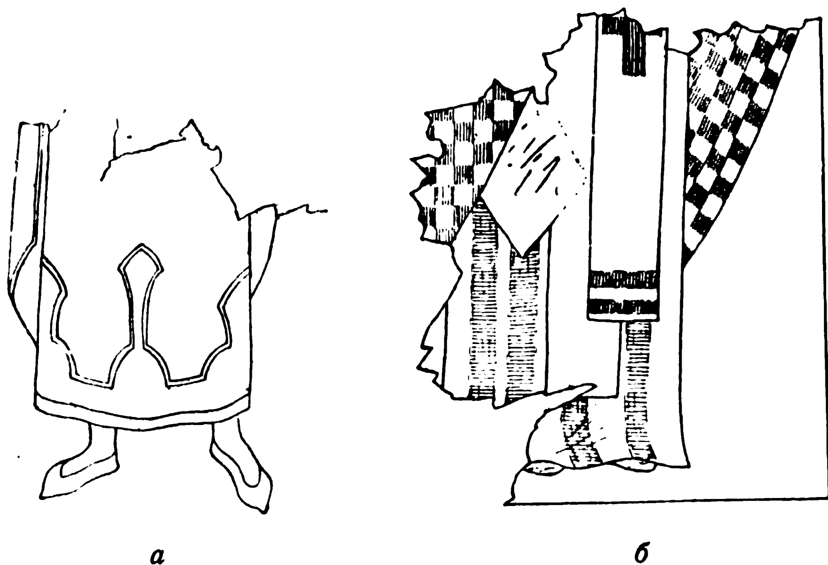

Обр. 82. — Фрески отъ църквица № VI.

Изобразениятъ е билъ съ тъмночервени обуща. Фонътъ на живописьта, както и по всичкитѣ части на църквицата, е маслиновъ. До това изображение е имало друго, обаче отъ него почти нищо не е останало.

Въ горѣказаната равна ниша, както и въ проскомидията отъ лѣво на прѣстола, има остатъци отъ изображения, които напомнюватъ образи на свѣтски лица. Тѣ едва личатъ.

[1]) Въ това отдѣление, отстрани и край стѣнитѣ, има два гроба съ проста направа.

По апсидата се намиратъ хубави, грижливо изработени изображения на светци-архиереи. Най-запазена е фигурата, що е първа отъ лѣво (обр. 82 *б*). Тя е обърната въ лѣво и по движението на мантията се

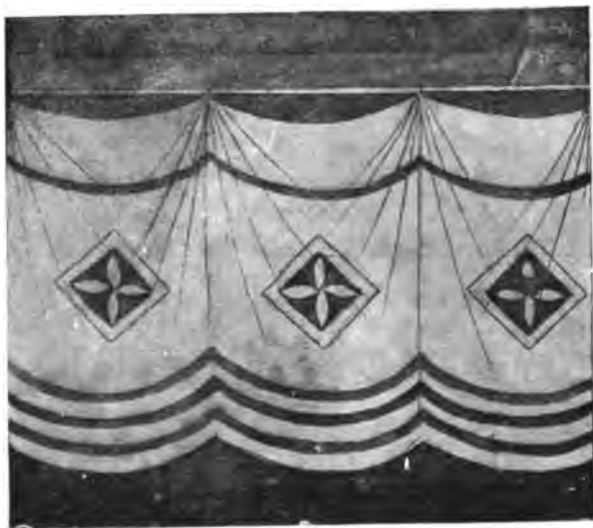

Обр. 83. — Декоративна стѣнопись отъ църквица № VI.

вижда, че лицето се моли. Хитонътъ е бѣлъ, съ широки отвѣсни черни ивици. Епатрахилътъ е много изтритъ, но личи, че е билъ жълтъ (златенъ). Изтърканъ е и набедреникътъ, който е тоже жълтъ. Отпрѣдъ се подава краятъ на бѣлъ омофоръ съ голѣмъ черенъ кръстъ по срѣдата·

а *б* *в*

Обр. 84. — Фрагменти отъ декоративна стѣнопись отъ църквица № VI.

Подобни на това изображение сѫ и останалитѣ на сѫщото съвсѣмъ малко запазени. Долнята часть на алтарната стѣна е у съ драперия (обр. 83), която обикаля и по прилежащитѣ стѣни. зени сѫ по стѣнитѣ така сѫщо остатъци и отъ други орнам декорации (обр. 84 *а—в*).

Църквица № VII (обр. 85).

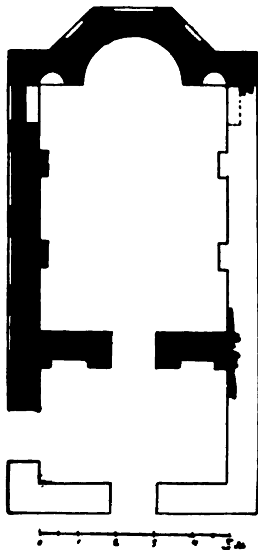

Обр. 85. — Църквица № VII.

Намира се на западната часть на Трапе северо-западно отъ № VI и северо-източ № VIII. Тя тоже е малка — има външно 12 жина и 6·50 м. ширина. По-добрѣ сѫ запазе нитѣ й въ срѣднята и алтарната части, ког на притвора, както и почти цѣлата южна сѫ само въ фундамента си. Тая църквица по вата си е сѫщо такава, каквато е № VI, разлика, че апсидата ѝ заема центъра на ната стѣна и че входоветѣ ѝ сѫ по-тѣсни (1 Ориентирана е 12° юго-източно.

Църква № VIII (обр. 86).

Намира се на юго-източния край на зица и е най-голѣмата нейна църковно-а турна постройка. На първо врѣме тя мами като прави впечатление на по-голѣмо съвършенство въ а турното изкуство съ формитѣ и подробноститѣ си. Обаче, въ сж тя не отива по-далечъ отъ онова, което сѫ достигнали другитѣ сестрими. Внимателното око лесно ще забѣлѣжи, че първоначал била малка и тѣсна, каквито сѫ изобщо всички църквици на Т и че по-късно е била разширявана и уголѣмявана. Въ пър планъ имала е 14 м. дължина и 4 м. ширина (въ плана ѝ *тпор*). По-късно тя е била разширена въ днешнитѣ си размѣр разширение било извършено по слѣдния начинъ: северната била съборена цѣла и съградена 4 м. пó на северъ, като нея поставили три каменни колони, на които мѣстата и квад подножия стоятъ и днесъ на мѣстото си. Откъмъ западъ б строенъ новъ вѫтрѣшенъ притворъ (въ плана B) и другъ външе който слѣдвалъ и по продължението на южната стѣна (D). Вън притворъ откъмъ западъ е билъ ограниченъ съ петь зидани съ хоросанъ правоѫгълни стълбове — подпорки на свода и покри

бира се, такива стълбове ще е имало и на южната му страна. Въ дъното на южната му часть, въ десно отъ алтаря на храма, била построена просторна правожгълна крипта (гробница, на плана E), въ която се влазя прѣзъ алтаря; тя има двѣ малки полукржгли ниши на източната и южната стѣни. Сѣверната нова часть на църквата (F) има тоже апсида, широка и дълбока колкото апсидата на стария храмъ. Откъмъ западъ единъ доста широкъ изходъ води въ единъ коридоръ (G), отъ който пъкъ широкъ изходъ (K) извежда въ западната часть на

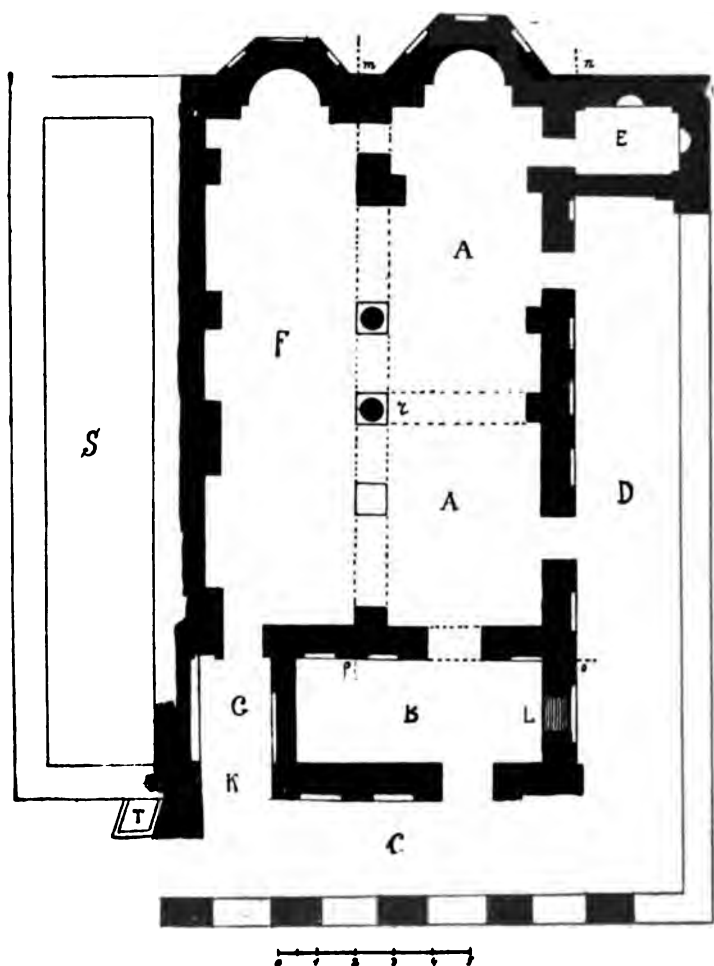

Обр. 86. — Църква № VIII.

външния притворъ. Както при стария, тъй и при новия видъ на постройката главниятъ входъ е билъ на западната стѣна. На южната стѣна имало отначало два второстепенни входа; отпослѣ билъ прибавенъ още единъ (L), който обаче по-късно билъ наново зазиданъ.

По цѣлото продължение на сѣверния зидъ се намира голѣм
стерна (резервоаръ), дълбока 4 м. и широка 3 м. (S). Измазана е з
съ циментовъ разтворъ и на врѣмето си е била съ сводестъ пок
дебелъ 0·50 м. Въ юго-западния ѫгълъ на резервоара, кѫдѣто д
е малко наклонено, има мѣдна отводна трѫба, която води къмъ
четвъртито резервоарче, иззидано и то съ тухли; отъ него поема

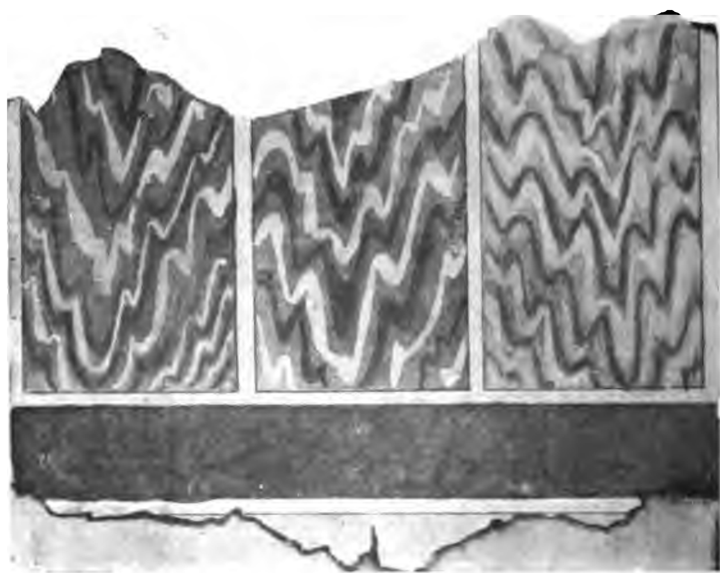

Обр. 87. — Декоративна стѣнопись отъ църква № VIII.

Обр. 88. — Декоративна стѣнопись отъ църква № VIII.

каналъ на сѫщата дълбочина съ направление къмъ юго-западъ, м
подъ дюшемето на църквата и отива вѣроятно къмъ рѣката. —
квата е ориентирана 28^0 юго-източно.

До кждѣ сж стигали чъртитѣ на стария храмъ, за това сждимъ отъ слѣднитѣ два факта: 1) оголени отъ външната си мазилка, стѣнитѣ очъртаватъ ясно своитѣ първични граници; 2) въ стария храмъ има двѣ мазилки, отъ които горнята е едноврѣменна съ тая въ новитѣ части на храма.

Въ художествено отношение фрескитѣ, които се намиратъ по новата мазилка, сж по-слаби отъ тия, що виждаме отчасти по старата (долнята). Малко отъ тѣхъ привличатъ окото съ своето що-годѣ съвършенство, каквото констатираме въ нѣкои отъ останалитѣ трапезишки църкви. Но това важи само за фигуралнитѣ живописи. Другъ е случаятъ съ декоративнитѣ живописи, които пълнятъ долнитѣ пространства на стѣнитѣ въ алтаря и въ другитѣ отдѣления. Тѣзи, по отно-

а. *б.*

Обр. 89. — Фрески отъ църква № VIII.

шение на техническото изпълнение и по отношение на концепцията (това сж комбинации отъ геометрически образи), прѣдставятъ голѣмъ интересъ (гл. обр. 87—88 и табл. VI). Тѣ всички имитиратъ разноцвѣтна мряморна инкрустация.

Описанието на фрескитѣ започваме съ тѣзи, що сж красѣли стѣнитѣ на южния коридоръ (южната часть на нартиката). Въ дъното върху стѣната, що отдѣля криптата, се намиратъ остатъци отъ образи на въоржжени военни лица. Запазени сж до пояса. На по-запазения отъ тѣхъ (обр. 89 *а*) бронята е яснооливена съ поясна область отъ сглобени части. Прѣпасанъ е съ интересенъ металически поясъ. Ризата подъ бронята е керамиденочервена, контурнирана съ тъмночервени линии,

които обграждатъ и матовозеленитѣ панталони, украсени съ кап
Въ лѣво стои изправенъ щитъ, бѣлъ съ златна бордюра, укра
както и полето на щита, съ червени орнаменти. До този обра
намиратъ незначителни остатъци отъ другъ воененъ,съ лице обър
къмъ първия. Отъ щита му се подава само една часть съ златна
дюра. И двата тия образа сж зографисани върху черенъ фонъ,
къмъ долнята си часть става зеленъ.

Върху първия пиластъръ на съсѣдната стѣна е запазена
часть на болярски образъ (обр. 89 *б*). Отгорѣ има червена мантия,
сната на приятни дипли, съ жълта (охрова) бордюра, украсена съ
бисери. Опакото й е бѣло съ тъмночервени орнаменти. Дрехата
мантията е ясночерна съ широки охрови ивици по края на по
Краката сж обути въ тъмнокафяви чорапи и обуща, които
заострени върхове и сж закопчани надъ глезенитѣ. Съ лѣвата
държи сабя, пъхната въ ножница, часть отъ която се вижда
въ десно. Въ сжщия коридоръ е имало и други подобни фигури;
кива сж били украсени всичкитѣ пространства по стѣнитѣ и пиласт
Отъ тѣхъ сж останали само слаби части съ съвършено изтрити
тури и съ покваренъ колоритъ[1]).

Въ външната нартика не е запазена никаква живопись. Вт
трѣшната нартика, по стѣнитѣ въ лѣво, сж останали части отъ из
жения на мжжки и женски фигури, много повредени. Вижда се и
отъ женско, вѣроятно царицинско облѣкло, керамиденочервено
доста характерни украшения, които сж интересни за изслѣдов
на веществената ни култура, понеже ни даватъ добъръ образец
украсата на историческитѣ ни женски костюми (табл. VII, 1).

По цѣлото продължение на южната стѣна, вжтрѣ въ храма
остатъци отъ други фрески — образи на светци. Голѣма часть отъ
сж фигури на постници, съ сухи, кокалясти нозѣ — въ нѣкои с
открити чакъ до слабинитѣ. Въ ржцѣтѣ държатъ свитъци съ ос
отъ текстове. Върху такъвъ единъ свитъкъ въ ржцѣтѣ на светецъ
бразенъ до алтаря, се четатъ думитѣ: Царство Небесное. Другитѣ
ховни лица сж изобразени безъ епатрахили, а само съ просто

На сжщата стѣна, върху широчината на нѣкои отъ пиластрит
намираме остатъци отъ фрески съ по-голѣми художествени каче
Въ кржгове, поставени единъ подъ другъ, сж изобразени главит

[1]) По тая стѣна при разкопаването на църквата намѣрили образи на двама во
съ мечове и щитове, послѣднитѣ украсени съ изображение на лъвъ. Тѣ сега сж изче

разни светци. Така наредени, тия кржгове (медалиони) сж красѣли и сводовата часть на пиластритѣ. Можемъ да допуснемъ, че съ такива медалиони сж били украсявани пиластритѣ и въ други църкви на Трапезица, тъй като за това имаме примѣри въ запазенитѣ църквици на старо Търново. Отъ такивато медалиони по-запазени сж два (обр. 90), съ изтрити контури и бои, но при все това вижда се, че както лицата, тъй и дрехитѣ сж били тънко работени и моделирани съ вкусъ, чуждъ за останалитѣ зографии въ сжщата църква.

Долнята часть на апсидната стѣна е изписана съ пространна драперия, закачена на правилни разстояния на една хоризонтална линия (обр. 91). По тая драперия сж нарисувани украшения съ червенъ и черенъ цвѣтъ, които се повтарятъ прѣзъ единъ. По цѣлата апсида

а *б*

Обр. 90. — Фрески отъ църква № VIII.

надъ драперията е имало образи на духовници-архиереи, отъ които се виждатъ само долнитѣ части на бѣли хитони, съ отвѣсни червени ивици. Епатрахилитѣ (виждатъ се долнитѣ имъ части) сж украсени съ бисери и скжпоцѣнни камъни. Една отъ тия фугури е прѣдставена на обр. 92. Мантията е бѣла, безъ украшения; хитонътъ е тоже бѣлъ и съ широки отвѣсни черни ивици отстрани. Епатрахилътъ е широкъ, жълтъ и украсенъ съ бисери, скжпоцѣнни камъни и шарки (тъмночервени). Отъ лѣво се подава краятъ на бѣлъ омофоръ, украсенъ съ широки напрѣчни линии.

До тая фреска се намира въ една тѣсна гънка на стѣната отвѣсенъ орнаментъ (обр. 93 *а*). Макаръ нарисуванъ просто (както всичкитѣ други орнаменти въ църквата), той е пакъ типиченъ и интересенъ по

боитѣ и композицията си. Друг
тересенъ орнаментъ има върху ю
стѣна на коридорчето, което се н
при сѣверо-западния входъ (обр.

Въ църквата виждаме остатъц
колони, подставки на такива и
капителъ — всички отъ езическа
хитектура на близкия Никюпъ, п
сени при строението й При ра
ването на тая църква е била изр
и една тухла (25·5 × 14 см.) съ к

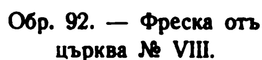

Обр. 92. — Фреска отъ църква № VIII.

и славянски текстъ: „Искони бѣ
и слово бѣ ѿ бӑ и бг҃ъ бѣ С
Тая тухла е прѣнесена въ Варне
музей.

Западно отъ църквата № VIII с
миратъ основи на друга съвсѣмъ
църквица (2 м. дълга и 1·20 ши
градена съ камъни и каль. Тя има

Обр. 91. — Декоративна стѣнопись отъ църква № VIII.

едно отдѣление (безъ притворъ) съ малка апсида. Друга подобна църквица е имало сѣвѣрно отъ № VI, но нейнитѣ основи сж съвсѣмъ разрушени.

Църквица № IX (обр. 94).

Намира се въ юго-западната часть на Трапезица до църквата № VIII, при юго-източния ѝ жгълъ, съ ось перпендикулярна къмъ остьта на № VIII. Стѣнитѣ ѝ сж дебели 1 м. Запазени сж долнитѣ части на апсидата и на двѣтѣ латерални стѣни. Западната стѣна съвсѣмъ липсва и даже мѣстото ѝ не личи. Причината е, че въ тая часть църквицата е дълбоко изкопана, неизвѣстно защо. Вжтрѣшната широчина е 4·80 м.,

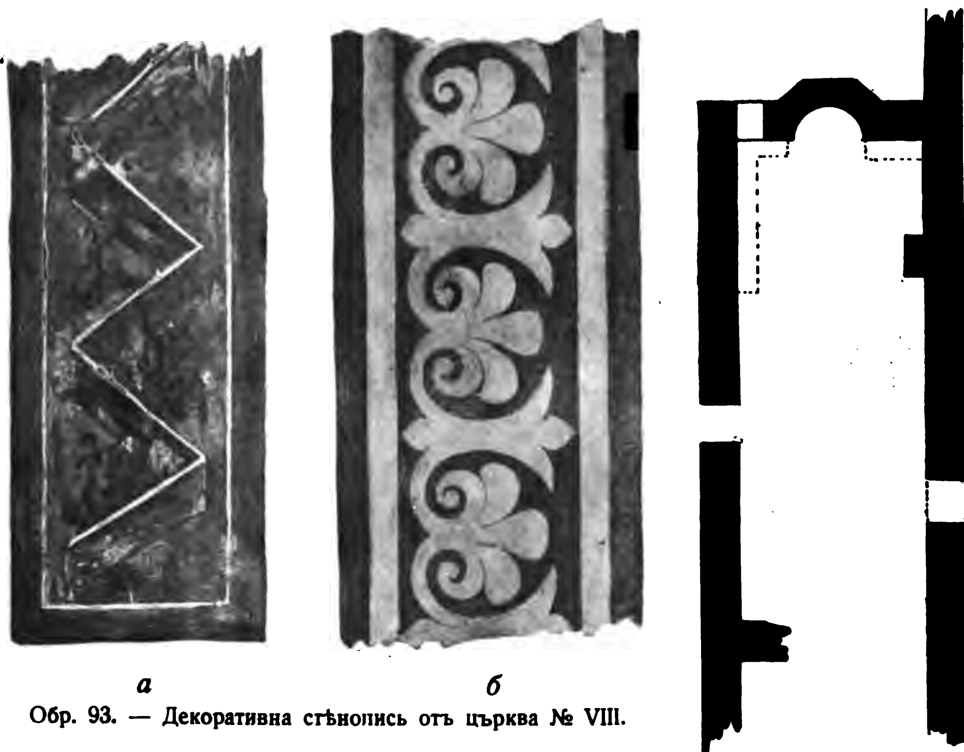

а *б*

Обр. 93. — Декоративна стѣнопись отъ църква № VIII.

Обр. 94. — Църквица № IX.

а дължината не се знае. На сѣверната стѣна, на разстояние 13·70 м. отъ алтарната стѣна, се забѣлѣзва слѣда на напрѣчна стѣна, но не може ясно да се опрѣдѣли, дали това е пиластъръ или зидъ. Все на сжщата стѣна, на разстояние 7 м. отъ алтарната стѣна, има входъ, широкъ 1 м. На южната стѣна се намира другъ входъ, широкъ и той 1 м., но по-късно зазиданъ. Въ апсидата се намира полукржгълъ прѣстоленъ камъкъ съ подставка, прѣнесени отъ Никюпъ. Въ лѣво отъ апсидата има тѣсенъ изходъ, който извежда прѣдъ църквата

№ VIII. Отъ двѣтѣ страни на апсидата има градени пейки, в
0·40 м. и широки 0·50 м. За забѣлѣзване е, че южниятъ зидъ
държава къмъ изтокъ, като минава съвсѣмъ близо край апсид
източната стѣна на № VIII и се губи надъ нея въ трънацитѣ и ра

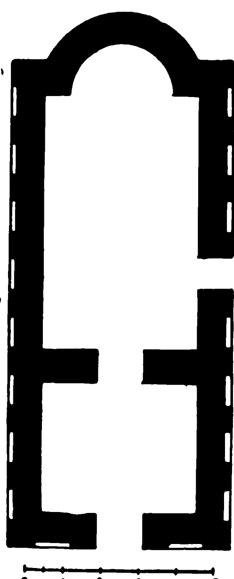

Обр. 95. — Църквица № X.

нитѣ. Църквицата е ориентирана 60° северо-из

Въ долнитѣ части на апсидата личатъ
тъци отъ фигурална живопись — образи на с
въ архиерейско облѣкло.

Църквица № X (обр. 95).

Намира се юго-източно отъ № VIII.
има дължина 9·55 м. и широчина 4·10 м. Ст
на тая църквица отвънъ сѫ съ пиластри,
затварятъ до 0·20 м. дълбоки равни ниши (пи
Освѣнъ главниятъ входъ, който е на запа
стѣна, има и другъ на южната стѣна. Въ при
край двѣтѣ латерални стѣни е имало два
днесъ разкопани и съ сринати зидове. Ориент
е 11° юго-източно. Църквицата е много инте
по зографиитѣ си, които, макаръ да сѫ въ
фрагменти, изглежда да сѫ отъ четката на по-т
ливъ художникъ. Долнитѣ части на стѣнитѣ въ притвора, съ изклю
на сѣверната, сѫ зографисани съ проста декорация отъ правоѫгъл
означени съ широки керамидени контури (обр. 96). Сѣверната ст

Обр. 96. — Декоративна стѣнопись отъ църквица № X.

зографисана съ драперия, подобна на
що е въ алтаря на сѫщата църква
VIII 3). Надъ тая декорация, по стѣнит
лѣво на входа, има части отъ фигу
живописи — образи на светци, които
ваме тукъ накратко.

На западната стѣна има двама с
отъ които първиятъ е облѣченъ въ я
ренъ хитонъ, съ широкъ жълтъ кр
политѣ и обутъ въ груби жълтеникав
ща. Вториятъ (обр. 97) е облѣченъ въ тъмномаслинова дреха
прѣдъ виси долниятъ край на черенъ епатрахилъ съ златни ук
ния. Краката му (голи) сѫ обути въ черни обувки, изрѣзани о
и закопчани надъ глезенитѣ.

Въ ѫгъла на сѣверната стѣна се намира изображение на другъ светецъ, съ дреха като у прѣдидещия, но кафява. До този образъ стоятъ едно до друго образи на други трима светци, съ възжълти хитони. Срѣдниятъ е съ черенъ епатрахилъ, украсенъ съ прости жълти украшения. И троицата държатъ свитъци съ текстъ толкова изтритъ, че съдържанието му не може да се прочете. Тукъ-тамъ се четатъ поясно нѣкои букви и слогове. Така напримѣръ на единъ отъ свитъцитѣ се чете: **видѣлъ сѣ** . . .

Все отъ лѣво на входа, но върху източната стѣна, едва личатъ образитѣ на двама войника, облѣчени въ брони, а между тѣхъ — долнята половина на голъ юноша. Послѣдниятъ е обърнатъ малко въ

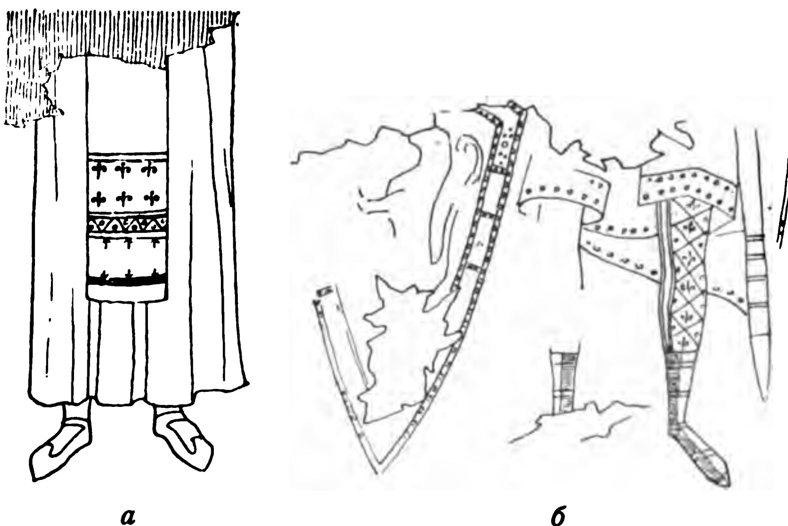

а *б*

Обр. 97. — Фрески отъ църквица № X.

десно и е прѣдставенъ съ здраво и мускулесто тѣлосложение. Въ тази фигура биятъ на очи както анатомическитѣ познания на зографа, тъй и добрата моделировка на формитѣ и натуралистичниятъ колоритъ.

По стѣнитѣ въ десната половина на притвора не сѫ останали никакви живописи — всички сѫ отронени заедно съ мазилката.

Въ сѫщинския храмъ, въ ѫгъла отъ лѣво срѣщу алтаря, сѫ запазени долни части на двѣ болярски фигури. И двамата сѫ въ разкошно украсено военно облѣкло. На първата фигура, която се намира на западната стѣна (обр. 97 *б*), се вижда долнята часть на подброненатa дреха, кѫса до колѣнѣ и съ охровъ (златенъ) рѫбъ по края. Панталонитѣ сѫ тѣсни, тъмнокафяви и украсени съ жълти шарки. Обутъ е въ бѣли високи ботуши, съ червени ивици напрѣчно по тѣхъ. По твърдостьта на ри-

сунката, по формитѣ и по металическия цвѣтъ ботушитѣ много на
нятъ рицарскитѣ брони. Отъ лѣво на фигурата се вижда долн
край на тъмнокафявата сабя, съ червена ремичка, и украсена съ ж
(металически) украшения. Отъ десно стои продълговатъ червенъ щит
черни и жълти вълнообразни шарки върху лицевата му страна. Щи
има широка охрова бордюра, украсена съ бисери и съ червени и зе
скѫпоцѣнни камъни. Вижда се тоже часть отъ тъмнооливената ма
Фонътъ на цѣлото изображение е тъмнозеленъ

Внимание заслужава и другата фигура, стояща до горнята, но
на сѣверната стѣна. Отъ нея едва се подава долнята часть на бр
Облѣчена е съ бѣла подбронена дреха, съ хубави вертикални г
Рѫбътъ на политѣ ѝ е охровъ, украсенъ съ кра
шарки и съ бисери. Панталонитѣ иматъ сѫщия
и цвѣтъ, както на прѣдидещата фигура, съ ж
украшения по тѣхъ. Обувкитѣ сѫ меки (плат
съ матовожълтъ цвѣтъ. Отъ щита е останала н
чителна часть съ хубави орнаменти и съ з
бордюра. — Остатъци отъ живопись намира
върху източния зидъ.

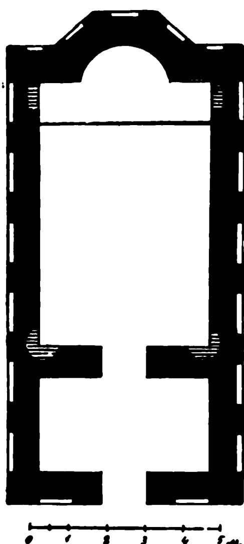

Обр. 98. — Църквица № XI.

На долнята часть на алтарната стѣна, въ л
е изрисуванъ интересенъ крѫгълъ орнаментъ
новата на тоя орнаментъ сѫ концентрични ок
ности, въ вѣнеца на които е изобразена сти
рана вълнообразна вѣтва, съ листа отъ чист
зантийски произходъ.

Въ долнята часть на апсидата е нарис
бѣла драперия съ отвѣсни гънки, закачена н
ризонтална прѫчка (табл. VIII 3). Хоризонталнитѣ ѝ рѫбове иматъ
рова ивица.

Църквица № XI (обр. 98).

Намира се къмъ южния край на Трапезица, юго-източно отъ
и юго-западно отъ № V. По своята правилность и уравновѣсена
трия тя е една отъ най-цѣннитѣ постройки отъ този родъ. Как
всички останали църквици, тя има правоѫгълна форма и е съ пила
само отвънъ. Тѣзи пиластри сѫ еднакво широки (76 см.), еднакво де
(17 см.) и съ еднакво разстояние между тѣхъ (1·08 м.). Стѣнитѣ н
толкова дебели, както у другитѣ църкви, и въ това отношение т

по-пропорционални спрѣмо общитѣ размѣри (дебели сж 60 см.). Вжтрѣшно църквицата има 11 м. дължина и 4.50 м. ширина. Има само единъ входъ — на западната стѣна — широкъ 1.20 м. Толкова широка е и вратата, която съобщава притвора съ вжтрѣшния храмъ. Притворътъ е 3.30 м. дълбокъ. Сжщинскиятъ храмъ е дълъгъ 6.30 м., а алтарьтъ има дълбочина 1.70 м. Въ апсидата и днесъ стърчи прѣстолътъ отъ широка мряморна плоча, поставена върху околестъ каменънъ стълбъ— и двата прѣдмета прѣнесени отъ Никюпъ. Въ алтарнитѣ кюшета се намиратъ полукржгли малки ниши (дяконикъ и жертвеникъ). Съсѣдно съ тия, на сѣверната и южна стѣни, се намиратъ други четвъртити ниши, 0.61 м. широки, толкова високи, 0.29 м. дълбоки, отгорѣ засводени. Въ западнитѣ жгли на централното отдѣление има други двѣ полукржгли ниши, съ диаметъръ 0.70 см. Църквицата е ориентирана 6⁰ юго-източно.

Обр. 99. — Фреска отъ църквица № XI.

Долнитѣ части на стѣнитѣ, освѣнъ тия въ алтарната часть, сж зографисани съ правожгълници, които имитиратъ цвѣтни мряморни плочи. Пространството надъ тѣзи, разграничено съ широка червена линия, е било запълнено съ фигурални фрески върху зеленикавъ фонъ, отъ които сж останали съвсѣмъ незначителни части, и то съ поврѣдени отъ врѣмето бои.

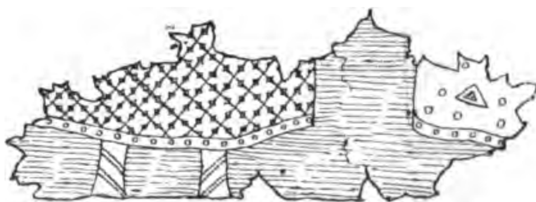

Обр. 100. — Остатъци отъ фрески отъ църквица № XI.

Въ притвора, на лѣво отъ входа, върху източната и западната стѣни, се намиратъ незначителни остатъци отъ образи, за които можемъ да твърдимъ, че сж прѣдставяли портрети на царски особи. Тукъ се виждатъ червени (карминени) възглавници, върху които стжпватъ фигуритѣ, долни части на багреници съ златни поли — цѣли обсипани

съ бисери и скѫпоцѣнни камъни. На сѣверната стѣна въ притвора ли
охрови обуща — види се на нѣкой царь или велможа.

По-добрѣ е запазена живописьта въ централното отдѣление. Т
имаме образи съ художествено-историческо значение, нѣкои отъ ко
макаръ много поврѣдени, ни даватъ що-годѣ идея за първонача
имъ видъ, а други могатъ ни послужи като приносенъ материал
историческитѣ ни царски и болярски костюми. Сравнително най-з
зена е фреската, която се намира въ сѣверо-западната полукрѫгла н
(обр. 99). Тя ни дава три прави женски образа. Като се вземе в
внимание по-разкошното облѣкло на срѣдната фигура, както и мантията, която само тя има, можемъ да заключимъ, че това е портретътъ на царица или княгиня, а фигуритѣ отъ страни ще бѫдатъ нейни прислужници или придворни дами.

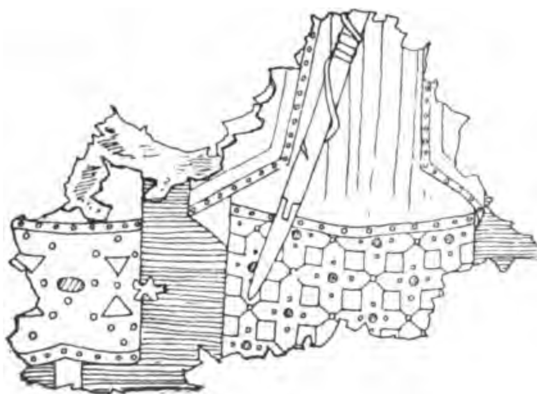

Обр. 101. — Остатъци отъ фрески отъ църквица № XI.

Обр. 102. — Фреска
църквица № XI.

Срѣдната фигура е облѣчена съ тънка дреха, политѣ на коят
свършватъ съ широка охрова ивица, украсена съ бисери и скѫпоц
камъни отъ червенъ и зеленъ цвѣтъ. Тя е наметната съ червена манти
тоже съ златна ивица, украсена съ бисери и камъни отъ сѫщия цв
Обувкитѣ ѝ сѫ кафяви. Фигурата въ десно е облѣчена съ червена др
Златната ивица отпрѣдъ е сравнително много по-широка отъ та
първата фигура и сѫщо е украсена съ бисери и скѫпоцѣнни кам
Прѣзъ лѣвото ѝ рамо се спуща бѣла кърпа (едва запазена), наша
съ червени шарки. Обущата ѝ сѫ като у първата фигура. Фигурат
лѣво е тоже облѣчена въ червена дреха, украсена на долния си

съ бисери. Върху десното ѝ рамо се подава часть отъ бѣла кърпа, украсена съ червени шарки и съ бисери на долния си ръбъ.

Върху сѣверната стѣна сѫ запазени части отъ фрески, които, макаръ да сѫ незначителни по размѣри, сѫ твърдѣ важни по съдържание. Така напр. вижда се доленъ охровъ край на мѫжки поли (обр. 100), украсени съ прости шарки, но съ хубавъ видъ. По рѫба си политѣ сѫ украсени съ едри бисери. Обувкитѣ сѫ тъмнокафяви, съ напрѣчни прѣвръзки. Съсѣдно на тоя образъ се намира часть отъ поли на женска фигура. Дрехата е по-дълга и сѫщо украсена съ бисери и съ едри трижгълни камъни съ зеленъ и червенъ цвѣтъ.

Като слѣдваме по сѫщата стѣна, виждаме остатъци отъ други зографии, които прѣдставятъ пакъ долни части на златни царски поли. Политѣ на първата фигура (обр. 101) сѫ червени и сѫ украсени съ едри бисери и скѫпи камъни, отъ които едни сѫ овални, а други трижгълни (първитѣ червени, а вторитѣ зелени). Обущата, отъ които е останала само горнята часть, сѫ тъмнокафяви. Другата фигура е тоже облѣчена въ червена дреха. Политѣ на послѣднята сѫ тъмножълти, украсени съ изящна рисунка и съ червени и зелени камъни, затворени въ бѣли линии. (Послѣднитѣ сѫ вѣроятно сребърни апликации за скрѣпяване на камънитѣ). Подава се и долнята часть на тънка горна дреха, съ жълти рѫбове, украсени съ едри бисери. Фигурата държи отпрѣдъ тъмночервена ножница.

Обр. 103. — Фреска отъ църквица № XI.

Непосрѣдствено до тоя образъ се намира остатъкъ отъ друга фигура (обр. 102), отъ която виждаме само часть отъ долнята половина на пурпурна мантия, съ жълтъ рѫбъ и бисери по него. Дрехата подъ мантията е ясночерна съ охрови поли, украсени съ бисери и скѫпи камъни. Послѣднитѣ по форма сѫ овални, трижгълни и четирижгълни, съ червенъ или зеленъ цвѣтъ. Отъ положението на сабята, която стои отпрѣдъ, се заключава, че лѣвата рѫка е облегната на нея. Около сабята се увива тъмночервена ремичка, украсена, както и ножницата, съ бѣли (сребърни) плочици.

На източния край на сѣверната стѣна е имало обр

духовни лица съ хартиенъ свитъкъ въ десната ржка. Отъ тия
тъци се виждатъ само долнитѣ крайща, тъй че текстоветѣ липсв
Първото лице е прѣдставено право върху четирижгълно охрово сто
безъ украшения. Четвъртитата ниша до тази фигура е запълнена
изображение на младъ светецъ, държащъ съ десната си ржка пр

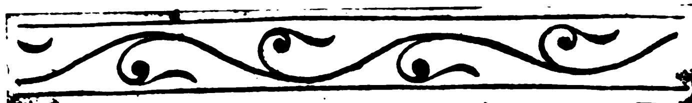

a

б

Обр. 104. — Орнаменти отъ църквица № XI.

черенъ кръстъ, а съ лѣвата — дебела, обемиста книга (обр. 103). И
ресна е дрехата му подъ хитона, съ черна яка и съ такава ивица
ржба на десния ржкавъ.

Въ сѣверната полукржгла ниша въ алтаря сж запазени дол
части (часть отъ политѣ и краката) на други фигури, — светци въ
ско облѣкло. Въ сѣверо-изто
жгълъ на алтаря, подъ четв
тата ниша, се намиратъ запа
остатъци отъ орнаменти (обр
а и *б*). По цѣлата долня час
алтарнитѣ стѣни се намира
ментъ, изобразяващъ дълга
плащъ на широки падащи г
окачена на хоризонтална пр

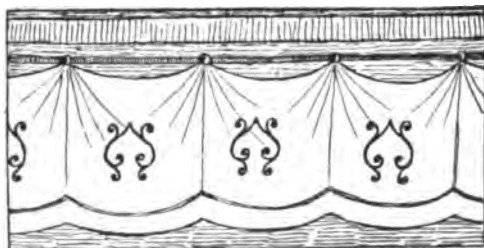

Обр. 105. — Декоративна стѣнопись отъ църквица № XI.

и украсена съ прости черни шарки (обр. 105). Въ апсидата, над
декорация, се виждатъ долнитѣ части на изображения — светц
бѣло архиерейско облѣкло (обр. 106).

Църквица № XII (обр. 107).

Намира се близо до № XI и е най-южната църквица на Трапе
Дълга е вжтрѣ 17 м. безъ апсидата, а широка 5 м. Притворътъ е

козъ голѣмъ, колкото и сжщинската църква. Въ вжтрѣшното отдѣление, на латералнитѣ стѣни, има по два изпжкнали пиластра, които сж поддържали арковия сводъ. Два пиластра, по-низки, има и на западната стѣна, отстрани на входа. Отстрани на апсидата има двѣ малки полукржгли ниши (дяконикъ и жертвеникъ). Въ жглитѣ на алтаря, съсѣдно на полукржглитѣ ниши, но на латералнитѣ стѣни, има по една плоска четвъртита ниша. Южната стѣна е много съборена, та не личи, имало ли е по външната ѝ часть пиластри. Обаче на сѣверната има такива и то въ оная часть, която съотвѣтствува на вжтрѣшното отдѣление. Първитѣ три отъ тѣхъ (къмъ изтокъ) сж много изпжкнали — квадратни въ хоризонталния си разрѣзъ. Каква е била тѣхната служба, това мжчно може да се отгатне.

Къмъ сѣверната стѣна, кждѣто сж именно тия пиластри, има при-

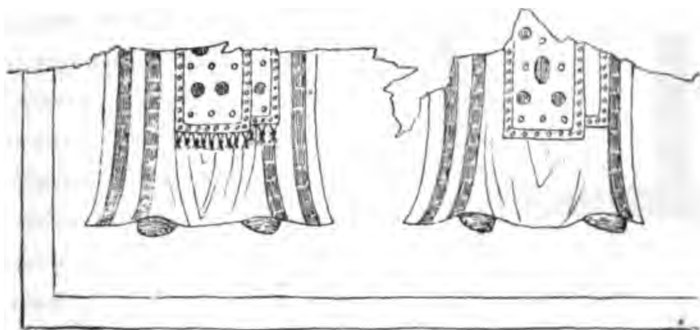

Обр. 106. — Остатъци отъ фрески отъ църквица № XI.

стройка (Д), 3.10 м. широка и 5.20 м. дълга извжтрѣ, съ входъ на западната и на източната стѣни, и съ малко, 35 см. широко прозорче до послѣдния. Тая пристройка е правена по-късно, а не едноврѣменно съ храма, което се вижда отъ самия строежъ: храмътъ е зиданъ съ хоросанъ много грижливо, когато пристройката е съ каль и е грубо правена.

Първоначално църквицата се е състояла вѣроятно само отъ сегашното вжтрѣшно отдѣление, дълго 8.50 м. Тогава притворътъ е заемалъ западната часть на това отдѣление (Б). По-късно е билъ построенъ новиятъ притворъ (С), който е служилъ вѣроятно за женско отдѣление и е ималъ входъ на сѣверната си стѣна, единственъ за цѣлата църква. Отъ сѣверо-западния жгълъ на притвора излиза зидъ (Е), съ направление къмъ юго-западъ и съ неопрѣдѣлена дължина, понеже се губи въ развалинитѣ. Църквицата е ориентирана 8° сѣверо-източно.

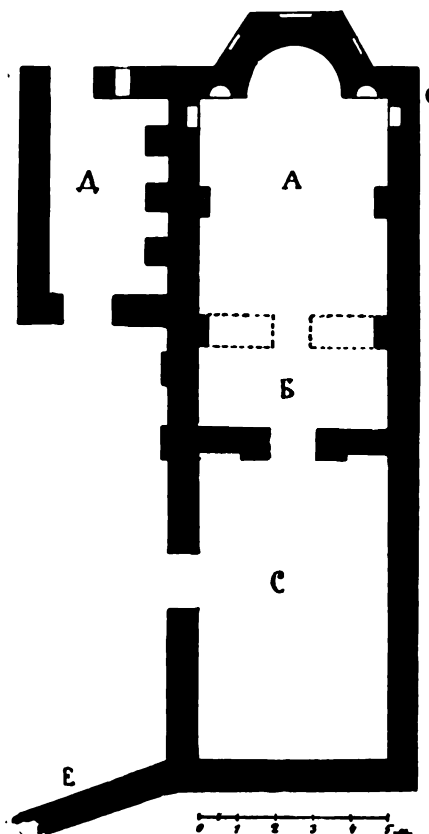

Обр. 107. — Църквица № XII.

Църквица № XIII (обр. 108).

Намира се на юго-източния
на Трапезица, близо до № V,
сѣверо-източно отъ нея, и сѣве
падно отъ № XIV. Има вжтрѣшна
жина 9.57 м. и ширина 4.37 м. Ст
й сж дебели 0.72—0.75 м., безъ
тритѣ. Притворътъ е дълъгъ 2
а централното отдѣление — 6.35
източнитѣ части на латералнитѣ
1.47 м. отъ алтарната стѣна,
слѣдитѣ на дървения 5 см. дебел
ностасъ. Въ централното отдѣлени
два пиластра, които сж поддъ
сводовитѣ арки. Пиластри (шесть
и на външната часть на южната
които затварятъ 4 плоски ниши
зюли). Пиластри ще е имало и
падната стѣна (днесъ много съб
та не личатъ), както и на сѣве
която е затрупана отвънъ отъ
ната пръсть. Входове има два: главенъ на
ната, и второстепененъ — на южната стѣна.

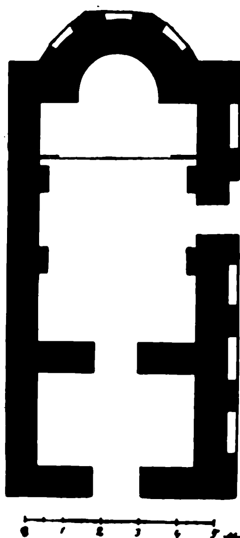

Обр. 108. — Църквица № XIII.

Въ притвора, отъ двѣтѣ страни на входа
стѣнитѣ, е имало два гроба, сега съвсѣмъ
шени. Подътъ е постланъ съ каменни плочи.
квицата е ориентирана правилно къмъ изток

Въ тая църквица, въ всичкитѣ й отдѣ
виждаме остатъци отъ фрески, които сж т
цѣнни както за изучване срѣднебългарскит
лярски военни облѣкла, така и въ техническ
ношение. Особено нѣкои отъ тѣхъ сж тъй
мателно рисувани и колорирани, че смѣло м
да се посочатъ като остатъци отъ истински
жествени произведения отъ срѣднебългарско
Колкото подозрително и да се отнасяме към
собноститѣ на прадѣдитѣ ни, колкото и

съмнѣваме въ тѣхното самостойно творчество, ние пакъ благоговѣемъ прѣдъ находкитѣ на тѣхния вѣковенъ трудъ и се удивляваме на напрѣдъка имъ. Впрочемъ живописитѣ въ № XIII и тия въ № XIV, като най-запазени, ни натъкватъ и на друго обстоятелство, достойно за отбѣлѣзване: тѣ ни убѣждаватъ въ стремлението на нѣкогашнитѣ зографи да дадатъ мѣстенъ, български отпечатъкъ на своето изкуство.

Въ притвора на църквицата има твърдѣ малко остатъци отъ фрески. Върху цѣлото лице на сѣверната стѣна въ това отдѣление сѫ изобразени три прави женски фигури въ церемониално царско облѣкло. Първата отъ тѣхъ е облѣчена въ тъмномаслинена дреха, безъ шарки; тая дреха се свършва съ щироки охрови (златни) рѫбове, украсени съ шарки и съ бисери. Втората фигура е облѣчена въ пурпурица и съ тежка мантия, тоже пурпурна. Както пурпурицата, тъй и мантията, сѫ украсени съ гѫсти голѣми златошити орнаменти, прѣдставящи концентрични крѫгове, изпълнени съ разновидни шарки. Третята фигура е облѣчена съ сѫщото облѣкло като втората, украсено тоже съ златошити орнаменти, обаче съ тази разлика, че малкиятъ крѫгъ е запълненъ съ рисунка, изобразяваща двуглавъ орелъ. И тритѣ тия фигури сѫ стѫпили върху столче, подплатено съ червенъ платъ и украсено съ златни шарки.

По цѣлото протяжение на южната стѣна (срѣщу горнитѣ образи) и върху долнята ѝ часть е изобразенъ голѣмъ арковъ триптихъ, полетата на който сѫ отдѣлени чрѣзъ тънки рисувани колонки. Въ всѣка негова часть има по едно изображение, което се вижда съвсѣмъ слабо, понеже живописьта е много изтрита. Въпрѣки това личи, че въ срѣднята часть е прѣдставенъ образътъ на св. Богородица съ Младенеца. Въ десното крило се прозиратъ контуритѣ на светецъ въ скромно царско облѣкло, седналъ на низко столче и съ рѫцѣ отпуснати на колѣнѣтѣ, смирено и благоговѣйно. Образътъ, който е красѣлъ лѣвото крило на триптиха, е билъ вѣроятно на Кръстителя, тъй като останалитѣ контурни части много напомнюватъ неговитѣ чърти. Надъ тая стѣнопись има широка червена линия, която е граница и на декорацията, що се развива надъ нея. Отъ послѣднята е останала само долнята часть, понеже на това мѣсто стѣната е съвсѣмъ малко запазена. Тукъ се виждатъ части отъ меки пурпурни обуща, които показватъ, че и на тая стѣна е имало царски образи, както и на срѣщуположната.

На западната стѣна, въ юго-западния ѫгълъ на прѣддверието, се вижда долня часть отъ схимнишка фигура. Расото на схимника е блѣдо-

портокалево, мантията — възчервена, а схимата (отъ нея се пс само долнята часть) — черна. Въ дебелината на входа, който съоб притвора съ централното отдѣление, се вижда долня часть отъ п духовникъ. Хитонътъ му е бѣлъ, свършващъ се съ широка ох ивица, украсена съ едри бисери. Върху хитона има свѣтлочерна ма

Стѣнописитѣ въ централното отдѣление сѫ по-добрѣ запа Нѣкои отъ фигуритѣ имъ сѫ почти цѣли — до шията, а на е останала и часть отъ главата. Туй обстоятелство се дължи как факта, че нѣкои отъ стѣнитѣ сѫ запазени доста високо, тъй и н мото качество на мазилката, която е много по-здрава на туй мѣст

Отъ стѣнитѣ въ това отдѣление най-запазени сѫ сѣверната и лежащата или сѣверна половина на западната стѣна. Южната е зена до 1 м. височина, точната—още по-низко. ху западната стѣна, на отъ входа, сѫ прѣдст двама светци въ тежко во началнишко облѣкло 109). И двамата сѫ въ твена голѣмина, при стоещи прави. Първия подпрѣнъ съ лѣвата си о мечъ. Тежката броня, стѣга цѣлото му тѣл състои отъ три части: гр коремна (и двѣтѣ излѣ по една часть) и подкор

Обр. 109. — Фрески отъ църквица № XIII.

която стига до слабинитѣ и е сглобена отъ продълговати четвъ жълти плакички. Отъ такива плакички сѫ сглобени и кѫситѣ р на бронята, които едва стигатъ до лактитѣ. Дрехата подъ брон зелена, съ тѣсни, закопчани рѫкави, които стигатъ до самата к Тукъ тѣ се свършватъ съ широки охрови рѫкавели, украсени съ б и шарки. На долния край дрехата има видъ на широки панталон отвори за бедрата, обградени съ широки охрови ивици. Сѫщин панталони, които се откриватъ подъ колѣнѣтѣ и сѫ опнати по митѣ на краката, сѫ нашарени съ бѣли капки, наредени гѫсто въ и наклонени посоки. Върху бронята има тъмнорозова хламида, съ ох рѫбъ, закопчана на гърдитѣ. Напрѣчно на гърдитѣ има блѣдовиол

прѣврѣзка. Обущата сѫ отъ мека материя. Светецътъ държи дълга сабя съ охрова (златна) дръжка, украсена съ орнаментална рисунка. Ножницата е червена, съ жълти пръстени и украшения. Съ десната си рѫка светецътъ е държалъ копие, отъ което се вижда само долнята часть.

Съсѣдниятъ светецъ сѫщо така държи съ едната си рѫка копие, а съ другата — запъхнатъ мечъ въ червена ножница, украсена както у прѣдшествуващия. Цѣлата броня се състои отъ една часть и е моделирана съобразно формитѣ, които покрива. По тоя начинъ ясно се очъртаватъ формитѣ на гърдитѣ, на коремната область и пр. Рѫкавитѣ (охрови) тоже сѫ отъ плакички и покриватъ само горнитѣ части на мишницитѣ. Хламидата му е червена, широка и пада надолѣ по театраленъ вкусъ. Тя е прѣвързана около шията отпрѣдъ, на гърдитѣ. Подбронената дреха е яснооливена. Панталонитѣ сѫ украсени сѫщо така както и у първия, а обувкитѣ, възтъмни, сѫ образувани отъ прѣплетени ивици. До светеца, отъ лѣво, е изправенъ щитътъ му, съ яйцевидна форма и заостренъ връхъ. По него има широка охрова бордюра, украсена съ шарки и бисери. Характерно нѣщо въ тия образи, както и въ другитѣ, що слѣдватъ слѣдъ тѣхъ, е, че у тѣхъ липсва оная неподвижность на позитѣ, която обикновено срѣщаме въ византийскитѣ изображения. Напротивъ, тукъ всѣка фигура има свое движение, което, съ разкошнитѣ и скѫпи костюми, съ изкуството, съ което сѫ третирани фрескитѣ, ги прави да стоятъ много високо както въ художествено, тъй и въ научно отношение.

До тия образи, на сѣверната стѣна и на съсѣдния пиластъръ, се намиратъ други два, тоже въ военно облѣкло. Отъ първия (обр. 110 *a*) е запазена и часть отъ лицето. Послѣднето е валчесто, младолико и безвласо, съ тънки, благородни чърти. Запазена е и часть отъ ореола около главата му (охровъ цвѣтъ). Светецътъ има стройна и енергична стойка и държи съ лѣвата си рѫка ножницата, а съ десната — дръжката на меча. Неговата броня е охрова (златна) и се различава значително отъ другитѣ. Тя цѣла е образувана отъ малки плочи, а на раменнитѣ области е украсена съ прости рисунки. Зелената му хламида е прѣвързана прѣзъ рамо (отъ лѣво на десно) и е прѣметната възъ лѣвия лакътъ. Подбронената дреха е свѣтла и подигната надъ десното бедро, което прави да се вижда подъ нея и часть отъ бѣлата риза. Панталонитѣ, съ охрови шарки, сѫ червени и изопнати. Обущата сѫ отъ тънка материя и прѣвързани подъ колѣнѣтѣ. На десното рамо, изотзадъ, е облегнатъ валчестъ щитъ, съ широка охрова бордюра, а послѣдната е изпълнена съ тъмночервени орнаменти. (Много е за вѣрване, че цвѣтнитѣ орна-

ментации по щитоветѣ, бронитѣ и пр. сѫ били емайлирани, —
гояче не може да се обясни тѣхната полихромия).

Втората фигура (обр. 110 *б*) държи високо съ десната си рѫка ко
а съ лѣвата, спусната надолѣ — разкошно украсенъ тъмночервенъ ш
Бронята на тая фигура е подобна на прѣдидещата и е високо
вързана подъ мишницитѣ съ зелена прѣврѣзка. Хламидата е чер
съ единия си край наметната върху лѣвия лакътъ. Дрехата подъ
нята е блѣдооливена съ хубави рѫкави и приятни гънки на пол
Панталонитѣ сѫ черни и опнати, а обущата — възжълти. Лѣвата
държи огроменъ валчестъ щитъ, прѣдставенъ въ пъленъ профилъ

а *б*

Обр. 110. — Фрески отъ църквица № XIII.

богати украшения Тая фигура, макаръ да е поврѣдена въ долнята ча
не губи никакъ отъ своето художествено значение.

Образътъ, що краси лицето на първия пиластръ, както и слѣдващ
слѣдъ него образи, надминаватъ изброенитѣ по-горѣ по сила, контр
и сочность на боитѣ. Поради тѣсната плоскость на пиластра, образ
върху него (обр. 111) не е пъленъ въ широчината си. Неговата броня
цѣлата подпоясна часть е отъ едно парче а въ мишницитѣ и въ
нята си часть е сглобена отъ плакички. Прѣзъ кръста е прѣпасанъ тѣ
металически коланъ. Подбронената риза е свѣтлочервена съ зла

ржбове по изрѣзитѣ около бедрата. Панталонитѣ, които се подаватъ само подъ колѣнѣтѣ, сж опнати и нашарени съ охрови шарки. Обущата сж отъ мека материя, на ивици, кръстомъ прѣплетени и контурнирани съ дебели червени линии. Задъ лѣвото рамо и малко отстрани се подава часть отъ елипсовиденъ щитъ, разкошно украсенъ съ шарки, бисери и злато.

Пространството между първия и втория пиластри е запълнено съ два образа, пакъ въ военно облѣкло. Първиятъ отъ тѣхъ (обр. 112) съ спуснатата си десна ржка държи копие, а съ лѣвата — мечъ въ ножница. Бронята е подобна като на прѣдшедствуващия; хламидата е червена, прѣвързана прѣзъ рамо и метната възъ лѣвия лакътъ. Подбронената риза е блѣдооливена, съ хубави гънки въ политѣ, но съ още по-хубави на ржкавитѣ. Послѣднитѣ се свършватъ до китката съ широкъ охровъ ржбъ (ржкавели), украсенъ съ орнаменти и бисери. Нозѣтѣ му се откриватъ доста и сж облѣчени съ тѣсни панталони, нашарени съ охрови шарки. Обувкитѣ сж отъ сжщия фасонъ като на първия, но портокалеви по цвѣтъ. Вториятъ образъ (обр. 113) е типиченъ по своята монументална, горда поза, въ боитѣ си е по-изтритъ и днесъ има повече силуетенъ видъ. Съ десната ржка държи дълго копие, а съ лѣвата — украсенъ мечъ. Бронята у него е охрова (златна) и цѣла е образувана отъ сглобени плочици. Дрехата надъ нея е червена, ржкавитѣ — съ охрови ржкавели, украсени съ гжста орнаментика, а политѣ—съ отвори, контурнирани съ широки охрови (сърмени) надшивки. Панталонитѣ сж опнати съ охрови шарки, а обущата (подобни на прѣдшествуващитѣ) — тъмножълти. Възъ бронята е наметната червена хламида, която отъ двѣ страни се спуща надолѣ и покрива цѣлото тѣло, та му дава по-импозантенъ видъ.

Обр. 111. — Фреска отъ църквица № XIII.

Обр. 112. — Фреска отъ църквица № XIII.

Върху западната стѣна, срѣщу алтаря, въ десно отъ входа, се намиратъ други военни образи. Тѣ сж запазени само отъ коремната область надолѣ, а нѣкои отъ тѣхъ — и по малко. Важно обстоятелство

при тѣхъ е, че орнаментацията на дрехитѣ е по-изобилна и по-сложі Ако да не бѣха много еднакви въ боитѣ съ първитѣ, можеше да допусне, че произхождатъ отъ ржката на другъ живописецъ. На обра до самия входъ е запазена само долнята часть. Отъ него се виж часть на бѣла мантия, съ широкъ тъмножълтъ ржбъ, украсенъ

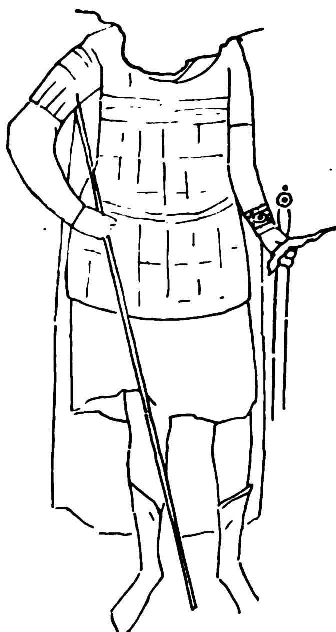

Обр. 113. — Фреска отъ църквица № XIII.

бисери и скжпоцѣнни камъни. Подъ нея подава долнята часть на червена дреха, коя има златни крайща, украсени съ прости шарі Панталонитѣ сж свѣтли, съ червени украшені а обущата — тъмножълти, образувани о ивици, прѣплетени кръстомъ. Подава се и до ниятъ край на червена ножница, украсена охрови шарки, а така сжщо и зеленъ щитъ бисери по ржба и съ орнаментална рисуні Подобни сж и останкитѣ отъ образи, кои се намиратъ въ съсѣдство съ описания, южната стѣна (обр. 114). {Останалата час на църквицата е зографисана съ образи светци и съ чисто декоративни мотиви. Вър източния пиластъръ на сѣверната стѣна намира долнята половина на светецъ въ ц ковно облѣкло. Отъ положението на крака му (боси и обути въ сандали, прѣвързани

Обр. 114. — Фрески отъ църквица № XIII.

глезенитѣ) се вижда, че той стои обърнатъ малко въ лѣво, а отъ гънкитѣ, що сж на прѣдната часть на жълтата мантия, личи, че ржцѣтѣ сж дигнати за молитва. Мантията, както и хитонътъ подъ нея, сж безъ украшения. Върху срѣщуположния пиластъръ се намира другъ светецъ. Той сжщо така е облѣченъ простичко, съ бѣлѣзникавъ хитонъ, и стои правъ върху багрено възглавие.

Въ алтаря, по апсидната и прилежащитѣ ѝ стѣни, има остатъци отъ други образи, които въ техническата си изработка прѣвъзходствуватъ прѣдидещитѣ. Тукъ е имало образи на светци въ архиерейско облѣкло. Единъ отъ тия образи се намира на сѣверната стѣна (обр. 115). Облѣклото му се състои отъ ясножълта мантия възъ оливенъ хитонъ, омофоръ и епатрахилъ, послѣднитѣ украсени съ шарки и съ бисери. Срѣщу тоя образъ (на южната стѣна) се намира другъ, а съсѣдно съ последния, на източната стѣна—трети. Мантията на втория (обр. 116 *а*) е червена, а дрехата подъ нея — бѣла. Омофорътъ и епатрахилътъ сж по-прости въ сравнение съ прѣдидещитѣ. Третиятъ образъ (обр. 116 *б*) е пакъ съ червена мантия, която отстрани достига до колѣнѣтѣ. Дрехата подъ нея е ясножълта. Сжщиятъ цвѣтъ иматъ омофорътъ и епатрахилътъ, обаче първиятъ е безъ, а вториятъ съ украшения.

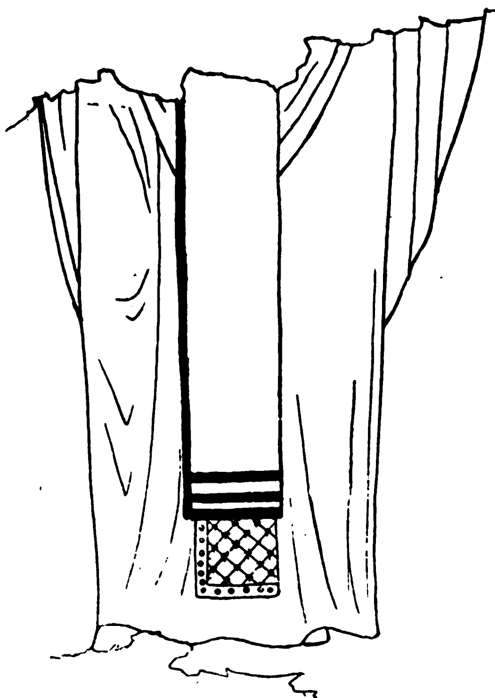
Обр. 115. — Фреска отъ църквица № XIII.

Такива зографии е имало и на източната стѣна. Частитѣ, останали отъ тѣхъ, сж съвсѣмъ незначителни. Въ апсидата е имало образи на двама светци въ архиерейско одѣяние, но отъ тѣхъ сж останали само долнитѣ части (обр. 117). Това сж поли на бѣли хитони, съ отвѣсни широки черни ивици. Омофорътъ е бѣлъ, а епатрахилътъ жълтъ, съ шарки и бисери. Въ срѣдната часть на апсидата е имало изображение въ царско облѣкло. Останали сж отъ него само червенитѣ обуща и часть отъ жълти (златни) поли на багреница (обр. 118).

Всичкитѣ образи въ църквицата сж рисувани върху фонъ съ чер
синь цвѣтъ, който държи цѣлото пространство на стѣнитѣ чакъ до
лѣнната часть на фигуритѣ, а надолѣ той става тъмноохровъ. Една
двѣ фигури, споредъ мѣстото, дѣто се намиратъ, образуватъ таб
корнизирано съ доста широка червена ивица, раздѣлена отъ фона
бѣла линия. Фигуралнитѣ фрески стоятъ на разна височина въ

а *б*

Обр. 116. — Фрески отъ църквица № XIII.

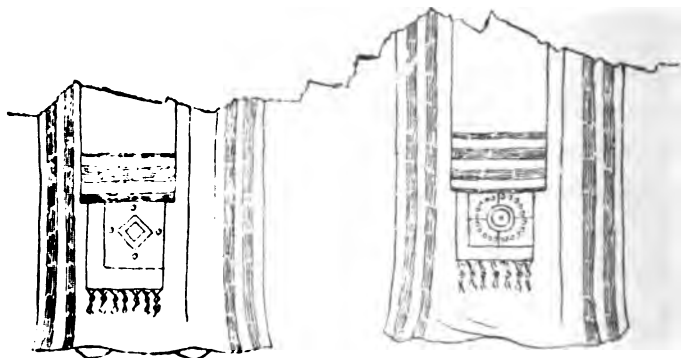

Обр. 117. — Фрески отъ църквица № XIII.

нитѣ части на храма. Така, въ юго-западния жгълъ тѣ доближаватъ до земята, въ другитѣ части стоятъ по-високо, а пространството подъ тѣхъ е изпъстрено съ разноцвѣтни начупени линии.

Декоративнитѣ стѣнописи, които запълватъ широчинитѣ на пиластритѣ, а въ нѣкои мѣста и стѣнитѣ до тѣхъ, сж комбинации на геометрически форми. Интересна е тоже орнаменталната декорация, изобразена всрѣдъ полето на първия пиластъръ, отлѣво до алтаря. На горнята ѝ часть се вижда буква Н (обр. 119).

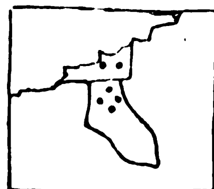

Обр. 118. — Фресковъ фрагментъ отъ църквицата № XIII.

Особенъ родъ декоративна стѣнопись ни даватъ прѣднитѣ лица на пиластритѣ (обр. 120). Тая стѣнопись заема цѣлото прѣдне лице на послѣднитѣ и е затворена въ широки керамидени или карминени

Обр. 119. — Декоративна стѣнопись отъ църквица № XIII.

а

б

Обр. 120. — Орнаменти отъ църквица № XIII.

линии. Въ основата си декорацията е еднаква, а варира само въ подробноститѣ. Тя прѣдставя охрови или червени широки кржгове (вѣнци), които затварятъ червени кръстове. Кржговетѣ сж единъ надъ другъ по продължението на пиластъра, съединени съ едноцвѣтна широка линия, а други хоризонтали излизатъ отъ тѣхъ напрѣчно. Въ полетата, които послѣднитѣ образуватъ съ кржговетѣ, сж прѣдставени половина

кръстове, наредени единъ подъ другъ по отвѣсния ржбъ на деко
цията. Въ нѣкои случаи тия кръстове смѣнятъ цвѣта си — зелен
червенъ. Общиятъ фонъ на декорацията е бѣлъ.

Църквица № XIV (обр. 121)

Намира се на юго-източната часть на Трапезица, дѣто теренътъ
наклонява доста стръмно къмъ крѣпостната скала, тъкмо на изтокъ
№ V. Това, което отличава тази църквица, е нейната строга правилно
акуратностьта на изработката й и добритѣ ст
телни материали. Зидоветѣ сж отъ ломенъ кам
и чистъ хоросанъ, а въ долния край сж отъ
вилни четвъртити блокове (отъ бигоръ).

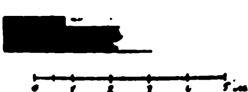

Обр. 121. — Планъ на църквица № XIV.

Църквицата има четири отдѣления: алт
сжщински храмъ и два притвора. Общата й д
жина е 15 м. (вжтрѣшно и безъ апсидата)
широчината — 4·50 м. (тоже вжтрѣшно). Външн
зидове сж дебели 0·90 м. и отъ тѣхъ по-запаз
сж сѣверниятъ и източниятъ, когато южният
западниятъ сж много пострадали, дори посл
ниятъ въ южната часть съвсѣмъ липсва. Въ сжщ
ския храмъ има на латералнитѣ стѣни по два
ластра за поддържане на сводовитѣ арки. Пилас
има и на външната страна на зидоветѣ — лич
само тия, що сж на сѣверната и източната ст
Единъ такъвъ има и отстрани на входа, ко
съобщава двата притвора. Въ лѣво до апсид
има малка полукржгла ниша, а до нея, върху
верната стѣна, четвъртито долапче, отъ коет
останала само долнята часть. Входъ има единъ
сѣверния зидъ на външния притворъ. Прави
чатление, че входътъ е много широкъ (2.50 м.), отъ което може д
заключи, че той е билъ просто единъ отворъ, а самата врата на ц
квицата се е намирала на стѣната, която отдѣля двата притвора. Ц
квицата е ориентирана 30° сѣверо-източно.

Стѣнната мазилка е отчасти запазена по сѣверната и източната ст
когато по останалитѣ стѣни тя е съвсѣмъ разрушена и измита отъ з
доветѣ. Стѣнописитѣ на вжтрѣшното прѣддверие ни даватъ образи
духовници, облѣчени въ портокалеви, тъмни и възсинкави тоги и об

въ черни или охрови (жълти) обуща. Най-запазенъ е образътъ, който се намира въ четвъртитата ниша, срѣщу входа (табл. VII 2). Горнята му одежда е червена мантия съ жълти ржбове. Отъ гънкитѣ на тази дреха се вижда, че десната ржка е била дигната за молитва, а лѣвата е държала книга, отъ която е останалъ само долниятъ край съ думата канонı. Дрехата подъ мантията е зелена и съ много широка ивица на долния край, украсена съ карминени квадратчета. Чорапитѣ сж червени, а обущата — жълти, отворени отпрѣдъ и закопчани надъ глезенитѣ. Отвѣсно, по височината на нишата, сж нарисувани два орнамента, прости по концепция, но изящни по колоритъ. Нарисувани сж върху охровъ фонъ съ черна и червена боя и прѣдставятъ вълнообразна линия, съ завити клончета въ извивкитѣ (обр. 122). Подъ фигуралнитѣ живописи има друга декорация, която стига до пода. Прѣдставя голѣми правожгълници, изпълнени съ червена, синя, кафява и др. бои, работени така, че да даватъ илюзия на полирани разноцвѣтни мрямори.

а *б*
Обр. 122. — Орнаменти отъ цьрквица № XIV.

Централното отдѣление е по-богато откъмъ стѣнописни находки. Върху западната стѣна, на лѣво отъ входа, се намиратъ части отъ двѣ фигури въ разкошни царски облѣкла (обр. 123). Образътъ отлѣво е по-малко запазенъ. Облѣклото е: отгорѣ тъмночервена дреха, съ свѣтълъ край само въ долнята часть; дрехата е украсена съ много широка жълта ивица. Въ ржбоветѣ си ивицата има два реда едри бисерни зърна и скжпоцѣнни камъни. Изотзадъ се подава долниятъ край на горня дреха (мантия), съ едро бисерно зърно на края. Обущата сж червени и едва се виждатъ изъ подъ дрехата. Втората фигура е облѣчена въ свѣтла пурпурна дреха, която се завършва на долния край съ широка златна ивица, украсена съ скжпоцѣнни камъни както и

горѣописаната. Такава ивица има и отпрѣдъ. Освѣнъ това на дес бедрена часть има квадратна охрова нашивка, украсена съ бисер на лѣвата — друга, щитовидна. Подобни нашивки иматъ нѣкои ви тийски императрици (Теодора и Зоя) върху плакитѣ на Констант Мономаховата корона отъ XI в., която се пази въ Пещенския муз Надъ пурпурицата се виждатъ долни прѣдни крайща на чер

Обр. 123. — Фрески отъ църквица № XIV.

мантия, чиито отвѣсни прѣдни ржбове (отъ сърма) сж изпъстрен два реда бисерни зрънца и съ скжпоцѣнни камъни. Обущата тая фигура сж отъ червенъ платъ. Както тая, тъй и прѣдидещата гура, стоятъ върху низки охрови (златни) столчета, украсени съ бисери и камъни. Тия столчета отгорѣ сж подплатени съ мека, к фена материя.

[1]) Schlumberger, Un empereur byzantin du dixième siècle — Niciphore Pl стр. 517, 523.

Върху съсѣдната стѣна, по цѣлото пространство между жгъла и първия пиластръ, се намиратъ портретни изображения на други три свѣтски фигури—двѣ жени и единъ мжжъ (обр. 124). Първата фигура, женска, е облѣчена въ тъмнооливена дреха, която се спуща почти доземѣ. На долния край тая дреха има широка охрова ивица, цѣла украсена съ бисери и скжпи камъни. Надъ тая дреха има червена мантия, съ охровъ ржбъ по крайщата. Обущата сж червени и така изкусно нарисувани, че въ тѣхъ се чувствуватъ анатомическитѣ форми на краката. Стоещата до нея фигура е облѣчена по сжщия начинъ, само че цвѣтътъ на долнята дреха е блѣдозеленъ. Обущата сж тоже червени. Най-интересенъ е третиятъ образъ, вѣроятно на нѣкой царь. Облѣклото е: кжса червена (пурпурна) дреха, подобна на официалната пурпурица, на която краятъ свършва малко по-долѣ отъ колѣнѣтѣ. На това мѣсто тя е обточена съ широка охрова (златошита) ивица, чийто горенъ ржбъ е изрѣзанъ на извивки. По ржбоветѣ си ивицата е украсена съ едри бисери, а въ пространството между тѣхъ — съ бисери и скжпи камъни. Горнята дреха има хубавъ зеленъ цвѣтъ, като да е отъ кадифе. Ржкавитѣ ѝ сж пришити малко изотзадъ и падатъ отвѣсно. Тая дреха има охрови ивици по всичкитѣ ржбове. Ржбоветѣ по ржкавитѣ и на долния ѝ край сж особно широки и украсени съ кафяви шарки. Златошита украса, съ бисери и скжпоцѣнни камъни, има и на горния край, на гръдната часть около шията. Подъ тия дрехи се виждатъ долнитѣ части на опнати панталони. Обущата сж високи и широки на горния край. Облѣклото и на тритѣ тѣзи царски особи е домашно. Въ тия стѣнописи виждаме костюмната обстановка на царска фамилия въ обикновени, неофициални дни. А понеже примѣри отъ подобни изображения сж голѣма рѣдкость, то настоящитѣ иматъ голѣмо значение за костюмния битъ отъ срѣднитѣ вѣкове.

Обр. 124. — Фрески отъ църквица № XIV.

По-нататъкъ слѣдва друго изображение, което се намира на прѣднята страна на първия пиластъръ и прѣдставя духовно лице (обр. 125). Отгорѣ носи дълга тога, която пада на дълги дипли къмъ земята. Изподъ

нея се подава долниятъ край на черенъ хитонъ, който стига до гл
нитѣ. Върху останалата часть отъ стѣната, между първия и втория
ластри, сж били изобразени три фигури, отъ които първата и вто
сж въ царски дрехи, а третята въ схимнишки. Отъ тѣхъ сж оста
само малки части. По останалитѣ части на сжщата стѣна личатъ сл
отъ други фигурални изображения, обаче отъ тѣхъ не може да
разбере нищо. Всичкитѣ образи, които описахме, сж рисувани въ
тъмнозелено поле.

Въ централното отдѣление на църквицата сж запазени части
орнаментална декорация, която е за
вала дебелината на пиластритѣ и
пизюлитѣ (табл. VIII 1-2 и обр. 126).
се отличава сжществено отъ декорац
въ другитѣ църквици както по ко
зиция, така и по колоритъ. Орнаментитѣ сж рисувани съ черно и съ червено върху жълто (охрово) поле.

Обр. 125. — Фреска отъ църквица № XIV.

Църквица № XV.

Намира се въ централната часть на Трапезица, близо до сѣверо-западния зидъ. Тя е най-малка отъ всички църквици на Трапезица. Основитѣ ѝ сж заринати въ купищата камъни и сж обрасли въ бурениякъ, та е невъзможно да се снеме точниятъ ѝ планъ. Запазенитѣ ѝ зидни части сж дори безъ мазилка — всичко е сринато, при всичко че очевидци, които сж имали случай да видятъ разкопанитѣ църквици наскоро слѣдъ разкопкитѣ, сж забѣлѣзали остатъци отъ живопись и по нея. Ориентирана е 10° градуса юго-източно.

Обр. 12
Орнамент
църквица

Църквица № XVI (обр. 127).

Намира се въ централната часть на Трапезица, юго-източно отъ прѣдидещата. Тя днесъ тоже е почти съв-

съвсѣмъ разрушена, но все пакъ планътъ ѝ може да се установи. Бие въ очи особната форма на апсидата, която е увеличена посрѣдствомъ едно правожгълно пространство съ двѣ полукржгли ниши. Въ лѣво и десно отъ апсидата, близо до жглитѣ на източната стѣна, се намиратъ още двѣ полукржгли ниши. Стѣнитѣ сж дебели 1.10 м. и сж здраво зидани. Пиластри има само отвънъ. Общитѣ размѣри на църквицата вжтрѣшно сж: 8·50 м. дължина на 5.30 м. ширина. Ориентирана е на 11° градуса юго-източно.

Църквица № XVII (обр. 128).

Намира се сѣверно отъ № XVI. Вжтрѣшнитѣ ѝ размѣри сж 10·50 м.

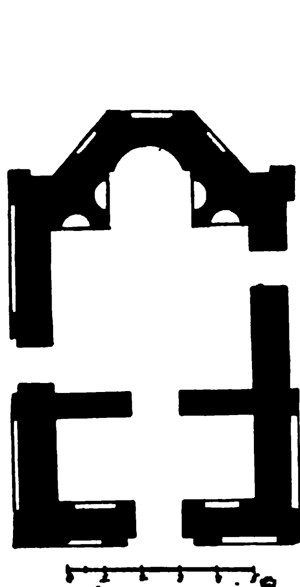

Обр. 127. — Планъ на църквица № XVI.

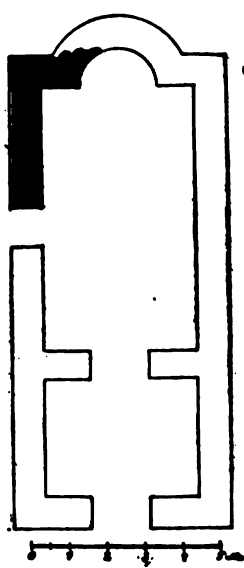

Обр. 128. — Планъ на църквица № XVII.

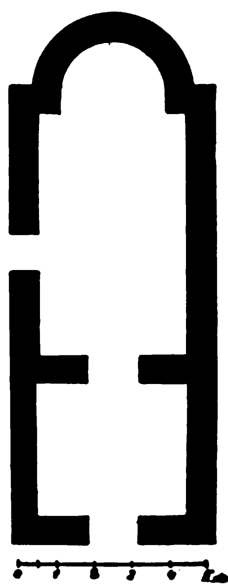

Обр. 129. — Планъ на църквица № XVIII.

дължина на 4 м. ширина. Стѣнитѣ отвънъ сж имали пиластри, но днесъ сж много разрушени, та послѣднитѣ личатъ само въ сѣверо-източната часть на храма. Ориентирана е 12° градуса юго-източно.

Прѣзъ 1903 год. зидоветѣ на тая църквица бѣха запазени 1 м. високо, съ остатъци отъ живопись, която днесъ съвсѣмъ е изчезнала. Най-долѣ се виждаше имитация на разноцвѣтни мряморни плочи. Върху тая декорация личеха слѣди отъ фигурални изображения, отъ които бѣха останали само долнитѣ части отъ образи на светци — духовници и военни. Въ притвора се виждаха кокалести крака на отшелникъ. Въ централното отдѣление, на стѣната срѣщу алтаря, отъ десно на входа

се виждаха нозѣтѣ на другъ светецъ, обути въ низки черни обувки. апсидната стѣна имаше сжщо остатъци отъ светци въ архиерейс облѣкло, отъ които бѣха запазени само долнитѣ части на бѣли хитони, нашарени съ широки отвѣсни черни ивици. Изобщо тѣхнс облѣкло е сжщото както на светцитѣ въ апсидата на № XIII.

Църквица № XVIII (обр. 129).

Намира се сѣверо-източно отъ № XVII и сѣверо-западно отъ № Тя е малка, тѣсна и продълговата (10·50 м. дължина на 4 м. шири вжтрѣшно безъ апсидата) и е зидана съ ломенъ камъкъ и хороса Бие въ очи голѣмата широчина — 2·80 м. — на апсидата ѝ, която г това прѣдставя повече отъ полукржгъ (дълбочина 1·90 м.). Ориентира е правилно къмъ изтокъ. Отъ мазилката на църквицата нищо не останало, обаче очевидци твърдятъ, че слѣдъ разкопкитѣ тя б добрѣ запазена заедно съ живописьта върху нея.

Разни прѣдмети отъ Трапезица.

При послѣднитѣ разкопки сж намѣрени, и то главно въ гроб цитѣ на църквицитѣ, разни вѣщи, църковни, граждански и военни, ко сега се съхраняватъ въ Народния музей въ София. Ето списъкътъ по-главнитѣ прѣдмети:

1. Оловенъ четирикриленъ кръстъ, високъ 8 см., широкъ 6 см дебелъ 1 см. Въ централната му часть има релиефенъ образъ на С сителя, прѣдставенъ правъ, благославящъ съ двѣ ржцѣ; около него, крайщата на крилата на кръста, се намиратъ кржгове съ образи (стове) на светци — вѣроятно на евангелиститѣ. На долнята часть кръста се намира издатъкъ и дупка — вѣроятно мѣсто за закрѣпван на кръста върху дръжка.

2. Оловенъ четирикриленъ кръстъ. По направа и по качество образитѣ върху лицевата си страна този кръстъ стои по-долѣ отъ прѣ идещия. Въ централната часть е цизелиранъ съ острие образътъ правъ светецъ.

3. Голѣмъ четирикриленъ кръстъ, вѣроятно отъ кубе на църкви понеже е масивенъ. Крайщата на крилата сж чувствително разшире вдлъбнати и съ топчици въ жглитѣ. Кръстътъ е кованъ и нѣма никак украшения. На долня край е прикована дръжка, малко завита.

4. Часть отъ мѣдна позлатена бордюра съ релиефни образи светци въ квадратни пространства. Вѣроятно това е часть отъ покри на подвързия или отъ облицовка на икона.

5. Фрагментъ отъ едно „Погребение Христово“ — скулптурна работа отъ слонова кость. Запазени сж образитѣ на двама плачещи апостоли — съ хубаво изражение и прѣвъзходна анатомическа моделация. Драпериитѣ — тоги, мантии и пр. — сж тоже изкусно третирани и вѣрно прѣдадени.

6. Металически апликации отъ църковни мобили, а може би и отъ погребални ковчези, изобразяващи торсове на лъвчета, възпроизведени условно съ рѣзко стилизирани форми.

7. Тухлени части съ остатъци отъ текстове. Послѣднитѣ сж писани небрѣжно съ острие върху тухлитѣ прѣди изпичането имъ.

8. Пръстени, дамски и мжжки. Такива сж изкопани доста, между които единъ бронзовъ позлатенъ, а останалитѣ бронзови.

9. Гривни — една отъ мѣдь (два тела, навити около общата си ось), а останалитѣ отъ стъкло (сърча). Стъкленитѣ сж всички сини — за възрастни и за дѣца.

10. Ситни стъклени мъниста за огърлици. Обикновено сж червени, а рѣдко зелени или сини. По форма тѣ не се различаватъ отъ тия, що

а *б*

Обр. 130. — Керамични сждове отъ Трапезица.

селянкитѣ и днесъ употрѣбяватъ въ накититѣ и шевицитѣ си.

11. Кухи топчести копчета отъ бронзъ. Тѣ иматъ дръжка съ дупчица, за която сж се пришивали.

12. Разни желѣзни прѣдмети (шпори, връхъ отъ копие, части отъ колани и др.).

13. Керамични сждове. Какви сж били керамичнитѣ находки при разкопкитѣ, не ни е извѣстно. При една случайна разкопка азъ самъ намѣрихъ голѣма купчина отъ грънчарски домашни сждове и между тѣхъ части отъ една паница и едно гърненце, отъ които можахъ да възпроизведа въ рисунка цѣлия имъ видъ (обр. 130). Както се вижда отъ репродукциитѣ имъ, тѣ иматъ сжщата форма, каквато на-

мираме и въ днешното грънчарство. Гърненцето е отъ печена глин
безъ глечь, а паницата е отъ сжщата материя, но гледжосана извжт

Парчетата грънчарски издѣлия, които намѣрихъ, сж повече покр
пакъ съ глечь, но освѣнъ това тѣ сж нашарени съ разни рисунки,
правени съ остъръ връхъ върху суровата още глина. Парчета отъ
дове съ такива украшения се намиратъ доста много навсѣкждѣ
църквицитѣ. Заслужаватъ внимание и глиненитѣ тржбички (обр. 1
широкитѣ части на които сж сжщо гледжосани и които сж служ
за декорация по стѣнитѣ.

III. Архитектуренъ типъ на църквитѣ.

За сега сме въ положение да се занимаемъ само съ църков
архитектура на Трапезица, тъй като за гражданската нѣмаме нужн
данни, които що-годѣ да ни освѣтлятъ и върху нейнитѣ особно
Наистина по сѣверо-източната половин
Трапезица се виждатъ основи на граж
ски постройки и междусъсѣдски стѣни,
гѣ въ по-голѣмата си часть сж затру
отъ изкопаната пръсть отъ близкитѣ
квици и купища съ каменяци, или пъкт
обрасли въ буйни и непроходими хр
поради което е невъзможно да се пра
систематични изучвания върху тѣзи
тройки, прѣди тѣ да бждатъ достат
разкрити чрѣзъ разкопки.

Обр. 131. — Глинени тржбички отъ Трапезица.

Макаръ църквицитѣ въ отдѣлнит
подробности да се отличаватъ една
друга, въ основнитѣ си чърти всички се подчиняватъ на е
типъ, прѣдставенъ чрѣзъ най-старата търновска църква — Св.
митъръ. Всичкитѣ сж правожгълни и раздѣлени на три отдѣле
алтарь, сжщински храмъ и притворъ. Обаче три църквици (№
VIII и XIV) прѣдставятъ по-сложенъ архитектуренъ типъ, понеже и
отвънъ втори притворъ (№ XIV на западната страна, а № VIII –
западната и южната). Слѣдователно тѣзи три църквици сж отъ тип
Св. Петъръ и Павелъ въ Търново и на Рождество Христово (извѣ
само съ името „Христова") въ Арбанаси.

.Стѣнитѣ на нѣкои църквици сѫ равни, а на други (както е напр. въ № IV и VIII) тѣ сѫ разчленени посрѣдствомъ широки колкото стѣнната дебелина пиластри, които биватъ или само на външната, или само на вѫтрѣшната страна или на двѣтѣ страни на стѣнитѣ. Прѣдназначението на пиластритѣ е двояко, споредъ мѣстото, дѣто се намиратъ. Когато сѫ въ вѫтрѣшностьта на храма, тѣ иматъ назначение на контрафорси — да поддържатъ църковния сводъ чрѣзъ сводови арки; а когато сѫ отвънъ, тѣхната служба не е толкова практическа, колкото естетична. Така, тѣ затварятъ плоски ниши (фериди), което нѣщо се вижда не само въ по-запазенитѣ църквици на Трапезица, но и въ други търновски църкви като Св. Петъръ и Павелъ, Св. 40 Мѫченици и Св. Димитъръ.

Освѣнъ полукрѫглитѣ ниши въ алтарнитѣ ѫгли (дяконикъ и жертвеникъ) въ една църквица (№ X) има такива ниши и въ кюшетата на сѫщинския храмъ, срѣщу алтаря. Ясно е, че послѣднитѣ сѫ имали нѣкакво специално прѣдназначение, тъй като въ църквицата № X тѣ съдържатъ образи на свѣтски особи. Освѣнъ пиластритѣ и тѣзи фериди, никакви други архитектурни форми и украшения не отрупвать крайната простота на малкитѣ храмове.

За отвѣсния разрѣзъ на църквицитѣ отъ Трапезица ще трѣбва да сѫдимъ по запазенитѣ въ Търново и другадѣ съврѣменни на тѣхъ църкви, тъй като самитѣ тѣ, както казахме, сѫ разрушени въ горнитѣ си части. Като най-близки аналогии се явяватъ въ случая църквитѣ въ Арбанаси. Както тѣзи послѣднитѣ, така и трапезишкитѣ сѫ били вѣроятно засводени съ полукрѫгли сводове, които сѫ били или равни, или прѣсѣчени отъ напрѣчни арки. Куполи, както и въ повечето отъ арбанашкитѣ църкви, трѣбва да сѫ липсвали. Въ плана имъ поне не сѫществуватъ бѣлѣзи, които да указватъ на куполни конструкции.

При изработване на общия планъ и при строежа на нашитѣ църквици сѫ се вмъкнали нѣкои типични особности, които могатъ да се обяснятъ не толкова съ личния вкусъ на хората, колкото съ духа на епохата — размирна и воинствена, пълна съ несигурность и изненада. Такива особности сѫ: масивни стѣни, нехармонизирани съ малкитѣ размѣри на църквицитѣ, и липса на достатъчно освѣтление въ вѫтрѣшностьта. Този начинъ за строене се е употрѣбявалъ и по-късно, прѣзъ епохата на турското владичество, когато условията за живота били още по-влошени, та населението било заставяно да строи въ земята. Вѫтрѣшностьта се освѣтлява чрѣзъ малки сводести прозорчета. Срѣщатъ се и тѣсни отвѣсни отвори (мазгали), които най-ясно говорятъ за духа на врѣмето.

Въ църквицитѣ се е влизало прѣзъ входове, отъ които главнитѣ намиратъ на западната стѣна на постройката. Други входове е имало сѣверната или южната стѣни, а въ нѣкои случаи и на двѣтѣ. Интер сенъ фактъ за отбѣлѣзване е, че църквицитѣ, построени на сѣверн половина на Трапезица, иматъ втория си входъ на сѣверната стѣ когато пъкъ построенитѣ на южната половина иматъ втория си вхо на южната стѣна. Това обстоятелство се намира сигурно въ свръзка растежа на крѣпостьта и въ зависимость отъ изходитѣ и пѫтища които водятъ къмъ нея. И дѣйствително явно е, че сѣвернитѣ входо сочатъ къмъ посока на едноименния крѣпостенъ входъ, за който захме, че се намира при кулата въ сѣверния клинъ, а южнитѣ — къ южнитѣ крѣпостни изходи.

Градежниятъ материалъ на зидоветѣ се състои отъ ломени камъни тухли, зидани съ обикновенъ варовъ разтворъ. Понѣкога за цокли употрѣбявани и правоѫгълни, повечето бигрови блокове, доста голѣ и спояvани тоже съ хоросанъ. Стѣнитѣ сѫ подравнявани съ дърве греди, слѣди отъ каквито забѣлѣзваме въ нѣкои отъ църквицитѣ. Р валинитѣ на близкия Никюпъ (Nicopolis ad Istrum) тоже сѫ дали и биленъ материалъ за застрояването на Трапезица. Тоя материалъ не само градеженъ, но и декоративенъ: колони, бази, капители, фризи стѫпала. Никюпъ е далъ материалъ и за другитѣ нужди на църквицит прѣстолни плочи, подставки за тѣхъ и пр., каквито виждаме разхвъ ляни изъ църквицитѣ.

Настилката на подоветѣ е или отъ неправилни плочи, безъ никак спойка, или отъ квадратни тухли, а въ единъ случай (въ църкви № V)—отъ мозаика. Нѣкои отъ църквицитѣ изглеждатъ (напр. № XI че сѫ имали подници (зимници) — иначе не може да се обясни извъ редно голѣмата дълбочина, на която достигатъ основитѣ на стѣнит

За вънкашната естетична украса на стѣнитѣ сѫ били употрѣбява разни материали. Най-първо за тая цѣль сѫ си служили съ тухла като сѫ образували цвѣтни линии и прости меандри около прозор и входове, главно по сводовата имъ часть. Най-често декорацията е получила чрѣзъ насочване на тухлитѣ къмъ арковия центъ За да се съживи още повече външната декорация на прозор врати и ниши, употрѣбявани сѫ и други материали, а именно ку глинени трѫби, дълги около 20 см., завършени съ разлатъ (крѫгов или кръстовиденъ разширенъ край (обр. 131). Тия трѫби или има естествения си глиненъ цвѣтъ, или пъкъ сѫ боядисани (гледжосан

зелено, по-рѣдко оранжево, и сѫ били зазиждани по арковитѣ линии на прозорци и врати. Многото екземпляри, които срѣщаме въ развалинитѣ на църквицитѣ, показватъ голѣмото имъ употрѣбение За да имаме идея за ефектитѣ, които сѫ произвеждали тѣзи украшения, както и за начина на нареждането имъ, трѣба да се обърнемъ къмъ нѣкои отъ позапазенитѣ отъ старо врѣме църквици въ Търново, като Св. 40 Мѫченици, Св. Димитъръ и Св. Петъръ и Павелъ, външнитѣ стѣни на които сѫ украсени съ тоя родъ декоративни материали[1]).

Прави впечатление фактътъ, че църквицитѣ на Трапезица изобщо не спазватъ правилото за ориентация на източно-православния храмъ, пъкъ освѣнъ това и не сѫ еднакво ориентирани. Тия, що сѫ близо и по протяжението на южния, юго-източния и сѣверо-източния крѣпостенъ зидъ, сѫ ориентирани, повече или по-малко, къмъ с.-изтокъ, а другитѣ, що сѫ по централната часть на Трапезица — къмъ ю.-изтокъ. Само три църквици сочатъ съ осьта си точно къмъ изтокъ (№ V, XIII и XVIII). Групата църквици съ ю.-източна ориентация е най-голѣма (деветъ на брой). Интересно е, че нѣкои отъ църквицитѣ, както видѣхме, се много отклоняватъ отъ посоката, която се пада да иматъ споредъ църковнитѣ правила. Така напр. църквицата № XIV е обърната съ 30° къмъ с.-изтокъ, № III—съ 39°, а № IX—съ цѣли 60°, пакъ къмъ с.-изтокъ. При други църквици отклонението е въ ю.-източна посока: при № VIII съ 28°, а при № VI съ 37°.

Важенъ въпросъ е: сѣмейни (частни параклиси) или обществени сѫ били църквицитѣ на Трапезица? Съ тоя въпросъ малко сѫ се занимавали компетентнитѣ лица, които единствено биха могли да се доберaтъ до историческата истина. Тукъ изнасяме нѣколко забѣлѣзани факти, които сѫ отъ естество да помогнатъ за правилното му разрѣшение.

1. Въ повечето отъ църквицитѣ, въ притвора, отъ двѣтѣ или отъ едната страна на входа, сѫ открити при разкопкитѣ гробници, зидани грижливо съ ломенъ камъкъ и хоросанъ, а понѣкога, вмѣсто съ камъни — съ плоски тухли. Гробницитѣ въ хоризонталния си разрѣзъ иматъ форма на погребаленъ ковчегъ — разширени въ западната си часть. При разкопаването имъ намѣрили въ тѣхъ скелети, които отпослѣ, окoвани въ прости сандъци, бѣха прѣнесени на съхранение въ църквицата Св. Димитъръ, както и разни украшения (обѣци, гривни, огърлици, монети, които сега се пазятъ въ Народния музей въ София).

[1]) Интересно е, че тоя материалъ не се срѣща въ декорацията на църквицитѣ въ западна България.

2. Отъ запазенитѣ части на нѣкои църквици (№ VIII, X, XIII и XI
се вижда, че стѣнитѣ имъ въ притвора сж били изписвани съ обра
на свѣтски лица (царе, царици и боляри).

3. Броятъ на църквицитѣ (седемнадесеть) е твърдѣ голѣмъ за
особно просторното плато на Трапезица и при това тѣ, съ изключен
на № III и VIII, сж твърдѣ малки въ размѣритѣ си.

Тѣзи именно факти навеждатъ на мисъльта за частни църквици
параклиси. До колко тази мисъль е допустима, се вижда отъ слѣдни
съображения:

1. Старъ обичай е, знатни или заслужили на храма хора да
погребватъ въ църковния дворъ или въ самитѣ църкви. Такъвъ случ
имаме между другото въ Арбанаси, въ църквата „Рождество Христов
дѣто въ нартиката се намира гробъ съ надгробна плоча на свѣтско ли

2. Свѣтскитѣ образи въ църквитѣ не сж доказателство за частно
имъ притежание, както не сж доказателство и за противното. Защо
знаемъ, че образитѣ на ктитори — иждивители за нѣкоя храмова п
стройка или прѣправка (прѣзографисване на стѣнитѣ, пристройки къ
храма и пр.), често сж изобразявани въ църкви, за които всѣки зна
че не сж били частна собственость[1]).

3. Нѣма нищо чудно въ това, че църквицитѣ на Трапезица сж гжс
застроени. Много естествено е, щото въ една епоха, когато религио
ното чувство въ обществото се е култивирало наравно съ пороцитѣ
ереситѣ, пожертвователностьта да се явява като послѣдне срѣдство
душевното спасение. А при подобна морална и религиозна обстанов
естествено е, че сж били строени много църкви.

4. Въ онова врѣме нашитѣ прадѣди не сж имали понятие за гра
диозность въ архитектурнитѣ постройки, поради което и не сж се стреми
къмъ подобно нѣщо. Въ това ни убѣждава не само случаятъ съ цър
квицитѣ, които ни занимаватъ, но и тия, които сж останали изъ дру
мѣста на отечеството ни, пъкъ и въ самото Търново, и сж съврѣмен
на първитѣ. У насъ въобще е липсвалъ оня размахъ за иждивяване
богатства за грандиозни постройки, както е липсвало и самото чувст
къмъ оня разкошъ, въ какъвто смисълъ и размѣръ се е проявилъ в
публичния животъ на Римъ и Византия. Блѣсъкътъ и луксътъ, проявев
у насъ, по отношение на силата си, иматъ значение само за насъ,
нашитѣ скромни нрави. Обаче въ сравнение съ онова, що е ставало в

[1]) Въ ново врѣме, като е станало рѣдкость зографисването на стѣнитѣ, обичай
да се пишатъ имената на благодетелитѣ и дарителитѣ на видно мѣсто въ храма.

горнитѣ два центра, тѣ иматъ стойность на далечно тѣхно отражение, на едно повече неумѣло подражание. Отъ тукъ е и послѣдицата, че въ архитектурата ни всичко е скромно въ пропорциитѣ и повече или по-малко опростено въ линиитѣ и външния видъ.

Слѣдъ казаното до тукъ за църквицитѣ, можемъ съ достатъчно сигурность да заключимъ, че тѣ, поне въ по-голѣмата си часть, сж били обществени[1]).

IV. Система и техника на църковната декорация.

Голѣмъ интересъ прѣдставя за насъ системата, по която се развива цѣлата вжтрѣшна стѣнописна декорация на църквицитѣ. Впрочемъ декорацията имъ въ общия си духъ и въ общото си развитие е сжщата, каквато я виждаме въ запазенитѣ до днесъ срѣднебългарски църквици. Това, което между другото най-много бие въ очи, е обстоятелството, дѣто цѣлата вжтрѣшность на храма, всичкитѣ пространства на стѣнитѣ, отъ пода до сводоветѣ включително, сж отрупани съ живопись отъ фигураленъ и орнаменталенъ характеръ. Въ стремлението да се декориратъ и най-малкитѣ стѣнни пространства, не сж оставени праздни дори и дебелинитѣ на стѣнитѣ въ прозорцитѣ и вратитѣ, както и на пиластритѣ. Фигуралнитѣ изображения прѣдставятъ общецърковни сюжети, ликове на светци или на свѣтски лица, а орнаменталнитѣ биватъ линейни (меандри), растителни и комбинирани — разбира се, винаги въ духа на византийския стилъ.

Като разгледаме декорацията споредъ мѣстонахождението ѝ въ храма, можемъ да я раздѣлимъ на слѣднитѣ видове:

1) Декорация на алтарнитѣ стѣни.

2) Декорация на сжщинския храмъ.

3) Декорация на притвора или нартиката.

Разпрѣдѣлението на изображенията (сцени изъ Св. Писание, отдѣлни фигури или групи отъ такива и орнаменти) не става произволно, а по опрѣдѣленъ редъ — обикновено въ хоризонтални регистри.

Най-низкиятъ регистъръ, който обикаля край пода по продължението на стѣнитѣ въ всичкитѣ отдѣления на църквицитѣ, има различна височина — стига до 0·20, 0·30, 0·50, а по-рѣдко до 0·80 или 1 м. (както

[1]) Въ това е убѣденъ и К. Шкорпилъ (гл. студията му въ Извѣстия I, 145).

въ № VIII). Декорацията въ тоя регистъръ се състои винаги отъ ор
менти — геометрични или драперии—рисувани съ червено, черно,
фяво, жълто и пр. на различенъ фонъ, най-вече на кремовъ. При
метричната декорация намираме комбинации на криволинейни съ
волинейни геометрически форми или прости четирижгълници, наред
по цѣлото продължение на стѣнитѣ, колорирани прѣзъ единъ съ
втарящъ се цвѣтъ. Въ нѣкои случаи тия четирижгълници прѣдстав
по-сложно нѣщо — имитация на цвѣтни мряморни плочи или п
мозаични такива (№ VI, VIII и XIII).

Надъ тоя регистъръ слѣдва вториятъ фигураленъ и различенъ
съдържание въ разнитѣ отдѣления на храма. Ако е въ алтаря, на ап
ната и прилежащитѣ ѝ стѣни, вмѣсто фигури, въ него е изобразена
1 метръ висока кремова драперия, заловена чрѣзъ брънки за хори
таленъ пржтъ и падаща на красиви отвѣсни гънки. Тя е прѣдста
на оливенъ, възсинь или тъменъ фонъ, често украсена съ стилизов
орнаментални форми и фигури, които понѣкога сж доста прости, а
нѣкога достигатъ и по-голѣма сложность. Пакъ въ апсидата, надъ
драперия, сж изобразени църковнитѣ отци: Св. Григорий Богосл
Св. Василий, Св. Ив. Златоустъ и Св. Германъ, въ старохристиян
архиерейски одежди и знакове. Тѣ образуватъ третиятъ регистъръ въ
тарната часть. Въ сжщинския храмъ въ втория регистъръ сж прѣд
вени образи на светци, а понѣкога и на свѣтски лица въ царско и
лярско облѣкло (№ XIII и XIV). Тия фигури, които често сж рисув
почти въ естествена величина, сж върху широко поле отъ тъмнозел
тъмносинь или тъмнооливенъ цвѣтъ. На сжщата височина въ прит
сж прѣдставени по-рѣдко светийски образи, а по-често свѣтски —
царско или болярско (военно) облѣкло. За сводовата декорация ос
да сждимъ отъ съотвѣтната декорация на запазенитѣ църквици въ Т
ново и Арбанаси.

Характерно е, че орнаменталната декорация навсѣкждѣ се яв
като самостойна художествена проблема. Много нарѣдко тя е
тично подчинена на фигуралната. Най-вече орнаменти срѣщаме
пиластритѣ, по странитѣ на плоскитѣ ниши (пизюли), по дебелин
на зидоветѣ въ отворитѣ и пр. Въ нашенскитѣ църквици орнамент
никога не служи като рамка на фигурални сюжети, както е напр
западъ, а винаги го виждаме като допълнителенъ елементъ въ дек
цията, но пакъ съ значение на самостойна единица. Съ други думи, той сл
повече на архитектурнитѣ линии, отколкото на фигуралната живоп

Нартиката тоже е украсена съ живопись. Най-добъръ примѣръ за декорацията на тая часть ни дава църквицата № VIII. Въ нея имаме остатъци отъ декорацията на южната стѣна. Тукъ виждаме върху широкитѣ полета на плоскитѣ ниши едра фигурална живопись, чрѣзъ която сж прѣдставени отшелници и други светци наравно съ военачалници, боляри, а вѣроятно и царе. Орнаментътъ тукъ, поне въ долнитѣ части, съвсѣмъ не е застжпенъ. Обаче той ще се е намиралъ по горнитѣ части, за което можемъ да сждимъ отъ декорацията на Св. Петъръ и Павелъ въ Търново и отъ тая на Рождество Христово въ Арбанаси, макаръ последнята да е сравнително отъ ново врѣме[1]).

Относително техниката на декорацията има да се забѣлѣжи слѣднето. Добрѣ приготвената основа на стѣнописитѣ и доброкачественостьта на боитѣ сж двѣ отъ най-главнитѣ причини за запазването на самитѣ стѣнописи, които цѣли петь столѣтия сж били изложени на разрушение въ влажната почва. До каква степень боитѣ сж били добри и солидни, се вижда и отъ това, дѣто тѣ не сж се напукали ни най-малко, нито даже по ония мѣста, дѣто сж наслоени по-плътно. Отъ дългото стоене на живописитѣ въ земята, по повръхнината имъ се е образувалъ тънъкъ слюдестъ пластъ и това е единствената щета, която сж понесли до откриването имъ. Но и тази щета не е голѣма, тъй като при овлажняването на фрескитѣ тоя слой губи своята непрогледность и боитѣ добиватъ естествената си прѣснота, като да сж отскоро полагани. Впрочемъ очевидци при разкопкитѣ свидѣтелствуватъ, че всичкитѣ живописи въ това врѣме изглеждали съвършено прѣсни и сочни въ боитѣ си, както изглеждатъ и сега, като ги овлажнимъ. Ние знаемъ, че има бои, като бѣлата, червената и др., които съ течение на врѣмето потъмняватъ отъ атмосфернитѣ влияния. Въ трапезишкитѣ фрески виждаме, че казанитѣ бои твърдѣ малко сж изгубили отъ първоначалния си ефектъ—нѣщо, което за насъ е най-доброто доказателство за чистотата на боитѣ и употрѣбяванитѣ въ тѣхъ смѣсове.

А какви ще сж били тия бои и смѣсове? Като знаемъ, че доскоро (собствено до Кримската война) маслената техника е била напълно непозната за доморасли тѣ ни зографи, и че тѣ практикували техничнитѣ способи, които отъ старо врѣме практикували прѣдшественицитѣ имъ, ще дойдемъ до заключение, че въ срѣднитѣ вѣкове зографитѣ сж

[1]) Макаръ живописьта ѝ да датира отъ 1632—1649 година, тя пакъ има значение при сравнителното изучване на старитѣ зографии, понеже въ нея сж запазени старитѣ художествени традиции.

слѣдвали техниката на мократа стѣнопись (a fresco) и на яйчната ос
както и до скоро (до въвеждането на маслената живописъ) сж пра
зографитѣ. Въ това можемъ да бждемъ повече отъ сигурни и по
обстоятелството, че по онова врѣме фресковата живопись е бил
върха на славата си и на западъ.

Относително материята на боитѣ знаемъ, че тѣ сж били едни
растителното царство, други отъ земя (пръсть), а трети минерални, к
живописцитѣ приготовлявали сами и размѣсвали при работата с
варовъ разтворъ или яйце. Не по-малко интересно за насъ е да зн
самия процесъ на живописването. Като изучаваме тоя процес
стѣнописитѣ, забѣлѣзваме, че въ едни случаи зографитѣ сж рису
контуритѣ съ черно, въ други — съ острие, въ който случай, с
полагането на боитѣ, сж повтаряли контуритѣ съ черна боя, а н
кога — съ кафява или тъмноохрова, споредъ това, какво изоб
ватъ (глава, дреха, мобилъ и пр.). За забѣлѣзване е, че драперии, орж
и др. прѣдмети сж живописвани съ доста разтворени бои (не м
гжсти), като послѣдователно сж нанасяни тоноветѣ единъ върху д
безъ обаче съ това да се достига до голѣми наслоявания на бо
Свѣтлитѣ и тъмнитѣ части понѣкога сж полагани едновръменно, а н
кога тъмнитѣ части сж поставяни върху свѣтлитѣ. Разбира се, въ ц
процесъ на тая работа не може да не се отбѣлѣжатъ и нѣкои у
ности — неизбѣжни срѣдства на художницитѣ прѣзъ всѣка епох
които усилватъ още повече декоративния ѝ характеръ. Така наприм
златнитѣ части на дрехи, столчета (подложки), оржжия и пр. винаг
означени съ плоска охрова боя, безъ никакъвъ релиефъ; бисер
зрънца по дрехи и пр. сж отбѣлѣзани съ едри бѣли капки (кржгч
а рисунки по дрехи, църковни вѣщи, ножници, щитове и пр. сж
бразени винаги съ плоски линии — кафяви или черни. Бисери, ск
цѣнни камъни и орнаментални украшения по дрехи или прѣдмет
рисувани по-послѣ, слѣдъ като е изсъхнало полето, върху което
поставени.

Безспорно високо художествена черта въ живописитѣ е, дѣт
третирани плоско — начинъ, който и въ днешно врѣме се практи
отъ художницитѣ. Но тая художественость се увеличава и отъ д
обстоятелство — отъ една оптична цѣнность въ живописитѣ: драп
и др. вѣщи, рисувани съ тъмни бои (тъмносиня, тъмнозелена, ка
черна и пр.) въ осѣненитѣ си части често сж рисувани съ свѣтли
(оранжева, жълта и пр.). Тоя начинъ за колориране на свѣтлосѣн

има извѣстно сътвѣтствие въ съврѣменната тенденция на декоративната живопись, да се използуватъ допълнителнитѣ бои при третиране на сѣнкитѣ. Важното е, че тия технични похвати сж употрѣбени, особно при църквицитѣ № XI, XIII и XIV, съ голѣма вѣщина и опитность. А вѣщина и опитность се манифестиратъ не само въ изпълнението на стѣнописитѣ, но още въ наблюдението и схващането на живописеца. Ние виждаме човѣшки тѣла, драперии и пр. да сж прѣдставени не случайно или условно, а съ достатъчно вѣрность въ пропорциитѣ, въ формитѣ, дори въ движението на фигуритѣ (№ XIII и XIV). Но при все това има едно нѣщо, което живописцитѣ винаги сж били слаби да възпроизведатъ и което се хвърля въ очи почти при всички фрески — това сж ржцѣтѣ, собствено китката. Ржцѣтѣ винаги сж прѣдставени малки, нехармонирани съ цѣлото тѣло и злѣ разбрани въ анатомическата имъ конструкция. Малки, понѣкога и безформени сж прѣдставени и краката, но това се срѣща много рѣдко, а понеже въ повечето случаи тѣ се покриватъ отъ политѣ на дрехитѣ, тоя недостатъкъ не бие толкова въ очи, колкото недостатъкътъ при прѣдаването на ржцѣтѣ.

Обикновено плоскоститѣ на стѣнитѣ, заключаващи се между пиластритѣ, даватъ мѣсто на отдѣлни сюжети, които винаги сж оградени съ червени широки ивици (карминъ, вермилионъ или керамиденъ цвѣтъ), а послѣднитѣ сж контурнирани съ тънки бѣли линии, теглени съ линеялъ. По такъвъ начинъ всѣка композиция, обземаща обикновено само една или двѣ фигури, се явява изолирана, безъ непосрѣдствена връзка съ съсѣднитѣ. Фонътъ задъ фигуритѣ е оливенъ, тъмнозеленъ или тъмночеренъ, но само въ областьта до колѣнѣтѣ на фигуритѣ. Отъ това мѣсто надолѣ той е възохровъ или възкафявъ — даващъ илюзия на земния цвѣтъ. Подобенъ фонъ иматъ живописитѣ и тогава, когато е прѣдставена нѣкоя царска особа, стоеща върху низко столче — съ изгледъ, че се намира въ затворено пространство. Орнаментитѣ, когато сж върху широкитѣ части на пиластритѣ, сжщо така сж заградени отъ линии съ различенъ цвѣтъ: бѣлъ, кафявъ, черенъ, керамиденъ или жълтъ.

Относително цвѣтоветѣ, които сж били употрѣбявани отъ живописцитѣ, имаме да забѣлѣжимъ само слѣднето: най-употрѣбяванитѣ бои сж бѣла, охрова (жълта), червена (карминъ, вермилионъ и керамидена), кафява, зелена (главно тъмнозелена) и черна. Тѣзи бои въ повечето случаи сж полагани отдѣлно, въ чистъ съставъ, а по-рѣдко сж били смѣсвани една съ друга.

Понеже е дума за техничнитѣ срѣдства въ трапезишката живо
умѣстно е да упоменемъ за сжществуването на друга една техни
рѣдка и луксозна — мозаичната. За насъ е безспоренъ фактъ, че
новскитѣ старини ни даватъ случай и отъ мозаична декорация — ф
който говори за развилия се вкусъ къмъ разнообразие въ изкус
у тогавашнитѣ българи. Църквицата № V, както ясно се вижда
мозаичнитѣ остатъци, които сж намѣрени въ развалинитѣ ѝ, е
изцѣло декорирана съ мозаична живопись. Незначителни остатъци
такава живопись, а именно дребни мозаични отломъци, отдѣлни з
(камъчета), се срѣщатъ въ извънредно голѣмо количество въ раз
нитѣ на тази църква и ясно блѣщятъ слѣдъ прѣваляването на д
когато послѣдниятъ ги измие. Парчетата отъ подовата мозаика
личаватъ по това, че сж по-едри и съ по-прости цвѣтове (бѣлъ, че
керамиденочервенъ), когато другитѣ отъ стѣннитѣ части сж по-д
и съ по-нѣжни цвѣтове: жълти, сини и въ голѣмо количество з
(стъклени блокчета съ златна глечь). Златнитѣ блокчета ще сж не
отъ фона на изображенията, но и отъ златнитѣ части въ самитѣ ф
(корони, царски одежди, ореоли на светци) и отъ орнаментитѣ
жалость не е запазено нито едно по-голѣмо парче отъ мозаична
вопись, което да съдържа поне часть отъ нѣкаква фигура или ка
годѣ орнаментъ и съ помощьта на което да можемъ да си съста
по-точно понятие за качествата и характера на тази живопись. З
жава да се отбѣлѣжи, че мозаична живопись е имало и на Царе
както показватъ намѣренитѣ въ тамошнитѣ развалини остатъци[1]).

Отъ всичко това ние дохаждаме до заключение, че мозаи
живопись не е била тъй рѣдка и малко употрѣбявана въ Тър
както на пръвъ погледъ, при сегашното състояние на открититѣ
постройки, би могло да се помисли. Тя сигурно е красѣла стѣни
само на църквицата № V, но така сжщо и на други отъ църквит
Трапезица, въ чиито развалини, ако се направятъ по-внимателни
търсвания, ще се откриятъ вѣроятно остатъци отъ нея, поне отд
камъчета. На всѣки случай гледжосанитѣ глинени трждбички,
тъкмо въ Търново сж били употрѣбявани въ такова голѣмо кол

[1]) К. Шкорпилъ, Планъ на старата столица В. Търново, Извѣстия I 140.
Царевецъ сжщо сж били правени на нѣколко пжти разкопки, главно отъ страна н
новското археологическо дружество. За жалость и за тѣзи разкопки не прите
никакъвъ рапортъ, по който да можемъ да се ориентираме за тѣхнитѣ резултати.
лелното изучване на Трипезица и Царевецъ би спомогнало твърдѣ много за изя
нето на много въпроси изъ миналото на Търново.

тво за украшение на външнитѣ лица на стѣнитѣ, показватъ достатъчно, колко обични сѫ били полихромията и декоративнитѣ ефекти въ старата архитектура на този градъ. Прѣдъ наличностьта на такъвъ единъ фактъ не може да има никакво съмнѣние, че и мозаичната декорация, която се явява като най-добъръ изразъ на сѫщия художественъ вкусъ, е заемала твърдѣ видно мѣсто въ постройкитѣ на Трапезица.

Die Ausgrabungen auf Trapezitza in Tirnovo. — Über die Ausgrabungen, die im J. 1900 unter Leitung des französischen Archäologen G. Seure und mit Mitteln S. M. des Königs auf dem Hügel Trapezitza in Tirnovo vorgenommen wurden, ist bis heute gar kein Bericht erschienen. Der Verfasser des vorliegenden Aufsatzes hat im J. 1903 Gelegenheit gehabt den Ausgrabungsort zu besuchen und die freigelegten Denkmäler an Ort und Stelle aufzunehmen und zu studieren. Obwohl seine Beobachtungen und Aufzeichnungen lückenhaft sein müssen, werden sie immerhin, beim Mangel eines besseren Berichtes, genügend über die Resultate der Grabungen, die ausserordentlich wichtige Materialien für die mittelalterliche bulgarische Kultur und Kunst zu Tage gefördert haben, orientieren.

I. Lage und Vergangenheit von Trapezitza (S. 114—120). — Trapezitza (von τράπεζα) ist der Name eines bedeutenden, oben ganz flachen Hügels in Tirnovo, der von drei Seiten in der Art einer Halbinsel vom Flusse Jantra umspült wird. Auf diesem Hügel befand sich die älteste Stadt von Tirnovo, die von einer zum Teil noch erhaltenen Festungsmauer umschlossen war. Auch bei der späteren Erweiterung der Stadt blieb Trapezitza der Mittelpunkt des öffentlichen Lebens und war der Wohnplatz der vornehmen Klasse, der bulgarischen Boliaren.

II. Beschreibung der aufgedeckten Kirchen (S. 121—164). — Bei den Ausgrabungen auf Trapezitza hat man fast ausschliesslich mit Kirchenbauten zu tun gehabt, da sie verhältnismässig besser erhalten waren. Es sind im ganzen 17 Kirchen freigelegt und ausserdem noch ein Gebäude mit mehreren Abteilungen, welches zu den Befestigungen gehört zu haben scheint. Die Beschreibung gibt für jede einzelne Kirche zunächst den Grundplan mit den nötigen Bemerkungen und geht dann ausführlicher auf die zahlreichen meist in Bruchstücken erhaltenen Wandmalereien über, die das Hauptinteresse in Anspruch nehmen.

III. Architektonischer Typus der Kirchen (S. 164—169). — Sämtliche Kirchen von Trapezitza sind kleine viereckige Bauten, die kaum eine Länge von 10 m erreichen. Sie bestehen in der Regel aus drei Teilen: Vorraum (Narthex), Hauptraum nnd Altarraum, abgetrennt durch die Ikonostasis. Die Überdeckung geschah durch Tonnengewölben; Kupeln sind nicht

nachzuweisen. Mit einem Worte, die Kirchen von Trapezitza sind von d selben Typus, der am besten durch St. Dimitri in Tirnovo oder durch za reiche gut erhaltene Kirchen im nahen Arbanassi vertreten ist. Bemerke wert ist, dass nur drei Kirchen regelmässig nach dem Osten orientiert si die übrigen zeigen eine stärkere oder schwächere Abweichung nach d Norden oder nach dem Süden.

IV. System und Technik der kirchlichen Dekorati (S. 169—174). — Die Dekoration der Kirchen, sowohl die figürliche wie ornamentale, war in drei horizontale Streifen angeordnet. Die erhalte Reste bieten uns ausschliesslich einzelne Figuren von Geistlichen oder weltlichen Personnen (Könige, Edelleute u. s. w.). Diese Figuren sind s wichtige Dokumente für die mittelalterlichen bulgarischen Trachten. ornamentale Dekoration ist nicht der figürlichen untergeordnet, sond erscheint immer als selbstständige künstlerische Aufgabe. Die Ausmal der Wände geschah auf nassem Untergrunde (a fresco) unter Beimisch von Eiern in den Farben. Einige der Kirchen waren auch mit Mosaik lereien geschmückt. Zahlreiche Steinwürfelchen von solchen Mosaiken s namentlich in der Kirche № V gefunden worden.

V. Dimow.

Обр. 132. — Императоръ Траянъ (мряморенъ бюстъ въ Ватиканския музей).

Императоръ Траянъ и днешнитѣ български земи[1])

отъ **Б. Филовъ**

Въ днешно врѣме, когато на бойното поле се разиграва най-кървавата трагедия, каквато историята познава и въ която цѣлиятъ български народъ взема такова голѣмо участие, нашето внимание всецѣло е погълнато отъ хода на военнитѣ дѣйствия и отъ дневнитѣ събития, които тъй бързо се развиватъ. Даже и тогава, когато ние отправимъ погледъ въ миналото и потърсимъ въ него спокойни страници отъ далечни епохи, ние неволно заставаме на гледището на настоящето и гледаме чрѣзъ сравнение на условията да извлѣчемъ поука за това, което има да стане или трѣбва да се направи.

---

[1]) Сказка държана на 5 декември 1915 г. въ салона на Военния клубъ въ София въ полза на фонда за топли дрехи на войницитѣ при българския Червенъ Кръстъ. Понеже се надѣвамъ, че изказанитѣ въ нея мисли и заключения нѣма да бѫдатъ безъ значение както за единъ по-широкъ крѫгъ читатели, така и за специалиститѣ, рѣшихъ се да я напечатамъ почти безъ измѣнения, макаръ и да съзнавамъ твърдѣ добрѣ, че много отъ засегнатитѣ въпроси се нуждаятъ отъ по-обстойно проучване и по-подробно обосноваване. Указанията, които давамъ въ забѣлѣжкитѣ и които сѫ ограничени върху най-необходимото, ще послужатъ може би нѣкому, който желае да работи по-нататъкъ по тази материя. Въ текста сѫ възпроизведени нѣкои отъ образитѣ, които прѣзъ врѣме на сказката бѣха показвани съ проекционенъ апаратъ. Снимкитѣ отъ Никюпъ и Гигенъ сѫ заети отъ колекцията на Народния музей и се обнародватъ тукъ за пръвъ пѫть.

Макаръ още никой отъ насъ да не е въ състояние да прѣцѣни всички възможни послѣдствия на събитията, които прѣживѣваме, ние все пакъ чувствуваме, че е настаналъ моментъ, който коренно ще промѣни политическитѣ условия на Балканския полуостровъ, като опрѣдѣли по този начинъ за дълго врѣме неговитѣ сждбини. Както едно врѣме минаването на Аспаруховата чета отсамъ Дунава, а по-послѣ и дохаждането на турцитѣ въ Европа, сж били събития, които за вѣкове наредъ сж рѣшили сждбата на Балканския полуостровъ, така и днешната война, започната пакъ отъ балканскитѣ народи, какъвто и да бжде нейниятъ изходъ, ще означава една нова епоха въ историята на тѣзи народи. Въ такъвъ единъ моментъ нѣма да бжде може би неумѣстно да хвърлимъ единъ погледъ къмъ по-отдавнашното минало на земитѣ, които днесъ влизатъ въ границитѣ на българското царство, като се спремъ именно върху една епоха, която е оставила най-дълбоки слѣди въ тѣзи земи и е указала най-голѣмо влияние върху тѣхнитѣ сждбини, за да видимъ, въ какви условия сж се намирали тѣ, прѣди да възникне въ тѣхъ българската държава. Тази епоха съвпада съ царуването на императора Траяна, който, както е извѣстно, е заемалъ римския прѣстолъ отъ 98—117 год. сл. Хр.

Личностьта на императора Траяна (обр. 132) е произвела на врѣмето си извънредно дълбоко впечатление върху населението на днешнитѣ български земи, а името на този императоръ и до днесъ, слѣдъ като сж се изминали вече 18 столѣтия отъ неговата смърть, все още продължава да живѣе подъ разни форми въ народното съзнание. И до день днешенъ всички по-значителни паметници отъ римско врѣме, които очудватъ по своята трайность и солидна направа, се означаватъ обикновено отъ народа като „троянови". Трѣбва именно да се забѣлѣжи, че римското име Траянъ минава въ българския езикъ, съгласно звуковитѣ закони на езика ни, въ формата Троянъ, както напр. отъ римското название на рѣката Augusta се получава на български Огоста, отъ Asamus — Осъмъ, отъ acetum — оцетъ, отъ Calendae — коледа, и др. подобни. Знаменитото римско шосе, което е съединявало Бѣлградъ съ Цариградъ и слѣди отъ което сж запазени и до днесъ на много мѣста, е извѣстно на мѣстното население като Трояновъ или Троянски пжть, на турски Троянъ йоли. [1]) Части отъ това шосе, които се намиратъ до

[1]) C. Jireček, Die Heerstrasse von Belgrad nach Constantinopel und die Balkanpässe, Prag 1877, стр. 5 сл.; Пжтувания по България, стр. 107. — Като Трояновъ пжть е извѣстенъ у насъ и римскиятъ пжть, който отъ Дунава (Гигенъ) прѣзъ Троянския проходъ е

селото Слатина при София, сж извѣстни на селянитѣ подъ името Горни и Долни Троянъ.[1]) Развалинитѣ на римския градъ Horreum Margi на рѣка Морава, при днешната Чуприя, се наричатъ Трояновъ градъ.[2]) Римската порта, която се е намирала на най-тѣсното мѣсто на Ихтиманския проходъ и която е била запазена до началото на XIX вѣкъ, се е казвала Троянова врата.[3]) Римскитѣ окопи въ южна Добруджа, които се простиратъ западно отъ града Кюстенджа до Дунава, сж извѣстни сжщо като Троянови окопи.[4]) Името на града Троянъ въ сѣвернитѣ поли на Балкана е произлѣзло пакъ отъ името на сжщия римски императоръ. Развалинитѣ на римската крѣпость при Ломецъ носятъ название Троянъ-хисаръ.[5]) Въобще названията Трояновъ градъ, Трояновъ мостъ и Трояновъ пжть сж извънредно разпространени въ сѣверната часть на Балканския полуостровъ отъ двѣтѣ страни на Дунава, както въ стара България и бивша Сърбия, така и въ Ромъния, и тѣ най-добрѣ показватъ, колко популярно е било въ тѣзи земи името на римския императоръ Траянъ, който за тукашното население се явява въобще като олицетворение на римското владичество и на римската епоха.[6])

Впечатлението, което императоръ Траянъ е произвелъ върху народната душа, се илюстрира обаче още по-добрѣ съ факта, че неговото име се е запазило и въ нашата народна поезия. Царь Троянъ се възпѣва въ нѣкои пѣсни като владѣтель на неизчерпаеми богатства, състоещи се отъ 70 извора, отъ които извирало разтопено злато и сребро.[7]) Даже нѣщо повече. Старитѣ българи, наредъ съ Перуна, сж почитали и бога Трояна, който не е нищо друго, освѣнъ самиятъ римски императоръ Траянъ, идеализиранъ и осветенъ въ съзнанието на широкитѣ народни маси.[8])

водѣлъ за Пловдивъ; гл. Jireček, Heerstrasse, стр. 157 сл.; В. Аврамовъ, Извѣстия, IV 226.

[1]) Иречекъ, Пжтувания, стр. 106.

[2]) Jireček, Heerstrasse, стр. 18.

[3]) Пакъ тамъ, стр. 31 сл.; Пжтувания, стр. 114 и 117

[4]) G. Tocilesco, Das Monument von Adamklissi Tropaeum Traiani, Wien 1895, стр. 2; ср. C. Schuchardt, Jahrbuch des deutschen archäol. Instituts XVI, 1901, 115—127; Tocilesco, Fouilles et recherches archéologiques en Roumanie, Bucarest 1900, стр. 145 сл.

[5]) Corpus inscript. latin. III nº 14428; ср. Б. Филовъ, Пер. спис. LXVIII, 1907, 629.

[6]) Гл. и Ив. Шишмановъ, Сборн. за нар. умотв. IV, 1891, 338 сл.

[7]) Братя Миладинови, Нар. пѣсни, № 31 и 39; ср. Иречекъ, История на българитѣ, стр. 97.

[8]) Въ повѣстьта „Ходене на Св. Богородица по мжкитѣ“, извѣстна по ржкописъ отъ XII вѣкъ: то сєтьнѣи и чл҃вѣчь окамєната оутрины троꙗна, хърса, велеса,

При наличностьта на тѣзи факти, налага ни се самъ по себе си въпросътъ, какво е направилъ императоръ Траянъ за дунавскитѣ земи, за да бѫде въздигнатъ той въ народното съзнание до висотата на божество; какви промѣни е докарало въ тѣзи земи неговото царуване, за да остави то такива неизличими спомени и до день днешенъ, макаръ самото население на тѣзи земи да се е коренно промѣнило чрѣзъ заселването на славянитѣ и българитѣ. На римския прѣстолъ сѫ стояли императори, които сѫ извършили по-велики дѣла отъ Траяна и сѫ играли по-голѣма роля въ всесвѣтската история. Нито единъ отъ тѣхъ обаче не е достигналъ даже отчасти сѫщата популярность въ днешнитѣ български земи. Даже българскитѣ царе, които, както по врѣме, така и по връзки, сѫ много по-близки до народа ни, не сѫ оставили такива дълбоки слѣди и многобройни спомени въ народната душа. Единъ само Крали-Марко може да се сравни отчасти съ императора Траяна по силата на впечатлението, което е произвелъ върху народното въображение. Колкото и да изглежда всичко това странно на пръвъ погледъ, то твърдѣ лесно ще се обясни, щомъ като видимъ, какво нѣщо е прѣдставяло царуването на императора Траяна за днешнитѣ български земи.

Днешна България е попаднала сравнително късно подъ римско владичество и римско влияние. Суровиятъ климатъ и слабата тогавашна култура на страната не сѫ привличали окото на римлянитѣ. При все това, спокойствието на двѣ важни римски провинции, Македония и Гърция, не е могло да бѫде осигурено, безъ да се завладѣе сѣверната часть на Балканския полуостровъ и да се достигне естествената му граница — рѣката Дунавъ. Тѣзи съображения отъ чисто военентъ характеръ сѫ докарали въ началото на I вѣкъ слѣдъ Христа покоряването на днешна България отъ римлянитѣ и създаването на двѣ нови провинции — Мизия и Тракия. Първата — Мизия — е обемала днешна сѣверна България съ по-голѣмата часть отъ Сърбия и въ 86 год. е била раздѣлена

пероуна, на бы ѡбратиша. Подобно въ „Откровение на светитѣ Апостоли" по прѣписъ отъ XVI вѣкъ: мнѧще богы многы: пероуна и хорса дыѧ и троѧна, и иніи мнози. Ср. М. Дриновъ, Съчинения I, 218 (Заселеніе Балканскаго полуострова Славянами). Въобще името на императора Траяна заема твърдѣ важно мѣсто въ народнитѣ прѣдания на всички славяни. Освѣнъ поменатата студия отъ Дринова (Съчинения I, 218 — 225) ср. още по този въпросъ К. Иречекъ, История на българитѣ, стр. 96—98; Ив. Шишмановъ, цит. съч. стр. 338—343; Н. Дашкевичъ, Славяно-русскій Троянъ и римскій императоръ Траянъ, въ Serta Borysthenica (Сборникъ въ честь Ю. Кулаковскаго) стр. 216—248; А. И. Яцимирскій, Тропа Трояня въ Словѣ о полку Игоревѣ, въ Древности (Труды славянской коммиссіи Московскаго археол. общества) III, 1902, 119—125.

на двѣ отдѣлни провинции: горня и долня Мизия. Тракия, която е била прѣвърната въ римска провинция едва въ 46 год. сл. Хр., е обемала, поне въ по-къснитѣ си граници, земитѣ на югъ отъ Балкана заедно съ София до Бѣло море, и на изтокъ отъ Македония до Цариградъ.

На сѣверъ отъ Дунава, въ днешна Ромъния и Трансилвания, сж живѣли многобройнитѣ даки, съплеменници на тракитѣ въ днешна България и сжщо като тѣхъ военолюбиви и буйни. Дакитѣ, които отъ врѣме на врѣме, подъ ржководството на енергични господари, какъвто е билъ напр. въ края на първия вѣкъ пр. Хр. Бурбиста, достигали голѣма мощь, сж били постоянна опасность за римскитѣ провинции на югъ отъ Дунава. Самата рѣка не е прѣдставяла достатъчно прѣпятствие за тѣхното прѣминаване на десния ѝ брѣгъ, а когато Дунавътъ е замръзвалъ, не само даки, но и други съсѣдни тѣмъ племена, като яциги и роксолани, минавали по леда съ конетѣ си въ Мизия, като опустошавали и плячкосвали всичко по пжтя си.[1]) Ето защо още Юлий Цезарь, гениалниятъ погледъ на когото е проникналъ далечъ въ бждещето, е кроелъ покоряването на Дакия. Обаче неговата прѣждеврѣменна смърть е попрѣчила да се осжществи този му планъ. Неговиятъ наслѣдникъ, императоръ Августъ, заетъ твърдѣ много съ войнитѣ противъ германцитѣ на рейнската граница, сжщо така не е ималъ врѣме да уреди окончателно положението въ дунавскитѣ области, а пъкъ интригитѣ около прѣстола и размирицитѣ въ римската империя при приемницитѣ на Августа сж отвличали още повече вниманието на римскитѣ императори отъ този край. Най-послѣ императоръ Домицианъ, когато нашествията и опустошенията на дакитѣ зачестили, рѣшилъ да тури край на това положение. Обаче походитѣ на Домициана противъ дакитѣ прѣзъ 86 и 89 год. сл. Хр. не сж били успѣшни и, слѣдъ нѣколко сражения съ промѣнливо щастие, спокойствието на провинцията Мизия било откупено чрѣзъ годишенъ данъкъ, който римлянитѣ се задължили да плащатъ на дакитѣ.

Такова е било положението на долния Дунавъ, когато въ 98 год. на римския прѣстолъ се възцарилъ императоръ Траянъ. Една отъ първитѣ негови грижи е била, да даде едно радикално разрѣшение на дакийския въпросъ, който вече въ продължение на цѣло столѣтие е съставялъ една отъ язвитѣ на римската империя.

[1]) Гл. B. Filow, Die Legionen der Provinz Moesia, Leipzig 1906, стр. 34 сл. Върху замръзването на Дунава въ старо врѣме имаме запазени свѣдѣния у нѣкои римски автори (Dio, LIV 36, 2; Florus, II 28; Plinius, Panegyr. 12). Ср. така сжщо A. von Premerstein, Jahreshefte des Oesterreich. archäol. Institutes I, 1898, Beibl. стр. 169 сл.

Още прѣзъ пролѣтьта на 101 год. Траянъ пристигналъ на Дунава, за да ржководи лично операциитѣ противъ дакитѣ. Римската армия била концентрирана въ укрѣпения лагеръ Viminacium, близо до днешното село Кастолацъ, на изтокъ отъ устието на Морава, и отъ тукъ по два моста върху лодки прѣминала Дунава, като се отправила къмъ главния градъ на Дакия, Sarmizegetusa, въ трансилванскитѣ планини. Експедицията на Траяна траяла цѣла година. Дакийскиятъ царь Декебалъ, сжщиятъ онзи владѣтель, който нѣколко години по-рано е нанисалъ тежки поражения на легионитѣ на Домициана, е билъ принуденъ най-послѣ да се подчини, да признае върховната власть на римския императоръ и да приеме всички негови условия. Въ Дакия били оста-

Обр. 133. — Траяновиятъ мостъ прѣзъ Дунава (релиефъ отъ Траяновата колона въ Римъ)

вени римски гарнизони, които да държатъ населението на страната въ покорство. За да осигури връзката на тия гарнизони съ римскитѣ войски въ Мизия, Траянъ накаралъ да направятъ прѣзъ Дунава единъ постояненъ мостъ съ дървена конструкция върху каменни устои (гл. обр. 133). Този мостъ, който се намиралъ между Кладово и Турну-Северинъ и слѣди отъ който личатъ и до днесъ, е билъ съграденъ отъ знаменития по онова врѣме архитектъ Аполодоръ отъ Дамаскъ и е минавалъ за едно отъ чудесата на стария свѣтъ.[1]) Слѣдъ като е служилъ въ про-

[1]) Dio, LXVIII 13; Procopius, De aedif. IV, 6 p. 288 Bonn. Ср. J. Aschbach, Über Trajans steinerne Donaubrücke, въ Mittheil. der Centralkommission für Erforsch. und Erhalt. der Baudenkmale, Wien 1858; F. Kanitz, Denkschriften der Wiener Akad. XLI, 1892,

дължение на повече отъ 20 години, мостътъ е билъ съборенъ по заповѣдь отъ приемника на Траяна, императоръ Хадрианъ, по съображения, които не сѫ съвсѣмъ ясни. Постройката на този мостъ е била единъ отъ първитѣ актове на Траяна, който е произвелъ силно впечатление на мѣстното население и който е свидѣтелствувалъ не само за военното могѫщество на римския императоръ, но така сѫщо и за голѣмото културно и техническо прѣвъзходство на тогавашнитѣ римляни.

Положението, което е било еъздадено въ Дакия слѣдъ първата експедиция на Траяна, не е могло да бѫде трайно. Поведението на Декебала скоро станало подозрително; неговитѣ прѣговори съ нѣкои отъ околнитѣ племена и приемането на римски дезертьори въ Дакия сѫ били факти, които сѫ показвали, че дакитѣ сѫ се подчинили само врѣменно и че тѣ сѫ щѣли да се възползуватъ отъ първия благоприятенъ случай, за да изгонятъ римлянитѣ отъ страната си. Прѣдъ видъ на тази опасность Траянъ рѣшилъ да свърши окончателно съ дакийското царство. Прѣзъ 105 г. той се явява отново на Дунава и прѣдприема втората си експедиция противъ дакитѣ. Слѣдъ многобройни ожесточени сражения, които се продължавали цѣли двѣ години, съпротивлението на дакитѣ било най-послѣ окончателно сломено, голѣма часть отъ населението, заедно съ стадата си, било принудено да напусне страната, а на тѣхно мѣсто били заселени колонисти отъ другитѣ части на римската империя, прѣдимно отъ Далмация и Мала-Азия. Дакийскитѣ първенци, слѣдъ като изгубили всѣка надежда за съпротивление и за да не паднатъ въ римски плѣнъ, прѣдпочели да свършатъ съ доброволна смърть отъ ножъ или отрова.

За дакийскитѣ войни притежаваме единъ забѣлѣжителенъ паметникъ, а именно знаменитата колона, която римскиятъ сенатъ въздигналъ въ честь на императора Траяна и която е запазена и до днесъ въ Римъ. Тази колона, направена цѣла отъ мряморъ, има диаметъръ около 3·50 м. и е висока 100 римски стѫпки (33 м.). Цѣлата повръхность на колоната е покрита съ релиефи, които прѣдставятъ въ хронологически редъ дакийскитѣ войни на Траяна, всичко 155 сцени, наредени една слѣдъ друга въ единъ поясъ, който обикаля витлообразно цѣлата колона. На врѣмето си колоната се е издигала въ двора на библиотеката, която Траянъ построилъ въ Римъ, и галериитѣ на нѣколко етажа, които сѫ я обикаляли отъ три страни, сѫ давали възможность да се гледатъ

45 сл.; M. Besnier, у Daremberg et Saglio, Dictionnaire des antiquités IV 564 сл. подъ думата pons; Duperrex, Podul lui Traian peste Dunare lânga Turnu-Severin, Bucaresti 1907, 39 стр. (изъ Buletin societătii politecn.).

а

б

в

Обр. 134. — Релиефи отъ Трояновата колона въ Римъ.

релиефитѣ й удобно отъ близко разстояние. Върху колоната се е издигала бронзовата статуя на императора Траяна, която по-късно, неизвѣстно при какви обстоятелства, е била свалена и унищожена, а на нейно мѣсто, по заповѣдь на папа Сикста V, е била поставена сегашната статуя на апостола Петра. [1])

Релиефитѣ на Траяновата колона ни даватъ живо прѣдставление за начина, по който е била водена войната съ дакитѣ и за всички нейни перипетии. Въ началото е прѣдставенъ Дунавскиятъ брѣгъ съ разположенитѣ край рѣката римски кули, заградени съ дървени огради (обр. 134[а]).[2]) Това сж били най-прѣднитѣ постове на римскитѣ гарнизони, отъ които въ врѣме на опасность сж били подавани сигнали съ запалени факли. До тѣхъ сж прѣдставени нѣколко въоржжени римски войници. Въ друга една сцена се виждатъ двата моста прѣзъ Дунава, построени на лодки, върху които минаватъ римскитѣ легиони, за да навлѣзатъ въ неприятелската територия (обр. 134[б]). [3]) На чело вървятъ знаменосцитѣ (signiferi), които и въ облѣклото си се отличаватъ по това, че сж наметнати съ вълчи кожи. По-нататъкъ, въ единъ укрѣпенъ градъ, виждаме самия императоръ Траянъ въ военно облѣкло, седналъ на столъ и окржженъ отъ своитѣ военачалници (обр. 134[в]).[4]) Прѣдъ него дефилиратъ римскитѣ пѣхотинци, въоржжени съ мечове, съ голѣми четвъртити щитове и съ шлемове на главата. Въ дъното се виждатъ двѣ кола, натоварени съ отнети отъ неприятеля оржжия. Друга една сцена ни прѣдставя разбититѣ дакийски войски, които бързатъ да се прибератъ въ една крѣпость (обр. 135[а]).[5]) Тѣ се отличаватъ отъ римлянитѣ както по облѣклото, така и по въоржжението си. Интересна е така сжщо и тази сцена отъ втората война, въ която е прѣдставено едно жертвоприношение прѣди започването на едно сражение (обр. 133). [6]) Отъ десно на украсения съ гирлянди алтарь се вижда самъ императоръ Траянъ въ граж-

[1]) Релиефитѣ на Траяновата колона сж репродуцирани сега най-добрѣ (въ хелиогравюра) у C. Cichorius, Die Reliefs der Traianssäule, два тома таблици и два тома коментаръ, Berlin 1896 и 1900. Освѣнъ това скици на всички релиефи, споредъ гравюритѣ на Pietro Santi Bartoli (1672 г.), дава и S. Reinach, Répertoire de reliefs grecs et romains I стр. 330—369. Обяснението на разнитѣ сцени не винаги е ясно и дава поводъ на противорѣчиви тълкувания; освѣнъ подробния коментаръ на Cichorius, гл. за тѣхното обяснение още E. Petersen, Traians dakische Kriege, 2 тома, Leipzig 1899 и 1903; A. von Domaszewski, Geschichte der römischen Kaiser, II 173—177.

[2]) Cichorius I, табл. V.

[3]) Пакъ тамъ I, табл. VII.

[4]) Пакъ тамъ II, табл. LXXVIII.

[5]) Пакъ тамъ II, табл. LXVIII.

[6]) Пакъ тамъ II, табл. LXXII.

а

б

в

Обр. 135. — Релиефи отъ Трояновата колона въ Римъ.

данско облѣкло, съ патера въ прострѣната надъ алтаря десна ржка. Въ лѣво единъ служитель държи единъ волъ, прѣдназначенъ да бжде принесенъ въ жертва. Наоколо стоятъ войници и знаменосци, а въ дъното е прѣдставенъ каменниятъ мостъ прѣзъ Дунава. За облѣклото на нѣкои граничещи съ дакитѣ племена и за тѣхния националенъ типъ можемъ да сждимъ споредъ друга една сцена, въ която тѣхни пратенници дохаждатъ прѣдъ Траяна, за да го поздравятъ и потърсятъ неговото приятелство (обр. 135б).[1] Особенъ интересъ прѣдставятъ двѣтѣ фигури въ лѣво, облѣчени въ дълги до земята и прѣпасани прѣзъ пояса дрехи, които напомнятъ твърдѣ много днешнитѣ женски сукмани. Върху тѣхъ тѣ носятъ кжси елечета безъ ржкави. Вѣроятно това сж прѣдставители на племето яциги, които сж живѣли въ долината на р. Тиса, на западъ отъ дакитѣ. Най-послѣ заслужава внимание и сцената, въ която сж прѣдставени дакийскитѣ първенци, събрани въ единъ укрѣпенъ градъ, въ момента, когато, слѣдъ като изгубватъ всѣкаква надежда за съпротивление, пиятъ отровата, която гребатъ съ чаша отъ голѣмъ сждъ (обр. 135в).[2] Въ десно единъ отъ тѣхъ лежи вече мъртавъ, другъ единъ пада въ ржцѣтѣ на другаря си,. а отъ лѣво цѣла тълпа съ отчаяни жестове се трупа къмъ отровното питие.

Въ дунавскитѣ земи е запазенъ и другъ единъ паметникъ на дакийскитѣ войни, а именно така нарečениятъ Tropaeum Traiani, Траяновъ трофей, който се намира при селото Адамклиси въ южна Добруджа и който е билъ въздигнатъ отъ Траяна въ честь на побѣдитѣ противъ дакитѣ. Благодарение на разкопкитѣ, прѣдприети около този паметникъ прѣзъ послѣднитѣ години отъ страна на ромънското правителство, ние днесъ сме въ състояние да възстановимъ неговиятъ първоначаленъ изгледъ почти въ всичкитѣ му подробности (обр. 136). Това е било една импозантна цилиндрическа постройка, направена цѣла отъ дѣлани камъни, съ диаметъръ около 38 м. и приблизително сжщата височина; въ горнята си часть тя е била украсена сжщо така съ релиефи, които се отнасятъ пакъ до войнитѣ на Траяна противъ дакитѣ (обр. 137). Върху тази постройка се е издигалъ единъ колосаленъ мряморенъ трофей, високъ около 11 м., съставенъ отъ разни оржжия, който отдалечъ се е виждалъ въ добруджанската равнина и е символизиралъ въ очитѣ на околното население могжществото на римската империя.[3]

---

[1] Пакъ тамъ II, табл. LXXI...

[2] Пакъ тамъ II, табл. XCI.

[3] Главното съчинение за т... G. Tocilesco, Das Monument von Adamklissi Tropaeum ... Antonesco, La tro-

Съ покоряването на Дакия спокойствието на провинцията Мизия е било осигурено за по-продължително врѣме и населението е могло да се прѣдаде всецѣло на мирнитѣ си занятия. Обаче Траянъ е билъ

Обр. 136. — Паметникътъ въ Адамклиси (споредъ реконструкцията на Ниманъ и Фуртвенглеръ).

достатъчно прозорливъ господарь, за да съзнае, че военното подчинение на една страна не може да бжде никога трайно и окончателно, ако то

phée d'Adamklissi, Jassy 1905. — Въпросътъ за датата на паметника бѣ възбудилъ на врѣмето твърдѣ голѣмъ споръ въ науката. Постоянството, съ което единъ отъ най-виднитѣ германски археолози — Адолфъ Фуртвенглеръ — защищаваше своята теза, че паметникътъ датира не отъ врѣмето на Траяна, а отъ края на I в. пр. Хр. (29—28 г. пр. Хр.), прѣдизвика многобройни възражения и стана причина да се създаде цѣла литература около този споръ. Гл. главно Furtwaengler, Intermezzi, Leipzig 1896, стр. 51—77 и Das Tropaion von Adamklissi und provinzialrömische Kunst (Abhandl. der Bayer. Akad. XXII, 1903, 455—516); Fr. Studniczka, Tropaeum Traiani (Abhandl. der Sächsischen Gesell. der Wissensch. XXII, 1904, 1—152); C. Cichorius, Die röm. Denkmäler in der Dobrudscha, Berlin 1904. Днесъ спорътъ може да се счита за окончателно разрѣшенъ въ полза на Траяна.

не се съпроводи едноврѣменно отъ културното и икономическото ѝ завладѣване. Защитено на сѣверъ чрѣзъ новата провинция Дакия, римското владичество въ Мизия и Тракия е могло да се счита за осигурено отъ военно-стратегическо гледище. Траянъ обаче не се е задоволявалъ съ това, да владѣе тѣзи земи само съ силата на оржжието. Той е искалъ да спечели Мизия и Тракия не само за римската власть, въ която тѣ вече сж се намирали прѣди него, но така сжщо и за римската култура, искалъ е да ги свърже органически съ останалитѣ страни на империята и, за да ги направи нераздѣлна часть отъ нея. Тъкмо въ това отно-

а

б

Обр. 137. — Части отъ паметника въ Адамклиси.

шение Траянъ се отличава отъ своитѣ прѣдшественици. Додѣто послѣднитѣ сж се задоволявали само съ това, да подчинятъ Мизия и Тракия на римската военна власть, всичкитѣ усилия на Траяна сж били насочени къмъ вжтрѣшното развитие на тѣзи провинции, на чието население той е искалъ да даде възможность да се ползува отъ всички блага на римската култура, за да се чувствува въ душата си като римско, готово camó да брани името и честьта на римскитѣ императори. До колкото можемъ да сждимъ отъ източницитѣ, съ които днесъ разполагаме, Траянъ си е послужилъ за постигането на тая трудна и възвишена за-

дача главно съ двѣ срѣдства: 1) като прѣустроилъ сѫществуващитѣ и основалъ нови градове и 2) като се погрижилъ за създаването на многобройни и удобни пѫтища. Нека разгледаме по отдѣлно всѣка една отъ тѣзи двѣ страни ни Траяновата дѣйность въ Мизия и Тракия.

Както вече споменахме, покоряванато на Мизия и Тракия е било прѣдизвикано отъ военно-стратегически съображения. По тази причина римското владичество въ тѣзи двѣ страни е носѣло отначало чисто воененъ характеръ. Тѣ сѫ били раздѣлени на по-малки области, на чело на всѣка отъ които е стоялъ по единъ воененъ началникъ.[1]) Градове въ сѫщинската смисъль на думата, като се оставатъ на страна старогръцкитѣ колонии по брѣга на Черно-море, въ тѣзи страни почти не е имало. Населението е живѣло въ села или по-голѣми селски общини, които римлянитѣ сѫ означавали съ термина vicus или pagus. По тази причина, въпрѣки римското владичество, въ вѫтрѣшното устройство на Мизия и Тракия, въ тѣхната социална структура до врѣмето на Траяна не е станала голѣма промѣна. Траянъ е направилъ първитѣ сѫществени реформи въ това отношение. Той далъ на лавнитѣ общини гражданско устройство по образеца на другитѣ градове въ римската империя, съ автономно вѫтрѣшио управление, съ градски съвѣтъ и изборни чиновници. Съ една дума Траянъ създалъ първитѣ значителни римски градове въ Мизия и Тракия. За споменъ на тази промѣна и като изразъ на новитѣ права, съ които сѫ били надарени отъ Траяна, тѣзи градове получили и фамилното име на императора, Ulpius. Между тѣхъ на първо мѣсто трѣбва да се спомене градътъ Serdica, сегашната София, която е била политическиятъ центъръ на тракийското племе серди и на сердикийската военна областъ или стратегия.[2]) Отъ врѣмето на Траяна, слѣдъ като получилъ гражданско устройство, градътъ започналъ да се казва Ulpia Serdica. По

[1]) Въ Тракия тѣзи области сѫ носѣли названието стратегии и всѣка една отъ тѣхъ се е означавала по името на племето, което я е населявало; за числото и размѣритѣ на тѣзи стратегии притежаваме противорѣчиви свѣдѣния (гл Г. И. Кацаровъ, Приносъ къмъ старата история на София, София 1910, стр. 15 сл., дѣто е посочена и по-старата литература). Подобно устройство трѣбва да е имала първоначално и Мизия, както може да се заключи отъ единъ надписъ (Corpus inscript. latin. V 1838 = Dessau, Inscriptiones latinae nº 1349), въ който се споменава *praefectus civitatium Moesiae et Treballiae*. Гл. върху него A. von Premerstein, Jahreshefte des Oesterreich. archäol. Inst. I 1898, Beibl. стр 170 сл. Тѣзи „общини" (civitates) сѫ обемали вѣроятно по нѣколко селища и сѫ имали слѣдователно значително протяжение, подобно на общинитѣ-кланове въ Галия и Испания.

[2]) Г. И. Кацаровъ, Приносъ къмъ старата история на София, стр. 18 сл. Келтското произхождение на сердитѣ не може още да се счита за окончателно установено.

сжщия начинъ било третирано и друго едно важно тракийско селище въ областьта на дентелетитѣ, а именно Pautalia, днешниятъ Кюстендилъ. Все къмъ сжщата категория спадатъ още градоветѣ Nicopolis ad Nesum при сегашния Неврокопъ, Topirus близо до устието на рѣка Мѣста на западъ отъ Енидже, както и Анхиало. Всички тѣзи градове, които лежатъ все въ границитѣ на Тракия, сж добили отъ Траяна прѣкора Ulpia въ свръзка съ тѣхното прѣустройство.[1])

Въ Мизия условията сж били малко пó други. Тукъ сж квартирували още отъ началото на първия вѣкъ сл. Хр. 2 до 4 римски легиона, които сж се явявали като главни проводници на римската култура въ тази страна. Споредъ тогавашнитѣ наредби войницитѣ, които сж служили по 20—25 години въ легионитѣ и прѣзъ това врѣме не сж имали право да се женятъ, сж били длъжни да живѣятъ на чисто военни начала въ укрѣпени лагери. Близо до тѣзи лагери сж се заселвали обаче и разни занаятчии и дребни търговци, повечето хора отъ мѣстното население, волноотпущеници и роби, които сж доставяли всичко това, отъ което войницитѣ сж имали нужда. Наредъ съ тѣхъ, като хора съ по-високо социално положение и съ пълни права на римски граждани, сж оставали да живѣятъ при лагеритѣ и нѣкои отъ изслужилитѣ вече войници, като сж получавали обикновено и опрѣдѣлено количество земя, съгласно тогавашнитѣ наредби. По такъвъ начинъ при укрѣпенитѣ лагери на легионитѣ, съ течение на врѣмето, възниквали доста голѣми селища съ твърдѣ пъстро население. Тѣзи селища, наричани отъ римлянитѣ canabae, не сж имали градско устройство, а сж се управлявали отъ старѣйшини, които носили титлата magistri. Слѣдъ покоряването на Дакия отъ Траяна, два отъ укрѣпенитѣ лагери на Мизия, които сж се намирали на Дунавския брѣгъ, а именно Ratiaria, при днешното село Арчаръ източно отъ Видинъ, и Oescus, при днешното село Гигенъ до устието на Искъра, сж изгубили своето стратегическо значение и легионитѣ, които сж стояли до тогава въ тѣхъ, е трѣбвало да отидатъ на други мѣста. Четвъртиятъ Флавиевъ легионъ, който до тогава е квартирувалъ въ Ratiaria, е билъ прѣмѣстенъ въ Singidunum, днешния Бѣлградъ, а петиятъ македонски легионъ, който е квартирувалъ въ Oescus, е отишълъ въ Troesmis, сегашната Иглица въ севѣрна Добруджа.[2]) По този случай Траянъ въздигналъ въ римски колонии съ пълно град-

[1]) Този прѣкоръ се срѣща обикновено въ монетитѣ на съотвѣтнитѣ градове, сѣчени прѣзъ римско врѣме

[2]) B. Filow, Die Legionen der Provinz Moesia, стр. 63 сл.

ско устройство и двѣтѣ селища, които сѫ се намирали при укрѣпенитѣ лагери въ Ratiaria и Oescus, като имъ далъ и своето фимилно име, тъй че тѣзи градове започнали отъ това врѣме да се наричатъ Colonia Ulpia Ratiaria и Colonia Ulpia Oescus.[1])

Най-послѣ Траянъ основалъ въ Мизия и Тракия цѣла редица нови градове, било на съвсѣмъ незаселени мѣста, било на мѣстото на незначителни селища. Между тѣзи градове на първо мѣсто трѣбва да споменемъ Nicopolis ad Istrum, съграденъ на едно високо плато надъ рѣка Росица при сегашното село Никюпъ, на сѣверъ отъ Търново.[2]) Градътъ, както показва и името му, „градъ на побѣдата", е билъ съграденъ въ честь на побѣдитѣ надъ дакитѣ и е билъ населенъ главно съ колонисти, докарани отъ други провинции на римската империя, прѣдимно отъ Мала-Азия, която по онова врѣме е имала високо развита култура. Наредъ съ Nicopolis ad Istrum, Траянъ основалъ въ сѣверо-източна България още единъ градъ, а именно Marcianopolis, нареченъ така по името на Траяновата сестра Marciana.[3]) Обширнитѣ развалини на този градъ при Девня въ Варненско, както и неговото голѣмо значение въ по-късно врѣме като епископско сѣдалище, свидѣтелствуватъ за неговото бързо процъвтяване и сполучливо избрано мѣстоположение.

Въ вѫтрѣшностьта на южна България е имало вече нѣкои значителни градове, на първо мѣсто Philippopolis, сегашниятъ Пловдивъ, който около срѣдата на първия вѣкъ билъ надаренъ отъ Флавиевцитѣ съ особни привилегии,[4]) послѣ Cabyle въ подножието на Таушанъ-тепе при Ямболъ и римската колония Дебелтъ (Colonia Flavia Pacis Deultum), заселена отъ императора Веспасиана съ римски ветерани.[5]) Въпрѣки това Траянъ, за да засили още повече римската колонизация въ страната, основалъ и тукъ единъ новъ градъ, нареченъ по негово име Augusta Traiana, сегашната Стара-Загора.[6]) Сѫщо така и въ плодородната

[1]) Ср. Kornemann, у Pauly-Wissowa, Real-Encyclop. IV 547, подъ думата colonia.

[2]) Иречекъ, Пѫтувания, стр. 239; D. Kalopothakes, De Thracia provincia Romana, Lipsiae 1893, стр. 36 сл.; B. Pick, Die antiken Münzen von Dacien und Moesien, Berlin 1898, стр. 328 сл.; В. Добруски, Сборн. за нар. умотв. XVIII, 1901, 704 сл.; G. Seure, Revue archéol. 1907, II 257 сл.

[3]) Иречекъ, Пѫтувания, стр. 849 сл. и Heerstrasse, стр. 146; Pick, цит. съч. стр. 183 сл.; E. Kalinka, Antike Denkmäler in Bulgarien, Wien 1906, стр. 359 сл.

[4]) Kalopothakes, цит. съч. стр. 41 сл.; Г. И. Кацаровъ, Сборн. за нар. умотв. XVIII 653 сл.

[5]) Иречекъ, Пѫтувания, стр. 773; Kalopothakes, цит. съч. стр. 33 сл.; Kornemann у Pauly-Wissowa, Real-Encycl. IV 550.

[6]) Иречекъ, Пѫтувания, стр. 162 сл.; Kalopothakes, цит. съч. стр. 28 сл.

равнина на рѣка Марица, която е давала всички благоприятни условия за единъ интензивенъ икономически и културенъ животъ, сѫ били създадени два нови града. Единиятъ отъ тѣхъ е билъ Plotinopolis, близо до днешната Димотика,[1]) нареченъ така по името на Траяновата жена императрица Плотина, еднакво извѣстна както по своя благъ характеръ, така и по своитѣ високи морални качества — рѣдки явления по онова врѣме на римския императорски тронъ — която при това е намирала достатъчно врѣме и удоволствие да се занимава и съ философия. Нейната кореспонденция съ философа Епикура е запазена и до днешно врѣме. Вториятъ градъ, Traianopolis, е билъ разположенъ близо до сегашния Дедеагачъ, при селото Лъджа-кьой, дѣто се намиратъ топли минерални бани, и е билъ нареченъ така по името на Траяна.[2]) Цитаделата на града, която се е издигала на хълма Св. Георги, дѣто до прѣди войната се намираше едно старо турско теке, както и обширнитѣ развалини въ подножието на хълма, показватъ ясно, че Traianopolis не е билъ само воденъ курортъ, но и единъ значителенъ градъ, който въ нищо не е отстѫпвалъ на другитѣ градове отъ римско врѣме.

Най-послѣ Траянъ не е прѣнебрѣгналъ и юго-западнитѣ крайща на Мизия, тѣзи именно земи, на които българската армия спечели напослѣдъкъ толкозъ много лаври въ борбата си противъ сърбитѣ. Между Пиротъ и Нишъ, на мѣстото на днешна Бѣла-паланка, той основалъ градътъ Remesiana, а на Косово поле, на горнето течение на Вардара — града Ulpiana, днешния Липлянъ.[3])

Само въ Македония Траянъ не е намѣрилъ за нужно да създава нови градове, тъй като тази страна се е намирала отдавна подъ римска власть и тогавашната елинистическо римска култура е била пуснала вече дълбоки корени въ нея. Като главенъ центъръ на тази култура се е явявалъ градътъ Солунъ, най-значителниятъ градъ на Македония както въ ново, така и въ старо врѣме. Сѫщо и въ вѫтрѣшностьта на страната сѫ се намирали градове, като Охрида—Lychnidus, Битоля—Heraclea, Воденъ—Edessa и др., които сѫ достигнали високо развитие още прѣди да бѫде установено римското владичество въ Македония. Въ края на първия вѣкъ пр. Хр. сѫ били създадени тукъ и нѣколко римски колонии, въ които сѫ били заселени римски ветерани, родомъ отъ романизира-

[1]) Kalopothakes, цит. съч. стр. 43 сл.
[2]) A. Dumont, Mélanges d'archéologie et d'épigraphie, Paris 1892, стр. 224 сл. и 494 сл.; Kalopothakes, цит. съч. стр. 46.
[3]) A. von Domaszewski, Gesch. der röm. Kaiser II 178.

нитѣ напълно мѣста на империята. Най-значителнитѣ отъ тѣзи колонии сж Pella (Colonia Iulia Augusta Pella) при днешното село Постолъ, близо до Ениджe-Вардаръ, и Philippi (Colonia Iulia Philippensis) на половината пжть между Драма и Кавала.[1]) По на сѣверъ, на мѣстото, дѣто р. Черна се влива въ Вардара, намираме града Stobi (Municipium Stobensium), надаренъ съ градско устройство още отъ императора Августа,[2]) а на западъ отъ Скопие, на мѣстото на днешното село Злокучане, се е намирала колонията Scupi (Colonia Flavia и Colonia Aelia Scupi), основана около срѣдата на първия вѣкъ сл. Хр. отъ Флавиевцитѣ и засилена отпослѣ въ врѣмето на Хадриана,[3]) отъ която именно Скопие е добило името си, и която, споредъ римското административно дѣление, се е падала вече въ границитѣ на Мизия.

Ако теглимъ една равносмѣтка на колонизаторската дѣйность на Траяна въ Мизия и Тракия, ще получимъ слѣднитѣ резултати: петь по-стари общини — Serdica, Pautalia, Nicopolis ad Nestum, Topirus и Anchialus — сж били прѣвърнати въ градове; двѣ легионски селища — Ratiaria и Oescus — сж били прѣустроени като римски колонии, а новоосновани сж били 7 града: Nicopolis ad Istrum, Marcianopolis, Augusta Traiana, Plotinopolis, Traianopolis, Remesiana и Ulpiana.

Лесно е да си прѣдставимъ, какви силни чувства на адмирация и почитание къмъ личностьта на римския императоръ трѣбва да сж се загнѣздили дълбоко въ душата на мѣстното население, когато то е видѣло всички тѣзи градове да изникватъ единъ слѣдъ други като по нѣкакво вълшебство и цѣлата страна въ продължение само на нѣколко години да измѣня съвършено своята физиономия. За бждещето на двѣтѣ провинции тѣзи промѣни сж имали грамадно значение. Въ всички врѣмена и държави само гражданското население се явява като носитель на една по-висока култура и само въ градоветѣ могатъ да се създадатъ благоприятни условия за засилването и процъвтяването на тази култура. По тази причина Мизия и Тракия, безъ реформитѣ на Траяна, сж щѣли да стоятъ още дълго врѣме въ своето сравнително първобитно състояние, безъ да могатъ да се подравнятъ съ останалитѣ римски провинции. Въ пълно съзнание на това нѣщо, Траянъ не се е спрѣлъ ни най-малко прѣдъ мжчнотиитѣ, съ които е било свързано уреждането на толкозъ много градове и заселването имъ съ колонисти отъ други страни на империята.

[1]) Kornemann, цит. съч. IV 519.
[2]) Пакъ тамъ, IV 549.
[3]) Пакъ тамъ, IV 547.

Съвсѣмъ погрѣшно би било да се мисли, че основанитѣ отъ Траяна градове въ Мизия и Тракия сѫ били градове само по име и че тѣ не сѫ прѣдставяли нищо друго, освѣнъ уголѣмени села безъ особна физиономия. Археологическитѣ изучвания, направени досега у насъ, колкото и да сѫ недостатъчни, все пакъ ни даватъ възможность да си съставимъ понятие и за външния изгледъ на тѣзи градове. Нека вземемъ за примѣръ града Nicopolis ad Istrum, чиито развалини произвеждатъ и до днесъ такова дълбоко впечатление на всѣки пѫтешественикъ. Разкопкитѣ, които прѣди петнадесеть години бѣха започнати на това мѣсто по инициативата и съ срѣдства на Негово Величество Царя и които отпослѣ бѣха продължени отъ страна на Народния музей, макаръ още и да не сѫ привършени, откриха вече най-важнитѣ части на града.[1]) По срѣдата на града се е намиралъ пазарниятъ площадъ, тъй нареченията форумъ, около който сѫ се издигали храмоветѣ и другитѣ по-важни обществени постройки, които и днесъ ни очудватъ съ своята богата архитектура, съ изобилното употрѣбение на мрямора, съ масивния си градежъ и голѣмитѣ технически срѣдства, употрѣбени при тѣхното изкарване (обр. 138). Въ форума е билъ концентриранъ цѣлиятъ общественъ животъ на града. Тукъ сѫ ставали всички по голѣми събрания, тукъ сѫ идвали гражданитѣ, за да узнаватъ новинитѣ, тукъ сѫ се сключвали всички важни търговски сдѣлки, тукъ сѫ се издигали бронзовитѣ статуи на римскитѣ императори, подставкитѣ отъ които, заедно съ надписитѣ, сѫ запазени и до днесъ. Отъ общественитѣ постройки, които сѫ се намирали вънъ отъ района на форума, трѣбва да споменемъ банитѣ, на които римлянитѣ сѫ обръщали особно внимание и които у тѣхъ сѫ служили не само за чистота, но и като мѣсто за спортъ. Видно мѣсто е заемалъ въ града и единъ значителенъ театъръ, чиято зала, съ амфитеатрално нареденитѣ въ полукрѫгъ пейки, е още отчасти запазена (обр. 139) Градътъ е ималъ освѣнъ това канализация и водопроводи, които сѫщо отчасти сѫ запазени и за които нѣкои отъ сегашнитѣ градове въ България биха могли да му завидятъ (обр. 140), а наоколо е билъ заграденъ съ здрава крѣпостна стѣна, която го е пазѣла отъ всѣкаква неприятелска изненада. Сѫщитѣ условия сѫ сѫществували безъ съмнѣние и въ другитѣ основани отъ Траяна градове, и ако единъ день въ нѣкои отъ тѣхъ се направятъ разкопки, може съ положителность да се разчита, че ще се откриятъ сѫщитѣ паметници на една висока градска култура. Днешнитѣ

[1]) За тѣзи разкопки гл. статиитѣ на Добруски и Сьоръ, посочени по-горѣ на стр 192, заб. 2.

развалини на града Oescus, напримѣръ, не отстжпватъ въ нищо на никополскитѣ (обр. 141).

Втората страна на Траяновата дѣйность въ Мизия и Тракия се

Обр. 138. — Развалинитѣ на форума въ Никюпъ.

заключавала, както вече казахме, въ прокарването на нови и удобни пжтища. Въ това отношение римлянитѣ сж били голѣми майстори и никой другъ отъ старитѣ народи не е могълъ да имъ съперничи.

Може безъ прѣувеличение да се каже, че обширната римска империя е могла да се управлява отъ единъ центъръ само благодарение на многобройнитѣ, здрави и винаги добрѣ поддържани пжтища, които сж

Обр. 138a. — Развалинитѣ на форума въ Никюпъ.

създавали удобни и бързи съобщения съ всички нейни крайща. И до днесъ още на много мѣста сж запазени остатъци отъ тѣзи пжтища, които

Обр. 139. — Развалинитѣ на театъра въ Никюпъ.

веднага се познаватъ по солидната си направа. При завземането на всѣка нова провинция, една отъ първитѣ грижи на римлянитѣ е била, да се построятъ необходимитѣ пжтища, прѣдимно по военно-стратеги-

чески съображения, за да се улесни движението на легионитѣ. Така и въ Мизия, още въ началото на римското владичество, сж били вече взети мѣрки, за да се създадатъ удобни съобщения между укрѣпенитѣ лагери на тази провинция. Отъ единъ случайно запазенъ каменъ надписъ [1]) ние узнаваме, че още прѣзъ врѣмето на императора Тиберия (14—37 год.) четвъртиятъ скитски и петиятъ македонски легиони сж прокарвали по десния брѣгъ на Дунава единъ пжть, който е водѣлъ отъ укрѣпения лагеръ Viminacium на изтокъ къмъ устието на р. Поречка. По-късно, прѣзъ врѣмето на Флавиевцитѣ, този пжть наново билъ поправянъ, [2]) а Траянъ, въ свръзка съ походитѣ си противъ дакитѣ, го продължилъ къмъ Кладово, при което особни мжчнотии прѣдставяли стръмнитѣ скалисти брѣгове на Дунава въ околностьта на Желѣзнитѣ врата. Изрично се споменува, че Траянъ билъ принуденъ да разбива скалитѣ и да подгражда платото съ дървени греди, за да добие нужната широчина за пжтя. [3]) Когато Дакия била окончателно покорена, пжтьтъ по десния брѣгъ на Дунава билъ продълженъ прѣзъ цѣла днешна сѣверна България и Добруджа чакъ до Черно Море. По такъвъ начинъ, посрѣдствомъ сжществуващитѣ вече пжтища въ римска Германия, е било създадено първото прѣко сухопжтно съобщение между Сѣверното и Черното морета. [4]) Това събитие е имало грамадно културно значение и е допринесло твърдѣ много за романизирането на Мизия и за сближението на тази провинция съ западнитѣ области на империята.

За другитѣ пжтища, построени отъ Траяна въ Мизия и Тракия, нѣмаме положителни свѣдѣния. Ние вече споменахме, че римскиятъ пжть отъ Бѣлградъ прѣзъ София и Пловдивъ за Цариградъ носи по прѣдание името на Траяна. Това обаче още не показва, че пжтьтъ е билъ съграденъ отъ този императоръ, понеже, както видѣхме, народното прѣдание въ балканскитѣ земи приписва на Траяна всѣка по-значителна римска развалина Съ по-голѣма сигурность може да се приеме, че пжтищата, които е строилъ Траянъ въ Мизия и Тракия, сж се нами-

---

[1]) Corp. inscript. latin. III 1698 (13813 b) = Dessau, Inscr. sel. nº 2281.

[2]) Corp. inscript. latin. III 13813.

[3]) Corp. inscript. latin. III 8267 (= 1699): *montibus excisis, anconibus sublatis viam fecit.* Ср. върху този пжть E. Bormann, Sitzungsber. der Wiener Akad. 1874, стр. 417 сл.; F. Kanitz, Denkschriften der Wiener Akad. XLI, 1892, 31 сл; A. von Premerstein, Jahreshefte des Oesterreich. archaeol. Inst. I, 1898, Beibl. стр. 176.

[4]) Aur. Victor, Caes. 13, 3: *iter conditum per feras gentes, quo facile ab usque Pontico mari in Galliam permeatur.* За трасето на този пжть гл. Brandis, у Pauly-Wissowa, Real-Encycl. IV стр. 2129 сл. подъ думата Danuvius.

рали въ свръзка съ основанитѣ отъ него градове. Между тѣхъ като главенъ пѫтенъ вѫзелъ се явява пакъ Nicopolis ad Istrum, дѣто сѫ се кръстосвали най-важнитѣ пѫтища въ сѣверна България. До колкото

Обр. 140. — Павирана и канализирана улица въ Никюпъ.

Обр. 141. — Римскитѣ развалини при Гигенъ.

може да се сѫди отъ запазенитѣ днесъ слѣди, отъ тукъ сѫ излизали къмъ западъ и къмъ сѣверъ два главни пѫтя, първиятъ отъ които е

водѣлъ къмъ Oescus, а вториятъ е отивалъ къмъ укрѣпения лагеръ Novae при Свищовъ, дѣто по това врѣме е квартирувалъ първиятъ италийски легионъ. Другъ единъ твърдѣ важенъ пжть е излизалъ отъ Nicopolis въ юго-източна посока и, прѣзъ Твърдишкия проходъ, е водѣлъ за Кабиле,[1]) близо при днешния Ямболъ, дѣто се е разклонявалъ въ три направления: на изтокъ къмъ Анхиало, на юго-западъ къмъ Стара-Загора (тогавашната Augusta Traiana) и на югъ, по течението на Тунджа и на Марица, къмъ Plotinopolis и Traianopolis. Наредъ съ римския пжть отъ Гигенъ—Oescus прѣзъ Троянския проходъ за Пловдивъ,[2]) който е сжществувалъ още отъ срѣдата на първия вѣкъ сл. Хр.,[3]) Траяновиятъ пжть прѣзъ Твърдишкия проходъ за Кабиле е билъ главното съобщително срѣдство между Мизия и Тракия прѣзъ Балкана.

Покоряването на Дакия, уреждането на градоветѣ и прокарването на нови пжтища въ Мизия и Тракия, сж били за Траяна главнитѣ срѣдства, съ които той е смѣталъ да осигури траенъ миръ на тѣзи провинции и да засили тѣхната романизация. По-нататъшното развитие на нѣщата показва, че въ това отношение Траянъ напълно сполучилъ. Неговитѣ реформи сж упражнили грамадно влияние и върху вжтрѣшното развитие на провинциитѣ. Макаръ и да не разполагаме още съ достатъчно материалъ, за да можемъ да прослѣдимъ това развитие въ всички негови подробности, ние все пакъ сме вече въ състояние да посочимъ поне най-главнитѣ отъ неговитѣ моменти.

Първиятъ и най-важенъ резултатъ отъ реформитѣ на Траяна се изразява въ засилването на икономическия животъ и въ бързото подигане на народното благосъстояние. Обезпечаването на границитѣ, леснитѣ съобщения и наличностьта на голѣми градове, които сж прѣдставяли добри пазари и центрове на голѣма консомация, сж способствували извънредно много за това нѣщо. Като доказателство за голѣмото благосъстояние на страната, настжпило слѣдъ реформитѣ на Траяна, се явяватъ прѣди всичко значителнитѣ обществени и частни постройки отъ това врѣме. Може безъ прѣувеличение да се каже, че най-важнитѣ, най-хубавитѣ и най-многото римски паметници, намѣрени въ Мизия и

---

1) A. von Domaszewski, Gesch. der röm. Kaiser II, 176.

2) Върху този пжть гл. Jireček, Heerstrasse, стр. 156 сл.; В. Аврамовъ, Извѣстия IV, 227—240.

3) Това се вижда отъ единъ латински надписъ отъ врѣмето на Нерона (61 год. сл. Хр.), намѣренъ при Михилци, Карловско (издаденъ най-добрѣ у E. Kalinka, Antike Denkmäler in Bulgarien nº 19; по-рано издаванъ въ Сборн. за нар. умотв. XVI стр. 97 и Corp. inscr. latin. III 14207[31]).

Тракия, принадлежатъ все на втория и на третия вѣкъ, т. е. на епохата слѣдъ Траяна. Засилването на търговията и нейното модернизиране намиратъ своето изражение въ обстоятелството, че почти всички основани отъ Траяна градове, съ изключение само на 4—Ratiaria, Oescus, Remesiana и Ulpiana—сж почнали твърдѣ наскоро, отчасти още при Хадриана, да сѣчатъ свои собствени монети. За значителнитѣ богатства, които сж се натрупвали у мѣстното население, свидѣтелствуватъ и нѣкои отъ находкитѣ, които станаха прѣзъ послѣднитѣ години у насъ. Така напр. съкровището отъ с. Николаево въ Плѣвенско,[1]) което се състои отъ разни златни накити и сребърни сждове и отъ около 1000 сребърни римски денара, прѣдставя, даже само въ металъ, една стойность отъ нѣколко хиляди лева. Въ римскитѣ гробове при Арчаръ — Ratiaria, които принадлежатъ на втория и третия вѣкъ, се намиратъ почти винаги златни накити, понѣкога въ внушително количество, състоещи се отъ по нѣколко огърлици, гривни, пръстени, обѣци и др.[2]) Тѣзи факти показватъ достатъчно, че населението, което е имало толкозъ много злато на ржка, е било въ състояние да води твърдѣ охоленъ животъ и да се наслаждава отъ всички блага на тогавашното твърдѣ изтънчено въ удоволствията врѣме.

Материалното благосъстояние на населението е спомогнало твърдѣ много и за създаването на една по-висока духовна култура, която ние днесъ можемъ да доловимъ само въ областьта на изкуството, главно въ паметницитѣ на тогавашната архитектура, скулптура и художествена индустрия. За жалость врѣмето не ми позволява да се спра по-надълго върху тѣзи въпроси и да прослѣда развитието на тогавашиото изкуство въ Мизия и Тракия. Наистина художественото творчество въ тѣзи провинции се е намирало сравнително въ твърдѣ неблагоприятни условия и затова то никога не е могло да се издигне на онази висота, която е достигнало въ Гърция, Италия или Мала-Азия. Неговитѣ произведения носятъ обикновено явния отпечатъкъ на провинциално произхождение. При все това интересътъ и вниманието спрѣмо художественитѣ паметници, както и видното мѣсто, което имъ се е отдавало въ частния и общественъ животъ, не сж били въ Мизия и Тракия по-малки, отколкото въ другитѣ римски провинции, а пъкъ това, което имъ е липсвало въ качество, се е набавяло чрѣзъ количеството. Какъ високо се е цѣнѣло изкуството въ тогавашнитѣ градове на Мизия и Тракия, се вижда най-

[1]) Б. Филовъ, Римското съкровище отъ Николаево, Извѣстия IV, 1—46.
[2]) Пакъ тамъ, стр. 34—40.

добрѣ отъ интереса, който населението на тѣзи градове е проявявало къмъ знаменититѣ произведения на старото класическо изкуство. Така напр. градътъ Nicopolis ad Istrum е притежавалъ една мряморна статуя — копие отъ знаменитото произведение на Праксителя, което е прѣдставяло бога на любовьта, Еросъ, и чийто оригиналъ се е намиралъ въ града Парионъ въ Мала-Азия.[1]) Благодарение на една щастлива случайность, тази статуя, обаче безъ главата, бѣше открита още при първитѣ разкопки, които се направиха въ развалинитѣ на Nicopolis, и сега се намира въ сбиркитѣ на Народния музей (обр. 142). Сѫщиятъ градъ е притежавалъ копие и отъ друго едно твърдѣ извѣстно произведение на Праксителя, а именно отъ тъй наречения Аполонъ Sauroctonos, т. е. Аполонъ убиецъ на гущера, най-добритѣ реплики отъ който се намиратъ въ Лувърския музей въ Парижъ и въ Ватикана въ Римъ.[2])

Обр. 142. — Мряморна статуя на Еросъ отъ Никюпъ.

Копия отъ друга една не по-малко знаменита статуя на сѫщия майсторъ, а именно отъ Хермеса съ дѣтето Дионисъ, чийто оригиналъ бѣ намѣренъ при разкопкитѣ въ Олимпия, срѣщаме въ други два Траянови града, въ Pautalia — Кюстендилъ и въ Анхиало.[3]) Градътъ Marcianopolis—Девня сѫщо е притежавалъ копия отъ

[1]) B. Filow, Erosstatue aus Nicopolis ad Istrum, въ Jahrbuch des deutschen archaeol. Inst. XXIV, 1909, 60—73; Археологически паралели (Сборн. за нар. умотв. XXVI, 1910) стр. 30—45. Гл. и P. Wolters, Archaeol. Bemerkungen, въ Sitzungsber. der Bayer. Akad. 1913, 4, стр. 21—40.

[2]) Гл. Б. Филовъ, Археологически паралели, стр. 72 сл.

[3]) За Анхиало гл. пакъ тамъ стр. 71 сл. За Pautalia мога да посоча на една неиздадена още бронзова монета на този градъ отъ императора Каракала, която видѣхъ у извѣстния нашъ колекционеръ В. Аврамовъ. Върху тази монета е прѣдставена извѣстната Праксителева статуя на Хермеса съ дѣтето Дионисъ. Монетата е много по-добрѣ запазена,

двѣ знаменити статуи на класическото изкуство.[1]) Едната отъ тѣхъ е била тъй нареченията Лицейски Аполонъ, чийто оригиналъ се приписва на Праксителевата школа, а втората е била една статуя на Хермеса, който си вързва сандала, — едно отъ най-хубавитѣ произведения на античното изкуство, за авторъ на което се счита било самиятъ Лизипъ, художникътъ на Александра Велики, било нѣкой отъ неговитѣ ученици.

Наистина, самитѣ статуи, за които е дума, направени като копия споредъ знаменити оригинали, не сж открити, съ изключение на статуята на Ероса отъ Никюпъ. Обаче за тѣхното сжществуване ние можемъ да сждимъ отъ обстоятелството, че тѣ сж изобразени върху монетитѣ на съотвѣтнитѣ градове като едни отъ най-важнитѣ тѣхни забѣлѣжителности.[2])

За да се прѣцѣнятъ тѣзи факти въ всичкото тѣхно значение за художествения вкусъ на онова врѣме, достатъчно би било само да се запитаме, колко отъ днешнитѣ градове въ България биха могли ди се похвалятъ съ своитѣ художествени произведения и да посочатъ такива отъ рода и значението на изброенитѣ по-горѣ.

Редътъ, който е билъ установенъ въ Мизия и Тракия отъ Траяна, се е задържалъ безъ сжществени промѣни въ продължение на около единъ вѣкъ и половина — врѣме напълно достатъчно, за да може дѣлото на Траяна да узрѣе и да даде своитѣ плодове. Около срѣдата на третия вѣкъ започватъ обаче онѣзи голѣми движения на народитѣ въ Европа, които, подобно на днешната всесвѣтска война, разклащатъ изъ дъно основитѣ на тогавашния политически и социаленъ строй. Балканскиятъ полуостровъ става арена на най-грознитѣ опустошения отъ страна на готитѣ и хунитѣ. Когато бурята обаче прѣминава и настжпватъ отново по-спокойни дни, особно прѣзъ шестия вѣкъ въ врѣмето на императора Юстиниана, Мизия и Тракия бързо пакъ се съвзематъ и прѣживяватъ втория свой разцвѣтъ, като изразъ на който се явяватъ великолѣпнитѣ паметници на старохристиянската епоха у насъ. Коренитѣ, които римската цивилизация е била пуснала въ тѣзи страни,

---

отколкото Анхиалския екземпляръ (репродуциранъ въ поменатата ми студия, табл. VIII 13), и въ нея личи добрѣ, че Хермесъ въ дигнатата си десна ржка е държалъ кадуцей.

[1]) Б. Филовъ, Археологически паралели, стр. 45 сл. и 74 сл.

[2]) За условията, при които може да се допустне, че нѣкое монетно изображение прѣдставя не абстрактенъ образъ, а дѣйствителна статуя, гл. Б. Филовъ, цит. съчин. стр. 61 сл.

сж били така дълбоки и срѣдствата, употрѣбени отъ Траяна, сж се указали така могжщи, щото достатъчно е било само да духне единъ слабъ вѣтрецъ, за да разнесе явилитѣ се на небосклона черни облаци и топлитѣ лжчи на слънцето да огрѣятъ наново плодороднитѣ долини отъ двѣтѣ страни на Балкана. Чудно ли е тогава, че образътъ на отличния[1]) римски императоръ, комуто страната е дължала всичко това, се е врѣзалъ така дълбоко въ народната душа, дѣто той е миналъ въ сферата на боговетѣ, и че мѣстното население прѣзъ всички врѣмена, въ продължение на повече отъ осемнадесеть вѣка, е свързвало името на Траяна съ всички паметници на една велика, отдавна прѣминала, и все пакъ жива и до днесъ епоха?

Картината, която се опитахъ да нарисувамъ за състоянието на днешнитѣ български земи въ врѣмето на Траяна и неговитѣ най-близки приемници, не е плодъ на фантазията. Тя почива, както видѣхме, на неоспорими доказателства, черпени въ археологическитѣ материали, които се откриватъ въ такова изобилие у насъ. Поради трайния миръ, народното благосъстояние и голѣмото културно подигане на страната, ние бихме могли съ пълно право да означимъ въпросната епоха като златенъ вѣкъ за тѣзи земи. И днесъ, когато ние пакъ се намираме на прага на една нова епоха, когато нашитѣ врагове, които въ продължение на тридесеть години се опитваха непрѣкжснато да попрѣчатъ на нашия националенъ устремъ, сж сжщо така окончателно сломени, както едно врѣме дакитѣ оттатъкъ Дунава бѣха сломени отъ легионитѣ на Траяна, когато българскиятъ народъ вижда най-послѣ осжществяването на своитѣ национални идеали и чака съ нетърпение да се прѣдаде на мирна дѣйность за своето вжтрѣшно прѣуспѣване, нека ми бжде позволено да завърша съ пожеланието, щото за обединена и цѣлокупна България да настжпи наново епохата на императора Траяна.

Kaiser Traian und die heutigen bulgarischen Länder (Vortrag, gehalten am 5. Dezember 1915 zum Besten des Bulgarischen Roten Kreuzes). — Das Andenken an Kaiser Traian hat im heutigen Bulgarien sehr tiefe Wurzel gefasst. Fast sämtliche bedeutendere Überreste römischer Zeit sind im Volke unter dem Namen dieses Kaisers bekannt und in der altbul-

---

[1]) Траянъ е билъ първиятъ отъ римскитѣ императори, който е получилъ отъ сената титлата *optimus*.

garischen Mythologie wurde er sogar unter die Götter aufgenommen. Auch einige Volkslieder wissen etwas vom „Latinerkönige“ Traian zu berichten. Diese Umstände lassen sich nur durch die tiefgreifenden Umwandlungen erklären, die die Regierung Kaiser Traians in den heutigen bulgarischen Ländern herbeigeführt hat. Obwohl diese Länder, die zu den römischen Provinzen Moesien und Thrakien gehörten, schon viel früher unter die römische Herrschaft kamen, war in vortraianischer Zeit noch sehr wenig für ihre Romanisierung geschehen. Erst Kaiser Traian hat nicht nur für ihre militärische Sicherung durch die Eroberung Dakiens gesorgt, sondern vor allem auch für die innere Entwicklung der Provinzen und für die Anpflanzung einer höheren Kultur entscheidende Schritte getan. Die Tätigkeit Traians in dieser Hinsicht lässt sich heute hauptsächlich auf zwei wichtigen Gebieten genauer verfolgen: bei der Gründung von Städten nach römischer Art, die teilweise an die Stelle von alten Dorf- und Gaugemeinden traten, und bei der Anlegung von neuen Strassen. Im ganzen hat Traian im heutigen bulgarischen Gebiete sieben neue Städte gegründet: Nicopolis ad Istrum, Marcianopolis, Augusta Traiana, Plotinopolis, Traianopolis, Remesiana und Ulpiana; fünf ältere Gemeinden — Serdica, Pautalia, Nicopolis ad Nestum, Topirus und Anchialus — erhielten ebenfalls städtische Verwaltung und die beiden zivilen Ansiedlungen bei den Legionslagern von Oescus und Ratiaria wurden in römische Kolonien umgewandelt. Für den blühenden Zustand dieser Traianischen Gründungen legen die Resultate der Ausgrabungen in Nicopolis ad Istrum und die ausgedehnten Ruinen der Colonia Ulpia Oescus ein glänzendes Zeugnis ab. Auch die meisten Strassenanlagen Traians, die sich heute nur zum Teil feststellen lassen, werden mit den Städtegründungen in Zusammenhang gestanden haben. Namentlich scheint Nicopolis ad Istrum ein wichtiger Strassenknoten gewesen zu sein.

Die Sicherung der Grenzen, der erleichtete Verkehr und die Förderung des Städtewesens hatten eine bedeutende Hebung des Wohlstandes der Provinzen zur Folge. Die bedeutendsten römischen Denkmäler in diesen Provinzen gehören der nachtraianischer Zeit an. Der Aufschwung des Handels und seine Modernisierung finden ihren Ausdruck unter anderem auch darin, dass fast sämtliche von Traian gegründete Städte bald darauf eigene Münzen zu prägen begannen. Zahlreiche und zum Teil sehr reichhaltige Goldfunde, die ebenfalls der nachtraianischen Zeit angehören, sprechen deutlich genug für den Reichtum des Landes. Hand in Hand damit hat auch die geistige Kultur der Bevölkerung stark zugenommen. Namentlich auf dem Gebiete der Kunst lässt sich das genauer verfolgen. Viele Städte setzten ihren Ehrgeiz darin, Kopien von den Werken berühmter Meister, besonders des Praxiteles, zu bezitzen, die sie dann auf ihren Münzen abbilden liessen.

Die Einfälle der Barbaren um die Mitte des 3. Jahrh. setzten dieser friedlichen Eutwicklung ein Ende und bald wurde die Balkanhalbinsel der Schauplatz der schrecklichsten Verwüstungen. Als aber der Sturm vorbei war

und wieder ruhigere Tage, namentlich im 6. Jahrh. unter der Regierung Justinians einsetzten, konnten sich Moesien und Thrakien schnell erholen und ihre zweite Blütezeit erleben, wovon die prächtigen Bauten der altchristlichen Epoche ein Zeugnis ablegen. So tief waren die Wurzel, welche die römische Kultur hier schon geschlagen hat, und so wirksam haben sich die Mittel erwiesen, welche Kaiser Traian für die Romanisierung des Landes angewendet hat.

B. Filow.

Археологически вѣсти

Българското археологическо дружество въ София. Общото годишно събрание на дружеството прѣзъ 1915 год. се състоя на 26 априлъ. На него бѣ прочетенъ печатаниятъ отчетъ за дѣйностьта на дружеството прѣзъ 1914 год., извлѣчение отъ който дадохме въ IV томъ на Извѣстията (стр. 241). За да могатъ да се популяризиратъ цѣлитѣ на дружеството въ по-широки кржгове, на това събрание се взе рѣшение, да се устроятъ нѣколко сказки изъ провинцията. За жалость, поради общото политическо положение и започването на войната противъ сърбитѣ, изпълнението на това рѣшение трѣбваше да се остави за по-благоприятно врѣме.

Дѣйностьта на дружеството прѣзъ 1915 година, поради поменатитѣ вече причини, бѣ твърдѣ ограничена. Разкопкитѣ на Червената църква при Перущица, които бѣха почнати прѣзъ лѣтото 1914 год. (гл. Извѣстия IV 241) и трѣбваше да се продължатъ прѣзъ есеньта на настоящата година, поради мобилизацията бѣха пакъ отложени. При все това нѣкои по-малки изучвания можаха да се прѣдприематъ прѣзъ лѣтото. Така, г-нъ В. Аврамовъ направи едно изучване върху римския пжть отъ София до Кюстендилъ, за която цѣль дружеството му бѣ отпуснало 300 лева помощь. Г-нъ Р. Поповъ получи помощь отъ 200 лева, съ която той прѣдприе нѣколко екскурзии въ околноститѣ на София, за да проучи могилитѣ и прѣдисторическитѣ селища въ Софийската котловина. И двѣтѣ тѣзи изучвания сж дали твърдѣ интересни и задоволителни резултати, които ще бждатъ обнародвани по-късно въ Извѣстията.

Прѣзъ годината се държаха въ дружеството само двѣ сказки, и двѣтѣ отъ г-на П. Мутафчиева, а именно „Старини при Бѣлово и проходътъ Момина клисура", на 25 мартъ, и „Старата църква Св. Илия при Пирдопъ" (съ проекционни картини), на 26 априлъ. Втората сказка имаше за цѣль да запознае дружественитѣ членове съ сжщественото съдържание на помѣстената погорѣ (стр. 20—82) статия на г-на Мутафчиева.

Въ дружествената библиотека прѣзъ 1915 г. постжпиха само 19 нови книги, тъй че въ края на тая година библиотеката разполага всичко съ 272 тома. Нѣкои отъ новопостжпилитѣ книги сж подарени отъ авторитѣ имъ, а повечето отъ тѣхъ сж получени пакъ въ замѣна на дружественитѣ издания. Слабото постжпление на книги се дължи на изключителнитѣ обстоятелства, които прѣживѣваме.

Б. Ф.

Фрескитѣ на Боянската църква при София. Както вече съобщихме по-рано (Извѣстия III 303 сл.), почистването и закрѣпването на фрескитѣ въ Боянската църква бѣ започнато още прѣзъ лѣтото на 1912 год. и се извършваше отначало отъ австрийския художникъ И. Бала, а послѣ отъ нашия живописецъ М. Георгиевъ. Понеже въ църквата можеше да се работи само лѣтно врѣме, почистването и закрѣпването на фрескитѣ се привърши окончателно едва прѣзъ лѣтото на настоящата 1915 год.

Сега вече всички образи личатъ много по-ясно и даватъ по-точно прѣдставление за първоначалния изгледъ на

живописьта въ църквата. Благодарение на това, може вече да се пристѫпи и къмъ фотографирване на фрескитѣ, съ което ще се улесни твърдѣ много изучването на тѣзи извънредно важни за нашето срѣдневѣковно изкуство паметници. Освѣнъ фреската на Исуса Христа отъ XIII вѣкъ, която бѣ открита прѣзъ 1913 година (гледай Извѣстия III 303 и обр. 226), напослѣдъкъ бѣ открита още една отлично запазена и неизвѣстна порано фреска, която принадлежи на сѫщата епоха. Тази фреска прѣдставя Исуса Христа като дѣте въ храма, водещъ споръ съ ученитѣ евреи върху тълкуването на свещеннитѣ книги. Фреската изпълва цѣлата голѣма ниша по срѣдата на южната стѣна въ външното отдѣление на църквата. Тя бѣ покрита досега съ по-късна мазилка, върху която се виждаха нѣкои полуизтрити образи (доколкото можеше да се разпознае, Исусъ Христосъ, св. Богородица и още единъ светецъ) и която, слѣдователно, можеше безъ колебание да бѫде отстранена. Срѣщуположната ниша въ сѫщото отдѣление на църквата има пакъ два пласта фрески. Но тъй като образитѣ на горния пластъ (Въведение на св. Богородица въ храма) сѫ много добрѣ запазени, а напротивъ тѣзи отъ долния пластъ изглеждатъ доста повредени, прѣдпочтително бѣ да се запазятъ първитѣ, макаръ тѣ и да не сѫ отъ врѣмето, когато е била съградена църквата (1259 год.), а отъ по-късна епоха, която още не е опрѣдѣлена.

Слѣдъ почистването и закрѣпването на фрескитѣ, остава още да се разкрие подътъ на църквата и да се направятъ разкопки подъ нея, за да се види, дали нѣма да се намѣрятъ и тукъ нѣкои гробове и находки, каквито се указаха напримѣръ въ църквата Св. София въ столицата и въ старитѣ църкви въ Търново. Тѣзи разкопки ще бѫдатъ прѣдприети отъ страна на Народния музей, щомъ като обстоятелствата позволятъ това нѣщо. Б. Ф.

Разкопки въ църквата Св. Георги въ София. Прѣзъ лѣтото 1915 год., по поводъ на поправкитѣ, които трѣбваше да се извършатъ въ църквата Св. Георги въ столицата, Народниятъ музей прѣдприе разкопки въ нейната вѫтрѣшность, които дадоха съвсѣмъ неочаквани резултати. Както е извѣстно, въ София сѫществува прѣдание, че църквата Св. Георги е най-старата църква на града и че по-рано е била езически храмъ или капище. Въ подкрѣпа на това прѣдание се явява и нейната съвсѣмъ необикновена за една християнска църква архитектурна форма. Отъ направенитѣ разкопки сега се установява по най-положителенъ начинъ, че тази сграда първоначално е била централната и най-топла зала, тъй нареченията caldarium, на една голѣма римска баня. Подъ сегашния подъ на църквата, на дълбочина около 2 м., се откри отлично запазениятъ хипокаустъ—една система отъ канали подъ първоначалния подъ на сградата, които сѫ служели за докарването и разпрѣдѣлянето на горещия въздухъ подъ нея. Този хипокаустъ се състои отъ множество четвъртити колонки, направени отъ обикновени тухли и свързани съ арки помежду си, върху които е лежалъ подътъ (гл. обр. 143). Горещиятъ въздухъ е влизалъ между тѣхъ прѣзъ четири голѣми засводени отвори, които се намиратъ на четиритѣ страни на сградата. Въ двѣтѣ източни ниши на сградата сѫ се намирали два малки басейна за вода, които сѫ отлично запазени. Стѣнитѣ, а вѣроятно и куполътъ на църквата принадлежатъ, съ малки изключения, още на първоначалната римска постройка. При обръщането на сградата въ църква били сѫ направени съвсѣмъ малки промѣни, главно на източната страна, дѣто олтарьтъ е билъ приспособенъ въ една голѣма четвъртита ниша.

Слѣдъ като се установи, какво е било първоначалното прѣдназначение на тази сграда, отстраниха се и къснитѣ зидове, съ които тя е била облицована прѣди тридесетина години, когато е била приспособена за мавзолей за покойния първъ български князъ Александъръ Батембергъ. По такъвъ начинъ можа да се установи, че запазената сега сграда не е била самостоятелна постройка, но

че тя е била свързана съ други зали на сжщата баня. На нѣкои мѣста личатъ и до сега още части отъ стѣнитѣ и сводоветѣ, които сж я свързвали съ тѣзи зали. За да могатъ да се изслѣдватъ и тѣ по-подробно и да се установи, до колкото е възможно, планътъ и разпрѣдѣлението на цѣлата баня, разкопкитѣ трѣбваше да се продължатъ и въ двора около църквата. Обаче избухването на войната попрѣчи за сега на тази работа, която ще трѣбва да се извърши при първа възможность.

Обр. 143 — Римски хипокаустъ въ църквата Св. Георги въ София.

Както е извѣстно, въ вжтрѣшностьта на църквата, на нѣкои мѣста отъ стѣнитѣ, сж запазени фрески, останали отъ врѣмето, прѣди тя да бжде обърната въ джамия къмъ срѣдата на XVI вѣкъ (по точно къмъ 1538 год.; гл. Б. Филовъ, Софийската църква Св. София, стр. 148). Куполътъ на църквата е билъ измазанъ въ турско врѣме съ бѣла мазилка, която бѣше запазена и до найново врѣме. Слѣдъ нейното отстраняване прѣзъ врѣме на разкопкитѣ откриха се фрески и подъ нея, и то въ два пласта единъ върху другъ. Върху горния пластъ е прѣдставенъ въ срѣдата Исусъ Христосъ, а наоколо пророцитѣ. Изображенията сж сега твърдѣ неясни, обаче слѣдъ внимателното имъ почистване ще могатъ вѣроятно да се откриятъ значително. Надписитѣ сж български. Долниятъ пластъ фрески се вижда за сега само на тѣзи мѣста, дѣто горниятъ пластъ е окъртенъ. Доколкото може да се сжди отъ двѣтѣ по-добрѣ запазени фигури, изображенията върху долния пластъ, които иматъ гръцки надписи, стоятъ много по-високо въ художествено отношение. Запазенитѣ сега фрески принадлежатъ слѣдователно на два пе-

риода. Тѣзи съ гръцки надписи датиратъ по всѣка вѣроятность отъ XI или XII вѣкъ, отъ врѣмето на византийското владичество въ София (1018—1186 год.). Въ такъвъ случай фрескитѣ съ български надписи ще да датиратъ отъ XIII или XIV вѣкъ. Дали църквата е била зографисвана и по-рано, прѣди XI вѣкъ, за сега още не може да се каже съ положителность. Остатъци отъ фрески (само орнаментални композиции) бѣха открити и въ долнитѣ части на стѣнитѣ, които се намираха подъ нивото на сегашния подъ. Тѣзи остатъци сѫ твърдѣ различни по вида на орнаментитѣ и по колоритъ, тъй че и тѣ трѣбва да принадлежатъ на разни епохи. Въ какво отношение се намиратъ обаче тѣ спрѣмо фрескитѣ въ купола, сѫщо така не може още да се установи. Едва слѣдъ окончателното почистване на всички фрески въ църквата, ще може да се разгледа въпросътъ и за тѣхното взаимно съотношение.

Църквата Св. Георги въ София не е единствениятъ християнски храмъ, който първоначално е билъ построенъ като баня. Както е извѣстно, такъвъ е случаятъ и съ една отъ най-интереснитѣ църкви въ Римъ, Santa Maria dei Angelli, устроена споредъ плановетѣ на Микелъ Анджело въ една отъ залитѣ на знаменититѣ Диоклецианови бани.

Б. Ф.

Разкопки при църквата Св. Четиридесеть Мѫченици въ Търново. Както е извѣстно, между търновскитѣ църкви, които пострадаха отъ голѣмото землетресение на 1 юни 1913 год., се намира и църквата Св. 40 Мѫченици (гл. Извѣстия III 305 и обр. 227). Макаръ и да не е съвсѣмъ съборена, тази църква е толкозъ повредена отъ падналитѣ върху нея скали, щото мѫчно би могла да се запази безъ корененъ ремонтъ. Отъ друга страна никоя търновска сграда не е свързана съ толкова значителни събития отъ нашето минало и не съдържа такива важни паметници за нашата история, както църквата Св. 40 Мѫченици. Поради тѣзи причини налагаше се, да се вземать мѣрки за реставрирането на тази паметна църква, която и за напрѣдъ ще остане една отъ главнитѣ забѣлѣжителности на Търново. За да може да се извърши реставрацията, трѣбваше прѣди всичко да се установи първоначалниятъ планъ на църквата, тъй като тя въ сегашния си видъ произхожда въ по-голѣмата си часть отъ турско врѣме. За тази цѣль отъ страна на Народния музей, подъ рѫководството на г-нъ Ю. Господиновъ, прѣзъ мѣсецъ май 1915 год. бѣха прѣдприети разкопки около църквата. Главната задача на тѣзи разкопки се състоеше въ това, да се разчисти и разкрие източниятъ зидъ на църквата съ апсидата ѝ, затрупани отъ насипа на шосето, което на това мѣсто се опира непосрѣдствено на църковната стѣна, като достига почти до покрива на църквата, която лежи много по-низко отъ шосето. За да може да се освободи източната стѣна на църквата, между нея и шосето се направи единъ изкопъ, широкъ около 2 м. и дълбокъ около 4·60 м., додѣто се стигна здрава почва. Указа се, че църквата е имала първоначално три апсиди. Срѣдната е била съвършено разрушена, тъй че не е запазено нищо даже и отъ основата ѝ. Въ по късно врѣме тя е била наново съградена доста небрѣжно съ ломени камъни и каль. Старитѣ основи на двѣтѣ странични апсиди сѫ запазени на височина около 80 см. Тѣ сѫ имали полукрѫгла форма и отвънъ. Отъ това може да се заключи, че срѣдната апсида е имала сѫщо крѫгла форма отвънъ, въ какъвто видъ тя е била реставрирана и по-късно.

Насипътъ на тази страна на църквата прѣдставя слѣдния профилъ. Найгорѣ имаме единъ пластъ, дебелъ около 1·50 метра, който е насипанъ въ ново врѣме и не съдържа никакви старини. Подъ него слѣдва турскиятъ пластъ, дебелъ сѫщо около 1·50 м. Въ него се намѣриха двѣ мѣдни турски монети и голѣмо количество глинени трѫбички, които на единия си край се разширяватъ въ видъ на четирилистникъ или крѫгъ и които произхождатъ отъ разрушенитѣ старобългарски стѣни на църквата. Тѣзи трѫбички сѫ характерни

за търновскитѣ постройки (гл. напр. по-горѣ стр. 166 и обр. 131) и сѫ служили за украшение на стѣнитѣ, въ които сѫ били вграждани съ трѫбообразната си часть. Подъ турския слѣдва старобългарскиятъ пластъ, дебелъ около 1 м. Въ него бѣха намѣрени: една мѣдна монета отъ Ив. Александра, двѣ сребърни и двѣ мѣдни монети отъ Ив. Шишмана, а така сѫщо многобройни парчета отъ строшени глинени сѫдове, гледжосани и украсени съ разни изображения (геометрически и растителни орнаменти, стилизирани птици и други). Подъ старобългарския пластъ слѣдва вече здрава земя, въ която старитѣ основи на църквата влизатъ на дълбочина само около 50 см. Въ този пластъ, на дълбочина около 60 см., бѣха открити четири единични гроба. Скелетитѣ се намѣриха съ главитѣ обърнати на западъ, до срѣдната и южната апсида на църквата. Тѣлата сѫ били поставени въ дървени ковчези, гвоздеитѣ отъ които се намѣриха въ пръстьта. Въ единия гробъ се намѣриха освѣнъ това единъ златенъ пръстенъ и десетина кухи топчести копчета. Пръстенътъ (диам. на халката 22 мм., тяж. 7·95 гр.) има овално лице съ четири изпѫкналости на лицето и три на халката и е украсенъ съ гравирани орнаменти (обр. 144). Гравиранъ пръстенъ отъ сѫщата форма и съ сѫщитѣ характерни изпѫкналости, но само отъ сребро, притежаваме и отъ некропола на Св. София въ столицата (Б. Филовъ, Софийската църква Св. София, стр. 94 и обр. 92). И двата тѣзи пръстена датиратъ отъ XIII или XIV вѣкъ. Сѫщо и кухитѣ топчести копчета се срѣщатъ въ гробоветѣ на Св. София отъ сѫщата епоха (пакъ тамъ стр. 90 сл.).

Обр. 144. — Златенъ пръстенъ отъ Търново.

Разкопкитѣ бѣха продължени и край южната стѣна на църквата, при което се разкри старобългарскиятъ градежъ на тази стѣна, която въ горнята си часть е турска. Указа се, че външното лице на стѣната не е било гладко, но е било разчленено посрѣдствомъ слабо изпѫкнали пиластри, които сѫ затваряли плитки ниши. По стѣната се намѣриха слѣди отъ фрески, които показватъ, че тя е била изписана и отвънъ. Освѣнъ това констатира се, че църквата на тази страна е имала коридоръ, широкъ 1·60 м., постланъ съ четвъртити тухли. Слѣдователно фрескитѣ върху южната стѣна на църквата не сѫ се намирали на открито.

Отъ резултатитѣ на разкопкитѣ се вижда, че църквата Св. 40 Мѫченици въ първоначалния си видъ се е различавала значително отъ сегашната постройка, която се дължи на прѣправки въ турско врѣме, когато църквата е била обърната въ джамия. Ако църквата единъ день се реставрира, това трѣбва да стане възъ основа на първоначалния ѝ планъ, както той се установява отъ направенитѣ около нея разкопки.

Б. Ф.

Баташката църква. Старата църква Св. Недѣля въ с. Батакъ е извѣстна въ по-широки крѫгове само по голѣмото клане, което е било извършено въ нея отъ страна на помацитѣ прѣзъ 1876 год. и което бѣ една отъ главнитѣ причини, да се заинтересува европейското обществено мнѣние за сѫдбата на България и да се създаде благоприятно разположение за нейното освобождение. И днесъ още всѣки посѣтитель на тази паметна църква не може да не бѫде неволно обладанъ отъ онѣзи тѫжни чувства, които възбужда споменътъ за кървавата трагедия, разиграна между нейнитѣ стѣни, и за звѣрскитѣ жестокости, на които е било подложено населението на Батакъ. Обаче баташката църква заслужава нашето внимание не само поради своя исторически интересъ. Тя се явява въ сѫщото врѣме и като единъ отъ най-важнитѣ и най-интересни паметници на строителното изкуство прѣзъ по-новото врѣме у насъ. Понеже до сега никой не е обърналъ внимание върху тази църква въ това отношение, нѣма да бѫде излишно да кажемъ тукъ нѣколко думи за нея.

Върху главната южна врата на църквата (обр. 145) е вградена каменна плоча съ надписъ, отъ който узнаваме,

притворъ (прѣддверие), дълбокъ
м., раздѣленъ посрѣдствомъ три ст
на двѣ половини. Притворътъ е

Обр. 145. — Църквата Св. Недѣля въ Батакъ.

кога и отъ кого е била построена църквата. Надписътъ гласи:

СІАЧРКВА
ИЗГРАДІСА
НАБАТАКЪ
ѠБЩОНАСТ
АНААНКОНАНЬ
АИОНИСНА
МАР 1813 ПЕТ
КѪ АРЬ
МАСТѪРІ

Църквата е била съградена слѣдователно въ 1813 год. отъ майсторитѣ Марко и Петъръ, българи по произхождение, както се вижда отъ имената имъ и отъ българския текстъ на надписа. Църквата (гледай плана й, обр. 146) е дълга заедно съ апсидата 22·45 м., а широка 11 м. Тя има само една апсида, дълбока 2·10 м., и просторенъ

ленъ отъ главната часть на храма
срѣдствомъ зидъ, високъ около 1·
тъй че съобщението става само по
ствомъ вратата, широка 1·35 м. И
стасътъ сѫщо така е граденъ и
белъ 30 см. Църквата има три в
двѣтѣ отъ които се намиратъ на юж
стѣна, а третята—на западната. В
сидата, както и по срѣдата на с
ната и южната стѣни, има по три
зореца, отъ които единиятъ се на
по-високо, а двата отстрани подъ
(обр. 145). Освѣнъ това три по-го
прозореца има на южната стѣна и е
на западната.

Главниятъ интересъ на църква
строително отношение се заключа
начина на засводяването й. Тя има е
голѣмъ централенъ и 12 малки
нични купола (количеството имъ
избрано, за да отговаря на
Христа и дванадесетътѣ апост
Всички тѣзи куполи сѫ твърдѣ н
безъ барабани и безъ прозорци
че по форма се схождатъ съ

старитѣ куполни конструкции, каквито въ старохристиянската архитектура срѣщаме обикновено само до IX вѣкъ. Заслужава още внимание и обстоятелството, че тѣзи куполи не сж построени върху правилни квадрати. При централния куполъ разликата въ странитѣ достига само 15 см., обаче тя е много по-значителна при куполитѣ въ западната часть на прѣддверието, които достигатъ значително удължена елипсовидна форма. Височината на малкитѣ куполи се губи въ покрива, тъй че не указва никакво влияние върху външния изгледъ на църквата. Само централниятъ куполъ е маркиранъ и въ външната форма на църквата посрѣдствомъ четвъртита издигната постройка въ срѣдата й. Останалитѣ пространства на църквата, върху които не се издигатъ куполи, сж засводени съ обикновени цилиндрически сводове.

Баташката църква, макаръ и съградена прѣзъ 1813 год., прави впечатление на много по-стара и на всѣки случай на твърдѣ примитивна постройка. До колкото ми е извѣстно, за сега тя се явява като единствена църква отъ този типъ у насъ. По тази именно причина тя прѣдставя, като архитектуренъ паметникъ, съвсѣмъ особенъ интересъ и заслужава по-обстойно проучване въ свръзка съ другитѣ стари църковни постройки у насъ, особно ако други такива се укажатъ въ самата околность на Батакъ.

Б. Ф.

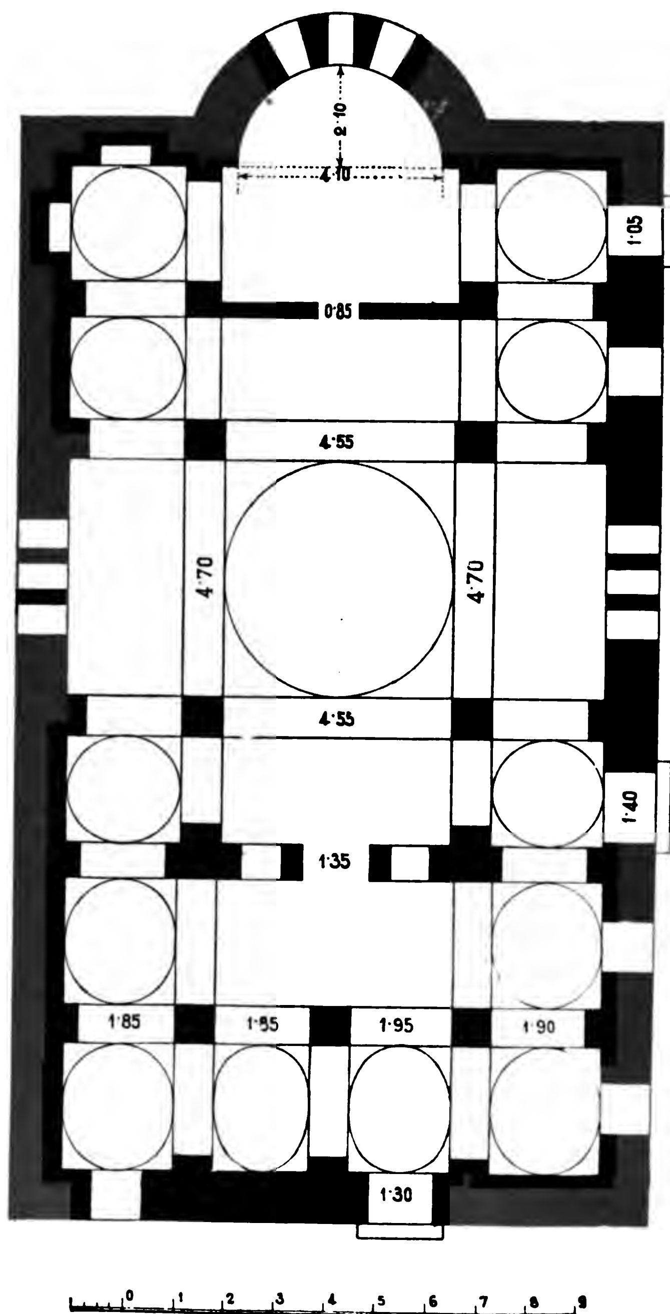

Обр. 146. — Планъ на църквата Св Недѣля въ Батакъ.

Три неиздадени златни римски медалиона. Между другитѣ твърдѣ цѣнни археологически прѣдмети, въ съкровищницата на Рилския монастиръ се намиратъ и два златни римски медалиона, които прѣдставятъ твърдѣ голѣмъ нумизматически интересъ. И двата тѣзи медалиона принадлежатъ къмъ найрѣдкитѣ и най-цѣнни римски монети, по която причина тѣ заслужаватъ да бѫдатъ обнародвани, за да станатъ извѣстни на по-широкъ крѫгъ хора, особно между любителитѣ на нумизматиката. Интересно би било да се знае, по какъвъ начинъ сѫ попаднали тѣ въ съкровищницата на монастира, която, освѣнъ тѣхъ, не притежава други цѣнни монети между петдесетината екземпляри, които се намиратъ въ нея. За жалость, монаситѣ на монастира не можаха да ми дадатъ никакви свѣдѣния по този въпросъ. Ето описанието на въпроснитѣ два медалиона, къмъ което прибавяме нѣкои пояснителни бѣлѣжки.

1. (Обр. 147). Лице: D N CONSTANTIVS MAX AVGVSTVS. Брониранъ и драпиранъ бюстъ на Констанция II (337—361 година) съ богата диадема на главата, на десно; въ лѣвата рѫка държи глобусъ, раздѣленъ на четири полета, въ двѣ отъ които се виждатъ звѣзда и полумѣсецъ; върху глобуса богинята Виктория съ палмовъ клонъ въ лѣвата и вѣнецъ въ десната рѫка. Десната рѫка на императора, съ разтворена длань, е поставена прѣдъ гърдитѣ.

Обр. 147. — Златенъ медалионъ въ Рилския монастиръ.

Опако: D N CONSTANTIVS V
SEMPER AVG. Констанци II, въ
и мантия, съ ореолъ около гл
правъ, на срѣща, въ колесниц
глена отъ 6 коня; десната рѫка
гната нагорѣ, а въ лѣвата държ
бусъ. Въ лѣво и въ десно по едн
тория, които поднасятъ вѣнци на
ратора и държатъ по единъ па
клонъ. Колесницата е богато ук
съ релиефни орнаменти, а конетѣ
разкошни юзди и накити. Въ отр
срѣдата шиникъ (modius), пълe
монети; отъ страни по два об
надолѣ рога на изобилие (?); п
тъкъ по 4 голѣми гривни (armi
лаврови листи; въ крайщата на
буквитѣ A и N. — Отлично за
обаче пробитъ за окачване екзем
Диаметъръ 46 мм., тяжесть 40

Този медалионъ се отлича
своята твърдѣ хубава изработ
която репродукцията му не м
даде достатъчна прѣдстава. Особ
стътъ на Констанция върху лиц
медалиона, по своята акуратна де
работа и по деликатната цизел
може да се причисли къмъ най ху
паметници на късно-римското и
изкуство. Начинътъ, по който сѫ
рани косата на императора и хито
Виктория, свидѣтелствува за р
художественъ вкусъ и за голѣмо
ческо умѣние. Както е извѣстно,
златни медалиони съ тѣзи ра
които не сѫ служили за размѣн
нета, но сѫ били сѣчени като въ

нателни медали,[1]) сѫ голѣма рѣдкость. Единъ екземпляръ, подобенъ на нашия, притежава Берлинскиятъ нумизматически кабинетъ (Cohen, Description historique VII стр. 444 n° 29). Той се отличава по това, че диадемата на Констанция е направена отъ по-едри камъни и че на всичкитѣ четири полета на глобуса, който той държи въ рѫката си, се намира по една звѣзда (гл. изображението на медалиона у Cohen, цит. съч. стр. 444). Сѫщо и въ изображенията на опакото сѫществуватъ незначителни различия. Коенъ оцѣнява този медалионъ на 2500 лева. Въ сѫщность неговата реална стойность е много по-голѣма.

2. (Обр. 148). Лице: CONSTANTIVS CAESAR. Глава на Констанци II съ прѣвръзка (диадема), на десно.

Обр. 148. — Златенъ медалионъ въ Рилския монастиръ.

Опако: SECVRITAS PERPETVAE *(sic)*. Констанци II, въ военно облѣкло и мантия, съ диадема на главата, издига съ десната си рѫка единъ трофей, а въ лѣвата държи дългъ скиптъръ; до трофея на земята вь лѣво шлемъ, въ десно ризница. Въ отрѣза SMT. — Отлично запазенъ екземпляръ; диаметъръ 27 мм., тяж. 8·85 гр.

Този медалионъ е сѣченъ отъ сѫщия императоръ Констанци II, синъ на Константина Велики, додѣто още е билъ цезарь (323—337 год.), прѣзъ врѣме на бащиното му царуване. Съ това се обяснава и значителното различие въ чъртитѣ на императора върху двата медалиона. Коенъ (цит. съч. VII стр. 467 n° 181) описва единъ подобенъ медалионъ, който се схожда съ нашия само по опакото. На лицето му е прѣдставенъ драпиранъ бюстъ на Констанция въ лѣво, съ лавровъ вѣнецъ на главата и съ глобусъ въ рѫката; надписътъ наоколо гласи FL IVL CONSTANTIVS NOB C.

3. Единъ медалионъ отъ сѫщата категория, отъ императора Константъ (337—350 год.), братъ и съуправитель на Констанция II, притежава Народниятъ музей въ София. Неговото мѣстонахождение сѫщо не е извѣстно. Той е билъ купенъ прѣзъ мѣсецъ юни 1900 год. заедно съ двѣ бронзови статуйки отъ Д. Т. Поповъ (инв. на рим. мон. n° 2189). Ето и неговото описание (обр. 149):

Лице: FL IVL CONSTANS PERP AVG. Брониранъ и драпиранъ бюстъ на Константа, съ богата диадема на главата, на лѣво.

Обр. 149. — Златенъ медалионъ въ Народния музей.

Опако: GLORIA ROMANORVM. Богинята Рома (олицетворение на града Римъ) съ шлемъ на главата, седнала на лѣво, държи въ десната си рѫка глобусъ, върху който стои Виктория съ вѣнецъ и палмовъ клонъ; съ лѣвата рѫка се опира на високъ скиптъръ; до нея въ десно е облегнатъ обълъ щитъ. Въ отрѣза SMANT (сѣчена въ Антиохия). — Отлично запазенъ екземпляръ; диаметъръ 29 мм., тяжесть 8·96 гр.

Коенъ (цит. съч. VII стр. 415 n° 80) описва единъ подобенъ, обаче значително по-голѣмъ екземпляръ (диаметръ 38 мм.), който се намира пакъ въ Берлинския музей. Той се отличава по това, че върху опакото богинята е седнала на богато украсенъ тронъ и слага лѣвия си кракъ върху прѣдния часть на

[1]) Гл. O. Seeck, Zu den Festmünzen Constantins und seiner Familie, Zeitschr. für Numismatik XXI, 1898, 17 сл.

корабъ; освѣнъ това на главата си, вмѣсто шлемъ, има вѣнецъ. Сѫщо и берлинскиятъ екземпляръ е сѣченъ въ Антиохия.

Б. Ф.

Светилище на Диана и Аполона при градъ Фердинандъ. Прѣзъ лѣтото 1915 година въ околностьта на Фердинандъ се започна каптажътъ на водитѣ, които ще послужатъ за новия

която се е намирало светилищ била издълбана една ниша и въ била поставена мряморна стату Диана. Прѣдъ тази ниша се е на жертвиникъ на сѫщата богиня. В отъ него е намѣренъ другъ ж никъ, посветенъ на Силвана. С това въ развалинитѣ на светил сѫ намѣрени още три мряморн туйки на Диана, фрагменти от морни статуйки на Аполона и

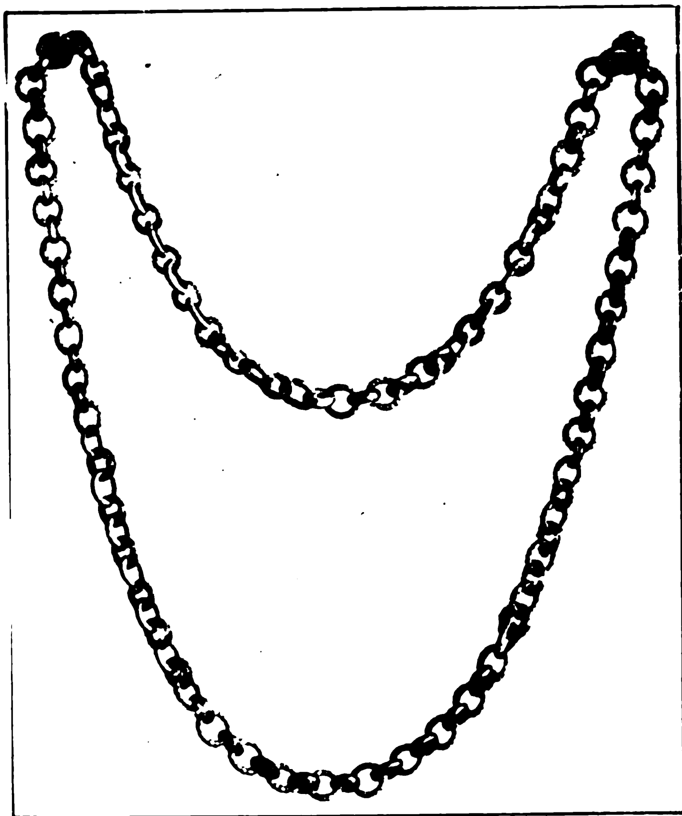

Обр. 150. — Римска огърлица отъ с. Държаница.

водопроводъ на града. По този случай, при търсенето на главния изворъ, въ подножието на хълма, върху който се намира римското „кале", сѫ били открити римски зидове и многобройни фрагменти отъ мряморни оброчни плочки и статуйки, които показватъ, че на това мѣсто е сѫществувало въ римско врѣме значително светилище. Въ скалата, до

часть отъ мряморенъ оброченъ р на Тракийския конникъ, часть отъ такъвъ релиефъ на Силвана, иг слонова кость, украсена съ фи на Венера, двѣ глинени стомн други по-незначителни прѣдмет сѫщото светилище трѣбва да хожда и жертвеникътъ, посвет Диана и Аполона, който сега е

венъ подъ прѣстола на църквата въ Фердинандъ (Corp. inscript. latin. III 12371), както и разнитѣ други оброчни надписи и жертвеници, посветени главно пакъ на Диана и Аполона, които сѫ били намѣрени на разни мѣста изъ града, дѣто сѫ били прѣнесени и употрѣбени повечето като строителенъ материалъ слѣдъ разрушението на светилището (Corp. inscript. latin. III 7447, 12370, 12372—12374, 14209; Kalinka, Antike Denkmäler in Bulgarien nº 169—171). Всичко това показва, че римското светилище при Фердинандъ, чиито развалини се откриха при главния изворъ на водитѣ за градския водопроводъ, е било твърдѣ значително и че то е било посветено на Диана и Аполона. Обаче въ него, както това е било обикновено въ римско врѣме, наредъ съ главнитѣ божества сѫ се почитали и други. Управлението на Народния музей бѣ взело мѣрки да се продължатъ разкопкитѣ на това интересно светилище, за да може да се изслѣдва то по-обстойно. За жалость, поради избухването на войната, тази работа трѣбваше да се отложи за по-благоприятно врѣме. Открититѣ до сега въ светилището старини сѫ прѣнесени на съхранение въ Народния музей.

Б. Ф.

Къмъ римската находка отъ село Държаница, Видинско. Както бѣхме съобщили по-рано (Извѣстия IV 283), близо до това село е билъ откритъ на 6 юни 1914 година единъ римски камененъ саркофагъ, въ който се указали единъ скелетъ и разни старини, разграбени отъ селянитѣ. Двата най-важни прѣдмета, а именно огърлицата и глинената стомничка, сѫ могли да бѫдатъ запазени отъ Видинското археологическо дружество, въ чиято сбирка тѣ и сега се намиратъ. Огърлицата (обр. 150) е дълга 43 см. Тя се състои отъ златни и стъклени сини халки, поставяни прѣзъ една. Глинената стомничка (обр. 151), висока 18·5 см., е съ блѣдочервеникавъ цвѣтъ и съ една дръжка. Поради своята яйцеобразна форма, съ значителенъ наклонъ въ горнята си часть подъ гърлото, тази стомничка трѣбва да датира отъ края на втория или отъ третия вѣкъ. Благодарение на нея опрѣдѣля се съ извѣстна сигурность и датата на цѣлата находка.

Б. Ф.

Обр. 151. — Глинено гърне отъ с. Държаница.

Хетититѣ. Неотдавна се съобщи въ нѣмскитѣ вѣстници, че виенскиятъ ориенталистъ проф. *Hrozný* сполучилъ да прочете хетитския езикъ; поради голѣмото значение на това дѣло, което открива нови перспективи въ историята на източнитѣ народи, не ще бѫде излишно за нашитѣ читатели да се запознаятъ на кѫсо съ хетитската проблема, толкозъ повече, че у насъ нищо не е писано по историята на хетититѣ.[1])

[1]) За слѣднето ср. Ed. Meyer, Gesch. des Altertums I 2-о изд. 577, 617; Reich und Kultur der Chetiter, Берлинъ 1914. На кратко у Messerschmidt, Die Hettiter, въ Der alte Orient IV год. 1 кн.; Тураевъ, Исторія древнаго Востока I 71, 309 сл. По

Покрай високоразвититѣ култури на стария истокъ, египетската и вавилонската, срѣщаме главно въ Мала-Азия трети културенъ кръгъ, хетитския, който още ни е малко познатъ, но вижда се, че е игралъ важна роля въ историята на прѣдня Азия. Съ името „хетити“ се означаватъ обикновено племената на източна М. Азия, които въ антропологично отношение не сѫ нито индогерманци, нито семити; тѣ се проснали и въ сѣв. Сирия и Палестина, а на изтокъ достигнали до езерото Ванъ. Въ по-тѣсна смисъль съ сѫщото име се означава царството, което произлѣзло въ XV в. пр. Хр. въ Кападокия и чиято столица била при днешното Бохазъ-кьой (на и. отъ Ангора).

Отъ новооткрити документи знаемъ, че това царство ок. 1400 год. пр. Хр. било подъ властьта на Суббилулиума, който миналъ Тавъръ и се обърналъ противъ сѣв. Сирия, която се намирала въ това врѣме подъ египетска власть, прѣвзелъ градоветѣ ѝ, като принудилъ и митанитѣ (ср. по-долѣ) да признаятъ властьта му. Слѣдъ него царували синоветѣ му Арандасъ и Мурсилъ; въ врѣме на Муталлу, наслѣдника на Мурсилъ, избухнала (ок. 1310 г. пр. Хр.) войната съ египетскитѣ фараони Сетосъ I и Рамзесъ II, която траяла дълго врѣме: египтянитѣ могли да задържатъ Палестина и южна Финикия, но сѣвернитѣ области били отстѫпени на хетититѣ. Слѣдъ смъртьта на Муталлу, братъ му Хаттусилъ сключилъ миръ съ Рамзесъ II, който билъ послѣдванъ и отъ единъ договоръ между двѣтѣ страни: тоя договоръ ни е запазенъ на египетски, но се намѣри въ Бохазъ-кьой и хетитскиятъ текстъ. Отношенията между Египетъ и хетитското царство станали твърдѣ приятелски. Хаттусилъ дори посѣтилъ Египетъ, за да заведе дъщеря си за жена на фараона. Слѣдъ Хаттусилъ иде на прѣстола синъ му Дудхалия и внукъ му Арнуанта, слѣдъ когото нѣмаме вече документи: царството навѣрно е било унищожено отъ племената, дошли отъ Егейското море; това движение на нови племена докарало ок. 1180 г. фригитѣ и арменцитѣ въ М. Азия, и въ свръзка съ него ще да стои и завземането на брѣга на Палестина отъ филистентѣ. Бранденбургъ прѣдполага, че прѣки остатъци отъ старото мало-азиятско-хетитско население прѣдставятъ днешнитѣ къзълбаши.

Хетититѣ сѫ оставили доста паметници въ М. Азия и сѣв. Сирия, които принадлежатъ на врѣмето отъ XV—VIII в. пр. Хр.; отъ тѣхъ се вижда, че въ художественото си развитие тѣ сѫ били повлияни отъ Египетъ и Месопотамия; обаче тѣ не сѫ подражавали робски чуждитѣ оригинали, ами имъ сѫ придали свой характеренъ отпечатъкъ, особно въ подробноститѣ; изобщо обаче хетитскитѣ художествени творения показватъ грубъ и тежъкъ стилъ.[1])

Хетитското писмо бѣше ни извѣстно още по-рано отъ паметницитѣ въ М. Азия (Каркемишъ, Ибризъ и пр.); то е йероглифно, образно писмо, между елементитѣ на което се срѣщатъ човѣшки и животински глави, птици, крака, разни инструменти и пр. Обаче до сега това писмо не бѣше прочетено, защото липсуваха двуезикови надписи (т. е. непознатъ текстъ прѣведенъ на единъ познатъ намъ езикъ; благодарение на такива двуезикови надписи прѣзъ миналия вѣкъ се прочете египетското и вавилонското писмо). Обаче друго щастливо обстоятелство помогна на ученитѣ да се запознаятъ съ хетитския езикъ.

Германскиятъ ученъ Хуго Винклеръ откри въ Мала-Азия при Бохазъ-кьой столицата на мощното хетитско царство и направи тамъ разкопки, които дадоха

въпроса за езика на хетититѣ използувахме подлистника въ Frankfurter Zeitung, 20 януари 1916 год. № 19 отъ G., който реферира върху съчинението на Hrozný; послѣднето е печатано въ Mitteil. der deutsch. Orient-Gesellschaft zu Berlin, за м. Декември, но тая книга тука още не е получена. Въ сѫщия брой на Frankf. Zeitung има статия за хетититѣ отъ E. Brandenburg, която тоже имахме прѣдъ видъ.

[1]) Хетитското изкуство подробно е разгледано отъ Ed. Meyer, Reich und Kultur der Chetitier, съ многобройни хубави илюстрации.

извънредно цѣнни резултати (отъ 1906 г. нататъкъ). Между другото се намѣри архивата на царството; документитѣ на тая архива сѫ написани на хетитски езикъ, но съ вавилонско клинчато писмо, което въ II-то хилядилѣтие пр. Хр. е било употрѣбявано въ цѣла прѣдня Азия. Съ това откритие добихме възможность да четемъ единъ непознатъ езикъ съ познато писмо. Оставаше само да се потърсятъ аналогии на тия непознати думи въ нѣкои намъ познатъ езикъ. Тия аналогии откри Hrozný и се опита да установи, че хетитскиятъ езикъ е *индогермански*. Нека дадемъ нѣколко примѣра. Мѣстоимения: хетитско *uga ug*, латин. *ego*, азъ; *ammug*, гр. ἔμοιγε, на мене; *ziga, zig*, гр. σύγε, ти; *kuish*, лат. quis, кой; *kuit*, лат. quid, какво и пр.

Глаголъ въ настояще врѣме:

		хетитски:	староинд.:
Ед. ч.	1.	i-ia-mi	yami
	2.	i-ia-shi	yasi
	3.	i-ia-zi	yati
Мн. ч.	1.	i-ia-u-e-ni	yamáh
	2.	i-ia-at-te-ni	yathána
	3.	i-ia-an-zi	yanti

Нарѣчия: *appa*, гр. ἀπὸ, отъ; *para*, гр. παρὰ отъ и пр. Сѫществителни: *adanna*, ядене, *akuwanna*, лат. aqua, питие; *dalugashti* — дължина (гр. δολιχός) и пр.

Индогерманскитѣ езици, както е извѣстно, се дѣлятъ на двѣ голѣми групи: западно-индогерманска или езици — centum (гръцки, италийски, келтски, германски), и източно-индогерманска или езици — satem (славянски, албански, тракийски, арменски, персийски, индийски). Hrozný иска да докаже, че хетитскиятъ езикъ принадлежи къмъ западноиндогерманскитѣ езици, но има важни допирни точки и съ другата група (особно съ арийски, славянски и арменски).

Ако хетитскиятъ езикъ е индогермански, не може да се каже сѫщото за антропологическия имъ типъ, който ни е добрѣ извѣстенъ както отъ паметницитѣ имъ въ М. Азия, тъй и отъ образитѣ имъ въ египетскитѣ релиефи — египтянитѣ изобрявали много вѣрно разнитѣ етнографски типове, съ които се запознавали. Хетититѣ иматъ кѫсъ черепъ, челото лежи много назадъ, носътъ имъ е голѣмъ и малко закривенъ, устата и брадата сѫ малки; брада не носятъ, косата имъ се спуска на рамото въ една или двѣ гривици. Тоя типъ не е семитски, не е индогермански, напротивъ напомнюва ни твърдѣ много еврейския типъ, и затова се приема, че евреитѣ сѫ били смѣсени силно съ хетити.

Между хетитскитѣ текстове се срѣщатъ и нѣкои на чуждъ езикъ, още не обясненъ, наричанъ езикъ на *харри*; както се вижда, тоя езикъ се употрѣбявалъ главно въ култа; отношението на двата езика е сѫщото както на вавилонския къмъ по-стария несемитски, *сумерийски* езикъ, който се употрѣбявалъ въ Вавилония като религиозенъ езикъ; вавилонцитѣ семити завладѣли по-старото сумерийско (отъ туранско потекло?) население, приели много елементи отъ културата му и запазили езика му въ областьта на култа (ср. употрѣбата на латински и църковнославянски!). Може да се приеме, че и хетититѣ сѫ индогерманско племе, което покорило едно по-старо неиндогерманско население — *харритѣ* (библейскитѣ *хорити?*) и се смѣсило съ него, като запазило обаче индогерманския си езикъ. Така би могълъ да се обясни неиндогерманскиятъ типъ на хетититѣ. Какви сѫ тия *харри*, не може за сега да се каже.

Една вавилонска хроника ни съобщава, че „противъ Самсудитана и страната Акадъ (т. е. Вавилония) отишли *Хатту*" (XVIII в. пр. Хр.); това нападение турило край на аморитската вавилонска династия, къмъ която принадлежи великиятъ царь и законодатель Хамурапи. Интересно е сѫщо да се изтъкне, че и царството на *Митани*, което сѫществувало въ сѣверна Месопотамия и Сирия, по-късно изпаднало подъ властьта на индогерманска династия: въ XV в. пр. Хр. царетѣ на Митани носятъ арийски имена и почитатъ покрай други богове и арийскитѣ божества: Митра, Варуна, Индра. Сѫщеврѣменно се явява въ тия

мѣста и коньтъ. Значи трѣбва да се приеме едно движение на индогермански племена къмъ М Азия и Месопотамия. Трѣбва да споменемъ въ тая свръзка и за другъ западно-индогермански езикъ (тохарския), който се откри неотдавна въ източния Туркестанъ. Тукъ се разкриватъ нови перспективи за разрѣшението на въпроса за първоначалната родина на индогерманцитѣ и тѣхното разселване.

Разрѣшението на хетитската проблема ще хвърли свѣтлина и върху въпроса на произхода на критско-микенската култура. Кои сж били „Минойцитѣ“ въ Критъ, които създали чудната импресионистична живопись на палата въ Кнососъ, женитѣ на които носѣли рафинирани костюми съ стегната талия и дълбоко деколте? Дали не сж били сродни съ хетититѣ? Може би сега ще се удаде и прочитането на хетитскитѣ иероглифи и на критското писмо, съ което сж пълни многобройни глинени плочици, намѣрени при разкопкитѣ въ Критъ: така науката ще добие възможность да разясни окончателно и въпроса за началото на грѫцката култура, върху която почива и нашата европейска култура. [1])

Г. И. Кацаровъ.

Анастасъ Д. Чилингировъ †. Българската археологическа наука, едва що почнала да се създава, има вече да отбѣлѣжи една чувствителна загуба съ прѣждеврѣменната смърть на единъ отъ нейнитѣ най-прѣданни и усърдни служители, какъвто бѣше Анастасъ Д. Чилингировъ. Роденъ на 8 априли 1884 год. въ Шуменъ и прѣкаралъ дѣтин-

[1]) По хетитския въпросъ ср. и Herbig, Die Hethiter-Frage въ Deutsche Literatur-Zeit. № 9 отъ 1916 г. — Скептично се отнася къмъ опита на Hrozný Bartholomae въ Wochenschr. für klass. Phil. 1916 № 3. Hrozný му отговаря въ сжщото списание бр. 11 стр. 259. — Ed. Meyer изтъква съ право, че проблемата е много сложна; понеже хетититѣ сж силно смѣсени съ чужди елементи, възможно е да имаме работа съ смѣсенъ езикъ. Hrozný ще обоснове поподробно тезата си въ съчинението Boghazköi-Studien, I Heft: Die Sprache der Hethiter, което ще излѣзе наскоро.

скитѣ си години въ редица лишен
трудности, покойниятъ все пакъ им
възможность, слѣдъ като добилъ н
ното прѣдварително образование,
постжпи въ педагогическитѣ кур
въ Шуменъ, които завършилъ усп
но съ зрѣлостенъ изпитъ прѣзъ 1
год. Още като ученикъ, упжтванъ
учителя си Рафаилъ Поповъ, той п
вилъ голѣмъ интересъ къмъ архе
гическитѣ занятия и вземалъ уча
въ прѣдисторическитѣ изучвания и
копки на учителя си въ околност
на Шуменъ. Голѣмо значение за
нататъшнитѣ занятия на покойния
имали двѣтѣ години, които той прѣ
ралъ като учитель въ с. Султанъ,
менско. Тукъ той скоро открива,
могилата, върху която е била пост
на училищната сграда, е имала п
историческо произхождение и зап
да я разкопава. Суевѣрнитѣ селяни
отнесли твърдѣ недоброжелателно к
тази му дѣйность, вслѣдствие на к
между него и мѣстнитѣ власти въз
налъ остъръ конфликтъ, който е
жалъ да бжде отстраненъ само ч
енергичната намѣса на Министерст
на народното просвѣщение.

Прѣзъ 1904 год. покойниятъ
хажда въ София, дѣто съ подкрѣ
на брата си, поета Ст. Д. Чилингир
постжпва въ университета, за да
дължи образованието си по естес
нитѣ науки. Като студентъ той
дължава да разработва открититѣ
него въ Султанъ материали и въ
щото врѣме взема най-живо участи
дѣлата на софийското Археологич
дружество. Слѣдъ врѣменното за
ване на университета прѣзъ 1907
покойниятъ заминава за Бѣлградъ,
се запознава съ сръбския археол
прѣдисторикъ М. Васичъ, който
дѣйствувалъ твърдѣ много на негов
занятия съ прѣдисторическата архе
гия. Прѣзъ 1909 год. Чилингировъ
вършва образованието си въ соф
ския университетъ и постжпва
учитель въ I софийска гимназия,
дѣто министерството го команди
на занятие въ Народния музей. П
това врѣме, по покана на софийс

дружество на гимназиалнитѣ учители, той почва да чете лекции по прѣдистория въ уредения отъ дружеството народенъ университетъ. Прѣзъ 1911 год. покойниятъ бѣ проводенъ да се специализира въ Берлинъ подъ ржководството на добрѣ извѣстния археологъ, проф. Хубертъ Шмитъ. Войната прѣзъ 1913 год. го заставя да се върне обратно въ България, обаче още прѣзъ есеньта сжщата година министерството го изпраща наново да продължи специализацията си въ Берлинъ. Новата война го принуждава повторно да се върне въ България, дѣто той пристига въ първитѣ дни на октомври 1915 год. Разстроенъ отъ продължителна нервна болесть и изтощенъ отъ прѣсилени занятия, той почина на 30 мартъ 1916 год. въ София.

Своята научно-литературна дѣйность Чилингировъ започна още прѣзъ първата година на своето учителствуване въ Султанъ. Чрѣзъ редица статии, помѣстени въ Трудъ, Илюстрация Свѣтлина, Природа, Списание на инженерно-архитектното дружество, Българска Сбирка, Периодическо списание, в. День и сръбския Старинар, подписвани често пжти съ псевдоними (Ташо, Зеленъ-пелинъ и Археологъ), той успѣ да обърне върху себе си вниманието както на ученитѣ, така и на по-широкъ крѫгъ хора. Прѣзъ 1910 год. Чилингировъ обнародва въ Сборника за народни умотворения (томъ XXV) една значителна студия върху костнитѣ идоли отъ прѣдисторическото селище въ Султанъ, съ която той засвидѣтелствува своята подготовка за наученъ трудъ и показа, че умѣе да цѣни проблемитѣ на прѣдисторическата наука. Той бѣше сжщо така единъ отъ усърднитѣ сътрудници на настоящитѣ Извѣстия и обнародва цѣнни съобщения въ първитѣ три тома на това списание. Въ Берлинъ, между другитѣ работи, той бѣ приготвилъ и една статия върху два интересни мряморни идола отъ България, която бѣ дадена за печатъ въ берлинското списание Prähistorische Zeitschrift. За жалость на Чилингирова не бѣ писано да доживѣе да види напечатанъ този си трудъ, въ който той бѣ вложилъ вече добититѣ отъ него знания и опитъ въ Берлинъ. Сжщо така и друга една негова студия върху глиненитѣ идоли отъ Султанъ, прѣдназначена за Сборника на българската академия, остана да се напечати слѣдъ смъртьта му.

Чилингировъ се отличаваше съ своето трудолюбие и съ своята прѣданность къмъ специалностьта си, която стигаше до фанатизъмъ. Особно прѣзъ послѣднитѣ години всичкото му врѣме и всичкитѣ му сили бѣха посветени изключително на научнитѣ му занятия. Сжщо и като чиновникъ Чилингировъ се отличаваше съ голѣма добросъвѣстность и съ прѣданность къмъ работата си. За жалость прѣждеврѣменната му смърть не му позволи да развие напълно способноститѣ си и да осжществи своитѣ широки планове.

Б. Ф.

Георгъ Льошке †. На 26 ноември 1915 год. се помина въ Берлинъ, на 64 годишна възрасть, единъ отъ найдобритѣ и най-популярни германски археолози, професоръ Георгъ Льошке. Безъ да искаме да влизаме тукъ въ една по-подробна оцѣнка на неговата разнообразна иползотворна дѣйность въ областьта на класическата археология, ще се ограничимъ само да споменемъ, че той си спечели име главно чрѣзъ своята дългогодишна прѣподавателска дѣйность въ университета въ Бонъ. Болшинството отъ по-виднитѣ германски археолози отъ новата генерация сж били все негови ученици. Професоръ Льошке принадлежеше къмъ ония учени, които въздѣйствуватъ върху своитѣ съврѣменници не толкозъ чрѣзъ печатнитѣ си трудове, колкото чрѣзъ живото слово. Той притежаваше въ голѣма степень дарбата да увлича своитѣ слушатели и да ги кара да чувствуватъ хубоститѣ и високитѣ художествени качества, вложени въ произведенията на античното изкуство, безъ да си служи съ празно ораторство и съ ефектни фрази. Неговата рѣчь се отличаваше винаги съ голѣма

ясность и пластичность. Прѣзъ послѣднитѣ години на живота си, слѣдъ смъртьта на берлинския професоръ по археология Кекуле фонъ Страдоницъ, Льошке бѣ повиканъ да го замѣсти въ берлинския университетъ, дѣто го завари и смъртьта му. Льошке се инте ваше твърдѣ много и за издания нашето археологическо дружест често е реферирал върху тѣхъ седанията на Берлинското археол ско дружество.

Б

Новооткрити старини

Съобщава **Б. Филовъ**

София. При изравняването на площада на южната страна на църквата Св. София бѣ открита на 19 юли 1915 год. още една сводова гробница. Тази гробница се намира на разстояние около 9 м. отъ църковната стѣна, съ направление отъ изтокъ къмъ западъ. Извжтрѣ тя е дълга 1·90, широка 1·10 и висока 1·28 м., тъй че принадлежи къмъ най-малкитѣ гробници отъ този типъ (ср. Б. Филовъ, Софийската църква Св. София, стр. 100). Отличава се още и по това, че е градена не съ квадратни, а съ продълговати тухли, които иматъ размѣри 36×18 см. и сж 5 см. дебели. Освѣнъ това тухлитѣ сж спояванн не съ хоросанъ, а съ обикновена глина, вслѣдствие на което стѣнитѣ й бѣха отчасти попукани и хлътнали. Вратата, широка 46 и висока 75 см., се намира на западната й стѣна. Тя бѣ запушена съ голѣма корубеста керамида, замазана наоколо съ глина. Подътъ бѣ постланъ съ голѣми квадратни тухли, съ страни 35 см., каквито сж били употрѣбявани при градежа и на другитѣ сводови гробници около Св. София. Гробницата не е била отваряна порано. Въ нея се указаха три разложени скелета, поставени единъ до другъ, и слѣднитѣ прѣдмети: 1) една стъкленица съ дълга шийка, висока около 20 см., счупена на нѣколко парчта (отъ сжщия типъ като описаната у Б. Филовъ, цит. м. стр. 80 обр. 66); 2) едно металическо огледало съ диаметъръ 9 см., което на опакото е украсено съ гравирани кржгчета; 3) единъ желѣзенъ пръстенъ, разяденъ съвършено отъ ръжда, въ който е билъ поставенъ голѣмъ оваленъ камъкъ (10×14 мм.); 4) една бронзова и шесть костени игли за коса; 5) двѣ римски бронзови съвършено оксидирани отъ края на III или началото на IV вѣ едно стъклено мънисто и единъ к прешленъ.

На сжщото мѣсто, въ начал мѣсецъ априлъ, бѣ открита още сводова гробница отъ обикн типъ, съ направление отъ къмъ югъ. Тя е дълга извжтрѣ 3 широка 2·10 м. и висока 2 м. дена е съ кръстатъ сводъ (тъй н ниятъ монастирски сводъ) отъ видъ, отъ който сж и сводоветѣ в тралния корабъ на Св. София (гл. ловъ, цит. съч. стр. 29). Вратата, и широка по 58 см., се намира на ната й стѣна и бѣ запушена съ каменна плоча. Изглежда, че и тази ница не е била отваряна по-рано. трѣ на западната й стѣна се намир ка ниша, широка 24, висока 30 бока 20 см. На източната стѣна мира четвъртита дупка, оставен градежа й, посрѣдствомъ която г цата се съединява съ друга една пена до нея гробница. Стѣнитѣ из сж измазани съ дебелъ пластъ мазилка и сж били може би ук съ живопись, отъ която не сж за никакви слѣди. Въ гробницата с заха петь скелета, разположени съ главитѣ край западната стѣ главата на единъ отъ скелетитѣ мѣрена само една златна обѣца с дълговата висулка (обр. 152). ката е била украсена съ двѣ ч камъчета, отъ които е запазено е въ долнята клетка. Обѣцата е 3·10 см. и тежи 2·28 гр. Освѣн намѣрена бѣ и една малка стъкл висока 6·3 см., съ дълга шийка; из

й часть има четвъртита форма съ вдлъбнатини на всѣка страна (отъ сжщия типъ като стъкленицата у Б. Филовъ, цит. съч. стр. 63, обр. 44 b).

Обр. 152. — Златна обѣца отъ София.

Въ насипа, въ околностьта на тѣзи двѣ гробници, бѣ намѣрена една тухла (28×35 см., дебела 4 см.), върху която е издълбано още прѣди изпичането й името Παυταλίς, произведено очевидно отъ името на града Pautalia (обр. 153). Подъ него, въ долнята часть на тухлата, е било издълбано по-слабо друго нѣкакво име, коeто отпослѣ се е заличило. Освѣнъ това, все на сжщото мѣсто, е открита и часть отъ глиненъ релиефъ, високъ сега 8·5 см. (обр. 154). Релиефътъ, очупенъ отъ всички страни, прѣдставя момче (Ганимедъ?) съ кръстосани крака и десна ржка опрѣна въ хълбока; наметнато е съ мантия, закопчана върху гърдитѣ съ голѣма кржгла фибула. Отъ положението на тѣлото се вижда, че съ лѣвата си ржка момчето се е подпирало на нѣкаква подпорка. Главата липсва.

Обр. 153. — Тухла съ надписъ отъ София.

Нѣкои интересни старини се намѣриха и въ западната часть на града, на мѣстото на старитѣ гробища, дѣто сега се строи софийската окржжна палата. Като се полагали основитѣ на тази сграда, открити били стари зидове, градени съ голѣми квадратни тухли и хоросанъ съ трошени керамиди, слаганъ въ дебели пластове. За жалость, нѣмаше възможность да се разкриятъ тѣзи зидове въ цѣлата имъ дължина и да се установи по този начинъ планътъ на сградата, отъ която тѣ произхождатъ. До единъ отъ зидоветѣ бѣ открита часть отъ мозаична настилка, направена отъ доста голѣми плочки (съ страни 5—7 см.) отъ бѣлъ мряморъ и червенъ пѣсъчникъ. Мозаичната настилка е била сложена върху дебелъ пластъ отъ хоросанъ съ голѣмо количество трошени керамиди. Между зидоветѣ бѣ намѣренъ и единъ грубъ трапецовиденъ капителъ отъ пѣсъчникъ, вис. 29 см, широкъ въ горнята си часть 44 и 49 см., по жглитѣ отчасти очупенъ. На едната му страна е прѣдставенъ въ релиефъ по старохристиянски начинъ монограмата на Исуса Христа въ вѣнецъ, украсенъ отдолѣ съ двѣ ленти. Отъ страни се намиратъ символическитѣ

Обр. 154. — Глиненъ релиефъ отъ София.

букви А и ω. Всички тѣзи находки показватъ, че на това мѣсто трѣбва да се е издигала въ старохристиянско врѣме, прѣзъ IV или V вѣкъ, нѣкаква църква, която трѣбва да е била една отъ найстаритѣ отъ София. За жалость, нейнитѣ развалини, които оставатъ подъ новата окрѫжна палата, нѣма да могатъ вече да бѫдатъ изслѣдвани по-подробно.

Романци (Брѣзнишко). Въ рѣката, която минава между съсѣднитѣ села

Обр. 155. — Мряморенъ релиефъ на Диана отъ Романци.

Горни и Долни Романци, е била намѣрена една мряморна оброчна плочка на Диана, вис. 20, шир. 16·5, деб. около 2·5 см. (обр. 155). Диана, облѣчена въ дългъ прѣпасанъ хитонъ, езди на еленъ, седнала на него заднишкомъ, съ двата крака на сѫщата страна; въ лѣвата си рѫка държи лѫкъ, а съ десната вади стрѣла отъ колчана, който е на гърба й. Въ десно, подъ краката на елена, се намира крѫгълъ профилуванъ жертвеникъ; задъ него се подава глиганъ, захапанъ отъ едно куче; въ лѣво е прѣдставено дърво, което показва, че цѣлата

сцена става въ гората. Отгорѣ, вт рамката на релиефа, се намира над КΥΡΙΑΡΤΕΜΙΔΙΕΥΧΗΝ (послѣднитѣ букви съединени) — Κυρί(α) 'Α μιδι εὐχὴν, а отдолѣ името на пож вувателя ΑΙΛΙΟϹΤΕΡΕΙΤΙΑΝΟϹ — Α Τερειτιανὸς (sic). Този типъ на Д се срѣща често върху тракийскитѣ рочни плочки (Мсб. XVI—XVII 29; linka, Ant. Denkm. in Bulgarien nº и 174). Релиефътъ отъ Романци е женъ въ това отношение, че въ нѣкои подробности личатъ м по-ясно, отколкото въ изв нитѣ вече релиефи отъ този т

Обр. 156 — Златна обѣца о Арчаръ.

Това важи прѣди всичко за начина който Диана е седнала върху ел Сѫщо и дървото, съ което се в ландшафтенъ елементъ въ комп цията, е прѣдставено много ясно. И що релиефътъ отъ Романци се о чава съ своята сравнително по-ху работа и сигурность въ рисунката. датира отъ II или III вѣкъ сл. Хри Намира се сега въ Народния му

Арчаръ (Видинско) Прѣзъ прол та 1915 г. свещеникътъ Илия п. Пъ новъ, като забивалъ върлини за

порки на бобъ въ градината си, открилъ единъ малъкъ оловенъ саркофагъ, който съдържалъ единъ дѣтски скелетъ, една голѣма златна обѣца и една сребърна вазичка. Златната обѣца (обр. 156) е направена отъ двѣ отдѣлни халки, чиито краища сж овити спиралообразно единъ около другъ. Обѣцата е висока 6·8 см. и тежи 12·13 гр. Сребърната вазичка (обр. 157) е висока 7 см., безъ дръжки, и е снабдена въ долния си край съ едно чучурче за изливане на течностьта. Сждове съ сжщата форма и устройство, обаче отъ стъкло, сж намирани у насъ и по-рано, а именно въ старохристиянскитѣ гробници въ София (Б. Филовъ, Софийската църква Св. София, стр. 63 обр. 43 г) и въ една гробница при Слокощица, Кюстендилско (Извѣстия II, 286 и обр. 21). Арчарската находка датира вѣроятно отъ края на III вѣкъ сл. Хр.

Обр. 157. – Сребърна вазичка отъ Арчаръ.

Ломъ. Въ началото на 1915 год. работницитѣ по постройката на гара Ломъ, като копаяли пръсть отъ единъ брѣгъ при км. 20 + 620 м. на желѣзнопжтната линия Мездра—Вратца—Ломъ, намѣрили една малка кржгла кутийка отъ склонова кость, висока 3·8 см., украсена съ релиефни фигури на два игриви Амура. Единиятъ отъ тѣхъ (обр. 158), съ глава обърната назадъ, държи въ десната си ржка голѣмъ букетъ и изглежда да бѣга отъ нѣкого, който го прѣслѣдва. Другиятъ Амуръ, въ сжщата стойка, се спуща къмъ една голѣма кошница съ плодове и посѣга къмъ тѣхъ. Повръхностьта на изображенията е твърдѣ много пострадала, вслѣдствие на което тѣ сж станали доста неясни. Въпрѣки това фигуритѣ не губятъ нищо отъ своитѣ енергични движения и издаватъ твърдѣ старателна моделировка. Заедно съ тази кутийка, която сега се пази въ Народния музей, е било намѣрено и едно желѣзно копие. И двата прѣдмета изглеждатъ да произхождатъ отъ нѣкой разрушенъ римски гробъ.

Обр. 158. — Римска кутийка отъ слонова кость отъ Ломъ.

Никополъ. На 18 февруари 1915 год. работницитѣ въ държавния лозовъ разсадникъ, като копаяли въ градината, открили голѣмо количество сребърни прѣдмети и монети, които били поставени въ единъ бакъренъ сждъ. Голѣма часть отъ тази находка можа да се прибере и да се запази въ Народния музей. Часть отъ прѣдметитѣ и монетитѣ сж били укрити и сега продължаватъ да се издирватъ постепенно. Между извѣстнитѣ досега прѣдмети се намиратъ: три обикновени тасчета, високи около 4 см. и съ диаметъръ около 16 см., едното отъ които на дъното си отдолѣ е украсено съ гравиранъ гербъ; четири сребърни лъжици, дръжкитѣ на които иматъ отчасти украшения; части отъ голѣми строшени обѣци съ форми характерни за срѣдневѣковната епоха, както и части отъ други украшения, чието прѣдна-

значение не е ясно; голѣмо количество (събрани до сега 107 парчета) малки сребърни пластинки отъ четири или петь вида, съ разни украшения, и снабдени съ дупчици за приковаване, отъ дѣто може да се заключи, че сж служили като украшения на пояси или ремици; 2 сребърни монети отъ Иванъ Александра съ сина му Михаила (1331—1355 год.), 4 сребърни монети отъ Срацимира (1371—1396 год), 17 сребърни монети отъ Баязида I отъ 1390 год. и 68 сребърни монети отъ ромънския владѣтель Мирчо († 1419 год.) Както се вижда отъ монетитѣ, прѣдметитѣ отъ Никополъ трѣбва да сж били заровени въ земята наскоро слѣдъ 1390 год. Може слѣдователно да се прѣдположи съ голѣма вѣроятность, че тѣ сж били укрити като съкровище по врѣме на знаменитата битка при Никополъ между Сигизмунда и Баязида въ 1396 год. и че лицето, което ги е укрило, е загинало въ сжщото врѣме, тъй че не е имало възможность вече да ги извади.

Бѣлени (Свищовско). Въ миналия томъ на Извѣстията (IV 288) бѣ съобщено, че при Бѣлени сж били намѣрени 6 голѣми златни обѣци заедно съ една златна монета отъ Никифора III Вотаниатъ (1078—1081 год.). Напослѣдъкъ въ Народния музей бѣха изпратени отъ Свищовъ, събрани отъ 3—4 лица, още 6 обѣци отъ сжщия видъ (гл. Извѣстия IV 288 обр. 268) и четири масивни златни халки съ диам. около 2·5 см., които трѣбва да сж служили пакъ за накитъ. Нѣма никакво съмнѣние, че и тѣзи допълнително изпратени прѣдмети произхождатъ отъ сжщата находка при Бѣлени, която слѣдователно трѣбва да е била твърдѣ значителна и части отъ която сж пръснати вѣроятно и у други лица.

Сухиндолъ (Севлиевско). Сухиндолскиятъ житель Ив. Т. Попкръстевъ, като реголвалъ лозето си въ мѣстностьта „Армутчукъ" или „Ливадища", открилъ единъ старъ гробъ, въ който се указали слѣднитѣ прѣдмети: 1) Двѣ златни обѣци (обр. 159) въ форм медалиони, на които сж окачени п висулки, украсени съ червени кам (гранати). Въ медалионитѣ сж п вени камеи отъ сардониксъ, които г

Обр. 159. — Златни обѣци отъ Сухин

ставятъ грубо изработени женски г на заднята имъ страна сж прикрѣ златни куки въ видъ на буквата S. цитѣ сж високи, заедно съ висул

Обр. 160. — Сръбърна гривня от Сухиндолъ.

около 3·5 см. и тежатъ 4·27 и 4·4 — 2) Сребърна гривня съ диам. 7 двата края на която сж завити спир единъ около другъ (обр. 160). — 3) нена фигура на конь съ конникъ,

сока 16·5, дълга 21 см. (обр. 161). Тѣлото на коня е поставено върху четири глинени колелета, отъ които е запазено само едното. Тази фигура, която е служила като играчка, съ своята груба примитивна изработка, силно напомня нѣкои теракоти отъ архаическия периодъ. Специално главата на коня, по форма и стилъ, може да се сравни съ изображенията на това животно, които намираме върху варварскитѣ сребърни монети отъ тъй наречения келтски типъ, сѣчени въ Тракия и Галия прѣзъ III и II в. пр. Хр. като имитация на тетрадрахмитѣ на Филипа II Македонски. Подобни глинени кончета-играчки притежаваме вече отъ Галово (Извѣстия II 275) и отъ Слокощица (пакъ тамъ 286). — 4) Глинено гърненце съ двѣ дръжки и съ остъръ ржбъ въ издутата си часть; високо 6 см., диам. на гърлото 7 см. (обр.

Обр. 162. — Глинено гърненце отъ Сухиндолъ.

162). — Датата на тази находка, откупена цѣла за Народния музей (инв. на старов. отдѣлъ № 5659—5662), не може да се опрѣдѣли съ положнтелность. Споредъ това, което казахме за глиненото конче, би моглo да се прѣдположи, че то е било работено отъ нѣкой майсторъ отъ мѣстното тракийско население прѣзъ III или II вѣкъ пр. Хр. Обаче противъ подобно датиране говорятъ златнитѣ обѣци, които, по своята форма и изработка, трѣбва да се припишатъ на къснoримската епоха къмъ края на II или III вѣкъ сл. Хр. На сжщото врѣме указва и сребърната гривня. Въ такъвъ случай примитивниятъ изгледъ на глиненото конче ще трѣбва да се обясни съ онова засилване на варварскитѣ елементи, което е характерно за произведенията на художествената индустрия отъ къснoримско врѣме.

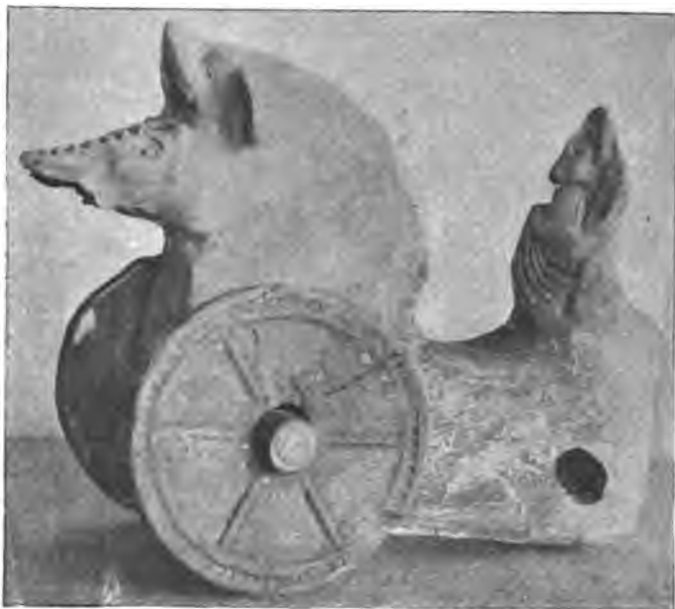

Обр. 161. — Глинена статуйка отъ Сухиндолъ.

Балчишко. Отъ околностьта на Балчикъ произхожда единъ твърдѣ интересенъ фрагментъ отъ голѣмъ глиненъ сждъ, украсенъ съ релиефни изображения, който напослѣдъкъ постжпи въ сбиркитѣ на Народния музей (инв. на старовѣк. отдѣлъ № 5644). Фрагментътъ е високъ 12 и широкъ 12·8 см. (обр. 163). Върху него се вижда изобра-

жението на Диониса, правъ, на срѣща, наметнатъ съ мантия и небрида и обутъ

Обр. 163. — Глиненъ фрагментъ отъ Балчишко.

съ високи обуща. Главата почти цѣла и лѣвата ржка сж отчупени. Въ десната ржка държи чаша съ двѣ дръжки (kantharos). Въ лѣво до него стои пантерата, а наоколо сж прѣдставени гроздъ и лозови листа. Сждове отъ този видъ съ релиефни изображения, които сж били фабрикувани прѣзъ елинистическата епоха, се срѣщатъ твърдѣ рѣдко.

Марково (Айтоско). Въ началото на мѣсецъ септември 1914 год. единъ селянинъ отъ това село, като оралъ въ нивата си въ мѣстностьта Ченге-Чаля край една могила, разположена около 3 км. на западъ отъ града Айтосъ, намѣрилъ 4 желѣзни обржча отъ колелета, голѣмо количество строшени жел предмети и 4 голѣми бронзови х Тази находка, която бѣ прибран Народния музей, произхожда вѣро отъ разрушена тракийско-римска лесница, каквито и другъ пжть сл мирани у насъ. До колкото мож се узнае, никакви други прѣдмет били открити заедно съ спомена части отъ колесницата. Самата м не е била разкопана.

Старо-Загорско. Отъ околно на Стара-Загора или пъкъ на Бу произхождатъ двѣ интересни брон фибули, които напослѣдъкъ постж въ сбиркитѣ на Народния музей на старовѣк. отдѣлъ № 5663/4). ната фибула (обр. 164) е запазена заедно съ иглата. Тя има обикнов лжковидна форма съ висока плоч върха на иглата и е дълга 9·9 см. фибула, както се вижда отъ фо й, трѣбва да датира още отъ пъ половина на I вѣкъ сл. Хр. Вт фибула (обр. 165) е изработена въ на конь, който пасе, и е дълга 3·7 см. Нейната игла е загубена.

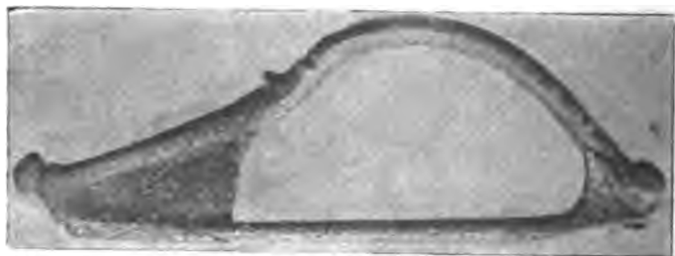

Обр. 164. — Бронзова фибула отъ Старо-Загорско.

Обр. 165. — Бронзова фибула от Старо-Загорско.

неже фибулитѣ въ форма на разн вотни сж били на мода къмъ кр

втория и особно прѣзъ третия вѣкъ сл. Хр., трѣбва да се приеме, че и нашиятъ екземпляръ принадлежи на късноримската епоха.

Сладъкъ Кладенецъ (Чирпанско). Въ края на мѣсецъ декември 1914 год.

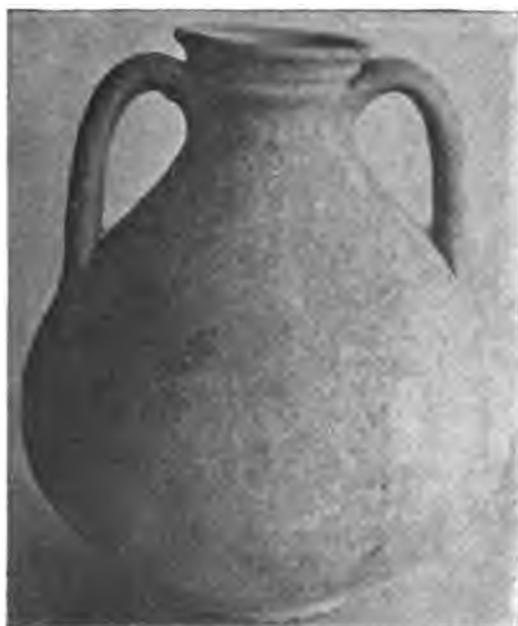

Обр. 166. — Глинено гърне отъ Сладъкъ Кладенецъ.

Обр. 167. — Глинено гърне отъ Сладъкъ Кладенецъ.

нѣкои иманяри разкопали, за жалость съ съдѣйствието на мѣстнитѣ власти и

Обр. 168. — Желѣзно копие отъ Сладъкъ Кладенецъ.

въпрѣки разпорежданията на Закона за старинитѣ, една могила въ околностьта на селото. Какво точно е намѣрено въ тази могила, не можа да се установи. Управлението на Народния музей успѣ да прибере чрѣзъ административнитѣ власти и да запази само слѣднитѣ прѣдмети, намѣрени въ могилата: 1) глинено гърне съ двѣ дръжки и съ блѣдочервенъ цвѣтъ, високо 18 см. (обр. 166); 2) малко глинено гърненце съ една дръжка и съ широко гърло, отчасти очупено, високо 9 5 см. (обр. 167); цвѣтъ блѣдочервенъ; 3) желѣзно копие съ листовидна форма и съ слабо изпжкналъ ржбъ по срѣдата, дълго 28 см. (обр. 168); 4) парче отъ голѣма керамида отъ сжщия видъ, който се е употрѣбивалъ за покриване на гробове.

Панагюрище. Въ мѣстностьта Читашки гьолъ е намѣрена една желѣзна

принадлежи на елинистическата и римската епоха. Брадвата е откупе

Обр. 169. — Желѣзна брадва отъ Панагюрище.

брадва-чукъ, дълга 25·4 см. (обр. 169), която, както се вижда отъ формата ѝ,

Народния музей (инв. на старовѣ дѣлъ № 5637).

Оцѣнки и библиография.

G. Seure, Les images thraces de Zeus Kéraunos: ΖΒΕΛΣΟΥΡΔΟΣ, ΓΕΒΕΛΕΙΖΙΣ, ΖΑΛΜΟΞΙΣ. Revue des études grecques XXVI, 1913, стр. 225—261.

Въ горнята статия Сьоръ прѣиздава паметницитѣ, които се отнасятъ къмъ тракийския богъ Збелсурдъ;[1]) тоя богъ въ домашнитѣ паметници, както се вижда, е билъ изобразяванъ по типа на гръцкия Зевсъ Κεραύνιος, съ орелъ на лѣвата ржка и мълния въ десницата. И тая студия на Сьоръ съдържа недостатъцитѣ, които се забѣлѣзватъ и въ други негови изучвания,[2]) и затова не ще бжде излишно да направимъ тука нѣкои критически бѣлѣжки.

Най-напрѣдъ (стр. 226 обр. 1) Сьоръ издава единъ релиефъ на Зевса съ неизвѣстно мѣстонахождение (отъ околностьта на Пловдивъ?), сега въ Народния музей въ София; обаче, както изтъкна вече Филовъ,[3]) рисунката на Сьоръ не е вѣрна и слѣдователно падатъ всички заключения, които авто гради върху нея; тоя релиефъ е денъ отъ насъ споредъ добра фот фия (Извѣстия IV 83, обр. 53) това е излишно да се спираме п върху него.

Въ Есквилинския релиефъ, който посвещение Θεῷ Ζβερθούρδῳ καὶ βαδούλῃ[1]), фигурата на конь, из зена въ десно отъ Зевса, повечето а лози описватъ като женска;[2]) Дунья е описалъ като фигура на човѣкъ; това мнѣние защищава и С (стр. 227 сл.), като се старае д подкрѣпи съ нови аргументи. Той нява въпросната фигура съ обра горѣспоменатия релиефъ на Зевса околностьта на Пловдивъ; това ср ние е съвсѣмъ неумѣстно, тъй Зевсъ въ тоя релиефъ е прѣдст брадатъ. Формата Ἰαμβαδούλῃ, обикновено се схваща като дат падежъ отъ женско име (Ιαμβαδ френскиятъ ученъ схваща като

[1]) Seure не е могълъ да се възползува отъ нашата статия въ Revue archéol. 1913 I 344 сл., която донася нови данни за култа на Збелсурда въ Тракия.

[2]) Ср. Филовъ, Извѣстия IV 293.

[3]) Извѣстия IV 297.

[1]) Издаденъ и у Добруски, Ар на Нар. музей I 155, обр. 124.

[2]) Сжщо и Cumont у Pauly-Realenc. IX, 6·3.

ленъ падежъ отъ мжжко име Ἰαμβαδούλης,[1]) което, разбира се, е възможно, но не рѣшава още въпроса въ полза на мнѣнието на Дунъ.

Самъ Сьоръ признава, че обикновениятъ типъ на тракийския херой-конникъ не отговаря на въпросния образъ въ есквилинския релиефъ; а пъкъ сходството въ нѣкои подробности между тоя образъ и релиефитѣ на тракийския конникъ, които Сьоръ навежда, не ни се виждатъ тъй убѣдителни. Въ полза на мнѣнието си, че конната фигура въ есквилинския релиефъ трѣбва да се тълкува като хипостаза на херояконникъ, Сьоръ изтъква и обстоятелството, че култътъ на тракийския конникъ, както изглежда, билъ твърдѣ популяренъ въ светилището на Есквилина; обаче, както и самъ той признава, почти въ всички тия релиефи конникътъ се изобразява по обикновения начинъ (на ловъ за глиганъ).[2])

И тъй, ние не виждаме достатъчно основание да отхвърлимъ тълкуванието на Ямбадула като тракийско женско божество, което би могло да се сравни до нѣкждѣ съ извѣстния типъ на Артемида — ездачка на еленъ.[3])

Погрѣшно чете Сьоръ (стр. 242) надписа отъ Шатрово (не Chaprovo, както погрѣшно пише той) и възъ основа на това четене гради разни заключения, върху които е излишно да се спираме. Надписътъ трѣбва да се чете: Διὶ Ζβε[λ]|σούρδῳ|τῷ κυρίῳ| Βολβαβρι|ηνοὶ κωμῆται | ἀνέθηκαν.[4])

[1]) Споредъ Сьоръ това име трѣбва да се постави въ паралелъ съ Ἀσδούλης, прѣкора на Диониса въ релиефа отъ Мелникъ (Rev. arch. 1904, I, 34 сл.); и Ἰαμβαδούλης е споредъ него епитетъ на Диониса.

[2]) Образътъ съ надписъ CIL VI 4691 не важи толкова, защото главата му не е запазена.

[3]) Perdrizet, Revue des études anciennes, I, 25.

[4]) Ср. Добруски, Арх. изв. на Нар. музей I 152, обр. 122; въ първия редъ буква Β личи добрѣ, ако и да е разядена горнята ѝ часть; вижда се ясно и буква Є и слѣди отъ буква Λ; въ втория редъ първата буква не е Θ, а С; знакътъ въ срѣдата на тая буква е по-сетнѣшна повреда; изобщо на това мѣсто камъкътъ е поврѣденъ вѣроятно при прѣнасянето му; затова и четенето на Добруски [ἀγαθῷ] τῷ[χῃ] прѣди Διὶ не може да се приеме; слѣдитѣ, които той смѣта като букви ΤΥ, сж тоже случайни поврѣди на камъка.

Въ рѣчьта си противъ Пизона XXXV 85 Цицеронъ казва: a te Jovis Velsuri fanum antiquissimum barbarorum sanctissimumque direptum est. Върху това мѣсто трѣбва да се спремъ.

Въ текста стои IOVIS VELSVRI; A. Turnèbe бѣше го поправилъ въ Jovis <vels>[5]) Uri[i]; Мордтманъ[6]) прѣдложи да се чете Jovis [S]velsur[d]i или [S]velsuri, което се приема отъ Томашека, Пердризе и други учени. Обаче Сьоръ (стр. 244) се изказа рѣшително противъ тая поправка на Мордтмана. Наистина той признава, че палеографически тая кониектура е напълно оправдана, но не и епиграфически, защото Svelsuri не отговаря на формата Zberturdus, извѣстна отъ единъ латински надписъ. Тоя аргументъ обаче не е убѣдителенъ, защото, както е забѣлѣзалъ вече Томашекъ[7]), въ устата на Цицерона лесно е могло да се поквари варварското име Ζβελσούρδος. Послѣ Сьоръ изтъква, че Цицеронъ, когато цитира гръцко или варварско божеско име, винаги прибавя къмъ него обяснение; въ нашия случай обаче тоя аргументъ не важи, защото съ латинската дума Jovis достатъчно се обяснява варварското име Svelsuri. Колкото се отнася до кониектурата Jovis Urii тя съ право е отхвърлена отъ Мордтмана, Томашека и подробно отъ Сьоръ.

Самъ Сьоръ прѣдлага друга поправка на Цицероновия текстъ. Въ единъ релиефъ отъ с. Паскалевецъ[8]) съ образъ на Зевса-гърмовержецъ четемъ посвещение Σούρα εὐχήν. Като прѣдполага, че фронтонътъ на релиефа е съдържалъ и друго собствено име, С. е наклоненъ да вижда въ Σούρα (дател. падежъ) името на бога, комуто се посвещава плочата. Въ такъвъ случай Σούρας (латин. Surus) и Σβελσούρδος биха били два епи-

[5]) vels се изхвърля като дитография на прѣдидещата сричка vis.

[6]) Mordtmann, Rev. arch. 1878 II 302.

[7]) Tomaschek, Thraker II 1, 60.

[8]) Добруски, Изв. Нар. музей I 170, бр. 217; Seure ц. статия стр. 228.

тета на сжщия богъ, и въ текста на Цицерона би могло да се чете Jovis vel Suri: значи Цицеронъ е споменалъ за бога Surus или Юпитеръ, т. е. за нашия Збелсурдъ. Явно е обаче, че цѣлото разсжждение на Сьоръ почива на слаба основа; върху горнята рамка на въпросния релиефъ нѣма никакви слѣди отъ надписъ; при това най-естествено е, Σοῦρα да се схваща като име на дарителя; името на бога, комуто се поднася дарътъ, може и да липсува. Щомъ нѣма основание да се приеме богъ Σοῦρας, пада и кониектурата на Сьора; поправката на Мордтмана пакъ си остава найвѣроятна.

Името на Збелсурда се прѣдава на гръцки и латински по различенъ начинъ: Ζβελσοῦρδος, Ζιβελσοῦρδος, Ζβελθιοῦρδος, Ζβερθοῦρδος, Ζβερθιοῦρδος (Zberturdus или Zbertiurdus); както изтъква Кречмеръ, [1]) това колебание (σ, ϑ, ϑι, t) показва, че тоя тракийски звукъ („ирационаленъ спирантъ“) не е могълъ да се прѣдаде точно съ гръцка буква. И етимологията на името не е сигурна. Като основна форма Сьоръ приема Ζιβελε-σοῦρδος, като се опира главно върху паралелната дума Ζιβελεῖζις, ужъ варианта на Γεβελεῖζις въ нѣкои ржкописи на Херодота.[2]) Обаче тая варианта не стои въ ржкописитѣ, както твърди С. споредъ Томашека, а е само кони ктура на Томашека.[3]) На елемента ζιβ- или ζιβελ- обикновено се дава значение „мълния“;[4]) вториятъ елементъ σουρδος не е и изтълкуванъ сигурно; Томашекъ[5]) го сравнява съ слав. сврѫд-, като припомня за стария обичай да се добива огънь чрѣзъ търкане на дървета, прѣдлага обаче и други етимологии, които сж още по-съмнителни. Сьоръ (стр. 248), като взима прѣдъ видъ глосата у Хесихия: Θούριδες· Νύμφαι, Μοῦσαι· Μακεδόνες, смѣта Σοῦρδος като епитетъ на Нимфитѣ; обаче не трѣбва да се забравя, че македонскиятъ произходъ на тая глоса е съмнителенъ; Хофманъ ѝ дава друго тълкувание.[6])

Не можемъ най-послѣ да се съгласимъ и съ мнѣнието на автора, че Збелсурдъ, както и Гебелеизисъ, е само епитетъ на бога Залмоксисъ и че послѣдниятъ тоже билъ изобразяванъ подъ форма на гръцкия Зевсъ Керавниосъ. Извѣстията, които имаме за Залмоксисъ,[7]) ясно ни показватъ, че той е билъ главно хтонически богъ и едва ли има нѣщо общо съ небесния богъ Збелсурдъ.

Г. И. Кацаровъ.

Paul Kretschmer, Zur Deutung der thrakischen Ringinschrift. Glotta, VII, стр. 89—92.

Авторътъ на горнята статия счита за нуждно да изтъкне прѣди всичко, че тракийскиятъ надписъ на пръстена отъ Езерово (Извѣстия III, 205 сл.) се състои въ сжщность отъ два хексаметра. Доказателствата за това сж почти неоспорими, и ние трѣбва да приемемъ, че тоя паметникъ ни поднася сжщеврѣменно и първитѣ тракийски стихове.

Тъй като съ ησκο се завършва първиятъ хексаметъръ, слѣдователно и цѣла дума, авторътъ отхвърля прѣдложеното отъ менъ въ Извѣстия IV, 75 и въ Glotta VII 85 четене Ησκοα ραζεα и съ пълно право поставя на негово мѣсто дѣлението ησκο Αραζεα.[8]) Послѣдната дума Кречмеръ отъждествява съ женския родъ отъ формата Ἀράζιος, произведена отъ Ἄραζος, градъ споредъ Steph. Byz. при Понта,[9]) а първата (ησκο) — съ латинското esco въ смисъль на нашето „азъ съмъ“ или

1) Kretschmer, Einleitung in die Gesch. der griech. Spr. 231.

2) Herod. IV 94.

3) Tomaschek, Threker II 1, 62: „vielleicht stand ursprünglich Σεβελέϊζιν oder gar Ζιβελέϊζιν“. За замѣната на γε и ζε в. Kretschmer, Einleit. in die Gesch. der Griech. Spr. 231.

4) Ср. цитати у Seure, ц. м. 254 заб. 1.

5) цит. м. II 1, 62.

6) Hoffmann, Die Makedonen, стр. 97.

7) Ср. Kazarow, Klio, XII 355 сл.

8) По тоя начинъ се дохожда до слѣдньото дѣление на думитѣ, подкрѣпено между другото и отъ цезурата пентимимересъ: Ρόλιστένεας | Νερένεα τίλτεαν ησκο | Ἀραζεά δομεάν | Τιλεζύπτα μιή εραζῆλτα.

9) Сравни освѣнъ това Tomaschek II, 2, 54: Arasos, mut. **nahe an Seres** (Georgr. Ravenn.)

„ще бѫда“. Но и думата εραζηλτα е тъй сѫщо глаголна форма. Затова той е на мнѣние, че надписътъ ни поднася не едно изречение, а двѣ, чиито опрѣдѣлени глаголи сѫ ησχο и ερaζηλτα, и като смѣта, че паралелизъмътъ между изразитѣ νερενεα τιλτεαν и Αραζεα δομεαν[1]) би се накърнилъ значително, ако се отнесе Αραζεα δομεαν къмъ изреченнето, чийто прилогъ е ερaζηλτα, заключава, че първото изречение се завършва съ думата δομεαν, а второто почва съ Τιλεζυπτα. При това той схваща думата δομεαν (= δομεϜαν) по аналогия на Αἰτωλὸς γενεήν като accus. limit. при Αραξεα и я свързва между другото съ малоруското **домова**, та на израза Αραζεα δομεαν дава смисълъта „Аразийка по отечество“. Така той дохожда до слѣдния прѣводъ на първото изречение (Ρολιστενεας νερενεα τιλτεαν ησχο Αραζεα δομεαν): **Азъ съмъ Ролистенеасъ** (собств. име отъ женски родъ поради прѣдполаганото отъ него съгласуване съ Αραζεα = Ἀραζία), **Неренеа** (родово или бащино име, навѣрно въ имен. п., ж. р., като такова, което отговаря на Αραζεα) **по**... (τιλτεαν тълкува като accus. limit., понеже отговаря на δομεαν), **Аразийка по отечество.** Възприемемъ ли обаче това тълкуване, то мѣстоимението μιη въ второто изречение (Τιλεζυπτα μιη ερaζηλτα) ще замѣства естествено подлога на глагола ησχο, съ други думи самата Ролистенеасъ, а не пръстена, и установеното отъ менъ значение на ερaζηλτα[2]) „направи [за себе си]“, става невъзможно, понеже тогава би се получила безсмислицата: **Тилезипта** (женско име споредъ Кречмеръ) **ме** (т. е. Ролистенеасъ) **направи.** Ето защо той дава на послѣднитѣ три думи тая смисъль: **Тилезипта ме** (т. е. Ролистенеасъ) **дари**, или (ако Тилезипта — както той добавя — е мѫжъ), **се ожени за менъ.**

Странно и необикновено въ това тълкуване е, дѣто притежательтъ на прѣдмета се отъждествява съ самия него („азъ, т. е. пръстенътъ, съмъ Ролистенеасъ“) — нѣщо, което не се срѣща у древнитѣ народи (прѣдимно гърцитѣ, римлянитѣ и персийцитѣ), както самъ Кречмеръ изтъква.[1]) Затова той се вижда принуденъ да приведе въ полза на своето схващание старо-германския надписъ върху копието на Крагехуля: „азъ съмъ Ярлъ...“, който принадлежи къмъ съвсѣмъ друга епоха. Но докато копието все пакъ нѣкакъ-си може да се отъждестви съ своя притежатель, тъй като орѫжието изобщо олицетворява най-характерната чърта на единъ воинъ — силата и мѫжественостьта му, която се проявява прѣдимно чрѣзъ него — едва ли може да се каже сѫщото за съотношението между пръстена и неговия притежатель.

Ето защо азъ мисля, че много по-добрѣ и по-смислено може да се изтълкува цѣлиятъ текстъ, безъ да се изпада въ противорѣчие съ античната традиция въ подобни случаи, ако приемемъ, че думата Ησχο по аналогия на Numasioi въ CIL 4123 прѣдставя въ сѫщность дат. пад. отъ сѫществително, което означава лице. Прѣдполагаемиятъ имен. падежъ отъ него * Ησχος навѣрно е друга форма отъ рѣчното име Οἴσχος, Aescus, Ἴσχος, Vscos (Tomaschek, II 2, 94), съ което се означава днешниятъ Искъръ. Но тъй като у древнитѣ се срѣщатъ лични имена, които сѫ произведени отъ рѣчни названия (сравни Usener, Göttemamen, стр. 13—15, 356; Glotta VII, стр. 85, бѣл. 3; Tomaschek II,

1) Авторътъ обаче самъ изтъква, че на пълния паралелизъмъ между двата израза прѣчи обстоятелството, дѣто въ Νερενεα, както показва размѣрътъ, крайната гласна е кратка, а въ Αραζεα — дълга.

2) Споредъ Кречмеръ думата ερaζηλτα, въ която сричката ρα е кратка, както показва размѣрътъ, може да се свърже съ radhyati, радити и пр., ако прѣдположимъ, че покрай тия форми съ дълго α имаме и паралелни форми съ кратко α.

1) Само лица и богове, скулптирани или другояче изобразени, сѫ могли — по лесно обяснимн причини, както самъ Кречмеръ добавя — да бѫдатъ отъждествени съ своитѣ статуи или изображения, както показватъ въ подобни случаи надписитѣ Χάρης εἰμὶ ὁ Κλεισιος, Ἑρμῆς εἰμι Κυλλήνιος и др.

2, 99 подъ Στρυμών), а и такива нѣкои се употрѣбяватъ безъ всѣко измѣнение и като лични имена (вижъ Ἀχελῷος като име на рѣка и лице у Usener, ц. съч., стр. 360; Στρυμών = рѣка Струма у Tomaschek, ц. м., и Στρυμών = лично име, BCH IV, 430; Syrmus = р. Стрѣма у Tomaschek II, 2, 99, и Σύρμος ὁ τῶν Τριβαλλῶν βασιλεύς, ibid. II, 2, 44 и др.), можемъ съ пълно право да прѣдположимъ, че * Ησχος въ надписа означава лице. Къмъ това собствено име се присъединява като приложение думата Αραζεα, отъ дѣто може да се заключи, че * Ησχος означава тука даже име на жена.[1]) А схванемъ ли Ησχο Αραζεα, подобно на гръцкото Ἤσχῳ τῇ Ἀραζίᾳ, като дат. падежъ[2]) въ зависимость отъ εραζηλτα, то послѣдната форма, въпрѣки медиалното си окончание, ще има активно значение, както гръцкото εἰργάσατο „направи", а не „направи за себе си", и δομεαν нѣма да бжде именителенъ падежъ, а винителенъ съ значението, което опрѣдѣля Кречмеръ. Що се отнася до значението на думата τιλτεαν, тя трѣбва да се свърже по-скоро съ корена quel въ гръцкото τέλος = тълпа, лит. kiltis, лет. zelt's = родъ, слав. челядь (сравни Boisacq, Dict. étymol. de la langue grecque, стр. 952/953) въ смисъль на нашето „по родъ", отколкото съ названието у Thuc. II, 96 Τιλαταῖοι. Τιλεζυπτα обаче все пакъ може да се схване и като мѣстенъ падежъ отъ сжществително, което означава селище.[3]) По тоя начинъ бихме изтълкували надписа така: **„Ролистенеасъ, Неренеовъ[4]) по родъ, ме** (т. е.

пръстена) **направи въ Тилезипт**
Ескусъ, Аразийка по отечество"
Обаче, като се вземе прѣдъ в
че Αραζεα може да означава не
Аразийка, но и дъщеря на тъй нар
ния Аразиецъ, както ни показва м
другото и названието Pomponia А
дѣто Attica въпрѣки съгласуванет
съ Pomponia въ сжщность озна
дъщерята на извѣстния Атикусъ,
въ такъвъ случай по аналогия на
зитѣ „domo Serdica (по домъ отъ
дика)", „domo Scupis (по домъ
Скопие)" и т. п. думата δομεα
могла да се свърже като accus. limi
скоро съ Τιλεζυπτα, отколкото съ
ζεα, считаме за най-приемливъ слѣ
прѣводъ на текста: **„Ролистене**
Неренеовъ по родъ, ме направ
Ескусъ Аразийката (т. е. дъщер
Аразиеца), **по домъ отъ Тилезипт**

Д. Дечев

Dr. Pantelimon Klym (Professo
II. Staatsgymnasium in Czernowitz),
milesischen Kolonien im Skythen
bis zum III. nachchristl. Jahrhundert
Beitrag zur Geschichte der griechis
Kolonisation am Nordgestade des Sc
zen Meeres. Czernowitz 1914, 91
8° съ 16 образа въ текста.

Заглавието на тази книга би м
да въведе мнозина въ заблуждение
каръ авторътъ да изтъква на п
мѣсто историята на гръцката кол
зация по сѣверния брѣгъ на Черно
въ сжщность на тази тема е п
тена само малка часть отъ книгат
и то повече въ видъ на приложе
Слѣдъ нѣколко общи встжпителни
лѣжки върху гръцката колониза
върху значението на Милетъ за
ката култура и върху колонизиране
черноморското крайбрѣжие отъ ст

---

[1]) Че въ тракийски сж възможни сжществителни отъ женски родъ по О- склонение, ни показва между другото Ἐπτήπουος у Tomaschek II 2, 8.

[2]) При това схващане лесно може да се обясни, защо формата Αραζεα се завършва съ дълго „а", а Νερενεα — съ кратко „а". Първата форма стои вѣроятно вмѣсто * Νερενεα-d (род. пад.), а втората — вмѣсто * Αραζεα-ai (дат. падежъ).

[3]) Едва ли би могло да се тълкува тая форма като генетивно опрѣдѣление на думата Ησχο (въ смисъль „дъщеря на Тилезиптасъ").

[4]) Νερενεα, което прѣдавамъ съ Неренеовъ, ще бжде навѣрно род. падежъ отъ именит. * Νερενεας (= Νερενίας?), съ
думи по родъ отъ Неренея; вижъ слѣ
бѣлѣжка.

[5]) Τιλεζυπτα е слѣдователно родит
дежъ (както Νερενεα) съ значение на
тивъ; сравни Soph. Philoct. 239: ἐγ
νος μέν εἰμι τῆς ... Σκύρου — по родъ
изходъ) съмъ отъ (островъ) Скиросъ

на този градъ (стр. 3—15; прави странно впечатление, че при нумерацията на страницитѣ авторътъ си служи съ латински цифри), слѣдва главниятъ отдѣлъ на книгата (стр. 16—63), който е посветенъ изключително на скититѣ. Въ първата глава на този отдѣлъ Климъ разглежда името и произхождението на скититѣ, границитѣ и характера на страната имъ, климатътъ на Скития и найпослѣ историята на скититѣ. Въ втората глава (културата на скититѣ) се разглежда начинътъ на живѣнието на скититѣ, облѣклото и покѫщнината имъ, религията, въоръжението, държавното устройство и култътъ на мъртвитѣ. Въ третята грава се дава крагъкъ прѣгледъ на разкопкитѣ и находкитѣ въ областьта на скититѣ. Едва слѣдъ това авторътъ започва да говори (срт. 63—91) за милетскитѣ колонии по крайбрѣжието на Скития, и то за всѣка колония по отдѣлно (Олбия, Пантикапей, Теодосия, Тирасъ, Танаисъ и селището на о-въ Березанъ). Обаче и тукъ не може да става дума за нѣкаква обща история на милетската колонизация въ Скития, която да изхожда отъ нѣкакво по-далечно гледище и да бѫде поставена въ свръзка съ проблемитѣ на общата гръцка история. Авторътъ се задоволява само съ това, да ни даде накратко и въ критическа форма всичко това, което ни е извѣстно отъ писменитѣ и археологически източници върху милетскитѣ колонии по сѣверния брѣгъ на Черно море.

Както се вижда отъ този прѣгледъ на съдържанието, книжката на Климъ е прѣдназначена да даде обща ориентировка върху скититѣ и гръцкитѣ колонии въ тѣхна територия. Безъ да се впуща въ подробности и да прави самостоятелни изучвания, авторътъ ни дава въ систематически редъ установенитѣ днесъ отъ науката факти по тѣзи въпроси. Главната заслуга на Климъ се заключава въ това, че той старателно е използувалъ и руската археологическа литература, която обикновено е мѫчно достѫпна на по-широкъ крѫгъ учени. За жалость той не се е възползувалъ отъ излѣзлия наскоро обемистъ и солиденъ трудъ на английския ученъ Ellis Minns (Scythians and Greeks, Cambridge 1913), въ който сѫщитѣ тѣзи въпроси сѫ третирани на много по-широка основа и съ много по-голѣми подробности. То тази причина книгата на Климъ съдържа голѣма празднина и всѣки, който желае да се запознае по-основно съ скитската проблема и съ гръцкитѣ колонии по сѣверния брѣгъ на Черно море, ще трѣбва да прибѣгне до съчинението на поменатия английски ученъ. При все това ние можемъ дз прѣпорѫчаме книгата на Климъ на всички, които се занимаватъ съ археологията на черноморското крайбрѣжие, тъй като въ съогвѣтната научна литература съчинения съ обобщителенъ характеръ, като това на Климъ, сѫ още твърдѣ рѣдки.

Б. Филовъ.

Г. И Кацаровъ и Д. Дечевъ, Извори за старата история и география на Тракия и Македония. Избраха и прѣведоха —, София, 1915, VI+200 стр. 8°. Издава Българската академия на наукитѣ отъ фондъ „Напрѣдъкъ" (Българска библиотека бр. 10).

Това ново издание на нашата академия на наукитѣ иде тъкмо на врѣме, за да удовлетвори една нужда, която отдавна се чувствуваше у насъ. Особено сега, когато както Македония, така и южна Тракия се включиха въ прѣдѣлитѣ на българската държава и когато трѣбва да очакваме да се започне отъ наша страна систематическо изучване на тѣзи двѣ области, събирането на изворитѣ за тѣхната стара история и география ще улесни въ голѣма степень изпълнението на тази задача, която трѣбва да бѫде за насъ единъ националенъ дългъ.

Съставителитѣ на разглежданата книга се обръщатъ къмъ по-широкъ крѫгъ читатели. Чрѣзъ прѣвода на главнитѣ източници за старата история и география на Тракия и Македония тѣ искатъ да направятъ тѣзи източници достѫпни и на всички ония, които се занимаватъ съ тѣзи въпроси, безъ да могатъ да се ползуватъ направо отъ

старитѣ грьцки и латински писатели. Обаче, като се има прѣдъ видъ отъ друга страна, че свѣдѣнията, които намираме у старитѣ автори за Тракия и Македония, сѫ твърдѣ откѫслечни и сѫ разпрьснати изъ най-разнообразни сьчинения, тѣхното събиране на едно мѣсто ще бѫде голѣмо улеснение и за специалиститѣ, макаръ тѣ и да трѣбва да прибѣгвать за всѣки отдѣленъ случай къмъ самитѣ оргинали.

Въ сборника на Кацаровъ и Дечевъ сѫ използувани почти всички по-важни отъ старитѣ писатели, а именнно: Херодотъ, Тукидидъ, Ксенофонтъ, Скилаксъ, Псевдо-Скимносъ, Страбонъ, Помпоний Мела, Плиний, Тацитъ, Ариань и Клавдий Птоломей. Текстоветѣ отъ Ксенофонта, Птоломея и за илирийския походъ на Александра Велики отъ Ариана сѫ прѣведени отъ Д. Дечевъ, а останалитѣ отъ Г. И. Кацаровъ. Една пълна сбирка отъ античнитѣ извѣстия за Тракия и Македония, както справедливо забѣлѣзвать съставителитѣ на настоящия сборникъ, при липса на достатъчно подготвени работници и нужнитѣ научни пособия, мѫчно би могла да се направи у насъ. Съ толкозъ по-голѣма благодарность ще трѣбва да посрѣщнемъ появяването на настоящия трудъ, въ който сѫ събрани, ако не всички, то поне най-важнитѣ отъ онѣзи текстове на старитѣ автори, които най-много ни интересуватъ. Ще забѣлѣжимъ само, че би било желателно въ настоящия сборникъ да се дадѣха поне и онѣзи пасажи отъ Илиадата, които се отнасять до старитѣ тракийци, и то не толкозъ заради фактическитѣ данни и за пълнота на източницитѣ, която, както казахме, не е влизала въ цѣлитѣ на съставителитѣ, колкото за да се види, че тракийцитѣ сѫ влѣзли въ близко съприкосновение съ гърцитѣ още прѣзъ най-стария периодъ на тѣхната история.

Бѣлѣжкитѣ, които съставителитѣ даватъ подъ линия за обяснение на разни нѣща отъ текстоветѣ, сѫ твърдѣ цѣнни и улесняватъ въ голѣма степень тѣхното разбиране и правилно използуване. Сѫщо така и подробниятъ указатель въ края на книгата, съставенъ твърдѣ старателно отъ Дечева, ще бѫде м[…] полезенъ.

Една отъ главнитѣ причини за […]бото развитие на нашата историч[…] наука се заключава, между другот[…] въ това, че източницитѣ за миналот[…] страната ни не сѫ събрани и обна[…]вани така, дѣто тѣ да бѫдать л[…] достѫпни на всички заинтересов[…] Мѫчнотиитѣ, съ които днесъ е с[…]зано използуването на тѣзи източн[…] сѫ тъй голѣми, че мнозина, на к[…] инъкъ не би липсвала добра вол[…] самостоятелна работа, лесно биха с[…]чаяли или биха се видѣли прину[…] да прибѣгнатъ, вмѣсто къмъ са[…] оригинали, къмъ посрѣдници отъ в[…] и третя рѫка, които често пѫти сѫ[…] тенденциозни, или пъкъ изхождать[…] съвсѣмъ друго гледище. Колко врѣ[…] е единъ такъвъ начинъ на работ[…] историческата наука и колко мал[…] той въ състояние да допринесе н[…] ново за развитието на тази наука, […] е много добрѣ извѣстно на всички […]циалисти. Ето защо книгата на К[…]ровъ н Дечевъ се явява като п[…]стѫпка за прѣмахването на това […] отъ което ние всички се оплак[…] Нека се надѣваме, че двамата ав[…] ще бѫдать наскоро въ състояние д[…] дадать пъленъ сборникъ отъ […]ки писменни източници за старат[…] тория и география на България, […] както оригиналнитѣ текстове, та[…] тѣхния прѣводъ съ кратки обяснит[…] бѣлѣжки. Единъ такъвъ сборник[…] могълъ много добрѣ да послужи […] първа часть на единъ Corpus script[…] historiae Bulgariae, чието изработ[…] съставя една отъ най-наложител[…] нужди на нашата историческа наук[…]

Б. Филов[…]

А. Иширковъ, проф. д-ръ, Запад[…] краища на Българската земя. Бѣл[…] и материали. София, 1913, СХХ[…] 104 стр. 8⁰. — Цѣна 3 л.

Й. Ивановъ (доцентъ въ Софий[…] университетъ), Българетѣ въ М[…]дония; Издирвания и документ[…] тѣхното потекло, езикъ и народн[…]

София 1915, CVII + 238 стр. 8°. Издание на Бълг. Академия на наукитѣ отъ фонда „Напрѣдъкъ". — Цѣна 5 л.

Тъкмо въ днитѣ, когато свѣтовната война разтърсва цѣла Европа и българскиятъ народъ е призованъ да рѣшава на бойнсто поле жизнения въпросъ на своето обединение, нашата наука, съвършено независима и свободна отъ политически кроежи, се обогатява съ двѣ цѣнни и твърдѣ наврѣменни съчинения. И двѣтѣ тия книги, замислени и изпълнени много прѣди намѣсването на България въ събитията, засѣгатъ въпроси горѣ-долѣ еднакви, макаръ отъ различни страни, понеже и едната и другата се занимаватъ съ народностьта на славянското население въ Македония и съ западнитѣ граници на нашето племе.

Професоръ Иширковъ захваща своитѣ изслѣдвания отъ закрѣпването на турското господство въ Балканския полуостровъ и отива до освобождението на България. Тѣзи изслѣдвания, колкото и да е трудно да бѫдатъ изчерпателни, поради естеството на прѣдмета, сѫ много обширни. Авторътъ разглежда маса историко-географски и етнографски факти и доказва етнографската основа на санъ-стефанскитѣ граници на България, които даже, въ сѣверо-западната си часть, не обхващатъ крайнитѣ прѣдѣли на българското племе, сигурно защото тия прѣдѣли, при по-раншни спогодби, сѫ били вече включени въ границитѣ на една християнска и при това славянска държава (Сърбия). По редъ сѫ изложени различнитѣ периоди и разнитѣ доказателства за безспорната истина, че Македония, моравската и тимошката долини, въпрѣки промѣнчивостьта на политическата карта на Балканския полуостровъ, си оставатъ и до днесъ населени съ българи, както сѫ били при идването на турцитѣ и много по-рано, още въ началото на българската история.

Книгата е раздѣлена на слѣднитѣ деветь глави: 1. Когато турцитѣ покорили Македония, тя е била въ етнографско отношение българска страна; това личи както отъ български, тъй и отъ сръбски и турски свидѣтелства, приведени отъ г. Иширкова. — 2. Охридската българска архиепископия (1019—1767 г.), която наслѣди и запази традицията на св. Климента и на Самуила и послужи, както е извѣстно, като изходна точка за исканията на дѣйцитѣ по църковния въпросъ. Като въ картина се вижда въ тѣзи страници мѣстото на Охридъ въ духовната и културна история на нашия народъ. — 3. Скопската область е останала Българска и подъ духовното владичество на сръбската ипекска патриаршия (1557—1766 г.). Тази глава е една отъ най-интереснитѣ. Въ нея г. Иширковъ, възъ основа главно на сръбски извори, посочва, какъ Скопйе и неговата область — сѣверна Македония и часть отъ югозападна България — сѫ се считали за български отъ самитѣ сърби, макаръ да се намирали повече отъ двѣстѣ години подъ вѣдомството на сръбската ипекска патриаршия. — 4. Долинитѣ на Българска Морава, Нишава и Тимокъ отъ края на XIV до срѣдата на XIX вѣкъ. Тукъ авторътъ привежда многобройни свидѣтелства на пѫтешественици, географи, картографи, дипломати и други, отъ които става явно, че населението отъ долинитѣ на тия три рѣки се е смѣтало за българско отъ всички, дори и отъ сърбитѣ, които пишатъ — или по-право пишеха — за Бугарска Морава, Бугарски Тимокъ. Най-добритѣ доказателства обаче е дало самото население, съ своитѣ възстания противъ турскитѣ насилия; тия възстания и поведението на сръбското правителство спрѣмо пострадалитѣ най-ясно показватъ, че българи сѫ живѣли и страдали въ тоя край на Балканския полуостровъ. — 5. Наши и чужди писатели за западната етнографска граница на българитѣ въ XIX в. (1800—1878 г.). Тука сѫ приведени из, вѣстия на българи, сърби и чужденци, отъ които се вижда, че всички еднакво сѫ схващали разпространението на българското племе на западъ, откъмъ Албания

и Сърбия. — 6. Българскиятъ църковенъ въпросъ и западнитѣ граници на българскитѣ епархии (1833—1897 г.). Въ тази глава още по-добрѣ е изтъкнато току-що отбѣлѣзаната истина. Авторътъ скицира прѣдисторията на нашия църковенъ въпросъ и послѣ излага териториалното разширение на българската екзархия въ свързка съ разпространението на българитѣ, при което сѫ дадени и нѣкои кратки бѣлѣжки за участието на западнитѣ главни македонски градове, Охридъ и Скопйе, въ борбитѣ на българитѣ за народна църква.

Западнитѣ граници на българското племе, посочени отъ самото разпрѣдѣление на населението и установени отъ географията и етнографията, бидоха начертани и отъ европейската дипломация на два пѫти: въ цариградската конференция на посланницитѣ (1876), която създаде двѣ автономни области за България, западна (съ главенъ градъ София) и източна (съ гл. гр. Търново) и въ мирния договоръ между Русия и Турция въ Санъ-Стефано (1878). На тѣзи два международни актове сѫ посветени гл. VII и VIII отъ съчинението на проф. Иширковъ (7. Цариградската конференция и западнитѣ граници на западната автономна область България и 8. Западнитѣ граници на Санъ-Стефанска България). Проектътъ на цариградската конференция, който включваше въ прѣдѣлитѣ на западна България Нишъ на западъ и Костуръ на югъ, не се осѫществи, както впрочемъ и Санъ-Стефанска България; при това той е съдържалъ значителни неточности, като е оставялъ вънъ отъ границитѣ на българскитѣ области часть отъ Охридско и Дебърско; въпрѣки тия си неточности обаче, западната граница на цариградската конференция, както бѣлѣжи и авторътъ, „е много важна за националното дѣло на българитѣ, защото, подиръ държавнитѣ актове на турското правителство... прѣдставителитѣ на великитѣ сили признаватъ въ края на 1876 година единодушно българското надмощие въ областьта на Българска Морава, въ Скопско, Би-
ско и Костурско".

За Санъ-Стефанскитѣ граници
менахме въ самото начало на тия
лѣжки.

Въ една послѣдня, IX-а глава
Иширковъ, пояснява, какъ прѣ
наха Пиротъ и Враня къ
Сърбия, — една твърдѣ поучит
история, която на нѣкои мѣста се ст
история на онова, което сърбитѣ
вършиха въ Македония прѣди три
дини. Поучителна е тя и за това
че Враня и Пиротъ сѫ били едни
градоветѣ, въ които българскиятъ
се прояви най-ярко въ църковно-на
налнитѣ борби отъ втората поло
на изтеклото столѣтие. Враня и Пи
иматъ сѫщата нова история, въ на
нално отношение, както напр. Охр
Прилѣпъ, Пловдивъ или София.

Такова е съдържанието на пър
часть, която е написана възъ основ
изобилни материали. Тия матери
съставятъ втората часть. Тѣ сѫ пр
деии на езика, на който сѫ пис
първиятъ е френски — свидѣтелст
на пѫтешественика Bertrandon d
Broquière отъ 1433, който пише
Морава дѣли България отъ Сърби
а послѣдниятъ — сръбски отъ най
врѣме, отъ който се вижда, че сър
сѫ наричали бугари мѣстнитѣ
тели отъ Вранско, Лѣсковско, Ниш
Пиротско. Всички тия документи,
различни врѣмена и отъ разли
произходъ, френски, сръбски,
ватски, италиянски, нѣмски, чешки
глийски, турски, руски, мѣстни и чу
установяватъ по най-убѣдителенъ
чинъ основателностьта на нашитѣ
родни стремежи къмъ западъ. Тѣ
казватъ сѫщеврѣменно добросъвѣс
стьта на българската научна мисъ
голѣмитѣ грижи, които авторътъ
„Западнитѣ краища на българс
земи" е положилъ, за да издири и
крѣпи истината по западнитѣ прѣ
на българското племе. Единъ по
лецъ и 11 карти, отъ които най-ц
сѫ сръбскитѣ, приключватъ този
женъ трудъ.

*

По планъ съчинението на г. Й. Ивановъ е сходно съ онова на г. Иширковъ. И то се състои отъ двѣ части: първа (стр. VII — CVII), въ която авторътъ се занимава съ въпроса за българитѣ въ Македония, и втора (стр. 1—230), дѣто сѫ приведени, съ много пояснения, документитѣ, върху които почиватъ изслѣдванията и заключенията въ първата часть.

Тази първа часть се дѣли на четири глави: I. Образуване на българската народность; II. Българетѣ спрѣмо чуждитѣ влияния въ Македония; III. Проява на българщината въ Македония; IV. Погледъ върху българщината въ Македония. Къмъ тѣхъ сѫ прибавени една статистика и една етнографска карта на Македония.

По редъ сѫ разгледани, въ първата глава, заселението на Балканския полуостровъ съ славѣни, двата дѣла балкански славѣни, българската държава и народность, при което сѫ посочени послѣднитѣ резултати на историческата наука по тоя важенъ въпросъ и ясно е изтъкната разликата между юго-източния дѣлъ балкански славѣни (български) и сѣверо-западния (сърбо-хърватски). Многобройни извѣстия и езикови бѣлѣзи показватъ безспорната общность на славѣнитѣ, които заели Мизия, Тракия и Македония и като влѣзоха въ състава на българската народность, и разликата между тѣхъ и ония племена, които заседнали въ вѫтрѣшностьта между Дунава, Морава и Адриатическо море и образуваха сръбската народность.

Българската народность, както е извѣстно, не е образувана само отъ славѣнски елементъ, а е плодъ на единъ исторически процесъ, който е траялъ около два вѣка и половина — процеса на сливането на аспаруховитѣ прабългари съ славѣнскитѣ племена. На тоя процесъ г. Ивановъ е посветилъ нѣколко много интересни страници (XXIX — XXXVIII); въ тѣхъ сѫ посочени поглавнитѣ условия, които сѫ спомогнали за тоя исторически резултатъ, „дѣто побѣдители и завоевани се слѣха въ единъ народъ, дѣто побѣдителитѣ изгубиха езика си, за да наложатъ отъ друга страна името си и организаторската си вѣщина“. Познато е, дѣйствително, че славѣнската маса не е имала държавна организация, като не се смѣтатъ племеннитѣ княжества, и че аспаруховитѣ прабългари, съ своята държавна идея, сѫ истинскитѣ основатели на славѣнска народность и култура на Балканитѣ. Главнитѣ условия, при които се е извършилъ споменатиятъ исторически процесъ били, споредъ г. Ивановъ, слѣднитѣ: 1. Численото надмощие на славѣнитѣ; 2. държавната идея на прабългарскитѣ владѣтели, които се стремили да закрѣпять и разширятъ държавата си, като обединятъ подъ своята крѣпка организация неорганизуванитѣ югославѣнски племена, които при своето племенно устройство нѣмали никакви държавни стремежи; 3. сътрудничеството между прабългари и славѣни, които се познавали и живѣли задружно още отъ врѣмето, когато българитѣ сѫ владѣли „обону страну Дуная“ и послѣ заедно сѫ дѣйствували срѣщу Византия; 4. етничното и езиково единство между мизийскитѣ и македоно-тракийскитѣ славѣни; 5. християнството и 6. славѣнската писменость. „Така, най-сетнѣ, заключава авторътъ, слѣдъ двѣстѣгодишенъ нѣщо задруженъ животъ, станала физическа и духовна асимилация на двѣтѣ племена и се родилъ новъ народъ „българе“ съ славѣнски езикъ. Малобройниятъ сравнително турански елементъ (аспаруховитѣ прабългари, сходни по битъ, езикъ и организация съ хунитѣ, куманитѣ и други турско-татарски народи) тъй се стопилъ въ славѣнското множинство, че не се съхранили никакви осезателни останки отъ прабългарския езикъ. И отъ всички народи, чиито сѫдбини нѣкога сѫ били свързани съ Балканитѣ и които сѫ засѣдвали въ Мизия, Тракия и Македония, като келти, готи, хуни, славѣне, прабългаре, аваре, византийци, кръстоносци, турци, само единъ отъ тѣхъ, българскиятъ, можа, като най-жизненъ, да оцѣлѣе на сѫщата земя презъ течение на вѣковетѣ. И ако народностьта се опрѣдѣля като съзнание за единство, проявено въ езика, потеклото,

обичаитѣ и общитѣ стремежи на единъ народъ, българскиятъ народъ има всички тия качества: нѣщо повече, този народъ заема едно цѣло, непрѣснато ядро на Балканитѣ; той е ималъ една история, едни радости и патила, една обща религия, една книжнина, особености, каквито липсватъ на повечето отъ другитѣ съсѣдни народи (напр. ромъни и сърби). Съ тия си исторически качества, съ своето трудолюбие и въздържаность, българскиятъ народъ ще съумѣе да си извоюва и по-честита бѫднина".

Твърдѣ важни данни сѫ отбѣлѣзани върху вѣковнитѣ борби между народитѣ на балканския полуостровъ, борби, които докарали политически и етнографски промѣни и засегнали простора на българското етнографско землище. Българскиятъ народъ, който е ималъ да се бори срѣщу съсѣди отъ сѣверъ, западъ, югъ и изтокъ, е излѣзълъ отъ тия борби ощетенъ въ своитѣ краища, но е съумѣлъ да запази своята срѣдина. За борбитѣ между гърци и българи, за сръбското и турското влияние, за албанци, власи и пр. г. Ивановъ говори съ голѣма вѣщина и открива много интересни страни изъ живота на населението, като излага какъ сѫ се извършили главнитѣ промѣни.

Проявата на българщината въ Македония, изразена главно въ езика, въ стремежа къмъ българска свобода и държава, въ духовното и училищното дѣло, изобщо въ борбитѣ за национално самоопрѣдѣление и културна независимость, е сѫщо прослѣдена много добрѣ, макаръ и сбито. Тази глава отъ книгата на г. Ивановъ показва, какво голѣмо мѣсто заема Македония въ пробуждането на българския народъ и въ духовното му възмѫжаване чрѣзъ просвѣта и борба за народна самостоятелность.

Слѣдъ като хвърля единъ общъ погледъ върху свидѣтелствата за българщината въ Македония, — чужди, гръцки, сръбски, турски и български, свѣрени едни чрѣзъ други, — авторътъ дава тъй да се каже нагледнитѣ резултати на своитѣ издирвания въ една статистична таблица на македонското население по народности и кази въ нав-
рието на балканската война, както и
цвѣтна етнографическа карта. Тамъ
посочени, въ цифри и бои, численос
и разпрѣдѣлението на разнитѣ етниче
елементи въ Македония, между ко
българскиятъ заема първо мѣсто.

Документитѣ приведени у г. I
нова сѫ на брой 205, наредени
хронологически редъ. Тѣ свидѣтелс
ватъ за широката ерудиция на ав
и сами по себе си съставятъ необор
доказателство за непрѣкѫснатостьта
българщината въ Македония отъ на
лото на нашата история. И наист
първото свидѣтелство, черпено изъ
десата на Св. Димитрия Солунск
отъ VII вѣкъ, а послѣдното отъ 187
Документитѣ на гръцки езикъ прѣо
даватъ за по-старо врѣме; славѣнск
и латинскитѣ сѫщо сѫ многоброй
Въ по-ново врѣме извѣстията сѫ
всички почти езици. Авторътъ не с
задоволилъ само да приведе свидѣ
ствата въ оригиналъ и въ прѣводъ,
всички нужни бѣлѣжки, а е далъ и ф
симилета на разни заглавия на кни
печати на църковно-училищни общ
и карти. Заслужватъ да се спомен
тукъ паметници като четвероезич
рѣчникъ-разговорникъ на куцовл
попъ Данилъ (1770 г.) на четиритѣ х
стиянски езика, употрѣбявани въ Би
ската епархия: гръцки, български, ц
царски и албански (българскиятъ ез
е прѣдставенъ отъ битолското нарѣч
а сѫщо и Евангелието, прѣведено
иеромонахъ Павелъ отъ с. Конико
Енидже-вардарско, и печатано въ
лунъ съ гръцки букви на българ
воденско нарѣчие. На края е при
венъ единъ подробенъ показалецъ
мѣстни, лични и племенни имена.

Трудътъ на Йорданъ Ивановъ, ка
и оня на Иширкова, е трайна при
бивка за нашата наука. При сегашн
обстоятелства, тѣзи двѣ книги им
и голѣмо практическо значение,
неже показватъ нагледно основат
ностьта на българскитѣ национа
искания и поясняватъ на самитѣ б
гари смисъла и неизбѣжностьта
тежкитѣ борби, които нашия

родъ води почти непрѣкжснато отъ възраждането насамъ и които днесъ, благодарение жилавостьта и юначеството на нашето племе, се увѣнчаватъ съ тържеството на правото. Българската научна мисъль, честна и добросъвѣстна, какъвто е и народътъ ни, се явява въ този случай пжтеводителка и защитница на българската обществена мисъль. Нейнитѣ прѣдставители заслужватъ всѣка похвала.

Н. Милевъ.

Библиография

Abramič, M Archaeologische Funde in Pettau. Jahreshefte des Oesterreich. Archaeol. Inst. XVII, 1914, Beibl. 88—150. Публикува между другото и нѣколко нови релиефи на тъй нареченитѣ „тракийски конници“ (А. ги нарича Kabirenreliefs), които прѣдставятъ голѣмъ интересъ за историята на синкретистичната религия въ дунавскитѣ страни (ср. Спис. на Бълг. акад. на наукитѣ VIII 75—84).

Avezou, Ch. гл. Picard.

Weiss, J. Bauinschrift aus Troesmis. Пакъ тамъ XVI, 1913, Beibl. 205—208. Фрагментъ отъ латински надписъ отъ врѣмето на М. Аврелия и Л. Вера (163 год.), който се отнася до постройката на нѣкаква сграда, вѣроятно баня, въ Troesmis (при Иглица въ Добруджа).

Vulič, N. Le sedi dei Triballi. Studi Romani I, 1914, 233—240.

Detschew, D. Die thrakische Inschrift auf dem Goldringe von Ezerovo. Glotta VII, 1915, 81—86. Нѣмско издание на статията на Дечева, помѣстена въ настоящия томъ на Извѣстията, стр. 70—79.

Dragumis, St. Das Thiasiotendekret der Bendis von Salamis. Ἀρχαιολογικὴ Ἐφημερίς, 1915, 1—4. Отнася се до извѣстния надписъ отъ Саламинъ въ честь на тракийската богиня Бендида.

Кацаровъ, Г. И. Старитѣ траки. Отечество II, 1915, 132—135.

Kazarow, G. Ein neuer Beiname der Diana. Jahreshefte des Oesterreich. Archaeol. Inst. XVI, 1913, Beibl. 205—208. Прѣкоръ на Диана Germetitha споредъ единъ надписъ отъ Плѣвенъ. Авторътъ прѣдполага, че Germetitha е било първоначално название на тракийска богиня, която се е слѣла по-късно съ гръцката Артемида-Диана.

— Ein neues Denkmal aus Thrakien. Jahrb. des deutschen archäol. Inst. XXX, 1915, Anzeiger 166—177. Отнася се до жертвеника отъ Караорманъ, изданъ по-горѣ стр. 1—9.

Kern, O. Aus Makedonien in alter und neuer Zeit. Jahrbücher der Akademie Erfurt XL, 1914, 285—308.

Kohler, J. Lebens- und Rechtsbräuche der Bulgaren. Zeitschr. des Vereins für Volkskunde XXV, 1915, 329—347.

Constanzi, V. Studi di storia macedonica sino a Filippo. Pisa, 136 стр.

Kretschmer, P. Zur Deutung der thrakischen Ringinschrift. Glotta VII, 1915, 86—92. Дава единъ новъ опитъ за прочитането на тракийския надписъ отъ Езерово.

Kubitschek. W. Ein Soldatendiplom des Kaisers Vespasian. Jahreshefte des Oesterreich. Archaeol. Inst. XVII, 1914, 148—193. Военна диплома отъ 9 февр. 71 год., дадена на центуриона Hezbenus, синъ на Dulazenus, отъ тракийското племе Sappaei, и на сина му Doles, служили и двамата въ мизенската флота. Дипломата била намѣрена въ околностьта на Гюмюрджина.

Мутафчиевъ, П. Стари градища и друмове изъ долинитѣ на Стрѣма и То-

полница (Материали за археологическа карта на България, издава комисията за старинитѣ при Народния археологически музей, книга II), София 1915, 92 стр. 8° съ 68 образа и 3 карти.

Oberhummer, E. Eisernes Tor. Mitteilungen der Geograph. Gesellsch. in Wien LIX, 1916, 201 — 223. Разглежда разпространението на географическото име „Желѣзни врата" (Демиръ-капу) въ Европа и Азия, а сжщо и на името Дервентъ, като дава по този поводъ и нѣкои исторически бѣлѣжки.

— Die Türken und das Osmanische Reich. I. Teil. Geograph. Zeitschr. XXII, 1916, 65 — 87. Дава етнография и статистика на турско-татарскитѣ племена.

Οἰκόνομος, Г. П. Ἐπιγραφαὶ τῆς Μακεδονίας, Τεῦχος πρῶτον. Атина, 40 страници.

— Ἐκ τῆς βυζαντινῆς Θεσσαλονίκης. Ἀρχαιολογικὴ Ἐφημερίς, 1914, 206—209.

Орѣшковъ, П. Византийски старини около Цариградъ, Спис. на Бълг. Акад. X, 11—118.

Picard, Ch. et **Avezou, Ch.** Le testament de la prêtresse thessalonicienne. Bull. de corresp. hellénique X[illegible] 1914, 38 — 62.

Филовъ, Б. Анастасиевата стѣ[illegible] Чаталджа. Отечество II, 1916, 9[illegible]

Filow, B. A propos d' une st[illegible] en bronze d'Athéna-Niké. Rev. a[illegible] 1915 I 13 — 19. Отнася се до б[illegible] вата статуйка на Атина-Нике о[illegible] Кирилово, Старозагорско, обнар[illegible] въ Извѣстия I 16 сл. Ср. сжщ[illegible] вѣстия IV 298.

— Archäologische Funde in [illegible] rien im J. 1914. Jahrb. des deu[illegible] archäol. Inst. XXX, 1915, Ar[illegible] 218—236.

Holleaux, M. Note sur deux [illegible] d' Abdère. Bull. de corresp. hell[illegible] XXXVIII, 1914, 63 — 70.

Schröder, B. Ein thrakischer [illegible] grabstein. Röm.-german. Korrespo[illegible] blatt VII, 1914, 37 — 38. Обн[illegible] единъ извѣстенъ отъ по-рано н[illegible] бенъ паметникъ на конникъ отъ А[illegible]

Stern, E. von, Die politische u[illegible] ziale Struktur der Griechenkoloni[illegible] Nordufer des Schwarzmeergebietes [illegible] mes L, 1915, 161 — 224.

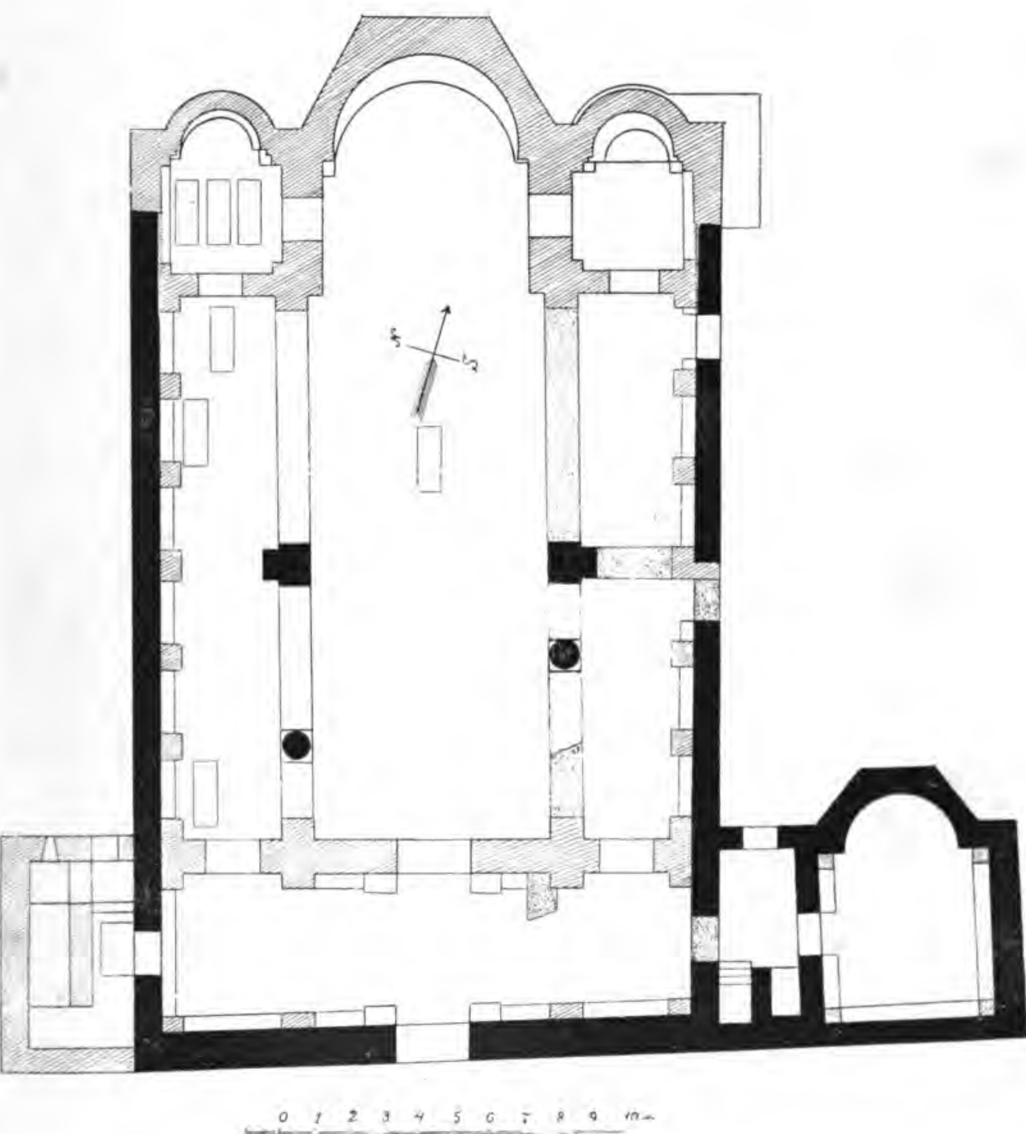

Планъ на базиликата при Пирдопъ.

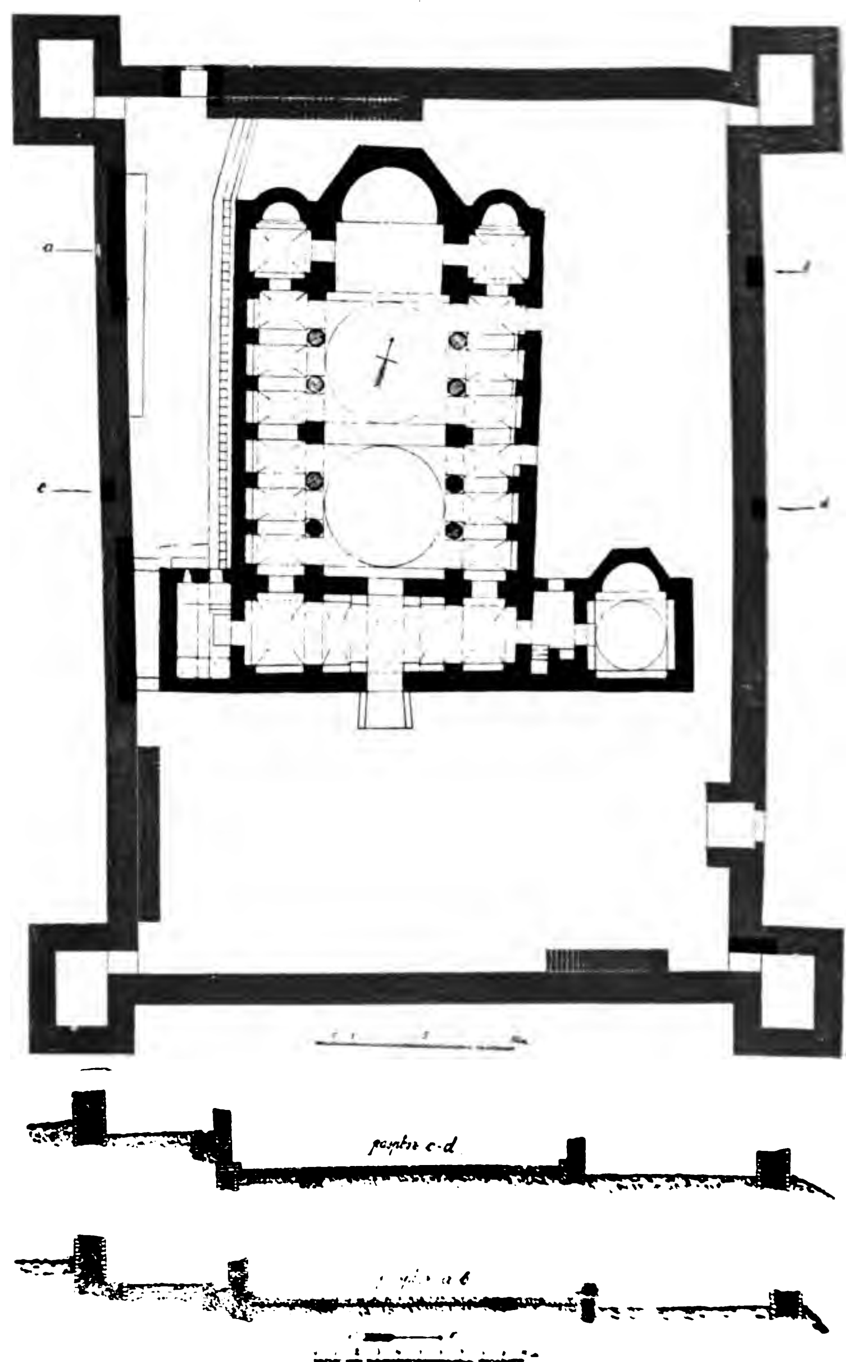

Реконструиранъ планъ и разрѣзи на базиликата при Пирдопъ.

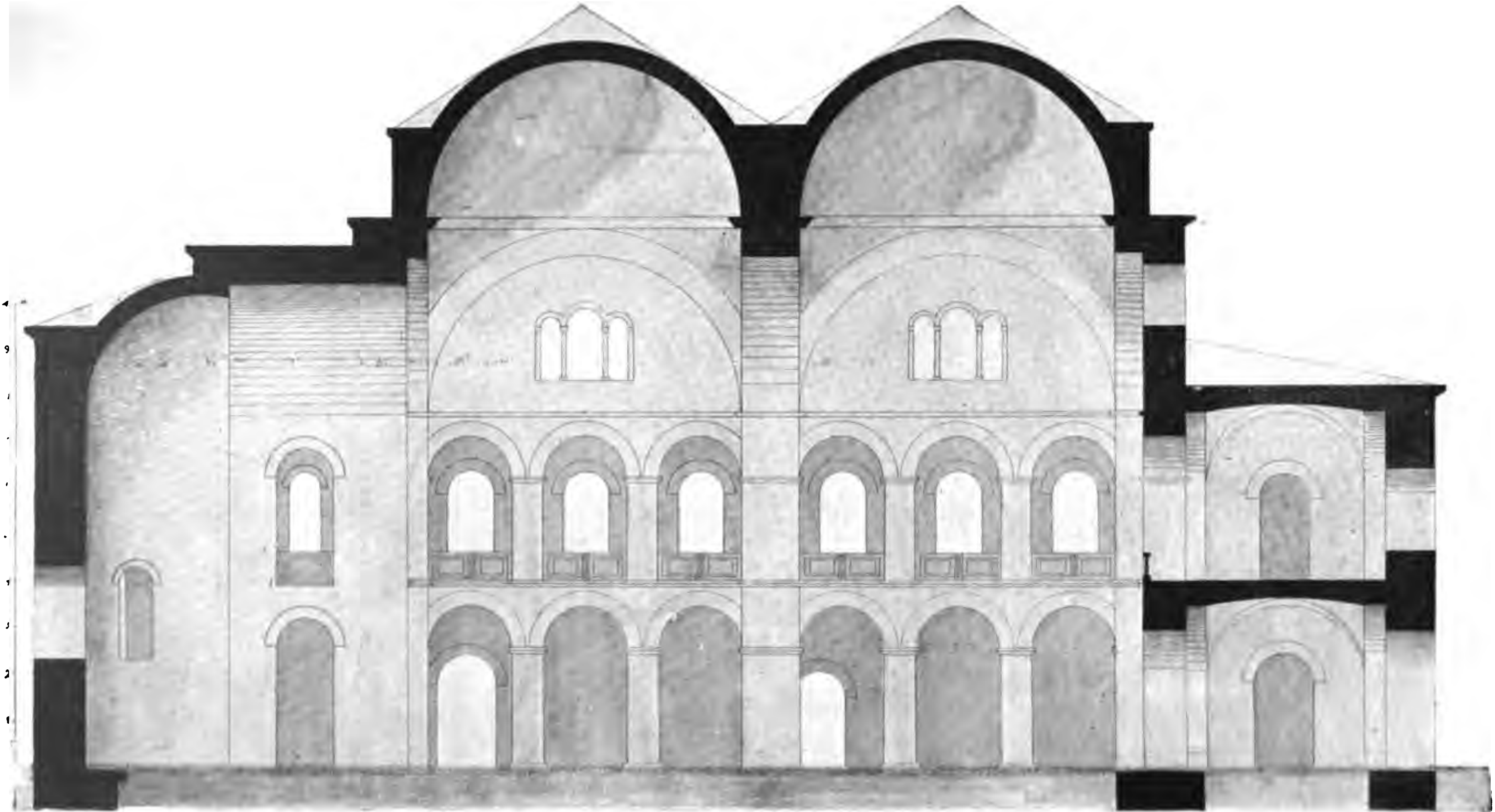

Надлъженъ разрѣзъ (реконструкция) на базиликата при Пирдопъ.

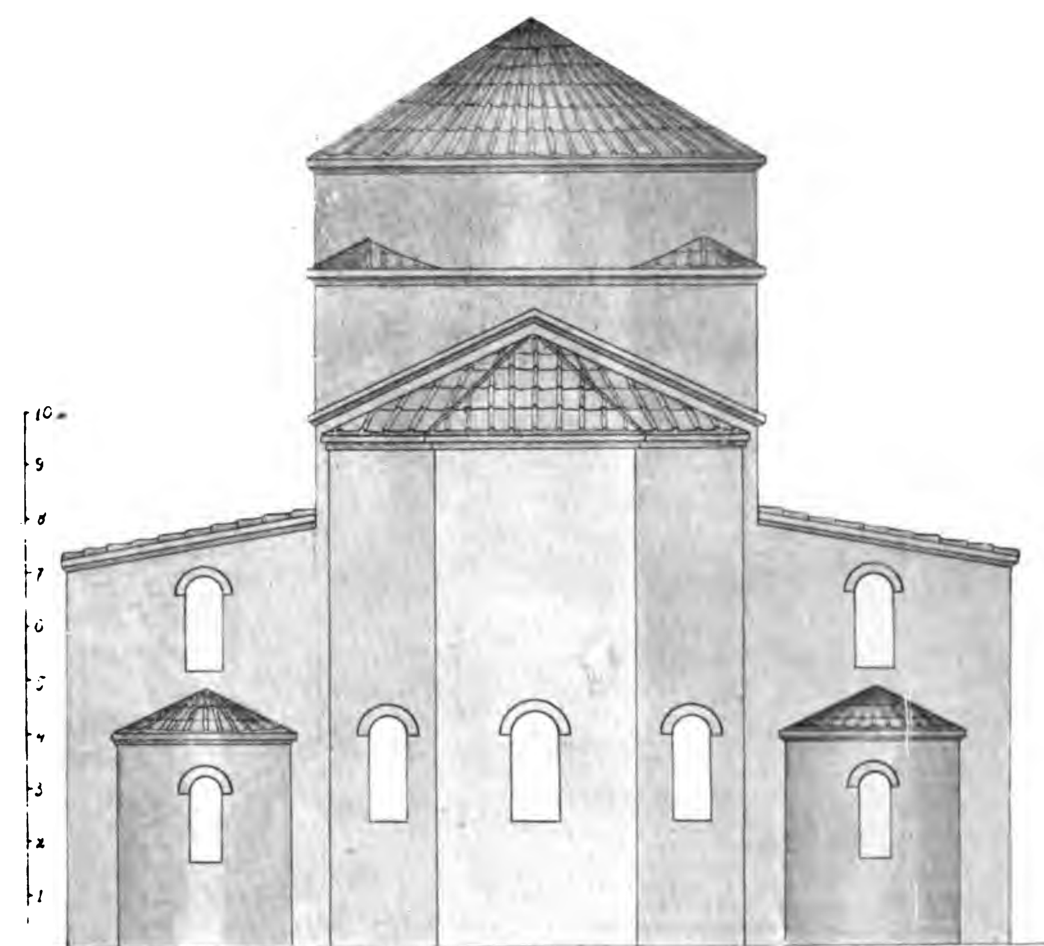

Източна фасада (реконструкция) на базиликата при Пирдопъ.

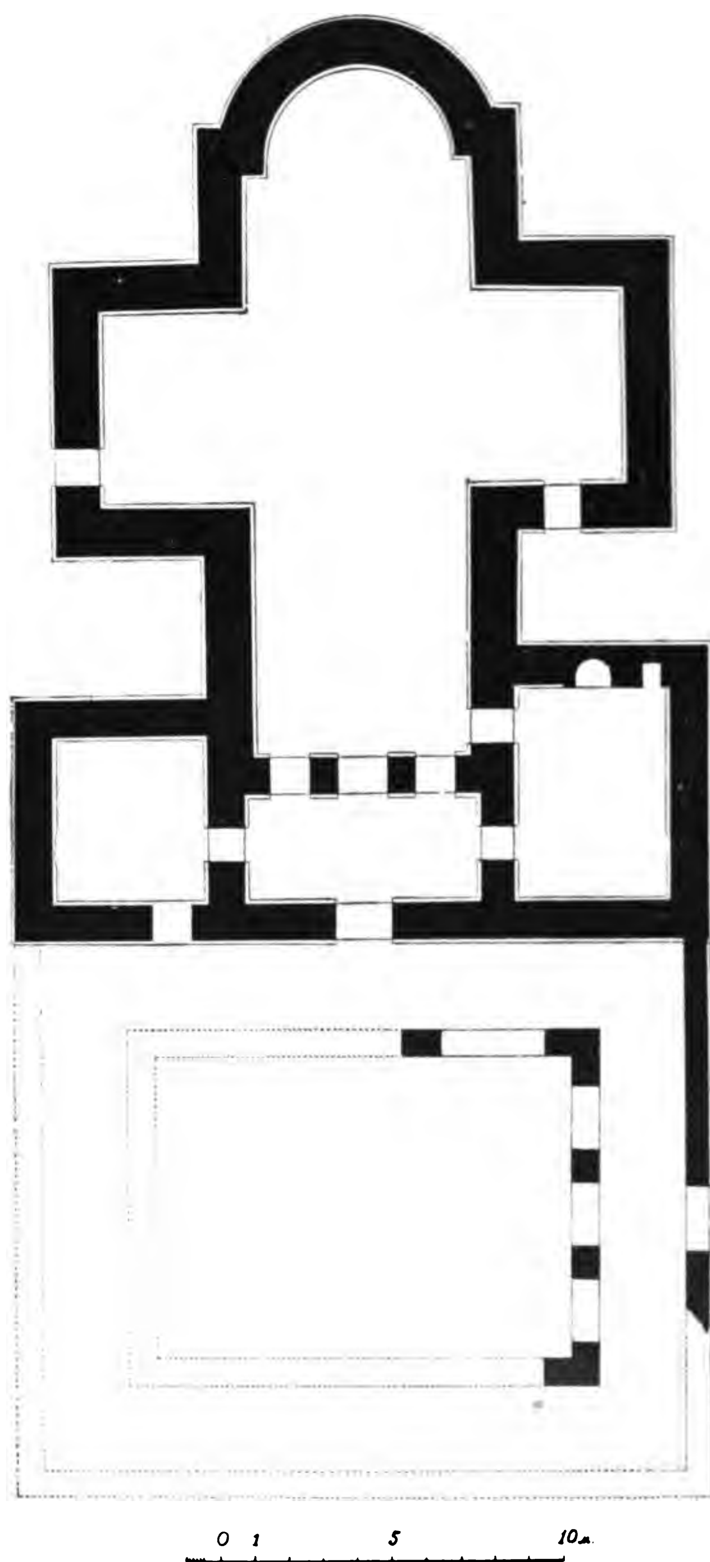

Планъ на църквата при Клисе-кьой.

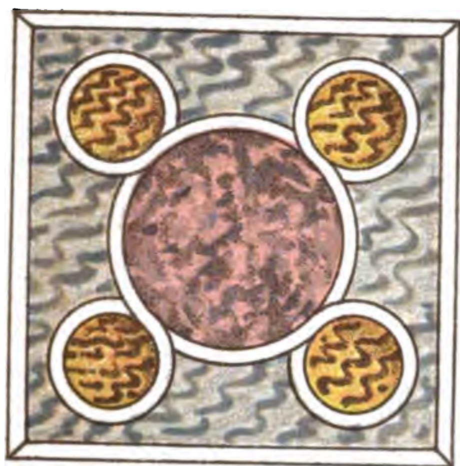

1

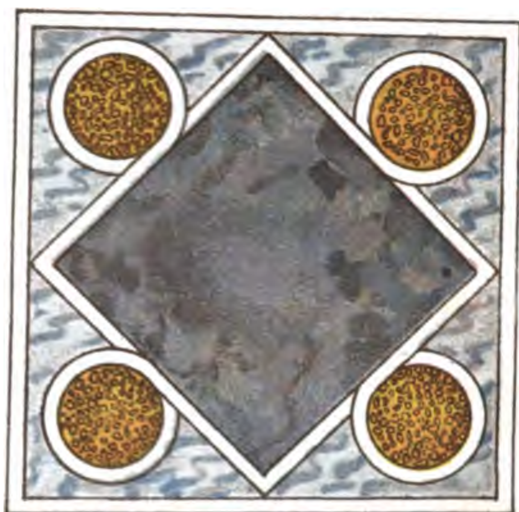

2

3

4

Декоративни фрески отъ църквата № VIII на Трапезица въ Търново.

1

2

Фрески отъ църквитѣ № VIII и XIV на Трапезица въ Търново.

Издания на Археологическото дружество въ София:

Извѣстия на Българското археологическо дружество, томъ I—V, 1910-1915. — Цѣна на томъ по 10 лева (на членоветѣ на археологическитѣ дружества „Извѣстията“ се отстжпватъ по 6 лева).

Упжтване за събиране и запазване старини. София, 1909, 82 стр. 16° съ 159 образа. — Цѣна 60 ст.

Материали за историята на София:

Кн. I: **Проф. Г. И. Кацаровъ,** Приносъ къмъ старата история на София. София, 1910, 94 стр. 8° съ една фототипична таблица и 8 образа въ текста. — Цѣна 1 левъ.

Кн. II: **А. Протичъ,** Архитектоническата форма на Софийската църква Св. София. София, 1912, 126 стр. 8° съ 30 образа въ текста. — Цѣна 2 лева.

Кн. III: **Проф. А. Иширковъ,** Градъ София прѣзъ XVII вѣкъ. София, 1912, 96 стр. 8° съ 18 образа вънъ отъ текста и единъ планъ на София. — Цѣна 2 лева.

Кн. IV: **Д-ръ Б. Филовъ,** Софийската църква Св. София. София, 1913, VII + 172 стр. 4° съ 140 образа въ текста и 21 таблици въ фототипия и цвѣтна автотипия. — Цѣна 25 лева.

Намиратъ се за продань при Археологическото дружество (въ канцеларията на Народния музей) и въ книжарницата на **Хр. Олчевъ** въ София.

Н. А. Мушмовъ, Античнитѣ монети на Балканския полуостровъ и монетитѣ на българскитѣ царе. София, 1912, XX + 510 стр. 8° съ 70 таблици и означение цѣната на всѣка монета. Частно издание на автора, секретарь на Народния музей. — Цѣна 25 лева.

Цѣна на V томъ **10** лева.
Prix du Ve tome pour l'étranger **12·50** frs.

Редакцията на списанието се намира въ Народния музей въ **София.**
Продава се въ редакцията и книжарницата на Хр. Олчевъ, **София.**

Rédaction au Musée National Bulgare à Sofia.
En vente chez Otto Harrassowitz, Querstrasse 14, **Leipzig.**

LELAND STANFORD JUNIOR UNIVERSITY
ORGANIZED 1891

LELAND STANFORD JUNIOR UNIVERSITY
ORGANIZED 1891

LELAND STANFORD JUNIOR UNIVERSITY
ORGANIZED 1891